

**OSMANLI KUDÜS'ÜNDE DİLEKÇELERİN İZİNDE KENT
SİYASETİ VE TOPLUM (1840-1914)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Programı**

Ömür YAZICI ÖZDEMİR

Danışman: Prof. Dr. Yasemin AVCI

Temmuz 2021

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Ömür YAZICI ÖZDEMİR

ÖN SÖZ

Elinizdeki çalışma pek çok kişinin desteği ve özverisi sayesinde *-ne yazık ki çoğu zaman onlara ayırmam gereken vakitten çalınarak-* hazırlanmıştır.

Şüphesiz ki, en büyük destek değerli hocam *Prof. Dr. Yasemin Avcı*'ya aittir. Beni Kudüs tarihi alanına yönlendirdiği, Arapça öğrenmeme vesile olduğu, çalışmamın her satırını özenle okuyarak değerli vaktini bana ayırdığı, bıkmadan usanmadan sabırla sorularımı yanıtladığı, bilgi ve tecrübelerini paylaşarak yolumu aydınlattığı, emeğime emeğini verdiği için kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Öğrencisi olmaktan duyduğum gurur ve mutluluğun ise kelimelerle tarif edilmesi imkânsızdır...

Ayrıca çalışmada kullanılan arşiv evrakının pek çoğu 2014-2019 yılları arasında Paris Est Marne-la-Vallée Üniversitesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Vincent Lemire* başkanlığında yürütülen ve *European Research Center (ERC)* tarafından finanse edilen "Opening Jerusalem Archives: for a Connected History of 'Citadinité' in the Holy City (1840-1940)" başlıklı proje ekibi tarafından temin edilmiştir. Temin edilen nüshaları benimle paylaşan ve projenin akademik ekibinde yer alan hocam *Prof. Dr. Yasemin Avcı*'nın nezdinde emeği geçen tüm proje çalışanlarına sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Uzun yıllar süren arşiv belgesi tarama ve toplama çalışmalarımın hafiflemesi onların fedakarlığı sayesinde mümkün olabilmıştır.

Tez izleme toplantılarıma katılarak kıymetli vakitlerini bana ayıran ve yardımlarını esirgemeyen *Prof. Dr. Yasemin Beyazıt* ve *Doç. Dr. Biray Çakmak* hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tezimi okuma nezaketini gösterdikleri ve değerli görüşlerini paylaştıkları için bölüm hocalarımdan *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal* ve *Doç. Dr. Durmuş Akalın* ile Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Levent Düzcü* hocalarıma minnettarım. Kavramsal konularda verdiği kaynak tavsiyeleri ile yolumu aydınlattığı için *Prof. Dr. Güney Çeğin*'e çok teşekkür ederim. Ayrıca zaman zaman kafamda oluşan soru işaretlerini gidermemde yardımcı olan ve eserleriyle kılavuzlarım olan hocalarım *Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş*'e ve *Dr. Öğr. Üyesi Alaattin Dolu*'ya şükranlarımı sunarım.

Halep Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Matematik hocasıyken savaş nedeniyle Türkiye'ye gelmesi dolayısıyla yollarımızın kesiştiği değerli hocam *Misa Nahhas*'a; yalnızca Arapça öğrenmemde ve Arapça belge ve mühürlerin okunmasında yardımcı olduğu için değil, aynı zamanda benimle dostluk ve muhabbetini paylaştığı için minnettarlığım büyüktür. Kendisi ile tanışmama vesile olan Sayın *Saffet Avcı*'ya ise

teşekkürü manevi bir borç bilirim. Keza Arapça ibarelerin okunmasında yardımlarını gördüğüm oda arkadaşım *Dr. Öğr. Üyesi Osman Cengiz*'e çok teşekkür ederim.

Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki hocam *Prof. Dr. Ertan Gökmen*'e, tıpkı yüksek lisans tez sürecimde olduğu gibi doktora tez sürecimde de moral verdiği ve motive ettiği için şükranlarımı sunarım. Bu vesile ile ismini tek tek sayamadığım ancak eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği bulunan Ege Üniversitesi, Celal Bayar Üniversitesi ve Pamukkale Üniversitesi Tarih bölümlerindeki diğer tüm hocalarımın minnettarlığımın büyük olduğunu ifade etmek isterim.

Tıpkı benim gibi doktora eğitimini sürdüren ve bu süreçte elindeki kaynakları ve edindiği tecrübeleri benimle paylaşmaktan çekinmeyen Sayın *Ali İhsan Aydın*'a, Sevgili *Mihriban Uçar*'a ve Sevgili *Yunus Emre Akyol*'a çok teşekkür ederim. Çalışmalarımın en az benim kadar ilgi ve heves duyan, tezimin her satırını özenle okuyarak görüşlerini benimle paylaşan meslektaşlarım ve yol arkadaşlarım *Arş. Gör. Sevil Gözübüyük*, *Arş. Gör. Engin Aslan* ve *Arş. Gör. Kevser Sönmez Sevinç*'e teşekkürü manevi borç bilirim. Bilhassa lisans eğitimimin ilk sıralarından bu yana yaşamımın her anında yanımda olan kızkardeşim, dostum ve dert ortağım *Zarife Albayrak*'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca akademik kariyerimin önemli bir merhalesini oluşturan doktora öğrenimim boyunca desteklerini her daim hissettiren dostlarım *Şeyma Öztürk*, *Asuman Karabulut*, *Fatma Tezcan*, *Duygu Zehir Şentürk* ve *Zümriüt Aslan*'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Manevi desteklerini bir an olsun esirgemeyen ve dualarını eksik etmeyen aile üyelerime; *annelerim Sevim ve Gül*'e; *babalarım Hüseyin ve Ayhan*'a; *ağabeylerim Uğur, Onur, Ömer ve Özgür*'e; *ablam Duygu*'ya, *kızkardeşim Şerife*'ye ve *biricik yeğenim Kuzey*'e çok teşekkür ederim. Özellikle sevgisi, ilgisi, sabrı, yardımseverliği ve fedakarlığı ile her zaman yanımda ve kalbimde olan kıymetli eşim *İbrahim Deniz Özdemir*'e olan minnettarlığımı ise cümlelere sığdırmam olanaksızdır. Sonsuz teşekkürler...

Ömür

08/07/2021 - Denizli

ÖZET
OSMANLI KUDÜS'ÜNDE DİLEKÇELERİN İZİNDE KENT SİYASETİ VE
TOPLUM (1840-1914)

YAZICI ÖZDEMİR, Ömür
Doktora Tezi
Tarih ABD
Doktora Programı
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Yasemin AVCI
Temmuz, 2021

Osmanlı Kudüs'ü, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında yalnızca dini hüviyeti ile ön plana çıkan bir kent değildir. Osmanlı hükümetinin merkezîyetçilik politikası doğrultusunda gerçekleştirdiği reformlar sayesinde “siyasi bir merkez” hüviyeti kazanmış; Avrupa devletlerinin himaye ettikleri cemaatler için gerçekleştirdikleri imar, inşa ve misyonerlik faaliyetleri dolayısıyla bir “koloni kenti” haline gelmeye başlamıştır. 1880'lerden itibaren kente yoğunlaşan Yahudi göçleri kentin demografik ve fiziki çehresinde kapsamlı dönüşümler meydana getirmiş, Arap milliyetçiliğinin nüveleri bu dönemde oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu kente hâkim olduğu andan itibaren yalnızca önde gelen servet ve nüfuz sahibi Müslüman ailelerin yerel yönetim makamları üzerine çekişmeleriyle değil, kutsal yerler üzerine gayrimüslim cemaatlerin bitmek tükenmek bilmeyen meseleleriyle de uğraşmak zorunda kalmıştır.

Böylesi bir manzarada *kent siyasetini hangi gruplar yönlendirmekte; kitlelerin talep ve şikâyetlerini kimler dile getirmektedir? Hangi zümreler birbirleri ile ittifak kurarken, hangileri birbirlerine husumet gütmektedir? Farklı mezheplere mensup, farklı diller konuşan, farklı kültürel değerlere ve gündelik yaşam alışkanlıklarına sahip kent sakinleri ortak hareket etme kapasitesine sahip midir? Osmanlı hükümetinin Müslüman ve gayrimüslim cemaatler tarafından yöneltilen talep ve şikâyetlere yaklaşımı nasıl olmuştur? 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetim prensipleri, meşruiyet algısı, bürokratik ve anayasal gelişmeler, merkezde ve taşrada gerçekleştirilen reformlar, kamuoyunu daha görünür kılan kitle iletişim araçlarının ve ulaşım/haberleşme olanaklarının gelişimi dilekçe sistemine nasıl tesir etmiştir?*

Elinizdeki çalışma, 1840-1914 yılları arasında bizzat Kudüs sakinleri tarafından yerel ve merkezi Osmanlı makamlarına sunulan toplu dilekçeler (*Osmanlı diplomasisindeki ifadesiyle 'arz-ı mahzar'lar*) perspektifinden bu sorulara yanıtlar bulma çabasının bir sonucudur. Bu hususta *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İslam Araştırmaları Merkezi ve Kudüs Belediyesi Arşivi*'nde yer alan merkezi ve yerel yönetim kurumlarına ait evraklardan istifade edilmiştir. Ele alınan meseleleri dönemin yabancı kaynaklarıyla mukayese etmek adına *British National Archives*'da Foreign Office tasnifinde bulunan İngiltere Konsolosluğu raporlarına müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kudüs, Mahzar, Toplu Dilekçe, Kudüs Toplumuna, Kent Siyaseti

ABSTRACT

URBAN POLITICS AND SOCIETY IN THE FOLLOWING OF PETITIONS IN OTTOMAN JERUSALEM (1840-1914)

YAZICI ÖZDEMİR, Ömür

Doctoral Thesis

History Department

Doctoral Programme

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Yasemin AVCI

July, 2021

Ottoman Jerusalem is not a city that stands out only with its religious identity in the second half of the 19th and early 20th centuries. Thanks to the reforms carried out by the Ottoman government in line with the centralization policy, it gained the identity of a "political center"; It started to become a "colonial city" due to the zoning, construction and missionary activities carried out by the European states for the communities they patronized. The Jewish migrations, which concentrated in the city since the 1880s, brought about comprehensive transformations in the demographic and physical face of the city, and the cores of Arab nationalism were also formed in this period. From the moment the Ottoman Empire dominated the city, it had to deal not only with the disputes of prominent wealthy and influential Muslim families over local government authorities, but also with the endless issues of non-Muslim communities over holy places.

Which groups lead the city politics in such a landscape; Who is voicing the demands and complaints of the masses? While which groups ally with each other, which are hostile? Do city dwellers, who belong to different sects, speak different languages, have different cultural values and daily life habits, have the capacity to act together? How did the Ottoman government approach the demands and complaints made by the Muslim and non-Muslim communities? How did Ottoman principles of administration, legitimacy perception, bureaucratic and constitutional developments, reforms carried out in the center and in the provinces, the development of mass media and transportation / communication facilities that made the public more visible affect the petition system in the second half of the 19th and early 20th centuries?

The present study is the result of an effort to find answers to these questions from the perspective of the collective petitions (*'arz-ı mahzars* in Ottoman diplomacy) submitted by the residents of Jerusalem personally to local and central Ottoman authorities between 1840 and 1914. In this regard, the documents belonging to the central and local government institutions in the *Presidential Ottoman Archive*, the *Center for Islamic Studies* and the *Jerusalem Municipality Archives* have been benefited. In order to compare the issues discussed with the foreign sources of the period, the British Consulate reports classified as Foreign Office in the *British National Archives* were applied.

Key Words: Ottoman State, Jerusalem, Mahzar, Collective Petition, Jerusalem Society, Urban Politics

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar DİZİNİ	vii
HARİTALAR DİZİNİ	vii
PLANLAR DİZİNİ	vii
GRAFİKLER DİZİNİ	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ	viii
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	viii
RESİMLER DİZİNİ	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
GİRİŞ	1
A. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması	1
B. Dilekçelere Dair Literatür Değerlendirmesi	7
C. Başvurulan Arşiv Kaynakları	18
C.1. Osmanlı Merkez Kurumlarına Ait Arşiv Koleksiyonları	18
C.2. Osmanlı Taşra Kurumlarına Ait Arşiv Koleksiyonları	25
D. Kavramsal Çerçeve ve Yöntem	33

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİLEKÇE GELENEĞİ ve KUDÜSLÜLERİN DİLEKÇELERİ (1840-1914)

1.1. Zamanda ve Mekânda Kudüs Kenti	45
1.2. 19. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde Dilekçe Geleneği	63
1.3. 19. Yüzyılda Dilekçe Bürokrasisi ve Kudüslülerin Dilekçeleri (1840-1914)	77
1.3.1. Dilekçelerin Payitaht İstanbul'daki "Yeni" Muhatapları	77
1.3.2. Parlamenter Rejim ve Dilekçeler	87
1.3.3. Dilekçe Mekanizması ve Hükümdarın Meşruiyeti	94
1.3.4. Osmanlı Taşrasında Dilekçe Mekanizmasının İşleyişi	99
1.4. Kudüslülerin Hükümet Merkezine Ulaşma Vasıtaları	108
1.4.1. Posta: <i>Bir Kuruşluk Pul ile Bir Şikâyet Dillendirmek</i>	108
1.4.2. Telgraf: <i>Elektrik Hızıyla Merkeze Ulaşmak</i>	121

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KUDÜS'ÜNDE TOPLUM VE SİYASET (1840-1914)

2.1. Kudüs Kenti'nde Toplumsal Siyasetin Aktörleri	131
2.1.1. Kent Eşrafı: <i>Servet ve Nüfuz Sahipleri</i>	138
2.1.2. Köylüler: <i>Kent Siyasetinin Figüranları</i>	152
2.1.3. Bedeviler: <i>Surların Dışında Kalanlar</i>	162
2.1.4. Esnaf ve Tüccar: <i>Ekonominin Temel Taşları</i>	167
2.1.5. Gayrimüslim Cemaatler ve Liderleri	172
2.1.5.1. Rumlar	172
2.1.5.2. Latinler	178
2.1.5.3. Ermeniler	184
2.1.5.4. Diğer Hıristiyan Cemaatler	192
2.1.5.5. Yahudiler	203

2.1.6. Kudüs Kançılıryası ve Ecnebilir: <i>Kentin Görünmeyen Ama Etkili Aktörleri</i>	216
2.2. Kent Sakinlerinin Ortak Hareket Etme Kapasitesi.....	234

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI KUDÜS'ÜNDE TOPLUM VE İKTİDAR
İLİŞKİLERİ: TOPLU DİLEKÇELERLE VAKA ÇALIŞMALARI
(1840-1914)

3.1. Merkezi Hükümet Otoritesi, Kent Siyaseti ve Muhalefet.....	248
3.1.1. Kudüs'ün Asırlık Problemi Susuzluk ve Yerel Talepler.....	248
3.1.2. Kent Siyasetinin Hedefi: Mutasarrıflar	261
3.2. Kudüs'ün Özü: Kutsal Mekân ve Makamları Paylaş(ama)mak.....	280
3.2.1. Harem-i Şerif, Müslümanların Mahremi.....	280
3.2.2. Emakin-i Mukaddese Gailisi ve Kiliselerde “Sevap” Yarışı.....	302
3.3. Geç Osmanlı Devri Kudüs'ünde Erken Arap Milliyetçiliğinin İzlerini Yakalamak..	318
3.3.1. Kudüs Rum Patrikhanesi'nde Arabizm-Helenizm Mücadelesi.....	318
3.3.2. Erken Arap Milliyetçiliği ile Siyonizmin Karşılaşması	340
SONUÇ	358
KAYNAKLAR	366
EKLER.....	398
İNDEKS/DİZİN	433
ÖZ GEÇMİŞ	456

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Osmanlı Nüfus Sayımlarına Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyıl Başlarında Kudüs Merkez Kazasının Nüfusu	131
Tablo 2: Batılı Kaynaklara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyıl Başlarında Kudüs Merkez Kazasının Nüfusu.....	134
Tablo 3: 1845 Yılında Kudüs'te İngiltere Himayesindeki Ecnebi Tebaa.....	221

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı	47
Harita 2: 20. Yüzyıl Başlarında Kudüs ve Çevresinin Karayolu Güzergâhı	110
Harita 3: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kırsalı	153
Harita 4: Kudüs Suyolları	250

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1: Kubbetü's-Sahra ve El-Aksa Camii'nin Bulunduğu Harem-i Şerif Bölgesi	52
Plan 2: Osmanlı Devrinde Eski Kentin Planı	54
Plan 3: Surların Dışındaki Yeni Kentin Mahalleleri	57
Plan 4: Osmanlı Kudüs'ünde Kamu Kurumları (19. Yüzyılın İkinci Yarısı)	59
Plan 5: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Rum Ortodoks İbadetgâhları	173
Plan 6: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Latin İbadetgâhları.....	181
Plan 7: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Ermeni İbadetgâhları	185
Plan 8: Eski Kentte Yer Alan Süryani, Kıpti ve Habeşi Cemaatlerine Ait Başlıca İbadetgâhlar.....	195
Plan 9: Surların İçindeki Eski Kentte ve Surların Dışındaki Yeni Kentte Yer Alan Başlıca Protestan İbadetgâhları	200
Plan 10: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Yahudi İbadetgâhları ve Yerleşim Alanları....	205
Plan 11: Yeni Kentte Yahudilere Mahsus Bazı Homojen Mahalleler	213
Plan 12: Surların Dışındaki Yeni Kentte Yahudi Kolonileri	230
Plan 13: Kamame Kilisesi'nin Planı	310
Plan 14: Beytullahim Kilisesi'nin Planı	311

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 194 Adet Toplu Dilekçenin Arşivde Bulunduğu Koleksiyonlar.....	20
Grafik 2: 1840-1908 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Gönderilen 108 Adet Toplu Dilekçenin Payitaht İstanbul'daki Muhatapları	79
Grafik 3: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 193 Adet Toplu Dilekçenin Dili.....	82
Grafik 4: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 193 Adet Dilekçenin Gönderilme Amaçları	83
Grafik 5: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 193 Adet Dilekçenin Konu Dağılımı	84
Grafik 6: 1840-1908 ve 1908-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 223 Adet Toplu Dilekçenin Muhatapları Bakımından Analizi.....	90
Grafik 7: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüslülere Ait 218 Adet Toplu Dilekçenin Yıllara Göre Analizi	91

Grafik 8: 1864-1914 Yılları Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen Adet Toplu Dilekçenin Hükümet Merkezine Ulaşma Vasıtaları	123
Grafik 9: 1840-1910 Tarihleri Arasında Kudüs'te Müslüman ve Gayrimüslim Cemaatlerin Nüfus Yoğunlukları	135
Grafik 10: 1840-1910 Tarihleri Arasında Kudüs'te Müslüman ve Gayrimüslim Cemaatlerin Dilekçe Hakkını Kullanma Oranları	135

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Osmanlı Türkçesi Haricindeki Dillerde Kaleme Alınan Dilekçelerin İşlem Prosedürü	83
Şekil 2: Dilekçelerin Sultan'ın İradesiyle Sonuçlandırılması	85
Şekil 3: Dilekçelerin Sadaret Aracılığıyla Osmanlı Merkez Kurumları Tarafından Sonuçlandırılması	86

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1: Kudüs Süryani Kilisesi (St. Mark Church)	194
Fotoğraf 2: Christ Church (Mesih Kilisesi)	200
Fotoğraf 3: Ağlama Duvarı Önünde İbadet Eden Yahudiler	206
Fotoğraf 4: Nebi Musa Ziyaretinden Bir Kare	277
Fotoğraf 5: Harem-i Şerif ve Ağlama Duvarı'nın Güneybatı'dan Görünümü	281
Fotoğraf 6: Kudüs'te Hz. Davud'un Kabri	284
Fotoğraf 7: Ophel Tepesi	286
Fotoğraf 8: Ayn Silvan Tüneli	292
Fotoğraf 9: Montagu Brownlow Parker Kudüs'te İncelemelerde Bulunurken	292
Fotoğraf 10: Kubbetü's-Sahra ve Altındaki Kutsal Kaya	293
Fotoğraf 11: Beytullahim (Doğuş) Kilisesi	303
Fotoğraf 12: Kamame Kilisesi	303
Fotoğraf 13: Kamame Kilisesi'nin Kapısı Müslüman Görevli Tarafından Açılırken..	305

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1: Bir Kuruş Değerindeki Osmanlı Pulu	113
Resim 2: Muhacir İane Pulu	114
Resim 3: Hicaz Demiryolu İane Pulu	114
Resim 4: Ev Adresli Dilekçe	118
Resim 5: Kent Siyasetinin Aktörleri Olan Eşrafın Mühürlerinden Örnekler	143
Resim 6: Kubbetü's-Sahra Mührü	144
Resim 7: Hz. Davud Türbesi Mührü	144
Resim 8: Kudüs Kadılarının Mühürlerinden Örnekler	146
Resim 9: Kudüs Tüccarlarının Mühürlerinden Örnekler	171
Resim 10: Kudüs Rum Patriği II. Kyrillos'un Mührü	175
Resim 11: Kudüs Rum Patrikhanesi Sinod Meclisi Üyeleri ve Ruhbanın Mühürlerinden Örnekler	177
Resim 12: Latin Patrikhanesi Mührü	179
Resim 13: Kudüs Ermeni Patriklerinin Mühürlerinden Örnekler	187
Resim 14: Yahudi Hahamının Mührü	208

KISALTMALAR DİZİNİ

Age.	: Adı Geçen Eser
Agm.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren/ler
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
H.	: Hicri Tarih
Haz.	: Hazırlayan/lar
IRCICA	: Research Centre for Islamic History, Art and Culture
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.	: Miladi Tarih
No.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
R.	: Rumi Tarih
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve diğeri/ve diğerleri

GİRİŞ

A. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması

“İyi bir tarihçi, masallardaki çocuk yiyen deve benzer. İnsan etinin kokusunu aldığı yerde avının olduğunu bilmektedir.”¹

Marc Bloch

Bilindiği üzere 20. yüzyıla gelinceye kadar tarih araştırmaları siyasi ve askeri tarihe odaklanmış, “Tarih, büyük adamların biyografisidir” sözü bu yüzyılın başlarına kadar geçerliliğini koruyan bir yaklaşım olmuştur². Bu tarih anlayışının yerleşmesinde, devlet adamlarının ihtişamlı başarılarını anlatan ve bizzat devletin resmi tarihçileri tarafından kaleme alınan vekayinamelerin, Osmanlı tarihyazımında uzun yıllar birincil başvuru kaynakları olarak kullanılmaları etkili olmuştur.

20. yüzyıla gelindiğinde ise Marc Bloch ve Lucien Febvre tarafından 15 Ocak 1929’da çıkarılan, kısaca Annales olarak bilinen *Annales d’Histoire Economique et Sociale* (Sosyal ve İktisadi Tarih Yıllığı) tarihe bakışın değişmesinde başat bir rol üstlenmiştir. Bu yeni ekolü savunan kişiler, siyaseti “daha ciddi meselelerin etrafına çekilmiş sefil bir perde” olarak görmüşler³ ve önceki yüzyıllardan farklı olarak tarih araştırmalarının merkezine “devlet” yerine toplum içerisindeki “insanı” yerleştirmişlerdir⁴. Böylelikle siyasi tarih anlayışının yanı sıra sosyal tarih anlayışı önem kazanmaya başlamıştır. Edward Hallett Carr’ın (1980) deyişiyle Annales Okulu, *tarihin ekonomik ve sosyal alana kapattığı kapıları bir daha kapanmamak üzere ortadan kaldırmıştır*⁵.

Türkiye’de Mehmet Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İncalcık gibi önemli tarihçiler, bu yeni tarih anlayışının temsilcileri olmuşlardır⁶. Ne var ki tarihin “nesnesi” olmaya alışmış sıradan insanların kendi yaşadıklarını kaydetme ihtiyacı duymayışları, sosyal tarih araştırmacılarının karşılaştığı başlıca zorluktur. Bu durum Türkiye’de sosyal tarihin büyük ölçüde devlet arşivlerine başvurularak yazılmasını

¹ Marc Bloch, *Tarih Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985, s. 17.

² E. H. Carr, *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Gürtürk, Birikim Yayınları, İstanbul 1980, s. 61.

³ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 90.

⁴ Erdem Sönmez, “Annales Okulu: Tarihçilikte Paradigma Değişimi”, *Halil İncalcık Armağanı I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 312.

⁵ E. H. Carr, *age.*, s. 61

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı (Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıcından 1980’e)*, Daktylos Yayınevi, İstanbul 2008, s. 136-213.

mecbur kılmıştır. Osmanlı arşivlerindeki tapu-tahrir defterleri ve şer'îye sicilleri gibi kaynaklar, “kalabalıkların tarihi” hakkındaki bilgi eksikliğini giderebilecek yegâne malzemeler sayılmışlardır. Bu kaynaklarda sıradan insanlar, toprağı işlemesi, vergisini düzenli ödemesi gereken ve bunları yaparken kanunları ihlal etmemesi beklenen “ekonomik ve hukuki nesnelere” olarak karşımıza çıkarlar. Öte yandan kendilerinden fazla vergi alan devlet memurlarına dair şikâyetleri yahut kendi aralarındaki anlaşmazlıkları -haklarını aradıkları nispette- belgelere yansır. *Bir avuç elitin aksine, geniş halk kitlelerinin deneyimlerini kavramayı sağlayan*⁷ bir diğer arşiv kaynağı, yine Osmanlı arşivleri arasında bulunan, sıradan insanlar tarafından resmi makamlara sunulmuş dilekçelerdir.

Dilekçeler (Osmanlı diplomatikasında arz-ı hal, arz-ı mahzar⁸) sayesinde sıradan insanların talep ve şikâyet konularının neler olduğu, mevcut iktidarın bu talepleri nasıl sonuçlandırdığı hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu anlamda toplum-iktidar ilişkilerini yansıtan en önemli belgeler sayılabilecek toplu/müşterek dilekçeler elinizdeki çalışmanın ana kaynağı olarak belirlenmiştir.

Çalışmada bireysel dilekçelerin (arz-ı hallerin) yerine toplu dilekçelerin (arz-ı mahzarların) değerlendirilmesinin sebebi ise, bireysel dilekçelerin daha ziyade kişisel meseleleri yansıtmasıdır. Arz-ı halleri az çok inceleyen tarihçiler, bu vesikalara yansıyan meselelerin çoğunluğunu kişiler arasındaki alacak/verecek, borç ve arazi meselelerinin, makam beklentilerinin, vergilerin fazlalığından yahut memurların suistimallerinden şikâyetlerin, eşlerinin kendilerini terketmesinden veya nafakasız bırakmasından yakınan kadınların ve dahi benzeri konuların oluşturduğunu görecektir. Şüphesiz ki, sıradan insanların deneyimlerini kavrama hususunda bu kaynakların önemi yadsınamaz derecededir. Bununla birlikte toplu dilekçeler, bireysel olanlarla benzer konuları içermekle birlikte, birden fazla kişi tarafından gönderildiği için yalnızca bireyi değil, toplum içerisindeki grupları ilgilendiren meseleler hakkında bilgi vermektedir. Literatürde “grup dilekçesi”, “müşterek dilekçe” veya “kitle dilekçesi” olarak da adlandırılan toplu dilekçelerden hareketle toplumda devlet otoritesinin sorgulanan yönleri, toplum içerisindeki çatışmaların nedenleri, hangi gruplar arasında sosyal dayanışma olduğu, toplumun hükümetten beklentileri ve hükümetin bu beklentiler karşısındaki tavrı, toplu dilekçelerin hükümetin verdiği

⁷ J. Tosh, *age.*, s. 89, 97.

⁸ Esasında “arz” kelimesi sunma manasında olup, “arz-ı mahzar” mahzar sunma manasına gelmektedir. Bununla birlikte Osmanlı belgelerinde ifadeye bu şekilde rastlanıldığı için terimin kullanım şekline sadık kalınmıştır.

kararlarda ne derece etkili olduğu, siyasete katılımın toplumda hangi zümreler tarafından gerçekleştirildiği, Müslüman ve gayrimüslim halk nezdinde hükümet algısının nasıl olduğu gibi konularda bilgi sahibi olunabilmektedir.

Konu dâhilinde örnek kent olarak seçilen Kudüs ise, Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin birarada yaşadığı demografik açıdan heterojen yapısı sebebiyle diğer Osmanlı kentlerinden farksızdır. Bununla birlikte kent, dünya üzerinde üç semavi dine mensup toplumların kutsal saydığı ve söz sahibi olmak istediği tek yer olması bakımından önemlidir. Diğer yandan Müslümanlar nezdinde daima Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal kent (salisü'l-haremeyn) sayılmış bu kentten gönderilen dilekçelere, kutsal toprakların koruyucusu oldukları iddialarını meşrulaştırmak isteyen Osmanlı sultanları ayrı bir önem vermiştir.

Kudüslülere ait toplu dilekçelerin ele alındığı bu çalışmada, zaman dilimi olarak 1840-1914 yılları arası belirlenmiştir. 1915 yılına ve sonrasına ait herhangi bir toplu dilekçe tespit edilememiş olması dolayısıyla, çalışma Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1917 yılına kadar getirilememiş, 1840-1914 yılları arası ile sınırlandırılmak durumunda kalmıştır. Bu zaman diliminde Osmanlı Devleti'nde farklı yönetim tarzlarının olduğunu hatırlamak gerekir. Birincisi merkezîyetçi politikanın benimsendiği Tanzimat dönemi (1839-1876), ikincisi saray odaklı bir politikanın yürütüldüğü II. Abdülhamid evresi (1876-1908) ve son olarak meclisin ön plana çıktığı II. Meşrutiyet (1908-1920) devresidir.

Tanzimat devrinde merkezî otoritenin güçlenmesi ve bu doğrultuda taşradaki yerel güçlerin geri planda kalmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı tebaası taleplerini daha rahat bir şekilde dile getirme imkanı bulacaktır. II. Abdülhamid devrinde dilekçe mekanizması, önceki devirlerden daha fazla politik bir araç haline gelecek, Sultan'ın meşruiyetini sağlamak ve kamunun desteğini almak amaçlarına hizmet edecektir. II. Meşrutiyet devrinde anayasanın cemaatlere tanıdığı haklar dilekçelerde cemaatlerin haklarını ararken başvurdukları argümanlar haline gelecek; kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle birlikte daha geniş halk kitlelerinin siyasete katılımı mümkün olacaktır. 1840-1914 yılları arasında gönderilen toplu dilekçelerin serüveni bu sürecin izlerini yansıtmaktadır. Gerek merkezde gerekse taşrada dilekçe sunulan makamların artması, dilekçelerin bürokratik işlem görme şekillerinin farklılaşması, gönderilme vasıtalarının çeşitlenmesi, daha geniş halk kitlelerinin dilekçelere katılımı bu süreçlerin getirisi olup, dilekçe konularından dilekçe sahiplerinin söylemlerine, dilekçelerin ücretlerine varıncaya değin farklılar görülmeye başlanmıştır.

Değişen yönetim prensiplerinin Kudüs kent özelinde birtakım kapsamlı yansımaları olmuştur. 1517 yılında Kudüs'ü fetheden Osmanlı'nın kentteki hâkimiyeti, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1831-1840 yılları arasındaki istilasını nedeniyle sekteye uğramıştır. Osmanlı hükümetinin Mehmet Ali Paşa'nın istilasına son vererek kente yeniden hâkim olduğu 1840 yılından Kudüs'ün İngiliz işgaline uğradığı 1917 yılına kadar geçen dönem (1840-1917), kentin her bakımdan değişimlere tanık olduğu bir süreçtir⁹. 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edilmesinden sonra merkezin yanı sıra taşrada köklü değişimlere giden Osmanlı Devleti, takip ettiği merkezileşme politikası kapsamında kentte reformlar gerçekleştirmiştir. Yabancı devletlerin kentte himaye ettikleri cemaatler için gerçekleştirdikleri imar ve kolonizasyon faaliyetleri ve daha pek çok husus doğrultusunda kentin fiziksel dokusu, kentsel işlevleri, toplumsal kimliği ve benzeri hususlarda önemli değişiklikler görülmüştür. İngiltere'nin 1882 yılında Mısır'ı işgal etmek suretiyle kente komşu olması bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Yine 1880'lerde yoğunlaşan Siyonist Yahudi göçleri nedeniyle kentin demografik yapısında dönüşümler meydana gelmiş, Arap milliyetçiliğinin fitili bu dönemde ateşlenmiştir. Diğer yandan Rum ve Ermeni Patrikhaneleri ile Yahudi Hahambaşılığının şubelerinin bulunduğu, ileri gelen servet ve nüfuz sahibi Müslüman ailelerin kent siyasetinde etkili olduğu Kudüs, iktidar mücadelelerinin verildiği bir "çatışma" noktasıdır. *Bu sürecin toplumsal yapıda yarattığı değişimin etkilerini toplu dilekçelerde hangi ölçüde görmek mümkün olabilecektir?*

Kudüs'ten gönderilen toplu dilekçeleri imzalayanların statü, meslek ve dini mensubiyetlerinin tespit edilmesi, hangi zümrelerin kent siyasetinde söz sahibi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kentsel grupların toplu dilekçelerinin, çıkarlarını koruma, sosyal dayanışma, toplumda kendine bir yer edinme, yabancılaşmak istememe, sosyal ve ekonomik tatminsizliklerini giderme amaçlarından hangisiyle eşleştiğinin sorgulanması, Kudüs'te siyasal hayata katılan grupların niteliklerini anlamayı mümkün kılacaktır. Diğer yandan toplumun sosyal ve ekonomik niteliklerinden kaynaklanan bir takım talepler, toplu dilekçeler vasıtasıyla resmi kurumlara ulaştırılmakta, orada toplumun ihtiyaçları doğrultusunda biçimlenerek tekrar topluma dönmektedir. Yani toplumun içinden çıkan gruplaşmalar iktidara yön veren unsurlara işaret etmekte, toplu dilekçeler hükümetin kentsel ve kırsal konularda aldığı

⁹ Bu değişimi ayrıntılı olarak ele alan önemli bir çalışma için bkz. Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.

kararlar üzerinde etkili olabilmektedir. Bu nedenlerle 1840-1914 yılları arasında Kudüs'te toplum-iktidar etkileşiminin aydınlatılması, ancak kentlilerin siyasete katılımlarının analiz edilmesiyle mümkün olabilecektir.

Yakın zamanda Şam Ahkâm Defterleri'nden faydalanılarak 1742-1793 yılları arasında Kudüs sakinlerinin dilekçelerine ilişkin çalışmalar¹⁰ yapılmış olmasına karşılık, 19. yüzyıl ve sonrasında Kudüs'ten gönderilen dilekçelere dair ayrıntılı bir çalışmanın¹¹ bulunmaması bu konunun tercih edilmesinin diğer sebeplerindendir. Diğer yandan Kudüs sancağına bağlı kazalardan (Yafa, Gazze, Halilürrahman, Birüsseb) gönderilen dilekçeler bu çalışmaya dâhil edilmemiş, çalışma yalnızca Kudüs kent merkezi ile bu merkeze bağlı kasaba ve köylerle sınırlı tutulmuştur. 1865-1908 yılları arasında Kudüs'e bağlı Yafa ve Gazze kazalarındaki köylüler, kentliler, bedeviler ve yabancı uyruklular tarafından gönderilen dilekçeleri inceleyen, Kudüs kırsalındaki toplulukların siyasete katılımına dair bilgi veren bir eser¹² literatürde mevcuttur. Elinizdeki çalışmada doğrudan Kudüs kent merkezinden gönderilen dilekçelerin irdelenmesi suretiyle kent merkezindeki insanların siyasete katılım oranları ve iktidarla olan ilişkileri ortaya konulmuş olacaktır.

Şüphesiz ki pek çok çalışmada olduğu gibi, elinizdeki çalışma da öğrenme kaygısıyla yapılmış bir araştırmanın ürünü olup, yalnızca zaman ve mekân bakımından değil kaynakları açısından da birtakım sınırlılıklara sahiptir. Çalışmada, Osmanlı merkez kurumlarına (özellikle Sadaret, Babıali, Nezaretler, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, Şura-yı Devlet, Meclis-i Mebusan'a) ait arşiv koleksiyonlarında bulunan toplu dilekçelere ağırlık verilmiştir. Kudüs'te bulunan taşra kurumlarına ait arşiv evrakından ise 1892-1910 yılları arası ve 1917 yılına ait Kudüs Belediye Meclisi kayıtlarında yer alan toplu dilekçelerin tamamına erişmek mümkün olabilmiştir¹³. Bunun yanı sıra

¹⁰ Alaattin Dolu, "XVIII. Yüzyılda Kudüslüleri: Bir Ahkâm-ı Şikâyet Analizi", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu*, 28-29 Kasım 2013, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 103-120; Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2017.

¹¹ *Konuyla ilgili olarak Prof. Dr. Yasemin Avcı öncülüğünde iki kitap bölümü kaleme alınmıştır. Bkz. Yasemin Avcı, Vincent Lemire, Ömür Yazıcı Özdemir, "Collective Petitions (arz-ı mahzar) as a Reflective Archival Source for Jerusalem's Networks of Citadinité at the End of 19th Century", Ordinary Jerusalem 1840-1940, Opening New Archives, Revisiting a Global City, Ed. Angelos Dalachanis - Vincent Lemire, Brill, 2018, s. 161-185; Yasemin Avcı - Ömür Yazıcı Özdemir, "Osmanlı Kudüs'ünde Devlet-Toplum İlişkilerinde Toplu Dilekçeler (1840-1915)", KUDÜS Tarih, Şehir, Toplum, Ed. Yunus Çolak - Latif Karagöz, İLEM Yayınları, İstanbul 2019, s. 17-52.*

¹² Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, I.B. Tauris, London-New York 2013.

¹³ *Kudüs'e ait Meclis-i Belediye kararnamelelerini Doktora tez çalışmasında kullanan hocam Prof. Dr. Yasemin Avcı'ya, bu kaynaklardaki dilekçe örneklerini benimle paylaştığı için sonsuz teşekkürlerimi sunarım...*

kadının dilekçe bürokrasisindeki rolünü anlamak adına İslam Araştırmaları Merkezi'nde (İSAM) bulunan 1840-1841 (Hicri 1256-1257), 1860-1863 (Hicri 1277-1279), 1863-1864 (1279-1280) tarihleri arasına ait Kudüs Şer'iyeye Sicilleri'nde, toplu dilekçelere dair kayıt altına alınmış ferman suretlerine müracaat edilmiştir¹⁴. Bu anlamda çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan müstakil belge fonları ile Maruzat-ı Rikabiye hulasa ve cetvelleri; Kudüs'teki Kudüs Belediyesi Arşivi'nde bulunan Meclis-i Belediye kararnamele ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)'ndeki Kudüs Şer'iyeye Sicilleri'nden tespit edilen 218 adet toplu dilekçeden faydalanılmıştır. Çalışmaya kaynaklık eden toplu dilekçeler seçilirken dilekçelerin hitap ettikleri makamlar, sahipleri ve konuları bakımından herhangi bir kısıtlama yapılmamıştır.

1840-1914 tarihleri arasında Kudüs kentlileri tarafından merkez ve taşra kurumlarına sunulan yahut merkez ve taşra kurumlarının arşiv koleksiyonlarında bulunan toplu dilekçelerin, tespit ettiğimiz 218 adetten ibaret olmadığını önemle ifade etmek gerekmektedir. Söz konusu kurumların yanı sıra 1860'larda kurulan nizamiye mahkemelerinin; kaza, sancak ve eyalet merkezlerinde tesis edilen idare meclislerinin; yılda bir kez olmak üzere toplanan vilayet umumi meclislerinin de Osmanlı tebaasının dilekçelerini işleme koydukları bilinmektedir. Dahası şer'i mahkeme kayıtlarında yer alan ve dilekçelere dair hükümet merkezinden Osmanlı kadısına gönderilen ferman suretleri başlı başına bir esere kaynaklık edecek kadar çok sayıda ve kapsamlıdır.

Diğer yandan Osmanlı hükümet merkezinde Hıristiyan mezheplere mensup cemaatler için Rum, Ermeni ve Latin patrikhaneleri; Yahudiler içinse 1845 yılından itibaren Hahambaşılık makamı vardır. Söz konusu makamlara başvurmak için dini kurumun cemaatinden olma şartı bulunmamaktadır. Yine burada önemle belirtilmesi gerekir ki, gayrimüslim cemaatler için hükümet merkezindeki (İstanbul) patrikhaneler ve Hahambaşılığın yanı sıra Kudüs kentinde Rum, Ermeni ve Latin patrikhaneleri ile Yahudi Hahambaşılığı mevcuttur. Ayrıca Osmanlı topraklarında yabancı devletlere ait konsoloslukların dilekçe kabul ettikleri bilinmektedir. Osmanlı idaresinin son yüzyılında Kudüs kentinde İngiltere, Fransa, Rusya, Amerika, Prusya (Almanya), Avusturya ve Sardunya gibi devletlerin konsolosları bulunmaktadır. Bununla birlikte merkez ve taşradaki bütün kurumların arşiv koleksiyonlarında yer alan toplu dilekçelerin tek bir çalışmanın çatısı altında toplanması mümkün değildir. Bu sebeple çalışmada faydalanılan 218 dilekçenin örnekleme olarak seçildiğini ve yapılan

¹⁴ İSAM, *Kudüs Sicilleri*, No. 324, 1256-1257; No. 345, 1277-1279; No. 346, 1279-1280.

değerlendirmelerin kent siyasetini yansıtması beklenen bu dilekçelerin üzerine kurulmuş olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Öte yandan 218 adet dilekçenin istatistiklerine dâhil edilmemekle birlikte, çalışmayı zenginleştirmek adına 1842-1914 yılları arasına tarihlenen British National Archives'ın Foreign Office tasnifinde yer alan İngiliz konsolosluk raporlarına müracaat edilmiştir. Osmanlı arşiv kaynaklarının yanı sıra yabancı devlet arşivlerinden faydalanmanın çalışmada ele alınan konulara farklı bir bakış açısı kazandırması umulmuştur.

B. Dilekçelere Dair Literatür Değerlendirmesi

Tarih boyunca yöneticiler ile yönetilenler arasında bir iletişim aracı olan dilekçelerin sosyal tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılıp kullanılmayacağı 1980'lerin başlarından itibaren çeşitli disiplinler tarafından sorgulanmıştır¹⁵. Çeşitli toplumsal kesimler tarafından resmi makamlara sunulmuş dilekçelerin incelendiği pek çok eserde, dilekçelerin kamuoyunu yansıtıp yansıtmadığı sıklıkla üzerine düşünülen bir husus olmuştur. Bununla birlikte sivil toplumun ortaya çıkışı, demokrasinin kökenleri, toplumsal seferberliğin varlığı, adalet sistemi ve yargı süreçleri gibi pek çok husus dilekçelere başvurularak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Dilekçeler ile kamuoyu arasındaki ilişkiye yönelik kapsamlı bir çalışma 1996 yılında Sosyolog David Zaret tarafından ortaya konulmuştur. Zaret, "Petitions and the "Invention" of Public Opinion in the English Revolution" (Dilekçeler ve İngiliz Devrimi'nde Kamuoyu'nun İcadı) başlıklı makalesinde 1640-1660 tarihleri arasında kamusal meselelere dair İngiliz parlamentosuna sunulan yaklaşık 500 adet dilekçeyi incelemiştir. Üslup ve içerik bakımından incelediği dilekçelerin kamuoyu "otoritesi" oluşturarak siyasal söylemleri etkilediğini ortaya koymuştur. Bu sonuçtan hareketle siyasette kamuoyunun "icadını" ve kamusal alanın kökenlerini dilekçelerin varlığıyla ilişkilendirmiştir. Kamuoyunun hem nedeni, hem de göstergesi olarak nitelendirdiği dilekçelerin, devlet ile sivil toplum arasında arabulucuk vasıtası ve kamusal alanın geleneksel iletişim aracı olduğunu ileri sürmüştür¹⁶.

2001 yılında International Review of Social History (Uluslararası Sosyal Tarih Dergisi), bir sayısını "sessiz kitleler" olarak adlandırılan sıradan insanların "kaybolan

¹⁵ Nora Lafi, "Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire", *Istanbul as seen from a distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, Istanbul Swedish Research Institute, Ed. Elisabeth Özdalga, M. Sait Özervarlı, Feryal Tansuğ, Stocholm 2011, s. 73.

¹⁶ David Zaret, "Petitions and the "Invention" of Public Opinion in the English Revolution", *American Journal of Sociology*, Vol. 101, No. 6, May 1996, s. 1497-1555.

seslerini” duyma hususunda önemli bir tarih kaynağı olarak nitelendirdiği dilekçelere ayırmıştır¹⁷. Dergide Andreas Würgler, Orta Avrupa’da dilekçe geleneğinin gelişimini incelediği “Voices From Among the Silent Masses: Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe” (Sessiz Kitleler Arasındaki Sesler: Erken Modern Orta Avrupa’daki Sıradan Dilekçeler ve Sosyal Çatışmalar) başlıklı makalesinde, dilekçelerin “sözsüz” isyanlar ile karşılaştırıldığında insanların eylemlerini “belgeleyen” nitelikte olduğuna dikkat çekmiştir. Resmi makamlara iletilmeleri ve resmi kurallara uyularak yazılmaları nedeniyle “ego belgeleri”¹⁸ olarak görülemeyeceklerini belirttiği dilekçelerin; dil, söylem, niyet, amacına ulaşım ulaşamama yönlerinden incelenmesi durumunda sosyal çatışmaları analiz etmede kullanılabileceklerini ifade etmiştir¹⁹.

Dilekçelerin karar alma mekanizmalarına etkisini inceleyen bir diğer eser, Fatma Acun ve Ramazan Acun tarafından yazılan “Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century” (Sultan’a Adalet Talebi ve Sultan’ın Sorumluluğu: 16. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Karar Alma) başlıklı makaledir²⁰. 1501 (H. 906) tarihli Ahkâm defterinde yer alan Divan’a çeşitli konularda sunulmuş 479 hükmü inceleyen eserde, dilekçelere yansıyan meselelerin nasıl çözüldüğü ve karar verme sürecinde kısıtlayıcı faktörlerin neler olduğu sorgulanmıştır. Şikâyetlere dair nihai kararların Osmanlı Sultanı tarafından verilmekle birlikte, bu kararların 16. yüzyıl gibi erken bir dönemde dahi “keyfi” olmadığına; sultanların yetki kapasitelerinin hali hazırda belirlenmiş bürokrasi, kanun, kural ve yönetmeliklerle sınırlandırıldığına dikkat çekilmiştir. Osmanlı merkez teşkilatında karar alma mekanizmasının görece rasyonel ve sabit bir sistemde işlediğini ortaya koymuşlardır.

Dilekçeler aracılığıyla adalet sistemini kavramak amacıyla ele alınan önemli bir çalışma Michael Ursinus tarafından yapılmıştır. Ursinus, *Grievance Administration*

¹⁷ Lex Herma Van Voss, “Introduction”, *IRSH (International Instituut voor Sociale Geschiedenis)*, S. 46 (2001), s. 1-10.

¹⁸ “Ego” kelimesi bilindiği üzere “benlik” anlamına gelmektedir. Dilekçelerin “ego belgeleri” olarak görülemeyeceği ifadesi ise dilekçelerde bireyi başkalarından ayırt edecek söylemlerin yer almamasından; bir başka deyişle dilekçelerin “farklı” kişi veya gruplar tarafından resmi makamlara sunulmasına rağmen şekil ve üslup bakımından birbirlerine “benzer” olmasından ileri gelmektedir.

¹⁹ Andreas Würgler, “Voices From Among the Silent Masses: Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe”, *IRSH (International Instituut voor Sociale Geschiedenis)*, S. 46, 2001, s. 12.

²⁰ Fatma Acun - Ramazan Acun, “Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century”, *Academie Des Sciences de Bulgarie Institut D’Etudes Balkaniques Etudes Balkaniques*, No. 2 (2007), s. 125-148.

(*Şikâyet*) *In An Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record of Complaints' of 1781-1783* (Bir Osmanlı Eyaleti'nde Şikâyet: Rumeli Beylerbeyileri'nin 1781-1783 Tarihli Şikâyet Kaydı) isimli eserinde Üsküp'teki Makedonya Ulusal Arşivleri'nde muhafaza edilen, 1781-1783 yılları arasında halkın çeşitli sorunlarına ilişkin dilekçelerine veya şikâyetlerine cevaben Manastır sancağı beylerbeyileri tarafından verilen emirlerin özetlerinin kaydedildiği bir defteri incelemiştir. 16. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun genelinde yargı yetkisini elinde bulunduranların yalnızca kadılar olmadığını ortaya koymayı amaçlayan eser, Rumeli Eyalet Divanı'na sunulan şikâyetlerin kaydedildiği, nadir -hatta günümüze kadar benzeri görülmemiş- bir defteri incelemiş olması bakımından orijinalliğini korumaktadır²¹.

2011'de yayınlanan *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Popüler Protesto ve Siyasi Katılım) başlıklı kitap, bir bölümünü “dilekçe uygulamaları” (petition practises) başlığıyla, dilekçeleri kaynak olarak kullanan çalışmalara ayırmıştır. Söz konusu kitapta Eyal Ginio “Coping with the State's Agents “from below”: Petitions, Legal Appeal, and the Sultan's Justice in Ottoman Legal Practice” (Devlet Yetkilileri ile “Aşağıdan” Başa Çıkmak: Dilekçeler, Hukuki Temyiz ve Osmanlı Hukuk Uygulamalarında Sultanın Adaleti) başlıklı eserinde 1694-1768 tarihleri arasında Selanik kadı sicillerinde yer alan, dilekçelere dair Osmanlı sultanları tarafından Selanik kadısına gönderilmiş fermanları ele almıştır. Yazar, kadı mahkemesinde aleyhlerine verilen kararları Osmanlı sultanlarına başvurarak lehlerine çeviren insanları konu edinmiş; sıradan insanların bu girişimini “aşağıdan yukarı” bir eylem olarak nitelendirmiştir. Osmanlı sultanlarının sembolik algısının kamuoyunda adalet duygusunu diri tutan en büyük kaynak olduğunu ileri sürmüştür. Bu eser taşrada dilekçelere dair verilen kararların “temyiz” sürecini anlamaya yönelik dikkate değer bilgiler sunmaktadır²². Aynı kitapta M. Erdem Kabadayı'nın “Petitioning as Political Action: Petitioning Practices of Workers in Ottoman Factories” (Siyasi Bir Eylem Olarak Dilekçe: Osmanlı Fabrikalarında İşçilerin Dilekçe Uygulamaları) başlıklı makalesinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki Feshane-i Amire, Basmahane-i Amire ve Zeytinburnu demir fabrikası ile Hereke fabrika-yı hümayununda çalışan

²¹ Michael Ursinus, *Grievance Administration (Şikâyet) In An Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record of Complaints' of 1781-1783*, RoutledgeCurzon, New York 2005.

²² Eyal Ginio, “Coping with the State's Agents “from below”: Petitions, Legal Appeal, and the Sultan's Justice in Ottoman Legal Practice”, *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire, Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı, Christoph K. Neumann, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2011, s. 41-56.

işçilerin dilekçeleri incelenmiştir²³. Çalışmada iki dilekçe kategorisine odaklanılmıştır; birincisi doğrudan fabrika işçileri tarafından gönderilen grup dilekçeleri, ikincisi ise işçilerin adına yetkililerce kaleme alınmış dilekçeler. İşçilerin istekleri karşılanmadığı takdirde fabrika idarelerini grevle tehdit etmelerinden hareketle yazar, bu dilekçeleri “emekçilerin direnişi” olarak yorumlamıştır. İşçilerin adına kaleme alınan dilekçeler ise Osmanlı tebaası arasındaki gayriresmi ilişkilere ışık tutmaktadır. Yazarın eseri, Tanzimat ile birlikte başlayan köklü kurumsal değişikliklere rağmen dilekçe mekanizmasının Osmanlı tebaası ile yetkililer arasında bir iletişim aracı olmaya ve daha da önemlisi “siyasi bir eylem aracı” olmaya devam ettiğine dair dikkate değer yorumlar içermektedir. Kitapta dilekçeler kaynak kullanılarak kaleme alınmış olan bir diğer eser, Méropi Anastassiadou-Dumont’un “Modes of Popular Intervention in the Ottoman Millet System: The Greeks of Istanbul in the Beginning of the Twentieth Century” (Osmanlı Millet Sisteminde Popüler Müdahale Yolları: Yirminci Yüzyılın Başlarında İstanbul Rumları) başlıklı makalesidir. Yazar söz konusu eserde, 1870’lerin başlarından Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına dek geçen süreçte İstanbul Beyoğlu’ndaki Rum Ortodoks cemaatinin hükümet merkezine sunduğu dilekçelere odaklanmıştır. Beyoğlu’nun Rum Ortodoks cemaatinin dilekçeleri ile emeklilik sonrası ekonomik yardım talepleri veya bir emeklilik fonu oluşturulması, boşta kalan bir devlet makamına tercih ettikleri kişiyi aday olarak önermeleri gibi beklentilerde bulduklarına dikkat çekmiştir. Böylelikle siyasi zeminde toplumsal otoritenin temsil edilmesini sağlamışlardır. Eser, dilekçeleri hükümet nezdinde sivil toplumu temsil eden araçlar olarak ele alması bakımından aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır²⁴.

Osmanlı arşivlerinde yer alan dilekçelerden hareketle merkezi yönetim ile taşradaki elitler arasındaki ilişkilere de ışık tutulmaya çalışılmıştır. Nora Lafi, “Petitions and Accomodating Urban Change in the Ottoman Empire” (Dilekçeler ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kentsel Değişime Uyum Sağlamak) başlıklı makalesinde²⁵, hem idari yapının hem de toplumsal örgütlenmelerin yeniden düzenlendiği 19. yüzyılın

²³ M. Erdem Kabadayı, “Petitioning as Political Action: Petitioning Practices of Workers in Ottoman Factories”, *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire*, Ed. Eleni Gara, M. Ekrem Kabadayı, Christoph K. Neumann, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2011, s. 57-74.

²⁴ Méropi Anastassiadou-Dumont, “Modes of Popular Intervention in the Ottoman Millet System: The Greeks of Istanbul in the Beginning of the Twentieth Century”, *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire*, Ed. Eleni Gara, M. Ekrem Kabadayı, Christoph K. Neumann, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2011, s. 75-85.

²⁵ Nora Lafi, “Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire”, *Istanbul as seen from a distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, İstanbul Swedish Research Institute, Ed. Elisabeth Özdalga, M. Sait Özervarlı, Feryal Tansuğ, Stocholm 2011, s. 73-82.

ikinci yarısındaki Tanzimat reformları dönemine odaklanmıştır. Tunus, Halep ve Trablus gibi bölgelerden gönderilen dilekçelerden “karar alma süreçlerini etkileyenleri” örneklem olarak seçtiği makalesinde, dilekçelerin yalnızca bir protesto biçimi olarak değerlendirilemeyeceklerine, yerel çıkarların ifadesi ve Osmanlı reformlarının ayrılmaz bir parçası olduklarına vurgu yapmıştır. Önde gelen esnaf loncaları, tüccarlar, kent eşrafı, kırsal toprak sahipleri, askeri kastlar gibi grupların bürokratik karar alma süreçlerindeki rollerine dikkat çekmiştir. Böylelikle reformların yukarıdan aşağıya dayatılmış uygulamalar olarak değil, aksine kent ileri gelenleri ile iktidar arasında yüzyıllardır süregelen arabuluculuk, menfaat, çatışma ve uzlaşma ilişkilerinin bir sonucu olarak değerlendirilmeleri gerektiğine dair dikkate değer bakış açıları sunmuştur.

Dilekçeleri, yönetenler ile yönetilenler arasındaki etkileşimin yanı sıra, sıradan insanlar arasındaki sosyal ilişkileri anlamak adına kaynak olarak kullanan araştırmacılar da bulunmaktadır. James E. Baldwin, “Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt” (Osmanlı Mısır’ında Sultan’a Dilekçe Sunmak) isimli makalesinde²⁶, 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında Mısır’daki hukuki anlaşmazlıklarla ilgili Osmanlı sultanlarına gönderilen dilekçeleri incelemiştir. Genellikle Osmanlı memurlarının suistimallerine yönelik dilekçelere odaklanarak toplum-yerel iktidar ilişkilerini inceleyen çalışmaların aksine, tebaa arasındaki hususi anlaşmazlıkları ele almıştır. İlk olarak hükümet merkezinde dilekçelere dair takip edilen resmi prosedürlere; ikinci olarak ise dilekçe göndermenin bir anlaşmazlığın sonucunu etkileyip etkilemeyeceğine dair bilgiler vermiştir.

Dilekçeleri hükümet politikaları bakımından “yukarıdan aşağı” bir yaklaşımla değerlendiren çalışmalar da mevcuttur. Çiğdem Oğuz, *Negotiating the Terms of Mercy: Petitions and Pardon Cases in the Hamidian Era* (Merhamet Koşullarının Müzakere Edilmesi: Hamidiye Döneminde Dilekçeler ve Af Vakaları) başlıklı yüksek lisans tezinde²⁷, mahkûm yakınları tarafından Sultan II. Abdülhamid’e sunulan “af arzuhalleri”ne odaklanmıştır. İlk bakışta itaat etmek veya boyun eğmek olarak algılanan af arzuhallerinin, dikkatli incelendiğinde hükümet ile kurulan karşılıklı pazarlık ve müzakere süreçlerini aydınlattığını ortaya koymaktadır. Keza sıradan insanlar nazarında

²⁶ James E. Baldwin, “Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt”, *Bulletin of the School and Oriental and African Studies*, S. 75, No. 3 (2012), s. 499-524.

²⁷ Çiğdem Oğuz, *Negotiating the Terms of Mercy: Petitions and Pardon Cases in the Hamidian Era*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Modern Türkiye Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

hükümet algısının nasıl olduğunu anlamak açısından farklı bir bakış açısı sunan bu eser, cezaların hafifletilmesi ve idam cezalarının kaldırılmasının yalnızca Sultan'ın affediliciliğine yorulamayacağına; af arzuhallerinin devlete itaatsiz olan kesimlerin bağlılıklarını kazanmak amacıyla “politik bir araç” olarak kullanıldıklarına ve “merhametli sultan” söylemi üzerinden Sultan'ın meşruiyetinin sağlanmasına ve kitleler arasında adil bir yönetim anlayışının inşa edilmesine yardımcı olduklarına dikkat çekmektedir.

Yabancı dillerde kaleme alınmış literatürde dilekçeleri kaynak olarak kullanan yazarlardan Yuval Ben-Bassat'ın eserleri, bilhassa Osmanlı arşivlerinde 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarına tarihlenen dilekçeleri incelediği için çalışmamız bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Yazar, “Mass Petitions as a Way to Evaluate ‘Public Opinion’ in the Late Nineteenth-century Ottoman Empire? the Case of Internal Strife among Gaza’s Elite” (19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda “Kamuoyu”nu Değerlendirmenin Bir Yolu Olarak Kitle Dilekçeleri? Gazze’nin Elitleri Arasındaki İç Çekişmeler) başlıklı makalesinde²⁸ dilekçelerin kamuoyunu yansıtıp yansıtmadıkları sorunsalını 19. yüzyılın son çeyreğinde Kudüs sancağına bağlı kazalar olan Yafa ve Gazze’den gönderilen toplu dilekçeler zemininde incelemiştir. Gazze’den merkeze gönderilen toplu dilekçelerin çoğunlukla Gazze’deki Müslüman ayanların ileri gelenleri tarafından; Yafa’dan gönderilen toplu dilekçelerin ise tüccar, toprak ağaları, çiftçiler, ortakçılar gibi kişiler tarafından gönderildiği tespitinde bulunmuştur. Dilekçe sahiplerinin genellikle ayanlar veya diğer yerel güçler tarafından dilekçeleri imzalamaya mecbur bırakılmış kişiler olduğunu ifade ederek, dilekçelerin kamuoyunu “sınırlı” ölçüde yansıttıkları yorumunda bulunmuştur. Tanzimat döneminde merkezi otoritenin güçlenmesi ve bu doğrultuda yerel güçlerin geri planda kalmasıyla birlikte sıradan insanların taleplerini daha rahat bir şekilde dile getirmeye başlayacaklarını; 1908 devriminden sonra cemaat çatışmalarının çetrefillenmesine paralel olarak dilekçelerin konularının da çeşitleneceğini ve yeni medya araçlarının bu gelişimi destekleyeceğini ifade etmiştir. Ben-Bassat, 1908 devriminin dilekçe mekanizması üzerine etkilerini müstakil olarak ele aldığı “The Ottoman Institution of Petitioning When the Sultan no Longer Reigned: a View from Post-1908 Ottoman Palestine”²⁹ (Artık Sultan Egemen

²⁸ Yuval Ben-Bassat, “Mass Petitions as a Way to Evaluate ‘Public Opinion’ in the Late Nineteenth-century Ottoman Empire? the Case of Internal Strife among Gaza’s Elite”, *Turkish Historical Review*, 4, 2013, s. 135-152.

²⁹ Yuval Ben-Bassat, “The Ottoman Institution of Petitioning When the Sultan no Longer Reigned: a View from Post-1908 Ottoman Palestine. *New Perspectives on Turkey*, 56, s. 87–103.

Olmadığında Osmanlı Dilekçe Kurumu: 1908 Sonrası Osmanlı Filistin’inden Bir Manzara) makalesinde de bu hususu vurgulamış; dilekçe geleneğindeki artışı Osmanlı Sultanı’nın otoritesini meclislerle paylaşmak zorunda olduğu, basın ve kitle iletişim araçlarının geliştiği, laik eğitimin yaygınlaştığı ve özgürlükçü fikirlerin arttığı 1908 devriminden sonrasına denk gelen dönemle ilişkilendirmiştir.

Ben-Bassat’ın toplu dilekçeler vasıtasıyla toplumsal seferberliği incelediği bir başka makalesi dahi bulunmaktadır. “Regional Cooperation among the Rural Population of Palestine’s Southern Coast as Seen in Joint Petitions at the end of the 19th Century” (19. Yüzyıl Sonuna Ait Ortak Dilekçelerde Görüldüğü Üzere Filistin’in Güney Sahilindeki Kırsal Nüfus Arasında Bölgesel İşbirliği)³⁰ makalesinde 1891 yılında Gazze’ye bağlı köylerin muhtarları tarafından başta Babıali olmak üzere çeşitli nezaretlere müşterek olarak gönderilen dilekçeleri incelemiştir. Köylülerin vergi tahsili gibi “ekonomik” konularda ortak menfaatleri doğrultusunda dilekçelerde işbirliğine girdiklerini ifade etmiştir. Yazar, “Bedouin Petitions from Late Ottoman Palestine: Evaluating the Effects of Sedentarization” (Geç Osmanlı Filistin’inden Bedevi Dilekçeleri: Yerleşik Yaşama Geçişin Etkilerinin Değerlendirilmesi)³¹ başlıklı bir diğer makalesinde 19. yüzyılın sonlarında Filistin’in orta ve güney kıyılarındaki Yafa ve Gazze kazalarında bulunan Bedevilerin İstanbul’a gönderdikleri dilekçeleri incelemiştir. 19. yüzyılda yerleşik hale getirilen göçebe Bedevilerin kent politikasına ve sosyal yaşama hangi ölçüde dâhil olduklarını tespit etmeye çalışmıştır. Genel itibariyle Yuval Ben-Bassat’ın eserleri dilekçe mekanizmasının 19. yüzyılda geçirdiği dönüşümü, kamuoyunu yansıtır yansıtmadıklarını ve bir işbirliğini barındırıp barındırmadıklarını anlamak adına aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

Yuval Ben-Bassat, Fruma Zachs ile birlikte yayınladığı “From Şikâyet to Political Discourse and ‘Public Opinion’: Petitioning Practices to the King-Crane Commission” (Şikâyetten Siyasi Söylem ve ‘Kamuoyu’na: King-Crane Komisyonu’na Verilen Dilekçeler) başlıklı bir başka makalede³², Birinci Dünya Savaşı’nın ardından Suriye ve Filistin topraklarının siyasi düzenini araştırmak için İngiliz Albay Henry Churchill (1858-1934) ve zengin bir Amerikan iş adamı olan Charles Richard Crane

³⁰ Yuval Ben-Bassat, “Regional Cooperation among the Rural Population of Palestine’s Southern Coast as Seen in Joint Petitions at the end of the 19th Century”, *New Perspectives on Turkey*, 46 (2012), s. 213-238.

³¹ Yuval Ben-Bassat, “Bedouin Petitions from Late Ottoman Palestine: Evaluating the Effects of Sedentarization”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 58 (2015), s. 135-162.

³² Yuval Ben-Bassat - Fruma Zachs, “From Şikâyet to Political Discourse and ‘Public Opinion’: Petitioning Practices to the King-Crane Commission”, *New Middle Eastern Studies*, 4 (2014), s. 1-23.

(1858-1939) tarafından kurulan Amerikan araştırma komisyonu olan “King-Crane Komisyonu”na sunulan dilekçeleri incelemiştir. Komisyona sunulan dilekçelerin kamuoyunun yansıması mı yoksa elit partilerin manipülasyonu mu olduğunu kapsamı dışında bırakan makale, esas itibarıyla dilekçelerin metinsel analizine odaklanmıştır. Böylece dilekçelerin geleneksel dilekçelerden farklılıklarını tespit ederek 19. yüzyılın ikinci yarısında dilekçe mekanizmasındaki temel değişikliklerin tarihsel bir yansımasını sunmaya çalışmıştır. Dilekçelerin kamuoyu oluşturmak ve modern siyasi söylemleri teşmil etmek için siyasi bir araç olarak kullanıldıklarını; İmparatorluğun çöküş yıllarına tesadüf eden dilekçelerin doğası gereği daha ideolojik ve daha politik bir zemine kaydıklarını ortaya koymuşlardır.

Tüm bu eserler içerisinde Yuval Ben-Bassat’ın *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine* (Sultan’a Dilekçe Vermek: Geç Osmanlı Filistin’inde Protestolar ve Adalet) isimli kitabı³³ ayrı bir öneme sahiptir. Eser 1865-1908 yılları arasında Gazze ve Yafa’dan merkezdeki Osmanlı nezaretlerine gönderilen dilekçeleri kaynak olarak hazırlanan, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı makamlarının geçirdiği dönüşümleri Osmanlı arşivlerindeki dilekçelere başvurarak ele alan tek kitap olması bakımından dikkate değerdir. Eserde, dilekçeler aracılığıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet reformlarının doğasına, taşra ile hükümet merkezi arasındaki coğrafi engelleri önemli ölçüde azaltan iletişim ve ulaşım araçlarına, dilekçeler ile Osmanlı merkezîyetçiliği arasındaki bağlantılara, dahası İmparatorluk merkezindeki yeniliklerin dilekçe sistemine tesirlerine vurgu yapılmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru dilekçe mekanizmasının –önceki yüzyıllardan daha fazla “politik” bir araç haline geldiğine ve İmparatorluğun bütünlüğüne yönelik oluşabilecek tehditler karşısında Osmanlı Sultanı’nın meşruiyetini sağlamak ve kamunun desteğini kazanmak gibi amaçlara hizmet ettiğine dair somut örnekler ortaya konulmuştur.

Osmanlı terminolojisinde arz-ı hal/arz-ı mahzar olarak adlandırılan dilekçeler Türkçe literatürde yapılan çalışmalarda ise 1990’lardan itibaren kaynak olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dilekçelerin diplomatik özellikleri Mübahat Kütükoğlu’nun *Osmanlı Belgelerinin Dili* eserinde³⁴; Mehmet İpşirli’nin Türkiye Diyanet Vakfı İslam

³³ Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, I.B. Tauris, London-New York 2013.

³⁴ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 1998, s. 303-321.

Ansiklopedisi'nde yer alan "Arzuhal" ve "Mahzar" maddelerinde³⁵ ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. İlk olarak Halil İnalıcık "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar" isimli makalesinde örnek olarak seçtiği dört adet toplu dilekçeyi içerik analizine tutmuştur³⁶.

Diğer yandan Osmanlı arşivlerinde bireysel ve toplu dilekçelere dair verilen hükümlerin bulunduğu Mühimme, Şikâyet ve Ahkâm defterleri ile Şer'îye Sicilleri'nden hareketle çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Söz konusu defterlerdeki hükümlerin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi yapılarak hazırlanan onlarca tezin yanı sıra³⁷, pek çok makale ve kitapta Osmanlı Devleti'nde dilekçe mekanizmasının işleyişine dair değerli bilgiler bulunmaktadır.

Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri" başlıklı makalesinde Divan-ı Hümayun'da tutulan defterler arasından Bab-ı Asafî kataloğuna kayıtlı olan 1649-1653 yılları arasındaki şikâyet defterlerinde yer alan 2.215 adet şikâyeti inceleyerek, söz konusu dönemin hukuk ve adalet anlayışının gün yüzüne çıkarılmasını amaçlamıştır. Halkın ya da idarecilerin hangi konularda şikâyetlerinin olduğunu tespit ederek Osmanlı Devleti'nde adalet alanında aksayan yönleri belirlemeye çalışmıştır³⁸. Keza Hülya Taş, Divan-ı Hümayun'a başvuru hakkı olan şikâyet hakkının, bireyler tarafından nasıl kullanıldığını ve devletin bu hakkın kullanımını için ne gibi imkânlar sağladığını ortaya koymak amacıyla 17. yüzyıla ait Mühimme defterleri, Atik Şikâyet Defterleri ve Şer'îye Sicilleri'nde yer alan Ankara'ya ait hükümleri incelemiştir³⁹. Benzer şekilde Ensar Köse, dilekçeler vasıtasıyla sonuç alınıp alınmadığını sorguladığı "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplu Hak Arama: XVIII. Yüzyıla Ait 100 Örnek Mahzar" başlıklı makalesinde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı

³⁵ Mehmet İpşirli, "Arzuhal", *TDVİA*, C. 3, 1991, s. 447-448; Mehmet İpşirli, "Mahzar", *TDVİA*, C. 27, 2003, s. 398-401.

³⁶ Halil İnalıcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, İstanbul 1988, s. 33-54.

³⁷ Tez çalışmalarına bir örnek için bkz. Feriha Karadeniz, *Complaints Against The Kadis And Abuses Of Their Authority*, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996: Feriha Karadeniz'in Halil İnalıcık'ın danışmanlığıyla hazırladığı "*Complaints Against the Kadis and Abuses of Their Authority*" (Kadılar hakkında yapılan şikâyetler ve kadıların salahiyetlerini suistimalleri) başlıklı yüksek lisans tezinde, 16. ve 17. yüzyıllardaki mühimme defterleri, şikâyet defterleri, kanunnameler, adaletnameler ve bazı risalelerden taranarak tespit edilen kadılar aleyhindeki şikâyetler değerlendirilmiştir.

³⁸ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 61, Ankara 2012, s. 175-206.

³⁹ Hülya Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 2, S. 3, 2007/3, s. 187-204.

Arşivi'ndeki Divan Kalemi Defterleri (A.DVN) fonundan tespit ettiği 100 adet toplu dilekçeyi incelemiştir⁴⁰.

Türkçe literatürde şikâyet defterlerinden faydalanılarak hazırlanmış bir kitap da bulunmaktadır. Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi* başlıklı kitabında 1683-1699 yıllarını kapsayan şikâyet defterlerine yansıyan adli, vergi, vakıf ve savaşla ilgili konuları incelemiştir⁴¹. Söz konusu eserlerde şikâyete konu olan hususun ne olduğu, şikâyetin nereden geldiği, şikâyet hakkının hangi yolla kullanıldığı, şikâyet edenlerin görevleri, statüleri ve dinlerine göre nasıl sınıflandığı, çözüm için Divan-ı Hümayun'un ne emrettiği, çözüme katkı sağlayan dayanak noktalarının neler olduğu ortaya konulmaktadır. Bu eserler dilekçelerin şekil ve muhteva analizinde takip edilecek yöntemlere ilişkin örneklem sunmakta, Osmanlı hükümetinin dilekçe mekanizmasındaki rolünü tespit etmek açısından değerli bilgiler içermektedir.

Mühimme, Ahkâm ve Şikâyet defterlerinde yer alan Kudüs'e dair hükümlerin de bazı çalışmalara kaynaklık ettiği görülmektedir. Mühimme defterlerindeki Kudüs hükümleri yakın zamanda Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut ve Cengiz Tomar tarafından günümüz Türkçesi'ne aktarılarak IRCICA (Research Centre for Islamic History, Art and Culture) tarafından yayınlanmıştır⁴². Bu eserlerden faydalanılarak 1545-1799 tarihleri arasında hükümet merkezinde Kudüslülerin dilekçelerine dair alınan kararların tespit edilmesi mümkündür. Dilekçelerin hangi şekilde (gidüb, mektub gönderüb, âdem gönderüb vb) Divan'a ulaştırıldıkları, dilekçe sahiplerinin statüleri, dilekçelerin ne şekilde karara bağlandığı gibi hususlarda bilgi edinilmektedir.

⁴⁰ Ensar Köse, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplu Hak Arama: XVIII. Yüzyıla Ait 100 Örnek Mahzar", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri* (21-22 Aralık 2012), Ed. Fethi Gedikli, İstanbul 2014, s. 411-447.

⁴¹ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yayınları, Ankara 2016.

⁴² *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1545-1594)*, Haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2016; *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1600-1699)*, Haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2017; *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1700-1719)*, Haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2018; *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1720-1749)*, Haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2018; *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1750-1778)*, Haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2018; *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1780-1799)*, Haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2018.

Sevde Nur Güldiken, “XVII. Yüzyılda Kudüs’ün Gayrimüslim Ahalisinden Payitahta Ulaşan Şikâyetler” başlıklı makalesinde⁴³, Kudüs’teki Rum, Latin, Ermeni, Süryani ve Yahudi cemaatleri tarafından Divan’a ulaştırılan bazı şikâyetleri örneklem olarak ele almıştır. Şikâyetlere ilişkin merkezi hükümetin getirdiği çözümleri incelemiştir. XVII. yüzyılda Kudüs’ten en çok şikâyette bulunan gayrimüslim cemaatin Rumlar, en çok şikâyet edilen gayrimüslim cemaatin ise Latinler olduğu; kutsal yerler üzerine nüfuz mücadelelerinin gayrimüslim cemaatleri Divan’a başvurmaya teşvik ettiği tespitlerinde bulunmuştur. Bu makale, XVII. yüzyılda Kudüs’teki gayrimüslim cemaatlerin uğradıkları haksızlıklar karşısında merkezi hükümetin takip ettiği politikaları anlamak adına başvurulabilecek kaynaklar arasındadır.

Ahkâm defterlerine yansıyan Kudüs hükümleri ise 2017 yılında Alaattin Dolu tarafından yazılan *Osmanlı Kudüsü’nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)* başlıklı doktora tezinde değerlendirilmiştir⁴⁴. Kudüs 18. yüzyılda Şam’a bağlı bir sancak statüsünde bulunduğu için, Kudüs sakinleri tarafından gönderilen dilekçelere dair verilen kararlar Şam Ahkâm defterlerine⁴⁵ kaydedilmiştir. Dolu’nun tezinin son bölümü 1742-1793 yılları arasını kapsayan ilk dört defterdeki hükümlerden istifade edilerek hazırlanmıştır. Dilekçe sahiplerinin arzuhallerini ne şekilde sundukları, şikâyet konularının neler olduğu, arzuhal sahiplerinin etnik mensubiyetleri ve statüleri, şikâyet edilen şahısların kimler/konuların neler olduğu incelenmiştir. Bu eserde verilen bilgiler, ele aldığımız zaman dilimine (1840-1914) ait dilekçeleri bir önceki yüzyıla kıyaslamak adına aydınlatıcı olmuştur.

Türkçe literatürde dilekçeleri kaynak olarak kullanan araştırmaların tamamı elbette ki 16. ve 18. yüzyıllar arasına ait Mühimme, Ahkâm ve Şikâyet defterlerindeki dilekçelere odaklanmamaktadır. Durmuş Akalın’ın “Yemenli Abdullah’ın Hak Arama Mücadelesi: “Hükümet-i Seniyye Âciz Değildir. Biraderimin Kâtilini İsterim” başlıklı

⁴³ Sevde Nur Güldiken, “XVII. Yüzyılda Kudüs’ün Gayrimüslim Ahalisinden Payitahta Ulaşan Şikâyetler”, *IV. Middle East Congress on Politics and Society Proceedings Book*, Ed. İsmail Ediz – Yıldırım Turan vd., Sakarya 10-12 Ekim 2018, s. 77-101.

⁴⁴ Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü’nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017. Alaattin Dolu’nun tezi 2019 yılında yayınlanmıştır. Bkz. Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü’ü Kent Kimliği Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789*, Küre Yayınları, İstanbul 2019.

⁴⁵ Eyaletlere özgü ahkâm defterleri arasında yer alan Şam-ı Şerif Ahkâm defterleri Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde *A.DVNS.AHK.ŞM.d* koduyla Hicri 1155-1326 / Miladi 1742-1908 yılları arasını kapsayan 9 defterden oluşmaktadır. Bu defterler eyalet merkezi Şam ile ona bağlı sancaklardan Safed, Kudüs, Aclun, Leccun, Gazze, Nablus, Tedmür, Kerakşüveyk ile daha sonra ayrılan Sayda-Beyrut eyaletine gönderilen hükümleri ihtiva etmektedir. Ayrıca hac kervanı dolayısıyla Mısır valiliğine gönderilen fermanlar da bu defterlere kaydedilmiştir. Bkz. A. Dolu, *age.*, s. 19.

makalesi⁴⁶, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı merkez kurumlarına ait arşiv evrakında yer alan dilekçeleri kaynak olarak yazılmış bir eserdir. Keza taşrada Osmanlı hükümet otoritesi ile sıradan insanlar arasındaki bağlantıyı dilekçeler örnekleminde ele alması bakımından ön plana çıkmaktadır. Makalede, bir alacak verecek davasında haksızlığa uğramış, hakkını aramaya çalışırken kardeşi katledilmiş olan Yemenli tüccar Abdullah b. Muhammed Kedeş'in devletin en üst kademelerine kadar gönderdiği arzuhalleriyle yıllarca sürdürdüğü hukuk mücadelesi anlatılmıştır. Eser, 19. yüzyıl sonlarında mücadelelerin ve çekişmelerin odak noktasında bulunan Yemen'de Osmanlı hâkimiyetinin nasıl sarsıldığını ve yerel insanların hükümete duydukları güvenin zamanla nasıl azaldığını sıradan bir insanın arzuhallerinden yola çıkarak ele alması bakımından değerlidir.

Yerli ve yabancı literatürdeki eserlerde Kudüs sakinlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarına tarihlenen dilekçelerine değinilmemiş olması, elinizdeki çalışmanın yapılmasına duyulan ihtiyacın nedenlerinden birisidir. Doğrudan Kudüs'te yaşayan zümreler tarafından hükümet merkezine gönderilen ve kentteki yerel yönetim kurumlarına sunulan dilekçelerin incelenmesiyle 1840-1914 yılları arasında kent siyasetinin aktörleri ve kentlilerin iktidar ile olan ilişkileri hakkında bilgi sahibi olunabilecektir. Bu şekilde Kudüs sancağına bağlı kazaların yanı sıra sancak merkezindeki toplumsal siyaset ağı da anlaşılmış olacaktır.

C. Başvurulan Arşiv Kaynakları

C.1. Osmanlı Merkez Kurumlarına Ait Arşiv Koleksiyonları

Osmanlı devrinde istek ve şikâyet hakkının kullanımı sonucunda çeşitli arşiv koleksiyonları ortaya çıkmıştır. Hükümet merkezinde dilekçelere dair verilen hükümler 16. yüzyıldan 17. yüzyılın ortalarına kadar Divan-ı Hümayun'da alınan tüm kararların yazıldığı *Mühimme Defterleri*'ne kaydedilmişlerdir. Zamanla Divan-ı Hümayun'un iş yükünün artmasına ve kâtiplerin uzmanlaşmasına paralel olarak 1649 yılından itibaren⁴⁷ müstakil olarak oluşturulan *Şikâyet Defterleri*'ne; 1742 yılından itibaren ise vilayetler bazında tutulan *Ahkâm Defterleri*'ne kaydedilmişlerdir⁴⁸. Bu defterlerde dilekçelerin

⁴⁶ Durmuş Akalın, "Yemenli Abdullah'ın Hak Arama Mücadelesi: "Hükümet-i Seniyye Âciz Değildir. Biraderimin Kâtilini İsterim" (Basım Aşamasında). *Henüz yayınlanmamış olan bu makaleyi benimle paylaşma nezaketi gösteren Değerli hocam Doç. Dr. Durmuş Akalın'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.*

⁴⁷ Bu tarih bazı kaynaklarda 1656 olarak ifade edilmiştir. Bkz. S. O. Gümrükçüoğlu, agm., s. 177.

⁴⁸ S. O. Gümrükçüoğlu, agm., s. 177; H. İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal...", s. 34; M. Tuğluca, age., s. 7, 8; Serhan Afacan, "Devletle Yazışmak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler", *Türkiyat*

asılları mevcut olmayıp, yalnızca dilekçeye konu olan meseleye dair verilen kararlar bulunmaktadır. Bununla birlikte Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki pek çok tasnifte dilekçelerin orijinaleri mevcuttur⁴⁹.

İstek ve şikâyetlerin yer aldığı defter serilerinden bir diğeri *Ruznamçe Defterleri*'dir. 1675-1840 tarihleri arasında *Hurufat Defterleri* olarak tutulacak bu defterler; vakıf kurumlarında görev yapan imam, hatip, vaiz, müezzin, müteveli, müderris, zaviyedar ve benzeri gibi görevlilerin tayin/azil, maaş tahsisi/zammı gibi hususlara ilişkin talep ve şikâyetlerini⁵⁰ içermektedir. Keza 1826 yılında tesis edilen Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin bizzat tuttuğu nezarete gelen istidalara cevaben oluşturulan "hulasa kayıt defterleri"⁵¹ de bu minvaldedir. Söz konusu defterler vakıf görevlilerine ait "bireysel" talepleri kapsadığı için çalışmamızın kapsamı dışında tutulmuştur.

19. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar Osmanlı **merkez** kurumlarına ait arşiv koleksiyonlarındaki dilekçeleri tespit etmek daha kolay olup, araştırmacıların kronolojik sırayı takip ederek *Mühimme*, *Şikâyet* ve *Ahkâm* defterlerine bakmaları yeterli olacaktır. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, özellikle de bu yüzyılın ortalarında, talep ve şikâyetleri kabul edip değerlendiren Osmanlı merkezi makamlarının artış göstermesi dilekçelerin arşivlerde muhtelif koleksiyonlara dağılmaları sonucunu doğurmuştur. Bu durum merkezi kurumların arşiv koleksiyonlarında bulunan dilekçelerin sayılarına dair güvenilir istatistikler elde etmeyi, diğer bir ifadeyle dilekçelerin tamamının tespit edilmesini neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin katalog tarama kısmına Kudüs kelimesiyle birlikte "ariza", "istida", "arz-ı hal/arzuhal", "mahzar", "arz-ı mahzar", "şikâyet" ve benzeri gibi anahtar sözcükler girildiğinde toplu

Mecmuası, C. 21, S. 1, İstanbul 2011, s. 9; A. Dolu, agm., s. 104. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 1649-1837 yılları arasını kapsayan 213 adet Atık Şikâyet Defteri; 1504-1819 yılları arasını kapsayan 38 adet Şikâyet Defteri bulunmaktadır. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010, s. 7-21.

⁴⁹ Suraiya Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 35, Brill 1992, s. 5; M. İpşirli, "Mahzar"..., s. 399.

⁵⁰ Kadıasker ruznamçe kayıtları ile hurufat defterlerinden faydalanılarak hazırlanan bazı çalışmalar ve konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Beyazıt, *Kadıasker Atama Ruznâmçelerinden "Çivizade Mehmed Efendi Ruznâmçesi"*, TTK Yayınları, Ankara 2018; Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C. 5, S. 1, Ocak 2013, s. 39-69.

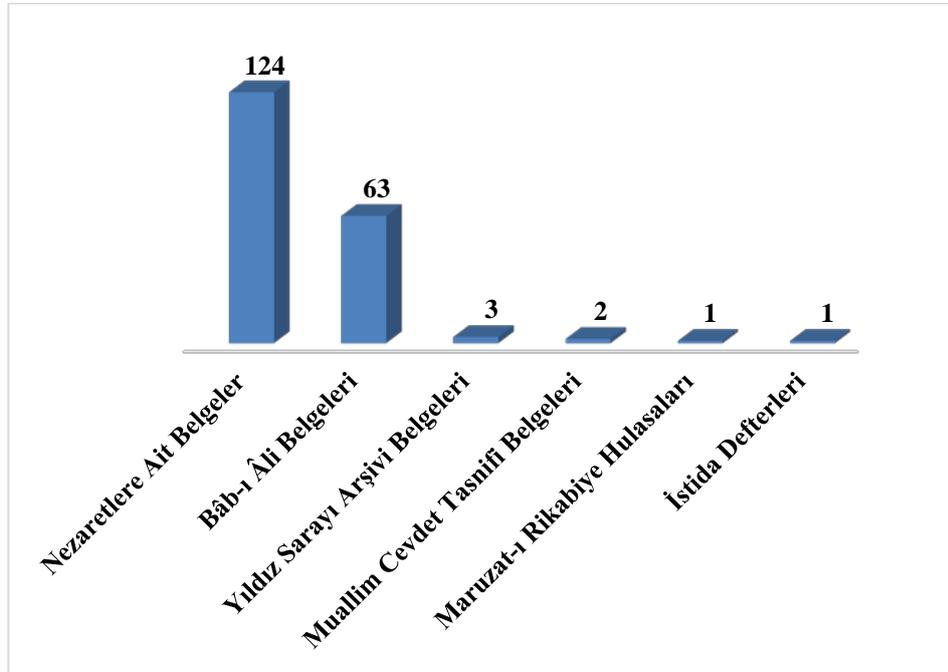
⁵¹ C.O.A., *EV.d...* 43420, H. 22 Receb 1308 / M. 3 Mart 1891; *EV.d...* 43822, H. 11 Zi'l-ka'de 1319 / M. 19 Şubat 1902; *EV.d...* 43823, H. 4 Zi'l-ka'de 1322 / M. 10 Ocak 1905; *EV.d...* 43430, H. 17 Cemâziye'l-âhir 1304 / M. 13 Mart 1887; *EV.d...* 43974, H. 19 Şevvâl 1316 / M. 2 Mart 1899; *EV.d...* 43389, H. 8 Cemâziye'l-âhir 1301 / M. 5 Nisan 1884; *EV.d...* 44517, H. 6 Muharrem 1323 / M. 13 Mart 1905.

dilekçelere “çok sınırlı” sayıda ulaşılabildiğinden, toplu dilekçeleri tespit edebilmek için uzun süren bir araştırma yapmak gerekmiştir. Arşivde 1840-1914 tarihleri arasında Kudüs kentine ait yaklaşık 10.000 müstakil belge dosyası tek tek taranmak suretiyle bu dosyalardaki çok imzalı dilekçeler tespit edilmiştir. Ayrıca doğrudan Osmanlı sultanlarına sunulan dilekçelerin hulasalarının (özetlerinin) kaydedildiği 1704 adet “Maruzat-ı Rikabiye” defter ve dosyasını da ayrıntılı olarak incelemek gerekmiştir.

Yapılan incelemeler doğrultusunda 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarına tarihlenen dilekçelerin “ağırlıklı olarak” Babıali Evrak Odası belgeleri, Meclis-i Vükela’ya bağlı nezaretlerin belge fonları, Maruzat-ı Rikabiye hulasaları ve cetvelleri, çeşitli merkezi kurumlara ait istida defterleri, Meclis-i Mebusan Müsted’iyat Defterleri ile Yıldız Sarayı Arşivi belgelerinin “Arzuhaller” fonunda buldukları tespit edilmiştir.

Kudüslülere ait toplu dilekçelerin ise ağırlıklı olarak Babıali Evrak Odası belgeleri ile Meclis-i Vükela’ya bağlı nezaretlerin belge fonlarında buldukları görülmüştür. Bunların yanı sıra Yıldız Sarayı Arşivi belgeleri ile Muallim Cevdet Tasnifi belgelerinde de az sayıda toplu dilekçeye tesadüf edilmiştir.

Grafik 1: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs’ten Payitaht İstanbul’a Gönderilen 194 Adet Toplu Dilekçenin Arşivde Bulunduğu Koleksiyonlar

Nezaretlere Ait Belgeler: 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde işlevini çoktan kaybetmiş olan Divan-ı Hümayun resmen ortadan kaldırılarak yerine Meclis-i Vükela

(Vekiller Meclisi) ve ona bağılı nezaretler (Dâhiliye, Hariciye, Maliye, Evkaf, Ticaret vd) teşkil edilmiştir⁵². Bu nezaretlerin her biri, görev tanımları arasında açıkça belirtilmemekle birlikte dilekçeleri kabul edip değerlendiren kurumlar olarak Osmanlı merkez bürokrasisindeki yerlerini almışlardır. Bürokrasideki bu ihtisaslaşmaya bağılı olarak zamanla her nezaretin kendi kararlarını (mazbata) ve diğere nezaretlerle yazışmalarını ihtiva eden belge koleksiyonları ortaya çıkmıştır. Özellikle bu koleksiyonlarda bulunan mazbatalar, dilekçelere dair hangi kararların verildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kudüs'ten gönderilen dilekçelere en fazla Sadrazam'ın başkanlığındaki Dâhiliye Nezareti'nin belge tasniflerinde⁵³ tesadüf edilmiştir. Bu hususta 1871 yılından itibaren müstakil bir sancak statüsüyle doğrudan merkeze bağılanan Kudüs'ün⁵⁴, herhangi bir vilayet kurumunun aracılığına bağılı kalmaksızın doğrudan merkezle yazışma hakkını kazanması etkili olmuştur. Öte yandan bu durum Sadrazam'ın dilekçelerin birinci muhatabı olma misyonunu nezaretler teşkil edildiğinde bile kaybetmediğinin ve bu misyonunun dilekçeleri kaleme alan arzuhalciler tarafından bilindiğinin göstergesidir. Bu sonucun ortaya çıkmasında dilekçelerin ilk zamanlar Sadrazam'ın aracılığıyla ilgili nezaretlere havale edilmesi usulü de etkili olmuştur.

Kudüs'ten gönderilen dilekçelere Dâhiliye Nezareti'nden sonra en fazla Hariciye Nezareti'ne ait evrakta tesadüf edilmektedir. Kudüs'ün farklı milletlere mensup kişilerin birarada yaşadığı bir kent olması sebebiyle, buradan Osmanlı Türkçesi haricinde Arapça, Rumca, Fransızca gibi dillerde gönderilen dilekçeler Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu anlamda Hariciye Nezareti, Kudüs'ten gönderilen dilekçeler mevzubahis edildiğinde, doğrudan dilekçelerin muhatabı olmaktan ziyade Türkçe olmayan dilekçelerin tercüme edilmek üzere gönderildikleri bir "ilk makam" sayılmalıdır. Bununla birlikte, sınırlı sayıda doğrudan Hariciye Nezareti'ne hitaben gönderilmiş dilekçelere tesadüf edilmiştir. Tercüme Odası'na çevrilmek üzere gönderilen dilekçelerin asıl muhatapları ise Sadaret makamı ve yine Sadrazam'ın başında bulunduğu Dâhiliye Nezareti olmuştur. Bürokrasideki iş bölümünün giderek uzmanlaşması ve telgraf vasıtasıyla merkezi kurumlara dilekçe gönderme alışkanlığının taşrada yaygınlaşmasına paralel olarak dilekçelerin doğrudan konuyla ilgili nezaretlere

⁵² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010, s. 50, 51.

⁵³ Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ), Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD), Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI), İdare-i Umumiye (DH.İUM.EK), Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti (DH.EUM) belgeleri.

⁵⁴ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 29.

gönderilmesi, Sadrazam'ın aracı rolünü ve dilekçe bürokrasisindeki hantallığı bir nebze azaltacaktır.

Babıali Belgeleri: 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde devlet meselelerinin görüşüldüğü Divan-ı Hümayun işlevini yitirmiş, yalnızca cülus bahşişinin ve askerlerin maaşlarının dağıtıldığı, elçilerin ağırlandığı sembolik bir kuruma dönüşmüştür. Devlet işleri, Sadrazam'ın başında bulunduğu ve onun sıfatlarından hareketle Bâb-ı Âsâfi, Paşa Kapısı ve zamanla Babıali denilen yerde yürütülür olmuştur⁵⁵. 18. yüzyılın sonlarına doğru Babıali'nin resmen teşekkül etmesiyle birlikte⁵⁶ bu kurumun bünyesinde zengin bir arşiv günümüze ulaşmıştır. Sadrazam'ın Osmanlı Sultanı'nın mutlak vekili olarak dilekçelerin sonuçlandırılmasından sorumlu en yetkili kişi sayılması, dilekçelerin en fazla Babıali kalemlerine ait fonlarda toplanması sonucunu doğurmuştur. 1840-1914 yılları arasında Kudüs merkezinden gönderilen toplu dilekçelerin büyük bir çoğunluğu Babıali Evrak Odası (BEO) ile Babıali bünyesindeki dairelere ait belge fonlarından⁵⁷ tespit edilmiştir. Merkezi idare ile taşra arasında yapılan yazışmaların yürütüldüğü bürokratik bir merkez olan⁵⁸ Babıali, Osmanlı'nın yıkılışına dek varlığını sürdürmüştür. Merkezi kurumların ihtisaslaşmasına değin geçen süreçte, dilekçelerin konusu ile ilgili bir Osmanlı nezaretine veya Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet gibi diğer merkez kurumlarından birisine havale edilmesi, Babıali'nin merkezi ve aracı rolü ile mümkün olmuştur.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri: Sultan II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) iktidarın sembolü haline gelen Yıldız Sarayı'nda toplanan evrakın bulunduğu bu fonda; Sadrazam tarafından Sultan'a sunulmuş tezkireler, raporlar, ihbarlar, haritalar, çeşitli kanunname ve nizamnameler, önemli bürokratların mirasları, yurtdışı basınında Osmanlı Devleti'ne dair yapılmış haberler, resim ve fotoğraf albümleri, cüzdanlar, Sultan'ın kendi eliyle yazdığı defterlerin yanı sıra şahısların saraya sundukları istidalar da bulunmaktadır⁵⁹.

⁵⁵ Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Âli", *TDVİA*, C. 4, 1991, s. 378-386; Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 39.

⁵⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. XXXI.

⁵⁷ Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri (BEO), Sadaret Beylikçi Kalemi (A.DVN.), Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT.MHM), Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM.), Amedi Kalemi Belgeleri (A.}AMD.). Bâb-ı Âli bünyesindeki diğer dairelere ait belgeler: Meclis-i Vala Evrakı (MVL), Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD).

⁵⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 184.

⁵⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 229, 336.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri'ne bağlı fonlardan Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES), Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ) evraklarında dilekçelere ve dilekçelere dair alınan kararlara erişilebilmektedir. Maruzat evrakları daha ziyade devlet görevlilerinin Sultan'a sunduğu arzulara dair belgeleri kapsarken, arzuhal fonlarında bilhassa sıradan insanlar tarafından Saray'a sunulan dilekçelere rastlamak mümkündür. Denilebilir ki, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nın duvarları ardında biçimlenen içe dönük yaşam tarzı, buna karşılık kendi otoritesini temsil eden görevliler hakkında bilgi alma isteği arzuhal ve jurnallere başvurma ihtiyacını artırmıştır. Bu sebepten ötürü II. Abdülhamid devrinde arzuhallere bir önceki dönemlerden daha farklı bir misyon yüklenmiştir. Arzuhaller merkezde ve taşrada devlet otoritesini temsil eden memurları "denetleme vasıtası" olarak görülmüş, bu manada arzuhallerin "siyasete dair haber edinme" yönü ağırlık kazanmıştır.

Yıldız Sarayı'na ait belge tasniflerinde Kudüs'ün gayrimüslim cemaatlerinin ve Kudüs ulemasının saraya sundukları dilekçelere -az sayıda da olsa- tesadüf edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu fonlardaki maruzatların sayıca ve sayfaca başlı başına bir esere kaynaklık edecek ölçüde fazla olduklarını ifade etmek gerekir.

Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri: 1931 yılında Maliye deposundaki bazı belgelerin Bulgaristan'a satılması üzerine, 8 Ekim 1932 tarihinde Muallim Cevdet'in başkanlığında bir heyet teşkil edilerek bazı evraklar kayıt altına alınmıştır. Heyetin başkanı olmasına nispetle bu evraka "Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri" denilmektedir⁶⁰. 1553-1904 tarihleri arasına ait belgeleri kapsayan bu tasnifte⁶¹ Kudüs eşraf, tüccar ve gayrimüslim din adamlarının dilekçelerine tesadüf edilmiştir.

Maruzat-1 Rikabiye Hulasaları ve Cetvelleri: Maruzat-1 Rikabiye hulasaları ve cetvelleri, Osmanlı sultanları Cuma namazına gittiklerinde gerçekleştirdikleri Cuma selamlıklarında, ava çıktıklarında, sefere gittiklerinde, İstanbul ve çevresindeki çeşitli yerlere (köşk, kasır, kışla, mesire alanları vb) ziyaretler düzenlediklerinde tebaaları tarafından kendilerine veyahut yanlarındaki görevlilere takdim edilen arzuhallerin özetlerinin ve muamelatının kaydedilmesiyle ortaya çıkmıştır. Maruzat-1 Rikabiye isimli müstakil bir kurum bulunmadığından ve Maruzat-1 Rikabiye Yıldız Sarayı'nda bir büro

⁶⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 420, 421.

⁶¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 420.

olarak teşkil edildiğinden⁶² arşivdeki bu hulasalar çeşitli müstakil belge fonlarında⁶³ dağınık olarak bulunmaktadır.

Arşivlerde bulunan Maruzat-ı Rikabiye hulasaları sayesinde İmparatorluk dâhilinde hangi kaza ve sancaklardan dilekçe takdim edildiğini, dilekçe sahiplerinin isimlerini ve sosyal statülerini (eşraf, ulema, rahip, esnaf, tüccar vb), dilekçenin verilmesine sebep olan istek veya şikâyet konusunu, dilekçe hakkında verilen kararı veya sonuçlandırılmak üzere hangi nezaretlere havale edildiğini –dolayısıyla Osmanlı merkezinde dilekçelerin hangi bürokratik işlemlerden geçtiğini- öğrenmek mümkündür. (*Maruzat hulasa kaydı ve hulasa-i maruzat cetveli örnekleri için bkz. Ek-1 ve Ek-2*).

Dosya ve sayfa sayısı olarak tarafımızca incelenen maruzat hulasa kayıtlarının son derece fazla olmasına rağmen⁶⁴ içlerinde Kudüs'ten gönderilen bireysel dilekçelere sınırlı sayıda⁶⁵, toplu dilekçelere ise neredeyse hiç rastlanmaması, 1860'larda Kudüs-Yafa arasında telgraf hatlarının döşenmiş olması⁶⁶ nedeniyle Kudüs sakinlerinin doğrudan merkeze giderek değil, telgraf çekerek istek ve şikâyetlerini iletme yolunu daha ziyade tercih ettiklerini göstermektedir. Tespit ettiğimiz dilekçelerin büyük çoğunluğunun telgraf türünde olması bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Diğer yandan Kudüs'ün İmparatorluk merkezine uzak bir mesafede bulunması dilekçelerin merkezde doğrudan Sultan'a takdim edilmesini güçleştiren bir husustur. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu tespit yalnızca Kudüs'e özgü değildir. Maruzat-ı Rikabiye hulasalarının çoğunluğunu İstanbul'a bağlı (Beşiktaş, Kadıköy, Üsküdar, Makriköy/Bakırköy gibi) semtlerde yaşayan halk tarafından takdim edilen arzuhaller oluşturmaktadır. Eğer üzerinde çalıştığımız kent Kudüs değil de Kastamonu, Kırşehir, Musul, Halep, Sivas, Aydın, İzmir ve benzeri gibi bir başka taşra kenti dahi olsaydı sonucun yine farklı olmayacağı düşünülmektedir. Bu anlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul

⁶² Tahsin Paşa (Esbak Mabeyn Başkâtibi), *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halim Kitaphanesi, İstanbul 1931, s. 19.

⁶³ Amedi Kalemî Defterleri (A.}AMD); Sadaret Divan (Beylikçi) (A.DVN); Teşrifat Kalemî Belgeleri (A.}TŞF) ve İrade Dâhiliye (İ.DH.) fonları.

⁶⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin resmi internet sitesindeki Belge Tarama Sistemi'ne "Maruzat-ı Rikabiye" anahtar sözcükleri girildiğinde 1704 adet sonuca ulaşılmaktadır. (Erişim Tarihi: 6.05.2019)

⁶⁵ 8 adet arzuhal hulasasına tesadüf edilmiştir. Arzuhal hulasalarının çoğunluğunun borcunu ödeyememe, maaşına zam isteme, memleketine dönmek için harc-ı rah isteme gibi maddi konularda takdim edildiği; gönderenlerin statülerinin ise mutasarrıf, rahip gibi devlet görevlileri ile esnaf ve ulemadan kişiler olduğu görülmektedir. Bkz. C.O.A., *İ.DH.* 158/8184, H. 17 Zi'l-ka'de 1263 / M. 27 Ekim 1847; 463/30843, H. 21 Rebîü'l-evvel 1277 / M. 7 Ekim 1860; 356/23500, H. 8 Muharrem 1273 / M. 8 Eylül 1856; 466/31175, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1277 / M. 24 Aralık 1860; 470/31468, H. 10 Ramazân 1277 / M. 22 Mart 1861; 559/38969, H. 21 Şa'bân 1283 / M. 29 Aralık 1866; 596/41515, H. 19 Rebîü'l-âhir 1286 / M. 29 Temmuz 1869.

⁶⁶ Alexander Schölch, "Jerusalem in the 19th Century (1831-1917)", *Jerusalem in History*, Ed. K. J. Asali, Scorpion Publishing Ltd., London 1989, s. 236, 237.

haricinde herhangi bir Osmanlı kentinden gönderilen toplu dilekçeleri inceleyen bir araştırmacının merkezi kurumlara ait arşivlerde başvuracağı başlıca arşiv kaynağı Maruzat-ı Rikabiye hulasaları değil, Sadaret'e, nezaretlere ve diğer merkez kurumlarına ait müstakil belge fonlarıdır. Tahmin edileceği üzere, taşra kentlerinin merkeze uzak olması İmparatorluk genelinde Osmanlı tebaasının doğrudan sultanlara arzuhal vermesini sınırlandırmış; 19. yüzyılda İmparatorluk dâhilinde döşenen elektrikli telgraf hatları Osmanlı vatandaşlarına isteklerini iletecekleri ucuz ve kolay olan bambaşka bir mecra sunmuştur. Böylelikle doğrudan Sultan'a arzuhal sunma geleneği daha ziyade İstanbul'a has bir gelenek olarak kalmıştır.

İstida Defterleri: Taşradan merkeze gönderilen istidaların "İstida Defteri" adı altında arşivde çeşitli fonlarda kayıtlı olduğu görülmektedir. Muhtelif şahıslar tarafından gönderilen istidaların kaydedildiği 22 adet defter tespit edilmiştir. Bu defterler Evkaf Defterleri (EV.d...); Dîvân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âsâfi Defterleri (A.d...); Hazine-i Hassa Nezareti Defterleri (HH.d...); Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d); Divan-ı Hümayun ve Bâb-ı Âsâfi Defterleri (A.d...) fonlarında bulunmaktadır. İstida defterlerindeki arzuhal hulasaları, posta veya telgraf yoluyla taşradan merkeze gönderilmiş dilekçelerin merkezdeki bazı kurumlar tarafından kaydedilmesiyle oluşturulmuştur. Arzuhalin özetine, arzuhale dair yapılan işlemin mahiyetine, istida sahibinin kimliğine yer verilmiştir. Bu kayıtlar içerisinde Divan-ı Hümayun ve Bâb-ı Âsâfi Defterleri (A.d...) fonunda Kudüs Rum Patrikhanesi'nde Yunan rahiplerinin nüfuzlarının artmasından rahatsız olan Arap Ortodoksları tarafından 370 adet şikâyet dilekçesinin gönderilmiş olduğunun kaydedilmesi oldukça dikkat çekicidir⁶⁷. Dilekçelere dair merkez kurumları tarafından üretilen tüm evraklar, merkez kurumlarının dilekçeleri işleme alma süreçlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

C.2. Osmanlı Taşra Kurumlarına Ait Arşiv Koleksiyonları

Hükümet merkezine uzak eyaletlerde yaşayan, merkeze gidecek maddi imkandan yoksun bulunan veya sorunlarını en yakınındaki mercilere ileterek çözüme eğilimi gösteren insanlar için taşrada bir dilekçe mekanizması her daim mevcut

⁶⁷ C.O.A., A.d... 72, 27 Ramazân 1327/12 Ekim 1909. Bunlara ilave olarak, 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın teşkil edilmesiyle birlikte, Meclis-i Mebusan'ın bünyesinde "Arzuhal Encümeni" kurulmuştur. Sıradan insanların postayla veya telgrafla encümene ulaştırdıkları dilekçelere dair cetveller Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde "Meclis-i Mebusan'a Verilen Müsted'iyat" başlıklı defterlerde kayıtlı bulunmaktadır. Bkz. C.O.A., BEONGG.d... 523, 2 Zi'l-hicce 1327 / 15 Aralık 1909; Bkz. C.O.A., BEONGG.d... 524, 22 Rebiü'l-ahir 1338 / 14 Ocak 1920.

olmuştur. 19. yüzyıl taşrasında kadıların başkanlığında toplanan şer'i mahkemeler (Meclis-i Şer-i Şerif), İmparatorluğun son dönemlerine kadar kamu hukukunu ilgilendiren her konuda şikâyet kabul etmişlerdir. Öte yandan 1864 ve 1871 tarihli Vilayet Nizamnameleri doğrultusunda şer'i mahkemelerin yanı sıra Tanzimat döneminde çıkarılan yeni ceza kanunlarını tatbik üzere kaza, sancak ve vilayet bazında kurulan Nizamiye mahkemeleri⁶⁸; devlet memurlarından suç işleyenleri yargılamak, gelir ve giderleri gözden geçirmek gibi amaçlarla kurulan idare meclisleri (Meclis-i İdare)⁶⁹; kentlerde aydınlatma, onarım ve inşaat gibi işleri üstlenerek kadıların mülki ve beledi sorumluluklarını devralan belediye meclisleri (Meclis-i Belediye)⁷⁰ dilekçeleri kabul edip değerlendiren yeni makamlar olarak ortaya çıkmışlardır. Söz konusu kurumların meseleleri doğrudan kendilerinin mi çözümlendiği yahut merkeze iletme yolunu mu tercih ettiklerinin tespit edilmesi, taşra kurumlarının dilekçe mekanizmasındaki etkinliklerini anlamayı mümkün kılacaktır. Bu anlamda Kudüs Şer'iyeye Sicilleri ve Kudüs Belediye Meclisi kararnameleindeki bazı dilekçeler değerlendirmelere ilave edilmiştir. Devrin yabancı kaynakları ile zenginleştirmek adına İngiltere Konsolosluğu raporlarına başvurulmuştur.

Kudüs Şer'iyeye Sicilleri: Başında buldukları kazanın en yetkili amirleri olarak idari, adli, mülki, beledi, mali ve sosyal pek çok sorumluluklara sahip olan kadılar, merkezden kendilerine gönderilen belgeleri ve kazaya bağlı ahali tarafından kendilerine yapılan başvurulara dair oluşturdukları belgeleri kayıt altına almışlardır. Bu kayıtlar, bilindiği üzere “Şer'iyeye Sicili” veyahut “Kadı Sicili” olarak isimlendirilmektedir.

Kudüs kentine ait Şer'iyeye Sicilleri, Ortadoğu Şer'iyeye Sicilleri'nin tipik örneklerindedir. Merkeze oldukça uzak bir bölge olmasına rağmen kadılar tarafından her yıl düzenli olarak tutulmuşlar ve günümüze ulaşmışlardır. Kudüs'e ait Şer'iyeye Sicilleri toplamda 617 tanedir. Bu sicillerden ilk 416 adedi Osmanlı dönemine ait olup, 1530-1917 yılları arasını kapsamaktadır. Sicillerden 24 adedi Osmanlı Türkçesi, 10 adedi Türkçe-Arapça karışık olarak tutulurken, geriye kalan sicillerin tamamı Arapça kaleme alınmışlardır⁷¹. Osmanlı Kudüs'ünde konuşma dilinin Arapça olması, kâtiplerin

⁶⁸ Hasan Tahsin Fendoğlu, “Tanzimat Sonrası Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Dualizmi”, *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 730, 731.

⁶⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 71, 72.

⁷⁰ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 139, 140.

⁷¹ Tamamı Osmanlı Türkçesi olan Şer'iyeye Sicilleri: İSAM, *Kudüs Sicilleri*, No. 42, 47, 60, 63, 65, 70, 71, 73, 74, 81, 93, 108, 114, 130, 131, 148, 153, 154, 159, 176, 187, 204, 232, 284; Türkçe-Arapça karışık olarak tutulan Şer'iyeye Sicilleri: İSAM, *Kudüs Sicilleri*, No. 1, 2, 3, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 17.

neredeyse tamamının Kudüs'ün Müslüman Arap ailelerinden seçilmesi bunun sebepleri olarak gösterilebilir. Bununla birlikte Arapça tutulmuş sicillerde bile merkezden gönderilen ferman, buyuruldu ve beratların kopyalarının Osmanlı Türkçesi'nde kaydedildikleri ifade edilmelidir.

Kudüs Şer'îye Sicilleri Filistin'de Batı Şeria'nın Kudüs'e en yakın kenti olan Ebu Dis'te Filistin Vakıflar Bakanlığına bağlı "İhyâü't-Türâs ve'l-Buhûsü'l-İslamiyye" arşivinde⁷² bulunduğu gibi, Kudüs'te Selahattin Caddesi'ndeki şer'î mahkeme binasında da kopyaları muhafaza edilmektedir⁷³. Ayrıca Hayfa Üniversitesi'nin Younes and Soraya Nazarian Kütüphanesi'nde Kudüs şer'îye sicillerinin kopyaları mevcuttur⁷⁴. Kudüs'e ait şer'îye sicillerinden 1530-1864 yılları arasını kapsayan 346 adet Kudüs Şer'îye sicilinden yalnızca 225 adedi⁷⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) Kadı Sicilleri Kataloğu veritabanında da bulunmaktadır.

Siciller ait olduğu mahallin/kentin sosyal ve iktisadi hayatını yansıtan mahkeme kararlarının yanı sıra kadıların devlet merkezi ile yaptıkları resmi yazışmaları da ihtiva etmektedir. Bu yazışmalar içerisinde merkezden dilekçelere dair gönderilen fermanlar da bulunmaktadır. Kudüs kadısının dilekçe sistemindeki rolünü anlamak adına İSAM'da bulunan 1840-1841 (Hicri 1256-1257), 1860-1863 (Hicri 1277-1279) ve 1863-1864 (1279-1280) tarihlerini kapsayan şeriye sicillerine müracaat edilmiştir⁷⁶. Taşrada yaşayan tebaanın kadıya başvurarak istek veya şikâyetlerini ilettiği, bunun üzerine kadının çıkardığı ilam ile söz konusu talepleri merkeze havale ettiği bilinmektedir⁷⁷. Öte yandan tespit edilen belgelerden⁷⁸ hareketle hükümet merkezindeki herhangi bir kurum (Babıali, nezaretler, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, Şura-yı Devlet vd) tarafından dilekçelere dair alınan kararların, Osmanlı Sultanı'nın fermanıyla Kudüs kadısına iletildiği görülmektedir. (*Dilekçeye Dair Hükümet Merkezinden Kudüs Kadısına Gönderilmiş Ferman Sureti için bkz. Ek-3*)

Kadılar dilekçelere dair alınan kararların haber edildiği önemli bir "adres" olduğu gibi, taşra ahalisi ile Osmanlı sultanı arasında "aracı" bir rol oynamışlardır. Bu

⁷² A. Dolu, *age.*, s. 18.

⁷³ Kamil Cemil Asali, "Kudüs Şer'î Mahkeme Sicilleri", Çev. Sabahattin Samur, *Vesâik Mukaddesiyye Târihiyye*, C. 1, Amman, 1983, s. 10-22.

⁷⁴ *Younes and Soraya Nazarian Library, University of Haifa (UH)*, Register Nu. 324-411 (H.4 Cemâziye'l-evvel 1256 / M. 4 Temmuz 1840 – H. 2 Cemâziye'l-âhir 1337 / M. 5 Mart 1919).

⁷⁵ İSAM'da bulunan sicillerin numaraları: 83-87, 204-214, 218, 221, 223-256, 259, 260, 262-264, 266-268, 273, 275-283, 285-294, 296, 298-302, 304-312, 314-318, 323, 325-344.

⁷⁶ İSAM, *Kudüs Sicilleri*, No. 324, 1256-1257; No. 345, 1277-1279; No. 346, 1279-1280.

⁷⁷ A. Dolu, *age.*, s. 147; M. Tuğluca, *age.*, s. 92.

⁷⁸ İSAM, *Kudüs Sicilleri*, No. 324, 1256-1257, s. 104, 105; No. 346, 1279-1280, s. 205, 206, 213, 214.

husus, taşrada Nizamiye mahkemelerinin kurulduğu reform çağında dahi *kadının* toplumsal rolünün azalmadığının önemli bir göstergesidir.

Meclis-i Belediye Kararnameleri: Kudüs Belediye Meclisi'ne ait arşiv evrakı, Kudüs'ün Musrara mahallesindeki Safra meydanında bulunan belediye binasında muhafaza edilmektedir. 1867 yılında Filistin'deki ilk belediye olarak kurulan Kudüs Belediye Meclisi'nin aldığı kararları ihtiva eden; 1892-1910 tarihleri arası ile 1917 yılına ait 17 defter bulunmaktadır. Söz konusu defterler, % 45'i Arapça ve % 55'i Osmanlı Türkçesi'nde tutulmuş 3.420 adet belediye kararını ihtiva etmektedir. Belediye kararnameleri İstanbul'a yani hükümet merkezine gönderilmemiş, bununla birlikte hükümet merkezinden gönderilen Dâhiliye ve Maliye nezaretlerinin memurları tarafından zaman zaman denetlenmiştir⁷⁹. Arşivlerde Osmanlı belediyeleri tarafından tutulmuş kayıtlara nadiren rastlanması, Osmanlı taşrasında belediyelerin işleyişini anlamak adına bu kayıtları son derece kıymetli hale getirmektedir. Dağınık ve eksik olan bu defterler, Yasemin Avcı tarafından kronolojik olarak sıralanarak, ilk defa kendisinin doktora tez çalışmasında bu evraktan istifade edilmiştir⁸⁰.

Belediye kararnameleri, Kudüs'teki kentsel gelişmeleri ve yerel bir örgüt olan belediye idaresinin işleyiş şeklini öğrenme imkanı tanımaktadır. Belgelerin çoğunluğu dükkânların kira sözleşmeleri, kamu idaresi, ordunun ihtiyaçları, iltizam sistemine göre vergi gelirlerinin satışı, belediye personelinin adaylığı gibi rutin idari prosedürleri gösteren standart kısa metinlerdir. Öte yandan Kudüs belediyesi kentte az sayıda dükkâna ve birkaç otele sahip olduğu için gelir getirici faaliyetler ile bütçe denetlemeleri belediye meclisi tutanaklarında önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte bayındırlık faaliyetleri ve kentsel altyapı çalışmalarına dair kayıtlar, belediye meclisinin kente dair ele aldığı sorunların kapsamının çok geniş olduğunu göstermektedir. Bu anlamda aydınlatmadan, sokak ve cadde onarımına; su ihtiyacının giderilmesinden ekmek fiyatlarının düzenlenmesine; sahte para ile ilgili uyarılardan aşu kampanyalarına ve kent hastahanelerinin inşasına varıncaya kadar pek çok tutanak bulunmaktadır⁸¹.

⁷⁹ Yasemin Avcı, Vincent Lemire, Falestin Naili, "Publishing Jerusalem's Ottoman Municipal Archives (1892-1917): A Turning Point for the City's Historiography", *Jerusalem Quarterly*, 60, 2014, s. 110-119.

⁸⁰ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 8-10.

⁸¹ Y. Avcı vd., "Publishing Jerusalem's Ottoman...", s. 114.

Meclis-i Belediye kararnamelerinde Kudüs kentlileri ve köylüleri tarafından belediyeye verilmiş 16 adet toplu dilekçeye tesadüf edilmiştir⁸². Bu dilekçeler arazi, yol, bina inşası veya onarılmasına dair talep ve şikâyetleri kapsadığı gibi, kanalizasyon yapımı gibi kentsel altyapı projelerine yönelik talep ve şikâyetleri, belediye tarafından alınan vergilere dair muafiyet taleplerini içermektedir. Bununla birlikte belediye tutanaklarında dilekçelerin asılları bulunmayıp, yalnızca dilekçeleri verenlerin isimleri, dilekçeye konu olan mesele ve bu meselenin nasıl karara bağlandığına dair bilgiler bulunmaktadır (*Toplu Dilekçeye Dair Kudüs Belediye Meclisi kararname örneği için bkz. Ek-4*)

Genel itibariyle Kudüs sakinlerinin kentle ilgili “mahalli” taleplerini daha ziyade belediye meclisine iletmeyi tercih ettikleri, cemaatler arası meseleler ile memurları şikâyet gibi daha ciddi konularda ise merkezi hükümete başvurdukları görülmüştür. Kudüs Belediye Meclisi, kendi yetkisini aşan önemli konuları idare meclisine yahut Kudüs mutasarrıfına havale etmekle birlikte, yetkisi dâhilindeki talep ve şikâyetleri herhangi bir kuruma havale etmeksizin sonuçlandırmıştır.

Uzun yıllar süren ve sürmekte olan arşiv araştırmalarından hareketle genel bir yorum yapmak gerekirse, merkez kurumlarına ait arşivlerde rastlanılan dilekçelerin taşra kurumlarına ait arşivlerde rastlanılan dilekçelere oranla daha fazla olduğu izlenimine rahatlıkla varılmaktadır. Bu hususta, Osmanlı coğrafyasında 1850’lerde telgraf hatlarının döşenmesinin etkisi büyüktür. Sıradan insanların telgraf vasıtasıyla doğrudan Osmanlı merkezine dilekçelerini iletebilmeleri, taşradaki kurumların “arabuluculuğuna” duyulan ihtiyacı azaltmıştır. Zira 1864 yılında Kudüs ile Yafa arasında telgraf hattının döşenmesinden sonraki süreçte tespit edilen toplu dilekçelerin postadan ziyade telgraf vasıtasıyla gönderilmiş olması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Tanzimat devri Osmanlı taşrasında tesis edilen yerel

⁸² K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. VI, Sayfa No. 19b, Hüküm No. 1163, R. 2 Kânûn-ı Sâni 1314 / M. 14 Ocak 1899; Defter No. IX, Sayfa No. 14a, Hüküm No. 1863, R. 15 Teşrin-i Evvel 1319 / M. 28 Ekim 1903; Defter No. IX, Sayfa No. 1a, Hüküm No. 1796, R. 21 Nisan 1320 / M. 4 Mayıs 1904; Defter No. IX, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 1814, R. 26 Nisan 1320 / M. 9 Mayıs 1904; Defter No. IX, Sayfa No. 22a, Hüküm No. 1907, R. 11 Teşrin-i Evvel 1320 / M. 24 Ekim 1904; Defter No. X, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 2017, 24 Teşrin-i Evvel 1321 / M. 6 Kasım 1905; Defter No. XI, Sayfa No. 4b, Hüküm No. 2160, R. 27 Şubat 1321 / M. 12 Mart 1906; Defter No. XII, Sayfa No. 7a, Hüküm No. 2427, R. 24 Temmuz 1324 / M. 6 Ağustos 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 10/b, Hüküm No. 2445, R. 22 Ağustos 1324 / M. 4 Eylül 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 22b, Hüküm No. 2498, R. 27 Eylül 1324 / M. 10 Ekim 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 22a, Hüküm No. 2494, R. 9 Teşrin-i Evvel 1324 / M. 22 Ekim 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 27a, Hüküm No. 2523, R. 10 Teşrin-i Sâni 1324 / M. 23 Kasım 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 11a, Hüküm No. 2638, R. 27 Kânûn-ı Sâni 1324 / M. 9 Şubat 1909; Defter No. XII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2768, R. 25 Mayıs 1325 / M. 7 Haziran 1909; Defter No. XIII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2769, R. 16 Mayıs 1325 / M. 29 Mayıs 1909; Defter No. XIII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2768, R. 26 Mayıs 1325 / M. 8 Haziran 1909.

kurumların özerk/başına buyruk örgütler olmadığını, nizamnamelerde ödev ve sorumluluklarının açık bir şekilde belirlenmiş olması dolayısıyla “sınırlandırılmış” bir yetki alanına sahip olduklarını, karar alma mekanizmalarının belli bir hiyerarşiye sahip bulunduğunu, daha da önemlisi aldıkları kararları bir çırpıda uygulayacak kadar bütçelerinin bulunmadığını ifade etmek gerekir⁸³.

Şüphesiz ki, Kudüs Belediye Meclisi kararnamele ve Kudüs Şer’iye Sicilleri’ne ilave olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs’te tesis edilmiş başka yerel yönetim kurumları da bulunmaktadır. Sözgelimi Kudüs Bidayet Mahkemesi hükümlerinde, Kudüs İdare Meclisi tutanaklarında ve Kudüs Vilayet Umumi Meclisi kayıtlarında da toplu dilekçelere veya dilekçelere dair alınan kararlara tesadüf edileceği düşünülmektedir. Öyle ki Haim Gerber, *Kudüs’te Osmanlı İdaresi 1890-1914* (Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914) başlıklı kitabında⁸⁴ Kudüs İdare Meclisi’ne sunulan talep ve şikâyetlerden nisbi ölçüde bahseder. Bununla birlikte ne yazık ki çalışmanın yapıldığı zaman diliminde söz konusu kurumların arşiv dosyalarına erişmek mümkün olamamıştır. Gelecekte söz konusu kurumların arşiv kayıtlarındaki dilekçelerin incelenmesi suretiyle yapılacak araştırmaların, Kudüs’te toplum-yerel iktidar ilişkilerinin farklı yönlerine ışık tutacağı şüphesizdir.

İngiltere Diplomatik Arşivleri: İngiltere Konsolosluğu, Kudüs kentinde yabancı devletlere ait ilk konsolosluk olarak 1838 yılında kurulmuştur. 1842-1914 tarihleri arasında Kudüs’te görev yapan İngiltere konsolosları, düzenli olarak İstanbul’daki İngiltere Büyükelçisi’ne ve zaman zaman da İngiltere’deki Dışişleri Bakanı’na rapor göndermişlerdir. Bu raporlar British National Archives’da (İngiliz Ulusal Arşivleri) Public Record Office’de Foreign Office (F.O.) tasnifinde yer almaktadır. Kentteki İngiliz konsoloslarının raporlarına ağırlıklı olarak 195 numaralı seride tesadüf edilmektedir. Bununla birlikte az miktarda 78, 83, 369 ve 371 numaralı serilerde de konsolos raporlarına rastlanmaktadır. Söz konusu tasniflerden 1842-1914 tarihleri arasına ait 1.520 adet dosya incelenmiştir.

Genel itibariyle raporlarda, kentteki İngiltere konsoloslarının sancak geneline veya kente ilişkin gözlemleri yer almaktadır. Raporlardan hareketle misyonerlik hareketleri; başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin imar, inşa ve kolonizasyon

⁸³ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Haim Gerber, “Tanzimat’a Yeni Bir Bakış: Kudüs Vilayeti”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 243-263.

⁸⁴ Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985.

faaliyetleri; yabancı devletlere ait okullar, kiliseler, hastahaneler, konukevleri ve arsalar; konsolosların mutasarrıflara veya yerel yönetim kurumlarına ilişkin izlenimleri; cemaat içi ve cemaatler arası çatışmalar; Paskalya, Noel ve Nebi Musa ziyaretleri gibi dini merasimler; konsolosların genel anlamda sancağa özel olarak ise kentin demografik, idari, adli ve ticari durumuna yönelik gözlemleri; kentsel altyapı projeleri; kıtlık, salgın hastalık ve doğal afetler; kentteki konsoloshaneler ve konsolos tayinleri; vergiler; ruhsat ve imtiyaz talepleri; Avrupa hanedan mensuplarının kenti ziyaretleri gibi pek çok hususta bilgi edinilmektedir. Söz gelimi Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Arap-Rum ihtilafından Ermeni patriklerinin tayin ve azillerine; Kamame Kilisesi'nde Paskalya yortusu esnasında yaşanan güvenlik problemlerinden din değiştiren Yahudilerin yaşadıkları sıkıntılara ve yasak olduğu halde Harem-i Şerif'e giren gayrimüslimlerin karşı karşıya kaldıkları şiddet olaylarına; su sıkıntısından elektrikli tramvay ve telefon hatlarının inşasına; kenti ziyarete gelen Ermeni hacılardan Hint hacılarına; Anglikan Kilisesi'nin inşasından Alman Templer kolonisinin kurulmasına; Alman İmparatoru Wilhelm'in kenti ziyaretinden Fransa Prensi Napoleon'un ziyaretine; Yafa kapısı (Bab el-Halil) ve millet bahçesi gibi kamusal alanlardan postahanelere ve telgraf ofislerine varıncaya değin pek çok mekân, müessese, olay veya sorun hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Bilindiği üzere 19. yüzyılın ikinci yarısı ve bilhassa 20. yüzyıl başlarında Kudüs kentinde yabancı devletlerin uyrukları olan veya yabancı devletlerin himayesinde bulunan "ecnebi tebaa"nın önemli bir nüfus yoğunluğu bulunmaktadır. Ecnebi tebaa, dilerse kentteki Osmanlı kadısına müracaat edebilmekle birlikte, doğrudan Osmanlı makamlarına dilekçe gönderememekte; taleplerini ancak kentteki yabancı devlet konsolosları vasıtasıyla hükümet merkezine iletebilmektedir. Bu husus, ecnebi tebaanın beklenti ve sorunlarına dair fikir edinmek adına konsolosluk raporlarına müracaat edilmesini gerekli kılmıştır.

Konsolosluk raporlarında İngiliz konsoloslarına yöneltilen talep ve şikâyetlerin yer aldığı 41 adet dosya tespit edilmiştir. Bazı dosyalarda dilekçelerin asılları bulunmayıp, konsolosun "talep veya şikâyette bulunulduğu"na dair ifadelerinden kendisine müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Bu husus muhtemelen bazı talep ve şikâyetlerin sözlü olarak iletilmesinden ötürüdür. Farklı dillerdeki dilekçeler konsoloshanede görevli tercümanlar (dragomanlar) tarafından tercüme edilerek işleme konulmuştur.

Ecnebi tebaanın konsolosluk tarafından himaye edilme, kentte kendilerine ait müstakil bir ibadetgâha yahut mezarlığa sahip olma, arazi satın alırken karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelme talepleriyle İngiliz konsoloslarına müracaat ettikleri tespit edilmiştir. Tabii olarak bu talepler ağırlıklı olarak İngiltere himayesinde bulunan Yahudi ve Protestan cemaatleri tarafından yapılmıştır. Bununla birlikte kentteki İngiliz konsolosuna yalnızca ecnebi tebaa tarafından şikâyette bulunulmadığı, Osmanlı tebaası olan başka şahısların ve hatta kentin önde gelen Müslüman ailelerinden Hüseyinilerin dahi İngiliz konsoloslarına başvurduklarına dair örnekler görmek ilgi çekici olmuştur. Yerel halk tarafından konsoloslara yönelik müracaatların ise, konsoloslukların müdahalelerinden şikâyet etme, misyonerlik faaliyetleri veya din değiştirme nedenleriyle cemaat liderleri ile mensupları arasında yaşanan fikir ayrılıkları, yerel yöneticilerle anlaşmazlıklar gibi nedenlerle yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla konsolosların raporları cemaatler arasındaki sorunlara ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. (*İngiltere Konsolosluğu'na Sunulmuş Toplu Dilekçe Örneği için bkz. Ek-5*)

Diğer yandan, İngiltere Konsolosluğu kentteki tek konsolosluk olmayıp, 1842'de Prusya, 1843'te Fransa ve Sardunya, 1844'te Amerika, 1849'da Avusturya-Macaristan, 1858'de Rusya⁸⁵, 1909'da Belçika ve Norveç⁸⁶ konsoloslukları kentte faaliyete başlamışlardır⁸⁷. Şüphesiz ki, diğer yabancı devletlerin konsolosluk arşivlerinde farklı cemaatlerin dilekçelerine rastlamak mümkündür. Örneğin Fransa ve İtalya Katolikleri ve Rusya Ortodoksları himaye ettikleri için, söz konusu devletlerin konsolosluk kayıtlarında himaye edilen cemaatlerin talep ve şikâyetlerinin izleri sürülebilir. Keza Habeş cemaatine ilişkin olarak İtalya Konsolosluğu raporları hem hacim hem de kapsadığı dönem bakımından zengindir. 19. yüzyılın sonlarından 1930'lara gelinceye değin Kudüs'te yaşayan ya da Kudüs'e seyahat eden Habeşilerin günlük yaşamlarına ilişkin bilgiler bu rapordan hareketle yeniden inşa edilebilir. Zira İngiltere

⁸⁵ Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Büyük Güçlerin Etkisinde Kudüs Sancağı (1850-1914)", *TÜBAR*, XXXIII, 2013 Bahar, s. 150.

⁸⁶ B.N.A., *F.O.* 195/2321, No. 29, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 14 Nisan 1909, s. 135-136.; B.N.A., *F.O.* 195/2321, No. 37, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 8 Mayıs 1909, s. 160-161.

⁸⁷ Edmund Bosworth, "The Land of Palestine in the Late Ottoman Period as Mirrored in Western Guide Books", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 13, No. 1 (1986), s. 38; Shimon Shamir, "Egyptian Rule (1832-1840) and the Beginning of the Modern Period in the History of Palestine", *A Millennium of Association 868-1948*, Ed. Amnon Cohen – Gabriel Baer, St. Mart's Press, New York 1984, s. 224; A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 229; Jeff Halper, "On the Way: The Transition of Jerusalem From a Ritual to Colonial City (1800-1917)", *Urban Anthropology*, Vol. 13, No. 1, Spring 1984, s. 13, 14; Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri Erciyes üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995, s. 63.

Konsoloslugu raporlarına benzer şekilde, İstanbul'daki İtalyan Büyükelçiliği ve Roma Dışişleri Bakanlığı ile yazışmaları, Kudüs'teki Habeşilerin yanı sıra cemaati himaye eden Habeş İmparatoru II. Menilek ve İmparatoriçe Taytu Betül tarafından gönderilen mektupları içermektedir⁸⁸. Ancak kentteki yabancı devlet konsolosluklarının tamamının raporlarının temin edilmesi ve tek bir çalışmanın kapsamı içerisinde değerlendirilmesi mümkün olmadığından İngiltere konsolosluk raporları örneklem olarak seçilmiştir. Zira İngiltere Konsoloslugu -yukarıda da ifade edildiği üzere- kentte ilk kurulan ve Osmanlı devrinde en uzun süre faaliyet gösteren konsolosluk olduğu için oldukça kapsamlı bir arşive sahiptir.

Kentteki İngiltere konsolosuna takdim edildiği tespit edilen bireysel ve toplu dilekçelerin yanı sıra, toplumsal çatışmaları daha iyi analiz edebilmek için cemaatler arasındaki ihtilafları yansıtan dosya örneklerinden faydalanılmıştır. Bununla birlikte konsolosluk raporları ihtiyatlı bir biçimde ve Osmanlı arşivleri ile mukayese edilerek değerlendirilmiştir. Zira Kudüs konsolosları, aynı zamanda kentteki siyasi sürecin aktörleridir ve kent siyasetinin gündelik işleyişinde yaşanan olaylara fazlasıyla müdahil olmuşlardır. Bu sebeple raporlarını sadece tarihsel olayları kaydetmek amacıyla değil, çoğu kez bağlı buldukları hükümetlerinin kentteki nüfuzunu artırmak ve hükümetlerine bilgi sağlamak amacıyla yazdıklarını hatırd tutmak gerekir.

D. Kavramsal Çerçeve ve Yöntem

Toplumun çeşitli kesimleri tarafından hükümete sunulan dilekçelerin kamuoyunu yansıtmadıkları ya da hangi ölçüde yansıtılabildikleri -yukarıdaki eser analizlerinde de görüldüğü üzere- tartışma konusu olmuştur. Bu mevzu "kamuoyu" kavramının -Osmanlı devrindeki gelişimi ekseninde- değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Kamuoyu kavramının kökünü oluşturan "kamu" kelimesi, "belli bir sorun, olay veya durum karşısında benzer tutumları sergileyen veya benzer kanaatlere sahip olan grup" anlamında kullanılmaktadır. Söz konusu "grup" ile siyaset bilimcileri "hükümetin içinden bir grubu" kastederken; sosyal bilimciler tarafından kavram, toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır⁸⁹. "Oy" kelimesi ise, görüş/kanaat

⁸⁸ Roberto Mazza, Maria Chiara Rioli, Stéphane Ancel, "The Italian Consulate in Jerusalem: The History of a Forgotten Diplomatic Mission, 1846-1940", *Jerusalem Quarterly*, 71, Autumn (2017), s. 101.

⁸⁹ Kamu ve kamusal alan kavramlarının kapsamına dair tartışmalar için Merak Özbek'in editörlüğünde yayınlanan *Kamusal Alan* kitabı (Hil Yayınları, İstanbul 2015) önem arz etmektedir. Kitapta konuya ilişkin olarak kaleme alınmış bazı makaleler için bkz. Meral Özbek, "Giriş: Kamusal Alanın Sınırları", s.

manalarına gelmekte; kamuoyu kavramı genel itibariyle “toplumu ilgilendiren bir meselede toplumun genel kanaatini” ifade etmektedir. Bununla birlikte kavramın herkes tarafından kabul edilen evrensel bir tanımına ulaşmak güçtür. Siyaset bilimcileri kamuoyunu, “yasama, yürütme ve yargı süreçleri ya da kanaat önderleri tarafından belirlenen bir norm” olarak ifade etmekte, bir başka deyişle iktidar tarafından topluma yöneltilen “yukarıdan aşağı” bir kavram olarak görmektedir. Sosyal bilimciler ise daha ziyade “toplum tarafından hükümete yöneltilen kanaat”⁹⁰ ile ilişkilendirerek, kavramı “aşağıdan yukarı” bir anlam içinde ele almaktadır. Çalışma kapsamında kamuoyu kavramı –sosyal bilimcilerin ele aldıklarına benzer şekilde- toplumu ilgilendiren bir meselede yine toplumun görüşünü, tutumunu yansıtan; hükümet dışındaki çevreler tarafından hükümete yöneltilen ve dolayısıyla hükümet tarafından göz önünde bulundurulması beklenen toplumsal kanaatler olarak ele alınmıştır. Bu sebeple kamuoyu, siyasi bir katılma veya siyaseti denetleme şekli olarak görülmüştür. Şüphesiz ki her konuda toplumda tüm bireylerin ortak düşüncede olması beklenmemektedir. Bununla birlikte kamuoyu kavramının önemli bir kesimin düşüncelerini yansıttığı kabul edilmektedir⁹¹. Aynı zamanda kamuoyunu oluşturan kesimin her zaman toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturması beklenmemekte, belli bir nüfuza sahip küçük bir grubun yahut birkaç kişinin de kanaatleriyle hükümetin aldığı kararları etkileyebileceği bilinmektedir. Öte yandan kamuoyunun her toplumda muhakkak var olduğu, ancak “görünürlüğü”nün ve kullandığı “araçların” siyasi ve sosyal koşullara göre değişkenlik gösterdiği düşünülmektedir. Kamuoyunu ortaya koyan kamusal alan veya sivil toplum ise “herkesi ilgilendiren bir konuda bireysel tasarrufu mümkün kılan; devletin doğrudan müdahalesi dışında varolan, bununla birlikte devlet tarafından korunan”⁹² bir alana işaret etmektedir.

Söz konusu kavramlara yüklenen anlamlar tarihsel süreç içerisinde birtakım değişim ve dönüşümlere uğramıştır. Kamuoyu (public opinion) –Osmanlı devrindeki ifadesiyle “efkâr-ı umumiye” kavramının bugünkü anlamına kavuşması için yüzlerce yıl

21-90; Jürgen Habermas, “Kamusal Alan”, s. 95-102; Aykut Çelebi, “Kamusal alan ve Sivil Toplum: Siyasal Bir Değerlendirme”, s. 265-312; Meral Özbek, “Kamusal-Özel Alan, Kültür ve Tecrübe”, s. 601-658; Meral Özbek, “Kamusal Alan Kavramının Kamusallaşması ve Kamu Otoritelerinin Kamusal-Özel Alan Söylemleri”, s. 671-684; Aksu Bora, “Kamusal Alan Sahiden Kamusal mı?”, s. 685-694.

⁹⁰ Orhan Gökçe, “Kamuoyu ve Kitle İletişim Araçları”, *Bilgi-1*, Bahar '96, s. 163, 164.

⁹¹ Bihterin Dinçkol, “Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi – Kamuoyu”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S. 10, Güz 2006/2, s. 50, 51.

⁹² Etyen Mahçupyan, “Osmanlı’dan Günümüze Parçalı Kamusal Alan ve Siyaset”, *Doğu Batı*, Kamusal Alan Özel Sayısı, Yıl:2, S. 5, Kasım, Aralık, Ocak 1998-9, 5. Baskı, Ankara 2014, s. 30.

beklemek gerekmiştir⁹³. İnsanların birbirleri ve devletle olan zıtlasma/uzlaşma ilişkilerinin bir ürünü olan kamuoyu, Antik Yunan'da köleler ve sıradan halk haricindeki “özgür vatandaşları” tanımlarken; Ortaçağ'da soyluları, daha sonra burjuvaları, sonrasında ise aydınları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Kelimenin kullanımının soylu-sıradan ayrımı gözetilmeksizin bütün halkı kapsayacak şekilde genişlemesi ancak 18. yüzyılda; kavramlaşması ve dile yerleşmesi ise 1789 Fransız İhtilali ile gerçekleşmiştir. Kavramın içeriğinin Batı'da yoğun tartışmalara konu olduğu dönem ise 19. yüzyıl olmuştur⁹⁴. Ancak bu tarihlerde kamuoyu, devletten bağımsız, hatta devlete zıt/karşıt bir olgu olarak düşünülmüştür. Bu anlayış devlet otoritesinin güçlü olduğu Osmanlı gibi Doğu toplumlarında kamuoyunun yeterince gelişemeyeceği yargısının benimsenmesine neden olmuştur⁹⁵. Dahası Osmanlı Devleti'nin tebaasının seslerine kulak tıkamış bir yapı olarak görüldüğü dahi olmuştur⁹⁶.

Kamuoyu tartışmalarına yüzyıl sonra dâhil olan Türkiye'deki araştırmacılar, Batı'daki bu yaygın görüşü benimsemişlerdir⁹⁷. Buna göre, Ortaçağ'da kilisenin ve soyluların egemen olduğu Batı toplumu, 15. ve 18. yüzyıllar arasında kilisenin baskısından kurtulmuş, serbest ticaretle zenginleşen burjuva sınıfı şehirlerde birtakım haklar elde etmeyi başarmış ve matbaanın da yaygınlaşmasıyla birlikte okur-yazarlık büyük ölçüde artmıştır⁹⁸. Tüm bu gelişmeler şehirlerde kamusal alanın/sivil toplumun gelişmesi sürecinde başat bir rol üstlenmiştir. Buna karşılık İslam devlet geleneğinin izlerini taşıyan Osmanlı Devleti, devlet otoritesinin son derece güçlü olduğu, gelir getiren kurumların devletin kontrolünde bulunduğu, yöneten-yönetilen ilişkisinin sadakat ve itaat etrafında şekillendiği, bireylerin “kul” statüsünde değerlendirildiği ve

⁹³ Bu hususta yapılmış kapsamlı çalışmalardan bir tanesi için bkz. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

⁹⁴ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'da Kamuoyu*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1.

⁹⁵ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 19; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 40; O. Koloğlu, *age.*, s. V; Nadir Özbek, “Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime, 1876–1909”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37, 2005, s. 59, 60; C. Kırılı, *age.*, s. 15.

⁹⁶ *Osmanlı döneminde kamuoyunun varlığına ilişkin tartışmalar için bkz.* Benjamin Gourise, “Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Somut Olarak Kamusal İcraat”, *Devlet Olma Zanaatı, Osmanlı'dan Bugüne Kamu İcraatı*, Der. Marc Aymes vd., Çev. Ali Berktaş, İstanbul 2016, s. 1-4.

⁹⁷ Şerif Mardin, “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, *Comparative Studies on Society and History*, Vol. 11, No. 13, 1969, s. 258, 259.

⁹⁸ O. Koloğlu, *age.*, s. 26, 29.

kanunnamelerin elverdiği ölçüde hakların tanındığı, okur-yazarlığın ise yüzde beşi hiç geçmediği “ataerkil” bir yapıya uzun yıllar sahip olmuştur⁹⁹.

Osmanlı Devleti’nde Batı’dakine benzer bir toplumsal yapının ve sınıfsal mücadelenin yokluğu sebebiyle, kamusal alanın da “güçük” kaldığı sıklıkla tekrarlanmıştır. Özellikle Şerif Mardin gibi bazı araştırmacılar sivil toplumu, Batı Avrupa tarihinin bir parçası, Doğu toplumları içinse bir “rüya” olarak görmüştür. Dahası Osmanlı devrinde başlangıcını 1880’ler gibi oldukça geç bir zamana dayandırdığı sivil toplumun, herhangi bir gelişmeye bağlı olmaksızın “havada” geliştiğini vurgulamıştır¹⁰⁰.

Tüm bu düşüncelerin temelinde yatan eksiklik, kamusal alanın devlete zıt/karşı bir alan olarak görülmesidir. Oysa ki toplum, devletten bağımsız olarak düşünülemeyeceği gibi devletin de toplumdaki bağımsız olarak görülemeyeceği açıktır¹⁰¹. Diğer yandan sanayileşmiş toplumlara ait verilerle sanayi öncesi toplumları anlamaya çalışmak¹⁰², Doğu toplumlarında pek çok konuda olduğu gibi kamuoyunun varlığının da “yokluklar tarihi”ne itilmesine neden olmuştur¹⁰³.

Son zamanlarda yapılan araştırmalar¹⁰⁴, Osmanlı devrinde merkezi otoritenin güçlü oluşunun kamuoyunun gelişimini sınırlandırmadığı, aksine “geliştirdiği” fikrini öne sürmüştür. Daha da önemlisi, tarihçiler arasında “isyan” gibi eylemleri yalnızca devlet otoritesinin zayıflığını gösteren eylemler olarak değil, sıradan insanları görünür kılan muhalefet hareketleri olarak görme eğilimi doğmuştur. Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen isyanlar, “devletin bekasına yönelik tehdit eylemleri” olmalarının ötesinde tarımsal üretimin azlığı, kıtlıklar, yolsuzluklar, uzun süren savaşlar gibi sosyo-ekonomik etkenlerin şekillendirdiği “toplumsal şikâyetlerin” yansıması ve sonucu

⁹⁹ O. Koloğlu, *age.*, s. 28, 29, 47; Ş. Mardin, *agm.*, s. 259.

¹⁰⁰ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 15.

¹⁰¹ Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devriminde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, *İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, 2008, s. 130; Y. D. Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu...*, s. 24; C. Kırılı, *age.*, s. 37.

¹⁰² O. Koloğlu, *age.*, s. 2.

¹⁰³ C. Kırılı, *age.*, s. 16.

¹⁰⁴ Bkz. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002; Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Meydan Adlarının Değişimi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 120, 2003, s. 34-37; Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004; Nadir Özbek, “Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime, 1876-1909”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37, 2005, s. 59-81; Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devriminde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, *İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, 2008, s. 125-140; Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik”, Ferdan Ergut (ed.), *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 13-28.

olarak görülmeye başlanmıştır. Dahası, Osmanlı taşra teşkilatının yozlaşmasının bir sonucu olarak görülen ayan ve voyvoda gibi grupların Osmanlı Devleti'nde sivil toplumun işaretleri olabileceği yönünde yorumlar yapılmaktadır¹⁰⁵. Öte yandan, tarihsel bir ironi olarak, Osmanlı döneminde merkezi otoritenin zirveye ulaştığı 19. yüzyıl, aynı zamanda kamuoyunun, kitle siyasetinin, toplumsal seferberliğin geliştiği ve de genişlediği bir sürece tanıklık etmiştir. 19. yüzyılda merkezi kontrol politikasını benimseyen devlet, tebaasının yaşamının her alanına daha fazla müdahale etmeye ve bu doğrultuda efkâr-ı umumiyyeye de daha fazla önem vermeye başlamıştır¹⁰⁶.

Yeni yönetim prensibinin somut belirtileri ilk olarak II. Mahmut döneminde görülmeye başlanmıştır. Sultanları devirmiş ve merkezdeki isyanlarda şehirli sınıfların gücünün kaynağı haline gelmiş olan Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında lağvedilmesi¹⁰⁷, sultanların Osmanlı siyasi yapısı üzerindeki egemenliklerini ve meşruiyet iddialarını pekiştirmelerine imkan tanımıştır. Bürokrasinin gelişmesi ve yeni kurumların sayısının artması memur sayısına duyulan ihtiyacı artırmış, yeni kadrolar yetiştirme ihtiyacı eğitime yönelik yenilikler yapılmasını gerekli kılmıştır. 1824-25'te zorunlu eğitim kabul edilmiştir. Klasik dönemde pek çok sosyal hizmet vakıflar aracılığıyla yürütülürken, 1826 yılında vakıfların Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmasıyla devlet artık doğrudan okul, hastahane gibi çeşitli kamu yapıları inşa etmeye başlamıştır. Özellikle asker ve vergi toplanması hususunda merkezi iktidar ile uyruklar arasında görev üstlenen ayan, mültezim gibi kişilerin “aracı rolü” etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda vergi verecek ve askere gidecek olan kişilerin tespitini sağlamak amacıyla 1830'da ilk nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. İltizam sistemi kaldırılmış (kısa süreliğine de olsa), vergiler gelirlere göre yeniden düzenlenerek vergileri doğrudan toplamak amacıyla merkezden muhassıllar tayin edilmiştir. Merkezi hükümetin mesajlarını iletme amacıyla 1831'de ilk resmi gazete yayınlanmış, 1834'te Redif teşkilatı kurulmuş, 1840'ta ilk ceza kanunu kabul edilmiştir. Tüm bu gelişmeler hükümetin tebaası ile “dolaysız” bir ilişki kurmasının önünü açmış, “kamusal meseleler” eskiden

¹⁰⁵ Osmanlı toplumunda siyasi protesto kültürüne dair kavramlar ve ayrıntılı bir literatür değerlendirmesi için bkz. Yasemin Avcı vd, “Giriş: Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü: Kavramlar, Yaklaşımlar, Literatür”, *Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü*, Libra Kitap ve Yayıncılık, İstanbul 2020.

¹⁰⁶ Y. D. Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Meydan...”, s. 35; Y. D. Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Toplumsal...”, s. 15; Y. D. Çetinkaya, “1908 Devriminde Kamusal Alan...”, s. 125; Y. D. Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu...*, s. 15, 16, 24.

¹⁰⁷ Cemal Kafadar, “Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere Mi Asiydiler?”, Ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 141, 161.

olduğundan daha fazla siyasetin gündemi haline gelmeye başlamıştır¹⁰⁸. Yine “tebaanın refahı ve mutluluğunun sağlanması” (temin-i refah ve saadet-i ahali) hükümetin siyasi söylemlerine eskisinden daha fazla yerleşmeye¹⁰⁹; tebaasının sorunlarına gitgide daha fazla eğilmeye başlayan devlet, “sosyal devlet” olma yolunda önemli adımlar atmaya başlamıştır. Özellikle Kırım Harbi’nden (1853-1856) sonraki süreç kamuoyunun gelişimi için bir başlangıç olarak kabul edilmektedir¹¹⁰. Bu tarihlerde gazetecilik faaliyetlerinin artması, modern eğitimin nispeten yaygınlaşması, posta ve telgraf hizmetlerinin gelişmesi kamuoyunun gelişimini güçlendirmiştir¹¹¹. Bu süreçte toplumun göz ardı edilmiş kesimleri de giderek siyasetin aktörleri haline gelmeye başlamışlardır.

Kamusal alan genişledikçe Osmanlı sultanları tebaaları nazarında daha fazla “görünür” olmaya; özel anlamda icraatlerini, genel anlamda ise iktidarlarını meşrulaştırmak için yeni vasıtalara başvurmaya başlamışlardır¹¹². II. Mahmut’un ilk defa memleket seyahatlerine çıkmaya başlaması, devlet dairelerine sultanların portrelerinin asılması¹¹³, sultanların Cuma selamlığında halktan arzuhal kabul etmesi geleneğinin yaygınlaşması, 19. yüzyıla kadar “devlet sohbeti” yapıyor gerekçesiyle kapatılan kahvehanelerin artık halkı dinlemek ve gözlemlemek amacıyla kullanılması, dahası “havadis jurnalleri”nin 1840’lardan itibaren toplumun düşüncelerini kontrol etmek amacıyla değil, “öğrenmek” amacıyla toplanması¹¹⁴ yeni yönetim prensibinin pratikleridir.

Osmanlı sultanlarının meşruiyetlerini kamusal alanda kanıtlama ihtiyacı, yaşamını büyük ölçüde Yıldız Sarayı’nın duvarları ardında geçiren II. Abdülhamid devrinde zirveye ulaşmıştır. II. Mahmut devrinden itibaren merkezi idarenin iktidar kaynağı Babıali’nin başını çektiği bürokratlar iken, II. Abdülhamid devrinde Sultan’ın bizzat kendisi ve Yıldız Sarayı, merkezi idarenin meşruiyet kaynağı haline gelmiştir¹¹⁵. II. Abdülhamid’in sebiller, medreseler, camiler inşa ve tamir ettirmesinden fakirlere sadaka (atiyye-i seniyye) vermesine; kış mevsimlerinde yakacak odun-kömür dağıtmasından toplu sünnet törenlerine varıncaya kadar tüm yardım kampanyalarında

¹⁰⁸ Burak Onaran, *Padişahı Devirmek, Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, Çev. Saadet Özen, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 79, 83, 86; Y. D. Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu...*, s. 18.

¹⁰⁹ N. Özbek, *age.*, s. 47.

¹¹⁰ B. Onaran, *age.*, s. 84.

¹¹¹ Y. D. Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu...*, s. 18.

¹¹² Y. D. Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Meydan...”, s. 35.

¹¹³ N. Özbek, *age.*, s. 125; B. Onaran, *age.*, s. 89.

¹¹⁴ C. Kırılı, *age.*, s. 21, 25.

¹¹⁵ N. Özbek, *age.*, s. 122.

bunu görmek mümkündür¹¹⁶. Nadir Özbek'in "monarşik refah sistemi"¹¹⁷ olarak ifadelendirdiği bu politikalar, özgürlükçü akımların İmparatorluk genelinde yayıldığı, ulus devlet kurma hayallerinin gayrimüslimler nezdinde arttığı, meşrutiyetçi muhalefetin örgütsel nitelik kazandığı ve dolayısıyla meşruiyet krizinin ortaya çıktığı çağda Sultan'ın iktidarını toplumsal zeminde vurgulama metodu olmuştur. Bu yolla Sultan, daha önce de benzerleri bulunan yardım uygulamalarına, seleflerinden farklı olarak "siyasi bir işlev" yüklemiştir. Artık yardım kampanyalarının yeni bir amacı vardır: "geniş bir kitleye siyasi mesajlar iletmek"... Bu anlamda kitlelerin fikirleri daha fazla önem arzeder olmuştur.

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid'in monarşik refah sisteminin büyümesini yok etmeye ve kendi siyasi nüfuzlarını pekiştirmeye çalışmışlardır. Bunu yaparken yalnızca II. Abdülhamid'in hayır kurumlarını değil, hayır faaliyetlerini yürütmesini sağlayan kurumları da (Hazine-i Hassa Nezareti, Emlak-ı Seniyye Dairesi, Ceyb-i Hümayun) tasfiye etmişlerdir. II. Abdülhamid'in Sultan'ın kişiliğinde ifadesini bulan refah sisteminden farklı olarak, vatana ve millete itaat fikrini güçlendirmek için uğraşmışlardır. Meşrutiyet döneminde Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgali, Yunanistan'ın Girit'i ilhaki, Arnavutluk ve Yemen'de isyanların çıkması, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali, Balkan savaşları ve kaybedilen topraklar, bu ideolojinin biçimlenmesinde etkili olmuştur. Böylece kamusal alan "monarşik" bir düzlemde kopmaya başlayarak "milli ve askeri" bir düzlemde şekillenmeye başlamıştır¹¹⁸.

Diğer yandan 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte basın üzerindeki sansürün kaldırılması, toplumun siyaset üzerindeki rolünü günden güne artırmıştır. Artık kitleler sadakat ve itaat ilkeleri etrafında pasif bir halde tutulmaya çalışılan kimseler değildir. Bu durum protesto biçimlerinin zenginleşmesini de beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılda huzursuzluğu ifade etmenin yegâne yolu isyan gibi başkaldırı olmaktan çıkmıştır. Seçimler ve parlamentoda siyasi temsil hakkı gibi sembolik gelişmelerin yanı sıra boykot, grev, miting, yürüyüş gibi kitlesel eylemler 1908 devriminden sonra toplumsal siyasetin araçları haline gelmişlerdir¹¹⁹. Osmanlı tebaası henüz tam anlamıyla "vatandaş" olarak algılanmamakla birlikte, Burak

¹¹⁶ N. Özbek, *age.*, s. 30-35; N. Özbek, *agm.*, s. 68.

¹¹⁷ N. Özbek, *age.*, s. 44, 332.

¹¹⁸ N. Özbek, *age.*, s. 119, 121, 294, 333.

¹¹⁹ Y. D. Çetinkaya, "1908 Devrimi ve Toplumsal...", s. 16; Y. D. Çetinkaya, "1908 Devriminde Kamusal Alan...", s. 125, 133; Y. D. Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu...*, s. 32, 33.

Onaran'ın ifadesiyle “proto-vatandaş” (ilk/ilkel vatandaş) olarak görülmeye başlanmıştır¹²⁰. Toplumsal eylemler karşısında devletin topluma sıklıkla “itidal” (soğukkanlılık) çağrısında bulunması ve hürriyetin “yanlış” anlaşıldığının ifade edilmesi¹²¹, kamuoyunun ve kitle siyasetinin büyüdüğünün ve tıpkı bir sel gibi durdurulamaz hale geldiğinin göstergesidir.

Bu tabloda İmparatorluğun kuruluşundan beri varolan dilekçe sunma geleneği de dönüşüme uğramıştır. Osmanlı sultanları tebaalarından doğrudan dilekçe kabul etmelerine imkan veren fırsatları, toplum nezdinde iktidarlarını meşrulaştırmak maksadıyla daha fazla tekrarlamaya başlamışlardır. Dilekçe kabul eden kurumların sayısında da artış görülmüştür. Toplumun daha fazla kesiminin dilekçelere katılımı söz konusu olduğu gibi, dilekçe gönderme faaliyetinin kendisinde de artış olmuştur. Dahası dilekçelerde kamuoyunu daha fazla görme imkanı doğmuştur. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarına giren telgraf hizmetinin hükümet merkezi ile haberleşmeyi hızlandırması da bu gelişmeleri tahkim etmiştir.

Dilekçeler zemininde toplumun farklı kesimlerinin iktidara yönelik talepleri incelendiğinde, sivil toplum-devlet ilişkisinin yalnızca “zıtlık/uzlaşmazlık” ilişkisi olmadığı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Aksine tebaanın dilekçe sunmasının yüzyıllar boyunca herhangi bir resmi engele tabi tutulmaması, kamuoyunun gelişiminin devlet eliyle sınırlandırılmadığının bir kanıtı olabilir. Diğer yandan dilekçe mekanizması sayesinde devlet, toplumun beklentilerinden haberdar olabilmiş; dilekçeler devlet ile toplum arasında iletişim vasıtası olmuştur. Keza Antonis Anastasopoulos da, *sivil toplumun ilk bakışta fark edilemeyeceğini, ancak talep ve teşebbüsler üzerinden anlaşılabilirliğini* ifade etmektedir¹²². Bu anlamda dilekçelerde hükümete yöneltilen talep ve şikâyetlerin idari kararların şekillenmesinde oynadığı rol, siyasetin toplumsal kanaatlerden bağımsız bir şekilde cereyan etmediğinin göstergesidir. Dahası toplumun dilekçeler vasıtasıyla görüşlerini iletmesinin, boykot, grev, miting gibi kitlesel eylemlerle kıyaslandığında hükümet nazarında hukuka ve nizama uygun olarak görülen yegâne eylem olduğunu da belirtmek gerekir. Dilekçeler aynı zamanda toplumun, hükümet politikalarını ve reformlarını nasıl algıladığını veya bu sürece nasıl tepki verdiğini anlamamız için ipuçları sunmaktadır.

¹²⁰ B. Onaran, *age.*, s. 87.

¹²¹ Y. D. Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Toplumsal...”, s. 17, 18.

¹²² Y. Avcı vd, “Giriş: Osmanlı Payitahtında...”, s. 20.

Çalışmada kamuoyu kavramı ile yalnızca kamu hizmetinde bulunan kişilere değil, bilhassa herhangi bir resmi devlet hizmetinde bulunmayan sıradan insanlara işaret edilmiştir. Genel anlamda “sıradan insanlar” ifadesiyle, Osmanlı seyfiye (ehl-i kılıç) ve kalemiye (ehl-i kalem) sınıflarına mensup olmayan yani herhangi bir devlet hizmetinde bulunmayan “reaya” ve “beraya” kastedilmiştir. Müslüman ve gayrimüslim kentliler, köylüler, kadınlar; esnaf ve tüccar gibi meslek erbabı ve benzeri gruplar bu minvaldedir. Bununla birlikte Kudüs kentinde ilmiye sınıfına mensup olan müftü, imam, hatip, müezzin, müderris ve benzeri görevliler daha ziyade kentin ileri gelen Müslüman aileleri arasından seçildiği için kentteki ulema sınıfının dilekçeleri de çalışmamızın kapsamına dâhil edilmiştir. Öte yandan “toplu” dilekçeler kapsamında yalnızca birden fazla kişi tarafından gönderilmiş dilekçeler değil, aynı zamanda bir grubu veya cemaati temsilen bir kişi/lider/temsilci/vekil/din adamı tarafından gönderilmiş dilekçeler de dikkate alınmıştır.

Toplu dilekçeler, toplumun düşüncelerini ifade etmesi, toplum içinde dayanışmayı gerektirmesi ve siyasi karar alma süreci ile bağlantılı olması sebebiyle kamuoyu kavramının temel özelliklerini karşılamaktadır. Öte yandan kamuoyu kavramında işaret edilen kamu ile *aralarında duygu ve çıkar birliği bulunan, fiziksel olarak ayrı yerlerde bulunmaları nedeniyle birbirlerini etkilemeleri son derece güç olan, farklı sınıf ve statülerden gelen, belli bir konuda anlaşmış isimsiz gruplar*¹²³ kastedilmektedir. Toplu dilekçeleri gönderen kişilerin ortak bir menfaati bulunmakla birlikte, fiziksel olarak aynı yerde bulunmaları sebebiyle birbirlerini etkilemiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Diğer yandan din, ırk, meslek bakımından farklı grupların biraraya gelerek ortak dilekçe göndermelerine zaman zaman rastlanmakla birlikte, toplu dilekçeleri gönderenler genellikle aynı sınıf, statü ve mesleğe mensup olan kişilerden oluşmaktadır. Bu anlamda toplu dilekçeleri gönderen grupların modern anlamda bir kamu kavramı ile birebir örtüşmediğini ifade etmek gerekir.

Ayrıca Andreas Würbler’in vurguladığı üzere, dilekçeler sahipleri tarafından değil büyük ölçüde kâtipler tarafından kaleme alınmış, hükümet kurumlarına hitap etmeleri sebebiyle mevcut otoriteyi rahatsız etmeyecek “riayetkar” bir dille yazılmışlardır. Diğer yandan, özellikle toplu dilekçelerde, kitlelerin kendi öznelliklerinden ziyade nüfuz sahibi zümrelerin manipülasyonlarıyla dilekçelere katılım

¹²³ B. Dinçkol, agm., s. 50.

göstermiş olmaları muhtemeldir. Bu sebeplerle dilekçelerin kamuoyunu kısıtlı ölçüde yansıtıkları asla gözardı edilmemesi gereken bir husustur¹²⁴.

Dilekçelerin “kentteki hemşehrilik ruhu”nu yansıtıp yansıtmayacağı üzerine düşünülmesi gereken bir diğer husustur. Max Weber’e göre bir kentin “kent” sayılabilmesi için birtakım siyasi ve idari düzenlemelere sahip olmasının yanı sıra, kent sakinlerinin kendilerini bir topluluk olarak hissetmelerini sağlayacak “ortak bir bağ”a sahip olmaları beklenmektedir. Yine Weber’in iddia ettiği üzere, İslam kentleri kentsel kültür geleneğinden yoksun olup, ortak bir menfaat uğruna birleşmekten ziyade birbirleriyle mücadele eden farklı gruplarla meskundur. Dolayısıyla kente özgü bir kimlik yaratma çabası içerisinde değildir¹²⁵. Oysa ki, Müslüman-gayrimüslim veya farklı mezheplere mensup gayrimüslim cemaatlerin ortak bir menfaat doğrultusunda “müşterek” gönderdikleri dilekçeler, kentlilerin ortak hareket etme kapasitesine dair ipuçları sunabilir. Böylece aranılan ortak bağı, Müslümanların, Hıristiyanların ve Musevilerin birlikte yaşadığı kozmopolit bir kentte bulmak mümkün olabilir.

Ayrıca bu vesikaların, toplumu kendi deneyimleri üzerinden kavramayı sağlayacak mektup, hatırat, günlük, seyahatname ve benzeri metinlere oranla elimize daha fazla sayıda ulaşmış olmaları ve/veya bizzatihi devlet arşivlerinde bulunmaları sebebiyle daha kolay erişilebilir olmaları, onları “aşağının tarihini” yine “aşağıdan” aydınlatmak için değerlendirilmeye değer veriler haline getirmiştir.

Dilekçeleri gönderenlerin tespit edilmesi, kent siyasetini hangi grupların yönlendirdiği meselesine ışık tutar. Dilekçe konularının tespiti, cemaatlerin temel sorunları ve beklentileri hakkında fikir verir; cemaatler arasındaki ittifakların ve ihtilafların nedenlerini ortaya koyar. Farklı cemaatlerin biraraya gelerek gönderdikleri müşterek dilekçeler ortak hareket etme kapasitesinin varlığına ilişkin ipuçları sunar. Böylece Kudüs kentini yalnızca çatışmaların ve farklılıkların hüküm sürdüğü bir kent olarak değil, birlikte yaşama kültürünün bulunduğu bir kent olarak tahayyül etme imkanı doğar. Öte yandan dilekçelere dair merkezi ve yerel hükümet makamları tarafından üretilen evrak, kent sakinlerinin taleplerine ilişkin hükümet politikalarına ışık tutar.

¹²⁴ A. Würbler, agm., s. 11-34.

¹²⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve kent kavramına ilişkin tartışmalar için bkz. Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul 2018, s. 9-63; Edhem Eldem – Daniel Goffmann vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 1-19; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 15-19.

Dilekçelerin ana kaynak olarak ele alındığı çalışmanın birinci bölümünde, Kudüs kentinin idari tarihine ve 19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı toplumunda dilekçe sisteminin nasıl olduğuna özetle değinildikten sonra, “19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı yönetim prensipleri, bürokratik ve anayasal gelişmeler, merkezde ve taşrada gerçekleştirilen reformlar, kitle iletişim araçları dilekçe sisteminde ne gibi değişim ve dönüşümlere yol açtı?” sorusuna Kudüslülerin dilekçeleri örnekleminde yanıtlar bulunmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Kudüs kent merkezinin demografik yapısına özetle değinildikten sonra kent siyasetinin aktörleri ve figüranları mercek altına alınmıştır. “Dilekçelere aktif olarak katılan gruplar hangileridir?”, “bu gruplar içerisinde hangi isimler ön plana çıkmaktadır?”, “kentsel gruplar dilekçelerde kendilerini nasıl tanımlamışlardır?”, “cemaatler nezdinde hükümet algısı nasıldır?”, “kentte yaşayan cemaatlerin temel beklentileri ve birbirleri ile olan sorunları nelerdir?”, buna karşılık “kentte farklı din, mezhep veya statüden gelen grupların dilekçelerde işbirliği söz konusu mudur?” gibi sorulara yanıtlar aranarak, dilekçelerin kent siyasetini ve ortak hareket etme kapasitesini hangi ölçüde yansıttıkları anlaşılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü ve son bölüm ise, Kudüs kentlilerinin dilekçelerine yansıyan meselelere ilişkin Osmanlı hükümet politikalarının ortaya konulmasının amaçlandığı bölümdür. Arşiv belgelerinin elverdiği ölçüde *Kudüs sakinlerinin kentteki Osmanlı idarecilerine yönelik memnuniyetleri veya şikâyetleri, kentsel altyapı sorunları, cemaatlerin kutsal mekân ve makamlar üzerine çatışmaları ve bölgeye yoğunlaşan Yahudi göçlerine yönelik reaksiyonlar karşısında Osmanlı hükümeti nasıl bir tutum sergiliyordu?*” sorusuna yanıtlar aranmıştır. Böylelikle dilekçelerin hükümeti etkileme, dolayısıyla siyasi kararları yönlendirme kapasitesine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bölüm kapsamında 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında Kudüs kent siyasetinin niteliklerini, toplumsal ilişkiler ağını, merkezi ve yerel hükümet ile kent sakinleri arasındaki ilişkileri yansıttığı düşünülen altı vaka örneğine yer verilmiştir. Kentin yüzyıllar boyunca kronik hale gelmiş su problemine ilişkin talepler; kent siyasetinin hedefleri olan mutasarrıflara yönelik memnuniyet veya şikâyetler; Harem-i Şerif’te 1911 yılında gerçekleştirilen kazı hadisesi; Kamame ve Beytullahim kiliselerinde Hıristiyan cemaatlerin sevap yarışları; Kudüs Rum Patrikhanesi’nde Arap ve Yunan asıllı Ortodokslar arasındaki nüfuz mücadeleleri; 1880’lerden itibaren kente ve bölgeye yoğunlaşan Yahudi göçleri karşısında Müslüman Arapların reaksiyonları incelenmiştir.

İlk bakışta birbirlerinden oldukça farklı görülebilecek bu vakaların gelişigüzel seçilmediklerini; toplumdaki çatışmaların ve işbirliğinin, dolayısıyla toplumsal ilişkiler ağının nedeni veya sonucunda gerçekleştiklerini ifade etmek gerekir. Zira kentin iki güçlü Müslüman ailesi olan Hüseyiniler ile Halidiler arasındaki düşmanlık; yabancı devletlerin konsolos vekillerinin kendi ülkelerinin etkinliklerini artırmak için gerçekleştirdikleri müdahaleler; kentteki en yetkili Osmanlı idarecisi olan mutasarrıfın Müslüman aileler ve konsoloslar arasında sürdürmek zorunda olduğu denge politikaları; paylaşılabilen kutsal mekân ve makamlar üzerine aynı dine ancak farklı mezhebe mensup cemaatler arasında bile varolan nüfuz mücadeleleri; kentin kadim cemaatlerinin kentte artan yabancı varlığına duydukları güvensizlik emareleri birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirilemezler.

Söz gelimi Osmanlı makamlarına gelebilmek için birbirleri ile rekabet içerisinde olan kent eşrafı 1911 yılında patlak veren Harem-i Şerif kazısı hadisesinde birlikte hareket etmiştir. Rum Ortodoks Patrikhanesi'nde 1908 yılında yaşanan patrik krizi, Harem-i Şerif kazısının başladığı yıla tesadüf etmekte olup, İngiliz kazı ekibi Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey'in patrikhanedeki meseleyi idare edemeyeceğini düşünerek istifa ettiği esnada kente gelmiştir. Keza söz konusu kazılar kente su sağlayan önemli bir kanal olan ancak sürekli tıkanarak su sıkıntılarına yol açan Silvan tünellerinde başlamıştır. Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında belirginleşmeye başlayan Arap ulusal hareketine katılanlar yalnızca Yahudi göçüne karşı çıkan Müslüman Araplar değil, aynı zamanda Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi'nde amaçlarına ulaşamayan Ortodoks Araplardır. Keza patrikhanedeki meselenin çözülmesi için hükümet merkezinden gönderilen komisyona 1911 Harem-i Şerif kazısı hadisesi sonucunda azledilen Mutasarrıf Azmi Bey başkanlık etmiştir. Kiliselerdeki sevap yarışları ve Rum Patrikhanesi'ndeki mücadeleler ise gayrimüslim cemaatlerin ihtilaflarının ötesinde yabancı devletlerin –dolayısıyla konsolosların- müdahaleleriyle ilişkilidirler. Keza 1880'lerde kente gelen Yahudi muhacirler konsoloslar tarafından himaye edilmişlerdir. Öte yandan kentteki yabancı nüfuzunun artmasına tepki gösteren kent eşrafı, zaman zaman yabancı devletlerin konsolosları ile işbirliği içerisinde olmuştur. Ayrıca tüm bu meseleler merkezi ve mahalli hükümetlerin kentte karşılaştıkları zorluklara ve kriz yönetme becerilerine ışık tutmaktadır. Tüm bu hususlar Kudüs toplumunu yine toplum tarafından üretilen arşiv kaynakları zemininde bir bütün olarak değerlendirmeyi hedefleyen çalışmamızın doğasıyla uyumludur.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİLEKÇE GELENEĞİ ve KUDÜSLÜLERİN DİLEKÇELERİ (1840-1914)

1.1. Zamanda ve Mekânda Kudüs Kenti

Kudüs adı M.Ö. 14. yüzyıldan kalma Tel Amarna mektuplarında ve Geç Asur metinlerinde “Urusalimmu/Urusalimmu”; Eski Ahit’in Aramice metinlerinde “Yeruşalayim” olarak geçmektedir¹²⁶. Salem (Salim/Silummu/Şalem), milattan önce bölgedeki Batı Samilerinin en büyük Tanrısı olup; “uru” ise “kent/şehir” anlamına gelmektedir¹²⁷. Kentin “Tanrı kenti” olarak sıfatlandırılması milattan önce bile “dini” rolüyle ön plana çıktığının göstergesidir. Bu kelimelerin köklerinden hareketle kent, günümüz Batı dillerinde “Jerusalem”, İbranice’de ise “Yeruşalayim” olarak isimlendirilir.

Bölgenin ilk sakinleri Arapların ataları sayılan Kenan kavminin bir kolu olan Yebusiler olduğu için¹²⁸, Hz. Davud’un Kudüs’ü ele geçirmesinden önce buraya bir aralık “Yebus” (Jebus) veya “Yebusit” (Jebusite) de denilmiştir. Hz. Davud’un hükümdarlığı döneminde ise kent, Hz. Davud’un adıyla anılmıştır. Roma İmparatoru Hadrianus kenti ele geçirdiğinde kuşatma amacıyla kurulmuş olan İliya (Aelia) isimli Roma kolonisine nispetle kente “İliya Capitolina” ismi verilmiştir. İliya aynı zamanda Hadrianus’un mensup olduğu ailenin ismidir. Müslümanlar tarafından fethedilene kadar bu isimle anılan kent; daha sonra “kutsal ev” anlamına gelen Beytü’l-Makdis, Beytü’l-Mukaddes isimleriyle anılmıştır. İlk defa 11. yüzyılda Şam ve civarında yaşayan Müslümanlar tarafından kullanılan “Kudüs” adı ise Memluk idaresi döneminde yaygınlaşmıştır¹²⁹. Osmanlı Devleti bu kelimeye “kutsal” anlamına gelen “şerif” sıfatını da ilave ederek kente, “Kuds-i Şerif” demişlerdir. 1671 yılında Kudüs’ü ziyaret eden Evliya Çelebi, kentin Rumlar tarafından İliya; Süryaniler tarafından Makdine; Araplar

¹²⁶ Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 323-327.

¹²⁷ Kamil Cemil Asali, “Jerusalem in History: Notes on the Origins of the City and Its Tradition of Tolerance”, *Arab Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 4 (Fall 1994), s. 38.

¹²⁸ K. C. Asali, “Jerusalem in History...”, s. 38; Türkkaya Ataöv, “Kudüs ve Devletler Hukuku”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Yıl 1980, C. 35, S. 1, s. 32.

¹²⁹ Zekeriya Kurşun – Ali İhsan Aydın, *100 Soruda Kudüs*, Rumuz Yayınevi, İstanbul 2018, s. 22, 23.

tarafından ise Beyt-i Mukaddes veya Kudüs olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir¹³⁰.

Tarihte pek çok defa kuşatmaya maruz kalmış ve yıkılmış olan Kudüs kenti¹³¹ Osmanlı hâkimiyetine girinceye kadar defalarca el değiştirmiştir (*Kudüs Tarihinden Satırbaşları için Bkz. Ek-6*). Yavuz Sultan Selim'in Ridaniye Savaşı'nda Memlukleri kesin bir yenilgiye uğratmasıyla birlikte 1516 yılı Aralık ayında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Kentteki Osmanlı hâkimiyetini iki dönemde incelemek mümkündür. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü fethettiği 1517 yılından kentin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın işgaline uğradığı 1831 yılına kadar geçen dönemdir. İkincisi ise, Osmanlı Devleti'nin Mehmet Ali Paşa'nın istilasına son vererek kente yeniden hâkim olduğu 1840 yılından kentin İngiliz işgaline uğradığı 1917 yılına kadar geçen dönemdir. Yani Mehmet Ali Paşa'nın kenti istila ettiği 1831-40 yılları arasındaki dokuz yıl sayılmazsa Osmanlı Devleti Kudüs'te yaklaşık dört asır hâkimiyet kurmuştur.

Osmanlı idaresinde Kudüs her zaman "sancak" statüsünde bulunmuş¹³²; Kudüs, Akka ve Nablus sancakları Filistin toprağını oluşturmuştur. Öte yandan Osmanlı idari taksimatı içerisinde hiçbir zaman Filistin adında idari bir birim bulunmadığını vurgulamak gerekir. Filistin adı 19. yüzyıl ortalarından itibaren Batılı devletler tarafından Kudüs, Akka ve Nablus'u içine alan bölge için kullanılmıştır¹³³. 19. yüzyıl sonlarına ait Osmanlı arşiv belgelerinde ise daha ziyade bölgeye Yahudi göçünden bahsederken "Arz-ı Filistin" (Filistin Toprağı) ifadesinin kullanıldığı görülmektedir¹³⁴. 1517-1831 yılları arasında Şam eyaletine, 1840-1865 yılları arasında Sayda eyaletine, 1865-1871 yılları arasında Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilayetine bağlı bir sancak olan Kudüs; 1871 yılından itibaren müstakil bir sancak olarak (elviye-i gayr-i mülhaka) doğrudan Osmanlı hükümet merkezine bağlanmıştır¹³⁵. Tarihsel süreçte genel itibariyle Yafa, Gazze ve Halilürrahman

¹³⁰ Seyit Ali Kahraman (Haz.), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap, C. 2, YKY Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 491.

¹³¹ Henry Cattan, "The Question of Jerusalem", *Arab Studies Quarterly*, Vol. 7, No. 2/3, Israel and the Question of Palestine Proceedings of the Oslo Seminar April 2-4, 1984 (Spring/Summer 1985), s. 132.

¹³² K. C. Asali, "Kudüs...", s. 335.

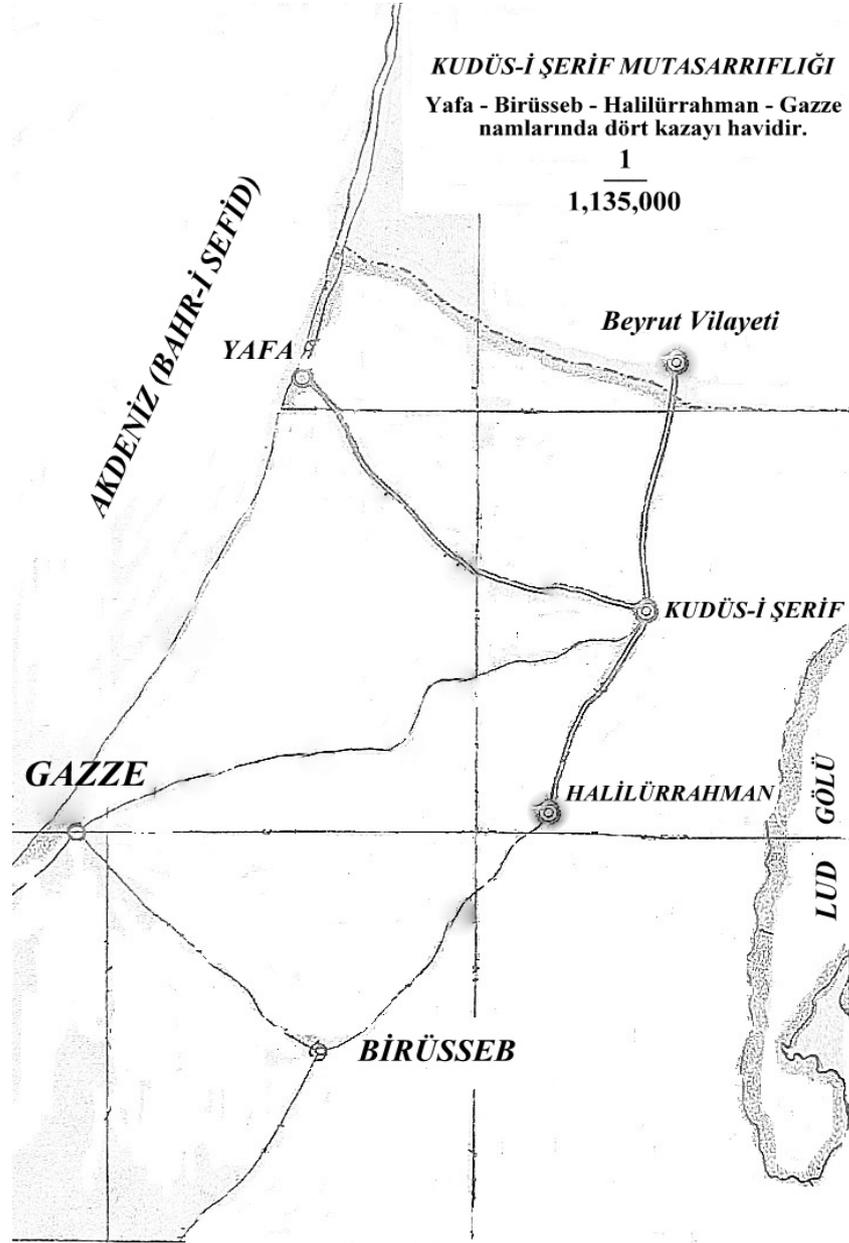
¹³³ Işıl Işık Bostancı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Filistin Bölgesinin Demografik Yapısı", *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu, Bildiriler*, C. 1, 28-29 Kasım 2013, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 156; Ramazan Balcı, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan Islahat Çalışmaları (1896-1905)", *History Studies*, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı, 2011, s. 44.

¹³⁴ Örnek için bkz. C.O.A., *HR.TO.* 451/1, M. 15 Eylül 1868; *BEO.* 3970/297743, H. 8 Zi'l-hicce 1329 / M. 30 Kasım 1911; *Y.MTV.* 267/44, H. 19 Şa'bân 1322 / M. 29 Ekim 1904.

¹³⁵ K. C. Asali, "Kudüs...", s. 335; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 60, 61.

kazalarından meydana gelen¹³⁶ Kudüs sancağına bağlı kazaların sayısı 1899 yılında teşkil edilen Birüsseb kazasının da dâhil edilmesiyle birlikte dörde çıkmıştır¹³⁷.

Harita 1: Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı¹³⁸

¹³⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1291 / M. 1873, s. 254

¹³⁷ Yasemin Avcı, "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 6 (November 2009), s. 973.

¹³⁸ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye'nin Cep Atlası*, Kitabhane-i İslam ve Askeri, Dersaadet 1323'deki Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı haritasının bazı kısımlarının silinerek sadeleştirilmesi ve günümüz Türkçesi'ne aktarılması suretiyle hazırlanmıştır. Haritanın orijinali ise Kudüs kırsalını gösteren Harita 3'te verilmiştir.

Kudüs'ün kent planı Osmanlı hâkimiyetine girmeden yüzlerce yıl evvel, M. S. 2. yüzyılda Roma döneminde belirlenmiştir¹³⁹. Kentin surları ilk olarak Roma devrinde inşa edildiği gibi, “ızgara” kent planı; iki büyük dikey eksen halinde bulunan anayollar ve caddeler de Roma kent özelliğini yansıtır¹⁴⁰. Bununla birlikte Ruth Kark'ın deyimiyle, Roma döneminde “iskeleti” oluşan Kudüs kentinin “et, deri ve sinirlerinin” şekillenerek bir “beden” haline gelmesi İslam hâkimiyeti devrinde olmuştur¹⁴¹. Tipik İslami kent özelliklerinin pek çoğunu Kudüs'te görmek mümkündür. Kuşkusuz ki kentin yaklaşık on iki asır çeşitli Müslüman devletlerinin hâkimiyeti altında kalması sebebiyle bu sonucun normal olduğunu söylemek gerekir.

Klasik bir İslam kentinin –aynı zamanda Osmanlı kentlerinin- mekânsal organizasyonu merkezde ana caminin yer aldığı; çarşıların, hanların ve hamamların merkeze yakın olduğu bir görünüşe sahiptir. Aynı esnaf grupları birbirlerine yakın yerlerde kümelenmiştir. Kırsal alanlar ve mezarlıklar şehir surlarının dışında olup, civar bölgelerle ilgili hizmetler kentin kapılarına yakın yol kenarlarında bulunur. Merkezi alanların bitişiğinde bulunan konutlar ise bir mahremiyeti yansıtır. Mahallelerde dini bakımdan belirgin bir homojenlik göze çarpar. Avluya açılan ve çoğu zaman erişilemeyen konut blokları “çıkılmaz sokak” olgusunu yaratmıştır. Yerleşim alanlarının yakınlarında neredeyse hiç meydan ya da açık alan bulunmaz. Sokaklar hayvan sürülerinin geçişine müsaade edecek şekilde dar olup, yan sokaklardan bağlanan yollarla düzensiz bir ağ oluştururlar. Yine geleneksel İslam kentlerinin çoğunluğu devletin himayesi altında mahalle ve lonca örgütlerinin varlığını sürdürdüğü, merkezi devlet otoritesinin zayıf olduğu, bu boşluğu servet sahibi yerel ailelerin doldurduğu, kent nüfusunun büyük ölçüde kırsal kesime bağlı tüketici konumunda bulunduğu¹⁴² bir manzara sergiler.

Bu özelliklerin önemli bir kısmını Kudüs kentinde görmek mümkün olmakla birlikte, Kudüs'ün tipik İslam kentleri ile örtüşmeyen birtakım özellikleri de bulunmaktadır. Öncelikle kentin merkezinde bulunması beklenen camii Kudüs'te Harem-i Şerif olarak adlandırılan surlarla çevrili ayrı bir alanın içerisinde yer almaktadır. Üstelik söz

¹³⁹ Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 20.

¹⁴⁰ Batı'da Yafa kapısından (Bab el-Halil'den) başlayan ana cadde Doğu boyunca ilerler, kuzey-güney doğrultusunda uzanan diğer bir ana cadde ile birleşir. Bkz. Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 21, 22; Erdem Demirkol, *Kudüs ve II. Abdülhamid*, Ortadoğu ve Afrika Araştırmacılar Derneği Yayınları Araştırma Eserleri Serisi No. 11, Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul.2017, s. 38.

¹⁴¹ Ruth Kark, “The Traditional Middle Eastern City: The Cases of Jerusalem and Jaffa During the Nineteenth Century”, *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins (1953-)*, B. 97, H. 1 (1981), s. 100-103.

¹⁴² R. Kark, agm., s. 94-97; J. Halper, agm., s. 3.

konusu el-Aksa Camii'nin hemen yakınında Kubbetü's-Sahra isimli ayrı bir yapı daha bulunmaktadır ve bu yapıların yalnızca Cuma Camii olmasının ötesinde dini saygınlıkları bulunmakta, kentsel yaşamda farklı işlevleri de yerine getirmektedir. Dahası kentin yalnızca Müslümanların değil, Hıristiyanların ve Yahudilerin idaresi altında da bulunması ve fiziki yapısının yüzlerce yıl boyunca farklı medeniyetlerin mimarisinden etkilenecek şekilde gelişmesi kenti sadece "İslam kenti" olarak nitelendirmeyi zorlaştırmaktadır. Kudüs'ü minarelerin, havraların ve kiliselerin kubbelerinin biçimlendirdiği "kozmpolit" bir kent olarak tanımlamak daha doğru olacaktır¹⁴³.

Kudüs hiçbir dönemde önemli bir ticaret ve üretim merkezi olmamıştır¹⁴⁴. Bölgesel ticaretin farklı dönemlerde merkezleri haline gelen Beyrut, Akka, Hayfa ve Yafa gibi şehirlerin gölgesinde kalmıştır. Keza bir iç şehir olarak hiçbir zaman ticaret merkezi olma özelliği de taşımamıştır. Öyle ki, Kudüs ahalisinden Müslüman ve Hıristiyan 104 kişi 4 Ekim 1878 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri dilekçelerinde Kudüs-i Şerif'i tanımlarken; *etrafi ziyaretçilerin devaleriyle çevrilmiş, büyüklerin ve küçüklerin dualarının kabul olduğu, ne bir ticaret faydasının ne de bir bayındırlık marifetinin bulunmadığı, sakinlerinin ise fakara zümresi ve duacılarından meydana geldiğini*¹⁴⁵ ifade etmişlerdir. Öte yandan Kudüs, Hıristiyanlar ve Yahudiler için bir hac mekânı olmakla birlikte, Müslümanların hac güzergâhı üzerinde bulunmamaktadır¹⁴⁶. Mekke ve Medine'ye giden hacılardan bazıları dönüşte genellikle Kudüs'ü de ziyaret etmişlerdir. Kentteki en önemli ekonomik sektör kenti ziyarete gelen Müslim ve gayrimüslim hacılara/ziyaretçilere yönelik hizmetlerdir.

Kudüs'ün önemi, tarihi boyunca "dini" bakımdan üç semavi din için taşıdığı kutsallıktan ileri gelmiştir¹⁴⁷. Yahudiler için Kudüs, Hz. İbrahim'in oğlunu kurban ettiği şehirdir; Hz. Davud'un krallığının başkentidir; Hz. Süleyman, Zerubbabel ve Herod tapınaklarının meskenidir. Tapınağın bir gün yeniden inşa edileceği, insanla Tanrı'nın

¹⁴³ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 21, 22, 23.

¹⁴⁴ Kudüs'te kısmi olarak pamuk ve sabun endüstrisinin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca endüstri devriminin Avrupa'da pamuk ve hububat gibi ürünlere duyulan ihtiyacı artırması sebebiyle Filistin bölgesi de bu ihtiyacı karşılama noktasında ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte Mısır'daki pamuk üretiminin hızlı gelişimi genel olarak Filistin'de, özel olarak Kudüs'teki üretime darbe vurmuştur. Bkz. A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 235; S. Shamir, agm., s. 217, 227.

¹⁴⁵ "Kudüs-i Şerif belde-i tayyibesi muhât-ı rihâl-i züvvâr ve mahall-i is'âf ve niyâz olub kibâr ve sıgâr zâten ne bir ticâret-i müsmirresi ve ne de bir san'at-ı nâfi'ası bulunarak sekenesi dahî zümre-i fukarâ ve du'â-güyândan olduklarına" Bkz. C.O.A., *HR.TO.* 387/95, 5 Ekim 1879.

¹⁴⁶ Geleneksel Şam-Kahire hac yolu, Taberiye Gölü'nü geçerek batıda Akdeniz kıyı ovalarına uzanmakta ve denizi izleyerek güneye dönmekteydi. Bkz. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 10.

¹⁴⁷ A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 235; Klaus Kreiser, "The Place of Jerusalem in Ottoman Perception", *Ottoman Jerusalem: The Living City*, Ed. Sylvia Auld – Robert Hillenbrand, Altajir, London 2000, s. 53; A. Singer, *age.*, s. 5; S. Shamir, agm., s. 215.

kaçınılmaz buluşmasının gerçekleşeceği ruhani bir merkezdir. Hıristiyanlar için Kudüs; Hz. İsa'nın öğretilerini yaydığı, öldüğü ve yeniden dirildiği, ilk Hıristiyanların toplandığı ve Hz. İsa'nın bir gün yeniden geri geleceği yerdir. Müslümanlar için ise, Hz. Muhammed'in cennete mistik yolculuğunu yaptığı, dua edilen en uzak yer olarak ilk kıbledir¹⁴⁸.

Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin birlikte yaşadığı Kudüs kentinde, surların içinde kalan kısım “Eski Şehir / Kadim Kent” (Old City); 19. yüzyılın sonlarına doğru surların dışına taşmaya başlayan yeni yerleşim yerleri ise “Yeni Şehir” (New City) olarak isimlendirilmektedir. Surlarla çevrili eski şehir, günümüz literatüründe Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Ermeni olmak üzere dört mahalleye/çeyreğe bölünerek incelenmektedir. Ancak bu husus Avrupalıların coğrafi yorumu olup 19. yüzyılın getirisidir ve Osmanlı idaresinin mekânsal algısına aykırıdır¹⁴⁹. Keza Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi terimlerinin dini nitelendirmeler olmalarına karşılık, Ermeni teriminin etnik bir ifade olması bu ayırıştırmada tezat teşkil eden bir diğer husustur. Elbette ki Kudüs'te yaşayan Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin kendi dini merkezlerine yakın yerlerde yaşamak istemeleri, belli bölgelerde yoğunlaşmalarına sebep olmuştur¹⁵⁰. **Müslümanlar** Kubbetü's-Sahra ve el-Aksa Camii'nin bulunduğu Mescid-i Aksa'ya (Osmanlı belgelerinde Haremü'ş-şerif/Harem-i Şerif, Araplar nezdinde Beyti'l-Makdis olarak adlandırılan mukaddes alana) yakın yerlerde yaşarken; **Yahudiler** Ağlama (Batı) duvarına; **Rumlar** ve **Latinler** Kamame (Kıyamet/Kutsal Kabir) Kilisesi'ne; **Ermeniler** ise Mar Yakub Manastırı'na (Aziz James Katedrali) yakın yerlerde yaşamayı tercih etmişlerdir¹⁵¹. Nitekim 1525-1597 tarihleri arasında Kudüs'e ait tapu-tahrir defterlerini inceleyen Emine Erdoğan'ın çalışmasından hareketle 16. yüzyılda Harem-i Şerif bölgesi yakınında bulunan Bab el-Hıtta, Beni Zeyd, Bab el-Amud, Akabetü's-sitt, Bab el-Kattanin, Halidi, Şeref ve Megaribe gibi mahallelerde Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu; gayrimüslim nüfusun ise kendi kilise, manastır ve sinagoglarına yakın bulunan Melkite, Rişe, Sahyun, Zara'ına, Nasara gibi

¹⁴⁸ Chad F. Emmett, “The Status Quo Solution for Jerusalem”, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 26, No. 2 (Winter, 1997), s. 16-28.

¹⁴⁹ Yair Wallach, “Jerusalem's Lost Heart The Rise and Fall of the Late Ottoman City Centre”, *Urban Neighbourhood Formations Boundaries, Narrations and Intimacies*, Ed. Hilal Alkan – Nazan Maksudyan, Routledge, New York 2020, s. 144; Yehoshua Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century”, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 65, No. 2 (Jun., 1975), s. 252, 253.

¹⁵⁰ Y. Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem...”, s. 268, 269.

¹⁵¹ Y. Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem ...”, s. 254; R. Kark, “The Traditional Middle Eastern...”, s. 100-103; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 20.

mahallelerde yoğunlaştıkları görülmektedir¹⁵². Bununla birlikte nüfusu, toprak miktarını, vergi gelirlerini ve mükelleflerini gösteren tapu-tahrir kayıtlarında Kudüs kent merkezindeki mahallelerin “Müslüman” ve “Gayrimüslim” mahalleleri olarak ayrıştırılmadıklarını, mahalle isimleri ve mahalledeki hane (ev) sayısı bazında bir tasnifin bulunduğunu ifade etmek gerekir. Ayrıca Osmanlı devrinde Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin istedikleri mahallelerden ev satın almaları veya kiralamaları herhangi bir engele tabi tutulmamıştır¹⁵³. Dahası, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmek üzere yürütüldüğü Çile Yolu (Via Dolorosa/Tarik el-Elem) Müslümanların yoğunlukta bulunduğu bölgededir ve burada pek çok Hıristiyan ibadetgâhı bulunmaktadır¹⁵⁴.

Diğer yandan eski kentin, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi nüfusu belirli mahallelerde yaşamaya zorlayamayacak kadar küçük olduğunu ifade etmek gerekir. Bir başka deyişle kentin fiziksel yapısı nüfusun homojen bir şekilde dağılmasına imkan vermemektedir. Prof. Dr. Vincent Lemire, *Kudüs eski kenti ile Topkapı sarayının birbirlerine yakın büyüklükte bulduklarını* ifade etmektedir¹⁵⁵. Osmanlı devrinde eski kentin 0,9 km2 olmasına karşılık, İmparatorluğun kuruluş yıllarında Topkapı sarayının 0,7 km2 olması eski kentin sınırlarının “bir saraydan hallice” olduğunu ortaya koyan çarpıcı bir örnektir. Yine eski kentin fiziksel açıdan küçük olmasından ötürü 19. yüzyılın ortalarından itibaren yoğun bir şekilde kente göç eden Aşkenaz Yahudilerinin el-Vad ve Bab el-Hıtta gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu mahallelere yerleştikleri bilinmektedir. Nitekim 1887 yılında Kudüs eski şehrinde dünyaya gelmiş Siyonist bir yargıç olan Gad Frumkin, hatıralarında kendini “el-Vad çocuğu” olarak tanımlamaktadır¹⁵⁶. Tüm bu örnekler Osmanlı idaresindeki eski şehrin mahallelerinin dini ve etnik bakımdan ayrıştırılmadıklarının tipik göstergeleridir. Keza eski kentte Beni Sa'd (Saadiye) mahallesinde yaşamış Kudüslü bir müzisyen olan Vasıf Cevheriye (1897-1972), hatıralarında farklı mezheplerden gelen arpa tüccarlarının, tütün, kuruyemiş, yağ, yoğurt, peynir, süt, un ve et satıcılarının birarada çalıştıklarını; yine farklı mezheplerden kişilere ait kafelerin, fırın, tatlı, kebab, manav, bakkal ve berber

¹⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Erdoğan, *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.

¹⁵³ D. Ze'evi, *age.*, s. 26.

¹⁵⁴ Y. Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem ...”, s. 268.

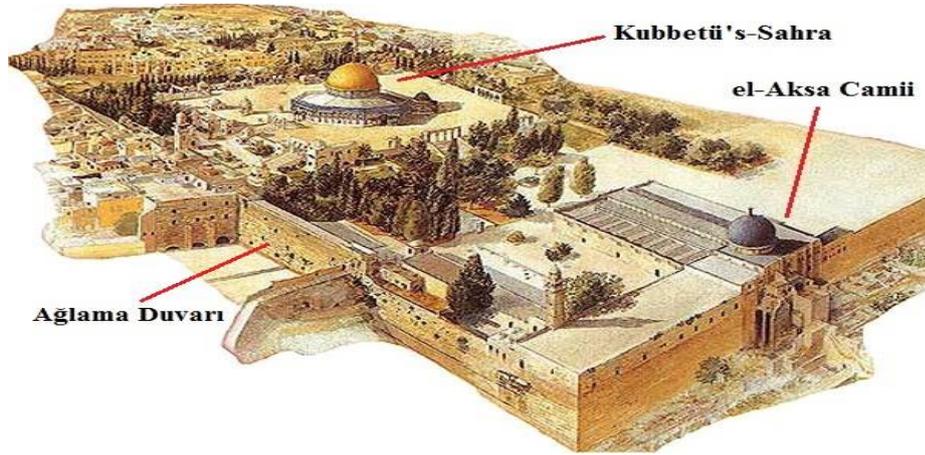
¹⁵⁵ *Kentin büyüklüğünü kıyaslayıcı bu örnekten dolayı Prof. Dr. Vincent Lemire'ye teşekkür ederim.*

¹⁵⁶ Bab el-Kattanin ve Halidi mahallelerinin bulunduğu bölgenin bu yüzyılda el-Vad Mahallesi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Yair Wallach, “Jerusalem between Segregation and Integration: Reading Urban Space through the Eyes of Justice Gad Frumkin”, *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, Ed. S.R. Goldstein-Sabbah - H.L. Murre-van den Berg, Brill 2016, s. 210.

dükkânlarının birarada bulduklarını aktarmaktadır. Örneğin bir Katolik Hıristiyan olan Ebu Davud'un berber dükkânı, Müslüman el-Hac Mustafa Abdüllatif'in un dükkânı ve Ortodoks Hanna el-Halebi'nin çamaşır dükkânı aynı mahallededir¹⁵⁷. Bu husus eski kentin kalbinde yer alan çarşıda da mezhepsel bir ayrışmanın söz konusu olmadığını göstermektedir.

Genel anlamda dini niteliğiyle ön plana çıkan kentler hükümdarlara kentin mirasçısı iddialarını meşrulaştırabilecekleri bir zemin sunarlar. Selahaddin Eyyubi'nin kenti Haçlılardan almak için mücadele etmesi, Mekke ve Medine'de varlık gösteremeyen¹⁵⁸ Emevilerin Kudüs'te Kubbetü's-Sahra ve el-Aksa camii gibi gösterişli yapılar inşa etmeleri bunun göstergesidir.

Plan 1: Kubbetü's-Sahra ve El-Aksa Camii'nin Bulunduğu Harem-i Şerif Bölgesi

Osmanlı algısında da Kudüs, dini bakımdan kutsal bir kent olarak görülmüştür. Nitekim Kudüs'e kadı olmanın, İstanbul, Edirne, Bursa, Şam ve Kahire kadıaskerliklerinden sonra ulemanın erişebileceği en yüksek mevki olarak görülmesi¹⁵⁹ kentin dini öneminden ileri gelmektedir. Osmanlı nazarında Kudüs, korunması gereken "mahrem" bir kent olarak görülmüştür. Kent fethedilir fethedilmez ilk iş olarak kenti çevreleyen surların onarılması bunun göstergesidir. Bu tedbir yalnızca çöl hududunda

¹⁵⁷ Salim Tamari – Issam Nassar (Ed.), *The Storyteller of Jerusalem: The Life and Times of Wasif Jawhariyyeh, 1904-1948*, Çev. Nada Elzeer, Institute for Palestine Studies, Olive Branch Press, Northampton, Massachusetts 2014, s. 33-35.

¹⁵⁸ *Bilindiği üzere, Emevi halifesi Muaviye'nin oğlu olan I. Yezid'in Kerbela'da Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin'i şehit etmesi nedeniyle.*

¹⁵⁹ K. Kreiser, agm., s. 55; Alaattin Dolu, "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25/1, 2016, s. 35.

bulunan kenti göçebe saldırılarına karşı korumak için değil, aynı zamanda yeniden oluşabilecek bir Haçlı istilasına karşı önlem olarak alınmıştır¹⁶⁰.

Osmanlı Devleti kente hâkim olduğu dört asır boyunca Kubbetü's-Sahra ve el-Aksa Camii gibi İslam yapılarını gölgede bırakacak yapılar inşa etmekten kaçınmıştır. İmparatorluğun kentteki imar politikaları, iktidarı simgeleyecek kült yapılar inşa etmekten ziyade, mevcut yapıların onarılmasına, vakıf müesseselerinin işlerliğinin devam ettirilmesine ve ihtiyaca yönelik yapıların inşasına yönelik olmuştur. Bu anlamda daha ziyade, vakıf, medrese, sebil gibi mütevazı yapılar inşa etmişlerdir¹⁶¹. Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan tarafından yaptırılan, dükkân, medrese ve camii gibi yapılardan oluşan Hasekiye vakfı, bunlar arasında en dikkat çekici olanıdır. Bu vakıf ihtiyaç sahiplerine günde iki defa sıcak yemek hizmeti sunarak kentin en önemli hayır kurumlarından birisi haline gelmiştir¹⁶². 20. yüzyıla gelindiğinde Yafa kapısında (Bab el-Halil'de) inşa edilen saat kulesi II. Abdülhamid'in iktidarını simgeleyen yapıların başında gelmekle birlikte, yine de istisnai bir örnektir.

19. yüzyıl ortalarına kadar kentin idaresini Şam valisi tarafından atanan mütesellim ile hükümet merkezinden tayin edilen kadı yürütmüştür¹⁶³. Şehrin mütesellimi/sancakbeyi Haseki Sultan İmareti yakınında bulunan Ömeriyye Medresesi'nde ikamet ederken; Tenkiziyye Medresesi, *kadının* başkanlığında bulunduğu şer'i mahkeme binası olarak kullanılmıştır¹⁶⁴. Osmanlı kışlası Yafa kapısının (Bab el-Halil'in) girişinde konuşlanmakla birlikte, kent esas olarak Şam'daki ordu birliklerine bağlı olmuştur¹⁶⁵. Osmanlı hâkimiyeti döneminde kadim kentin mahallelerini çevreleyen surların yedi (19. yy sonlarından itibaren sekiz) kapısı bulunmakta olup¹⁶⁶, günbatımlarında kilitlenip sabahları açılan sur kapıları kente girişleri denetlemek için kullanılmıştır. Osmanlı tebaası olmayan yabancı uyrukluların

¹⁶⁰ D. Ze'evi, *age.*, s. 22.

¹⁶¹ Kudüs'te 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne ait 292 adet vakıf bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Hüseyin Güneş, *Tarihi Olaylar ve Belgeler Işığında Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 59, 60.

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁶³ R. Kark, "The Traditional Middle Eastern...", s. 98; Butrus Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. 30, Nr. 1/4 (1990), s. 2, 3.

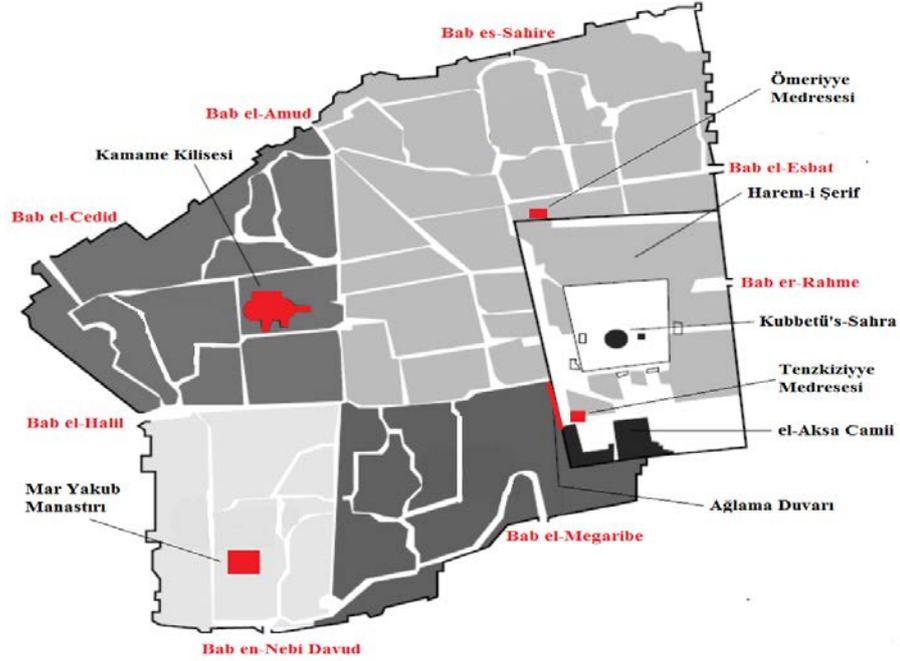
¹⁶⁴ A. Dolu, *age.*, s. 52.

¹⁶⁵ B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 11.

¹⁶⁶ Bu kapılar *Bab er-Rahme*, *Bab el-Esbat*, *Bab es-Sahire*, *Bab el-Amud*, *Bab el-Halil*, *Bab en-Nebi Davud* ve *Bab el-Megaribe*'dir. Mescid-i Aksa'ya en yakın konumda bulunan *Bab er-Rahme* (*Altın Kapı olarak da bilinir*), oluşabilecek yeni bir Haçlı istilasına karşı tedbir almak amacıyla Selahaddin Eyyubi tarafından kapatılmıştır ki, Osmanlı dönemi de dâhil olmak üzere günümüzde hala kapalı bulunmaktadır. Sekizinci kapı olan *Bab el-Cedid* ise 1889 yılında açılmıştır.

(harbî) ve kenti ziyarete gelen Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin (zımmî) kente girişlerinde ücret alınmıştır¹⁶⁷.

Plan 2: Osmanlı Devrinde Eski Kentin Planı

19. yüzyıla gelinceye kadar Kudüs'te, diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi mali, mülki, hukuki pek çok görev kent yönetiminin en önemli sorumlusu olan *kadın*ın denetimi altında bulunmuştur. Modern belediyelere özgü görevler *kadın*ın denetiminde loncalar, vakıflar ve mahalle teşkilatları tarafından yerine getirilmiştir. Geleneksel İslam kentlerinden farklı olarak Kudüs'te kentin ileri gelenlerinin kırsal geniş arazileri ve iltizam ayrıcalıkları yoktur. Kentin önde gelen eşraf aileleri servet ve nüfuzlarını dini mevkileri ellerinde tutmaları sayesinde kazanmışlardır. Müftülük, Nakibü'l-eşraf Kaymakamlığı, Harem-i Şerif Şeyhliği gibi görevleri söz konusu aileler üstlenmişlerdir. Kentte Hüseyiniler ve Halidiler başta olmak üzere, Deccani, Alemi, Neşâşibi, Davudi gibi pek çok eşraf ailesi bulunmaktadır¹⁶⁸.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kudüs kenti, dini niteliğiyle ön plana çıkan, servet ve nüfuz sahibi yerel ailelerin etkili olduğu, pek çok Osmanlı kentinde olduğu gibi belediyeye ait görevlerin vakıflar ve loncalar aracılığıyla gerçekleştirildiği, kentteki idari, hukuki, mali pek çok sorumluluğun kadınların omuzlarına yüklendiği bir

¹⁶⁷ D. Ze'evi, *age.*, s. 20, 21; Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press, New York, 1989, s. 2.

¹⁶⁸ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 46, 47.

görünümde¹⁶⁹. Kentin demografik, sosyo-ekonomik, politik-yönetimsel anlamlarda dönüşümlere tanık olmaya başlaması ise 1831 yılında Mısır yönetiminin başlamasıyla birlikte olacaktır¹⁷⁰.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın komutasındaki askeri harekât sonunda işgal edilen Suriye ve Filistin, merkezi Şam olan tek bir bölge halinde örgütlenmiştir. Böylece Kudüs kenti, Kahire ve Şam'da merkezlenen bir yönetim tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın kenti istilasını dokuz yıl gibi kısa bir süreyi kapsayacak olmasına rağmen, kentte gerçekleşecek önemli dönüşümlerin habercisi olmuştur. Bu tarihe kadar Avrupa devletlerinin kentte konsolosluk açmalarına izin verilmezken, Suriye ve Filistin'deki kontrolünü ancak Avrupa devletlerinin desteğini kazanarak sağlayabileceğine inanan Mehmet Ali Paşa, 1838 yılında kentte İngiltere Konsolosluğu'nun açılmasına izin vermiştir. 1840 yılında Mısır ordularını çıkararak kente yeniden hâkim olan Osmanlı Devleti, Mısır yönetiminin başlattığı bu politikayı devam ettirmiştir. Kudüs'te 1838 yılında kurulan İngiltere Konsolosluğu'nun yanı sıra 1842'de Prusya, 1843'te Fransa ve Sardunya, 1844'te Amerika, 1849'da Avusturya, 1858'de Rusya konsoloslukları faaliyete başlamışlardır¹⁷¹.

19. yüzyılda iç bölgelerden birisinin İmparatorluktan kopartılması mümkün olmadığı için yabancı güçler Kudüs'te "teritoryal" denetim için değil, siyasi nüfuzlarını artırmak için rekabet etmişlerdir. Yabancı devletlerin kente nüfuz etme süreci, himaye ettikleri cemaatler için diplomatik müdahale, imar, kolonizasyon ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaları şeklinde tezahür etmiştir¹⁷². Fransa Katolikler; Rusya, Ortodokslar; İngiltere, Prusya ve Amerika, Protestanlar ve Yahudiler için kentte kilise, manastır, hastahane, mektep, misafirhane inşa etmişler ve dahası doğrudan kendi vatandaşlarının yerleşimlerini sağlayarak koloniler kurmuşlardır¹⁷³.

¹⁶⁹ Tanzimat dönemine kadar, Kudüs'te diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi mali, mülki, idari, hukuki pek çok görev kent yönetiminin en önemli sorumlusu olan kadıların denetimi altındaydı. Kadının yanı sıra, diğer Osmanlı taşra kentlerinde görülen kadının yardımcısı konumundaki *naib*, şehirdeki esnaf ve zanaatkarları denetleyen *muhtesip*, kadının ve halkın çözemedikleri dinsel sorunlarda başvurdukları *müftü*, peygamber soyundan gelen seyyid ve şeriflerin kayıtlarını tutarak haklarını korumakla görevli olan *nakibüleşraf*, kente gelecek devlet görevlilerinin yiyecek ve konaklamalarını sağlamakla görevli olan *şehir kethüdası*, mahallenin güvenliğinden ve ölenler için gerekli işlemlerin yapılmasından sorumlu olan *mahalle imamları*, kentlerdeki onarım ve yapı işleriyle ilgilenmekle görevli olan *mimarbaşı* gibi görevliler bulunmaktadır. Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 40, 41, 51, 79, 91, 93, 119, 123.

¹⁷⁰ A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 245.

¹⁷¹ E. Bosworth, agm., s. 38; S. Shamir, agm., s. 224; A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 229; J. Halper, agm., s. 13, 14; S. Samur, *age.*, s. 63.

¹⁷² A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 230.

¹⁷³ S. Shamir, agm., s. 224; A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 229, 230.

19. yüzyıla gelinceye kadar Kudüs'te yerleşim kent surlarının içerisindeyken, bölgede yabancı devletlerin yatırımlarının artması ve sur içindeki alanda yeni inşaa faaliyetleri için yeterli alan bulunmaması; diğer yandan bölgeye Siyonist Yahudi göçünün artması ve sur içindeki alanın artan nüfusu barındıracak kapasiteden yoksun bulunması sebebiyle yerleşim sur dışına taşmaya başlamıştır¹⁷⁴. Bu hususta güvenlik önlemlerinin artması ve asayişe yönelik yeni kurumlaşmalar, ayrıca 1899 yılında Bedeviler için Negev çölünde Birüsseb kazasının teşkil edilmesiyle¹⁷⁵ kabile saldırılarının artık kent üzerinde ciddi bir tehdit olmaktan çıkması da etkili olmuştur. Öte yandan sur dışına ilk adımlar vatandaşların modern tarıma yöneldiği ve surların dışındaki topraklara dut ve zeytin ağaçları ile üzüm bağlarının dikilmeye başlandığı 1840'larda çoktan atılmış durumdadır¹⁷⁶.

Sur dışında oluşmaya başlayan "yeni şehir"de Yahudiler kuzeybatı ve kuzeydoğu bölgelerinde, Hıristiyanlar kuzey bölgelerinde, Araplar ise kuzey ve doğu bölgelerinde yerleşim birimleri kurmaya başlamışlardır¹⁷⁷. 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru surların dışında oluşmaya başlayan yeni yerleşim yerleri, surların dâhilindeki eski kentin mahallelerine oranla daha homojen bir yapıya sahiptir. Raheliye, İsrailiyye, Cedide, Tavahin, Ukaşa, Buhariyye, Birka, Tulu el-Masabin gibi yalnızca bir cemaate (Yahudilere) ait mahallelerden bahsetmek mümkün olduğu gibi; Yahudilerin bu mahallelerde sinagog, okul, misafirhane ve manav gibi kendilerine mahsus dini ve kamusal yapıları bulunmaktadır. Bu sebeple dini ayrışma sur dışındaki yeni şehrin mahallelerinde daha belirgin olmuştur¹⁷⁸.

¹⁷⁴ K. C. Asali, "Kudüs...", s. 336.

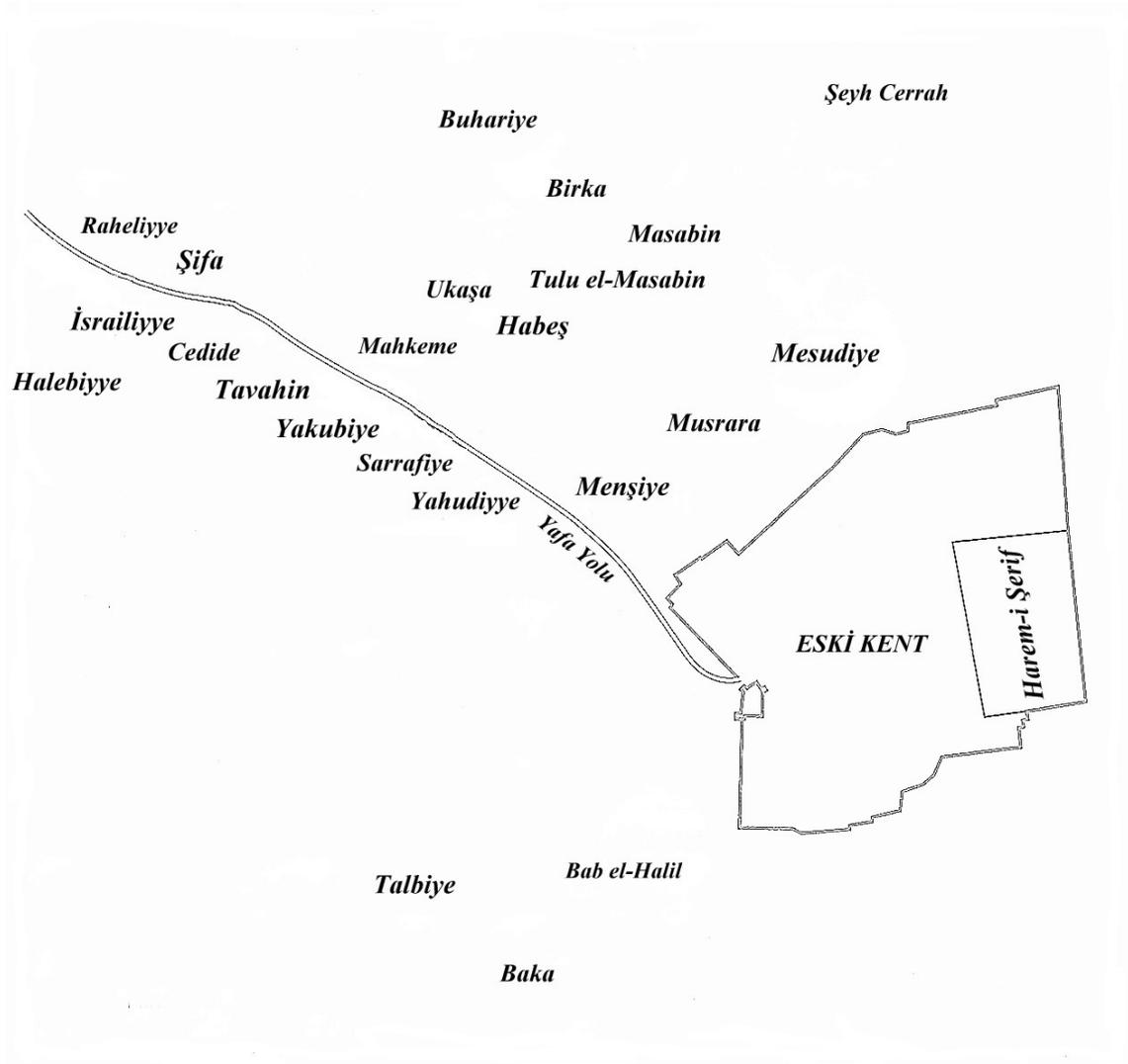
¹⁷⁵ Y. Avcı, "The Application of Tanzimat...", s. 973.

¹⁷⁶ Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem ...", s. 262.

¹⁷⁷ K. C. Asali, "Kudüs...", s. 336.

¹⁷⁸ Michelle U. Campos, *Osmanlı Kardeşler Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler*, Çev. Mine Yıldırım, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 28.

Plan 3: Surların Dışındaki Yeni Kentin Mahalleleri

Yabancı devletlerin kente yoğun ilgisi ve kentin uluslararası öneminin artmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı hükümeti, Tanzimat reformlarını Kudüs'te uygulamak için özel bir çaba sarfetmiştir. Erken dönemde Filistin'deki siyasi gücün ağırlık merkezini bir liman kenti Akka oluştururken, artık bu merkez daha içerideki Kudüs'e kaymaya başlamıştır¹⁷⁹. 1841 yılından itibaren Kudüs'teki yönetici, Şam valisi tarafından tayin edilen mütesellim değil, hükümet merkezinden tayin edilen ve çoğunlukla Babialı bürokrat-aydın sınıfından seçilen mutasarrıftır¹⁸⁰. 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile birlikte Kudüs'ün doğrudan İstanbul'daki hükümet merkezine bağlı bir sancak (elviye-i gayr-i mülhaka) statüsüne getirilmesi devletin nazarında

¹⁷⁹ B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 9.

¹⁸⁰ B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 10; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 103-108.

bölgeye bakışın değiştiğinin göstergesidir¹⁸¹. Nitekim İngiltere'nin 1882 yılında Mısır'ı işgal etmek suretiyle kente komşu olması stratejik bakımdan bu kararın doğruluğunu kanıtlayacaktır.

Diğer yandan tüm Osmanlı taşrasında olduğu gibi Kudüs'te de yeni mahalli kurumlar kurularak ve bu kurumlara merkezden memurlar tayin edilerek taşradaki ileri gelenlerin siyasi ve ekonomik güçleri sınırlandırılmak, buna karşılık merkezi otoritenin kontrolü sağlanmak istenmiştir. 1864 yılında Tanzimat döneminde çıkarılan yeni ceza kanunlarını uygulamak üzere Nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla birlikte Kudüs sancağında bir bidayet mahkemesi tesis edilmiş¹⁸², böylece şer'i mahkemelerin başkanları olan kadıların adli yetkileri sınırlandırılmıştır¹⁸³. 1910 yılında Kudüs'te bağımsız bir temyiz mahkemesi kuruluncaya dek adli meseleler Beyrut'taki Meclis-i Temyiz'e havale edilmiştir¹⁸⁴. 1867 yılında Kudüs Belediye Meclisi faaliyetlerine başlayarak, mutasarrıfın başkanlığında toplanan bu meclise cadde, sokak, kaldırım, yol, kanalizasyon, aydınlatma ve benzeri gibi pek çok kentsel görev verilmiştir¹⁸⁵. 1890'larda tesis edilen ve mutasarrıfın başkanlığında toplanan idare meclisine, devlet memurlarından suç işleyenleri yargılamak, sancaktaki gelir-giderleri gözden geçirmek, beledi tesislerin ve yolların yapılması gibi sorumluluklar yüklenmiştir¹⁸⁶. Belediye ve idare meclislerinin üyelerinin Osmanlı tabiiyetinde olan, yıllık belli miktar (50 kuruş) vergi ödeyen kişiler arasından seçilmesi, Kudüs sakinlerinin doğrudan kent siyasetine dâhil olmaları için kuvvetli bir zemin yaratmıştır. 19. yüzyıl öncesinde dini görevleri ellerinde bulunan Kudüs eliti –özellikle Hüseyini ve Halidi aileleri- 19. yüzyılda meclis üyesi olabilmek için rekabet içine girmişlerdir¹⁸⁷.

Tüm bu yeniliklerle kadının yetkisinde olan pek çok sorumluluk yeni kurulan kurumlara devredilmiş, Kudüs kenti artık bir avuç personel ile idare edilen bir kent olmaktan çıkmıştır. Merkezden tayin edilen mutasarrıf, belediye meclisi üyeleri

¹⁸¹ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 29, 60, 61.

¹⁸² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1300 / M. 1883, s. 328.

¹⁸³ H. T. Fendoğlu, agm., s. 730, 731; İbrahim Durhan, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler", *EÜHFD*, C. XII, S. 3-4, 2008, s. 83.

¹⁸⁴ Roberto Mazza, *Jerusalem From the Ottomans to the British*, I.B. Tauris Publishers, New York 2009, s. 21.

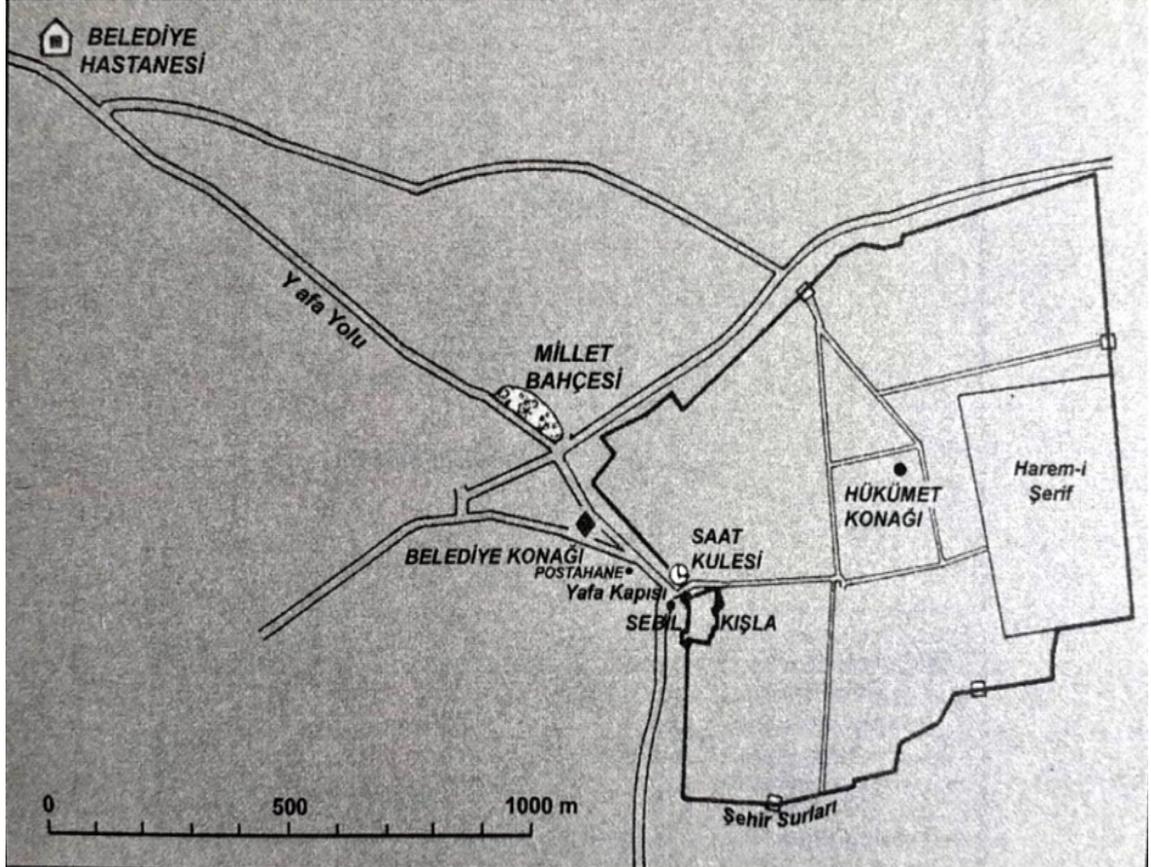
¹⁸⁵ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 136-137; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 275.

¹⁸⁶ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 109, 110; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 260.

¹⁸⁷ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 123-126, 146, 147.

arasından seçilen belediye reisinin yanı sıra merkezden gönderilen diğer görevliler¹⁸⁸ ile birlikte geniş bir kadro sancağın idaresine memur edilmiştir. 1870'lerin başında Harem-i Şerif yakınlarında bir bina hükümet konağı olarak hizmet vermek üzere onarılmış, bu bina ve çevresi yönetim merkezi olarak ön plana çıkmıştır¹⁸⁹.

Plan 4: Osmanlı Kudüs'ünde Kamu Kurumları (19. Yüzyılın İkinci Yarısı)¹⁹⁰

Merkezi hükümetin reformlarının yanı sıra 19. yüzyılın sonlarına doğru Kudüs'ün modernleşen dünyaya uyum sağlamasıyla birlikte kente pek çok yenilik girmiştir. Ağustos 1864'te Yafa'ya ulaşan telgraf hattı, Haziran 1865'te Kudüs'e uzatılmıştır. Kudüs telgraf vasıtasıyla İstanbul'a ve Avrupa başkentlerine bağlanmıştır. 1867 yılında Kudüs ile Yafa arasında şose yolunun inşasına başlanmış, 1892 yılında

¹⁸⁸ Naib ve hukuk reisi, Muhasebeci, Tahrir-i Vergi Memuru, Aşar Müdürü, Evkaf Muhasebecisi, Maarif Müdürü, Mahkeme-i Bidayet Ceza Reisi, Ticaret Mahkemesi Reisi, Müddei-i Umumi Muavini, Turuk ve Maabir Başmühendisi. Bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1303 / M. 886, s. 469.

¹⁸⁹ Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem ...", s. 258.

¹⁹⁰ Planın orijinali için bkz. Ruth Kark, "The Jerusalem Municipality at the end of Ottoman Rule", *Asian and African Studies*, 14, 1980, s. 126; Türkçeleştirilmiş kopyası için bkz. Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, Ekler bölümü. Çalışmamda planın orijinalini kullanmama müsaade eden Prof. Dr. Ruth Kark'a ve Türkçeleştirilmiş kopyasını kullanmama müsaade eden Prof. Dr. Yasemin Avcı'ya teşekkürlerimi sunarım.

Yafa-Kudüs demiryolu hattı açılmıştır¹⁹¹. 1891 yılında kentte bir belediye hastahanesi kurulmuş, 1901 yılında Yafa kapısının (Bab el-Halil'in) girişinde saat kulesi inşa edilmiştir¹⁹². Tüm bu yenilikler kentin çehresini değiştirmiştir.

19. yüzyıl sonlarında Osmanlı reformları doğrultusunda kentlerin yeniden örgütlenmesine paralel olarak, yeni hükümet kurumlarının yanı sıra Arkeoloji Müzesi, tiyatro, belediye bahçesi, halk kütüphanesi gibi yeni kamu yapıları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar bu sivil mekânlar İngiliz manda rejiminin kurulmasıyla birlikte ortak çekiciliklerini yitirecek olsalar da, Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde cemaatlerin birbirleriyle etkileşim içine girecekleri yeni tip kamusal alanlar yaratmış; Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin kendilerini Osmanlı toplumunun eşit üyeleri olarak görmelerine imkan tanımıştır¹⁹³.

Bununla birlikte Kudüs, farklı gruplar arasındaki uyumlu ilişkilerin her zaman sosyal bütünleşmeye veya siyasi ittifaklara yol açmadığının bariz bir örneğidir. 1908 yılında Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesi ve Osmanlı tebaasına mecliste siyasi temsil hakkının tanınması Kudüs sakinlerinin siyasete yönelik beklentilerinin belirginleşmesine ve kentteki cemaatlerin kendi üyelerini meclise vekil olarak gönderebilmek için mücadele içine girmelerine yol açmıştır. Adayların bulunduğu bölgenin halkından olması şartıyla yapılan 1908 ve 1912 seçimlerinde Meclis-i Mebusan'ın Filistin mebuslarından ikisi Kudüs'ten seçilmişlerdir. 1908 yılında Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni; 1912 yılında tekrar Ruhi el-Halidi ve Osman en-Neşaşibi'nin vekil olmaları¹⁹⁴ kentin siyasi bir merkez olarak ön plana çıkmasını pekiştirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Kudüs'te cemaatlerin dinamiklerinin sarsıldığı böylesi bir manzara hâkimken, savaş yıllarında Kudüs, esas savaş alanlarına uzak olması nedeniyle bir üs olarak kullanılmıştır. Savaş esnasında Kudüs'te bütün bankalar kapanmış (Osmanlı Bankası, Credit Lyonnais, Alman Filistin Bankası ve Filistin Ticaret Bankası); savaşın sonuna kadar düzensiz olarak faaliyet gösteren tek banka Anglo-Filistin Şirketi olmuştur. Yabancı bankalarla birlikte okullar, yardım kurumları ve ticaret bankaları da kapanmıştır. Bunun yanı sıra hem Yahudi dillerinde hem de Arapça olarak yayınlanan Filistin gazetelerinin yayınlarına Osmanlı yetkilileri

¹⁹¹ A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 236, 237; E. Bosworth, agm., s. 38; S. Shamir, agm., s. 227.

¹⁹² E. Demirkol, *age.*, s. 31, 32.

¹⁹³ Y. Wallach, "Jerusalem between Segregation...", s. 229.

¹⁹⁴ Mahmoud Yazbak, "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları", *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 50, 51, 53.

tarafından son verilmiştir. Ayrıca Alman, Fransız ve İngiliz ofisleri dâhil olmak üzere yabancı posta hizmetleri çalışmayı durdurmuşlardır. Çalışmaya devam eden tek posta servisi Osmanlı postası olmuştur¹⁹⁵. Bu uygulamaların yalnızca Osmanlı hükümetine mahsus olmadığı, savaş yıllarında İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya gibi çağdaş devletlerin de güvenliklerini veya milli ekonomilerini muhafaza etme endişeleriyle bankacılık, ülke dışına para transferinde bulunma, mülk edinme, satma veya işletme gibi hususlarda benzer yasaklar uyguladıklarını¹⁹⁶ ilave etmek gerekir.

Savaş yıllarında Filistin'e dışarıdan gelen her türlü haberin neredeyse tamamen durması, Kudüs'ün adeta dış dünyadan izole olmasını beraberinde getirmiştir. Bu izolasyon duygusu, yabancı gemiler Filistin limanlarına gelmeyi bıraktığı zaman daha da güçlenmiştir. Eldeki hububat stokları sadece kısa bir süre için insanları idare etmiş, daha sonra kıtlık Filistin'in bütün kentlerinde olduğu gibi Kudüs'te de hissedilmeye başlamıştır. Dahası 1915 yılında bitki artıklarına çekirgelerin dadanmasıyla kıtlık daha da artmıştır¹⁹⁷.

İngiliz birliklerinin 31 Ekim 1917 tarihinde başlattıkları askeri harekât sonucunda Gazze ve Birüsseb'i işgal ederek Kudüs'e ilerlemeleri üzerine Kudüs'teki insanların ve kutsal yerlerin zarar göreceğinden korkan Osmanlı hükümeti Kudüs'ü tahliye etmeye karar vermiştir. Kudüs savaş yapılmadan boşaltılarak, Kudüs mutasarrıfının şehri teslim mektubu belediye reisi tarafından 9 Aralık 1917 tarihinde İngilizlere verilmiştir¹⁹⁸. Böylece kentteki dört asırlık Osmanlı hâkimiyeti sona ermiştir.

Görüldüğü üzere Kudüs kenti geç Osmanlı döneminde (1840-1917) sadece dini hüviyeti ile ön plana çıkan bir kent değildir. Osmanlı hükümetinin merkezi kontrol politikası doğrultusunda gerçekleştirdiği reformlar sayesinde “siyasi ağırlık merkezi” hüviyeti kazandığı gibi, yabancı devletlerin himaye ettikleri cemaatler için gerçekleştirdikleri faaliyetler dolayısıyla bir “koloni kenti” haline gelmeye başlamıştır. Dahası kente yoğunlaşan Yahudi göçleri kentin demografik ve fiziki çehresinde kapsamlı dönüşümler meydana getirmekle kalmamış, Arap milliyetçiliğinin nüveleri bu

¹⁹⁵ Abigail Jacobson, “A City Living through Crisis: Jerusalem during World War I”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 1 (April 2009), s. 73-92; Abigail Jacobson, “American “Welfare Politics”: American Involvement in Jerusalem During World War I”, *Israel Studies*, Vol. 18, No. 1 (Spring 2013), s. 56-76; Abigail Jacobson, “Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1 (Feb., 2008), s. 69-88.

¹⁹⁶ Sezen Karabulut, “Savaş Yılları Osmanlı Kudüs'ünde Mülkiyet Hakkı (1914-1918)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, 2018, s. 466, 467.

¹⁹⁷ A. Jacobson, “A City Living Through...”, s. 77, 78.

¹⁹⁸ Z. Kurşun. A. İ. Aydın, *age.*, s. 162-165; Meral Balcı, “İngiliz General Allenby'nin Filistin ve Suriye'deki Faaliyetleri”, *MUTAD*, 2019, VI (I), s. 67.

dönemde oluşmuştur. Diğer yandan Osmanlı Devleti kente hâkim olduğu andan itibaren yalnızca önde gelen servet ve nüfuz sahibi Müslüman ailelerin çekişmelerini değil, kutsal yerlere dair gayrimüslim cemaatlerin bitmek tükenmek bilmeyen meselelerini de miras almıştır.

Böylesi bir manzarada Kudüs sakinlerinin temel sorunları veya beklentileri neler olmuştur? Kent siyasetini hangi gruplar yönlendirmekte; kitlelerin talep ve şikâyetlerini kimler dile getirmektedir? Hangi gruplar birbirleri ile ittifak kurarken, hangileri husumet gütmektedir? Farklı mezheplere mensup, farklı diller konuşan, farklı kültürel değerlere ve gündelik yaşam alışkanlıklarına sahip kent sakinleri ortak hareket etme kapasitesine sahip midir? Müslüman ve gayrimüslim cemaatler nezdinde iktidar algısı nasıldır? Kentte Osmanlı otoritesinin kabul edilen veya sorgulanan yönleri nelerdir? Osmanlı reformları kent sakinleri nazarında nasıl karşılanmıştır? Osmanlı hükümeti Müslüman ve gayrimüslim cemaatler tarafından kendisine yöneltilen talep ve şikâyetleri nasıl sonuçlandırmış yahut daima sonuçlandırabilmiş midir? Kudüs sakinlerinin taleplerine ilişkin olarak Osmanlı hükümet makamlarının kararlarını şekillendiren yerel ve uluslararası koşullar neler olmuştur? Kent sakinleri talep ve şikâyetleriyle hükümeti ikna ederek siyasi kararları yönlendirebilmekte midir? Yabancı devletlerin kentteki konsoloslarının gündelik siyasetin işleyişine müdahaleleri nasıl seyretmiştir? Meseleler karşısında kentin en yetkili idarecisi olan Kudüs mutasarrıflarının karşılaştıkları zorluklar nelerdir ve kriz yönetme becerileri nasıldır? 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetim prensipleri, meşruiyet algısı, bürokratik ve anayasal gelişmeler, merkezde ve taşrada gerçekleştirilen reformlar, kamuoyunu daha görünür kılan kitle iletişim araçlarının ve ulaşım/haberleşme olanaklarının gelişimi dilekçe mekanizmasına hangi ölçüde tesir etmiştir? gibi sorulara bizzat Kudüs kentlileri tarafından Osmanlı kurumlarına verilen toplu dilekçeler zemininde yanıtlar bulunmaya; Kudüs'te kent siyasetinin, ortak hareket etme kapasitesinin ve toplum-iktidar ilişkilerinin niteliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Kudüslülere ait toplu dilekçelerin daha iyi analiz edebilmesi, ancak Osmanlı döneminde dilekçe mekanizmasının işleyişinin anlaşılması ile mümkün olabilecektir.

1.2. 19. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde Dilekçe Geleneği

Orta Asya Türk devletlerinin egemenlik anlayışlarının ve klasik İslam düşüncesinin etkilerini taşıyan Osmanlı Devleti'nde hükümdar; “Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi ve zulme uğrayan herkesin sığınağı” sayılmıştır¹⁹⁹. Din olgusunun insanların dünya görüşlerinde ve iktidar algılarında merkezi bir rol oynadığı modernleşme öncesi toplumlarda yönetim hakkı, ancak ilahi bir miras ya da kalıtım yoluyla geçtiği iddialarıyla meşrulaştırılır. Yöneticinin “ilahi bir hak” ile hüküm sürdüğü iddiası kabul gördüğünde, tebaa üzerinde oldukça etkili bir denetim mekanizması oluşmaktadır. Zira rejimin yöneticinin şahsında cisimleştiği bu tür bir meşruiyet modelinde, sultandan duyulan hoşnutsuzluk, neredeyse Tanrı'nın iradesine uymamak anlamına gelmektedir. Diğer yandan Sultan'ın Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olduğu inancı, İslam devletlerinde Müslüman tebaaya yönelik bir meşruiyet olgusudur. Gayrimüslim tebaa dinlerini özgürce yaşayabildikleri ve kimliklerini değiştirmeye mecbur bırakılmadıkları müddetçe sultanın meşruiyetini kabul etmekte sakınca görmemişlerdir. “Hoşgörülü meşruiyet” olarak tanımlanan bu modelde gayrimüslimler, asayiş ve refahlarını sağlamanın yolunun itaat etmekten geçtiğinin farkında olarak yerleşik otoriteye razı olmuşlardır²⁰⁰.

Birbirlerinden farklı olan onca topluluğun birarada yaşaması, ancak tüm toplumu kuşatan bir adalet sisteminin tesisi ile mümkün olabilmiştir. Osmanlı siyasi söyleminde “adaletin meskeni” sayılan Osmanlı sultanları, İmparatorluğun kurulduğu andan itibaren tüm toplumu içine alan bir adalet sistemi kurmuşlar ve İmparatorluğun yıkılışına dek bu sistemi korumuşlardır. Osmanlı siyasi düşüncesinde adalet, devletin dirliğinin ve birliğinin temeli sayılmıştır. Kutadgu Bilig'deki “adalet dairesi” (daire-i adliye) formülünde ifadesini bulan bu anlayışa göre; adalet sağlanmazsa tebaanın, tebaaya bağlı olarak servetin, servete bağlı olarak ordunun, orduya bağlı olarak ise hükümdarın var olmayacağı düşünülmüştür²⁰¹. Keza Osmanlı düşünürlerinden Kâtip Çelebi'nin nazarında devlet bir organizmaya benzetilmiş, bu organizmayı ayakta tutan unsurların toplumu oluşturan sınıflar (kılıç erbabı, kalem erbabı, reaya ve tüccar) olduğu kabul

¹⁹⁹ Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayun Kitabesi'nde “*Es-sultânu zıllullâhi fi'l-arz, ye'vî ileyhi külli mazlûmîn...*” yani “*Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, bütün mazlumların koruyucusudur...*” yazmaktadır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)”, *Prof. Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 457.

²⁰⁰ Hakan T. Karateke, “Legitimizing the Ottoman Sultanate: A Framework for Historical Analysis”, *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Ed. Hakan T. Karateke – M. Reinkowski, Brill, Leiden 2005, s. 14, 18, 20, 33, 38, 39.

²⁰¹ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Yayınları, İstanbul 2000, s. 96.

edilmiştir. Toplumdaki tüm sınıflar adil bir şekilde idare edilir, birbirleriyle uyum içerisinde olurlarsa devlet düzeninin sağlıklı bir biçimde muhafaza edilebileceğine inanılmıştır²⁰².

Osmanlı sultanları toplumsal tabanı meydana getiren tebaanın sadakatini sağlamanın tek yolunun adalet olduğunun farkında olmuşlardır. “Adil hükümdar” imajını korumak amacıyla çeşitli vasıtalarla adaleti tesis etmeye çalışmışlardır. Çıkarılan kanunlar, fermanlar ve adaletnameler bu vasıtalardan başlıcalarıdır. Kanunlara göre yargılama yapan mahkemeler ise, sultanın otoritesinin temsilcileri olarak insanların müracaatlarına her zaman hazır bulunmuşlardır. Bu anlamda sıradan insanların resmi kurumlara yaptıkları tüm başvuruların bir hak arama çabasını yansıttığı düşünülebilir.

Adalet mekanizmasının işlerliğini sağlayan önemli ve etkili bir parçası ise, çalışmamızın esasını teşkil eden dilekçelerdir. Hangi dinden, ırktan, meslekten, cinsiyetten, yaştan olursa olsun, zengin yahut fakir, köylü veya kentli ayrımı gözetilmeksizin tüm Osmanlı insanları gerek doğrudan gerekse aracı kişi veya kurumlar vasıtasıyla hükümet merkezine ilettikleri dilekçeleriyle haklarını arama imkanı bulmuşlardır. Şahısların veya grupların makam-mevki talepleri, ekonomik beklentileri, ileri gelen kişilerin zulmünden yahut devlet memurlarının suistimallerinden şikâyetleri bu mekanizma aracılığıyla giderilmeye çalışılmıştır. Dilekçe geleneği İmparatorluğun varoluşundan yıkılışına değin iktidar ile toplum arasındaki iletişim ve etkileşim vasıtası olmuş, Osmanlı tebaasına mevcut kaderlerini değiştirebilmeleri için yegâne bir fırsat sunmuştur.

Osmanlı diplomatikasında askeri sınıfa mensup kişilerin verdikleri dilekçelere “arz”; Osmanlı tebaası tarafından bireysel/ferdi olarak verilen dilekçelere “arz-ı hal / arzuhal”; toplu/müşterek dilekçelere ise “arz-ı mahzar” denilmiştir²⁰³. Sözlükte “hazır bulunan yer, huzur” anlamlarına gelen mahzar kelimesi,²⁰⁴ Osmanlı diplomatikasında birden fazla kişi tarafından resmi makamlara sunulan çok imzalı yazıları ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı sultanının tebaasının talep ve şikâyetlerini kabul etmek için daima hazır bulunduğu ve dilekçelerin onun huzuruna sunulduğu düşünülerek bu kelimenin tercih edilmiş olması muhtemeldir. Bunun yanı sıra Osmanlı belgelerinde dilekçeleri belirtmek için ferdi veya müşterek ayrımı gözetilmeksizin “ariza”²⁰⁵,

²⁰² Mehmet Öz, “Osmanlılar/Sosyal Hayat”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 533.

²⁰³ H. İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal...”, s. 35.

²⁰⁴ M. İpşirli, “Mahzar”..., s. 399.

²⁰⁵ “Üst makama takdim olunan mektup veya yazı”, bkz. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2011, s. 99.

“istida/istidaname”²⁰⁶, “rik’a/ruk’a”²⁰⁷, “maruzat”²⁰⁸ terimlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Farklı şekillerde isimlendirilmekle birlikte, arşivlerdeki bu vesikaların tamamı bir menfaat temin etmek yahut uğranılan bir haksızlığın giderilmesini sağlamak (celb-i menâfi‘ ve def‘-i mazarrat) için resmi makamlara sunulmuşlardır.

Mehmet İpşirli, mahzarların diplomatik özelliklerini ele aldığı makalesinde Kanuni Sultan Süleyman’a takdim edilen ve Şeyhü’l-harem Pîrî Ağa’nın görevine iadesini talep eden 1566 tarihli belgenin, çok imzalı dilekçenin arşivlerde rastlanılan ilk örneği olduğunu ifade etmektedir²⁰⁹. Osmanlı devlet arşivlerinin oluşmaya başladığı andan itibaren sayısız dilekçe arşiv belgelerinin arasında günümüze ulaşmıştır. Dilekçelerin orijinaleri ve dilekçelerle ilgili Osmanlı makamları tarafından hazırlanan evrak, şahısların hak arama çabalarının ve dilekçeleriyle idari, adli, iktisadi, askeri kararları etkilemeye çalıştıklarının en açık göstergeleridir.

Osmanlı taşra insanını bireysel dilekçe göndermek yerine müşterek dilekçe göndermeye teşvik eden birtakım etkenler bulunmaktadır. Bireysel dilekçe gönderme durumunda -özellikle de memurları şikâyet eden dilekçelerde- başlarına bir iş geleceğinden korkan kişilerin dilekçeden doğacak sorumluluğu paylaşma isteği, bağlı buldukları topluluk tarafından dışlanma korkusu, dilekçe çok fazla kişi tarafından gönderilirse sorunlarının Osmanlı makamları tarafından daha fazla ciddiye alınacağı düşüncesi yahut söz konusu sorunun büyüyerek artık sadece bireyi değil bir topluluğu ilgilendiren boyutlara ulaşması gibi unsurların sıradan Osmanlı insanlarını toplu dilekçe göndermeye teşvik eden hususlar olduğu düşünülmektedir.

Abbassilerdeki ve Selçuklulardaki Divan-ı Mezalim’in²¹⁰ aksine, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar sadece talep ve şikâyetleri dinlemeye mahsus “müstakil” bir makam kurulmamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı devlet bürokrasisinde en küçüğünden en büyüğüne varıncaya kadar bütün makamlara, üstelik istenilirse bizzat bu makamların lehinde veya aleyhinde, hiyerarşik bir sıra takip edilmeksizin dilekçe sunulabilmiştir.

²⁰⁶ “İsteme, yalvararak dileme, resmi makamlara başvurma, dilekçe, arzuhal”, bkz. İ. Parlatır, *age.*, s. 772. *İstida teriminin daha ziyade 19. yüzyıl Osmanlı diplomatikasında kullanıldığı görülmektedir.*

²⁰⁷ “Üzerine yazı yazılabilen kâğıt parçası, başvuru yazısı, dilekçe”, bkz. İ. Parlatır, *age.*, s. 1420.

²⁰⁸ “Küçükten büyüğe sunulan, üst makama arz edilen şeyler”, bkz. İ. Parlatır, *age.*, s. 1015.

²⁰⁹ *Bu dilekçede Şeyhü’l-harem Pîrî Ağa’nın dürüst ve faziletli olduğu, aleyhindeki hakaret ve teşebbüslerin yakıştırma, fesatlık ve yalan sözlerden ibaret olduğunu ayrıntılı olarak arz edilerek tekrar görevine iadesi istirham olunmuştur.* C.O.A., *T SMA*, nr 7371, H. 21 Safer 974 / M. 7 Eylül 1566’dan aktaran M. İpşirli, “Mahzar”..., s. 399.

²¹⁰ M. Tuğluca, *age.*, s. 26; Gülden Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 3.

Klasik dönemde²¹¹ gerek ferdi gerekse müşterek tüm dilekçelerin hükümet merkezindeki en önemli muhatapları Osmanlı sultanlarıdır. Osmanlı sultanlarının otoritesini şahıs olarak Sadrazam, kurum olarak ise Divan-ı Hümayun (Sultan'ın Meclisi) temsil etmiştir. Gerek doğrudan sultana veya Divan'a yapılan müracaatlar, gerekse taşradaki yetkililer vasıtasıyla Divan'a ulaştırılan talepler idari, adli, askeri, sosyal ve iktisadi tüm devlet meselelerinin görüşüldüğü bu mecliste karara bağlanmıştır. Kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinin geleneklerinden izler taşıyan Divan-ı Hümayun, şikâyet değerlendirme fonksiyonunu da yerine getirmesi sebebiyle Eyyubilerin ve Memluklerin Divan-ı İnşa'sı, Selçukluların Divan-ı İsti'ası, İlhanlıların Divan-ı Büzürg'ü ile benzerlik göstermektedir²¹².

Sıradan Osmanlı insanların kendi meselelerini Divan toplantılarının gündemine taşıması çok zor olmamıştır. Doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvuran kişiler Kubbealtı'nın sol tarafında bekletilerek, muhtemelen daha mühim meselelerin görüşülmesinden sonra, çavuşbaşı tarafından içeri kabul edilmişlerdir²¹³. Taşradaki yetkililer vasıtasıyla Divan'a ulaştırılan dilekçeler ise 16. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar Reisü'l-küttab, bu tarihten sonra ise tezkireciler tarafından yüksek sesle okunarak gündeme alınmışlardır²¹⁴. Osmanlı Türkçesi haricinde yazılan dilekçelerin tercümelerinin hazırlanarak değerlendirildiği bilinmektedir²¹⁵. Divan-ı Hümayun'a ulaşan dilekçeler şeriatı ilgilendiriyorsa Rumeli kadıaskerince, örfe dairse Sadrazam tarafından ele alınmıştır²¹⁶.

Divan-ı Hümayun, talep ve şikâyetleri tarafları merkeze çağırıp yüzleştirecek çözümleyebildiği gibi, mevcut kayıtlar veya şikâyetçinin elinde bulunan belgeleri inceleyerek, mahalline havale ederek yahut mahallinde halledilmek üzere merkezden mübaşir göndererek sonuçlandırabilmiştir²¹⁷. Tarafların yüzleştirilmesi usulünün daha ziyade Osmanlı merkezinden yapılan başvurular için kullanılmış olması muhtemeldir. Burada önemle belirtilmesi gereken bir diğer husus, Divan'da verilen karar her ne olursa olsun şer'i meselelere dair kararların kadı tarafından, örfi meselelere dair kararların ise beylerbeyi, paşa, sancakbeyi veya yeniçeri serdari tarafından uygulamaya

²¹¹ Osmanlı Devleti Klasik Dönemi ile Osmanlı düzen ve kurumlarının klasik bir yapıya ulaştığı II. Mehmet'in (Fatih Sultan Mehmed) İstanbul'u fethinden sonraki dönem -bilhassa 16. yüzyıl-kastedilmektedir.

²¹² M. Tuğluca, *age.*, s. 26.

²¹³ A. Dolu, *age.*, s. 147.

²¹⁴ M. İpşirli, "Arzuhal"... , s. 448.

²¹⁵ M. İpşirli, "Mahzar"... , s. 399.

²¹⁶ A. Dolu, *age.*, s. 152.

²¹⁷ M. Tuğluca, *age.*, s. 36 ; S. O. Gümrükçüoğlu, *agm.*, s. 179.

konuluyor olmasıdır²¹⁸. Divan-ı Hümayun son karar mercii olarak temyiz mahkemesi rolünü üstlenmekle birlikte, kararın uygulanması taşra makamlarına bırakılmış; dilekçelere dair karar verme ve uygulama mekanizmaları birbirinden bağımsız yürütülmüştür.

Dilekçe sahiplerinin doğrudan İstanbul'a gitmek üzere yola çıkması, merkeze ulaştıktan sonra Divan'a dilekçelerini sunmaları, Divan'da verilen kararın uygulamaya konulmak üzere taşradaki ilgili görevliye gönderilmesini beklemek için tekrar memleketlerine dönmeleri oldukça uzun bir zaman, emek ve ciddi bir masraf anlamına gelmektedir²¹⁹. İstanbul ile Kudüs arasındaki bir yolculuğun o dönemin şartlarında kaç gün sürdüğü tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kudüs'ten İstanbul'a giden postaların atlı sürücüler tarafından 433 saatte (18 gün 1 saatte) taşındığı bilinmektedir²²⁰. Posta Nezareti'nin kurulmasından sonra posta sürücülerinin önceki dönemlerde kullanılan güzergâhı takip ettikleri ve postahane şubelerinin eski menzillerin yerine kurulduğu²²¹ göz önüne alınarak 19. yüzyıl öncesinde de Kudüs ile İstanbul arasındaki haberleşme mesafesinin 433 saat olduğu tahmin edilmektedir. Herhangi bir resmi görevi bulunmayan bir şahsın bu yolu hiç dinlenmeden katetmesinin mümkün olmadığı, yarım gün dinlenerek yarım gün seyahat edilmesi halinde bu yolun bir aydan fazla bir sürede tamamlanabildiği düşünülmektedir.

İstanbul ile Suriye arasındaki denizyolu mesafesi ise 13 güne tekabül etmektedir²²². Suriye limanından Sayda kentinin güneyine, buradan Yafa'ya ve

²¹⁸ A. Dolu, *age.*, s. 152; S. O. Gümrükçüoğlu, *agm.*, s. 179; A. Dolu, "XVIII. Yüzyılda Kudüslüler...", s. 104, 115.

²¹⁹ H. Taş, *agm.*, s. 201.

²²⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1277 / M. 1861, s. 130.

²²¹ Musa Çadırcı, "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda Menzilhane ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 1981, s. 1365; Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 336, 338 (Bu metin Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Mezunları Derneği'nce 5-6 Haziran 1989 tarihinde düzenlenmiş olan 150. Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'na tebliğ olarak sunulmuş, ancak hiçbir yerde yayınlanmamıştır. Erişim linki: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf> / Erişim Tarihi: 18.09.2019).

²²² İlk Rus Çarı IV. İvan tarafından 1582 yılında kutsal bölgelere seyahat yapmak üzere görevlendirilen heyet içerisinde yer alan Türk asıllı Trifon Karabeynikov, seyahati esnasında yaşadıklarını anlatan Slavca bir rapor bırakmıştır. Bu rapordan hareketle Suriye ile İstanbul arasındaki deniz yolu mesafesi ve durakları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre, İstanbul ile Suriye arasındaki deniz yolu üzerindeki başlıca durakların Bozcaada, Sakız, İstanköy, Rodos ve Kıbrıs olduğu ve mesafenin yaklaşık 13 güne tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altay Tayfun Özcan, "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 28, S. 46, İzmir 2009, s. 265-274.

Bununla birlikte klasik dönemde deniz yolu ile posta taşımacılığı bulunmamaktadır. İlk olarak 19. yüzyılda buharlı gemilerin inşa edilmesiyle birlikte Fransızların Messageries Maritimes, Avusturyalıların Lloyd, Rusların Odessa şirketleri Osmanlı topraklarında deniz yolu ile posta taşımacılığı hizmetini gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı'nın kendi imkanları ile gerçekleştirdiği ilk taşımacılık ise 1844 tarihinde

Yafa'dan ise Kudüs'e varılmaktadır. Suriye ile Kudüs arasındaki kara yolu mesafesinin bu dönemde kaç gün sürdüğü tespit edilirse İstanbul'dan Suriye'ye deniz yolu ile yapılan ve Suriye'den Kudüs'e kara yolu ile devam edilen bir yolculuğun kaç günde tamamlandığı konusunda aşağı yukarı bir tahminde bulunulabilir. Bununla birlikte gerek kara yolu gerekse deniz yolu vasıtasıyla merkeze ulaşmanın Kudüs sakinleri için önemli bir zahmet ve masraf anlamına geldiği aşıkardır.

Divan'da alınan kararların kaydedildiği Mühimme defterlerinde görüldüğü üzere, meşakkatine rağmen Kudüs kentlileri doğrudan Divan'a başvurmuşlardır²²³. Divan-ı Hümayun, kendi memleketlerinde Osmanlı idarecilerini şikâyet etmeye çekinen ahalinin başvurduğu mesafeli, masraflı ancak "daha az riskli" bir mercii olmuş olmalıdır. Örneğin 27 Eylül 1568'de Divan'a başvuran Kudüs ahalisi, vakıflara ait inşaat malzemelerini kullanarak kendisine ev yaptığı, suyollarının yıkılmasına neden olduğu gerekçesiyle Kudüs kadısını şikâyet etmişlerdir²²⁴. Keza 22 Nisan 1576'da Kudüs Sancakbeyi Süleyman'ın²²⁵; 17 Şubat 1566 yılında Haseki Hürrem İmareti vakıf mütevellisinin²²⁶; 3 Kasım 1579'da Kudüs Kadısı Samsunizade ve dahi Naib Şerafettin Aseli'nin²²⁷ yolsuzluklarından duydukları şikâyetlerini iletmek için bizzat Divan'a başvurmayı tercih etmişlerdir.

Merkeze gitme imkanı olmayan Kudüslülerin dilekçelerini Divan'a ulaştırmak içinse alternatif seçenekleri bulunmaktadır. Yerlerine vekil göndermek veya kenti ziyarete gelen idareciler, tüccarlar, Müslüman ve gayrimüslim hacılar vasıtasıyla Divan-

Tersane-i Amire'nin Mesir-i Bahri isimli vapuruyla başlamış, 1860'lı yıllarda yaygınlaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanju Demir, "Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 17, Ankara 1991, s. 1-17; Davut Hut, "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Raylı*, Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2011, s. 71-102.

²²³ Bkz. *T SMA*, E-12321, vr. 146a-b, h. 365; *C.O.A., MHM.d. 3*, s. 66, h. 156; d. 3, s. 425, h. 1269; d. 5, s. 109, h. 253; d. 7, s. 7, h. 34; d. 7, s. 915, h. 2506; d. 12, s. 496, h. 950; d. 12, s. 415, h. 814; d. 12, s. 460-61, h. 886; d. 16, s. 32, h. 59; d. 19, s. 288, h. 582; d. 23, s. 39, h. 79; d. 23, s. 83, h. 169; d. 23, s. 156, h. 324; d. 23, s. 277, h. 591; *MHM.ZYL.d. 3*, s. 95, h. 245; d. 3, s. 108, h. 280; d. 3, s. 108, h. 281; d. 3, s. 145, h. 368; d. 28, s. 247, h. 596; d. 28, s. 38, h. 93; d. 29, s. 139, h. 346; d. 30, s. 90, h. 218; d. 31, s. 219, h. 486; d. 34, s. 38, h. 80; d. 34, s. 97, h. 219; d. 34, s. 144, h. 305; d. 34, s. 204, h. 426; d. 35, s. 132, h. 337; d. 55, s. 193, h. 350; d. 58, s. 8, h. 27; d. 72, s. 19, h. 27'den transkribe ederek aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 39, 47, 55, 76, 89, 98, 103, 104, 105, 107, 114, 122, 123, 124, 125, 131, 133, 134, 138, 141, 147, 155, 160, 161, 162, 164, 197, 198, 221.

²²⁴ *C.O.A., MHM.d.7*, s. 790, h. 2159'dan aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 94, 95.

²²⁵ *C.O.A., A.DVNS.MHM.ZYL.d. 3*, s. 91, h. 226'dan aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 130.

²²⁶ *C.O.A., MHM.d.5*, s. 382-383, h. 1017'den aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 83, 84.

²²⁷ *C.O.A., MHM.d.40*, s. 240, h. 549'dan aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 177.

1 Hümayun'a ulaşmak diğer seçeneklerdir. Öte yandan 16. yüzyılda arzuhallerin merkeze ulaştırılması görevini Mağribli ulaklar üstlenmiştir²²⁸. Kudüs ahalisi 16 Kasım 1568 yılında kendilerine vekaleten Divan'a "âdem gönderüb" Kudüs civarında bulunan Nebi Musa türbesini ziyaretleri esnasında güvenliğin sağlanması ricasında bulunmuşlardır²²⁹. Yine 15 Nisan 1572'de Kudüs ve Halilürrahman ahalisi, kendilerini temsilen Şeyh Muhammed isimli şahsı Divan'a göndererek kentlerine gıda maddesi getirenlere engel olan voyvodaların müdahalelerinin yasaklanmasını istemişlerdir²³⁰.

Vurgulanması gereken önemli bir husus da şudur ki, İmparatorluğun kuruluşundan yıkılışına dek varolan tüm kurumlarda olduğu gibi merkezdeki Divan-ı Hümayun'un kapısı da, yalnızca Müslümanların değil gayrimüslimlerin başvurularına da her daim açık olmuştur. Kudüs'ü ziyaretlerinde kendilerine "vebalı" denilerek zorluk çıkartılan Yahudiler 4 Ekim 1581 yılında doğrudan Divan'a giderek yerel idarecileri şikâyet etmişlerdir²³¹. Rumlar 18 Mart 1606 tarihinde Divan'a müracaat ederek Kamame Kilisesi'nde Latin rahiplerin müdahalelerinin engellenmesi talebinde bulunmuşlardır. 14 Haziran 1619 tarihinde Divan'a başvuran Ermeniler, Latinlerin sahte belgeler düzenleyerek kendilerini Kıbrıs Adası'na sürgüne göndermeye çalıştıklarından yakınmışlardır²³².

Divan'da alınan kararların kaydedildiği Mühimme defterlerinin devamı niteliğinde olan ve doğrudan dilekçelere dair verilen kararların kaydedildiği "Ahkâm" defterlerinde de Kudüslülerin dilekçelerine dair pek çok kayıt mevcuttur. 1703-1789 yılları arasına ait Şam Ahkâm defterlerindeki Kudüs ile ilgili hükümleri inceleyen Alaattin Dolu, 18. yüzyılın son çeyreğinde Kudüs nüfusunun 8.000 ila 12.000 arasında olduğunun tahmin edilmesine karşılık, nüfusun yalnızca % 10 ila 15'lik bir kesiminin doğrudan merkeze şikâyette bulunduğunu tespit etmiştir. Bu yüzyılda yerel idarede görev almış Osmanlı görevlileri –çoğunlukla ulemadan kişiler- arzuhallerin ulaştırılmasına aracılık etmişlerdir. Bu hususta yazar, Kudüs'ün merkeze uzak oluşu sebebiyle şahısların sorunlarını daha ziyade Kudüs kadısına başvurarak çözme eğiliminde oldukları kanısına varmıştır. Bununla birlikte doğrudan Divan'a dilekçe

²²⁸ A. Dolu, *age.*, s. 149, 150.

²²⁹ C.O.A., *MHM.d.* 7, s. 915, h. 2507'den aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 99.

²³⁰ C.O.A., *MHM.d.* 12, s. 606, h. 1162'den aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 110.

²³¹ C.O.A., *MHM.d.* 46, vr. 122a, h. 238'den aktaran M. Uluskan vd., *Mühimme Defterlerinde (1545-1594)*..., s. 185.

²³² S. N. Güldiken, *agm.*, s. 85-87.

sunan zümrelerin sıradan insanlardan ziyade askeri sınıfa mensup kişilerden oluşması²³³ merkeze giderek dilekçe sunmanın maddi ve fiziki külfeti ile ilişkilendirilebilir.

Osmanlı sultanlarının Divan toplantılarına katılmayı bıraktıkları Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren dahi, Divan-ı Hümayun talep ve şikâyetlere dair karar verme yetkisini kaybetmemiş, Osmanlı sultanını temsilen şikâyetleri kabul edip sonuçlandırmaya devam etmiştir. Mühimme defterlerinde Kudüs'ten gönderilen dilekçelere dair kaleme alınmış hükümler bunun en önemli göstergeleridir. Hangi konuda olursa olsun Divan'a yapılan hiçbir başvuru sonuçsuz bırakılmamıştır. Diğer yandan sultanların Divan'a başkanlık etmeyi bırakmaları bürokrasinin daha ziyade Sadrazam kanalıyla yürütülmesine ve Babıali'nin kurulmasına giden süreci başlatmış; dilekçelerin sonuçlandırılmasından sorumlu en yetkili kişinin Sadrazam olmasının yolunu açmıştır.

Sadrazam'ın dilekçe mekanizmasındaki rolü Divan-ı Hümayun ile sınırlı kalmayıp, Sadrazam'ın başkanlığında toplanan İkinci, Çarşamba ve Cuma divanları Osmanlı tebaasının merkezde başvurabileceği diğer merciiler olmuşlardır²³⁴. Sadrazam ve Sadrazam'a bağlı görevlilerin katılımıyla toplanan²³⁵ bu divanlara ahali, istek ve şikâyetlerini yazılı metne ihtiyaç duymaksızın sözlü olarak da iletebilmiştir. Osmanlı tebaası tarafından sunulan arzuhaller tezkireciler tarafından Sadrazam'a okunmuş; Türkçe bilmeyenlerin dilekçeleri tercümanlar vasıtasıyla iletilmiştir. Sadrazam divanları tıpkı Divan-ı Hümayun'da olduğu gibi cemaatler arasındaki anlaşmazlıkları, toplumun istek ve şikâyetlerini, kısacası şer'i ve örfî davaları "kanun ve nizama uygun olarak" neticelendirmiştir²³⁶. Sadrazam'ın başkanlığında toplanan bu divanların tam olarak ne zaman ortadan kalktıkları bilinmemekle birlikte, 18. yüzyılda Babıali'nin ön plana çıkması ve Babıali'de Sadrazam'a bağlı olarak çalışan çavuşbaşı, reisü'l-küttab ve kethüda gibi görevlilere mahsus büroların teşkil edilmesiyle birlikte unutulmaya yüz tuttıkları tahmin edilmektedir²³⁷. Sadrazam divanları Divan-ı Hümayun'un yükünü hafifletmiş, tebaanın istek ve şikâyetlerine karşı gösterilen duyarlılığı ifade eden merciiler olmuşlardır.

Osmanlı sultanları tüm kurumlardan bağımsız olarak da dilekçe kabul etmişlerdir. Osmanlı sultanlarının tebaaları nezdinde, kişi veya kurumların aracılığına

²³³ A. Dolu, "XVIII. Yüzyılda Kudüslüleri...", s. 109, 110, 111, 113, 149, 150.

²³⁴ M. Tuğluca, *age.*, s. 30, 39; M. İpşirli, "Arzuhal"..., s. 447.

²³⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 136-141; Mehmet İpşirli, "İkinci Divanı", *TDVİA*, C. 22, 2000, s. 26, 27.

²³⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *age.*, s. 136-141; M. İpşirli, "İkinci Divanı"..., s. 26, 27.

²³⁷ M. İpşirli, "İkinci Divanı"..., s. 26, 27.

ihtiyaç duymaksızın “görünür” olma yöntemlerinden biri, 16. yüzyılın sonlarına gelinceye değin ordularının başında seferlere gidiş ve dönüşleri esnasında gerçekleştirdikleri geçit törenleri olmuştur. Ordularının başında “muzaffer bir komutan” olarak dönme ihtimallerinin azaldığı 17. yüzyılda ise iktidarlarını kamunun önünde görünür kılmak için farklı yöntemlere başvurmuşlardır²³⁸. Ava çıkmaları, İstanbul ve çevresindeki köşklere, kasırlara, mesire yerlerine ziyaretler düzenlemeleri, çeşitli camilerde Cuma ve Bayram namazlarına gitmeleri²³⁹, Osmanlı tebaasının sultanlara ulaşmasına imkan veren fırsatlar olarak kullanılmıştır. Buna karşılık Osmanlı sultanları, hangi koşulda olurlarsa olsunlar kendilerine iletilen dilekçeleri geri çevirmemişlerdir. Osman Gazi’nin pazarda mal satmak için gelen gayrimüslimlerin şikâyetlerini dinlediği²⁴⁰, Yıldırım Bayezid’in her sabah yüksekçe bir yere oturarak huzuruna gelen tebaasının sıkıntılarını gidermeye çalıştığı²⁴¹, sıradan insanların “aracısız” bir şekilde Kanuni Sultan Süleyman’ın huzuruna çıkabildiği, kayıklarla gelen tüccarların III. Murat’a ve III. Ahmed’e şikâyetlerini ilettikleri çeşitli kroniklerde ifade edilmektedir. Sultanların yalı köşkünde bulunduğu esnada dikkatlerini çekmek isteyen şahısların kayıklara binerek hasır yakmaları da adeta bir geleneğe dönüşmüştür ki, bu suretle iletilen isteklere “ateş istidası” denilmiştir. Yine IV. Mehmed’in tebaasının sıkıntılarını dinlemek için Edirne’de sarayın avlusunda yaptırdığı Adalet kasrı veya Haliç’te bulunan arzuhal taşı²⁴² pratikte varolan “Sultan’a dilekçe sunma geleneği”nin somut göstergeleridir.

Özellikle Cuma namazı, sultanın adının hutbede okunması sebebiyle meşruiyet göstergesi sayıldığından sultanın Cuma selamlıklarında halktan arzuhal kabul etmesi, onun “adil hükümdar” imajını güçlendirmesine imkan tanımıştır. Osmanlı sultanlarının klasik dönemde Ayasofya, Bayezid, Süleymaniye, Sultanahmet, Eyüp Sultan gibi camilere gittikleri bilinmektedir²⁴³. Cuma ve Bayram selamlıkları esnasında kendilerine sunulan dilekçeler kethüdalar tarafından toplanmış, bu dilekçeler ile doğrudan Sadrazam ilgilenmiştir²⁴⁴. Osmanlı sultanlarına yahut yanlarındaki görevlilere takdim edilen dilekçeler de yine Divan-ı Hümayun’da sonuçlandırılmıştır²⁴⁵. Sultanın bir dilekçe ile

²³⁸ C. Kırılı, *age.*, s. 26.

²³⁹ M. İpşirli, “Arzuhal”..., s. 447; H. İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal...”, s. 33.

²⁴⁰ Mehmet Aykanat, *Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı*, Adalet Yayınevi, Ankara 2019, s. 127.

²⁴¹ M. İpşirli, “Arzuhal”..., s. 447; M. İpşirli, “Cuma Selamlığı...”, s. 460; M. Tuğluca, *age.*, s. 32.

²⁴² M. Aykanat, *age.*, s. 129, 130.

²⁴³ M. İpşirli, “Cuma selamlığı...”, s. 461, 462.

²⁴⁴ G. Sarıyıldız, *age.*, s. 15; M. İpşirli, “Cuma Selamlığı...”, s. 464; A. Dolu, “XVIII. Yüzyılda Kudüslüler...”, s. 107.

²⁴⁵ M. Tuğluca, *age.*, s. 33.

ulaşılabilir kadar yakın olması, Osmanlı tebaası nazarında adaletin tecelli edeceğine dair inancı kuvvetlendirmiştir.

Diğer yandan dilekçelerin en önemli muhatabı ve en yüksek adalet mercii sayılan Osmanlı sultanlarının aleyhinde dilekçe verilip verilmediği merak konusudur. Max Weber'in ortaya koyduğu patrimonyal anlayışa göre devlet, iktidarın temel ilkelerinden birisi olarak, hükümdar ailesinin kolektif mülkiyeti olarak görülmekte, saltanat babadan oğula geçmektedir. Koşulların “yöneticinin her şeye kadir olduğu inancı”nı sürdürmeye elverişli olarak tasarlandığı bu modelde, idari ve askeri örgütlenmeler tamamen sultanın şahsi araçları olarak kullanılmaktadır. Sultan'ın “kapı halkı” sayılan askeri ve idari yetkililer, rütbeleri bir dizi kurala göre belirlenen ve hükümdara mutlak sadakatle bağlı olan hizmetkarlar kitlesidir. Yargı yetkisi her ne kadar kadıların elindeymiş gibi görünse de, nihayetinde bu makama sultanın istediği kişiler atanır ve bu kişiler sultanın koyduğu kurallara riayet etmek zorundadır. Hükümdar her koşulda tüm sosyal grupların başı ve meşruiyet kaynağı olan karizmatik liderdir. Sosyal ayrıcalıklar yalnızca sultan tarafından verilen fermanlar vasıtasıyla tanınır. Dolayısıyla bireylere verilen haklar yöneticinin “lütfundan” doğar. Keza çiftçi, esnaf ve tüccar grupları bir dizi kurallara tabi olup, üretimin devamını sağlamak zorundadır. Sultanizm olarak da adlandırılan bu tür bir devlet modelinde, yönetici elit ile sivil toplum arasında keskin bir ayrım vardır. Sıradan insanlar vilayetlerdeki devlet görevlileri –özellikle de kadılar- vasıtasıyla hükümet nazarında “dolaylı” olarak ele alınırlar. Özetle tüm idari ve askeri mekanizmalar sultanın sınırsız ve hatta “keyfi” gücüne göre düzenlenmiştir²⁴⁶.

Elbette ki patrimonyal kontrol, askeri ve dini yetkililer kendi kurumsal çıkarlarının daha fazla farkına vararak iktidar mücadelesinde önemli birer güç haline geldiklerinde zayıflayacaktır. Keza hükümetin uzun süren savaşlar ve ekonomik buhranlarla sarsıldığı 17. ve 18. yüzyıllarda merkezi iktidar için tehdit de oluşturacaktır. 19. yüzyıla gelindiğinde patrimonyal iktidarın restorasyonuna girişilmesinin ulema ile işbirliği içerisinde olan yeniçeri ocağının kaldırılması ile aynı zamana denk gelmesi rastlantı değildir. Benzer şekilde Tanzimat fermanı ile birlikte ulema veya vüzerâ kim olursa olsun kanuna muhalif hareket ettikleri takdirde ceza kanunlarının tehdidi altında olacak, böylece yöneten-yönetilenlerin “hukuki eşitliği” de bir anlamda kabul

²⁴⁶ Halil İnalçık, “Comments on ‘Sultanism’: Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, s. 49-72; H. İnalçık, *age.*, s. 20, 40, 68, 69, 71.

edilecektir²⁴⁷. Öte yandan merkezîyetçi politikaların taşrada hükmünü kaybetmeye başlayan merkezi kontrolün yeniden tesis edilmesi ve yerel güçlerin denetim altına alınması amaçlarıyla takip edildiğine ilerleyen kısımlarda değinilecektir.

Gelgelelim patrimonyal devlet modelinin ağırlıklı olduğu klasik dönemde bile askeri ve siyasi yetkililerin sultan üzerinde yaptırım gücü bulunmaktadır. Yönetici elitin siyasi karar alma mekanizmalarındaki etkileri ise dilekçeler üzerinden izlenebilmektedir. Nitekim Osmanlı Sultanı –her ne kadar dilekçelerin en önemli muhatabı ve en yüksek adalet mercii sayılsa da- bu husus sultanın aleyhinde dilekçe verilmesine engel teşkil etmemektedir. Ava düşkünlüğü ve savaflara ilgisizliği bulunan IV. Mehmet’in tahttan indirilmesi, aleyhinde askerler tarafından ulema, ayan, eşraf ve ocak ihtiyarlarına hitaben yazılan toplu dilekçe sonucunda gerçekleşmiştir²⁴⁸. Söz konusu örneğin istisnai bir örnek olduğu, devlet görevlilerine ait dilekçeler incelenerek sultanın karar alma sürecine katkılarının anlaşılmaya muhtaç olduğu açıktır. Bununla birlikte yalnızca bu örnek bile, dilekçe mekanizmasının en küçük rütbeli Osmanlı memurundan sultana varıncaya kadar hükümet mensuplarının tümünü denetleme fonksiyonunun bulunduğunu ortaya koymaya kafidir.

Dilekçelere dair meydana getirilen evrakın izleri sürüldüğünde sıradan insanların Osmanlı sultanları nazarında yalnızca vilayetlerdeki yetkililer vasıtasıyla “dolaylı” olarak temsil edilen kişiler olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1694-1768 dönemine ait Selanik kadı mahkemesi kayıtlarını inceleyen bir çalışmada, vergilerden muaf olma talepleri kadı tarafından reddedilen insanların Osmanlı sultanına müracaat ederek bu kararı lehlerine çevirdikleri tespit edilmiştir²⁴⁹. Nihayetinde sultanların öncelikli arzularının tebaanın refahını korumak olduğu, ancak adalet ve emniyeti garanti edebilen bir makamın güçlü olarak algılanabileceği ve yöneticinin bu suretle tebaası nazarında meşruiyetini sağlayabildiği hatırlanmalıdır.

Dilekçe mekanizmasının Osmanlı sultanlarına başka avantajlar da sağladığı açıktır. Osmanlı sultanı, adalet sisteminin parçası olarak zuhur eden dilekçe geleneği sayesinde, yalnızca İslam geleneğinin kendisine yüklediği “adaleti sağlayabilecek en yüksek otorite” misyonunu sürdürmemiştir. Keza bu gelenek sayesinde ki, sıradan insanların şikâyetçi olduğu nispette, kendi otoritesini temsil eden devlet memurlarının

²⁴⁷ Cihan Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 113.

²⁴⁸ M. Tuğluca, *age.*, s. 89.

²⁴⁹ E. Ginio, *agm.*, s. 41-56.

suistimallerinden ve yolsuzluklarından haberdar olabilmiştir²⁵⁰. Bu bir anlamda “halkın yönetime katılması” olarak da yorumlanmaktadır²⁵¹. Çünkü sıradan insanların şikâyetçi oldukları memurlar, tahkikat neticesinde yolsuzluk yaptıkları tespit edilirse görevlerinden azledilmişlerdir. Bu durum, dilekçelerin sultanın aldığı kararları etkileyebildiği anlamına gelmektedir. Öyle ki Yıldırım Bayezid’in Karamanoğulları üzerine sefere çıkması Hamid vilayeti ahalisinin kendisine şikâyeti sonucunda gerçekleşmiştir²⁵². Sancak bazında çıkarılan kanunnameler ile zaman zaman çıkarılan adaletname türündeki belgeler de, Osmanlı sultanlarının tebaasının taleplerini dikkate aldıklarının ve örfi kanun maddelerini onların ihtiyaçlarına göre şekillendirdiklerinin en güzel örnekleridir²⁵³.

Diğer yandan klasik dönemde dilekçe kabul eden şahıs ve kurumlar yalnızca hükümet merkezindekilerle sınırlı değildir. Eyalet, sancak ve kazalarda yaşayanlar için taşrada da bir şikâyet mekanizması elbette mevcuttur. Klasik dönemde taşradaki eyalet, sancak ve şehzade divanları halkın taleplerini değerlendiren kurumların başlıcalarıdır. Merkezdeki Divan’ın taşradaki proto-tipleri olan bu kurumlar istek ve şikâyetlere Divan-ı Hümayun’da olduğu gibi çözüm üretmişlerdir²⁵⁴.

Taşrada kadıların başkanlığında toplanan şer’i mahkemeler, İmparatorluğun son dönemlerine kadar kamu hukukunu ilgilendiren her konuda şikâyet kabul etmişlerdir. Şer’i meseleleri İslam hukukuna (fıkıh), örfi meseleleri Osmanlı kanunnamelerine dayanarak çözen²⁵⁵ kadı, kendisine bireysel veya toplu olarak dilekçe verildiğinde, bu dilekçeleri çıkardığı ilam²⁵⁶ ile Osmanlı merkezine iletmış; dilekçelere yönelik merkezden gönderilen Sultan fermanlarını da şer’i mahkeme kayıtlarına (kadı sicillerine) kaydetmişlerdir²⁵⁷.

Kudüs’te Memlukler döneminden kalma bir yapı olan ve Harem-i Şerif’in batısında bulunan Tenkiziyye Medresesi, Osmanlı döneminde Meclis-i Şer-i Şerif binası olarak hizmet görmüştür²⁵⁸. Hanefi mezhebine bağlı bir Müslüman olan²⁵⁹ ve muhtemelen Osmanlı Türkçesi ve Arapça’dan başka dil bilmeyen Kudüs kadısı, yanında

²⁵⁰ H. İncelik, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal...”, s. 40, A. Dolu, “XVIII. Yüzyılda Kudüslüleri...”, s. 103.

²⁵¹ H. İncelik, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal...”, s. 43.

²⁵² M. Aykanat, *age.*, s. 127.

²⁵³ H. İncelik, *age.*, s. 95-101.

²⁵⁴ M. Tuğluca, *age.*, s. 42, 43; G. Sarıyıldız, *age.*, s. 3, 4.

²⁵⁵ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Ceza Hukuku”, *TDVİA*, C. 7, 1993, s. 478.

²⁵⁶ “Bildirme, anlatma; bir davanın mahkeme tarafından nasıl karara bağlandığını gösteren belge”, bkz. İ. Parlatır, *age.*, s. 722.

²⁵⁷ M. İpşirli, “Mahzar”..., s. 400, 401.

²⁵⁸ A. Dolu, *age.*, s. 52, 169, 170.

²⁵⁹ A. Dolu, *age.*, s. 157.

bulundurduğu tercüman vasıtasıyla Müslüman, gayrimüslim ve hatta Osmanlı tebaası olsun veya olmasın kendisine başvuran tüm şahısların taleplerini dikkate almıştır. Kudüs sakinleri kimi zaman vergilerini ödemek, kimi zaman aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek, bazen de bir görevlinin yaptığı yolsuzlukları düzeltmek umuduyla kadı mahkemesine gitmişlerdir²⁶⁰. Kudüs kadısı, Osmanlı sultanı ile yerleşik tebaa arasında bir köprü vazifesi görmüştür.

Gayrimüslimlerin kendi mahkemelerine başvurma hakkı bulunmasına rağmen Kudüs kadısına müracaat etmeleri, Osmanlı otoritesinin meşruiyetini benimsediklerinin ve Osmanlı adaletine güvendiklerinin en açık göstergesidir. Bununla birlikte Müslüman olmayan Osmanlı tebaası (reaya), meselelerini Osmanlı yetkilileri kanalıyla merkeze ilettikleri takdirde daha etkili olacağını ve daha çabuk sonuçlanacağını düşünmüş olmalıdır. Diğer yandan bizzat kadıdan duyduğu memnuniyetsizliği ifade etmek isteyen Kudüs sakinlerinin yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere doğrudan merkezdeki Divan'a başvurma hakkı her daim mevcut olmuştur.

Taşrada yaşayanların eyaletteki merciiler yerine zaman zaman merkezdeki merciileri tercih etmeleri üzerine düşünülmesi gereken bir meseledir. Yakındaki kadıya veya beylerbeyine başvurmak yerine merkeze kadar gidip gelerek masraf etmek ve onca yolu katederek yorulmayı tercih etmenin birtakım sebepleri olduğu açıktır. Vilayetlerdeki idarecilere başvurarak sonuç elde edemeyen veya onların zulmüne maruz kalan/kalmaktan çekinen kişilerin son çare olarak hükümet merkezine başvurmayı göze aldıkları düşünülmektedir. Taşradaki Osmanlı tebaası tarafından merkezi makamlara takdim edilen dilekçeler yerel yönetim kurumlarının adaleti sağlama konusundaki yetersizliklerine veya taşrada adaletin aksayan yönlerine işaret edebilir. Bununla birlikte klasik dönemde hükümet merkezine yapılan müracaatları inceleyen çalışmalarda bu husus yeterince açıklığa kavuşturulmuş değildir.

19. yüzyılın ikinci yarısında kadıların başkanlığındaki şer'i mahkemelerin yanı sıra Tanzimat döneminde çıkarılan yeni ceza kanunlarını tatbik etmek üzere Nizamiye mahkemeleri (Mehâkim-i Nizâmiye); kentlerde kadının mülki ve beledi sorumluluklarını devralan Belediye meclisleri (Meclis-i Belediye) kurulmuştur. Öte yandan şehzade divanları, şehzadelerin sancağa çıkma usulünü bırakmaları ile son bulmuştur. Sancak ve eyalet divanları ise 17. yüzyılın ortalarından itibaren Divan-ı Hümayun'un işlevini yitirmesine paralel olarak etkinliklerini yitirmişlerdir. 19. yüzyılın

²⁶⁰ A. Singer, *age.*, s. 2.

ortalarına doğru bu divanlar tamamen ortadan kaldırılmış, modern eyalet meclisi sistemine geçilerek idare meclisleri (Meclis-i İdare) tesis edilmiştir. Hükümet merkezinde ise Sadrazam divanlarının yerini 18. yüzyılda ön plana çıkan Babıali; Divan-ı Hümayun'un yerini 19. yüzyıl ortalarına doğru merkezde kurulan Meclis-i Vükela ve ona bağlı nezaretler almıştır²⁶¹. Söz konusu kurumların işlevlerini yitirmeleriyle birlikte dilekçe kabul eden kurumlar ortadan kalkmayacak, merkez ve taşrada kurulan yeni kurumlar Osmanlı tebaasının dilekçe ile başvurabileceği yeni merciiler olarak ön plana çıkacaklardır. Diğer yandan toplum nazarında meşruiyetin daha fazla vurgulanmaya ihtiyaç duyulduğu 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında doğrudan sultana dilekçe sunma kolaylaşacaktır.

Görüldüğü üzere dilekçe ile resmi makamlara başvurma yöntemi 19. yüzyıla has bir pratik değildir ve kökleri Osmanlı'nın ilk zamanlarına kadar uzanmaktadır. Bununla birlikte Tanzimat döneminin karakteristiğini ortaya koyan merkezileşme, bürokratik ihtisaslaşma ve kanunlaştırma politikaları, buna paralel olarak yeni kitle ve iletişim araçlarının ortaya çıkışı gibi faktörler merkezi taşraya yakınlaştırmıştır. Böylelikle sıradan insanlar için hükümete ulaşmak kolaylaşmıştır ve bu husustaki mesafe engeli büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Yeni gelişmeler doğrultusunda klasik dönem ile Tanzimat dönemi dilekçeleri arasında belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır. Dilekçelerin sunuldukları merciilerin sayıları artmış, işlem görme usulleri farklılaşmış, üslup ve şekilleri değişmiş, gönderilme vasıtaları ise çeşitlenmiştir. Öte yandan Meşrutiyet döneminde “dilekçe hakkı”nın ilk defa anayasada bir kanun maddesi olarak Osmanlı tebaasına tanınması çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Meşruti idare şeklinin benimsenmesi ve kişi haklarının güvence altına alınmaya başlanması nisbi bir ifade özgürlüğünü de beraberinde getirmiş, Osmanlı insanları dilekçelerinde siyasete ilişkin beklentilerini daha fazla ifade etmeye başlamışlar, daha önemlisi bu ifadelerinde yeni argümanlar geliştirmişlerdir. Dilekçelere katılım gösteren toplumsal kesimler genişlemiş, dilekçe konuları çeşitlenmiş, böylece tartışmalı da olsa modern anlamda bir Osmanlı kamuoyundan bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Söz konusu dönemsel farklılıkları, 1840-1914 yılları arasında Kudüs kentlilerinin toplu dilekçelerinde aramak son derece ilginç olacaktır.

²⁶¹ Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması 1840-1864”, *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara 2007, s. 259-287; Musa Çadircı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 210-230.

1.3. 19. Yüzyılda Dilekçe Bürokrasisi ve Kudüslülerin Dilekçeleri (1840-1914)

1.3.1. Dilekçelerin Payitaht İstanbul'daki "Yeni" Muhatapları

Sultan Abdülmecid'in 3 Kasım 1839 yılında Gülhane'de okunan hatt-ı hümayunu, yalnızca *Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliğinin sağlanacağıının, vergilerin eşit bir şekilde toplanacağıının ve Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşit olarak askere alınacaklarının* teminatını veren bir belge değildir. Bu hatt-ı hümayun aynı zamanda Osmanlı hükümetinin devleti idare etme algısında dönüşümlerin yaşanacağı bir dönemin habercisidir. Savaşlar ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle sarsılan otoritesini yeniden tesis etmek isteyen Osmanlı hükümeti, bu idealini ancak "topluma müdahale alanını genişletmek" ve "hükümet otoritesinin tek bir kişi veya zümrenin tekelinde toplanmasını engellemek" suretiyle gerçekleştirebileceğine inanmıştır. Devlet bürokrasisinin şubelere ayrılması, çıkarılan nizamname ve kanunları tatbik etmek üzere yeni kurumların tesis edilmesi yeni yönetim prensibinin tesiriyle gerçekleştirilmiştir²⁶².

Merkeziyetçi politikanın temelleri daha ferman ilan edilmeden seneler evvel atılmaya başlanmıştır. 1830'lu yıllara gelindiğinde işlevini yitirmiş olan Divan-ı Hümayun resmen ortadan kaldırılarak yerine Avrupa tarzında, günümüzdeki Bakanlar Kurulu'na benzer şekilde Meclis-i Vükela ve nezaretler teşkil edilmiş²⁶³; bürokraside ihtisaslaşma yoluna gidilmiştir. İlk olarak Şeyhülislam ve ulemanın vakıflar üzerindeki nüfuzunu azaltmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti teşkil edilmiştir (1826). Sonrasında Dâhiliye (1836), Deavi (1836), Hariciye (1836), Ticaret ve Ziraat (1839), Maliye (1841), Bahriye (1867), Adliye (1870), Harbiye (1879) gibi nezaretlerinin kurulmasıyla birlikte 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde merkez kurumları büyük ölçüde son şeklini almıştır²⁶⁴. Böylelikle Osmanlı merkez bürokrasisi, patrimonyal sistemden kademeli olarak daha profesyonel, şubeleşmiş ve kurumsallaşmış bir sisteme doğru evrimleşmeye başlamıştır. Yine ferman ilan edilmeden bir yıl evvel Tanzimat

²⁶² Bkz. Halil İncik, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 603-622; Halil İncik, "Tanzimat Nedir?" *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. H. İncik – M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2015, s. 89-110; Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. H. İncik – M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2015, s. 505-525; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 143.

²⁶³ M. A. Ünal, *age.*, s. 50, 51.

²⁶⁴ Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 521-524; Mehmet İpşirli, "Dâhiliye Nezareti", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 414-416; Hulusi Yavuz, "Adliye Nezareti", *TDVİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 389-390; Carter Vaughn Findley, "Hariciye Nezareti", *TDVİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 178-180; Ali İhsan Gencer, "Bahriye Nezareti", *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 511-512; Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 94-96; Abdülkadir Özcan, "Harbiye Nezareti", *TDVİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 119-120; *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, s. 240, 241.

reformlarının gerektirdiği kanunları hazırlamak ve bunlara uymayan devlet memurlarını yargılamak üzere Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur. Bu kurum 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet olarak ikiye ayrılarak yargılama yetkisi Divan'a, nizamname ve tüzük hazırlama yetkisi ise Şura'ya bırakılmıştır²⁶⁵.

Bürokratik ihtisaslaşmanın dilekçe mekanizmasına doğrudan tesiri Osmanlı tebaasının merkezde hakkını aramak için başvurabileceği mercii ve muhataplarının sayılarının artmasıyla birlikte kendini göstermiştir. Yuval Ben-Bassat'ın ifadesiyle; *Tanzimat çağı, dilekçe verme faaliyetinde bir büyümeye yol açmıştır. Çünkü dilekçe sunmak için hem daha çok sebep, hem de daha çok olanak vardır*²⁶⁶. Öyle ki, gerek nezaretlerin gerekse diğer merkez kurumlarının sorumlulukları dâhilinde dilekçeleri kabul edip değerlendireceklerine dair bir kural bulunmamasına rağmen²⁶⁷, 19. yüzyılın ortalarında İmparatorlukta kurulan tüm merkez kurumlarına dilekçe sunulabilmektedir. Örneğin Meclis-i Vala'da Tahrirat Odası'na bağlı evrak müdürünün ve ona bağlı mukayyidlerin, her Perşembe günü meclise gelen tebaanın şikâyetlerini dinlediği, yapılan incelemeler sonucunda alınan kararların yine Evrak Müdürlüğü tarafından dilekçe sahiplerine bildirildiği bilinmektedir²⁶⁸. Osmanlı tebaası dilekçelerini merkez kurumlarından herhangi birisine, üstelik dilerse aynı dilekçeyi birden fazla mevkiye iletme imkânına kavuşmuştur. Keza 1840-1908 tarihleri arasında Kudüs'ten hükümet merkezindeki makamlara hitaben yazılan dilekçelerde bu husus açıkça görülmektedir.

Çalışmada kaynak olarak kullanılan 218 adet toplu dilekçeden 108 adedinin 1840-1908 yılları arasında Osmanlı merkez kurumlarına gönderildiği tespit edilmiştir. Dilekçelerin merkezdeki muhataplarının sadrazam ve Osmanlı sultanı başta olmak

²⁶⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 37, 46-58; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Döneminde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)", *Adalet Kitabı*, Ed. Bülent Arı -Selim Aslantaş, T.C. Adalet Bakanlığı, Ankara 2007, s. 207-221; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Mebusan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 380, 381; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 189; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 185-187; Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye", *TDVİA*, C. 28, 2003, s. 250, 251; Ayhan Ceylan, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 1-2, 2004, s. 24, 25.

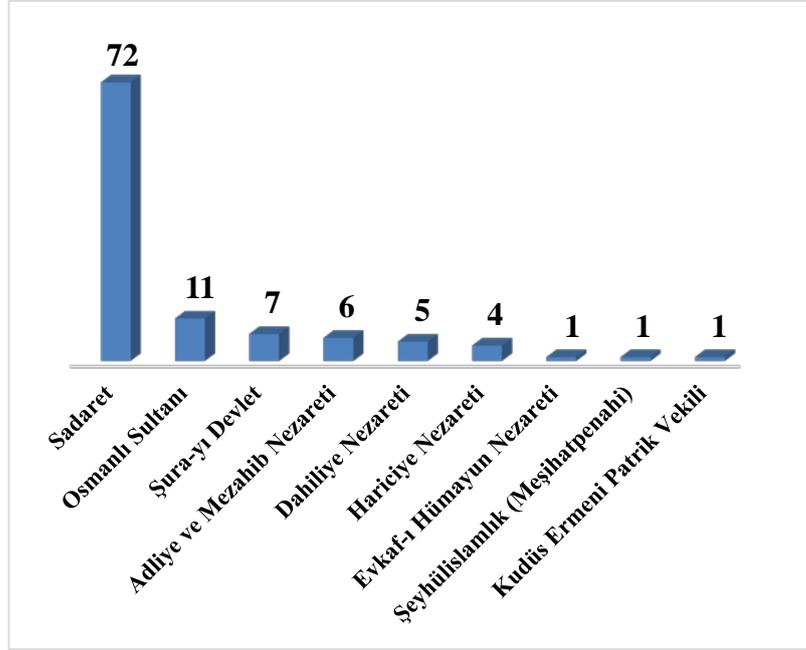
²⁶⁶ Y. Ben-Bassat, "Mass petitions...", s. 139.

²⁶⁷ Bazı örnekler için bkz. TBMM Kütüphanesi, "Şura-yı Devlet Nizamname-i Esasisi", H. 8 Zi'l-hicce 1284 / M. 1 Nisan 1868, *Düstur*, C. 1, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289, s. 703-706; "Şura-yı Devlet Nizamname-i Dâhilisi", H. 25 Muharrem 1286 / M. 7 Mayıs 1869, *Düstur*, C. 1, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289, s. 707-718; "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin Nizamname-i Dâhilisi", H. 8 Zi'l-hicce 1284 / M. 1 Nisan 1868, *Düstur*, C. 1, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289, s. 325-327; "Adliye ve Mezahib Nezareti'nin Vezaif-i Dâhiliyesi", H. 29 Cemâziye'l-evvel 1292 / M. 3 Temmuz 1875, *Düstur*, C. 4, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1299, s. 125-130.

²⁶⁸ M. Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 135.

üzere, Adliye, Dâhiliye, Hariciye, Evkaf-ı Hümayun nezaretleri; Şura-yı Devlet ve Şeyhülislamlık makamı gibi merkez kurumları olduğu görülmektedir.

Grafik 2: 1840-1908 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Gönderilen 108 Adet Toplu Dilekçenin Payitaht İstanbul'daki Muhatapları

Grafik 2’de görüleceği üzere 72 adet dilekçe Sadaret’e; 11 adet dilekçe Osmanlı sultanlarına; 7 adet dilekçe Şura-yı Devlet’e; 6 adet dilekçe Adliye ve Mezahib Nezareti’ne; 5 adet dilekçe Dâhiliye Nezareti’ne; 4 adet dilekçe Hariciye Nezareti’ne; 1 dilekçe Şeyhülislamlık’a; 1 dilekçe Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne; 1 dilekçe İstanbul’daki Kudüs Ermeni Patriği’nin vekiline gönderilmiştir.

Burada ilgi çeken husus, Osmanlı merkez kurumlarına gönderilen dilekçelerde konu ayrımının olmamasıdır. Örneğin Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne gönderilmesi beklenen vakıflara dair bir meselenin Şeyhülislamlık makamına yahut Kudüs mutasarrıfını şikâyet eden bir dilekçenin Şura-yı Devlet’e gönderildiği olmuştur. İşlevleri bakımından tutarlılık arz eden tek kurumun ise Adliye ve Mezahib Nezareti olduğu, kurumun incelediği dilekçelerin kutsal yerler veya kutsal makamlara yönelik mezhepler arasındaki çatışmalar olduğu görülmektedir. Keza tahmin edileceği üzere İstanbul’daki Ermeni Patriği’nin vekiline dilekçe gönderenler Kudüs Ermenileridir. Bununla birlikte Osmanlı memurlarına yönelik memnuniyet ve şikâyetler, kutsal yerler üzerine cemaatler arası veya cemaat içinde yaşanan sorunlar, patrik seçimlerindeki ihtilaflar, Osmanlı ıslahatlarından duyulan memnuniyetler ve vergilerden muaf olma talepleri merkez kurumlarına konu ayrımı yapılmaksızın iletilmiştir. Bu husus merkez

bürokrasisinde belirgin bir uzmanlaşmanın olmadığını, kurumlar arasındaki işbölümünün kat'i sınırlarla ayrılmadığını göstermektedir²⁶⁹. Keza Adliye ve Mezahib Nezareti'ndeki işlerin uzun müddet şeyhülislamın vasıtasıyla yürütülmesi²⁷⁰; Dâhiliye Nezareti'nin sadrazamın sorumluluğunda bulunması²⁷¹ bu hususa delildir. Kendisine dilekçe gönderilen kurumun, konusu ne olursa olsun başka bir kuruma havale etme gereği duymaksızın dilekçeyi değerlendirmeye alması da bunun göstergesidir. Öte yandan merkez kurumları tarafından verilen veya tavsiye niteliğinde Sadaret makamına sunulan kararlara sadrazam veya Osmanlı sultanı tarafından müdahale edilmediğini ifade etmek gerekir.

Grafik 2'de görülen sayısal dağılımlardan anlaşılacağı üzere 1908 yılına gelinceye kadar Kudüslüler tarafından gönderilen dilekçelerin muhatapları çoğunlukla Osmanlı sultanı ve onun otoritesinin en büyük temsilcisi olan sadrazamdır. 1830'larda nezaretler teşkil edilmesine rağmen Kudüslülerin dilekçelerini hala sultana ve en çok da Sadaret'e hitaben göndermesi bürokrasideki ihtisaslaşmanın henüz yerleşmemiş olması veya tebaanın mevcut alışkanlıklarını bir süre daha devam ettirmiş olmasıyla açıklanabilir. Diğer yandan dilekçe bürokrasisinde sadrazam kilit bir noktadadır. Dilekçeleri özetleyerek sultana sunmaktan sorumlu olduğu gibi, dilekçeleri konularına göre tasnif ederek çeşitli nezaretlere havale etmek onun sorumluluğundadır.

Diğer yandan Kudüs kentinde olduğu gibi, hükümet merkezinde Rum, Ermeni ve Latin patrikhaneleri ile Yahudi Hahambaşılığı bulunmaktadır. Merkezdeki Osmanlı kurumlarının yanı sıra bu makamların Kudüs kentindeki gayrimüslim tebaanın başvurularına açık olduklarını ifade etmek gerekir. Ayrıca Kudüs Ermeni patrikleri, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin tesis edilmesinden sonra kendi çıkarlarını korumak amacıyla İstanbul'da bir temsilci bulundurmışlardır²⁷². Kudüs Ermeni cemaatlerine mensup kişiler dini meselelerinde destek almak amacıyla zaman zaman İstanbul'daki patrik vekillerine dilekçe göndermişlerdir. Keza tabloda Ermeni Patrikhanesi'nin dilekçelerin merkezdeki muhataplarından birisi olarak görülmesi bu sebepten ötürüdür.

Kudüs sakinleri tarafından gönderilen dilekçelerin daha çabuk sonuç almak amacıyla birden fazla nezarete gönderildiği de olmuştur. Birden fazla makama hitaben

²⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

²⁷⁰ H. Yavuz, agm., s. 389-390;

²⁷¹ M. İpşirli, "Dâhiliye Nezareti"... , s. 414-416.

²⁷² İhsan Satış, "Kudüs'te Ermeniler", *Filistin Araştırmaları Dergisi (FİAD)*, no. 1 (Yaz 2017), s. 10-35; Sami Kılıç – İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, Volume 3/3, 2011, s. 230.

gönderilen dilekçelerin neredeyse tamamı mevcut idarecileri şikâyet eden dilekçelerden ve cemaatler arasındaki meselelerden oluşmaktadır. Örneğin, Mescid-i Aksa imamları ve hatipleri 26 Ocak 1880 tarihinde Evkaf Muhasebecisi Refik Efendi'yi şikâyet eden dilekçelerini hem Sadaret'e, hem de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne göndermişlerdir²⁷³. Keza Kudüs'ün ileri gelen eşraf ailelerinden olan Hüseyinler, Mutasarrıf Rauf Paşa'dan duydukları rahatsızlığı ifade etmek için 22 Ağustos 1885 tarihinde Sadaret'e, Dâhiliye Nezareti'ne ve Şura-yı Devlet'e ayrı ayrı dilekçeler göndermişlerdir²⁷⁴. Bunun gibi, Süryani cemaati, Kudüs Kamame Kilisesi'ndeki ibadet yerlerine müdahalelerinden ötürü Ermenileri şikâyet eden dilekçelerini 12 Eylül 1892 tarihinde iki ayrı kopya olarak hem Sadaret'e, hem Mabeyn-i Hümayun'a hitaben yazmışlardır²⁷⁵. Kudüs sakinleri merkezi hükümeti ikna etmenin ve sonuç almanın daha zor olduğu bu gibi meseleleri birden fazla makama iletme suretiyle kendi lehlerine sonuçlandırabileceklerini düşünmüş olmalıdır.

Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin birlikte yaşadığı Kudüs kentinden merkez kurumlarına gönderilen dilekçeler en fazla Osmanlı Türkçesi'nde kaleme alınmıştır. Osmanlı Türkçesi devletin resmi bürokrasi dilidir. Buna rağmen hiçbir dönemde dilekçelerin Türkçe kaleme alınması zorunluluğu getirilmemiş, tebaanın istediği dilde dilekçe göndermesi serbest bırakılmış, hükümet tebaasına kendi resmi/bürokratik dilini dayatmamıştır. Diğer taraftan belirtmek gerekir ki, Osmanlı Türkçesi dışında yazılmış dilekçeler bürokratik mekanizma içinde işlem görmeden önce mutlaka tercüme edilmiş, daha sonra gördüğü bütün işlemler Osmanlı Türkçesi'nde gerçekleştirilmiş, doğal olarak dilekçenin sonuçlandırıldığını gösteren vesika da Osmanlı Türkçesi'nde kaleme alınmıştır.

Kudüs'ten gönderilen toplu dilekçelerin Osmanlı Türkçesi'nden sonra sırasıyla Arapça, Rumca ve Fransızca yazıldıkları görülmektedir. Diğer yandan kentte tüm gayrimüslimlerin kendi dillerinde dilekçe gönderdiği düşünülmemelidir. Tespit ettiğimiz dilekçelerden hareketle, Ermeni, Rum ve Latin patriklerinin Arapça dilekçe gönderdiklerine rastlanıldığı gibi²⁷⁶, Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi üyelerinin Fransızca dilekçe gönderdiklerine tesadüf edilmiştir²⁷⁷. Öte yandan Yahudileri temsilen Hahambaşı tarafından gönderilen dilekçeler veya doğrudan Yahudi cemaatinden

²⁷³ C.O.A., *HR.TO.* 387/116, M. 26 Ocak 1880.

²⁷⁴ C.O.A., *HR.TO.* 390/47, M. 22 Ağustos 1885.

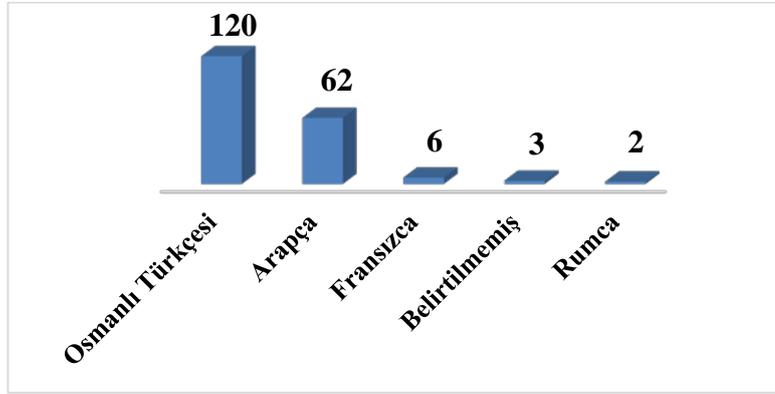
²⁷⁵ C.O.A., *Y.MTV.* 75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892.

²⁷⁶ Bkz. C.O.A., *İ.DH.* 277/17417, H. 26 Zi'l-ka'de 1269 / M. 31 Ağustos 1853; *İ.DH.* 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866; *HR.TO.* 550/69, M. 25 Ocak 1872.

²⁷⁷ Bkz. C.O.A., *HR.TO.* 535/3, M. 4 Ocak 1891.

kişilerin dâhil oldukları dilekçeler Osmanlı Türkçesi'nde kaleme alınmıştır. (Farklı dillerde kaleme alınmış dilekçe örnekleri için bkz. Ek-7, 8 ve 9).

Grafik 3: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 193 Adet Toplu Dilekçenin Dili²⁷⁸

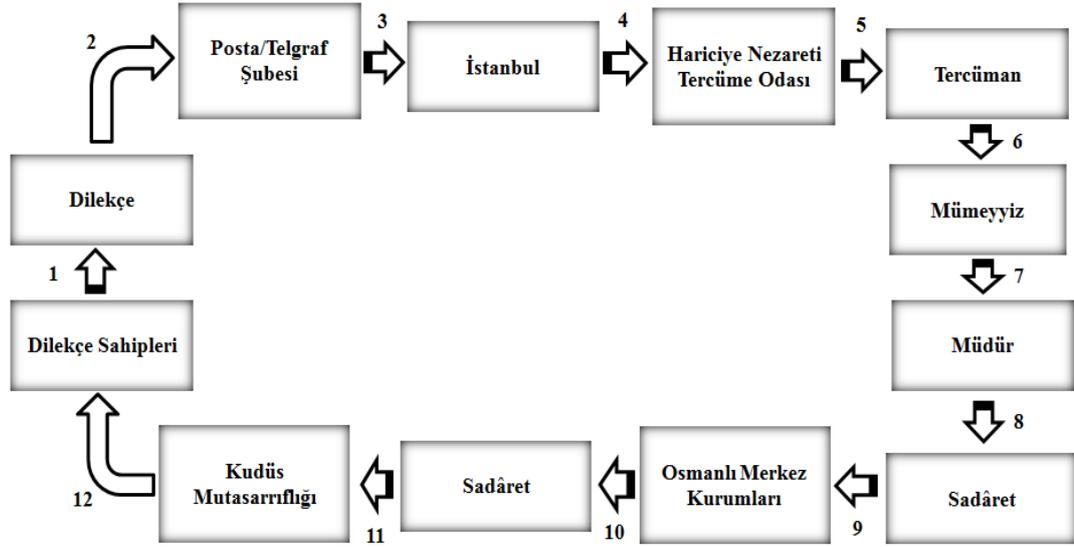
19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Türkçesi haricinde kaleme alınan dilekçeler Divan-ı Hümayun'da görevli tercümanlar tarafından tercüme edilirken²⁷⁹, Osmanlı merkezinde nezaretlerin teşkil edilmesiyle birlikte bu görevi Hariciye Nezareti'ne bağlı Tercüme Odası devralmıştır.

Osmanlı Türkçesi haricinde gönderilen dilekçelerin tamamı Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda tercüman tarafından Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiş, mümeyyiz tarafından temize çekilmiş ve Tercüme Odası Müdürü tarafından onaylanarak ilgili merciye havale edilmiştir (Bir Toplu Dilekçenin Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda Gördüğü İşlemler için bkz. Ek-10).

²⁷⁸ Grafik 3'te dili "Belirtilmemiş" üç dilekçe, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri'nde bulunmuş olup, hangi dilden tercüme edildikleri belirtilmediği için dilekçelerin orijinal dili tespit edilememiştir. Keza söz konusu üç dilekçenin asıllarına da dosyalarda tesadüf edilmemiştir.

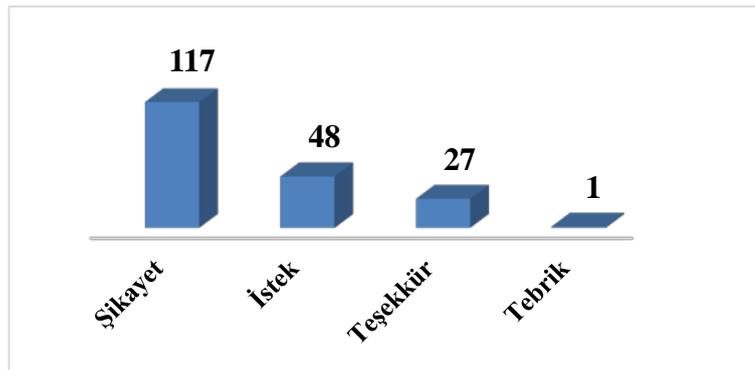
²⁷⁹ M. İpşirli, "Mahzar"..., s. 399.

Şekil 1: Osmanlı Türkçesi Haricindeki Dillerde Kaleme Alınan Dilekçelerin İşlem Prosedürü

Kudüs'ten merkez kurumlarına gönderilen dilekçelerin en fazla şikâyet etmek ve ikinci olarak çeşitli isteklerde bulunmak maksatlı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Kudüs sakinleri Osmanlı reformlarından duydukları memnuniyeti ifade etmek için teşekkür dilekçeleri yazmışlar, keza sultanların tahta çıkışını tebrik amacıyla dilekçe göndermişlerdir (*Teşekkür ve tebrik etmek amaçlarıyla kaleme alınmış toplu dilekçe örnekleri için bkz. Ek-11 ve Ek-12*)

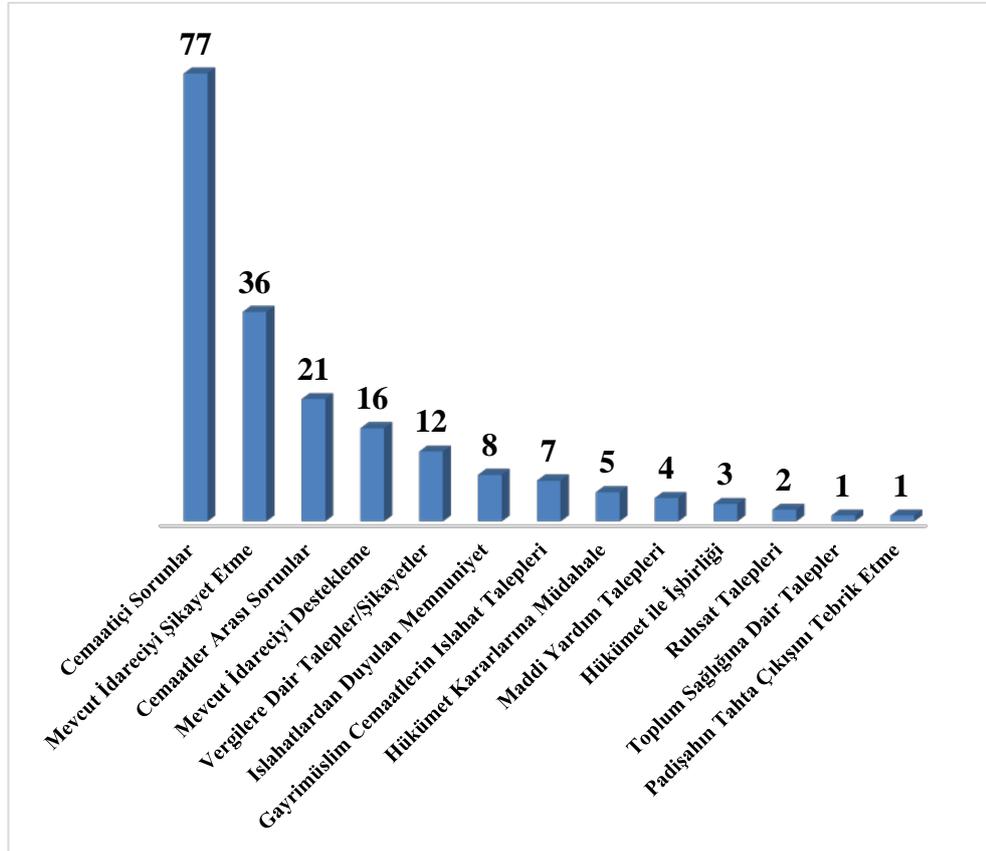
Grafik 4: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 193 Adet Dilekçenin Gönderilme Amaçları

Genel olarak merkezi kurumlara gönderilen dilekçelerde, dilekçe sahiplerinin şikâyet ve taleplerinin üç kategoride yoğunlaştığı görülmektedir; *cemaatiçi sorunlar*, *mevcut idareci aleyhindeki şikâyetler* ve *cemaatler arası sorunlar*. Cemaatlerin kentte nüfuz sahibi olmak için uğruna rekabet ettikleri meseleler dilekçelerde talepte bulunan veya şikâyetçi olan/olunan tarafları belirleyen önemli bir husustur. Uğruna rekabet edilen meseleler ise cemaatlere göre değişkenlik göstermektedir. Kudüs, tarihi boyunca

dini açıdan ön plana çıkan bir kent olduğu için *kutsal mekânlarda söz sahibi olma isteği*, *müstakil bir cemaat olarak kabullenilme arzusu*, *ölülerini defnedebilecekleri kendilerine mahsus bir mezarlık talebi*, *dini makamlara kendi adamlarını yerleştirme hedefi* gibi hususlar kentteki mücadelenin odak noktasını oluşturan ve dilekçelere katılım oranlarını belirleyen faktörlerdir. Öte yandan padişahın tahta çıkışını tebrik etme ve Islahat Fermanı'ndan duyulan memnuniyeti ifade etme gibi hususlarda Müslüman ve gayrimüslim ileri gelenlerin dilekçelerine rastlanmaktadır. Bu dilekçeler Kudüs'deki zümrelerin merkezi ve yerel siyasette etkinlik kazanmak istemeleriyle ilişkilendirilmelidir. Sultanın meşruiyetini benimsediklerini ne kadar çok gösterirler ve sultanın gözüne ne kadar çok girerlerse kentteki nüfuzlarının da aynı ölçüde artacağına farkında olmuşlardır. Bunların yanı sıra, diğer pek çok taşra kentinde görülebilecek olan, *Osmanlı makamlarında görev alma mücadelesi*, *vergiden muaf tutulma talepleri*, *ekonomik yardım beklentileri*, *yerel idarecilerin yolsuzluklarının ve suistimallerinin engellenmesi*, *ruhsat ve imtiyaz talepleri*, *vergilerde indirim yahut muafiyete gidilmesi*, *Osmanlı reform ve ıslahatlarına yönelik memnuniyet ve şikâyetler* dilekçe mekanizmasını kullanmaya teşvik eden diğer mevzulardır.

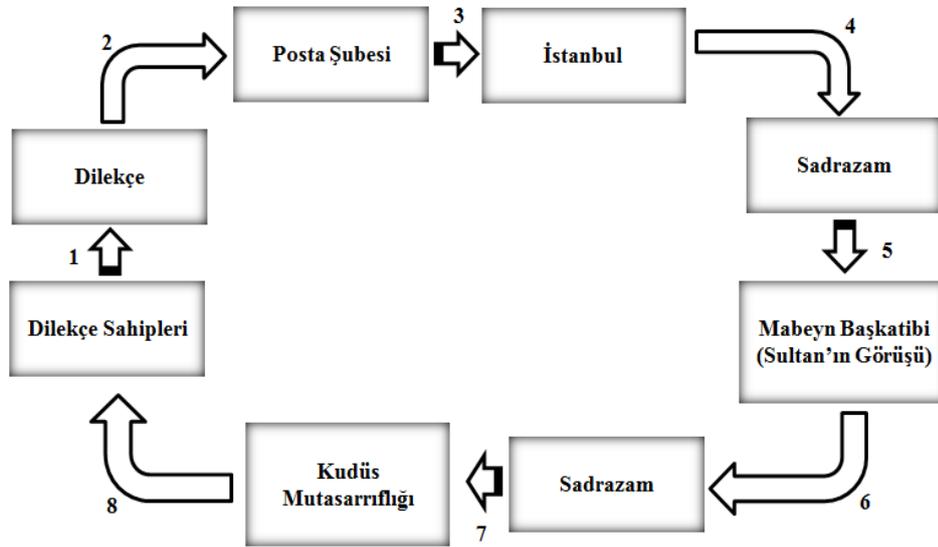
Grafik 5: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 193 Adet Dilekçenin Konu Dağılımı

Çeşitli dillerde ve çeşitli amaçlarla merkez kurumlarına gönderilen dilekçelerin işlem prosedürleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bürokrasinin gelişim sürecine paralel olarak değişiklik göstermiştir. 19. yüzyılın başlarında dilekçe kâğıdının üzerine sultanın veya sadrazamın “mucibince amel oluna” şeklinde bir ibare yazması dilekçede ifade edilen talebin yerine getirilmesi için yeterlidir ki, bu suretle oluşan belge Osmanlı diplomatikasında “arzuhal üzerine hatt-ı hümayun” olarak isimlendirilmiştir²⁸⁰ (*Arzuhal üzerine hatt-ı hümayun örneği için bkz. Ek-13*).

1832’den itibaren sadrazamın herhangi bir meseleyi özetlemek suretiyle sultana sunduğu tezkiresinin altına Mabeyn başkâtibi tarafından sultanın görüşünün yazılmaya başlanmasıyla birlikte “irade-i seniyye” denilen belgeler ortaya çıkmıştır²⁸¹. Böylelikle zaman içerisinde hatt-ı hümayunun yerini Mabeyn kâtibinin yazdığı iradeler almaya başlamıştır²⁸². Resmi evraklar gibi dilekçeler de sadrazamın konuyu özetleyen tezkiresi ile birlikte sultana sunulmuş ve Mabeyn başkâtibinin sultanın görüşünü (iradesini) tezkirenin altına yazmasıyla birlikte sonuçlandırılmıştır (*Arzuhale Dair Sadrazam Tezkiresi ve İrade-i Seniyye örneği için bkz. Ek-14*).

Şekil 2: Dilekçelerin Sultan’ın İradesiyle Sonuçlandırılması

Nezaretlerin ve Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, Şura-yı Devlet gibi diğer merkez kurumlarının teşkil edilmesiyle birlikte dilekçelerin hükümet merkezindeki işleyişi de değişiklik göstermiştir. Hükümet merkezine gönderilen dilekçeler Sadaret

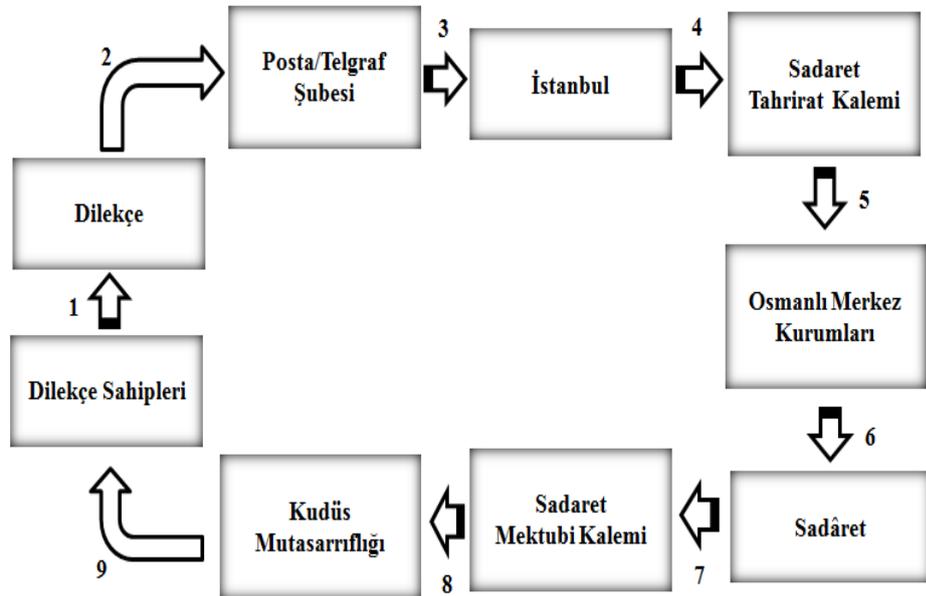
²⁸⁰ Bkz. M. Kütükoğlu, *age.*, s. 180.

²⁸¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 184.

²⁸² M. Kütükoğlu, *age.*, s. 180.

Mektubi Kalemi veya Sadaret Tahrirat Kalemi tarafından konuyla ilgili merkez kurumuna havale edilmiştir. Dilekçelerin zaman zaman birden fazla nezarete havale edildiği de görülmektedir. Bu aşamada nezaretler veya diğer merkez kurumları konu hakkında Kudüs mutasarrıfının görüşüne müracaat etmişlerdir. Kimi zaman İstanbul'daki veya Kudüs'teki patrik vekillerinin görüşlerinin sorulduğuna tesadüf edilmektedir. Bu husus cemaatiçi veya cemaatler arasındaki meselelerde alınan kararlarda yerel makamların ve cemaat liderlerinin görüşlerinin önemsendiğinin kanıtıdır. Öte yandan merkez kurumlarının tek başlarına “keyfi” kararlar almadıklarının göstergesi olduğu gibi, istişarenin önemine işaret etmektedir. Merkezi kurumlar tarafından dilekçeye konu olan meseleye dair alınan karar (mazbata), söz konusu kurumların başkanları (nezaretlerin nazırları, Meclis-i Mebusan Reisi, Şura-yı Devlet Nazırı gibi) tarafından Sadaret'e iletilmiştir. Bu karar Sadaret Mektubi Kalemi tarafından dilekçe sahibine iletmek üzere bölgenin en yetkili amirine göndermiştir. Kudüs özelinde bu amir, 1841 yılından itibaren doğrudan hükümet merkezinden tayin edilen²⁸³ “mutasarrıf”tır.

Şekil 3: Dilekçelerin Sadaret Aracılığıyla Osmanlı Merkez Kurumları Tarafından Sonuçlandırılması

Bunun yanı sıra Tanzimat'ın getirdiği yeni bürokratik kurumların varlığına rağmen istidalarla dair verilen kararların Osmanlı sultanı tarafından çıkarılan bir fermanla bölgenin kadısına gönderildiği şer'i mahkeme kayıtlarındaki ferman

²⁸³ İhsan Satış, “Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, s. 545.

suretlerinden anlaşılmaktadır. Osmanlı kadısının dilekçe sistemindeki toplumsal rolü ve hükümet merkezindeki imajı İmparatorluğun son zamanlarında dahi tesirini kaybetmemiştir. Ayrıca önemle ifade etmek gerekir ki, dilekçelerin sonuçlandırılması her zaman merkez kurumları tarafından gerçekleştirilmemiştir. Hükümet merkezinde çözümlenemeyen meseleler kimi zaman yerel makamlara havale edilmiştir. Eldeki verilerin karar almada yetersiz kalması ise meselenin mahallinde daha fazla soruşturulmasını gerektirmiştir. Mahallinde çözümlenemeyerek büyüyen sorunların nihai çözümü ise merkezde veya taşrada teşkil edilen bir komisyonun olayı soruşturmakla görevlendirilmesidir. Nihai karar soruşturma neticesinde hükümet merkezine iletilen komisyon raporuna ilişkin olarak verilmektedir. Tüm bu aşamalar dilekçelerin işleme konulmasında ve sonuçlandırılmasında sultanın nihai kararını etkileyen kurumların çoğaldığına işaret etmektedir.

1.3.2. Parlamenter Rejim ve Dilekçeler

II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla birlikte 1876 yılında yürürlüğe konulan Kanun-ı Esasi, yalnızca meşruti yönetime geçişi ifade eden bir rejim değişikliği değildir. Yeni rejim ve ilk anayasa, Osmanlı tebaasının hak ve özgürlüklerinde olduğu kadar, siyasi taleplerinde ve dolayısıyla siyasete katılım oranlarında da kapsamlı dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı tebaası artık sadece merkezden atanan yöneticiler tarafından idare edilen bir cemaat üyesi değildir; hayatında ilk defa meclise temsilcilerini seçip yollayabilmekte, hakları anayasa ile güvence altına alınmakta ve siyasete ilişkin yeni beklentilerini dile getirmektedir.

23 Aralık 1876 yılında kabul edilen Kanun-ı Esasi ile birlikte Osmanlı tebaası, dini ve mezhebi ne olursa olsun yasa önünde eşit kabul edilmiştir. Osmanlı tebaasının kişi özgürlüğüne ve dokunulmazlığına sahip olduğu, yasaların haricinde cezalandırılmayacağı, konut dokunulmazlığına sahip bulunacağı, her türlü eziyet, işkence, müsadere ve angaryanın yasaklanacağı, din serbestiyeti tanınacağı, genel ve özel öğretim haklarına sahip bulunacağı, kamu yararı gerektirmedikçe ve parası peşin ödenmedikçe kimsenin mülkünün elinden alınamayacağı, vergilerin ancak yasalarla belirlenebileceği ve tebaanın “kudreti” oranında vergi ödeyeceği, devlet memuru olma ve şirket kurma gibi haklara sahip bulunacağı esasları kabul edilmiştir²⁸⁴. Öte yandan Kanun-ı Esasi'nin “Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi” başlıklı

²⁸⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 145, 146; C. , Osmanağaoğlu, *age.*, s. 274.

kısımının 14. maddesinde, Osmanlı tebaasından bir veya birkaç kişinin kanunlara ve nizamnamelere aykırı gördükleri durumlarda gerekli merciiere dilekçe sunabilecekleri ve hatta memurların eylemlerinden şikâyetçi olabilecekleri kanunen yasallaştırılmıştır²⁸⁵.

Esasında Osmanlı'nın çağdaşları olan devletlerin “resmi metinlerinde” dilekçe hakkı Osmanlı Devleti'nden çok daha evvel vatandaşlara tanınmış durumdadır. İngiltere'nin 1215 tarihinde Magna Carta'nın 61. maddesinde öncelikle baronlara tanıdığı dilekçe hakkının kapsamı zamanla tüm toplumu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Amerika'da 1776 tarihli Virginia İnsan Hakları Bildirgesi'nde, Fransa'da 1789 tarihli insan hakları beyannamesinde dilekçe hakkından söz edilmektedir. Dünyada dilekçe hakkından bahseden ilk anayasa ise 1787 tarihli Amerika anayasasıdır. Sonrasında ise 1791'de Fransa, 1831'de Belçika, 1849'da Almanya, 1874'te İsviçre anayasalarında dilekçe hakkına yer verilmiştir²⁸⁶. Kanun-ı Esasi'nin başta Belçika olmak üzere tüm dünya anayasalarından faydalanılarak hazırlandığı²⁸⁷ göz önünde bulundurularak, dilekçe hakkının anayasa metnine mevcut anayasalardan etkilenilerek konulduğu tahmin edilebilir. Buna karşın İmparatorluğun kuruluş zamanlarından itibaren dilekçe hakkının vicdani ve dini bir görev olarak Osmanlı tebaasına tanınan köklü bir gelenek olduğu, tebaanın dilekçe verme hakkının daima gözetildiği unutulmamalıdır.

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunuyla birlikte Müslüman olanlarla olmayanların can ve mal güvenliği konusunda kanun önünde eşitliğin kabul edilmesinin ardından 1876 yılında Osmanlı tebaasının siyasi sisteme taleplerini iletme haklarının bulunduğu ilan edilmesiyle birlikte, sıradan insanlara siyasi hayatta söz sahibi olabilmeleri için tüm fırsatlar yaratılmış durumdadır. Bununla birlikte, 1908 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının yeniden açılması, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa olarak sadece dilekçeleri kabul edip değerlendirmeye mahsus bir kurumun meclisin bünyesinde kurulmasını da beraberinde getirmiştir. Biri Meclis-i Mebusan'a ve diğeri Meclis-i Ayan'a bağlı iki arzuhal encümeni kurulmuştur. Meclis-i Ayan Arzuhal

²⁸⁵ “Teba‘a-i Osmâniye‘den bir veyâ birkaç kişinin gerek şahıslara ve gerek ‘umûma müte‘allik olan kavânîn ve nizâmâta muhâlif gördükleri bir mâddeden dolayı işin merci‘ine ‘arz-ı hâl verdikleri gibi Meclis-i ‘Umûmî‘ye dahî müdde‘î sıfatıyla imzâlî ‘arz-ı hâl vermeğe ve me‘mûrînin ef‘âlinden iştikâyâ salâhiyetleri vardır” Bkz. TBMM Kütüphanesi, “Kânûn-ı Esâsî”, H. 7 Zi‘l-hicce 1293 / M. 24 Aralık 1876, *Düstur*, C. 4, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1299, s. 5; Ayrıca bkz. Şeref Gözübüyük – Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 28.

²⁸⁶ M. Aykanat, *age.*, s. 65-89.

²⁸⁷ İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı...*, s. 245.

Encümeni, mebusların vereceği layihaları incelemekle görevliken; Meclis-i Mebusan Arzuhal Encümeni Osmanlı tebaasının arzuhallerini incelemekle görevlendirilmiştir²⁸⁸.

II. Abdülhamid döneminde Meclis-i Mebusan Arzuhal Encümeni'nden önce kurulmuş olan Maruzat-ı Rikabiye Dairesi, doğrudan dilekçeleri kabul edip değerlendiren bir kurum değil, daha ziyade Sultan'a verilen dilekçelerin özetlenerek, yapılacak muamelelerin listelere döküldüğü bir "evrak işlem bürosu" olarak görülmelidir. Nitekim Maruzat-ı Rikabiye Dairesi'ne mahsus bir logonun (antetin) bulunmayışı, devlet salnamelerinde Maruzat-ı Rikabiye'nin bir kurum olarak zikredilmeyişi ve hatta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan Maruzat-ı Rikabiye hulasa ve cetvellerinin Sadaret'e bağlı çeşitli fonlarda dağınık olarak bulunması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Tüm bu sebeplerden ötürü Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece sıradan insanların dilekçelerini kabul edip değerlendirmek üzere tesis edilmiş ilk kurum olarak "Meclis-i Mebusan Arzuhal Encümeni" kabul edilmelidir. Bu kuruma verilen veya gönderilen arzuhaller, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde "Meclis-i Mebusan'a Verilen Müstedyat" başlıklı defterlerde kayıtlı bulunmaktadır²⁸⁹.

Meşrutiyetin ilanının Osmanlı kamusal alanına getirdiği yenilikler encümenle sınırlı kalmamış, bu dönemde sıradan insanlar meclise gönderdikleri mebuslar vasıtasıyla hükümet merkezinde siyasi temsil hakkı kazanmışlardır. Bu anlamda adayların bulunduğu bölgenin halkından olması şartıyla²⁹⁰ 1876, 1908 ve 1912 yıllarında seçimler yapılmıştır.

1908 ve 1912 seçimlerinde Meclis-i Mebusan'ın Filistin mebuslarından ikisi Kudüs'ten seçilmişlerdir. 1908 yılında Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni; 1912 yılında tekrar Ruhi el-Halidi ve Osman en-Neşasıbi'nin vekil olmaları²⁹¹, Meclis-i Mebusan'ı Kudüs kentlilerinin nezdinde ilgi çekici bir muhatap haline getirmiş, Kudüs mebuslarına hitaben dilekçeler göndermişlerdir. Kudüs kentlileri kendi haklarını parlamentoda temsil etmeye, meselelerini meclis bünyesine taşımaya ve lehlerine karar verilmesini sağlamaya çalışmışlardır. Böylece modern anlamda yönetime katılımdan bahsetmek mümkün olmuştur.

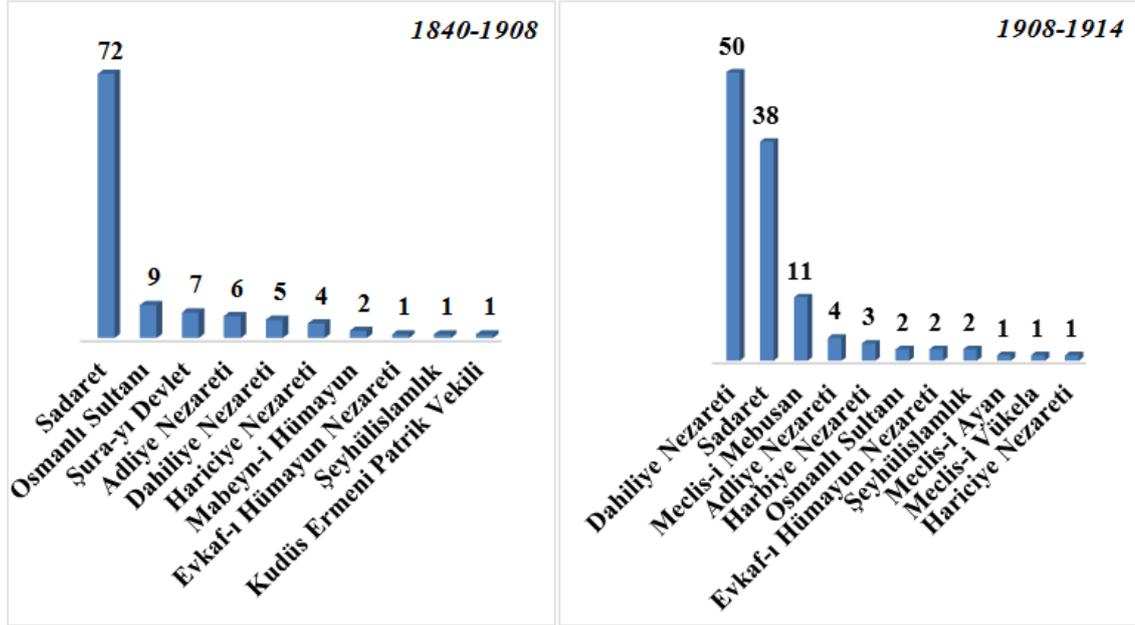
²⁸⁸ G. Sarıyıldız, *age.*, s. 86.

²⁸⁹ Bkz. C.O.A., *BEONGG.d...* 523, H. 2 Zi'l-hicce 1327 / M. 15 Aralık 1909; *BEONGG.d...* 524, H. 22 Rebiü'l-ahir 1338 / M. 14 Ocak 1920.

²⁹⁰ M. Yazbak, *agm.*, s. 50.

²⁹¹ M. Yazbak, *agm.*, s. 51-53.

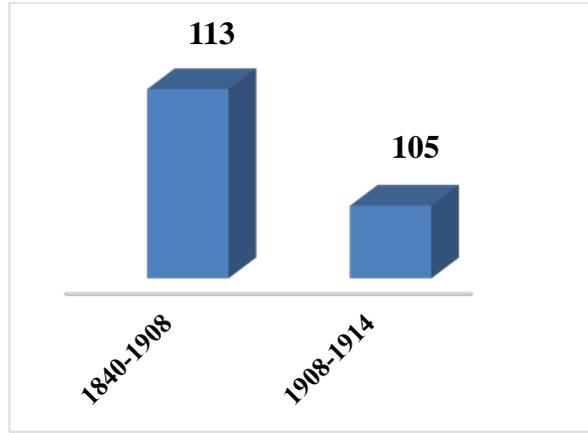
Grafik 6: 1840-1908 ve 1908-1914 Tarihleri Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 223 Adet Toplu Dilekçenin Muhatapları Bakımından Analizi

Dilekçelerin 1840-1908 ve 1908-1914 tarihleri arasındaki muhatapları karşılaştırmalı olarak analiz edildiğinde, Osmanlı sultanına hitaben gönderilen dilekçelerin sayılarında önemli ölçüde azalmanın olduğu dikkati çekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere bürokrasinin gelişmesine paralel olarak sultanlar yetkilerini merkezdeki kurumlarla paylaşmaya başlamışlardır. Kaldı ki nezaretlere gönderilen dilekçelerin sayılarında –bilhassa Dâhiliye Nezareti'ne gönderilenlerde- 1840-1908 tarihleri arasına nazaran ciddi bir artışın görülmesi bu hususun getirisidir. Osmanlı sultanlarına benzer şekilde sadrazamlara hitaben kaleme alınan dilekçelerin sayılarında da azalma söz konusudur. Osmanlı coğrafyasında elektrikli telgraf hatlarının döşenmesi ve telgraf vasıtasıyla dilekçe gönderilmeye başlanmasının ardından doğrudan nezaretlere dilekçe gönderme usulü yaygınlaşmıştır. Bu husus sadrazamın dilekçe mekanizmasındaki “aracı” rolüne duyulan ihtiyacı azalmıştır. Diğer yandan grafiklere bakıldığında 1908 yılından sonra Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ın dilekçe sisteminde yeni muhataplar olarak ortaya çıktıkları görülecektir.

Bu durumun ortaya çıkardığı en önemli sonuç dilekçeler vasıtasıyla siyasete katılım oranlarındaki artışla birlikte kendini göstermiştir. Nitekim Kudüslülere ait olduğunu tespit ettiğimiz 218 toplu dilekçeden 113 adedi 1840-1908 tarihleri arasındaki altmış sekiz yıllık döneme tesadüf ederken, 1908-1915 tarihleri arasındaki yedi yıllık dönemde 105 adet toplu dilekçeye tesadüf edilmesi bu hususun göstergesidir.

Grafik 7: 1840-1914 Tarihleri Arasında Kudüslülere Ait 218 Adet Toplu Dilekçenin Yıllara Göre Analizi

1908 devriminin dilekçeler üzerindeki etkisi yalnızca dilekçe kabul eden kurumların ve dilekçe gönderme faaliyetinin artması ile sınırlı değildir. Bilindiği üzere 1908 devrimi devlet ideolojisinde, tebaanın bireysel statüsünde ve yurttaşlığın algılanmasında, özgür basında, ifade özgürlüğünde kapsamlı dönüşümler meydana getirmiştir. Klasik dönemde “devlete sadakat” ilkesi etrafında şekillenen tebaa algısı “yurttaşlığa” doğru evrimleşmiştir. Birey bağlı olduğu güvenli statüsünden, bir mücadele ve sorgulama alanına doğru yönelmeye başlamıştır. Keza 1908 devrimi, Osmanlı topraklarında yaşayan etnik grupların dinamiklerini sarsmıştır²⁹². Osmanlı tebaasına 1876 yılında tanınan hak ve hürriyetlere ilave olarak toplantı yapma ve dernek kurma hakları da tanınmış, basında sansür kaldırılmıştır²⁹³. Bu durumun belirtilerini sivil toplum örgütlerinin kurulmasında, gazete haberlerinde, miting gibi çeşitli kitlesel protesto eylemlerinde olduğu kadar İstanbul’a gönderilen toplu dilekçelerde de görmek mümkündür.

Meşrutiyetin ilanı ilk zamanlar Kudüs’teki etnik gruplar arasında coşkuyla karşılanmış, kent sokaklarında Sultan’a çeşitli dillerde methiyeler düzülmüştür. Denilebilir ki, cemaatlerin siyasete yönelik beklentilerinin en fazla arttığı olay 1908 devrimi olmuştur²⁹⁴. Ancak bu beklentiler zamanla yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Yahudiler devrimin “İmparatorluğa sadık bir Osmanlı kimliği” yaratma idealinin kendi

²⁹² Bedross Der Matossian, “Jön Türk Devrimi’nin Ardından Gayrimüslimlerin İdaresi ve “Kudüs Meselesi”, *Jön Türklerin Filistin’i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 201; Michelle U. Campos, “Osmanlı’nın Son Döneminde Filistin’de Yurttaşların Yaratılması, Yurttaşlığın Sorgulanması”, *Jön Türklerin Filistin’i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 25-38; Yuval Ben-Bassat – Eyal Ginio, “Giriş: Bir Vaka Çalışması Olarak Jön Türk Döneminde Filistin”, *Jön Türklerin Filistin’i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 13-15.

²⁹³ B. Tanör, *age.*, s. 309.

²⁹⁴ Y. Ben-Bassat - E. Ginio, *agm.*, s. 13.

cemaatlerini asimile edebilecek bir tehdit oluşturacağından, Osmanlı Türkçesi'nin kendi toplulukları arasında yaygılaşmasıyla birlikte İbranice'nin unutulmaya yüz tutacağından ve genç Yahudi erkeklerin Osmanlı ordusuna alınacaklarından endişe duymaya başlamışlardır²⁹⁵. Müslüman Araplar başlangıçta Osmanlılık idealine inanmakla birlikte, İttihat ve Terakki'nin özellikle Trablusgarp ve Balkan yenilgilerinin ardından Panturancılığa yönelmeleriyle birlikte yeni rejime yönelik beklentilerini yitirerek Arap milliyetçiliği idealine daha sıkı tutunmaya başlamışlardır²⁹⁶. Yüzyıllardır Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Yunan rahiplerin nüfuzundan rahatsızlık duyan Arap Ortodoks cemaati, Kanun-ı Esasi'nin kendilerine bir hak olarak tanıdığı karma meclisi kurarak Patrikhane'nin yönetimine daha fazla dâhil olabileme ümitleriyle rejime yönelik beklentilerini artırmışlardır. Keza Ermeni Patrikhanesi'nin yönetim grubunu oluşturan kardeşliğe katılım seküler cemaatler tarafından daha fazla önemsenir olmuştur.

Kudüs kenti, devrim sonrasında etnik gruplar arasındaki çatışmaları göstermesi bakımından da örnek bir inceleme alanı sunmaktadır ve hükümet merkezine gönderilen dilekçelerin konularında söz konusu görüş ayrılıklarının izlerine rastlamak mümkündür. Genel olarak 1908 devriminden sonra hükümet merkezine gönderilen dilekçelerin konularına bakıldığında, Rum ve Ermeni patrikhaneleri ile Yahudi Hahambaşılığının şubelerinin bulunduğu Kudüs kentinin iktidar mücadelelerinin verildiği bir odak noktası haline geldiği anlaşılmaktadır²⁹⁷. 1908 devrimi, Kudüs'ün ileri gelen Müslüman aileleri arasındaki güç dengelerini de alt üst etmiştir. Devrimden sonra Kudüs'ün önde gelen güçlü ailelerinden Halidilerin tekrar siyaset arenasına dönmeleriyle birlikte²⁹⁸, Halidiler ile Hüseyiniler arasındaki rekabet ortamı kızışmıştır.

Bu tarihten sonra Kudüs'ten gönderilen dilekçelerde 19. yüzyıl öncesinden farklı olarak yeni söylem ve terimlerin benimsendiği dikkati çeker. Dilekçe sahiplerinin Kanun-ı Esasi'nin kendilerine verdikleri haklara sıkça vurgu yaptıkları görülür. Özellikle Kudüs'te yaşayan Rum Ortodoks milleti tarafından gönderilen dilekçelerde, *Kânûn-ı Esâsî nâmına bir ân evvel tesviyesine...; Kânûn-ı Esâsî ahkâmına mugâyir*

²⁹⁵ Ruth Kark – Nadav Solomonovich, “1908 Jön Türk Devrimi'nin Filistin Yahudi Cemaatinin Basınındaki Yansıması”, *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 159-162.

²⁹⁶ Butrus Abu-Manneh, “Arap-Osmanlıcılarının Jön Türk Devrimi'ne Tepkileri”, *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 142; Issam Nassar, “Jön Türkler Yönetiminde Kudüs: Yerel Kaynaklara Dayalı Bir İnceleme”, *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 117.

²⁹⁷ B. Der Matossian, agm., s. 181; M. U. Campos, agm., s. 29, 30; Y. Ben-Bassat - E. Ginio, agm., s. 13-15.

²⁹⁸ R. Mazza, *age.*, s. 33.

bulunduğu cihetle...; Kânûn-ı Esâsî'ye müstenid idüğünden matlûbumuzun tervîci...; Kânûn-ı Esâsî'nin manastıra duhûlü gayr-i mümkün...; Kânûn-ı Esâsî'nin yüz on sekizinci maddesi mufâdınca...; Kânûn-ı Esâsî nâmına istîrhâm ederiz...; Kânûn-ı Esâsî'ye muhâlif hareketde bulunan patrîki...; Kânûn-ı Esâsî'ye muhâlifdir...; Kânûn-ı Esâsî'nin teklîf ettiği müsâvâtı kabûl etmez ise kime mürâca'at edeceğiz?; Kânûn-ı Esâsî'nin tekrâr i'âde olunduğuna derece-i hâl-i mes'adet-i iştîmâlde bulunuyorduk ise de râhiblerimizin bir takım istibdâdkârâne mu'âmeleleri bizi devr-i istibdâda selâm okuttu... gibi ifadeler dikkati çeker²⁹⁹. Yalnızca gayrimüslimler değil Kudüs kasapları, fukarası ve müteahhit gibi meslek gruplarına mensup kişiler tarafından gönderilen dilekçelerde dahi Kanun-ı Esasi'nin adına doğrudan doğruya vurgu yapıldığı görülür³⁰⁰.

Esasında Kanun-ı Esasi 1876'dan sonra tamamen yürürlükten kalkmamış, salnamelerde yer almaya devam etmiştir. Bununla birlikte dilekçelerde Kanun-ı Esasi'nin tanıdığı haklara atıf yapan argümanların 1908 devriminden itibaren kullanılmaya başlandığı; Kanun-ı Esasi'nin “istibdad devri”ni bitiren bir metin olarak algılandığı, keza dilekçelerde haklarını ararken şikâyet edilen kişilerin “istibdad taraftarı/istibdadcı”, “eski devrin hafiyesi” olarak nitelendirildikleri dikkati çekmektedir. Öte yandan şikâyet edilen kişilerin “kanuna uymadıkları/muhâlif davrandıklarına” dikkat çekilmiştir. Keza kanunun tanıdığı hakların uygulanmasına ilişkin toplumun beklentilerinde artış söz konusudur.

Genel itibariyle Kanun-ı Esasi'nin Müslüman ve gayrimüslim ayırt edilmeksizin tüm Osmanlı tebaası tarafından temel yasa kaynağı kabul edilerek dilekçelerde Kanun-ı Esasi'nin getirdiği ilkelere dikkat çekilmiş, kanun maddelerinin itibarına sığınılmıştır. Dilekçe sahipleri artık Tanzimat öncesinde olduğu gibi taleplerini yalnızca Sultan'ın insafına bırakmamışlardır; anayasal haklarına dair farkındalık kazanmışlar ve dilekçelerde anayasal söylemler benimsemişlerdir. Kanun-ı Esasi, sıradan Osmanlı insanların dilekçelerinde haklarını ararken başvurdukları referans metni olmuş, dilekçelerinde anayasal haklarına atıf yapan argümanlar geliştirmişlerdir. Bu bir anlamda kamuoyu bilincinin arttığına da işaret etmektedir.

²⁹⁹ C.O.A., *BEO*. 3438/257818, H. 24 Şevval 1326 / M. 19 Kasım 1908; *BEO*. 3441/258062, H. 5 Zî'l-ka'de 1326 / M. 29 Kasım 1908; *BEO*. 3447/258496, H. 11 Zî'l-ka'de 1326 / M. 5 Aralık 1908; *BEO*. 3464/259772, H. 4 Zî'l-hicce 1326 / M. 28 Aralık 1908; *BEO*. 3481/261038, H. 7 Muharrem 1327 / M. 29 Ocak 1909; *BEO*. 3514/263515, H. 25 Safer 1327 / M. 18 Mart 1909; *DH. MKT*. 2694/92, M. 28 Aralık 1908; *DH. MKT*. 2791/94, H. 19 Rebîü'l-evvel 1327 / M. 10 Nisan 1909; *DH. MKT*. 2686/91, H. 25 Zî'l-ka'de 1326 / M. 19 Aralık 1908.

³⁰⁰ C.O.A., *BEO*. 3587/268993, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 29 Haziran 1909; *DH. MKT*. 2785/58, H. 13 Rebîü'l-evvel 1327 / M. 4 Nisan 1909; *DH. MKT*. 2749/32, H. 3 Safer 1327 / M. 24 Şubat 1909; *HR.TO*. 402/46, M. 22 Nisan 1910.

1.3.3. Dilekçe Mekanizması ve Hükümdarın Meşruiyeti

19. yüzyıl –bilhassa yüzyılın ikinci yarısı- ulus devlet fikirlerinin yayıldığı ve ulusların İmparatorluktan koptuğu, iktidarın kaynağının Tanrı’dan alındığı söyleminin yeterli gelmemeye başladığı, hükümdarın “meşruiyetinin” (kabul edilirliliğinin) sorgulandığı, dahası rejime muhalif ve aday olan yeni cemiyetlerin ortaya çıktığı devirdir. 19. yüzyıl ortalarına doğru yeni kurumların teşkil edilmesi ve bürokratik ihtisaslaşmanın artmasıyla birlikte Osmanlı sultanları yetkilerinin pek çoğunu yeni kurulan nezaretler ve meclislerle paylaşmak zorundadır. Artık devletin sultanın şahsında cisimleştiği günler geride kalmıştır. Dolayısıyla bu yüzyılın sultanları gerek siyasi elitler, gerekse toplum nezdinde meşruiyetlerini vurgulamaya daha ziyade ihtiyaç duymaktadır.

Osmanlı sultanlarının otoritelerinin kabul ve tasdiki manasına gelen cülus, beyat, kılıç kuşanma ve kabul törenlerine önceki dönemlerden daha fazla siyasi işlev yüklemeleri, dahası yabancı devletlerin sefarethanelelerinde düzenlenen balolara iştirak etmeye ve devlet ricali ile aynı masada yemek yemeye başlamaları, özetle “yeni adetlerin” (ihdasat-ı asriyyenin) türemesi, yalnızca Batı etiketli modernleşmenin rağbet görmesinden ötürü değildir. Osmanlı sultanları tüm bu merasimlerle devlet erkanı ve yabancı devletlerin elçileri nezdinde meşruiyetlerini pekiştirme vesilesi yaratmışlardır³⁰¹.

Osmanlı sultanlarının ordularının başında muzaffer bir komutan edasıyla dönme ihtimallerinin azaldığı bu yüzyıl, tebaaları nezdinde de meşruiyetlerini pekiştirecekleri yeni vasıtalar yaratmalarını yahut mevcut imkanlara daha çok başvurmalarını gerekli kılmıştır. Osmanlı sultanları giderek tebaası nezdinde “daha görünür olmaya” ve tebaası ile yakınlaşmaya başlamıştır. Keza devlet dairelerine Sultanların portrelerinin asılması gibi uygulamalarla okuma-yazma bilmeyen toplumsal kesimlere hitap edildiği düşünülebilir. Aynı amaçla 19. yüzyılda Osmanlı sultanları tıpkı selefleri gibi İslam geleneğine uygun olarak doğrudan halktan dilekçe kabul etmeye devam etmişlerdir. Oluşan tüm fırsatları değerlendirerek kendilerini tebaasını önemseyen adil yöneticiler olarak göstermişlerdir. Ramazan ayında gerçekleştirilen cuma selamlıkları başta olmak üzere, bayram selamlıklarında, her yıl hac mevsiminde yapılan surre alaylarında, tersane, okul, kışla, mevlevihane, köşk, kasır ve mesire yerlerine ziyaretlerinde, ilk defa

³⁰¹ H. T. Karateke, agm., s. 8, 41, 42.

çıkmaya başladıkları memleket seyahatleri esnasında³⁰² sıradan insanların herhangi bir aracı kurum veya kişi olmaksızın kendilerine ulaşabilmeleri için imkanlar yaratmışlardır. Osmanlı tebaası “muhayyel bir şahsiyet” olarak gördüğü Osmanlı sultanı ile bu merasimler vesilesiyle yüz yüze gelme fırsatı yakalamıştır. Öyle ki, 1830’lu yıllarda II. Mahmut’un Tekirdağ, Gelibolu, Edirne, İzmit, Şumnu, Rusçuk ve Silistre seyahatlerinde halkın kendisine sunduğu dilekçeleri yanında götürdüğü “arzuhal sandığı”nda topladığı; 1847 yılında Sultan Abdülmecid’in surre alayı esnasında tebaasının arzuhallerini kabul ettiği bilinmektedir³⁰³. Yine 1850 yılında Sultan Abdülmecid’in Eyüp’teki Rami kışlasını ziyareti sırasında Kudüs ahalisi kentteki suyollarının tamirinden dolayı kendisine teşekkür mahzarı sunmuşlardır³⁰⁴. Öte yandan ilk defa en uzak mesafeli seyahati gerçekleştiren Sultan Abdülaziz’in 1863 yılında İzmir ve İstanbul’da aldığı tezahürat, artık tebaa ile hükümdar arasında yeni bir iletişimin varlığına işaret etmektedir. Artık Osmanlı sultanlarını eskisi gibi sükût içerisinde seyretmek yerine bağırarak tezahüratta bulunmak “edep dışı” sayılmamaktadır³⁰⁵.

Tanzimat döneminde sultanın tebaası nazarında en fazla “görünür” olduğu zaman Cuma namazına gidiş ve dönüşü esnasında gerçekleştirdiği selamlık resmidir. 19. yüzyılda sultanların Fatih, Süleymaniye, Dolmabahçe, Nusret, Teşvikiye, Asariye, Üsküdar Yeni Camii, Selimiye, Beşiktaş, Abbas Ağa gibi camilere giderek Cuma selamlığı gerçekleştirdikleri ve bu esnada halkın maruzatını kabul ettikleri tespit edilmiştir³⁰⁶.

Cuma selamlıklarında sultana sunacak arzuhali olanlar havaya kaldırarak, hasır yakarak veya bir kamışın ucuna bağlayarak görevlilerin dikkatini çekmeye

³⁰² G. Sarıyıldız, *age.*, s. 7, 20, 25, 63; M. İpşirli, “Cuma Selamlığı...”, s. 461; A. Dolu, “XVIII. Yüzyılda Kudüslülüler...”, s. 107; B. Onaran, *age.*, s. 88, 89; C. Kırılı, *age.*, s. 26; N. Özbek, *age.*, s. 124, 125.

³⁰³ G. Sarıyıldız, *age.*, s. 17, 21.

³⁰⁴ C.O.A., *A.İAMD.* 18/92, H. 1 Receb 1266 / M. 13 Mayıs 1850.

³⁰⁵ H. T. Karateke, *age.*, s. 14, 15.

³⁰⁶ C.O.A., *A.İAMD.* 22/56, H. 29 Zi’l-hicce 1266 / M. 5 Kasım 1850; *A.İAMD.* 66/88, H. 21 Ramazan 1272 / M. 26 Mayıs 1856; *A.İAMD.* 72/3, H. 23 Rebîü’l-Evvel 1273 / M. 21 Kasım 1856; *A.İAMD.* 72/10, H. 7 Rebîü’l-âhir 1273 / M. 5 Aralık 1856; *A.İAMD.* 72/11, H. 14 Rebîü’l-âhir 1273 / M. 12 Aralık 1856; *A.İAMD.* 72/24, H. 26 Cemâziye’l-Evvel 1273 / M. 22 Ocak 1857; *A.İAMD.* 72/28, H. 2 Recep 1273 / M. 26 Şubat 1857; *A.İAMD.* 72/31, H. 16 Recep 1273 / M. 12 Mart 1857; *A.İAMD.* 82/100, H. 13 Zi’l-ka’de 1274 / M. 25 Haziran 1858; *A.İAMD.* 83/13, H. 28 Zi’l-ka’de 1274 / M. 10 Temmuz 1858; *A.İAMD.* 83/30, H. 21 Zi’l-hicce 1274 / M. 2 Ağustos 1858; *İ.DH.* 115/5789, H. 29 Zi’l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845; *İ.DH.* 115/5790, H. 29 Zi’l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845; *İ.DH.* 115/5791, H. 29 Zi’l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845; *İ.DH.* 115/5792, H. 29 Zi’l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845; *İ.DH.* 115/5793, H. 29 Zi’l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845; *İ.DH.* 115/5794, H. 29 Zi’l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845; *İ.DH.* 127/6482, H. 17-Ramazan 1262 / M. 8 Eylül 1846; *İ.DH.* 127/6483, H. 22 Ramazan 1262 / M. 13 Eylül 1846; *İ.DH.* 155/8058, H. 4 Şevvâl 1263 / M. 15 Eylül 1847; *İ.DH.* 233/14043, H. 26 Cemâziye’l-âhir 1267 / M. 28 Nisan 1851; *İ.DH.* 346/22835, H. 14 Ramazan 1272 / M. 19 Mayıs 1856; *A.İMKT.NZD.* 39/72, H. 29 Ramazan 1267 / M. 28 Temmuz 1851.

çalışmışlardır. Arzuhallerin sultan camiiye gelirken verilmesi adetten olup, genellikle cami çıkışında arzuhal kabul edilmemiştir. II. Mahmut dönemine gelinceye kadar toplanan arzuhaller sır kâtibi yamağına özetletilerek, asılları ile birlikte silahdar ağaya teslim edilmişlerdir. Bu dönemden itibaren Cuma selamlıkları esnasında sultana verilen dilekçeleri namaz esnasında saflar arasında boyunlarında çantalar asılı görevliler toplamışlardır³⁰⁷. Arzuhallerin kısa özetleri çıkarılarak Sultan'a iletilmiştir³⁰⁸. Doğrudan Sultan'a takdim edilen dilekçeler üç aşamalı bir bürokratik işleme tabi tutularak sonuçlandırılmıştır. İlk olarak Mabeyn Başkâtibi'nin tezkiresiyle birlikte Sadaret'e gönderilmiştir. İkinci aşamada Sadaret tarafından özetlenerek ve yapılacak muamele özetin üzerine yazılarak tekrardan Sultan'a arz edilmek üzere Mabeyn'e takdim edilmiştir. Üçüncü aşamada ise Sultan'ın iradesine (görüşüne) göre sonuçlandırılmıştır. Zamanla merkezi bürokrasi uzmanlaşınca Sultan'a takdim edilen dilekçeler konuyla ilgili nezarete havale edilerek nezaretler tarafından neticelendirilmiştir. Osmanlı sultanlarına doğrudan arzuhal sunma geleneği zamanla Cuma günlerine has bir gelenek olarak algılanmaya başlanmıştır ki; II. Mahmut dönemine ait bir uyarı ilanında *Cuma günleri haricindeki günlerde hiçkimsenin arzuhal vermemesi, eğer verilerse cezalandırılacakları* ifade edilmektedir³⁰⁹.

Çeşitli sebeplerle yolu İstanbul'a düşen Kudüs kentlileri de sultana ulaşmalarına imkan veren fırsatları değerlendirmiştir. Ancak Kudüslülerin Cuma selamlıkları esnasında doğrudan sultana sundukları dilekçelerin daha ziyade bireysel olduğu görülmektedir. Toplu olarak merkeze gitmenin, sultana ulaşarak dilekçe sunmanın zorluğu düşünüldüğünde bu durum gayet normal karşılanmalıdır. Borcunu ödeyemeyen³¹⁰, maaşına zam isteyen³¹¹, çeşitli sebeplerle İstanbul'a gelen ancak memleketine dönecek parası kalmadığı için harcırah talebinde bulunan³¹² Kudüslüler beklentilerini karşılar umuduyla doğrudan sultana müracaat etmişler, "mahzun" olduklarını ifade ederek sultanın merhametine sığınmışlardır. 19 Ekim 1845 tarihinde Yenicamii'ndeki selamlık resminde Kudüs sakinlerinden Teodori isimli zımmi Sultan Abdülmecid'e arzuhal sunarak borçlarından kurtarılmasını ve çocuk çocuğunun yanına

³⁰⁷ Tahsin Paşa, *age.*, s. 19.

³⁰⁸ M. İpşirli, "Cuma Selamlığı...", s. 466.

³⁰⁹ H. T. Karateke, *age.*, s. 141.

³¹⁰ C.O.A., *İ.DH.* 158/8184, H. 17 Zi'l-ka'de 1263 / M. 27 Ekim 1847; *İ.DH.* 463/30843, H. 21 Rebü'l-Evvel 1277 / M. 7 Ekim 1860.

³¹¹ C.O.A., *İ.DH.* 356/23500, H. 8 Muharrem 1273 / M. 8 Eylül 1856.

³¹² C.O.A., *İ.DH.* 466/31175, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1277 / M. 24 Aralık 1860; *İ.DH.* 470/31468, H. 10 Ramazan 1277 / M. 22 Mart 1861; *İ.DH.* 559/38969, H. 21 Şa'bân 1283 / M. 29 Aralık 1866; *İ.DH.* 596/41515, H. 19 Rebü'l-âhir 1286 / M. 29 Temmuz 1869.

gönderilmesini istemiştir³¹³. Kudüs Mutasarrıfı Ali Paşa'nın Divan Kâtibi olan Eşref Efendi'nin annesi Hatice hatun 27 Ekim 1847 tarihinde Selimiye Camii'sindeki selamlık esnasında yine Abdülmecid'e arzuhal sunarak vefat eden oğlundan kendisine kalan borçları ödeyebilmesi için kendisine maaş bağlanmasını talep etmiştir³¹⁴. 22 Mart 1861 tarihinde Dolmabahçe Camii'nde yapılan selamlık resminde Sultan Abdülaziz'e arzuhal sunan Kudüs debbağ (derici) esnafından Hüseyin Ağa, Kudüs'teki debbağhanesine devlet tarafından el konulmasından ötürü elli bin kuruştan fazla zarara uğradığını iletmiştir³¹⁵.

Dilekçe sahiplerinin sosyal statüleri söz konusu olduğunda ise mutasarrıf, rahip, esnaf ve ulema gibi belli zümrelere dâhil oldukları görülmektedir. Merkeze gitmenin yaratacağı mali zorluk sıradan insanların birebir sultana ulaşmasının önünde engeldir. Bu durum yalnızca Kudüs'e özgü olmayıp, İmparatorluk genelinde sultana dilekçe sunan kişilerin genellikle İstanbul'da yaşayan şahıslar olduğu belirtilmelidir. Genel olarak maruzat hulasalarının konularını maddi taleplerin veya makam beklentilerinin oluşturduğu dikkati çekmektedir. Dilekçenin takdim olunmasına sebebiyet veren mesele, çeşitli nezaretlere havale edilmek suretiyle çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Bu geleneğin özellikle II. Abdülhamid döneminde daha fazla rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Yaşamını ekseriyetle saray duvarlarının ardında dışa kapalı olarak sürdüren, buna rağmen toplumun tüm katmanlarına nüfuz etmeyi amaçlayan II. Abdülhamid, çeşitli semboller aracılığıyla “görünmeden görünmeyi” ve iktidarını vurgulamayı amaçlamıştır. Abdülhamid'in şüpheli ve tedbirli yapısında ecdadının yaşadığı hal' hikayelerinin ve bizzatihi kendisinin başından geçen suikast girişimlerinin etkisinin olduğu açıktır. Journaller sayesinde herşeyden haberdar olmaya çalışması, Cuma selamlıklarına seleflerinden çok daha ayrı bir itina göstermesi, dahası hem journallerle havadis getirenlere hem de arzuhal takdim edenlere sadaka ve ihsanlarda bulunması, herşeyden haberdar olma ve otoritesini sağlamlaştırma isteğinden ötürüdür³¹⁶.

Cuma selamlıkları Sultan'a, takip ettiği İslamcılık politikası kapsamında vurgulamak istediği “İslam âleminin halifesi” misyonunu yerine getirebileceği ideal bir fırsat yaratmıştır. O kadar ki, Yıldız sarayının kapısından Yıldız camiine giden yolun

³¹³ C.O.A., *A.AMD* 1/41, H. 17 Şevvâl 1261 / M. 19 Ekim 1845.

³¹⁴ C.O.A., *İ.DH.* 158/8184, H. 17 Zi'l-ka'de 1263 / M. 27 Ekim 1847.

³¹⁵ C.O.A., *İ.DH.* 470/31468, H. 10 Ramazân 1277 / M. 22 Mart 1861.

³¹⁶ H. T. Karateke, *age.*, s. 19, 22.

kısa mesafesine rağmen bu yolda selamlık alayına görkemli bir özen gösterilmiştir³¹⁷. Hamidiye camiinin yapılmasından sonra II. Abdülhamid'in Cuma namazlarını sıklıkla bu camiide kıldığı³¹⁸ bilinmektedir. Öyle ki, Cuma selamlıkları bu döneme gelinceye kadar gazete haberlerinde birkaç cümle ile geçiştirilirken, bu yüzyılda ilk olarak birer propaganda aracı olarak gazetelerde süslü cümlelerle tarif edilmeye başlanmıştır. Keza II. Abdülhamid dönemine gelinceye kadar “selamlık” kelimesi sultanların tebaasının arasına çıkıp onları selamladığı tüm alayları kapsarken ve Cuma merasimlerine “Sultan’ın camii ziyareti” nazarıyla bakılırken, II. Abdülhamid devrinde kelimenin kapsamı yalnızca Cuma merasimlerini ifade edecek şekilde daralmıştır. Dahası bu dönemde “resm-i ‘âlî” denildiğinde yalnızca Cuma selamlıkları anlaşılır hale gelmiştir. Keza önceki yüzyıllarda uzun süre Cuma selamlıklarına çıkmayan sultanlar bulunurken, son yüzyılın sultanlarının şiddetli hastalıklar haricinde Cuma merasimlerini kaçırmamaları, dahası sultanların Cuma namazına gitmemelerinin sağlıkları ile ilgili şaibelere yol açabildiği, yine bu merasimlerin sultanlara devlet erkanını yoklama fırsatı verdiği Cuma selamlıklarının hem tebaa hem de devlet erkanı arasında bir propaganda malzemesi haline geldiğinin ve dini öneminin yanı sıra siyasi bir karaktere büründüğünün göstergeleridir³¹⁹.

Tanzimat devrinden beri gelişen bürokratik kurumsallaşmanın II. Abdülhamid döneminde daha da gelişmesiyle birlikte, Yıldız Sarayı’na bağlı Maruzat-ı Rikabiye adında bir büro teşkil edilmiştir³²⁰. Buna paralel olarak Sultan’a arzuhal takdim edenlere atıyye-i seniyye verilmiştir. Böylelikle Sultan’a dilekçe sunma eylemi teşvik edilmeye çalışılmıştır. Zira arzuhaller, sultanların herşeyden haberdar olmalarını, kendi memurlarını denetleme ve otoritelerini sağlamlaştırılmalarını sağlayan vasıtalar olarak algılanmaya başlanmıştır. Maruzat-ı Rikabiye bürosunun hangi tarihte teşkil edildiği bilinmemekle birlikte, arşivde yeralan ve dilekçelerin nerede, ne zaman takdim edildikleri, özetleri ve muamelatının yazılması ile birlikte oluşturulan maruzat hulasaları ve hulasa-i maruzat cetvelleri, Sultan’a dilekçe sunma geleneğinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistemli bir hale geldiğini göstermektedir. Bu gelenek, Osmanlı tebaasının iktidarı tanımlayan simgeleri içselleştirmelerine, Osmanlı sultanlarının ise meşruiyetlerinin istikrarını sağlamalarına olanak tanımıştır.

³¹⁷ Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 53-91.

³¹⁸ M. İpşirli, “Cuma Selamlığı...”, s. 463.

³¹⁹ H. T. Karateke, *age.*, s. 24, 124, 125, 128, 129.

³²⁰ S. Afacan, *agm.*, s. 9; Tahsin Paşa, *age.*, s. 19; Ayrıca Maruzat-ı Rikabiye’nin bürokratik işleyişine dair ayrıntılı bilgi için bkz. G. Sarıyıldız, *age.*, s. 56, 71, 78.

1.3.4. Osmanlı Taşrasında Dilekçe Mekanizmasının İşleyişi

Osmanlı hükümetinin takip ettiği merkeziyetçilik politikası taşranın en ücra köşelerinde dahi merkezi kontrolü ve denetimi sağlayacak bir sistem kurulmasını gerektirmiştir. Hükümet bu politika ile taşrada servet ve nüfuzlarını artırarak devlete karşı tehdit oluşturabilecek yerel güçlerin ortaya çıkmasını engellemeyi amaçlamıştır. Bu anlamda pek çok Osmanlı idari merkezinde olduğu gibi Kudüs özelinde de yapılan ilk kapsamlı düzenleme, 1841 yılından itibaren sancağın idaresinin Şam valisi tarafından tayin edilen *mütesellim*den alınarak, doğrudan hükümet merkezinden atanan *mutasarrıf*a emanet edilmesidir³²¹. Böylelikle, çoğunlukla Sultan'ın yakın çevresinden gelen, çoğunlukla en az bir yabancı dile aşinalığı bulunan, Tanzimat'ın ürünü olan okullarda eğitim görmüş, çeşitli vilayetlerde veya devlet kurumlarında üst düzey mevkilerde çalışmış deneyimli memurlar sancağın en yetkili idarecisi olmuştur³²².

Kudüs mutasarrıfı hükümet merkezine gönderilen dilekçelerin sonuçlarının iletildiği en yetkili amir olduğu gibi, dilekçelerle ilgili olarak zaman zaman mutasarrıfın görüşüne de müracaat edilmiştir. Aynı zamanda sorumluluk sahası ve yetkileri bakımından Kudüs sancağı dâhilinde dilekçelerin en önemli muhatabı mutasarrıftır. Örnek vermek gerekirse Kudüs ahali 1908 yılında Meclis-i İdare Başkâtibi Abdülkadir Efendi'nin suistimallerinden duydukları rahatsızlığı doğrudan Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey'e iletmeyi tercih etmişlerdir³²³. Keza 1914 yılında Kudüs Rum Ortodoks milleti, Rum Ortodoks Patrikhanesi'ndeki Yunan ruhbanın baskı ve tahakkümü karşısında Kudüs Mutasarrıfı Ahmed Macid Bey'e müracaat etmiştir³²⁴. Sorunları öncelikle en yakındaki merciiye ileterek çözüme eğilimi, meselelerin mutasarrıf kanalıyla merkeze iletilirse daha çabuk sonuçlanacağı düşüncesi, hakkını hem yerel hem de merkezi kurumlara başvurarak aramak veyahut da önce yerel makamları tüketmek düşünceleri müracaatların muhataplarını belirleyebilir.

Osmanlı taşrasında kurumsal anlamda köklü değişimlerin gerçekleşmesi, 1864 ve 1871 tarihlerinde peşi sıra çıkarılan Vilayet Nizamnameleriyle birlikte olmuştur. Söz konusu nizamnameler doğrultusunda taşradaki sancak ve eyalet divanları kaldırılarak, yerlerine vilayet, liva ve kazalarda idare meclisleri kurulmuştur. Mutasarrıfın başkanlığında toplanan idare meclisine (Meclis-i İdare) devlet memurlarından suç işleyenleri yargılamak, sancağın gelir ve giderlerini gözden geçirmek gibi sorumluluklar

³²¹ İ. Satış, "Kudüs Mutasarrıfları...", s. 545.

³²² Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti...*, s. 104, 105.

³²³ C.O.A., *DH.MKT.* 2696/96, H. 6 Zi'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908.

³²⁴ C.O.A., *DH.İD.* 118/12, H. 8 Rebü'l-evvel 1332 / M. 4 Şubat 1914.

verilmiştir. Bunların yanı sıra, çeşitli binaların ve köy yollarının bakımı ve onarımı da bu meclisin diğer görevleridir³²⁵. Kudüs İdare Meclisi, hem Kudüs kaza meclisi hem de sancak meclisi olarak sancağa bağlı kaza ve nahiyelerin üst organıdır. Gazze ve Yafa gibi kazalardaki idare meclislerinin aldığı kararlarda temyiz görevini üstlenmiştir³²⁶. Diğer yandan idare meclisleri, sancak ve eyalet divanlarının dilekçe mekanizmasındaki misyonlarını devralmış, kendilerine yapılan müracaatları sonuçlandırma veya hükümet merkezine havale etme usulünü devam ettirmişlerdir.

Haim Gerber, Kudüs İdare Meclisi'ne ait 1904, 1905 ve 1909 tarihli zabıtlardan faydalandığı eserinde, Kudüslülerin genellikle arazi, vakıf ve vergi meselelerinde idare meclisine başvurduklarını ifade etmektedir. Kudüs sakinleri nüfus kayıtlarındaki bilgileri güncelleme taleplerinde, tapu defterlerine arazilerini kaydettirmek istediklerinde, Kudüs'te ikamet edebilmek için izin almaları gerektiğinde idare meclisine müracaat etmişlerdir. Ayrıca muhtar seçimlerinin denetlenmesi, belediye bütçelerinin görüşülmesi, sancakta hizmet süreleri dolan iyi huylu memurlara hizmet sertifikası verilmesi, jandarma, belediye polisi, köy bekçisi, cami vaizi gibi alt düzeydeki memurların tayinleri, sancakta çalışmaya başlayacak olan görevlilerin belgelerinin kontrol edilmesi, vergi tahsilatı, vakıflar, dahası muhtaç mahpuslar için gıda temini gibi hususlar meclisin sorumluluk sahasına dâhildir. Keza Kudüs İdare Meclisi, Kudüs sakinlerine kaza meclislerinin verdiği kararlara itiraz etme imkanı sunmaktadır. Örneğin Gazze-Mısır arasında tuz kaçakçılığı yapan bir kişiye dair Gazze İdare Meclisi'nin verdiği ceza, Kudüs İdare Meclisi tarafından "idare meclisinin bir hukuk mahkemesi olmadığı" gerekçesiyle iptal edilmişti. Zira bu tarihlerde suçluları cezalandırma yetkisi Kudüs Bidayet mahkemesine aittir³²⁷.

Diğer yandan Kudüs sancağında 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi gereğince yılda bir kere kırk gün süreyle toplanan ve sadece yerel temsilcilerden oluşan Meclis-i Umumi-i Vilayet (Vilayet Genel Meclisi) de halkın istek ve sorunlarını hükümet merkezine ileterek danışmanlık misyonunu üstlenmiştir. 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'ne göre meclisin görevleri dâhiline yolların ve kamu binalarının yapımı/onarımı, tarım ve ticaretin geliştirilmesi için gereken tedbirlerin alınması, mevcut vergilerin değiştirilmesi ya da vilayetin koyacağı yeni vergilerin görüşülmesi de girmektedir. Meclisin toplanmasından bir ay evvel tespit edilen delegeler sancak ve

³²⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 70-82; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 254-261.

³²⁶ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 111.

³²⁷ Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985, s. 122-130.

kazalardaki halkın bayındırlık, eğitim, tarım ve ticaretle ilgili dilekçelerini toplamış, bu meseleler mecliste görüşüldükten sonra alınan kararlar hükümet merkezine sunulmuştur³²⁸. Bu sebepten ötürü meclis karar alma organı değil, yalnızca danışma ve meseleleri hükümet merkezine iletme aracı olarak faaliyet göstermiştir.

Osmanlı taşrasında 19. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar beldenin planlama, bakım, sosyal yardım ve temizliğinden sorumlu olan kadı, Dror Zeevi'nin ifadesiyle "fiili belediye reisi, baş noter, subaşı vekili ve Osmanlı yönetiminin yarı zamanlı veznedarı"dır. Adli vakalar kadı'nın bulunduğu şer'i mahkemede karara bağlandığı gibi, köylüler vergilerini ödemek, zımmiler de zorunlu baş vergilerini (cizye) ödemek için kadıya müracaat etmek zorundadır³²⁹. 19. yüzyıl öncesinde Kudüs kadısının yetki sahası yalnızca Kudüs ile sınırlı olmayıp, Gazze sancağına kadar uzanmaktadır³³⁰. Ayrıca Divan'da şer'i meselelere dair olan dilekçelerin sonuçları Kudüs kadısına bildirilmektedir³³¹.

Sahip olduğu idari, mülki, adli, beledi görevlerle bir hâkimden çok daha fazlası olan kadı, Tanzimat döneminde sorumluluklarının bir kısmını yeni kurulan meclisler ve mahkemelerle paylaşmak durumundadır. 1872 yılına gelindiğinde çıkarılan bir nizamname ile kadıların başkanlığındaki şer'i mahkemelerin yanı sıra, yeni çıkarılan kanunları (1840, 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunlarını) uygulamaya koymak üzere Nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. Dilekçe sahipleri kamu hukuku kapsamına giren talep ve şikâyetlerini taşradaki klasik kadı mahkemelerine iletebildikleri gibi, modern nizamiye mahkemeleri de taşrada Osmanlı tebaasının adli konulardaki şikâyetlerini değerlendirmeye almıştır. Yafa, Gazze ve Halilürrahman kazalarındaki Mahkeme-i İstinaf'lar davaları bir üst mercii olarak Kudüs'teki Mahkeme-i Bidayet'e iletmişlerdir. Kudüs'teki Mahkeme-i Bidayet, hem kazalardaki mahkemelerden gelen adli şikâyetleri, hem de kendi bölgesinde bakmakla yükümlü olduğu adli şikâyet ve davaları inceleyerek, çözüme kavuşturamadıklarını bir üst mahkeme olan Beyrut'taki mahkeme kanalıyla İstanbul'daki Mahkeme-i Temyiz'e havale etmiştir³³².

Bununla birlikte kadıların toplumsal ve hukuki rolü İmparatorluğun son devirlerine kadar önemini kaybetmemiştir. Kadıların başkanlığındaki şer'i

³²⁸ İ. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 89, 90; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 261.

³²⁹ D. Ze'evi, *age.*, 29, 30.

³³⁰ A. Dolu, *age.*, s. 20.

³³¹ A. Dolu, *age.*, s. 152, 156.

³³² Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 148; ayrıca bkz. TBMM Kütüphanesi, "Mehâkim-i Nizâmiye Nizâm-nâmesi", H. 29 Şevvâl 1288 / M. 11 Ocak 1872, *Düstur*, C. 1, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289, s. 352-356.

mahkemelerin dilekçe mekanizmasındaki rolü devam etmiştir. Kudüs kadısı, tıpkı 19. yüzyıl öncesinde olduğu gibi, kendisine dilekçe ile başvuran Kudüs sakinlerinin taleplerini hükümet merkezine ileterek aracı rol oynamıştır. Hükümet merkezinde dilekçelere dair alınan tüm kararlar Sultan fermanıyla mutlaka kadılara da iletilmiştir. Söz gelimi Kamame Kilisesi'nin tamiri hususunda aralarında anlaşmazlık çıkan Rum ve Ermeni cemaatlerinin durumuna dair verilen karar sultanın fermanı ile Kudüs kadısına da bildirilmiştir³³³. Tanzimat dönemi Osmanlı taşrasında kadı, hükümet merkezinden gönderilen emirlerin tek adresi değildir, bununla birlikte önemli bir toplumsal rolünün bulunduğu ve hükümet merkezindeki imajının sarsılmadığı görülmektedir. İdare ve belediye meclislerinin üyelerinin çoğunlukla yerel ahali arasından seçilmelerine karşılık mutasarrıf ve kadının doğrudan hükümet merkezinden tayin edilmesi, onları iktidar nezdinde daha güvenilir muhataplar haline getirmektedir.

Taşrada kadıların sorumluluk ve yetki alanını kısıtlayan bir diğer gelişme belediye teşkilatının kurulmasıdır. Filistin topraklarındaki ilk belediye teşkilatı olarak kurulan Kudüs belediyesinin 1867 tarihinden itibaren faaliyet göstermeye başlamasıyla birlikte³³⁴, kadının, esnaf loncalarının ve kent ileri gelenlerinin ilgilenmekle yükümlü oldukları işler belediye meclisine devredilmiştir. Cadde, sokak, meydan tanzimi; yol, kaldırım, su yolu, kanalizasyon yapım ve onarım işleri; yoksullara yardımda bulunma; aydınlatma, pazar kurma, yangın önleyici tedbirler alma, emrindeki teftiş memurları ve zaptiye kuvvetleri ile denetim yapma; ulaşım, su, konut, sağlık, altyapı sorunlarının çözümlenmesi; okul, hastahane, bahçe yaptırma gibi faaliyetler belediye meclisinin yetki alanına girmiştir. Yapı ruhsat harçları, emlak vergileri, yol, kaldırım, kanalizasyon inşaa ve tamir ücretleri, belediyeye ait ev ve dükkânlardan alınan kira gelirleri, aydınlatma ve temizlik vergileri, para cezaları, bağış ve yardımlar, imar ve istimlak vergileri belediyenin bütçesini oluşturmuştur³³⁵.

Kent sakinleri lağım, kanalizasyon, ev inşası için ruhsat talep etmek veya vergilerden muaf tutulabilmek için Kudüs Belediye Meclisi'ne müracaat etmişlerdir. Kudüs Belediye Meclisi, Osmanlı hükümet merkezinden gönderilen emirlere veya konulan kanunlara aykırı hareket etmemiş; mevcut kuralları Kudüs sakinlerinin dilekçeleri üzerine değiştirmekten imtina etmiştir. Öyle ki, Kudüs arabacı esnafı Kudüs-Yafa şose yolu için alınan vergilerden muaf tutulma talebiyle 7 Haziran 1909 tarihinde

³³³ İSAM, *Kudüs Sicilleri*, No. 324, 1256-1257, s. 104, 105.

³³⁴ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 137.

³³⁵ M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 273, 274, 276, 277.

Belediye meclisine müracaatta bulduklarında; Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nin 11 Nisan 1909 tarihli mazbatası ve Dâhiliye Nezareti'nin aynı tarihli tahriratı gereğince arabacılardan 10 para vergi tahsil edileceğine dair kararın bulunması nedeniyle arabacıların talepleri geri çevrilmiştir (8 Haziran 1909)³³⁶. Öte yandan Kudüs Belediye Meclisi'ne yalnızca hükümet merkezinde alınan kararlar dikte edilmemiş, bazı hususlarda karar alma veya karar verme yetkileri meclisin insiyatifine bırakılmıştır. Bir örnekle açıklık getirmek gerekirse, Tapu Dairesi Müdürlüğü'nün 23 Mayıs 1898 tarihli ve 60 sayılı kararı gereğince *köylerin dâhilinde ve haricinde inşa edilecek yapılara ruhsat verilip verilmeyeceği* belediye meclislerinin insiyatifindedir. Köylerinde inşa edecekleri binaların yapı vergisinden muaf tutulmasına ilişkin Beyt Cala köyü sakinleri Belediye meclisine başvurduklarında, taleplerinin kabul edilmemesi belediyelere insiyatif tanıyan söz konusu karar sayesinde mümkün olabilmıştır (6 Ağustos 1908)³³⁷. Benzer şekilde Dâhiliye Nezareti'nin 15 Ağustos 1908 tarihli ve 58 tarihli mazbatasına göre *inşa edilecek yapılardan alınacak vergilerin miktarının belirlenmesi* de idare ve belediye meclislerine bırakıldığından, belediyeye başvuran altı Yahudinin arsalarında inşa ettikleri yapılar için İstanbul'da kendilerinden alınan verginin aynısının (verginin miktarı belirtilmemiş) alınmasına karar verilmiştir (23 Kasım 1908)³³⁸.

Yalnızca Osmanlı tebaasından şahısların değil, yabancı devlet uyruklarının da belediyeye müracaat ettikleri görülmektedir. Mehane Yuda şirketi mensuplarından bazı kişiler 4 Mayıs 1904 tarihinde belediye meclisine sundukları dilekçede şirketlerinin kirli suyu tahliye edecek yeri olmadığı için biriken kirli suların yola dökülerek kötü koku yaydığından ve halk sağlığına zarar verdiğinden yakınmışlardır. Bu nedenle şirket temsilcileri masrafını kendileri üstlenmeye razı olarak kanalizasyon yapılması ricasında bulunmuşlardır. Söz konusu yer belediyece incelenmiş ve kanalizasyon inşası için 9.757 kuruşa ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Masraf için gereken meblağın belediye mühendisleri tarafından şirketin önde gelenlerine ve arazi sahiplerine paylaştırılması ile sorunun halledilmesi mümkün olmuştur³³⁹. Zira Kudüs Belediye Meclisi, kentlilerin taleplerini hemen bir çırpıda uygulayabilecek bütçeye sahip değildir. Yerli halkın talep

³³⁶ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2768, R. 25 Mayıs 1325 / M. 7 Haziran 1909; Defter No. XIII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2769, R. 16 Mayıs 1325 / M. 29 Mayıs 1909.

³³⁷ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XII, Sayfa No. 7a, Hüküm No. 2427, R. 24 Temmuz 1324 / M. 6 Ağustos 1908.

³³⁸ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XII, Sayfa No. 27a, Hüküm No. 2523, R. 10 Teşrin-i Sâni 1324 / M. 23 Kasım 1908.

³³⁹ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. IX, Sayfa No. 1a, Hüküm No. 1796, R. 21 Nisan 1320 / M. 4 Mayıs 1904.

ettiği pek çok husus, yine yerli halkın maddi yardımlarıyla halledilmiştir. Benzer bir durumu Türbe-i Maşallah Mahallesi sakinlerinin yollarının onarılmasına ilişkin taleplerinde de görmek mümkündür. Mahalleliler, 9 Mayıs 1904 tarihinde belediye meclisine verdikleri dilekçe ile mahallelerinde tahrip olan toprak yolun şose yola dönüştürülmesini istemişlerdir. Zira harap haldeki yol kış günlerinde trafik sorunlarına yol açmaktadır. Buna karşılık belediye meclisi, yolların onarımına ayrılan bütçenin az olması nedeniyle şose yolun inşa edilemeyeceğine, yolun tamirinin ancak masraf için gereken 40.000 kuruşun yolun kıyısındaki gayrimenkul sahipleri tarafından karşılanmasıyla mümkün olabileceğine karar vermiştir (22 Haziran 1904)³⁴⁰. Keza 12 Mart 1906 tarihinde komşu dükkân sahipleri tarafından Doğu Mahallesi'ndeki çarşıda kanalizasyon ve kaldırım inşa edilmesi talebiyle dilekçe verildiğinde, masraf için gereken toplam 22.696 kuruşluk meblağ gayrimenkul sahipleri arasında paylaştırılmıştır (15 Ocak 1907)³⁴¹.

Kudüs Belediye Meclisi, kamuya ait yolların veya arsaların gasp edilğinden kendisine verilen dilekçeler sayesinde haberdar olabilmıştır. Kentlilerin şikâyetleri, belediye denetimlerinde gözden kaçan yahut belediyenin yetiemediği durumlarda bir nevi denetleme mekanizması sunmaktadır. Öyle ki Süleyman bin Osman isimli bir şahıs, Ebusuud ailesi adına 24 Ekim 1904 tarihinde belediye meclisine verdiği dilekçede; Hüseyin bin Halil Hüseyin ve erkek kardeşinin Silvan köyündeki topraklarını gasp ettiği iddiasında bulunmuştur. Dilekçenin ardından bir meclis üyesi ve bir belediye mühendisi olayı yerinde incelemek ve harita çıkarmak için söz konusu yere sevk edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda Hüseyin bin Halil Hüseyin ve kardeşi Hamad'ın 57 arşınlık kamuya ait eski bir yolu gasp ettikleri ortaya çıkmıştır. Gasp edilen 6 arşınlık bir alanın da dilekçe sahiplerine ait olduğu belirlenmiştir. Söz konusu tarihte yürürlükte olan 1858 tarihli Ceza Kanunu gereğince; *kamuya açık yolları bozanlara üç günden bir haftaya kadar hapis cezası ve 15 kuruştan 25 kuruşa kadar para cezası verilmesi* hükme bağlandıği için söz konusu şahıslar -haklarında cezai işlem uygulanmak üzere- belediye zabıtasına havale edilmişlerdir (7 Kasım 1904)³⁴². Benzer şekilde Nebi Şemuyel köyünde kamuya ait yolu gasp ederek üzerine ev yapan İlyan Abid isimli şahsın cezalandırılması, Nebi Şemuyel köylülerinin 6 Kasım 1905 tarihinde

³⁴⁰ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. IX, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 1814, R. 26 Nisan 1320 / M. 9 Mayıs 1904.

³⁴¹ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XI, Sayfa No. 4b, Hüküm No. 2160, R. 27 Şubat 1321 / M. 12 Mart 1906.

³⁴² K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. IX, Sayfa No. 22a, Hüküm No. 1907, R. 11 Teşrin-i Evvel 1320 / M. 24 Ekim 1904.

dilekçe vererek belediyeyi uyarması sayesinde mümkün olabilmektedir. Yolun eski haline getirilmesi için gereken 220 kuruş, belediye mühendisinin olay mahalline gönderilmesi için gereken 45 kuruş yevmiye, yol tamir masrafı olan 100 kuruş ve son olarak 75 kuruş para cezası suçludan tahsil edildiği gibi, üç gün gözaltına alınması uygun görülmüştür (16 Aralık 1905)³⁴³.

Kudüs Belediye Meclisi kendisine sunulan dilekçelerdeki meselelere dair karar verme yetkisine sahip bulunmakla birlikte, meclisin verdiği kararların uygulanması veya takip edilmesi asayişini sağlamakla görevli yetkililere, diğer yerel yönetim kurumlarına, dahası konsoloslara bırakılmıştır. Yukarıda verilen örneklerden hareketle açıklamak gerekirse, arabacı esnafının şose yoldan alınacak vergilerin toplanmasında zorluk çıkarmaması için Kudüs Belediye Meclisi tarafından Jandarma Kumandanlığı'na emir gönderilmiştir³⁴⁴. Mehane Yuda şirketinin sahipleri yabancı uyruklu oldukları için kanalizasyon inşasında kendilerinden toplanacak meblağın tahsilinde güçlük çekilmemesi için bağlı buldukları konsolosluklara emir gönderilmiştir. Kanalizasyonun inşa edileceği arazide Osmanlı tebaasından olan arazi sahiplerinin paylarına düşen meblağın toplanması içinse, konu ayrıca Emniyet Başmüfettişliği'ne devredilmiştir³⁴⁵. Doğu mahallesindeki kanalizasyonun inşası için gereken masrafın, Kudüs İdare Meclisi'nce seçilecek iki üye tarafından gayrimenkul sahiplerine paylaştırılması uygun bulunmuştur³⁴⁶. Silvan ve Nebi Şemuyel köylerinde kamu arsalarını gasp eden kişilere verilen cezai işlemlerin takibi ise zabıtalara bırakılmıştır³⁴⁷. Dolayısıyla dilekçeler ile belediye meclisine yansıtılan meseleler, yerel yönetim kurumlarının istişaresi ve işbirliği ile nihayete erdirilmiştir. Öte yandan Kudüs Belediye Meclisi'ne verilen dilekçelerin asgari bir-iki gün, azami bir-bir buçuk ay içerisinde sonuçlandırıldıkları tespit edilmiştir.

Görüldüğü üzere 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kudüs kentinde görev paylaşımı yapılmış durumdadır. Kudüs kentlileri medeni hukuk kapsamına giren miras, evlilik, boşanma gibi konularda kadıya; cinayet, yaralama gibi önemli davalarda

³⁴³ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. X, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 2017, 24 Teşrin-i Evvel 1321 / M. 6 Kasım 1905

³⁴⁴ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2768, R. 25 Mayıs 1325 / M. 7 Haziran 1909; Defter No. XIII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2769, R. 16 Mayıs 1325 / M. 29 Mayıs 1909.

³⁴⁵ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. IX, Sayfa No. 1a, Hüküm No. 1796, R. 21 Nisan 1320 / M. 4 Mayıs 1904.

³⁴⁶ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XI, Sayfa No. 4b, Hüküm No. 2160, R. 27 Şubat 1321 / M. 12 Mart 1906.

³⁴⁷ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. X, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 2017, 24 Teşrin-i Evvel 1321 / M. 6 Kasım 1905.

nizamiye mahkemesi hâkimine –ki bunlar da kadılar arasından seçilirdi-; bina, yol, kaldırım, kanalizasyon inşası gibi konularda belediye reisine; memurların suistimallerinde idare meclisine başvurmaktadır. Tüm bunların tepesinde kendini Tanzimat reformlarına adanmış, merkezden gelecek emirleri bekleyen uysal bir bürokrat olan mutasarrıf bulunmaktadır.

Çeşitli arşiv kayıtlarından yapılan çalışmalar göstermektedir ki, Kudüs sakinlerinin bina yapımı, arazi sorunları, vergi talepleri gibi mahalli sorunlarını taşra kurumlarına iletmeyi; buna karşılık cemaatler arası meselelerde hükümet merkezine başvurmayı tercih etmektedir. Tanzimat reformları taşradaki ödevleri birkaç kişinin omuzlarından almış, pek çok kurum arasında paylaşmıştır. Zira Tanzimat devrinde devlet, yalnızca merkezde değil taşrada da giderek uzmanlaşan ve kalabalıklaşan bir bürokrasiye sahiptir. Herşey kanun ve nizam çerçevesinde çözümlenmeye çalışıldığı için kişisel insiyatif büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Keza iyi işleyen bir bürokratik kayıt sistemine sahip olduğu için, pek çok husus dilekçelerden takip edilebilmektedir.

Diğer yandan taşrada kurulan kurumlar ve memurlar arasında belirli bir hiyerarşi bulunduğunu ifade etmek gerekir. Örneğin idare ve belediye meclisleri mutasarrıf başkanlığında toplanmakta, görüşülecek konular mutasarrıf tarafından gündeme alınmaktadır. Sancak idare meclisi, kaza ve nahiyelerdeki meclislerin kontrol organı olarak çalışmaktadır. Vilayet umumi meclisinin kararları ise Saltanat makamının onayını gerektirmektedir³⁴⁸. Belediye meclisi, idare meclisi tarafından denetlenmekte olup, belediyenin bütçesi idare meclisince onaylanmak zorundadır. Belediye reisi mutasarrıf tarafından tayin edilmektedir³⁴⁹.

Gelgelelim dilekçe mekanizması bu hiyerarşiden bağımsızdır. Kentliler talep ve şikâyetlerini birincil olarak yerel yönetim kurumlarına iletmek zorunda değildir. Merkezi hükümet sıradan insanlar için ancak bir telgraf şubesi ötesindedir. Telgraf hatlarının döşenmesi ve telgraf ile hükümet merkezine dilekçe göndermenin alışlagelen bir eyleme dönüşmesi yerel yönetim kurumlarının aracılığına/arabuluculuğuna duyulan ihtiyacı azaltmış, yüklerini hafifletmiştir. Öte yandan yerel kamu kurumlarının kentte çok güçlü özerk yapılar olmadıkları daha önce ifade edilmişti. Tekrar etmek gerekirse, bu kurumların nizamnamelerde belirlenen görev tanımlarının ötesine geçme yetkileri

³⁴⁸ İ. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 70, 81, 90.

³⁴⁹ H. Gerber, agm., s. 258; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 277; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 138.

bulunmadığı gibi, aldıkları kararları bir çırpıda uygulayabilecek kadar bütçeleri de mevcut değildir³⁵⁰.

Taşrada yapılan düzenlemeler Osmanlı tebaasının toplumsal yaşamdaki rolünün değişmesinde belirgin bir rol oynamıştır. Taşra insanları yeni kurulan meclislerin üyelerinin seçimlerinde oy kullanarak ve hatta bizzat bu meclislerin üyeleri olarak 1876 seçimlerinden çok daha önce doğrudan yerel siyasete katılım gösterme imkanı yakalamışlardır. 1864 ve 1871 tarihli vilayet nizamnameleri ile yılda en az 500 kuruş vergi veren, okur-yazar olan, otuz yaşını geçmemiş her Osmanlı tebaası bu meclislere üye seçilme hakkına sahip olmuşlardır³⁵¹. Bu koşullar siyasete katılan zümrelerin Kudüs'ün belli servete sahip eşraf ailelerinden oluşmasına ve sıradan insanların siyasete katılımlarını sınırlandırmasına neden olmakla birlikte sıradan insanlara ilk siyasi temsil tecrübesini kazandırması bakımından önemlidir³⁵². Osmanlı tebaası artık yalnızca meşgul olduğu ekonomik faaliyetle kent yaşamında varolan ve hükümete başı sıkıştığında başvuran bir kişi değildir. Sınırlı da olsa siyasi yaşamda kendini temsil etme hakkını kazanmış; henüz tam anlamıyla birey olarak görülmemekle birlikte cemaatten ayrı bir değer olarak kabul edilmeye başlanmıştır³⁵³. Bu durum Osmanlı toplumsal yaşamında siyasete katılım oranının genişlemesini beraberinde getirmiştir.

Yeni gelişmeler yalnızca yeni kurumlarla ilgili değil, aynı zamanda modernleşen kent olgusunun getirdiği ve gerektirdiği koşullarla ilişkilendirilmelidir. Tanzimat döneminde Kudüs kenti asfalt yollara, elektrikli aydınlatma ve tramvaya, telgraf hatlarına, demiryoluna, hükümet konağına, millet bahçesine kavuşmuştur. Özellikle hükümet konağı ve millet bahçesi gibi alanlar kitleleri biraraya getiren kutlamaların, törenlerin, gösterilerin ve hatta protesto ve mitinglerin gerçekleştirildiği kamusal alanlar olarak ön plana çıkmaya başlamışlardır. Asfalt yolu kullanan araçlardan vergi alınması, emlak ve arsanın yanı sıra evlerin de vergi değeri kapsamına dâhil edilmesi yine bu dönemde gerçekleşmiştir³⁵⁴. Devlet, tebaasının nezdinde soyut bir varlık olmaktan çıkarak yaşamlarının her alanında görünen somut bir varlık haline gelmiştir³⁵⁵. Devletin tebaası nezdinde en fazla “görünür” olduğu alanlar nüfus ve arazi sayımları, vergiler,

³⁵⁰ M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 275.

³⁵¹ H. Gerber, agm., s. 259; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 276, 277.

³⁵² M. Yazbak, “Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Seçimler...”, s. 39-54.

³⁵³ Bkz. Ersin Kalaycıoğlu –Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2007, s. 9-36.

³⁵⁴ Yasemin Avcı, “Osmanlı'nın Son Döneminde Kudüs ve Yafa: Bayındırlık İşleri Projelerinde İmtiyaz Koparma Mücadelesi”, *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 87.

³⁵⁵ Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 139.

çeşitli ıslahat hareketleri, merkezi hükümet tarafından inşa edilen kamu yapıları olmuştur³⁵⁶. Yukarıda görüldüğü üzere Kudüs Belediye Meclisi'ne lağım ve kanalizasyon inşası için yapılan müracaatlar, belediyenin yol ve kaldırım inşası esnasında arazilerinin bir kısmının yola veya kaldırıma dâhil edilmesine yapılan itirazlar, arazilerinde bina inşa edebilmek için yapılan ruhsat başvuruları, ilave olarak bekçi istihdamına dair talepler, yine asfalt yoldan tahsil edilen vergiden muaf tutulma talepleri³⁵⁷, değişen ve gelişen kent koşullarına paralel olarak kent sakinlerinin beklentilerinin değiştiğinin ve çeşitlendiğinin göstergeleridir.

Artık taşrada sıradan insanların şikâyet edecekleri daha fazla memur, üzerine mücadele edecekleri daha fazla mevkii, indirim veya muafiyet isteyebilecekleri daha fazla vergi çeşidi vardır. Bu durum dilekçelerin konu yelpazesinin genişlemesine sebep olmuş, sıradan insanların hükümetle daha fazla muhatap olmak zorunda kalmalarını beraberinde getirmiştir.

1.4. Kudüslülerin Hükümet Merkezine Ulaşma Vasıtaları

1.4.1. Posta: *Bir Kuruşluk Pul ile Bir Şikâyet Dillendirmek*

Ulaşım ve haberleşmenin yalnızca insan ve hayvan gücüne dayandığı modernleşme öncesi dönemde, merkez ile taşra arasında gidip gelen her türlü evrak ve eşya, atlı posta sürücüleri tarafından taşınmıştır. “Tatar”, “ulak” gibi isimlerle adlandırılan bu görevlilerin ücretleri ve masrafları mahalli imkanlarla karşılanmıştır. Ulak ve tatarların durak yerleri “menzil” olarak isimlendirildiği için Osmanlı ulaşım ve haberleşmesi “menzilhane sistemi” olarak adlandırılmaktadır³⁵⁸. 1840 yılına gelindiğinde Posta Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte mevcut ulaşım ve haberleşme

³⁵⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

³⁵⁷ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. VI, Sayfa No. 19b, Hüküm No. 1163, R. 2 Kânûn-ı Sâni 1314 / M. 14 Ocak 1899; Defter No. IX, Sayfa No. 14a, Hüküm No. 1863, R. 15 Teşrin-i Evvel 1319 / M. 28 Ekim 1903; Defter No. IX, Sayfa No. 1a, Hüküm No. 1796, R. 21 Nisan 1320 / M. 4 Mayıs 1904; Defter No. IX, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 1814, R. 26 Nisan 1320 / M. 9 Mayıs 1904; Defter No. IX, Sayfa No. 22a, Hüküm No. 1907, R. 11 Teşrin-i Evvel 1320 / M. 24 Ekim 1904; Defter No. X, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 2017, 24 Teşrin-i Evvel 1321 / M. 6 Kasım 1905; Defter No. XI, Sayfa No. 4b, Hüküm No. 2160, R. 27 Şubat 1321 / M. 12 Mart 1906; Defter No. XII, Sayfa No. 7a, Hüküm No. 2427, R. 24 Temmuz 1324 / M. 6 Ağustos 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 10/b, Hüküm No. 2445, R. 22 Ağustos 1324 / M. 4 Eylül 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 22b, Hüküm No. 2498, R. 27 Eylül 1324 / M. 10 Ekim 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 22a, Hüküm No. 2494, R. 9 Teşrin-i Evvel 1324 / M. 22 Ekim 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 27a, Hüküm No. 2523, R. 10 Teşrin-i Sâni 1324 / M. 23 Kasım 1908; Defter No. XII, Sayfa No. 11a, Hüküm No. 2638, R. 27 Kânûn-ı Sâni 1324 / M. 9 Şubat 1909; Defter No. XII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2768, R. 25 Mayıs 1325 / M. 7 Haziran 1909; Defter No. XIII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2769, R. 16 Mayıs 1325 / M. 29 Mayıs 1909; Defter No. XIII, Sayfa No. 35b, Hüküm No. 2768, R. 26 Mayıs 1325 / M. 8 Haziran 1909.

³⁵⁸ M. Çadircı, agm., s. 1359, 1361, 1362, 1364; N. Yazıcı, agm., s. 338.

usulü daha sistemli bir hale getirilerek, taşrada menzilhanelerin yerine posta müdürlükleri ve şubeleri tesis edilmiştir³⁵⁹.

Başlangıç noktası olarak İstanbul'dan hareket eden Osmanlı kara postaları farklı yollardan Rumeli ve Anadolu'ya gönderilmiştir. Anadolu'ya gönderilen postalar sağ, sol ve orta olmak üzere üç koldan hareket ederek; sağ koldan İzmir ve Alaiye'ye, sol koldan Diyarbakır'a, orta koldan ise Kayseri ve Şam'a ulaşım ve haberleşme sağlanmıştır³⁶⁰.

1841-1865 yılları arasında Sayda eyaletine³⁶¹, 1865-1871 yılları arasında Suriye vilayetine bağlı bir sancak³⁶² olan ve 1871'den itibaren müstakil bir sancak³⁶³ haline getirilen Kudüs'ün İstanbul ile haberleşmesi Anadolu'nun orta kolundaki yol vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Orta kolu takip eden posta, sırasıyla *Gebze, Hereke, İznik, Karapınar, Konya Ereğlisi, Ulukışla, Yayla, Adana, Sis (Kozan), Kurtkulağı, Payas, İskenderun, Antakya, Halep, Hama, Humus* güzergâhını takip ederek 319 saatte Şam'a ulaşmıştır. Buradan sonra ise yaklaşık 114 saat daha yol katederek *Trablusşam, Beyrut, Sayda, Sur, Akka, Hayfa, Yafa ve Nablus* üzerinden Kudüs'e varmıştır³⁶⁴.

³⁵⁹ M. Çadırcı, agm., s. 1365; N. Yazıcı, agm., s. 336, 338. Bu tarihe kadar Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında posta hizmetleri bulunmaktaydı. 1852'lerden itibaren Kudüs'te de Avrupa devletlerinin postahaneleri mevcuttu. Ancak bunlar Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti tarafından kapatılacaktır. Bkz. Kemal Giray (Çev.), *Filistin'de Osmanlı Postaları 1840-1918*, C. 1 Kudüs, Alexander Koleksiyonu, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, *Giriş kısmından alıntıdır.*

³⁶⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1263 / M. 1847, s. 106; Bu bilgiler sonraki yıllara ait devlet salnamelerinde de zikredilmeye devam edilmiştir. Bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1264 / M. 1848, s. 150; H. 1265 / M. 1849, s. 110; H. 1266 / M. 1850, s. 57; H. 1267 / M. 1851, s. 90; H. 1268 / M. 1852, s. 92; H. 1280 / M. 1863, s. 139; H. 1281 / M. 1864, s. 142; H. 1282 / M. 1865, s. 134; H. 1283 / M. 1866, s. 138; H. 1284 / M. 1867, s. 150; H. 1285 / M. 1868, s. 150; H. 1286 / M. 1869, s. 186; H. 1288 / M. 1870, s. 216; H. 1290 / M. 1872, s. 220, H. 1291 / M. 1873, s. 226.

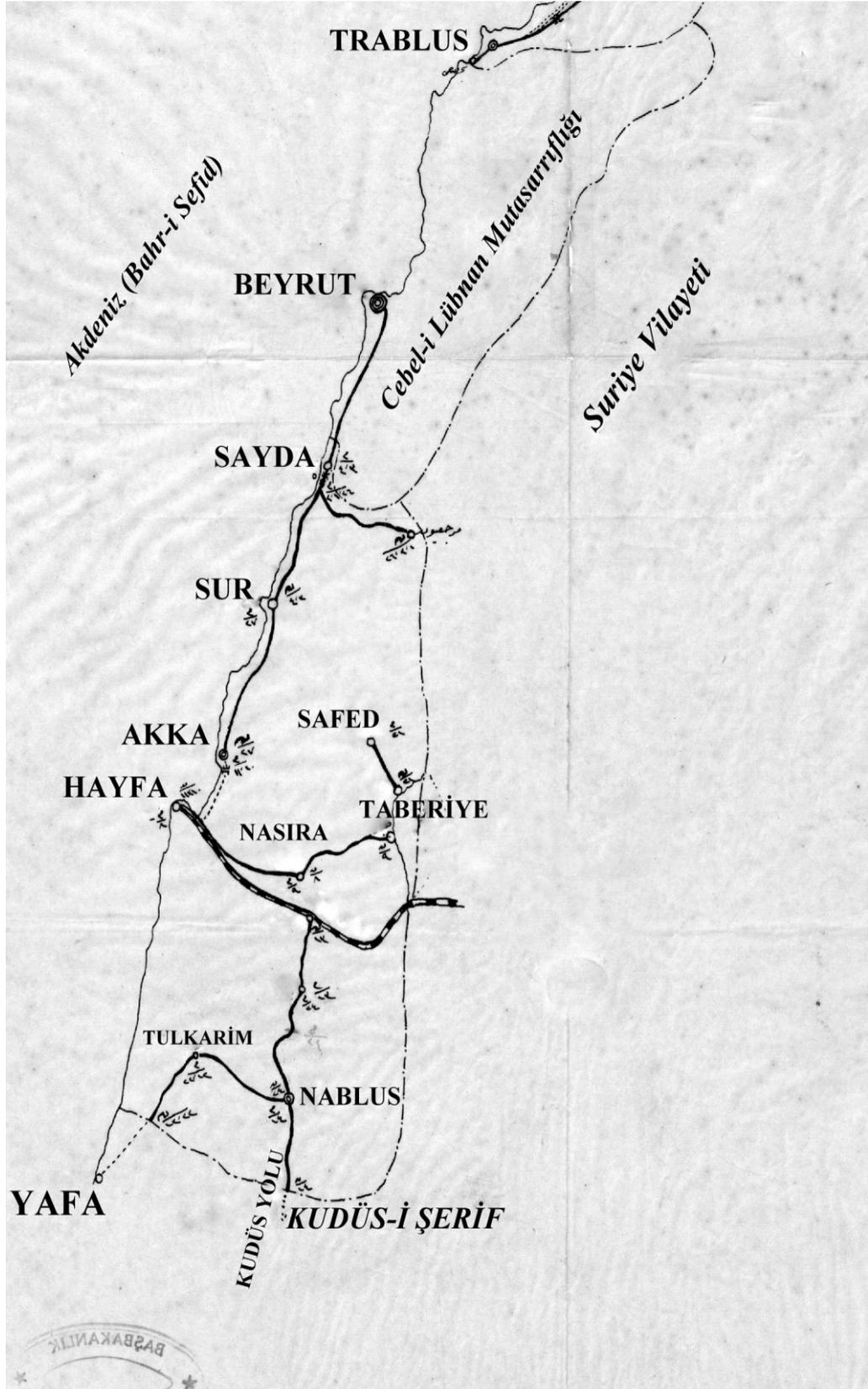
³⁶¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1266 / M. 1850, s. 86; H. 1281 / M. 1864, s. 189.

³⁶² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1282 / M. 1865, s. 184; H. 1290 / M. 1873, s. 253.

³⁶³ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1291 / M. 1874, s. 254.

³⁶⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1263/1847, s. 106.

Harita 2: 20. Yüzyıl Başlarında Kudüs ve Çevresinin Karayolu Güzergâhı³⁶⁵

³⁶⁵ Orjinali C.O.A., *HRT.h.* 1487, H. 15 Muharrem 1326 / M. 18 Şubat 1908'den alınarak Osmanlı Türkçesi'nden günümüz Türkçesi'ne aktarılmıştır.

Kudüs'te bir Osmanlı posta şubesinin ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, 1863 yılında ilk posta pulunun kullanılmaya başlanması akabinde 1867 tarihinde kentte bir Osmanlı posta şubesinin varlığından söz edilmektedir³⁶⁶. Osmanlı hükümeti, 20. yüzyıla gelinceye kadar kentte yabancı devletlerin postahane şubeleri açmalarına müsaade etmemiştir. Kentte yabancı devletler tarafından postahane açılması ancak Osmanlı hükümetinin izni ile mümkün olabilirdi. Kudüs'te yabancı devletlere ait ilk postahane –hangi tarihte açıldığı tespit edilememekle birlikte- Avusturya'ya aittir. Kente Alman postahanesinin açılması ise Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898 yılında Kudüs'ü ziyareti sonrasında mümkün olmuştur. Keza Yafa'daki Alman postahanesi de bu tarihten iki yıl sonra 1900 yılının Mart ayında açılmıştır. Osmanlı hükümeti Almanya'ya tanıdığı hakkı “kapitülasyonları bahane eden” diğer yabancı devletlere de tanımak durumunda kalmıştır. Böylelikle kentte 1900 yılının Ağustos ayında bir Fransız postahanesi; 1901 yılının Eylül ayında ise bir Rus postahanesinin açılması gecikmemiştir. Öyle ki bu tarihe gelinceye kadar Fransız posta çantalarının Osmanlı postası ile taşınmasına dahi müsaade edilmez, Fransa konsolosunun mektupları ancak bir Osmanlı kavası vasıtasıyla Yafa'ya nakledilirdi. Kentte İngiliz postahanesinin açılması da, Fransız postahanesine benzer şekilde ihtiyaçtan ötürü hasıl olmuştur. Kudüs'te bir İngiliz postahanesinin açılması, Kudüs'teki İngiltere Konsolosu ile Beyrut'taki İngiltere Başkonsolosu'nun mektuplarını tren vasıtasıyla birbirlerine göndermelerine Osmanlı yetkilileri tarafından müsaade edilmediği için 1905 yılının Nisan ayında açılmıştır³⁶⁷. Kudüs'ün yurtiçi ile ulaşım ve haberleşmesi Osmanlı hâkimiyetine girdiği tarihten itibaren yalnızca Osmanlı postaları vasıtasıyla, yurtdışı ile haberleşmesi ise Avrupa postaları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Avrupa postaları kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir³⁶⁸.

Osmanlı döneminde Kudüs'te posta müdürlüğü bulunmadığı için, Kudüs'ten gönderilen dilekçeler posta yoluyla doğrudan merkeze gönderilememiş, öncelikle Halep, Beyrut, Şam'da bulunan postahane müdürlüklerinden³⁶⁹ birisine gönderilmesi gerekmiştir. Tespit ettiğimiz dilekçelerden hangi postahane müdürlüğünün tercih

³⁶⁶ K. Giray (Çev.), *age.*, Giriş Kısmı ve s. 18.

³⁶⁷ B.N.A., *F.O.* 195/2084, No. 9, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 5 Mart 1900, s. 24-25; *F.O.* 195/2084, No. 47, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 30 Ağustos 1900, s. 154; *F.O.* 195/2106, No. 52, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 10 Eylül 1901, s. 145-147; *F.O.* 195/2199, No. 9, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 11 Nisan 1905, s. 45-47.

³⁶⁸ K. Giray (Çev.), *age.*, Giriş Kısmı; A. Jacobson, “A City Living Through...”, s. 76.

³⁶⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1286 / M. 1303, s. 180; 1287/1304, s. 194.

edildiğine dair bir ipucu bulunamamakla birlikte, “Filistin’de Osmanlı Postaları” isimli eserin Kudüs’e ayrılan ilk cildinde Kudüs postalarında Beyrut’un “aktarma istasyonu” vazifesi gördüğü ifade edilmektedir³⁷⁰. Halep veya Şam’daki posta müdürlükleri yerine Beyrut posta müdürlüğünün tercih edilmiş olmasının sebebi o dönemin şartlarına ve postanın takip ettiği güzergâha göre Kudüs ile Beyrut arasındaki mesafenin daha yakın oluşudur. Kudüs’ün atlı posta sürücüleri vasıtasıyla Halep’e olan mesafesi 404 saat; Şam’a 173 saat iken, Beyrut posta müdürlüğüne mesafesi 143 saattir³⁷¹. Kudüs ile Beyrut arasında haftada bir işleyen posta hizmeti, 1867 yılında Kudüs kentinde bir posta şubesinin kurulmasıyla birlikte haftada ikiye çıkmıştır. 1896 yılında Yafa kapısında (Bab el-Halil’de), 1901 yılında demiryolu istasyonunda, 1904 yılında Mea Şerim’de, 1907 yılında Aktarlar çarşısında (Sûk el-Attarîn), 1909 yılında ise Mehane Yahuda’da postahane şubelerinin varlığından söz edilmektedir. Posta taşımacılığının daha hızlı ve daha ucuz işlenmesini sağlamak amacıyla postalar trenin kalkış saatlerine göre günde dört kez demiryolu istasyonuna taşınmıştır. Bunun yanı sıra Kudüs’ten karayolu vasıtasıyla Beytüllahim’e her gün, Halilürrahman’a ise haftada iki kez posta taşındığı bilinmektedir³⁷².

Kudüslülere ait dilekçeler, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi -herhangi bir ayırım yapılmaksızın- hükümetin resmi evrakı ile birlikte posta vasıtasıyla taşınmıştır (*Posta vasıtasıyla gönderilmiş bir toplu dilekçe örneği için bkz. Ek-15*). Her türlü evrak, eşya ve mücevheratta olduğu gibi şahsi evrak kapsamına giren dilekçelerde de ağırlığına ve gönderileceği mesafeye göre “ücret tarifesi” uygulanmıştır. Ağırlığı üç dirheme kadar olan bir mektuptan elli saate kadar (0-50) bir, yüz saate kadar (50-100) üç ve yüzden beş yüze kadar (100-500) saatte ikişer kuruş zamlı 11 kuruş mesafe ücreti alınmıştır³⁷³. Kudüs’ün İstanbul’a olan mesafesi 433 saat³⁷⁴ (18 gün 1 saat) olarak belirlendiği için, buradan gönderilen dilekçelerden 10 kuruş “mesafe bedeli” tahsil

³⁷⁰ K. Giray (Çev.), *age.*, Giriş Kısmı ve s. 1.

³⁷¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1278 / M. 1862, s. 130; H. 1280 / M. 1863, s. 144; H. 1281 / M. 1864, s. 146; H. 1282 / M. 1865, s. 138; H. 1284 / M. 1867, s. 154; H. 1283 / M. 1866, s. 142; H. 1285 / M. 1868, s. 154.

³⁷² Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 193-195.

³⁷³ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1278 / M. 1862, s. 137; H. 1280 / M. 1863, s. 144; H. 1281 / M. 1864, s. 147; H. 1282 / M. 1865, s. 139; H. 1284 / M. 1867, s. 155; H. 1285 / M. 1868, s. 155.

³⁷⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1278 / M. 1862, s. 130; H. 1280 / M. 1864, s. 144; H. 1281 / M. 1865, s. 146; H. 1282 / M. 1866, s. 138; H. 1284 / M. 1867, s. 154; H. 1283 / M. 1866, s. 142; H. 1285 / M. 1868, s. 154.

edilmiştir. Merkeze uzaklığı sebebiyle ise Kudüs'ten eşya ve emanet kabul edilmeyerek, yalnızca evrak taşınmıştır³⁷⁵.

Tanzimat'ın ilk yıllarında hazineye gelir sağlamak ve evrakta sahteciliğin önüne geçmek maksadıyla kullanılmaya başlanan “damgalı” kâğıtlar, dilekçelerde de kullanılmaya başlanmıştır. Halkın verdiği dilekçeler için birisi 30, diğeri 40 para olmak üzere iki adet soğuk damgalı kâğıt üretilmiştir³⁷⁶. Bu suretle Kudüslüler, posta vasıtasıyla gönderdikleri dilekçeleri için 10 kuruşluk mesafe bedeline ilave olarak 30 veya 40 paralık kâğıt bedelini ödemek durumunda kalmışlardır. 40 para değerindeki dilekçe kâğıdı kullanılarak gönderilen bir dilekçe örneği tarafımızca tespit edilememekle birlikte, 1846 yılında Müslüman ahali tarafından Osmanlı Sultanı'na gönderilen bir dilekçede³⁷⁷ ve 1847 yılında Kudüs eşrafı tarafından Sadaret'e gönderilen bir dilekçede³⁷⁸ 30 paralık soğuk damgalı kâğıt kullanıldığı görülmektedir. Bu kâğıtlarda öncelikle mürekkeple yazılmış bir “hüve” ibaresi, ardından soğuk damga ile kâğıda nakşedilmiş “varaka-yı sahîha” mührü ve akabinde ise yine mürekkep ile yazılmış *arz-ı hâl yazılmak için varakadar kıymet-i pâre 30* ifadesi bulunmaktadır (30 paralık dilekçe kâğıdı örneği için bkz. Ek-16).

1863 yılına gelindiğinde damgalı kâğıt uygulamasından vazgeçilerek posta ile gönderilen zarflara Osmanlı pulu yapıştırma zorunluluğu getirilmiştir³⁷⁹. 1863-1914 yılları arasında Kudüs'ten posta yoluyla zarflara konularak mektup şeklinde gönderildiğini tespit ettiğimiz dilekçelerde veya dilekçe zarflarında 1'er kuruşluk mavi, mor ve kırmızı renkli pulların kullanıldığı, nadiren 2 kuruşluk turuncu pulun yapıştırıldığı görülmektedir. Pul ücretlerinin belli bir standardının bulunması nedeniyle dilekçelere yapıştırılan pullar dilekçe sahiplerinin gelir seviyelerini ve statülerini yansıtmamaktadır. Bir toplu dilekçeye kaç adet ve hangi renklerde pul yapıştırılacağı dilekçe sahiplerinin tercihlerine bırakılmıştır.

Resim 1: Bir Kuruş Değerindeki Osmanlı Pulü

(C.O.A., *DH.HMŞ.* 30/33, H. 15
Zi'l-hicce 1333 / M. 24 Ekim
1915)

³⁷⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1278 / M. 1862, s. 130; H. 1280 / M. 1863, s. 144; H. 1281 / M. 1864, s. 146; H. 1282 / M. 1865, s. 138; H. 1284 / M. 1867, s. 154; H. 1283 / M. 1866, s. 142; H. 1285 / M. 1868, s. 154.

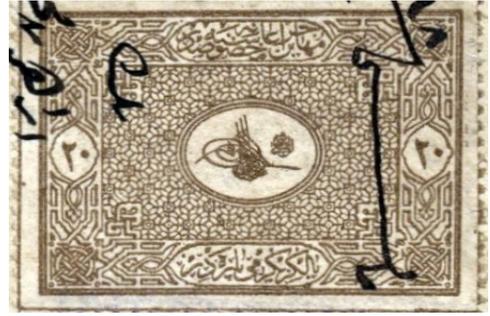
³⁷⁶ G. Sarıyıldız, *age.*, s. 37-40; M. Aykanat, *age.*, s. 165.

³⁷⁷ C.O.A., *A.DVN.* 20/13, H. 20 Zi'l-hicce 1262 / M. 9 Aralık 1846.

³⁷⁸ C.O.A., *A.DVN.* 24/19, H. 7 Rebîü'l-âhir 1263 / M. 25 Mart 1847.

³⁷⁹ N. Yazıcı, *agm.*, s. 341; G. Sarıyıldız, *age.*, s. 37, 40; M. Aykanat, *age.*, s. 165.

Bütçe kaynaklarının yetersiz oluşu nedeniyle, 1853-1856 Kırım Harbi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Osmanlı topraklarına göç eden Kırım, Kafkas ve Rumeli muhacirlerinin iskân masraflarını karşılamak için 1899 yılında bir kanun çıkarılmıştır. Çıkarılan kanunla birlikte iki sene müddetle muhacirlerin iskân masrafları için kullanılmak üzere dilekçelere “iskân-ı muhacirin iane pulları” yapıştırılması mecburiyeti getirilmiştir³⁸⁰. Bu tarihten sonra Kudüs sakinlerinin dilekçelerine, üzerinde *Muhâcir i'ânesine mahsûsdur Yalnız Yirmi Pâredir* yazan, ortasında diğer pullara benzer şekilde Osmanlı tuğrası bulunan, 20'şer paralık muhacir ianesine mahsus kahvrenge pulların yapıştırıldığı görülmektedir.

Resim 2: Muhacir İane Pulu

(C.O.A., *BEO.* 1873/140456, H. 20 Rebîü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902)

Resim 3: Hicaz Demiryolu İane Pulu

(C.O.A., *DH.HMŞ.* 30/33, H. 15 Zî'l-hicce 1333 / M. 24 Ekim 1915)

Bununla birlikte 1902 yılında dilekçelerden Hicaz demiryolu masrafları için ikinci bir pul bedeli daha tahsil edilmeye başlanmıştır. 1908-1914 tarihli dilekçelere Hicaz demiryolu ianesine mahsus, üzerinde *Hicaz Demiryolu Menfa'atine Mahsûs 'İlm ü Haberdur Gurûş 1* yazan, birer kuruşluk değerinde, kırmızı veya kahverengi renklerdeki pulların yapıştırıldığı görülmektedir.

Diğer yandan dilekçelerden 1905'ten 1906 yılına değin bir sene boyunca damga resminin yanı sıra kaydiye resminin³⁸¹ de alındığı belirtilmelidir. Bu suretle sancak merkezlerinden gönderilen dilekçelerden ikişer kuruş kaydiye harcı tahsil edilmiştir³⁸². Bu ücretlere ilave olarak 40 para damga pulu alınır; dilekçenin sonucunu takip etmek isteyenlerden ekstra 20 para daha istenirdi³⁸³. Öte yandan bu tarihlerde Kudüs sakinlerinin telgraf vasıtasıyla dilekçe gönderme imkanına çoktan kavuşmuş olduğu hatırlatılmalıdır. Dolayısıyla posta vasıtasıyla dilekçe göndermenin masraflı oluşu Kudüs sakinlerini telgraf vasıtasıyla dilekçe göndermeye teşvik etmiştir.

³⁸⁰ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, “İskan-ı Muhacirin İane Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, *Osmanlı*, C. 4, Ankara 1999, s. 603-611.

³⁸¹ M. Aykanat, *age.*, s. 165, 167.

³⁸² G. Sarıyıldız, *age.*, s. 97.

³⁸³ Mehmet Aykanat, “Dilekçe Ücretlerini Eleştiren II. Meşrutiyet Dönemi Bir Köşe Yazısı”, 3. *Uluslararası Mersin Sempozyumu (31 Ekim-2 Kasım 2019) Bildirileri*, 2020, s. 359.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere posta ile bir dilekçe göndermenin bedeli dilekçenin gönderildiği yılın mevcut prosedürüne göre değişiklik göstermiştir. Örnekler üzerinden açıklamak gerekirse; Kudüs eşrafı 4 Mart 1840 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri dilekçelerine, *o tarihte damgalı dilekçe kâğıdı kullanılmadığı ve pul yapıştırma zorunluluğu bulunmadığı için* yalnızca mesafe bedeli ödemişlerdir (= **10 kuruş**)³⁸⁴.

Kudüs'te Hz. Davud türbesinin türbedarları 9 Aralık 1846 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri dilekçeleri için, *o tarihte dilekçelere pul yapıştırma zorunluluğu getirilmediği ancak damgalı kâğıt kullanma zorunluluğu bulunduğu için* mesafe bedelinin yanı sıra damgalı dilekçe kâğıdı bedeli ödemişlerdir (10 kuruş mesafe bedeli + 30 para damgalı kâğıt bedeli = **10 Kuruş 30 Para**)³⁸⁵.

Kudüs köylüleri 27 Haziran 1902 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri dilekçeleri için mesafe bedeline ek olarak dilekçe kâğıdının ve dilekçe zarfına yapıştırdıkları renkli pulların bedellerini ödemişlerdir. Ayrıca dilekçelerine muhacir iskânı ianesi için kullanılan pullardan iki adet yapıştırmışlardır (10 Kuruş Mesafe bedeli + 4 Kuruş Pul Bedelleri (*1 adet mor, 1 adet mavi, 1 adet turuncu*) + 20'şer Paralık İki adet İskan-ı Muhacirin İane Pulu Bedeli = **14 Kuruş 40 Para**)³⁸⁶.

Kudüs ahalisinden bazı kişiler 4 Nisan 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri dilekçeleri için mesafe bedeli ve 1 kuruşluk mor renkli pulun masrafına ilave olarak Hicaz demiryolu ianesi için bir kuruşluk pul bedeli daha ödemişlerdir (10 Kuruş Mesafe Bedeli + 2 Kuruş Pul Bedeli = **12 Kuruş**).

Kudüs sakinlerinin bu ücretlere ilave olarak başka ücretler ödeyip ödemedikleri dilekçe dosyalarından tespit edilememektedir. Posta yoluyla dilekçe göndermenin masrafı yıldan yıla artış göstermiş, Osmanlı insanları istek ve şikâyetlerini "ücretini ödediği müddetçe" iletebilmiştir. Öyle ki Kudüs Belediye Meclisi'nin kararnamesine göre 1 Nisan 1899 tarihinde 1 teneke buğdayın yedi kuruş; 1 teneke arpanın ise 30 para 4 kuruş (yani yaklaşık beş kuruş) olduğu³⁸⁷ göz önüne alındığında posta ile bir dilekçe göndermenin yaklaşık üç teneke buğdaya veya arpaya karşılık geldiği, haliyle herhangi bir resmi göreve sahip olmayan sıradan insanların yahut maddi durumları iyi olmadığı

³⁸⁴ C.O.A., *C. ADL*. 55/3350, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840.

³⁸⁵ Kuruş paradan daha kıymetli olup 40 para, 1 kuruşa karşılık gelmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, "Kuruş", *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 458-459.

³⁸⁶ Dilekçelere muhacir iskânı ianesi için 20 para değerindeki puldan bir tane yapıştırılması kafi olup, birden fazla yapıştırılmış olması dilekçe sahiplerinin tercihinden ötürüdür.

³⁸⁷ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. III, Sayfa No. 29a, Hüküm No. 207, R. 20 Mart 1315 / M. 1 Nisan 1899.

için vergilerini dahi ödeyemeyen köylülerin posta şubelerine kolaylıkla gidemeyecekleri kendiliğinden anlaşılmaktadır. Keza dilekçelerini arzuhalciye yazdıran kent sakinleri arzuhalcilere de belirli bir ücret ödemektedir. Arzuhalcilere verilen ücretlerinin ne kadar olduğu dilekçelerden tespit edilememektedir. Dilekçe ücretlerinin fakir halkın belini büktüğü 1908 yılında Ahmet Reşid tarafından kaleme alınan makalede de ortaya konulmuştur. Ahmet Reşid, *bu meblağların dilekçe hakkının kullanımını sınırladığını, hiçbir devletin hazinesinin doymayacağını ve devletin borçları için farklı kaynaklar bulması gerektiğini* ifade etmiştir³⁸⁸. İmparatorluğun kuruluşundan beri varolan dilekçe hakkının kullanmanın 19. yüzyıl öncesinde –arzuhalci ücreti haricinde- ekstra bir ücrete tabi olup olmadığı tespit edilememekle birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ücrete tabi olduğu açıktır. Bu durum savaşlar nedeniyle ekonomik olarak güçsüzleşen bir devletin hazinesini güçlendirmek için başvurduğu ekonomik bir önlem olarak görülmelidir. Elbette posta ile hükümet merkezine dilekçe göndermenin - tüm ücretlere rağmen- her koşulda doğrudan merkeze gitmekten daha ucuz, daha az masraflı, daha az külfetli ve zahmetli olduğunu ifade etmek gerekir.

Kudüs'ten posta yoluyla gönderildiğini tespit ettiğimiz dilekçelerin sahiplerinin ağırlıklı olarak ulema, eşraf ve tüccar gibi belirli bir gelir seviyesine sahip kişilerden oluşması posta masraflarıyla ilişkilendirilmelidir. Keza posta yoluyla gönderilen gayrimüslim cemaatlere ait dilekçeler genellikle cemaatlerin vekilleri veya patrikleri tarafından gönderilmiştir. Bunların yanı sıra, az sayıda Kudüs köylülerinin, fukarasının, Müslüman ve gayrimüslim ahalisinin posta yoluyla gönderilen dilekçelere katılım gösterdikleri olmuştur. Toplu dilekçelerde ücretlerin gönderenler arasında bölüşülmesi dilekçeden doğacak mali yükü hafifletmiş, şahısları ferdi yerine müşterek dilekçe göndermeye teşvik etmiş olabilir.

Posta yoluyla merkeze ulaştırılan dilekçeler üslup bakımından incelendiğinde, dilekçelerin hitap, dua ve bitiş kısımlarında benzer kalıplar olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı Sultanı'na hitaben yazılanlarda, “adaletin ve mutluluğun eşiği” (*atebe-i 'adâletmedâr, südde-i seniyye-i sa'âdetkarâr*), “mülkün koruyucusu” (*mahfûza-yı begâyetü'l-mülk*), “iyilik ihsan eden, cömert” (*veli-ni 'met, 'inâyetlü*), “çok merhametli” (*mezîd-i merhametlü, 'atûfetlü*) gibi sıfatlar kullanılmıştır³⁸⁹.

³⁸⁸ M. Aykanat, agm., s. 358, 359.

³⁸⁹ Örnekler için bkz. C.O.A., *C.DH.* 24/1159, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840; *İ.DH.* 47/2327, H. 22 Ramazan 1257 / M. 7 Kasım 1841; *İ.DH.* 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845; *A.MKT.* 58/53, H. 29 Zi'l-hicce 1262 / M. 18 Aralık 1846; *A.DVN.* 20/13, H. 20 Zi'l-hicce 1262 / M. 9 Aralık

Bu hitabın devamında dua kısmı bulunmaktadır;

*Allah, velinimetimiz, âlemlerin şahı, yeryüzünün ruhu olan padişahımızı kıyamete kadar sıhhatle, kuvvetle korusun. Saltanatını ve şanını gümüş hilafet tacıyla süslesin...*³⁹⁰, “...dünya durdukça, güneş ve ay doğdukça yüce tahtını daimi mutluluğa ulaştırsın...”³⁹¹, “...Yüce Allah, şevket ve şan sahibi padişahımızın bedenini kıyamete kadar sağlıklı eylesin ve bu sayede sonsuz iyiliklerle dolu padişah, kullarını kalkındırsın ve mutlu kılsın...”³⁹²

Sadrazam’a yazılanlarda ise onun sultanın mutlak vekili olduğunu ve makamının yüceliğini vurgulayacak şekilde “huzur-ı fehâmetneşver-i hazret-i Sadâretpenâhî’ye”, “makâm-ı ‘âlivüfûr-ı hazret-i Sadâretpenâhî’ye”, “hâkpây-ı mu‘allâ-yı hazret-i vekâletpenâhîye” ifadeleri dikkat çeker.

1870’lerden itibaren nezaretlere gönderilmiş çok sayıda dilekçede ise nezaretlere hitaben yüksek mertebeli manasına gelen “celîle” sıfatı kullanılmıştır (*Hâriciye Nezâret-i Celîlesi’ne, Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne* gibi).

Gönderildiği makamı öven hitabın ve duanın devamında “tarif-i nefis” (*kendini tanıtmâ*) kısmı gelir; “Kudüs-i Şerîf-i sa‘âdet-redîfde sâkin olan ‘ulemâ ve mütehâyizân...”, “Kudüs-i Şerîf’de vâki‘ Ermeni milleti...”, “şehrimiz fukarâ-yı mevsûbesi...”, “Süryâni-i kadîm millet-i ‘âcizânemiz...” gibi kendilerini tanıtıcı ifadeler kullanarak; özellikle aciz yani zulme uğramaya meyilli, savunmasız, Sultan’ın korumasına muhtaç kişiler oldukları izlenimini verirler. Dilekçe sahiplerinin amacı haklı da olsalar, haksız da olsalar dilekçeleri vasıtasıyla hükümeti ikna ederek hedeflerine ulaşmaktır. Hükümetin amacı ise dilekçede belirtilen hususun araştırılarak adil ve doğru kararın verilmesini sağlamaya çalışmaktır.

Bu ifadenin hemen akabinde “işbu ‘arz-ı mahzarımız...”, “kullarının ma‘rûzları budur ki...”, “ricâ ve niyâzımızı hâvi işbu ‘arz-ı hâl...”, “‘arz-ı hâl-i kullarıdır ki...”, “ma‘rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki...”, “ma‘rûz-ı dâ‘î-i kemîneleridir ki...” gibi ifadeler ile mevzuya geçmeden evvel dilekçelerini sunduklarını “naçizane” belirten bir giriş

1846; A.DVN. 24/19, H. 7 Rebü’l-âhir 1263 / M. 25 Mart 1847; İ.DH. 214/12536, H. 6 Receb 1266 / M. 18 Mayıs 1850.

³⁹⁰ “Hakk-ı subhâne ve te‘âlâ hazretleri velî-ni‘met-i bî-minnetimiz velî-ni‘met-i ‘âlem-şehinşâh ve arz-ı dem efendimiz pâdişâhımız hazretlerini kemâl-i sıhhat ve ‘âfiyet-vufûr-ı şevket ve a‘zametle ilâ kıyâmü’s-sâ‘a turâzende-i dihîm-i hilâfet ve sîm-saltanat ve şân buyursun...” Bkz. C.O.A., A.MKT.MHM. 344/87, H. 9 Cemâziye’l-âhir 1282 / M. 30 Ekim 1865.

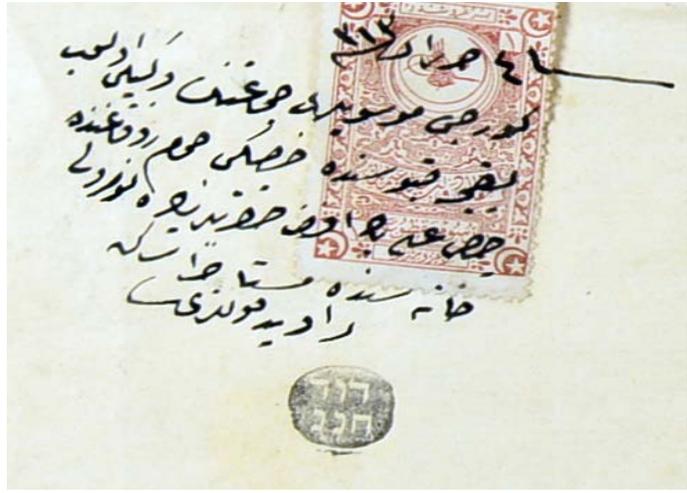
³⁹¹ “Cihân durdukça ve şems ve kamer doğdukça serîr-i şevket-ma‘iyye-i cenâb-ı tacdârilerinde ebedî şâna ‘asr-ı maslahat-hasr-ı hazret-i şâhâne ve sâye-i ihsân-pirâye bi’l-cümle saltanat-ı seniyyelerin hemîşe-i refâh-ı hâle mukârin ve resâne buyursun...” Bkz. C.O.A., MVL. 287/26, H. 16 Receb 1271 / M. 4 Nisan 1855.

³⁹² “Cenâb-ı Rabb-i müte‘âl vücûd-ı bihbûd-ı ma‘âlî-nümûd-ı zıllullahilerine ilâ âhere’d-deverân erike-pirâ-yı şevket ve şân ve şu sâyede müstagrak-ı eltâf mâlânihâye şehinşâhileri ‘umûm kullarını ihyâ ve şâdumân buyursun...” Bkz. C.O.A., Y.PRK.AZJ. 18/67, H. 25 Receb 1308 / M. 6 Mart 1891.

yapılır. Sonrasında istek veya şikâyet konusu olan mesele “mübalağalı” bir şekilde anlatılır. Neticede dilekçe mekanizması sıradan insanların seslerini duyurabilme hususunda yetkili otoriteleri ikna edebilecekleri yegâne platformdur.

Devamında istek, şikâyet yahut teşekkürlerini ifade ederek *emr ve fermân hazret-i menlehü'l-emrindir* tarzında devlet memurlarının tahrirlerinde de sıklıkla görülen yaygın bir cümle ile son söz, en yetkili karar mercii olan Sultan’a veya onun otoritesini temsil eden kişi ya da kurumlara bırakılır. Bu ifadeler sorunlarını çözebilecek en yetkili merciiilerin Osmanlı Sultanı ve onun otoritesini temsil eden makamlar olduğunu kabul yahut bu makamların adaleti sağlayacaklarına duydukları güveni “mübalağalı” bir şekilde ifade ediştir.

Bu cümlenin ardından tarih (hepsinde yer almamakla birlikte), gönderenlerin imza, mühür veya parmak izlerine rastlanır. Bununla birlikte 1840-1914 yılları arasında Kudüs’ten gönderildiğini tespit ettiğimiz dilekçelerde parmak izine rastlanmamıştır. Kimi zaman da yalnızca mühürlerin basıldığı, isimlerin yazılmadığı görülmektedir. Posta ile gönderilen mektuplara şahısların isimlerinin yanı sıra, “mümkünse” sokak ve hane

Resim 4: Ev Adresli Dilekçe:

Gürcü Müsevîleri Cemâ'atinin Vekîli olub Bakırcı Kapusu'nda Haseki Hamâm Zokağı'nda Hacı Ali Beğ Efendi Hazretlerinin 5 Numrolu Hânesinde Müste'ciren Sâkin David Kulları

(C.O.A., ŞD. 2287/11, H. 11 Safer 1315 / M. 12 Temmuz 1897)

numaralarının da yazılabileceği Posta Nizamnamesi'nin 11. maddesinde karara bağlanmışsa da³⁹³, dilekçelerde isim ve mühürlerle yetinildiği görülmektedir. Bununla birlikte 12 Temmuz 1897 tarihinde Gürcü Musevi cemaati (Aşkenaz Yahudileri)

³⁹³ “Ta’ahhüdlü mektûb ve paketlerin üzeri gâyet okunaklı ve açık yazı ile mürsel-ileyhin bulunduğu şehir ve kasaba ve köy ve mahallenin ve kendüsünün isim ve şöhreti ve mümkün olduğu hâlde sokağın ismiyle sâkin olduğu hânenin numrosu yazılacaktır.” Bkz. TBMM Kütüphanesi, “Posta İdâresinin Nizâm-nâme-i Esâsîsi”, H. 26 Muharrem 1286 / M. 8 Mayıs 1869, *Düstur*, C. 2, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, s. 419-420.

tarafından Şura-yı Devlet'e gönderilen bir dilekçede sokak ismi ve hane numarasının yazıldığı istisnai bir örneğe tesadüf edilmiştir³⁹⁴.

Mehmet İpşirli'nin (1991) sırasıyla *hitap, dua, tarif-i nefis, beyan-ı istihkak, beyan-ı matlab* olarak isimlendirdiği³⁹⁵; Yuval Ben-Bassat'ın (2013) ise gönderildiği makamı (1) *yüceltme*, kendi meselesini (2) *abartma* ve kendisinin (3) *mevkiini düşürme* şeklinde³⁹⁶ sıraladığı bu klasik basmakalıplara arşivlerdeki dilekçelerin tamamında rastlamak mümkündür.

Vurgulanması gereken bir diğer husus, söz konusu ifadelerin sadece dilekçelere mahsus olmayıp Osmanlı arşivlerinde kurumlar veya resmi görevliler arasında giden gelen tüm evrakta benzer elkaplara ve hitabetlere rastlandığıdır. Dolayısıyla sıradan insanlar da resmi görevliler gibi hiyerarşik ilişkiye, bürokratik dil ve üsluba uymak zorundadır. Devlet bir bakıma kendi resmi-bürokratik dilini, üslubunu, hatta algısını halka dayatmaktadır ki, bu husus baskıcı-yaptırmacı otoriter devlet anlayışının bir tezahürüdür. Dilekçelerdeki ifadelerde özgür insiyatif son derece kısıtlı olduğu gibi, sıradan insanlar evraklarını tıpkı memurlar gibi kaleme almak zorundadır. Dilekçelerdeki kalıplar resmi dile hâkim olmayan sıradan insanlar tarafından bilinmeyeceği, dahası sıradan insanlar bu kalıpları herhangi bir yardım almadan yazamayacağı için -ilerleyen satırlarda görüleceği üzere- arzuhalcilere duyulan ihtiyaç bu sebepten hasıl olmuş olmalıdır. Öyle ki 1909 tarihinde Kudüs fukarası tarafından Sadaret'e gönderilen dilekçeler *Dâhiliye Nezareti-i Celilesi'ne* diye başlar; *ol-bâbda emr ve fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir* diye biter³⁹⁷. Bir sene sonra 1910 yılında kent eşrafı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen dilekçe de bizzat aynı ifade ile başlayıp aynı ifade ile biter³⁹⁸. Dolayısıyla kent fukarası ile kentin eğitilmiş eşrafının dilekçeleri arasında belirgin bir farklılık bulunmaz. Gayrimüslim cemaatlerin dilekçelerinde de benzer durum göze çarpmaktadır. Süryaniler tarafından 2 Şubat 1893 yılında Sadaret'e gönderilen dilekçe *'Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîleleri'ne* hitabı ile başlar; *maruz-ı çaker-i kemineleridir* kalıbı ile devam eder ve *ol-bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir* cümlesi ile sonlanır³⁹⁹. Keza bu dilekçeden dört sene sonra Yahudiler tarafından Şura-yı Devlet'e gönderilen dilekçe; *Şura-yı Devlet Riyaset-i*

³⁹⁴ C.O.A., ŞD. 2287/11, H. 11 Safer 1315 / M. 12 Temmuz 1897.

³⁹⁵ M. İpşirli, "Arzuhal"... , s. 448.

³⁹⁶ Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 58.

³⁹⁷ C.O.A., DH.MKT. 2749/32, H. 3 Safer 1327 / M. 24 Şubat 1909; DH. MKT. 2785/58, H. 13 Rebü'l-evvel 1327 / M. 4 Nisan 1909.

³⁹⁸ C.O.A., DH.İD. 123/1, H. 7 Cemâziye'l-evvel 1328 / M. 17 Mayıs 1910.

³⁹⁹ C.O.A., BEO. 208/15557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893.

Celilesi'ne diye başlar, *abd-ı ahkaraneleri* gibi benzer bir kalıpla devam eder ve *her halde emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir* ifadesiyle biter⁴⁰⁰.

Diğer yandan posta yoluyla hükümet merkezine gönderilen dilekçe zarflarının üzerine ise, evrakın “dilekçe” olduğunu belirtecek ve diğer resmi evraklardan ayırt edilmesini sağlayacak şekilde *arz-ı hâl-i 'âcizânemizdir*, *'arîza-yı çâkerânemizdir* gibi ibareler yazıldığını ilave etmek gerekir⁴⁰¹ (*Dilekçelerin konulduğu zarflardan örnekler için bkz. Ek-17*).

Posta ile hükümet merkezine ulaştırılan dilekçelerin yaklaşık bir ay sürede sonuçlandırıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, Kudüs eşrafının kentin su sıkıntısını gidermesi sebebiyle Mutasarrıf İbrahim Paşa'dan duydukları memnuniyeti ifade etmek amacıyla 18 Nisan 1850 tarihinde gönderdikleri dilekçe, 18 Mayıs 1850 tarihinde Sadrazam'ın tezkiresi ile Sultan'a sunulmuş, akabinde bir gün sonra 19 Mayıs 1850'de Sultan'ın görüşü ifade edilmiştir⁴⁰². Yine Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi ruhbanının Rum patrikliğine yeni birinin tayin edilmesi hususunda 21 Mayıs 1875'te gönderdikleri dilekçe, 14 Haziran 1875 tarihinde Sadrazam'ın tezkiresiyle birlikte Sultan'a sunulmuş, 15 Haziran 1875'te Mabeyn Kâtibi tarafından Sultan'ın görüşü tezkirenin altına yazılmıştır⁴⁰³. Son olarak Rum Katolikleri tarafından posta yoluyla 24 Ocak 1877'de Sadaret'e gönderilen Arapça dilekçenin, 10 Şubat 1877'de Tercüme Odası tarafından tercüme edilerek Babıali Evrak Odası'na havale edildiği görülmektedir⁴⁰⁴.

Dilekçeye dair verilen kararın Kudüs mutasarrıflığına iletilmesi ise bir ila üç ay arasında değişiklik göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, Süryani cemaati, Kamame kilisesindeki ibadetgâhlarına müdahale ettikleri gerekçesiyle Ermenileri şikâyet etmek için 2 Şubat 1893 tarihinde dilekçe göndermiş; bu dilekçeye dair verilen karar 23 Mayıs 1893 tarihinde Kudüs Mutasarrıflığı'na iletilmiştir⁴⁰⁵. Yine Kudüs fukarasının sancak muhasebecisi Hasan Enver Efendi'yi kanuna aykırı davrandığı gerekçesiyle şikâyet ettikleri 24 Ocak 1909 tarihli dilekçelerinin sonucu 24 Şubat 1909'da Kudüs Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir⁴⁰⁶.

Kudüs mutasarrıflığına iletilmek üzere verilen kararın ne kadar sürede mutasarrıflığa ulaştığı ve akabinde ne kadar sürede kararın dilekçe sahibine

⁴⁰⁰ C.O.A., *ŞD.* 2287/11, H. 11 Safer 1315 / M. 12 Temmuz 1897.

⁴⁰¹ C.O.A., *A.MKT.MHM.* 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850; *A.MKT.UM.* 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857; *BEO.* 1873/140456, H. 20 Rebîü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

⁴⁰² C.O.A., *İ.DH.* 214/12536, H. 6 Receb 1266 / M. 18 Mayıs 1850.

⁴⁰³ C.O.A., *İ.HR.* 267/16056, H. 10 Cemâziye'l-evvel 1292 / M. 14 Haziran 1875.

⁴⁰⁴ C.O.A., *HR.TO.* 516/65, M. 28 Mayıs 1876.

⁴⁰⁵ C.O.A., *BEO.* 208/15557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893.

⁴⁰⁶ C.O.A., *DH.MKT.* 2749/32, H. 3 Safer 1327 / M. 24 Şubat 1909.

bildirildiğini tespit etmek güçtür. Bununla birlikte Kudüs ile İstanbul arasında haberleşmeyi sağlayan postanın kara yolu mesafesi dikkate alındığında bu sürenin de yaklaşık bir ay sürdüğü tahmin edilebilir.

Telgraf hatlarının döşenmesine kadar geçen süreçte Kudüs'ten gönderilen dilekçelerin tamamı –doğrudan merkeze götürülenler/gönderilenler hariç tutulursa- posta yoluyla gönderilmiştir. Posta ile dilekçe göndermenin bedelinin yüksek oluşunun halkın geniş ölçüde dilekçeler vasıtasıyla siyasete katılımını sınırladığı söylenebilir. Bununla birlikte posta vasıtası ile dilekçenin merkeze ulaşmasının ve oradan sonucun ulaşması için geçen sürenin uzun oluşu da hesaba katıldığında dilekçe sunmanın coğrafi zorluğu kendiliğinden anlaşılır. Osmanlı topraklarında elektrikli telgraf hatlarının döşenmesinden sonra, dilekçe göndermenin masrafının ve zahmetinin azalması kentte daha geniş kitlelerin dilekçelere katılım göstermesini sağlayacaktır. Bununla birlikte dilekçelerin şekil ve üslubunda dikkat çekici farklılıklar görülmeye başlanacaktır.

1.4.2. Telgraf: *Elektrik Hızıyla Merkeze Ulaşmak*

Bilindiği üzere 1850'li yıllara gelinceye değin Osmanlı topraklarında elektrikli telgraf hatları mevcut değildir. Posta Nezareti ise yukarıda ifade edildiği üzere 1840'larda teşkil edilmiştir. 1840'lara gelinceye kadar taşradaki Osmanlı tebaası, ulaklar veya kente gelen Osmanlı memurları vasıtasıyla veyahut yerlerine vekil göndermek suretiyle dilekçelerini hükümet merkezine ulaştırmışlardır. Diğer yandan kadıya takdim edilen dilekçelere dair çıkarılan kadı ilamı da diğer resmi evraklarla birlikte yine ulaklar vasıtasıyla merkeze gönderilmiştir. 1840'larda telgraf hatları inşa edilene kadar geçen süreçte ise Kudüs'ten gönderilen dilekçelerin tamamı –doğrudan hükümet merkezine götürülenler/gönderilenler haricinde- hükümet merkezine posta yoluyla ulaştırılmıştır.

Esasında elektrikli telgraf hatlarının döşenmesine kadar geçen süreçte Avrupa devletleri “optik” telgraf hatlarını kullanmıştır. Fransız mühendis Claude Chappe tarafından 19. yüzyılın ortalarında Fransa'da icat edilen optik telgraf, aralarında 8 ila 16 kilometre mesafe bulunan kulelerdeki görevlilerin harflere karşılık gelen işaretleri kule üzerindeki kolları hareket ettirerek diğer kulelere iletmesi suretiyle çalışırdı. Diğer kuledeki görevli bu harfleri dürbünle okuyarak kâğıda geçirirdi. Ancak optik telgafın Osmanlı devrinde kullanıldığına dair bir bilgiye şimdiye dek rastlayan olmamıştır. Elektrikli telgraf hatları ise 19. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihlerde her ne kadar bir İngiliz şirketi tarafından Osmanlı hükümetine elektirikli

telgraf hattı döşeme imtiyazı talebiyle başvurulmuşsa da, Osmanlı hükümeti devlet yazışmalarını güvence altına almak için telgraf hatlarını “bizzat kendisinin inşa edeceği” gerekçesiyle bu talebi reddetmiştir⁴⁰⁷. Telgraf hatlarının neredeyse tamamı, demiryollarından farklı olarak, yabancı devletlerin sermayesiyle değil çoğunlukla yerel halkın ianeleriyle inşa edilmiş ve bizzat devlet eliyle işletilmiştir⁴⁰⁸. Nihayetinde ilk olarak Kırım Harbi (1853-56) esnasında Rumeli’de döşenmeye başlanan telgraf hatları 1870’lerde Anadolu’yu kapsayacak şekilde kısa sürede tamamlanmıştır⁴⁰⁹.

Kudüs, telgraf ağına 1864 yılında Kudüs ile Yafa arasında telgraf hatlarının döşenmesiyle birlikte kavuşmuştur⁴¹⁰. Beyrut’tan Mısır sınırındaki Ariş’e uzanan telgraf hattı, Yafa’dan çıkarılan bir kolla Kudüs’e bağlanmıştır. 1896 yılında telgraf hatlarının Kudüs’ten Mekke’ye uzatılması için bir irade çıkarılmıştır. 1901 yılına gelindiğinde telgraf hattının Kudüs’e bağlı Beytüllahim kasabasından Halilürrahman kazasına kadar uzatılmasıyla Kudüs kırsalı telgraf ağının kapsamına dâhil edilmiştir⁴¹¹. Tüm bu gelişmelerle birlikte Kudüs, İstanbul’a, diğer Ortadoğu kentlerine ve Avrupa başkentlerine daha hızlı bir şekilde bağlanmaya başlamıştır⁴¹². 1890 ve 1894 tarihlerinde Kudüs sancağında Kudüs, Beytüllahim, Gazze ve Yafa’da telgraf merkezleri bulunurken; 1903 yılında bunlara ilave olarak Birüsseb ve Halilürrahman kazalarında da telgraf şubeleri tesis edilmiştir. Son olarak 1909 yılında Askalon, Hanyunus ve Remle’de de telgraf merkezleri kurulmuştur⁴¹³.

Telgraf yalnızca hızlı haberleşme imkanı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda hükümete merkeze uzak yerleri kolaylıkla kontrol etme imkanı tanımıştır. Merkeziyetçi bir taşra idaresinin tesis edilmesinde, hükümet merkezine hızlı haber ve bilgi akışının sağlanmasında önemli rol üstlenmiştir⁴¹⁴. Özellikle 30.000 km telgraf hattının inşa edildiği II. Abdülhamid döneminde, iktidarın taşradaki etkin kontrol mekanizması haline gelmiştir. Sultan’ın casus ve ajan ağlarının büyük ölçüde telgraf yazışmalarına

⁴⁰⁷ Bahadır Çelebi, *Osmanlı Devleti’nin Merkezileşmesinde Telgrafın Rolü: 1855-1909*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 46, 104.

⁴⁰⁸ Bkz. Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 176-183.

⁴⁰⁹ Biray Çakmak, *Taşra İdaresinde Osmanlı Merkeziyetçiliği Gediz’de Kaza İdaresi ve Sorunları*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2019, s. 59, 60.

⁴¹⁰ Baruch Kimmmerling, “The Formation of Palestinian Collective Identities: The Ottoman and Mandatory Periods”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 2 (April 2000), s. 60; E. Bosworth, agm., s. 38; A. Schölch, “Jerusalem in the 19th Century...”, s. 236, 237; K. C. Asali, “Kudüs...”, s. 337.

⁴¹¹ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 195.

⁴¹² A. Schölch, “Jerusalem in the 19th Century...”, s. 236, 237.

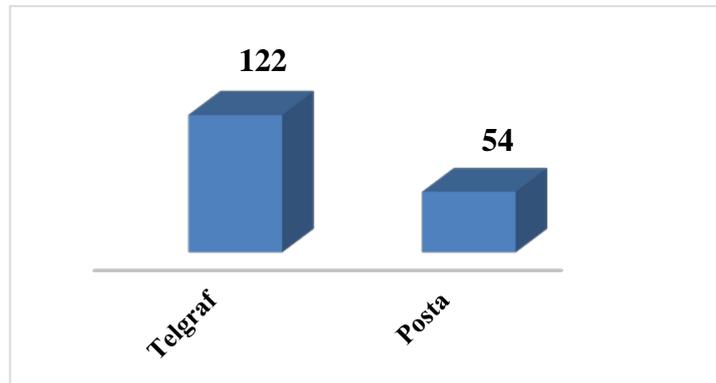
⁴¹³ B. Çelebi, *age.*, s. 230.

⁴¹⁴ B. Çakmak, *age.*, s. 60, 61.

dayandığını ifade etmek gerekir⁴¹⁵. Telgraf vasıtasıyla hükümet merkezine gönderilen dilekçeler sayesinde hükümet, kendi otoritesini taşrada temsil eden memurların suistimallerinden daha hızlı haberdar olmuş, reformların taşradaki işlerliğini daha hızlı bir şekilde kontrol etme, hatta gündelik meselelere dahi müdahale etme imkanına kavuşmuştur.

Telgrafın Osmanlı haberleşmesinde kullanılmaya başlanması dilekçe sisteminde adeta bir devrim olarak nitelendirilmelidir. Telgraf hatlarının döşenmesi İmparatorluğun merkeze uzak ücra köşelerinde yaşayan ve maddi olarak merkeze gitmeye gücü yetmeyen sıradan insanların önündeki coğrafi ve fiziki engelleri ortadan kaldırmıştır. Adalet sisteminin işlerliğine ivme kazandırmıştır. Artık sıradan insanlar hükümet merkezine ulaşmak için doğrudan İstanbul'a gitmek veya yerlerine vekil göndermek veyahut da yerel yetkililere başvurmak zorunda değildir. Osmanlı insanların tek yapmaları gereken en yakın telgraf ofisine gitmek ve arzuhalciye dilekçelerini yazdırtmak olmuştur. Hava koşulları nedeniyle yaşanan elektrik kesintileri sayılmazsa⁴¹⁶, dilekçelerin hükümet merkezine elektrik hızıyla ulaştırılmalarının önünde hiçbir engel kalmamıştır. Böylece taşradaki Osmanlı tebaasının telgrafi daha fazla tercih etmeye başlamışlardır. Aşağıdaki grafik 8'de görüleceği üzere, Kudüs ile Yafa arasında telgraf hatlarının döşendiği 1864 tarihinden itibaren hükümet merkezine gönderilen dilekçelerin büyük bir çoğunluğunun telgraf vasıtasıyla gönderildiği görülmektedir.

Grafik 8: 1864-1914 Yılları Arasında Kudüs'ten Payitaht İstanbul'a Gönderilen 176 Adet Toplu Dilekçenin Hükümet Merkezine Ulaşma Vasıtaları

⁴¹⁵ Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 34, 35.

⁴¹⁶ Bu nedenlerle merkeze ulaştırılmayan telgrafların ücreti sahiplerine iade edilirdi. Bkz. TBMM Kütüphanesi, "Telgraf Nizamnamesi", H. 27 Rebûü'l-evvel 1276 / M. 24 Ekim 1859, *Düstur*, C. 2, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, s. 351.

Telgraf vasıtasıyla hükümet merkezine gönderilen dilekçeler Osmanlı diplomatikasında “telgraf arzuhal” olarak adlandırılmaktadır⁴¹⁷. Telgraf kâğıdı matbu halde basılmış bir kâğıttır. Bu kâğıdın üst kısmında Osmanlı tuğrası, “Telgrafname-i Osmani” ibaresi, *muhâberât-ı telgrafiden dolayı devlet hiçbir gûna mes’ûliyet kabûl eylemez* cümlesi, bu cümlemin altında bir tablo içerisinde telgrafın gönderildiği yer (mahall-i irsali), vardığı yer (mevridi), aktarma istasyonu (mutavassıt olan merkez), numarası, kelime sayısı, resmi mi yoksa gayriresmi evrak mı olduğu (sınıf-ı mektub), telgrafı çeken memurun adı (keşide eden memur), teslim alan memurun adı (ahz eden memur) ve benzeri ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır (*Telgraf vasıtasıyla gönderilmiş toplu dilekçe örneği için bkz. Ek-18*).

Telgraflar için hazırlanmış matbu form sıradan insanların dilekçelerine mahsus olmayıp telgraf vasıtasıyla gönderilen resmi/gayriresmi tüm evrakta bu kâğıt kullanılmıştır. Bununla birlikte herhangi bir devlet görevinde bulunmayan sıradan insanların şifreli (yani rakamla yazılmış) telgraf göndermelerine müsaade edilmemiştir⁴¹⁸. Diğer yandan bazı dilekçelerin üzerine daha çabuk sonuç almak maksadıyla “müste‘cildir” (acildir) ibaresi yazılmıştır.

Kudüs’ten telgraf yoluyla gönderilen dilekçeler için Halep, Konya ve Yozgat telgrafhaneleri aktarma istasyonu görevi görmüştür. Dilekçeler buralardaki telgrafhane merkezleri vasıtasıyla İstanbul’a ulaştırılmıştır. Halep, Kudüs’e yakınlığı nedeniyle aktarma istasyonu olarak kullanılmış olmalıdır. Bununla birlikte Konya ve Yozgat istasyonlarının neden kullanılmış olduğuna dair bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Telgraf hatlarında yaşanan elektrik kesintilerinin bu hususa yol açmış olabileceği yahut Konya ve Yozgat’taki şubelerin Ortadoğu’dan gelen evrak için Anadolu’daki ana telgraf şubeleri olarak kullanılmış olabileceklerine dair fikir yürütülebilir.

Telgraf vasıtasıyla Kudüs’ten gönderilen dilekçeler gönderildiği gün veya birkaç gün içerisinde hükümet merkezine ulaşmıştır. Örneğin matbu telgraf formlarında görüldüğü üzere, gayrimüslim cemaatlerin (Rum Ortodoks, Rum Katolik, Ermeni Katolik, Süryani, Kıpti, Yahudi ve Latin) liderleri tarafından 24 Eylül 1894 tarihinde Sadaret’e gönderilen dilekçe iki gün sonra 26 Eylül 1894 tarihinde hükümet merkezine ulaşmıştır⁴¹⁹. Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi Sinod Meclisi azaları tarafından 27

⁴¹⁷ G. Sarıyıldız, *age.*, s. 47.

⁴¹⁸ “Telgraf Nizamnamesi”..., s. 350.

⁴¹⁹ C.O.A., *BEO*. 488/36531, H. 3 Rebûü’l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894.

Mart 1895 tarihinde Sadaret'e gönderilen telgraf ise, aynı gün hükümet merkezine ulaşmıştır⁴²⁰.

Telgraf vasıtasıyla gönderilen dilekçelere dil hususunda herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Hıristiyan mezheplere ait Rumca veya Fransızca gibi yabancı dillerde kaleme alınmış dilekçelerin daktilo ile kâğıda yazıldığı, daha sonra bu kâğıttaki satırların kesilerek matbu telgraf formuna yapııştırıldığı görülmektedir (*Ek-8'de verilen dilekçe buna örnek teşkil etmektedir*). Osmanlı Türkçesi haricindeki dillerde gönderilen dilekçeler, bir-iki gün içerisinde Hariciye Nezareti Tercüme Odası tarafından tercüme edilerek işleme konulmak üzere Dâhiliye Nezareti Evrak Odası'na havale edilmiştir. Örneğin, kent eşrafının *Akka, Nablus ve Belka sancaklarının Kudüs'e ilhak edilmesi talebiyle* 27 Temmuz 1872 tarihinde saat 6.25'te telgraf memuruna verdikleri 119 kelimelik Arapça dilekçe, saat 6.35'te teslim alınmış; 19 Temmuz Çarşamba sabahı saat 5.00'da İstanbul'a ulaşmış; 3 Ağustos 1872 günü Hariciye Nezareti Tercüme Odası tarafından tercüme edilerek ertesi gün 4 Ağustos 1872 tarihinde sonuçlandırılmak üzere Dâhiliye Evrak Odasına verilmiştir⁴²¹. Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi Sinod meclisi azalarından bir kısmının *Kudüs Rum Patriği'nin görevinde kalması talebiyle* Sadaret'e gönderilmek üzere kaleme aldıkları yahut arzuhalciye yazdırdıkları 63 kelimelik dilekçe, 16 Kasım 1872 tarihinde akşam saat 7:05'te telgraf memuruna verilmiş; memur tarafından beş dakika sonra (saat 7.15'te) kabul edilmiş; 17 Kasım 1872 tarihinde sabah saat 6.00'da İstanbul'a ulaştırılmış; 20 Kasım 1872 tarihinde Hariciye Nezareti Tercüme Odası tarafından tercüme edilerek 21 Kasım'da incelenmek üzere Dâhiliye Nezareti Evrak Odası'na teslim edilmiştir⁴²².

Telgraf vasıtasıyla gönderilen dilekçelerin posta yoluyla gönderilen dilekçelere kıyasla şekil ve üslup bakımından dikkat çekici farklılıkları bulunmaktadır. Öncelikle telgraf vasıtasıyla gönderilen dilekçelerde yalnızca gönderenlerin isimleri bulunmakta; mühür, imza veya parmak izine rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Telgraf Nizamnamesi gereğince telgraf müdürleri tarafından şüpheli görülen isimler, bölgenin ileri gelenlerine tasdik ettirilebilmektedir⁴²³. Ayrıca telgrafhane memurları telgraf umumi idaresinin, taşradaki telgrafhanelerde çalışan memurlar merkez müdürlerinin,

⁴²⁰ C.O.A., *BEO*. 926/69416, H. 24 Şevvâl 1314 / M. 28 Mart 1897.

⁴²¹ C.O.A., *HR. TO*. 550/54, M. 15 Temmuz 1872.

⁴²² C.O.A., *HR. TO*. 550/62, M. 16 Kasım 1872.

⁴²³ "Telgraf Nizamnamesi"..., s. 348.

merkez müdürleri ise telgraf müfettişleri ve muavinlerinin nezaretinde çalıştığından hiyerarşik bir denetleme mekanizması bulunmaktadır⁴²⁴.

Telgraf vasıtasıyla gönderilen dilekçelerin posta vasıtasıyla gönderilen dilekçelere benzer şekilde hitap ve tarif-i nefis (kişisel tanıtıcı bilgiler) kısımları bulunmaktadır. Tıpkı posta ile gönderilen dilekçelerde olduğu gibi, telgraf arzuhallerinde de bürokratik üslup muhafaza edilmiştir. Dönemin bürokratik diline uygun olarak yazılmışlardır. Nitekim telgraf yoluyla Sadaret'e gönderilen dilekçelerde *Huzûr-ı Sâmî-i Cenâb-ı Sadâretpenâhî'ye, Hâkpây-ı Mu'âlla-yı Sadâret-i 'Uzmâ'ya*⁴²⁵; nezaretlere gönderilen dilekçelerde ise “*Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîlesine* şeklinde posta ile gönderilen dilekçelere benzeyen hitaplar bulunmaktadır. Hemen akabinde gönderildiği makamı öven *Atebe-i şevketme'âb efendimize yüzler sürerek 'arz ederiz ki; müsellem-i cihât olan merâhim ve işfâk-ı şâmiletü'l-âfâk-ı hazret-i pâdişâhîye sığınarak* gibi girizgahlar mevcuttur. Metnin sonunda ise, *icrâ-yı icâbına müsâ'ade-i celîle-i eframîlerinin şâyân buyurulması 'umûm tarafından istid'â veistirhâm olunur; tâbi'iyet-i sâdikamızın sâ'ikasıylaistirhâm eyleriz fermân; müsâ'ade-i celîle-i hidv-i a'zâmîlerinin şâyân buyurulmasınıistirhâm eyleriz fermân* gibi ifadeler⁴²⁶ bulunmaktadır.

Telgraf vasıtasıyla gönderilen dilekçeler, posta yoluyla gönderilen dilekçelere nispetle daha kısa ve yalındır. Dilekçeye konu olan mesele özet bir şekilde ifade edilmiştir. Örneklerle bu hususu açıklamak gerekirse, Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi ruhbanından 37 kişinin 1875 senesinde *Huzûr-ı Mu'allâ-yı Vekâletpenâhî'ye* (yani Sadaret'e) hitaben “posta” ile gönderdikleri dilekçe; *Ma'rûz-ı dâ'ileridir ki* diye başlar, yaklaşık 570 kelimedenden oluşur, *emr ü fermân ve lutf-i ferâvân hazret-i menlehü'l-emrindir* diye biter. Bu tarihten yaklaşık 15 yıl sonra 1890 senesinde, Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi ruhbanından 30 kişinin bu defa “telgraf” ile Sadaret'e gönderdikleri Rumca dilekçe ise *Sadrizam Kamil Paşa hazretlerine* (Son Altessa Kiamil Pacha Grand Vizir) diye başlar, yalnızca 170 kelimedir ve kısaca *istirham ederiz* (supplions) ifadesiyle biter⁴²⁷.

⁴²⁴ “Telgraf Nizamnamesi”..., s. 355.

⁴²⁵ Örnek olarak bkz. C.O.A., *BEO*. 488/36531, H. 3 Rebîü'l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894; *BEO*. 911/68317, H. 23 Ramazân 1314 / M. 25 Şubat 1897.

⁴²⁶ Bkz. C.O.A., *BEO*. 488/36531, H. 3 Rebîü'l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894; 924/69276, H. 21 Şevvâl 1314 / M. 25 Mart 1897; 926/69416, H. 24 Şevvâl 1314 / M. 28 Mart 1897; 960/71955, H. 5 Muharrem 1315 / M. 6 Haziran 1897; 963/72163, H. 9 Muharrem 1315 / M. 10 Haziran 1897.

⁴²⁷ C.O.A., *HR.TO*. 534/31, M. 4 Eylül 1890.

Hitabet kısmının, gönderildiği makamı öven cümlelerin ve dilekçeye konu olan meselenin anlatımının daha kısa, daha az mübalağalı ve daha yalın olması telgraf vasıtasıyla gönderilen dilekçelerden kelime başına ücret tahsil edilmesi ile ilişkilendirilebilir. Meclis-i Mebusan'ın 2 Şubat 1915 tarihli toplantısında, yirmi kelimeye kadar olan telgraflardan 5 kuruş (50 para); yirmi kelimeyi aşan telgrafların her bir kelimesinden 1 kuruş tahsil edildiği ifade edilmektedir. Bu husus dilekçe sahiplerinin meramlarını özetle ifade etmelerine, keza kelimelerini daha özenli seçmelerine sebep olsa gerektir. Bununla birlikte Meclis-i Mebusan'ın Kudüs mebuslarından Ragıb Neşâşibi Bey'in 2 Şubat 1897 tarihli meclis toplantısındaki ifadeleri, telgrafın postaya kıyasla daha ucuz olduğunu ortaya koymaktadır; *Adam mektup yazacağına telgraf yazar; mektuba iki metelik vereceğine 100 para verir. Öte yandan telgraf ile dilekçe göndermenin de pek ucuz olduğu söylenemezdi. Aynı toplantıda Osmanlı Devleti'ndeki telgraf ücretlerini başka ülkelerle karşılaştıran Şam Mebusu Faris el-Huri Efendi'nin tasdik ettiği üzere; Diğer memleketlerde her 20 kelime için 2 kuruş verilmekteydi. Bizde telgraf fiyatı pek çoktu*⁴²⁸.

Gerek posta vasıtasıyla gerekse telgraf vasıtasıyla gönderilen dilekçelerin üslup açısından birbirlerine benzemelerinin başlıca sebebi, sahipleri tarafından değil bizzat arzuhalciler tarafından kaleme alınmış olmalarıdır. Barakalarda, dükkânlarda, pazarlarda, kahvehanelerde, cami avlularında⁴²⁹, hükümet konaklarının yakınlarında⁴³⁰, postahane ve telgraf ofislerinin girişlerinde, market ve kafelerde⁴³¹ mesleklerini icra eden arzuhalciler “belge üreticisi” olarak dilekçe geleneğinin bir parçası olmuşlardır. Arzuhalcibaşı ile arzuhalciler kethüdasının denetimi altında bulunan arzuhalciler 19. yüzyılda da ruhsatlı (tezkireli) olarak görevlerini sürdürmüşlerdir⁴³².

Arzuhalcilik mesleğinin ortaya çıkmasındaki temel etken, kuşkusuz ki Osmanlı insanının -özellikle de Müslüman kesimin- okuma yazma oranının son derece düşük olmasıdır. Osmanlı döneminde bir kentin veya bölgenin okuma yazma oranının tespit edilmesi konu hakkındaki kayıtların yetersizliği nedeniyle mümkün olmamaktadır. Vergi verecek ve askere gidecek şahısları tespit etmek amacıyla yapılan nüfus sayımlarında kişilerin eğitim düzeyleri veya bir hanede okula giden çocuk sayısı gibi bilgiler nadiren verilmektedir. Bu tür bilgiler ancak 1894/95 yılında yapılan ayrıntılı

⁴²⁸ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, C. 1, İçtima Senesi: 1, Ondokuzuncu İnikad, R. 20 Kânûn-ı Sâni 1330 / M. 2 Şubat 1915, s. 275, 277.

⁴²⁹ G. Sarıyıldız, *age.*, s. 101-112.

⁴³⁰ Y. Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları...*, s. 219.

⁴³¹ Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 51.

⁴³² G. Sarıyıldız, *age.*, s. 104, 105.

nüfus sayımında görülebilmektedir. Kemal Karpat, 1894/95 tarihli nüfus sayımında sayılan okulları, okula gidenleri ve 10 yaşın üstündeki nüfusu dikkate alarak okuma yazma oranları hakkında birtakım istatistikler öne sürmüştür. Buna göre söz konusu tarihte Kudüs sancağında 234.774 kişi yaşamakta, 170 okul bulunmakta, 13.050 öğrenci bu okullara devam etmektedir. Karpat, 10 yaşın üstünde bulunan nüfus (139.000) ile okula giden öğrencilerin (13.050) oranını kıyaslayarak oluşturduğu istatistikte Kudüs sancağında 86.000 kişinin okuma yazma bilmediği sonucuna ulaşmıştır ki, bu sonuç nüfusun %36.63'üne tekabül etmektedir⁴³³. Yani 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Kudüs sancağı genelinde on kişiden dördü bile okuma yazma bilmemektedir. Nitekim bu sayımdan bir yıl sonra 1896 tarihinde yapılan sayımda, Kudüs'te Müslümanların gidebileceği yalnızca 1 idadi ve 6 ibtidainin; gayrimüslimler içinse 1 Rum, 1 Ermeni, 1 Latin idadisi ile 4 Rum rüşdiyesinin bulunduğu, bu mekteplerin toplam öğrenci sayısının ise 534'ü⁴³⁴ geçmediği tespit edilmiştir. Nüfusun yüzde kaçının eğitim öğretim seviyesinde olduğunu veya herkesin bu okullarda okuyup okumadığını tespit etmek imkânsız olmakla birlikte, nüfus ile öğrenci sayıları ve okur yazar oranları arasındaki uçurumu gösteren bu istatistikler, pek çok Osmanlı kentinde olduğu gibi Kudüs'te de eğitim seviyesinin son derece düşük olduğu hakkında fikir vermektedir. Diğer yandan bu istatistikler sancağın genelini kapsamakta olup, Kudüs merkez kazasında eğitim seviyesinin Kudüs kırsalına nispeten daha yüksek seviyede olduğu bilinmektedir⁴³⁵. Ayrıca kentteki dini ve sosyal görevleri elinde bulunduran Müslüman ailelerin üyeleri belli bir eğitim seviyesine sahip oldukları, içlerinden bazıları İstanbul veya Kahire'deki medreselerden mezun oldukları için okuma yazma biliyorlardı. Daha da önemlisi şer'i mahkeme kâtipleri de bu ailelerin üyeleri arasından seçildiği için arzuhalcıye ihtiyaç duymadıkları tahmin edilmektedir. Benzer şekilde Kudüs Rum Patrikhanesi'ne mensup rahiplerin dilekçelerindeki ifadeler, patrikhanelere mensup rahiplerin dilekçelerini kendileri yazacak kadar eğitime sahip oldukları düşünülmektedir. Nitekim Rum Ortodoksların dilekçelerinde yer alan; *gerçekleşen iftiralara karşı kaymakamı protesto eder ve bu gecikmelerden Fotios'u sorumlu tuttuğumuzu bildirmeye cesaret ederiz*⁴³⁶; *şimdiye kadar namus ve haysiyeti korunmuş olan kilisemizin şahsi menfaatler uğruna*

⁴³³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 436, 443, 445, 449.

⁴³⁴ R. Balcı, agm., s. 43, 44.

⁴³⁵ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-Evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

⁴³⁶ "Müftereyât-ı vâkı'aya karşı kaymakamı protesto eder ve bu gecikmelerden ötürü Fotios'u sorumlu kabul ettiğimizi arza cesaret ederiz" Bkz. C.O.A., *BEO.* 963/72163, H. 9 Muharrem 1315 / M. 10 Haziran 1897

lekelenmesine razı olunmayacağından⁴³⁷; uzayıp giden şikâyetlerimize kulak asılmadığı için Sadrazam'ın cevabını sabırsızlıkla ve gözümüz yaşlı olarak bekleriz⁴³⁸ gibi ifadeler, dilekçelerin kimi zaman sahipleri tarafından kaleme alınmış yahut arzuhalcilere müdahalede bulunulmuş olabileceğini ortaya koyar niteliktedir.

Kudüs'te arzuhalci esnafı bulunduğu dair herhangi bir arşiv evrakı tarafımızca tespit edilememekle birlikte⁴³⁹, pek çok telif eserinde yer alan⁴⁴⁰ bilgiler doğrultusunda 19. yüzyıl ve dahi 20. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında bulunan arzuhalcilerin Kudüs kentinde de görevlerini sürdürmüş oldukları tahmin edilmektedir. Diğer yandan postahanelerde ve sonrasında telgrafhanelerde görev yapan kâtiplerin de bu hususta dilekçe sahiplerine yardımcı oldukları düşünülebilir. Son olarak dilekçelerin belirli bir "bürokratik usul", "kanun ve nizam" çerçevesinde yazılma zorunluluğu göz önüne alındığında dilekçelerin neden arzuhalcilere yazdırıldığı kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Dilekçelerin okuma yazmayı ve kanunları bilen, yazısı güzel olan arzuhalciler yahut kâtipler tarafından kaleme alınması, benzer kalıplarla yazılmalarına neden olmuş; dolayısıyla birbirlerine son derece benzeyen belgeler olmalarını sağlamıştır. Buna ilave olarak Mehmet İpşirli, Osmanlı mülazemet sisteminin⁴⁴¹ ve yaygın olarak kullanılan el kitaplarının dilekçelerin birbirlerine benzemelerinde etkisinin olduğunu belirtir⁴⁴². Osmanlı medreselerinde aynı eğitimi görerek taşraya atanan görevlilerin kaleme aldıkları belgelerde benzer üsluplara ve kalıplara rastlanması şaşırtıcı değildir. Bu anlamda Yuval Ben-Bassat, dilekçelerin mutlaka konuları ile ilgili nezarete hitaben yazılmalarının, arkalarında bir "rehberlik hizmeti"nin olduğu izlenimini verdiği

⁴³⁷ "Şimdiye kadar sâye-i adâletvâye-i pâdişâhîde nâmus-ı haysiyeti mahfûz edilmiş olan kilisemizin menâfi '-i şahsiye uğrunda lekedâr edilmesine fikr ve rızâ-i 'âli muvâfakat etmeyeceğinden" Bkz. C.O.A., BEO. 965/72349, H. 15 Muharrem 1315 / M. 16 Haziran 1897.

⁴³⁸ "Tevâli eden şikâyatımıza kulak asılmadığı(ndan) artık mutasarrıflığa cevâb-ı fehîmânelerini sabırsızlıkla ve çâr-ı çeşme intizâr eyleriz" Bkz. C.O.A., BEO. 3447/258496, H. 11 Zi'l-ka'de 1326 / M. 5 Aralık 1908.

⁴³⁹ Amnon Cohen, 16. ve 18. yüzyıllar arasında Kudüs'teki esnaf loncaları hakkında bilgi verdiği eserinde, arzuhalci esnafından bahsetmez. Muhtemelen bu görevi mahkeme kâtipleri yerine getirmekteydi. Osman Nuri Ergin *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye* başlıklı eserinde; 1294/1877 tarihli devlet salnamesine göre İstanbul, Bursa ve Edirne'de arzuhalci esnafı bulunduğunu, bunların tezkire (bir çeşit ruhsat) ile çalıştıklarını ifade eder. İstanbul, Edirne ve Bursa'da tatbiki konulan kanun zaman içerisinde taşra belediyelerine de teşmil edilmiş olabilir. Bununla birlikte Kudüs Belediyesi'ne bağlı olarak çalışan bir arzuhalci esnafının bulunduğu dair herhangi bir arşiv belgesine tesadüf edilmemiştir. Bkz. Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, C. 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No. 21, C. 4, İstanbul 1995, s. 1920, 1941, 1989.

⁴⁴⁰ G. Sarıyıldız, *age.*, s. 101-117; Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 50, 51.

⁴⁴¹ Osmanlı medreselerinden mezun olan kişilerin, mezuniyetleri ile bir göreve tayin edilmeleri arasında geçen süreye mülazemet denilmektedir. Bu esnada müderrislik veya kadılık yapabilmek için sıra beklerler, zorunlu bekleme süresinde kadıaskeri divanında yardımcı görevler alarak tecrübe edinirlerdi. Bkz. Mehmet İpşirli, "Mülazemet", TDVİA, C. 31, İstanbul 2006, s. 537-539.

⁴⁴² M. İpşirli, "Mahzar"..., s. 399.

kanısındadır⁴⁴³. Diğer yandan hangi makama, hangi resmi elkapla hitap edileceğinin yazıldığı devlet salnameleri⁴⁴⁴, taşra memurları için rehber vazifesi görmüş olmalıdır.

⁴⁴³ Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 51.

⁴⁴⁴ Bkz. "Elkab-ı Resmîye", *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1266 / M. 1850, s. 60; H. 1267 / M. 1851, s. 94; H. 1276 / M. 1860, s. 29; H. 1277 / M. 1861, s. 29; H. 1280 / M. 1863, s. 28; H. 1281 / M. 1864, s. 28; H. 1283 / M. 1866, s. 19; H. 1284 / M. 1867, s. 29; H. 1285 / M. 1868, s. 30; H. 1286 / M. 1869, s. 30; H. 1287 / M. 1870, s. 30; H. 1288 / M. 1871, s. 29; H. 1289 / M. 1872, s. 28; H. 1290 / M. 1873, s. 28; H. 1291 / M. 1874, s. 28; H. 1292 / M. 1875, s. 28; H. 1293 / M. 1876, s. 29; H. 1294 / M. 1877, s. 94 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KUDÜS'ÜNDE TOPLUM VE SİYASET (1840-1914)

2.1. Kudüs Kenti'nde Toplumsal Siyasetin Aktörleri

Kudüs kentinin sakinleri, din ve mezhep aidiyetine göre belirlenen Osmanlı millet sistemiyle⁴⁴⁵ uyumlu biçimde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinden meydana geliyordu. Kudüs kentinin *Müslüman nüfusunu* bölgenin tarihi boyunca yerleşik bulunan Arapların yanı sıra, Anadolu, Kuzey Afrika, Hindistan ve Orta Asya'dan gelen Müslümanlar oluşturmaktaydı⁴⁴⁶. *Hıristiyan nüfusu*, Süryani, Yakubi, Ermeni, Rum, Melkit, Sırp, Frenk, Gürcü, Kıpti, Maruni, Habeşi cemaatleri meydana gelmekteydi⁴⁴⁷. *Yahudileri* ise çeşitli İslam ülkeleri, Kuzey Afrika, Anadolu, Rumeli, Endülüs, Avrupa ve Rusya'dan gelen Sefarad, Aşkenaz, Karaim ve Rabbanî Yahudileri oluşturmaktaydı⁴⁴⁸. Dindar kentliler, yoksul köylüler ve başına buyruk kabileler Kudüs toplumunun yapı taşlarıydı⁴⁴⁹. Osmanlı nüfus istatistiklerine göre 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Kudüs'te üç ana dine mensup olan grupların – Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin- nüfusu şöyleydi:

Tablo 1: Osmanlı Nüfus Sayımlarına Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyıl Başlarında Kudüs Merkez Kazasının Nüfusu⁴⁵⁰

Yıl		Müslüman	Rum Ortodoks	Latin	Ermeni	Rum Katolik	Protestan	Kıpti	Süryani	Yahudi	Toplam
1871		35.715	12.850								48.565
1881	Kadın	26.317	5.750	2.878	343	18	238	35	-	3.535	81.059
	Erkek	28.047	6.272	3.174	504	33	296	49	-	3.570	
1906	Kadın	25.997	5.438	2.836	300	12	209	35	-	3.525	78.498
	Erkek	27.093	5.819	3.072	322	18	230	49	-	3.543	

⁴⁴⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 996-1001.

⁴⁴⁶ Kamil Cemil el-Asali, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *TDVİA*, 2002, C. 26, s. 336.

⁴⁴⁷ K.C. el-Asali, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)"..., s. 337.

⁴⁴⁸ Abigail Jacobson, "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question' in Pre-First World War Palestine: A Reading of Three Zionist Newspapers", *Middle Eastern Studies*, Vol. 39, No. 2 (Apr., 2003), s. 108.

⁴⁴⁹ A. Singer, *age.*, s. 5.

⁴⁵⁰ *Suriye Vilayet Salnamesi*, 1288/1871, s. 149-156; K. Karpat, *age.*, s. 302-313, 350-355.

Farklı tarihlerde yapılan üç nüfus sayımının verilerine bakıldığında Osmanlı dönemi Kudüs merkez kazasında nüfusun büyük bir çoğunluğunu Müslümanların meydana getirdiği; gayrimüslimler arasında Hıristiyanların Yahudilere oranla daha fazla nüfusa sahip oldukları; Hıristiyanlar içerisinde ise sırasıyla Rum Ortodoksların, Latinlerin, Ermenilerin yoğunlukta buldukları görülmektedir.

Osmanlı nüfus sayımlarında kişi sayısının değil, hane (ev) sayısının kaydedildiği ifade edilmelidir. Tablodaki veriler hane sayısının 5 ile çarpılmasıyla birlikte elde edilmiştir. Ancak bu hususta dahi fikir birliği mevcut değildir. Arkeolog Conrad Schick, hane sayısının 3 katsayısı ile çarpılmasıyla; Haim Gerber ve Kemal Karpat gibi tarihçiler hane sayısının 5 katsayısı ile çarpılmasıyla; Alexander Schölch ve Yehoshua Ben-Arieh gibi tarihçiler ise 5 katsayısının bir Ortadoğu kenti olan Kudüs için yetersiz olduğunu düşünerek, 6 katsayısı ile çarpılmasıyla birlikte küçük bir hata payı ile toplam kişi sayısına ulaşabileceğini kabul etmişlerdir⁴⁵¹.

Yine tablo 1’de görüleceği üzere 1881 tarihli nüfus sayımına kadar “kadın” nüfusun sayılmaması⁴⁵², yabancı devlet vatandaşı olup Kudüs’te yaşayan “ecnebi” tebaanın sayımlara dâhil edilmemeleri veya nadiren dâhil edilmeleri, Osmanlı sayımlarından hareketle Kudüs kent nüfusuna dair ayrıntılı ve nihai istatistikler elde etmeyi güçleştiren diğer hususlardır. Keza 1882’lerden itibaren yoğun olarak kente göç ettikleri bilinen Yahudi muhacirlerin büyük bir çoğunluğunun yasaklara rağmen illegal yöntemlerle bölgeye yerleştikleri, buna karşılık çok azının Osmanlı tabiiyetine geçtikleri malumdur⁴⁵³.

Diğer yandan Hıristiyan nüfusa dair verilen istatistiklerde cemaatlerin mezhepsel (Ortodoks, Katolik, Protestan) ve etnik (Ermeni, Süryani, Kıpti) mensubiyetlerinin ayrıntılı olarak tasniflenmediği görülmektedir. Bir başka deyişle, Tablo 1’de yer alan verilerden hareketle Rum nüfusun Ortodoks mu yoksa Katolik mi oldukları anlaşılırken; Kıpti, Süryani ve Ermenilerin hangi mezhebe mensup oldukları bilinmemektedir. Ancak bu husus, Osmanlı hükümetinin nüfusu eksik veya kusurlu saymasıyla ilgili olmayıp, Osmanlı nüfus sayımlarında mezheplerin her zaman belirtilmediğini ifade etmek gerekir.

⁴⁵¹ Bkz. Yehoshua Ben-Arieh, “The Population of the Large Towns in Palestine during the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources”, *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Ed. Moshe Maoz, Jerusalem 1975, s. 66; Haim Gerber, “The Population of Syria and Palestine in the Nineteenth Century”, *Asian and African Studies*, S. 13, 1979, s. 59-62; Alexander Schölch, “The Demographic Development of Palestine, 1850-1882”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 4 (Nov. 1985), s. 485; K. Karpat, *age.*, s. 15.

⁴⁵² K. Karpat, *age.*, s. 315.

⁴⁵³ I. I. Bostancı, *agm.*, s. 161.

Diğer yandan 19. ve 20. yüzyıllarda yapılan nüfus sayımları Tablo 1’de görülenlerden ibaret değildir. Sancak genelinde 1894, 1896, 1897 ve 1914 yıllarında da nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir⁴⁵⁴. Söz konusu nüfus sayımları sancak bazında yapıldığı, Kudüs merkez kazasına ait nüfus “ayrıca” belirtilmediği için sancak nüfusunun ne kadarının Kudüs merkezine ait olduğu bu sayımlardan tespit edilememektedir. Keza göçebe kabilelerin (urban ve aşair) devletten vergi kaçırmak amacıyla sayımlara dâhil olmaktan kaçınmaları nedeniyle Kudüs kırsalının nüfusuna dair elde edilen istatistikler de eksik kalmaktadır. Dahası, Osmanlı sayımlarının nüfusu “saymak” amacıyla değil, daha ziyade ekilebilir tarım alanlarını, tarımdan elde edilecek vergi gelirlerini, vergi mükelleflerini, vergiden muaf tutulacakları, askere gidecek olanları tespit etmek; idari bölge sınırlarını belirlemek veya işlek bölgelerde demiryolu/karayolu inşa etmek gibi ihtiyaca ve uygulamaya yönelik amaçlarla⁴⁵⁵ yapıldıklarını hatırlatmakta fayda vardır. Bu nedenle Yehoshua Ben-Arieh’in Batılı kaynaklara ve seyyahların anlatılarına müracaat etmek suretiyle hazırladığı verilere başvurmak, Kudüs kent nüfusunu analiz etme hususunda farklı bir bakış açısı kazandıracaktır:

⁴⁵⁴ 1894 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Yafa, Gazze ve Halilürrahman kazalarından mürekkebe Kudüs sancağında; 199.613 Müslüman (105.212 Erkek, 94.401 Kadın); 16.706 Rum (8.750 Erkek, 7.956 Kadın); 939 Ermeni (556 Erkek, 383 Kadın); 422 Katolik (232 Erkek, 190 Kadın); 8.110 Yahudi (4.117 Kadın, 3.993 Erkek); 654 Protestan (364 Kadın, 290 Erkek); 6.849 Latin (3.643 Kadın, 3.206 Erkek); 84 Gayrimüslim Kıpti (49 Kadın, 35 Erkek); 1.397 Ecnebi (779 Kadın, 618 Erkek) olmak üzere 234.774 (123.702 Kadın, 111.072 Erkek) kişi yaşıyordu. 1896 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Kudüs sancağında; urban ile birlikte 293 bin 401 Müslim, 39 bin 841 gayrimüslim yaşıyordu. 1897 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Kudüs sancağında; 217.346 Müslüman (112.099 Kadın, 105.247 Erkek); 19.070 Rum (9.986 Kadın, 9.084 Erkek); 825 Ermeni (398 Kadın, 427 Erkek); 469 Katolik (254 Kadın, 215 Erkek); 11.909 Yahudi (5.443 Kadın, 6.466 Erkek); 385 Protestan (207 Kadın, 178 Erkek); 8.355 Latin (4.330 Kadın, 4.025 Erkek); 101 Kıpti (58 Kadın, 43 Erkek) olmak üzere 132.775’i erkek, 125.685’i kadın toplamda 258.460 kişi yaşıyordu. 1914 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Yafa, Gazze, Halilürrahman ve Birüsseb kazalarından oluşan Kudüs sancağında; 266.044 Müslüman, 26.035 Rum, 1310 Ermeni, 21.259 Yahudi, 1.086 Katolik, 1.733 Protestan, 9.880 Latin, 427 Süryani, 11 Keldani, 270 Maruni, 113 Kıpti olmak üzere toplam 328.168 kişi yaşıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. K. Karpat, *age.*, s. 318, 319, 332, 398, 399. R. Balci, *agm.*, s. 44.

⁴⁵⁵ K. Karpat, *age.*, s. 14.

Tablo 2: Batılı Kaynaklara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyıl Başlarında Kudüs Merkez Kazasının Nüfusu⁴⁵⁶

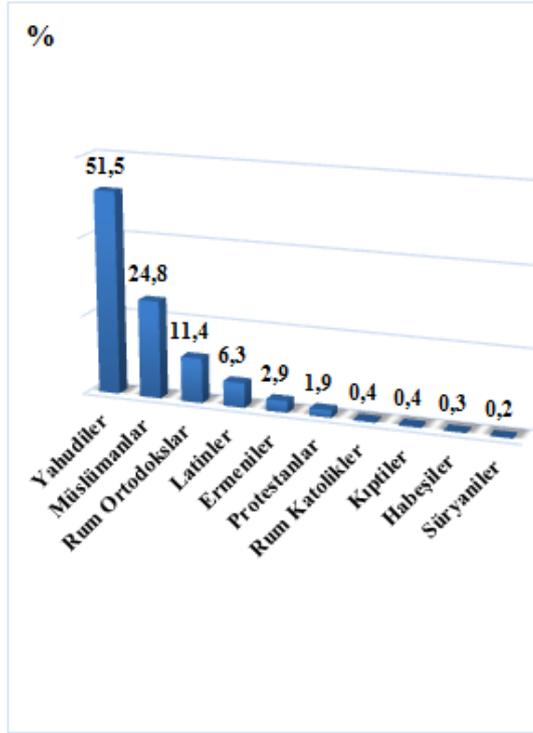
Yıl	Müslümanlar	Rumlar (Ortodoks)	Rumlar (Katolik)	Latinler	Ermeniler (Gregoryen)	Ermeniler (Katolik)	Süryaniler	Kıptiler	Habeşiler	Protestanlar	Yahudiler	Toplam
1850	5.350	2.000	50	1.100	580	10	10	100	50	100	6.000	15.350
1860	6.000	2.200	50	1.200	640	20	15	100	75	200	8.000	18.500
1870	6.500	3.000	90	1.600	700	20	15	100	75	400	11.000	23.500
1880	8.000	4.000	150	2.150	770	30	25	100	75	700	17.000	33.000
1890	9.000	5.000	200	2.700	800	30	50	120	100	1.000	25.000	44.000
1900	10.000	5.900	250	3.500	1.300	50	150	150	100	1.600	35.000	58.000
1910	12.000	5.945	278	3.560	2.367	103	371	103	73	1.815	45.000	71.615

Tablo 2’deki nüfus istatistikleri dikkate alınarak 1850-1910 yılları arasında kent nüfusunun ortalaması alındığında nüfusun büyük bir çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu, onları Müslümanların takip ettiği, Hıristiyan cemaatler içerisinde ise sırasıyla Rum Ortodoksların, Latinlerin, Gregoryen Ermenilerin, Protestanların, Rum Katoliklerin, Kıptilerin, Habeşilerin ve son olarak Süryanilerin geldiği görülür. Osmanlı sayımları ile Batılı kaynaklara dayalı oluşturulan veriler arasında böylesine farklılıkların ortaya çıkması, yukarıda değinildiği üzere 19. yüzyılın sonlarına doğru Kudüs merkez kazasına –sancak geneline olduğu gibi- yoğun bir şekilde Yahudi göç ve kolonizasyonunun gerçekleşmesi, benzer şekilde kente çok sayıda Protestan hacı ve misyonerin gelmesi; buna karşılık yeni gelenlerin Osmanlı tabiiyetine geçmemeleri sebebiyle Osmanlı sayımları kapsamına dâhil edilmemelerinden ileri gelmektedir.

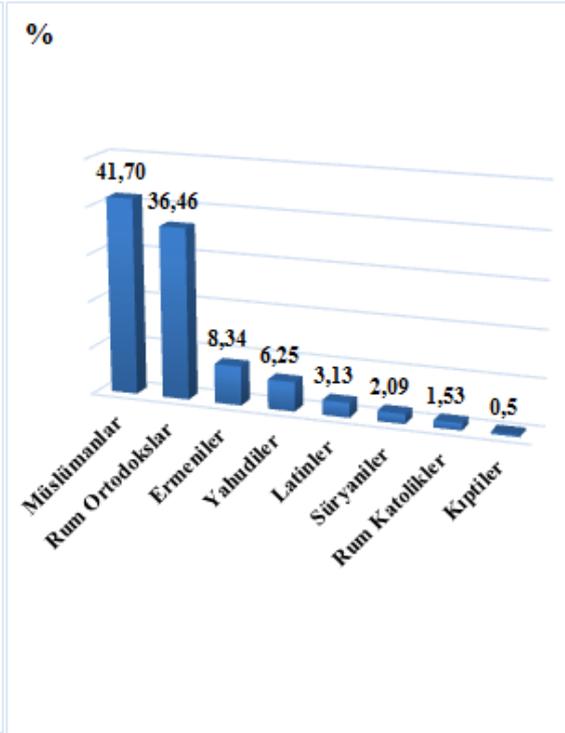
Cemaatlerin kentteki nüfus yoğunlukları dilekçelere katılım oranlarını ne şekilde belirlemektedir? Bu soruyu cevaplamadan önce belirtmek gerekir ki, Osmanlı idaresinin hiçbir döneminde Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin dilekçe ile resmi makamlara başvurma hakkını kullanmalarında nüfus, yaş, cinsiyet, meslek, yaşadıkları kent ve benzeri hususlarda herhangi bir şart veya sınırlama getirilmemiştir. Kent zümrelerinin dilekçelere katılımları nüfuslarının azlığına veya çokluğuna bakılmaksızın tamamen kendi tercihlerine bağlıdır. 1850-1910 tarihleri arasında dilekçe sahiplerinin dini ve etnik mensubiyetlerinin tespit edilebildiği 170 adet toplu dilekçeden hareketle cemaatlerin dilekçe hakkını kullanma oranları ile kentteki nüfus oranları arasındaki bağlantıya ilişkin tahmini veriler elde etmek mümkündür. Grafik 10 bu doğrultuda oluşturulmuştur.

⁴⁵⁶ Y. Ben-Arieh, “The Population of the Large Towns...”, s. 68.

Grafik 9: 1840-1910 Tarihleri Arasında Kudüs'te Müslüman ve Gayrimüslim Cemaatlerin Nüfus Yoğunlukları

Grafik 10: 1840-1910 Tarihleri Arasında Kudüs'te Müslüman ve Gayrimüslim Cemaatlerin Dilekçe Hakkını Kullanma Oranları

Tablo 2’de verilen istatistiklere göre hazırlanan, kentteki nüfus yoğunluğunu gösteren 9 numaralı grafikte görüleceği üzere, 1850 ve 1910 yılları arasında, nüfusun %51,52’sini Yahudilerin, %24,81’ini Müslümanların, %11,38’ini Rum Ortodoksların, % 2,87’sini Gregoryen Ermenilerin, % 1,87’sini Protestanların meydana getirdiği; Rum Katoliklerin, Latinlerin, Ermeni Katoliklerin, Süryanilerin, Kıptilerin, Habeşilerin ise kentteki nüfusun yüzde birini dahi oluşturmadıkları anlaşılmaktadır. 170 adet toplu dilekçeden hareketle nüfusun dilekçe hakkını kullanma oranlarına dair oluşturulan Grafik 10’da görüleceği üzere, kent siyasetinde en fazla söz sahibi olan grup Müslümanlardır. Dilekçe hakkını en fazla kullanan gayrimüslim cemaat ise Osmanlı siyasetinde etkinliği her zaman belirgin kadim gayrimüslim cemaat olan Rum Ortodokslardır. Rum Ortodoksları; Yahudiler, Ermeniler ve Latinler takip etmektedir. Kentte en fazla nüfusa sahip Hıristiyan cemaat olan Rum Ortodoksların dilekçe hakkını en etkin kullanan grup olmalarına karşılık, kent nüfusunun azınlığını teşkil eden Süryani, Rum Katolik, Kıpti ve Habeşi cemaatlerinin dilekçelere katılım oranlarının nüfus yoğunlukları ile doğru orantılı olduğu görülmektedir.

Dilekçelerde sosyal statüleri ortaya koyan “Müderris”, “Serkâtib-i mahkeme”, “Kâ’immakâm-ı nakîbü’l-eşraf”, “en-Nâ’ib”, “İmâmü’l-Mescidü’l-Aksatü’ş-Şerîf”, “Ehadd-ı E’imme-i Sahratullahü’l-Müşerrefe”, “el-Muvakkit bi’l-Haremü’ş-Şerîf”, “Ehaddü’t-Tüccâr”, “Türbedâr-ı Seyyidinâ Davûd Aleyhisselâm”, “Ehadd-ı Talebetü’l-İlm”, “Şeyhü’l-Haremü’ş-Şerîf”, “Hâdimü’s-Seyyidü’l-Kelîm”, “A’zâ-i Meclis bi’l-Kuds”, “el-Müftü bi’l-Kudsü’ş-Şerîf”, “Mütevelli-i Haseki Sultan”, “Bende-i A’zâ-i Yahûd”, “Bende-i A’zâ-i Protestan”, “Bende-i A’zâ-i Ermeni”, “Bende-i A’zâ-i Millet-i Rûm”, “Bende-i A’zâ-i Latin”, “Muhtâr-ı Evvel”, “Muhtâr-ı Sâni”, “Mu’temed” gibi tabirlerin kullanılıyor olması, dilekçe hakkını kullanan Müslümanların sıradan insanlardan daha ziyade eğitilmiş kent eşrafı, tüccar ve esnaf grupları, bedeviler ve köylülerden ziyade muhtarlar, sıradan gayrimüslim cemaatlerden daha ziyade patrikler ve patrikhane mensupları olduğunu ortaya koymaktadır. Nüfus yoğunluğunun yanı sıra ekonomik düzey, eğitim seviyesi, kentte sahip olunan nüfuz ve prestij gibi niteliklerin dilekçelere katılım oranlarına tesir ettiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda Kudüs sakinlerini; a) dilekçelere aktif olarak dâhil olanlar, b) kent siyasetine yabancı kalmamak amacıyla aktif katılımcıların yanında yer alan gruplar, c) kentte nüfuz sahibi olmayıp dilekçe mekanizmasını birtakım ekonomik beklentilerini gidermek amacıyla nadiren kullananlar, d) kentte yaşayan/bulunan ancak Osmanlı tebaası olmayan ve sorunlarını kendi devletlerinin konsoloslarına ileten yerleşimciler olarak sınıflandırmak mümkündür. Kent siyasetini yönlendiren *ilk sıradaki gruplar* önde gelen Müslüman aileleri (eşraf), gayrimüslim cemaatlerin liderleri; *ikincil gruplar* ise herhangi bir resmi görevi bulunmayan sıradan insanlar, köylüler ve fukaradır. Tüccar ve esnaf gibi gruplar ise aktif katılımcıların yanında yer almaları sebebiyle kent siyasetine yabancı değillerdir.

Esasında çalışmamız Kudüs kırsalını kapsamayıp, kent merkezindeki toplulukların siyasete katılımlarını incelemektedir. Bununla birlikte toplumdaki grupların birbirlerinden bağımsız olarak düşünülmesi veya göz ardı edilmesi imkânsız olduğu için Kudüs kırsalında yaşayan köylü ve bedevi grupları da ikinci bölüm kapsamına dâhil edilmiştir. Ayrıca Kudüs kentinin merkezi konumu sebebiyle kırsalda yaşayan ahalî, dilekçelerini kent merkezindeki makamlara iletmekte yahut kent merkezindeki posta ve telgraf vasıtasıyla hükümet merkezine göndermektedir. Öte yandan Kudüs kırsalında söz sahibi olan ailelerin kent merkezindeki eşraf ile ailevi bağları bulunmakta olup, kırsaldaki kaza kaymakamlarının ve nahiye şeyhlerinin zaman zaman dilekçelerde kent eşrafı ile işbirliği söz konusudur. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci

yarısından itibaren Kudüs kentinde yabancı devletlere tabi olan gayrimüslimlerin önemli bir nüfus yoğunluğu vardır. Yukarıda değinildiği üzere, Kudüs nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan bu gruplar Osmanlı belgelerinde “ecnebi” olarak adlandırılmakta ve çoğu zaman nüfus sayımlarına dâhil edilmemektedir. Ancak bu husus onların kent siyasetine katılmadıkları, beklentilerinin ve şikâyetlerini ifade etmedikleri ve devlet tarafından dikkate alınmadıkları anlamına gelmemektedir. Buna karşın belirtmek gerekir ki, yabancı devletlerin vatandaşları doğrudan Osmanlı hükümetine başvurma hakkına sahip değillerdi. Bağlı buldukları devletlerin kentteki konsoloslarına başvurarak taleplerinin Osmanlı hükümetine iletilmesini sağlayabildikleri gibi, kentteki Osmanlı kadısına müracaat edebilirlerdi. Osmanlı arşiv belgelerinde ecnebi tebaanın dilekçelerine nadiren rastlanmakla birlikte, yabancı devletlerin konsolosluk arşivlerinde ecnebilerin dilekçelerine rastlamak mümkündür.

Diğer yandan Osmanlı topraklarında yaşayan kişilerin gerek kent siyasetine gerekse İmparatorluk genelindeki gelişmelere müdahil olmalarını sağlayan temel bir koşul olarak basının gelişmesinden bahsetmek gerekir. Bilindiği üzere, 1908 sonrasında gazetecilik faaliyetleri bir hayli gelişmiş durumdadır. Bu tarihlerde Filistin coğrafyasında Müslüman Arapların çıkardığı el-Karmil gazetesi; Arap Ortodoksların çıkardığı en-Nefais ve Filistin gazeteleri; Aşkenaz Yahudilerinin çıkardığı Havatselet gazetesi; Sefarad Yahudilerinin çıkardığı ha-Herut gazetesi cemaatlerin haklarının sözcülüğünü yapan gazetelerin yalnızca birkaç örneğidir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Kudüs bölgesinde de artık talep ve şikâyetleri duyurmanın yegâne “meşru” yolu, dilekçe ile hükümet makamlarına başvurmaktan ibaret değildir. Dolayısıyla kentteki muhtelif cemaatlerin hükümetten beklentilerini, endişelerini, iç meselelerini, diğer cemaatlerle olan problemlerini kavramak için düzenli neşredilen gazetelerin -Osmanlı İmparatorluk arşivlerinde yer alan dilekçelerin yanı sıra- cemaatlerin “seslerini” duyuran alternatif vasıtalar olduklarını ifade etmek gerekir.

2.1.1. Kent Eşrafı: Servet ve Nüfuz Sahipleri

“İslamiyet’in üçüncü kutsalı sayılan Kudüs’te yaşayan itibarlı, faziletli, şerefli, Peygamber soyundan gelen ve memleketin ileri gelenleri olan ulema, müderris, imam, hatip ve kadıların tamamının eseri olan bu dilekçenin takdimine cesaret edildi.”⁴⁵⁷

Kudüs Eşrafı / 4 Mart 1840

Albert Hourani’nin ortaya koyduğu üzere, Osmanlı kent siyaseti “ileri gelenlerin siyaseti” olarak ön plana çıkar. Bu türden bir siyaset, belirli koşullar oluştuğunda meydana gelir; *birincisi* kentteki esnaf ve zanaatkârlar soylular için veya kırsal kesimdeki köylüler toprak sahipleri için üretim yaptığı zaman; *ikincisi* kentlerde ikamet eden aileler önemli mevkileri ellerinde tuttuğu zaman; *üçüncüsü* ise bazı kişiler güçlerini siyasi veya askeri bağlantılarından, kök salmış bir atanın veya selefinin hatırasından aldığı zaman. Hourani’ye göre Ortadoğu kentlerinde önde gelenlerin siyasi nüfuzu –bazı istisnalar olmakla birlikte- genel itibariyle kentteki mevkileri ellerinde bulundurmalarından kaynaklanıyordu. Hükümet merkezinde ulemanın daha ziyade resmi bir grup olmasının tersine, Arap vilayetlerinde ulemayı yerel aileler oluşturmaktadır. Kadı dışında müftüler, nakibü’l-eşraflar, naibler yerel ailelerden gelirler. Pozisyonlarını yalnızca konumlarından değil, yüzyıllar öncesine -belki de mezarı kentin göbeğinde bulunan bir evliyaya kadar- uzanan dini ailelerin miras kalan itibarlarından, yerel ulemanın saray ve divan ile olan bağlantısından, vakıfların velayetinden, ticari burjuvaziyle geleneksel bağlantı yoluyla inşa edilen ve dini konumları nedeniyle müsadere tehlikesinden nispeten muaf olan zenginliklerinden alırlar. Zamanla da servet ve devlet hizmeti geleneklerini nesilden nesile aile üyelerine aktarırlar. Bu tür bir kent modelinde tipik siyasi eylem biçimleri oluşur. Önde gelenler, sosyal konumları nedeniyle “doğal bir liderliğe” ve otoriteye erişim imkanına sahiptirler. Halkın talep ve şikâyetlerinin geleneksel sözcüsü konumundadırlar. Bu nedenle tavsiye verebilir, uyarabilir, genel olarak toplumu temsilen resmi makamlarda konuşabilirler. Dolayısıyla kentlerde “tebaadan ziyade hükümdar”dırlar. Öte yandan kentte basit bir otorite aracı olarak görünmemeli, ancak otoritenin düşmanı gibi de görünmemeli, toplumdaki konumlarından mahrum kalma riskiyle karşı karşıya

⁴⁵⁷ “İşbu sâlisü’l-Haremeynü’ş-şerefeyn olan Kudüs-i Şerif-i sa’âdet-redifde sâkin olan ‘ulemâ ve mütehayyizin ve fuzelâ ve müderrisin ve sâdât-ı eşraf-ı mütehabbirîn ve’l-e’imme ve hutebâü’l-kerîmîn ve vücûh-ı belde ve kâffe-i mütekellimîn ve kuzât-ı memleket ve sükkân-ı vilâyet kullarının bi-tarîki’l-mahzar ‘arz-ı hâl-i sıhhat eserleridir ki... İşbu ‘arz-ı mahzarımız takdîmine cesâret olundu.” Bkz. C.O.A., C.DH. 24/1159, H. 29 Zi’l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840.

kalmalılar⁴⁵⁸. Şam, Kahire, Halep gibi Ortadoğu kentlerinde olduğu gibi Kudüs kentinde de bu türden bir kentsel monarşi hâkimdi.

Osmanlı Kudüs'ünde Müslümanların kent siyasetinde en aktif olan grubunu “eşraf” (*şeref ve itibar sahibi olanlar*) olarak tanıyan servet ve nüfuz sahibi aileler meydana getiriyordu. Kudüs eşrafının kentteki varlığı, tarih boyunca çeşitli İslam ülkelerinden gelerek burada yerleşen çok sayıda şeyh ve âlimin torunları olmalarından kaynaklanıyordu⁴⁵⁹.

Kudüs eşrafı ve ulema, birbirinden ayırt edilmesi oldukça güç olan iki gruptu⁴⁶⁰. Her ne kadar şer'i mahkemenin hâkimi konumunda olan kadı, hükümet merkezinden tayin edilse de (nadiren de olsa kent eşrafı arasından seçildiği olurdu), kentteki pek çok idari, dini ve sosyal görev önde gelen Müslüman ailelerin tekelinde bulunuyordu. Kadı naibleri, müftüler, şer'i mahkeme kâtipleri, Hz. Muhammed'in soyundan gelenleri tespit etmek ve haklarını korumakla görevli Nakibü'l-eşraf kaymakamları, önde gelen Müslüman ailelerin üyeleri arasından seçiliyordu. Benzer şekilde Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra başta olmak üzere çeşitli ibadetgâhların imam, müezzin ve hatipleri, Harem-i Şerif'i korumakla görevli Şeyhü'l-haremlerin yanı sıra müderrisler, vakıf yöneticileri (mütevelli) ve nazırları, peygamberlere ve âlimlere ait kabirlerin türbedarları ve hizmetkarları, namaz vakitlerini ayarlamakla yükümlü muvakkitler eşraf ailelerinin mensubu oluyordu⁴⁶¹. Eşrafın büyük bir çoğunluğu Kahire'deki el-Ezher'den, gücü yetebilen küçük bir kesimi de İstanbul'daki büyük medreselerden mezun olarak⁴⁶² bu makamlara gelmeye hak kazanırlardı.

Surlarla çevrili kentin kırsal alanlara ve ana yollara mesafesi, kent eşrafının kırsalda iltizam ayrıcalıklarına sahip olmasına engel teşkil ediyordu. Bu sebeple servetlerini kendilerine tanıyan vergi muafiyeti, İstanbul ve Kahire'den gönderilen

⁴⁵⁸ Albert Hourani, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century (Centre for Middle Eastern Studies)*, Ed. William R. Polk – Richard L. Chambers, The University of Chicago Press, Chicago and London 1969, s. 45-47.

⁴⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. D. Ze'evi, *age.*, s. 73-88.

⁴⁶⁰ Jacob Barnai, “The Jerusalem Jewish Community, Ottoman Authorities, and Arab Population in the Second Half of the Eighteenth Century: A Chapter of Local History”, *Jewish Political Studies Review*, Vol. 6, No. 3/4, Zionism: Some Recurring Questions (Fall 1994), s. 14.

⁴⁶¹ Muttalip Şimşek, “Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler”, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 8, Mayıs 2019, s. 40; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 46, 47.

⁴⁶² D. Ze'evi, *age.*, s. 80; Abdul-Karim Rafeq, “The ‘Ulama’ Of Ottoman Jerusalem (16th – 18th Centuries)”, *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London 2000, s. 48.

“surre”⁴⁶³ denilen tahsisatlar, vakıf gelirleri, kente gelen hacılara/ziyaretçilere yönelik gerçekleştirilen hizmetlerden elde ettikleri gelirlerle sağlıyorlardı⁴⁶⁴. Sıradan halk nazarındaki itibarları da yine sufi şeyhlerinin torunları olmaları, bazılarının Peygamber soyundan gelmeleri, önemli mevkiileri ellerinde bulundurmaları ve servetlerinden kaynaklanıyordu.

Kent eşrafının isimleri, merkezden gönderilen fermanlarda kadı ve sancakbeyinden hemen sonra, yeniçeri ve sipahilerden önce yazıldığı gibi⁴⁶⁵, mahkemede şahit isimleri (şühudü’l-hal) listesinde ilk sıralarda yer alırdı. Ailelerin her birinin kendilerine ait sancakları bulunduğu gibi, beyaz sarık takmak ve cübbe giymek onlara mahsustu⁴⁶⁶. 30 Kasım 1850 tarihinde İngiltere’nin Kudüs Konsolosu James Finn tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston’a gönderilen raporda; Habeş cemaatinin tıpkı Müslüman uleması gibi beyaz sarık takmalarından ötürü Müslümanlar tarafından hakarete uğradıklarını, bir süre sonra Hıristiyan tebaa gibi koyu renkli sarık takmak mecburiyetinde kaldıklarını yazıyordu. Bu örnek, beyaz sarık takmanın Müslüman ulemaya ait bir ayrıcalık ve nişane olarak geleneksel hale geldiğini gösterir niteliktedir⁴⁶⁷.

Kent eşrafı Kudüs merkezinde Kubbetü’s-Sahra ve Mescid-i Aksa’nın bulunduğu Harem-i Şerif bölgesine yakın mahallerde yaşamayı tercih ederlerdi. Bu anlamda Bab el-Hıttı ve Bab el-Amud, önde gelen Müslüman ailelerin yaygın olarak buldukları mahallelerdi⁴⁶⁸.

Kudüs’ün önde gelen eşraf ailelerinin en güçlülere Hüseyiniler (nam-ı diğer Vefailer) ve Halidilerdi. Kent merkezinde Hüseyini ve Halidi ailelerinin yanı sıra Alemi, Neşâşibi, Ebusuud, Davudi, Deccani, Aseli, Lütfi, Nimri, Derviş, Afifi gibi çok sayıda aile daha bulunmaktaydı⁴⁶⁹. Ailelerin tamamının kökenleri hakkında ayrıntılı bilgi

⁴⁶³ Para kesesi/çıkımı anlamına gelen “surre” terimi, Mekke, Medine, Kudüs gibi kutsal topraklara gönderilen yardımları ifade etmek için kullanılırdı. Her yıl Receb ayında İstanbul’dan yola çıkan surre alayları, bölgenin ahalisine verilmek üzere gönderilen hediyeleri ve para yardımlarını taşırdı. Kime ne kadar surre verildiği defterlere yazılır, bu defterler de surre emini tarafından kentin kadısına teslim edilirdi. Bu gelenek hacca gitmeyen Osmanlı sultanlarının kutsal yerlerdeki ahaliyi memnun etmelerine ve meşruiyetlerini pekiştirmelerine olanak tanırırdı. Bkz. A. Dolu, *age.*, s. 20, 125.

⁴⁶⁴ M. Şimşek, *agm.*, s. 41; Fatma Meliha Şen, “Kudüs’teki Yazma Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerde Bulunan Türkçe El Yazması Eserler”, *Osmanlı’dan Günümüze Filistin Sempozyumu*, Bildiriler, C. 1, 28-29 Kasım 2013, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 75; A. Dolu, *age.*, s. 20, 125; D. Ze’evi, *age.*, s. 93, 94; R. Mazza, *age.*, s. 32.

⁴⁶⁵ D. Ze’evi, *age.*, s. 89, 90.

⁴⁶⁶ Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, Çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s. 362, 364.

⁴⁶⁷ B.N.A., *F.O.* 195/292, No: 24, James Finn-Lord Palmerston, 30 Kasım 1850, s. 729-734.

⁴⁶⁸ D. Ze’evi, *age.*, s. 28.

⁴⁶⁹ J. Barnai, *agm.*, s. 15; M. Şimşek, *agm.*, s. 49; D. Ze’evi, *age.*, s. 84-88.

bulunmamakla birlikte, Hüseyinilerin peygamber soyundan geldikleri biliniyordu. Kudüs Nakibü'l-eşrafı Mustafa el-Hüseyini'nin başını çektiği nakibü'l-eşraf ayaklanmasının 1705 yılında bastırılarak başarısız olması Hüseyinilerin gözden düşmesine neden olmuştu. 18. yüzyılın ortasında Gudeyye ailesi isimlerini Hüseyiniler olarak değiştirerek ailenin adına yeniden hayat vereceklerdi⁴⁷⁰. Halidiler, Hüseyinilerin aksine peygamber soyundan gelmiyorlardı, soyları Hz. Muhammed'in "Seyfullah" unvanını verdiği Müslüman kumandan Halid bin Velid'e dayanıyordu. Alemi ailesinin soyu ise Mağribli bir sufi olan Alemeddin bin Süleyman'a (ölümü 1388) dayanıyordu. Kentin sufi ailelerinden bir diğeri Deccanilerdi. Aseliler, isimlerinden de anlaşılacağı üzere bal (Arapça asel) ticaretindeki faaliyetleri ile zenginleşmişler ve ün yapmışlardı. Genellikle Carullah ismiyle anılan Lütfi ailesi ise Hasankeyf'ten gelerek Kudüs'e yerleşmişti. Ebusuudlar, Halveti ve Kadiri tarikatlarına mensuplardı⁴⁷¹. Nimri ailesi Kudüs'te yıllarca mimarbaşılık görevini üstlenmeleri, aynı zamanda Kudüs'teki kuyuların ve Hamam el-Ayn'ın suyunu temin etme görevleriyle biliniyorlardı⁴⁷².

Çalışmada incelenen arşiv vesikalarının ortaya koyduğu üzere, genellikle Nakibü'l-eşraf kaymakamlığı ve Hanefi müftülüğü Hüseyini ailesinde; şer'i mahkeme kâtipliği ve Şafi müftülüğü Halidi ailesinde kalmakla beraber diğer vazifeler eşraf aileleri arasında el değiştiriyor veya paylaşılıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Hz. Davud türbesi türbedarları çoğunlukla Davudi ve Deccani ailelerinin üyeleri arasından seçilir; Nebi Musa türbesinin türbedarlığı Hüseyini ve Halidi aileleri arasında paylaşılırdı. Müderrisler de çoğunlukla Hüseyini ve Halidi ailelerinden seçiliyordu. Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa imamlıklarına ise genellikle Ebusuud ve Lütfi ailelerinin üyeleri gelirdi. Şeyhü'l-haremlik görevi de çoğunlukla Alemilerin elindeydi. Haseki Sultan Vakfı'nın kaymakamlığı ise Derviş ailesinin uhdesinde bulunuyordu⁴⁷³.

Alemi ailesinin üyeleri Mescid-i Aksa'da imamlık yaptıkları gibi, Nakibü'l-eşraf kaymakamlığını da Hüseyini ailesiyle paylaşıyorlardı. Hüseyinilerin 1831-1840 yılları arasında işgalci Mısır güçlerine destek vermeleri, 1832 yılında el-Ezher uleması

⁴⁷⁰ D. Ze'evi, *age.*, s. 68-70, 86.

⁴⁷¹ A. Dolu, *age.*, s. 84, 85; B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 24; D. Ze'evi, *age.*, s. 79, 84, 87, 88.

⁴⁷² M. Şimşek, *agm.*, 62.

⁴⁷³ Bkz. C.O.A.. *A.MKT.* 21/36, H. 29 Zi'l-hicce 1260 / M. 2 Ocak 1845; *A.MKT.MHM.* 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850; *İ.DH.* 214/12536, H. 6 Receb 1266 / M. 18 Mayıs 1850; *İ.HR.* 121/6015, H. 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855; *A.MKT.UM.* 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857; *MVL.* 752/13, H. 24 Cemâziye'l-evvel 1275 / M. 30 Aralık 1858; *İ.DH.* 277/17417, H. 26 Zi'l-ka'de 1269 / 31 Ağustos 1853; *A.MKT.MHM.* 415/97, M. 7 Ağustos 1868.

tarafından Osmanlı Sultanı'nın aleyhinde yayınlanan fetvayı imzalama gafletinde bulunmaları, dahası Muhammed Tahir el-Hüseyini'nin İbrahim Paşa tarafından kurulan Şura meclisine nâzır olarak atanması, Osmanlı hükümeti kente yeniden hâkim olduğunda gözden düşmelerine ve nakibü'l-eşraflığı Alemilere kaptırmalarına neden oldu⁴⁷⁴. Abdullah Vefa el-Alemi'nin 1830'larda ardarda nakibü'l-eşraf kaymakamı olarak atanması, Alemilerin yükselen talihlerinin nişanesi oldu ve aileyi Hüseyinilerin ciddi bir rakibi haline getirdi. Ancak Hüseyini ailesinin eski nakibü'l-eşrafları da kent siyasetinde söz sahibi olmaya devam ediyordu⁴⁷⁵.

Görüldüğü üzere eşraf ailelerinin dilekçelerde –dolayısıyla kent siyasetinde- söz sahibi olmaları dini ve sosyal mevkiileri ellerinde bulundurmaları sayesindeydi. Bilhassa müftüler ve nakibü'l-eşraf kaymakamları kent siyasetini yönlendiren başlıca kişilerdi. Kadı dâhil ulema, eşraf, tüccar, kaza kaymakamları, nahiye şeyhleri, köy muhtarları, hatta zaman zaman gayrimüslim cemaatlerin liderlerini harekete geçiren ve dilekçelere katılımlarını teşvik eden başlıca kişilerdi. Bilhassa müftüler, idare meclisinin sabit/daimi üyesi olmaları⁴⁷⁶ sebebiyle diğer eşraf üyeleri arasında ayrı bir itibara sahipti. Ayrıca Mescid-i Aksa imamlarının, Harem-i Şerif bölgesini korumakla görevli Şeyhü'l-haremilerin ve şer'i mahkeme kâtiplerinin dini ve hukuki vasıfları nedeniyle kent toplumu üzerinde etkileri bulunmaktaydı. Özellikle Müftü Mustafa el-Hüseyini, Şer'i Mahkeme Başkâtibi Mehmed Ali el-Halidi, Nakibü'l-eşraf Kaymakamı Abdullah el-Alemi, Şeyhü'l-harem Feyzullah el-Alemi, Haseki Sultan Vakfı Kaymakamı Mehmed Derviş kent siyasetinin önemli simalarıydı.

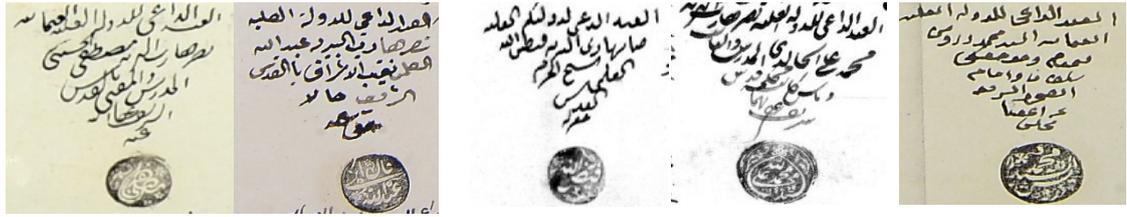
Kent eşrafının dilekçelerdeki mühürlerinin üzerinde genellikle “Osmanlı Devleti'nin duacı kulu” (*el-'abdü'd-dâ'î li'd-devleti'l-aliyyeti'l-Osmâniye*), “İnsanların Rabbi ona yardım etsin” (*Nasaraha Rabbi'l-beriyye*) ifadelerinden sonra şahsın ismi ve vazifesi (*Mustafa el-Hüseyini el-Müderriş ve'l-Müftü bi'l-Kuds eş-Şerîf*) sonrasında ise “(Allah) onu affetsin” (*'afâ 'anhu/gufire lehu/gufire lehumâ*) yazıyordu. Bu kalıplar yalnızca eşraf mühürlerine mahsus olmayıp, benzer ifadeler tüccarların ve hatta kadıların mühürlerinde de görülmekteydi. Eşrafın mühürlerinde sade veya süslü bir yazı tipiyle isimleri yazmakta, zaman zaman ismin etrafında çiçek figürlerine rastlanmakta yahut göreve geldiği tarih nakşedilmekteydi.

⁴⁷⁴ B. Abu-Manneh, “Jerusalem in the Tanzimat Period...”, s. 16, 17.

⁴⁷⁵ Bkz. C.O.A., *İ.DH.* 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845; *MVL.* 752/13, H. 24 Cemâziye'l-evvel 1275 / M. 30 Aralık 1858; *İ.DH.* 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866.

⁴⁷⁶ Bkz. A. Schölch, “Jerusalem in the 19th Century...”, s. 241; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 109.

Resim 5: Kent Siyasetinin Aktörleri Olan Eşrafın Mühürlerinden Örnekler⁴⁷⁷

El- 'Abdü'd-dâ'î
li'd-devleti'l-
'aliyyeti'l Osmâniye
Nasaraha Rabbü'l-
beriyye **Mustafa el-
Hüseynî**
El-Müderris ve'l-
Müftü bi'l-Kuds eş-
Şerif
'afâ 'anhu

El- 'Abdü'd-dâ'î
li'd-devleti'l-
'aliyyeti'l Osmâniye
Nasaraha Rabbü'l-
beriyye
Abdullah el-Alemi
Nakîbü'l-eşraf bi'l-
Kuds eş-Şerif hâlâ
'afâ 'anhu

El- 'Abdü'd-dâ'î
Li'd-devletikum
el-'aliyye
Samaha Rabbü'l-
beriyye
**Fezullah el-
Alemi**
Şeyhü'l-harem
bi'l-Kuds
Gufire lehu

El- 'Abdü'd-dâ'î
li'd-devleti'l-
'aliyyeti'l-Osmâniye
nasaraha Rabbi'l-
beriyye **Mehmed
Ali el-Hâlidî** el-
Müderris ve'n-
Nâ'ib ve başkâtib-i
mahkeme-i Kuds-i
Şerif gufira lehumâ

El- 'Abdü'd-dâ'î li'd-
devleti'l-'aliyyeti'l
Osmâniye es-Seyyid
Mehmed Derviş
kâ'immakâm-ı vakf-ı
Haseki Sultân ve
İmâmü's
Sahratullahü'l
müşerrefe'an-a'zâ-yı
Meclis

Kent siyasetinin aktörleri olan Müslüman aileler, dilekçelerde kendilerini statü ve soylarına nispetle “eşraf” (*şerefli*ler), “ulema” (*âlimler*), “mütehayyizân” (*itibarlılar*), “fuzela” (*faziletli*ler), “sâdât” (*seyyidler/Peygamber soyundan gelenler*), “vücuḥ-ı belde” (*memleketin ileri gelenleri*), “mütekellimîn” (*konuşanlar/söyleyenler*) ve “mütehabbirîn” (*iyi bilenler*) olarak tanımlıyorlardı⁴⁷⁸. Kendilerine sosyal ve ekonomik avantaj sağlayan makamlarını muhafaza edebilmek için Kudüs mutasarrıfı ve İstanbul'daki yöneticilerle iyi geçinmeleri gerektiğinin bilincindeydiler⁴⁷⁹. Bu sebeple dilekçe mekanizmasını genellikle kentteki Osmanlı ıslahatını övmek amacıyla kullanıyorlardı. Kudüs'te suyollarının tamiri, Nebi Musa ziyaretlerinin sorunsuz geçmesi, asayişin sağlanması, kolera gibi salgın hastalıkların önlenmesi, Kudüs eşrafının Osmanlı makamlarına memnuniyetlerini ifade etmelerine imkan veren vesileler oluyordu. Bu amaçla gönderilen dilekçelere eşraf ailelerinin hemen tamamı istisnasız katılıyor, kendilerini hükümet nezdinde yüceltecek hiçbir eylemden geri kalmıyorlardı. Kadılar, naipler, kâtipler, müftüler, imamlar, hatipler, türbedarlar, müderrisler, Şeyhü'l-haremler, tarikat şeyhleri, zaman zaman gayrimüslim cemaatlerin liderleri ve tüccarların da iştirakıyla hep birlikte hükümet merkezine gönderilen dilekçelere mühürlerini basarak kendi hanelerinin itibarını temsil eder ve mevkiilerini

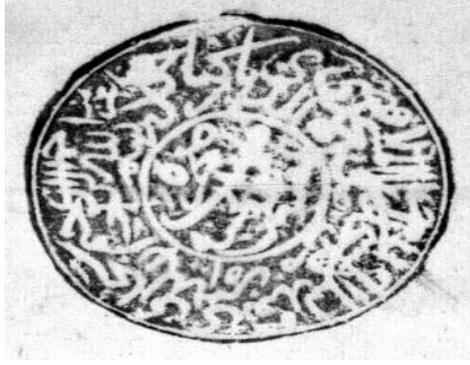
⁴⁷⁷ C.O.A., *C.DH.* 24/1159, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840; *A.İMKT.* 58/53, H. 29 Zi'l-hicce 1262 / M. 18 Aralık 1846; *İ.DH.* 277/17417, H. 26 Zi'l-ka'de 1269 / 31 Ağustos 1853; *İ.HR.* 121/6015, H. 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855.

⁴⁷⁸ C.O.A., *A.İMKT.* 58/53, H. 29 Zi'l-hicce 1262 / M. 18 Aralık 1846; *A.DVN.* 24/19, H. 7 Rebü'l-âhir 1263 / M. 25 Mart 1847; *A.MKT.MHM.* 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850; *A.DVN.* 20/13, H. 20 Zi'l-hicce 1262 / M. 9 Aralık 1846; *C.DH.* 24/1159, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840; *DH. HMŞ.* 30/33, H. 15 Zi'l-hicce 1333 / M. 24 Ekim 1915.

⁴⁷⁹ *İdareciler nezdinde prestijlerini pekiştirme yöntemlerinden bir tanesi, gülsuyu ve sabun hediye etmektir.* Bkz. M. Şimşek, agm.,s. 49; B. Abu-Manneh, “Jerusalem in the Tanzimat Period...”, s. 39.

muhafaza için uğraşırlardı. Özellikle Kubbetü's-Sahra'da ve Hz. Davud aleyhisselamın türbesinde görev almak eşraf aileleri için prestij meselesiydi. Eşraf tarafından gönderilen dilekçelerin bazılarında, aile üyelerinin mühürlerinin yanı sıra, Kubbetü's-Sahra ve Hz. Davud türbesinin mühürleri de vurulurdu. Böylelikle yalnızca kendi mevkiilerinden değil, dini kurumların prestijlerinden de faydalanarak dilekçe kâğıdını Osmanlı makamları nezdinde daha değerli hale getirmiş oluyorlardı. Öte yandan bu mühürlerin kullanılması ibadetgâhlarda çalışan tüm kişilerin dilekçeye dâhil olduğunu gösteriyordu.

Resim 6: Kubbetü's-Sahra Mührü⁴⁸⁰

Resim 7: Hz. Davud Türbesi Mührü⁴⁸¹

Eşraf dilekçeleri her zaman memnuniyet ve övgüyle kaleme alınmıyordu. Hükümet merkezinden tayin edilen Kudüs mutasarrıfları, kent eşrafının eleştirilerinin hedefinde bulunuyordu. Denilebilir ki lehinde veya aleyhinde dilekçe gönderilmeyen

480 **Dairenin içerisinde İsra suresi 1. Ayet-i kerimesi yazmaktadır:** “Subhânellezî esrâ bi-abdihî leylen mine'l-Mescidi'l-Harâmi ilâ el-Mescidi'l-Aksa ellezî bâraknâ havlehu li nuriyehu min âyâtinâ, innehu huve's-semîu'l-basîr.” **Meali:** “Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.” (İsra/1) **Bkz.** C.O.A., A.MKT.MHM. 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850; İ.DH. 214/12536, H. 6 Receb 1266 / M. 18 Mayıs 1850; İ.DH. 277/17417, H. 26 Zi'l-ka'de 1269 / M. 31 Ağustos 1853.

481 **Dairenin dıştan birinci halkasında Sad Suresi 26. Ayet-i kerimesi yazmaktadır:** “Yâ dâvûdu innâ ce'alnâke halîfeten fî'l-ardi fahkum beyne'n-nâsi bi'l-hakki velâ tettebi'i-l-hevâ feyudilleke 'an sebîlillahi (c) inne'l-lezîne yadillûne 'an sebîlillahi lehum 'azâbun şedîdun bimâ nesû yevme-l-hisâb” **Meali:** “Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır.” (Sad/26); **Dıştan ikinci halkasında Seb'e suresi 10. ve 11. Ayet-i kerimleri yazmaktadır:** “Ve lekad âteynâ dâvûde minnâ fadlâ, yâ cibâlu evvibî meahu ve't-tayra, ve elennâ lehu'l-hadîd.” **Meali:** Andolsun biz Dâvûd'a tarafımızdan müstesna bir lutufta bulunduk. "Ey dağlar! Onunla birlikte tesbih edin. Ey kuşlar! Siz de!" dedik ve onun için demiri yumuşattık.” (Seb'e/10); “Eni'mel sâbigâtin ve kaddir fî's-serdi va'melû sâlihâ, innâ bimâ ta'melûne basîr.” **Meali:** (Ona şöyle buyurduk:) "Geniş zırhlar imal et, örgüsünü ölçülü yap." Siz de (ey müminler) dünya ve âhirete faydalı işler yapın; şüphesiz ben yaptıklarımızı görmekteyim.” (Seb'e/11); **Dıştan üçüncü halkasında** “Allah, Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Radyallahu Anhum, fi sene 999”; **dairenin ortasında ise** “Lâilâhe illallah Seyyidinâ Davud Radyallahu Anhum” yazmaktadır. **Bkz.** C.O.A., A.MKT.UM. 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857; İ.DH. 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845; İ.HR. 121/6015, 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855; MVL. 287/26, H. 16 Receb 1271 / M. 4 Nisan 1855.

mutasarrıf yok denecek kadar azdı. Mutasarrıfların asayışı sağlamadaki yetersizlikleri, yabancı devlet temsilcilerine iltimas göstermeleri, yalnızca kendilerine hediye ihsanında bulunan kişilerin işlerini görerek suistimalde bulunmaları, dahası Cuma namazına gitmemeleri gibi “iddialar”, eşrafı hükümet kapısına sürüklüyordu. Oysa ki eleştirilerin temelinde genelde mutasarrıfın bir eşraf ailesinin yerine bir başkasını yeğlemesi veya eşraf ailelerinin mefaatlerini zedelemesi yatıyordu. Bu husus üçüncü bölümde örneklerle ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Kent merkezinde yaşadıkları için meselelerini Osmanlı makamlarına iletmeleri kolaydı. Varlıklı oldukları için dilekçe masraflarından etkilenmiyorlardı. Eğitimli oldukları için Osmanlı bürokrasi diline ve üslubuna hâkimlerdi. Dahası bizzat eşraf aileleri arasından seçilen şer’i mahkeme başkâtibi ve kâtipleri dilekçelere dâhil olduğu için dilekçeleri kaleme almak mesele olmuyordu. Nitekim bu tarihlerde -ifade edildiği üzere- şer’i mahkeme kâtipleri Halidi ailesinden seçilmekte olup; İbrahim el-Halidi (1840), Mehmed Tahir el-Halidi (1845), Halil el-Halidi (1855) ve Süleyman Refet el-Halidi (1857) başta olmak üzere şer’i mahkeme kâtiplerinin neredeyse tamamının eşraf dilekçelerine istisnasız katılımı söz konusuydu.

Dilekçelerini çoğunlukla Osmanlı Türkçesi’nde, zaman zaman Arapça kaleme alıyorlardı. Görevleri nedeniyle kadiya yakınlıkları bulunduğu için dilekçelerde kadı’nın desteğini almaları zor olmuyordu. Kudüs kadılarından es-Seyyid Mustafa (1845), Mustafa Sai Abdullah (1846), Süleyman Efendizade es-Seyyid Ahmed Reşid (1850), Şakirzade es-Seyyid Süleyman Refet (1852), Ahmed Hulusi (1855), Ali Rıza Hamdi Bey (1857), İslam Feyzi (1865) müşterek dilekçelerde eşraf ailelerine destek veren kadılardan yalnızca birkaçıydı.

Resim 8: Kudüs Kadılarının Mühürlerinden Örnekler⁴⁸²

*Es-Seyyid Mehmed
Said
el-kâdı
bi'l-Kuds eş-Şerif
namagahü'l-
fakîrullah-ı te'âlâ
gufire lehumâ
(1840)*

*Kudsi-zâde es-
Seyyid Mustafa
Hâmid
el-kâdı
bi'l-Kuds eş-Şerif
namagahü'l-
fakîrullah-ı te'âlâ
gufire lehumâ
(1845)*

*Süleymân
Efendizâde
es-Seyyid Ahmed
Reşid
el-kâdı
bi'l-Kuds eş-Şerif
namagahü'l-
fakîrullah-ı te'âlâ
gufire lehumâ
(1850)*

*Ahmed Hulûsi
el-kâdı
medîne-i Kuds-i
Şerif
namagahü'l-
fakîrullah-ı te'âlâ
gufire lehu
(1855)*

*İslam Feyzi
el-kâdı
bi'l-Kuds eş-Şerif
namagahü'l-
fakîrullah-ı te'âlâ
gufire lehu
(1865)*

Ailelerin birbirleri ile olan ilişkileri oldukça karmaşıktı. Zaman zaman kız alıp vermek suretiyle kurdukları akrabalık bağları veya vakıf hisselerinin bir kısmını birbirlerine devretmek⁴⁸³ suretiyle aralarındaki ilişkileri güçlendirebilir; kimi zaman idari bir görevin rakip bir aileye geçmesi tansiyonu yükseltebilirdi. Diğer yandan ortak bir menfaat söz konusu olduğunda aralarındaki rekabet kısa süreliğine rafa kaldırılıyordu. Genel itibariyle Alemiler Halidilerin, Neşâşibiler ise Hüseyinilerin müttefikiydi⁴⁸⁴.

Uzun yıllar boyunca Kubbetü's-Sahra ve el-Aksa camiilerinde, Hz. Davud ve Hz. Musa aleyhisselamın türbelerinde görev aldıkları için kendilerini İslami değerlerin koruyucusu olarak görüyorlardı. 1850'lere değin gayrimüslimlerin girmesinin yasak olduğu Harem-i Şerif'e bir yabancı tasallut ettiğinde veya söz konusu türbelerden birisine saygısızlık yapıldığında veyahut bu mahrem alanların sınırlarına gayrimüslimler tarafından tecavüz edildiğinde hep birlikte seferber olurlardı. Öyle ki, 1846 yılında Ermenilerin Hz. Davud türbesinin önünden geçerken şamata çıkarmaları⁴⁸⁵, 1909 yılında yine aynı türbenin yakınına yapılan Alman kilisesinin çanının türbede ibadet

⁴⁸² C.O.A., *C.DH.* 24/1159, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840; *İ.DH.* 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845; *İ.DH.* 214/12536, H. 6 Receb 1266 / M. 18 Mayıs 1850; *A.MKT.MHM.* 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850; *MVL.* 287/26, H. 16 Receb 1271 / M. 4 Nisan 1855; *A.MKT.MHM.* 344/87, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1282 / M. 30 Ekim 1865; *İ. DH.* 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866. 1860'lı yıllarda elektrikli telgraf hatları döşendiği ve telgraf ile gönderilen dilekçelere mühür basılmadığı için 1867'den sonraya tarihlenen dilekçelerde kadıların mühürleri tespit edilememiştir.

⁴⁸³ M. Şimşek, agm., 53; D. Ze'evi, age., s. 91.

⁴⁸⁴ M. Şimşek, agm., 48, 60, 61.

⁴⁸⁵ C.O.A., *A.DVN.* 20/13, H. 20 Zi'l-hicce 1262 / M. 9 Aralık 1846.

edenleri rahatsız etmesi⁴⁸⁶, 1910 yılında Mescid-i Aksa'nın bitişiğindeki arsaya bir Rum manastırının yapılacağı iddiaları⁴⁸⁷, 1911 yılında Harem-i Şerif'in altında bir İngiliz hafriyat ekibi tarafından gizlice yürütülen kazılar⁴⁸⁸ şehrin elitleri olan eşrafın ittifakına sebep olmuştu.

Tanzimat dönemine gelinceye kadar Kudüs'te merkezi otoritenin zayıflığından doğan boşluğu eşraf ailelerinin üyeleri doldurdu. Tanzimat dönemine gelindiğinde devlet, merkezi kontrol politikası doğrultusunda yerel hanedanları ortadan kaldırmak yerine özerkliğe varacak güçlerini kırmaya çalıştı ve onları merkezi sisteme dâhil etmeyi hedefledi. Zira yeni kurulan taşra kurumlarında yetişmiş elemanlara duyulan ihtiyaç eşraf ailelerine yeni etkinlik sahaları yarattı. İdare meclisine üye olabilmek için yılda en az 150 kuruş vergi vermek koşulunun bulunması⁴⁸⁹ idare ve belediye meclislerinin üyeliklerinin servet sahibi kent eşrafı arasında paylaşılması sonucunu doğurdu. Önceki dönemde ağırlıklı olarak dini ve hukuki vazifeleri uhdelelerinde bulunduran eşraf aileleri, bu defa yeni kurulan yerel yönetim kurumlarında idari görevlere de gelmeye başladılar. Belediye reisliği, idare ve belediye meclislerinin üyelikleri, vilayet ihtisas komisyonları, mahkeme üyelikleri, kaza kaymakamlıkları ve nahiye müdürlükleri eşrafın gözünü diktiği başlıca mevkiilerdi⁴⁹⁰. Öyle ki bu makamlara gelerek Osmanlı yönetici elitinin bir parçası olabilmek için çocuklarını Osmanlı okullarına göndermeye başlayacaklardı⁴⁹¹.

Tanzimat döneminde hükümetin taşra üzerindeki denetimini güçlendirmek üzere kurulan meclisler, gerçekte servet ve nüfuz sahibi ailelerin otoritelerini pekiştirdikleri vasıtalar haline geldi. Meclis-i İdare ve Meclis-i Belediye makamları üzerine eşraf aileleri arasında rekabet eksik olmuyor; bir makamın rakip bir ailenin üyesine geçmesi diğer ailenin hükümet merkezine peşi sıra şikâyet dilekçeleri göndermeleriyle sonuçlanıyordu. Söz konusu makamlara gelmeyi başaran bir aile üyesinin rakip bir diğer aile tarafından Osmanlı hükümetine "karalanması" alışıl gelmiş bir durumdu. Örnek vermek gerekirse, 1910 yılında Alemler ailesinden Feyzullah el-Alemi'nin Kudüs İdare Meclisi azalığına seçilmesi, Halidi ailesinden Abdülvehhab el-Halidi'nin

⁴⁸⁶ C.O.A., *DH.İD.* 123/1, H. 7 Cemâziye'l-evvel 1328 / 17 Mayıs 1910.

⁴⁸⁷ C.O.A., *BEO.* 3818/286276, H. 27 Şevvâl 1328 / M. 1 Kasım 1910; *DH.İD.* 123/1, H. 27 Şevvâl 1328 / M. 1 Kasım 1910; *HR.TO.* 402/46, 20 Nisan 1910.

⁴⁸⁸ C.O.A., *DH.İD.* 116/31, H. 20 Zi'l-ka'de 1329 / M. 12 Kasım 1911; *A.MKT.MHM.* 735/28, H. 7 Cemâziye'l-Evvel 1329 / M. 6 Mayıs 1911; *DH.İD.* 23/6, H. 13 Zi'l-ka'de 1329 / M. 5 Kasım 1911.

⁴⁸⁹ A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 240.

⁴⁹⁰ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 121, 122, 123; Y. Ben-Bassat, *age.*, s. 63, 64.

⁴⁹¹ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 122.

muhalefetine neden olmuştu⁴⁹². Bilhassa belediye reisliği Hüseyinler ile Halidiler arasındaki rekabetin odak noktasıydı. Kudüs'ün belediye reisleri 1914 yılına kadar Hüseyini, Halidi, Alemi ve Deccani ailelerinden seçildi⁴⁹³. Esasında belediye meclisinin üyeleri maaş almıyorlardı; bununla birlikte bu görevlere gelerek sosyal prestij elde ettikleri gibi, belediyenin aldığı kararları kendi çıkarları doğrultusunda etkileyebilecek fırsatı yakalamış oluyorlardı. Öte yandan yalnızca kamuya ait olan binaların inşa ve tamiri, vakıflara ait dükkân ve hanların işletilmesi, su sisteminin yenilenmesi, yolların yapım ve onarımı gibi pek çok kamu hizmeti de idare ve belediye meclisleri tarafından ihaleye çıkarılarak satılıyor (iltizam), bu ihaleler eşraf aileleri ile akrabalık bağları bulunan veya yakın ilişkileri olan kişilere veriliyordu. Bu suretle kent merkezindeki eşrafın etkinlik sahası ekonomik alanlara doğru genişliyordu⁴⁹⁴.

Sahip oldukları makamlar sıradan insanlarla olan ilişkilerinin doğasını etkiliyordu. Kimi zaman bölgeye tayin edilen yöneticilerin usulsüzlükleri karşısında ahalinin hakkını arayan liderlerdi. Nitekim yerel Osmanlı idarecilerinin yolsuzlukları ve halktan aşırı vergi almaları nedeniyle çıkan 1703-1705 tarihli ve 1824-1825 tarihli isyanlar kent eşrafının liderliğinde örgütlenmişti⁴⁹⁵. Ancak genellikle bizzat ahalinin hakkını yiyen ve yolsuzluk yapan zalimler bu grupların içinden çıkıyordu. Kudüs ahalsinin Abdülkadir Efendi'nin aleyhinde Sadaret'e gönderdiği dilekçedeki ifadeleri bu hususun çarpıcı bir örneğidir:

*Evrak sahipleri kendisine yaptıkları başvurularında bir miktar para vermedikleri takdirde kâğıtlarını meclisde okumayacağını kat'i surette beyan eder. Bundan dolayı nezdinde iki üç senelik birikmiş evrak vardır. Fakat arzusunu yerine getiren şahsın evrakını okumakta hızlı davranır. Hatta bazı evrakı rüşvet karşılığında sahiplerinin arzusuna göre değiştirmeye ve meclisin verdiği karar muhalif ise o kararı istediği gibi değiştirmeye de cüret eder. Hastahane gassallığına (ölü yıkayıcılığına) tayin ettirmiş olduğu amcaoğlu da ölülerin kefenlerini çalmaktadır. Hatta bir ölünün kefenini niçin çaldığı sorulduğunda, kirli olduğundan yıkamak için aldığı cevabını vermiştir. İşte Meclis-i İdare kâtibi ile amcaoğlunun ve diğer aile fertlerinin durumu bu merkezdedir. Ecnebler bunların durumlarından dolayı bize gülüyorlar.*⁴⁹⁶

⁴⁹² C.O.A., *DH.MUİ*. 91/40, H. 25 Rebîü'l-âhir 1328 / M. 6 Mayıs 1910.

⁴⁹³ A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 239.

⁴⁹⁴ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 123, 124, 147, 148.

⁴⁹⁵ Bkz. Adel Manna, "Eighteenth –and Nineteenth- Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 24, No. 1 (Autumn, 1994), s. 51-66.

⁴⁹⁶ "evrâk sâhiblerinin kendüsüne vukû' bulan mürâca'atlarında bir mikdâr pâre vermedikleri takdirde kâğıdlarını meclisde kırâ'at etmeyeceğini sûret-i kat'iyede beyân eder bundan dolaydır ki nezdinde iki üç senelik evrâk-ı metruké vardır fakat talebini is'âf eden şahsın evrâkını kırâ'atda iltizâm-ı sür'at eder hatta ba'zı evrâkı rüşvet mukâbilinde ashâbının arzûsuna tevfikân tahrîfe ve şâyed meclisden verilen

Örnekten anlaşılacağı üzere halkın çıkarlarını temsil etmeleri beklenen meclis üyelerinin büyük çoğunluğu kendi koltukları için kaygılanıyordu. Hükümet daireleri adeta aile şirketleri haline gelmişti. Öyle ki, bir makamın aynı aile içinde babadan oğula geçtiği ya da yakın akrabalarla paylaşıldığı bir gelenek kök salmıştı⁴⁹⁷. Yalnızca bir örnek bile bu cümleyi açıklamaya kafidir. 1890'lı yıllarda Kudüs hükümet dairelerindeki memuriyetler Kudüs müftüsü, Evkaf Komisyonu Reisi, aynı zamanda idare meclisi üyelerinden olan Mehmed Tahir el-Halidi'nin aile üyeleri arasında hisselenmiş durumdaydı. İfade edildiği üzere Mehmed Tahir el-Halidi, idari ve dini mevkiilerde bulunmasından ötürü bu tarihlerde kent siyasetinin en prestijli simalarının başında geliyordu. Mehmed Tahir Efendi'nin amcaoğullarından Ahmed Efendi Nakibü'l-eşraf kaymakamı, Salih Efendi Muhasebe Başkâtibi, Arif Bey Maarif Müdürü, İsmail Bey Maarif Dairesi Matbuat Müfettişi, Abdüsselam Efendi Menafi-i Umumiye Sandığı Memuru, Said Efendi Menafi-i Umumiye Tahsildarı, Feyzi Efendi Evkaf Kâtibi, Şemseddin Bedevi Efendi Zaptiye Dairesi Mülazım-ı evveli, Bedir Efendi Zaptiye Dairesi Jurnal Emimi, Selim Efendi Belediye Reisi, Ali Nakib Efendi Belediye Dairesi Kâtibi, Muhyiddin Efendi Belediye Dairesi Gazhane Memuru, Davud Efendi Adliye Dairesi Aza-yı Mülazımıydı. Yine Maarif Dairesi tahsildarları da Mehmed Tahir el-Halidi'nin amcaoğulları olan Yusuf Ragıb ve Aziz Efendilerdi. Mehmed Tahir Efendi'nin amcaoğlu, aynı zamanda damadı olan Said Efendi, Evkaf Müdürüydü. Diğer damadı Arif Efendi, Defter-i Hakani Başkâtibiydi. Teyzesinin oğlu Ahmed Şeref Efendi polisti. Maarif Muhasebecisi, amcasının oğlunun damadının erkek kardeşi olan Ali Efendi'ydi...⁴⁹⁸

Eşraf aileleri arasında aynı kişinin birden fazla görevinin olması da yaygın bir gelenek haline gelmişti. 1840'larda Osman Ebusuud, Mescid-i Aksa'da imam, Meclis-i İdare'de aza (üye) olduğu gibi, aynı zamanda Halilürrahman'daki el-Halil Camii ile Kubbetü's-Sahra vakıflarının mütevellisiydi⁴⁹⁹. Servetleri arttıkça mevkiileri artıyor, mevkiileri çoğaldıkça nüfuzları da aynı ölçüde güçleniyordu.

karâr kendü re'yine muhâlif ise o karârı istediği gibi tahrîr ve tebdîle cür'et-yâb olur; hastahâne gassallığına (ölü yıkayıcılığına) ta'yîn etdirmiş olduğu 'ammizâdesi (amcaoğlu) dahî emvâtin kefenlerini çalmakda olub hatta bir meyyitin kefenini niçün aldığı su'âl olundukda kirli olduğundan yıkamak için aldığı cevâbını vermişdir işte Meclis-i İdâre kâtibiyle 'ammizâdesinin ve sâ'ir efrâd-ı 'âilesinin ahvâli bu merkezdedir ecnebiler bunların ahvâlerinden dolayı bize gültüyorlar". Bkz. C.O.A., DH. MKT. 2785/58, H. 13 Rebîü'l-evvel 1327 / M. 4 Nisan 1909.

⁴⁹⁷ B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 14.

⁴⁹⁸ C.O.A., İ.DH. 1340/45, H. 28 Cemâziye'l-evvel 1314 / M. 4 Kasım 1896.

⁴⁹⁹ C.O.A., A.JMKT. 21/36, H. 29 Zi'l-hicce 1260 / M. 2 Ocak 1845; A.JMKT. 58/53, H. 29 Zi'l-hicce 1262 / M. 18 Aralık 1846.

Hükümet dairelerindeki vazifelerin eşraf aileleri arasında paylaşıldığı bir taşra kentinde, herhangi bir resmi görevi bulunmayan sıradan insanların seslerinin kent siyasetinde son derece kısık kaldığını tahmin etmek güç değildir. Yalnızca idari ve adli kurumların değil, asayişini sağlamakla görevli kurumların da eşraf ailelerinin elinde bulunması, sıradan insanların mahalli hükümet dairelerine şikâyetlerini iletmelerinin önündeki en büyük engeldi. İçlerinden şikâyet edenler olursa her türlü zulüm ve iftiraya maruz kalırlardı.

Müslüman ailelerin üyelerinin yeni kurulan meclislerde görev almaları, kentin sözcüleri olarak yüklendikleri misyonu pekiştirmelerini ve bölgenin siyasi liderleri haline gelmelerini sağladı. Eşrafın kent siyasetindeki rolü Osmanlı hâkimiyetinin son devirlerinde bile azalmadı. Dahası İslami değerlerin koruyucusu vasıfları, 1908'den sonra hissedilmeye başlanan Arap ulusal hareketi içindeki çeşitli grupların en aktif üyeleri arasında yer almalarını beraberinde getirdi. Bu anlamda artan Yahudi göçü karşısındaki tepkilerin en büyük savunucularının kent eşrafı olduğunu ilave etmek gerekir. 28 Haziran-19 Mart 1877 tarihleri arasında toplanan ilk Osmanlı parlamentosuna Kudüs sancağını temsilen Ruhi el-Halidi ve Osman en-Neşâşibi; daha sonra 13 Aralık 1877 – 14 Şubat 1878 tarihleri arasında toplanan ikinci ve son Osmanlı parlamentosuna ise tekrar Ruhi el-Halidi ve Hüseyin el-Hüseyini Kudüs mebusları olarak seçildiler⁵⁰⁰. Kudüs mebusları, eşraf portresiyle uyumlu bir profil çiziyorlardı. Örneğin Ruhi el-Halidi (1864-1913), Kudüs'te dünyaya gelmiş; eğitimini Kudüs Sıbyan Mektebi, Nablus Rüşdiyesi, Trablus İdadisi'nde, Beyrut Sultanisi'nde tamamlamıştı. Mescid-i Aksa'da hukuk dersleri aldığı gibi, farklı kültürlerle tanışmak için Alyans ve Salahiye okullarındaki derslere de katılmıştı. Osmanlı parlamentosunun üyesi olduğu günden ölümüne değin tutarlı bir Siyonizm eleştirmeni olmuştur⁵⁰¹.

Diğer yandan Osmanlı hükümetinin eşraf ailelerinin artan etkinlikleri karşısında tepkisiz kaldığını söylemek yanlış olur. Hükümet merkezinde taşraya yönelik yapılan reformlar, kent merkezinde ise mutasarrıflar eşrafın nüfuzunu kırarak elbirliğiyle zulüm ve yolsuzlukların önüne geçmeye çalışıyorlardı. 1910 yılında Kudüs Tensikat Komisyonu'nun büyük bir çoğunluğunun merkezi hükümet tarafından tayin edilen memurlara emanet edilmesi bunun göstergesidir. Eşraf aileleri kent merkezinden tayin edilen memurlara karşı kin besliyordu. Taşra makamlarını hükümet merkezinden tayin

⁵⁰⁰ A. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century...", s. 242, 243. 245

⁵⁰¹ Khairia Kasmieh, "The Leading Intellectuals of Late Ottoman Jerusalem and Their Biographies", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London 2000, s. 40.

edilen, kendilerinin tabiriyle “sonradan gelen” kişilerle paylaşmak zorunda bırakılmaları, aile üyelerinin nüfuzlarını sarsmanın en etkili yollarından birisiydi. 1910 yılında Davudi, Hüseyini, Deccani ve Neşâşibi ailelerinin üyeleri Meclis-i Ayan Riyaseti’ne dilekçe göndererek; *hükûmet-i mahalliye çibân elinde kalmak maksadıyla devr-i istibdâddan kalma ve henüz Türkçe tekellüm ve kitâbetden ‘âciz bir takım cühelânın hükûmetin en mühim devâ’irini işgâl etmelerine meydân verenleri livânın ahvâlini mûcib-i te’essüf bir hâle geleceği anlaşılmaqda ve bu yüzden umûr ve mesâlih-i ‘ibâd(in) alt üst kalmakda olduğunu iddia ediyorlar; Tensikat Komisyonu tarafından kadro haricinde bırakılan yetmiş memurun sekiz yüze yakın çoluk çocuğunun mağdur olduğunu söylüyorlardı*⁵⁰².

Tensikat (düzenleme) kelimesi ile karşılanan, memuriyetlerdeki bazı kişileri kadro haricine çıkarma politikası, II. Abdülhamid rejiminin kalıntılarını ortadan kaldırmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti devrine damgasını vurmuş politikalandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, idareyi devraldıktan sonra II. Abdülhamid’in kadrolarını tasfiye etme politikası benimsedi. Hükümet merkezindeki üst düzey kadrolarda yolsuzluğa bulaşmış –aslında II. Abdülhamid’e hafiyelik yapmış- kişilerin görevlerinden alınmalarıyla başlayan süreç, taşrada daha alt seviyelerdeki memur ve askerlere ve hatta ulemaya varıncaya kadar kapsamlı hale getirildi⁵⁰³. Bu bilgiden hareketle Hüseyinlerin II. Abdülhamid rejiminin yanlısı oldukları düşünülebilir. Davudi, Deccani, Neşâşibi ailelerinin de şikâyete dâhil olmaları söz konusu ailelerin bu tarihte Hüseyinlerle işbirliği ile açıklanabilir. Öte yandan tensikat uygulamaları taşrada isimleri yolsuzluk ve zulümle anılmış memurların tasfiyelerine bahane veya vesile yaratmış olabilir. Öyle ki 1908 yılının Temmuz ayında başlayarak 1910 yılında da süren tasfiye uygulamaları Kudüs’e mahsus olmayıp, tüm Osmanlı topraklarında yaygın bir şekilde görülüyordu⁵⁰⁴. Söz konusu uygulama doğrultusunda bazı kişilerin emekliliğe yönlendirildikleri de görülüyordu⁵⁰⁵. Tasfiye hareketlerinin taşrada kaosa sebebiyet vermesi kaçınılmazdı. Zira tasfiye edilen memurlar yalnızca Kudüs’te değil İmparatorluğun her yerinde görevlerine iade edilme talebiyle merkezi hükûmete başvuruyordu. Kimin tensikat kimin gerçekten yolsuzluk gerekçesiyle

⁵⁰² C.O.A., *DH.MUİ.* 64/8, H. 14 Rebîu’l-âhir 1328 / M. 25 Nisan 1910.

⁵⁰³ Arif Kolay, “II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezareti’nde Tensikat ve Bürokratik Değişim (1908-1910), *Türkiyat Mecmuası*, C. 27, S. 1 (2017), s. 193-214.

⁵⁰⁴ Kudüs kent eşrafı ile aynı yıl Kosova rüsumat memurları, Trabzon İdadi Mektebi muallim ve müstahdemleri kadro haricine çıkarılan memurlardan yalnızca birkaçıydı. Bkz. C.O.A., *DH.MUİ.* 55/22, H. 4 Muharrem 1328 / M. 16 Ocak 1910; *MF.İBT.* 257/27, H. 1 Muharrem 1328 / M. 13 Ocak 1910.

⁵⁰⁵ Manastır’a bağlı Naslıç Kaymakamı Ali Rıza Bey bu hususun bir örneğiydi. Bkz. C.O.A., *ŞD.* 2067/15, H. 27 Muharrem 1328 / M. 8 Şubat 1910.

azledildiğinin tespit edilmesi araştırma yapmayı ve taşra makamları ile muhabereyi gerektirdiğinden bu mevzu idareyi epeyce meşgul etmiştir⁵⁰⁶.

2.1.2. Köylüler: Kent Siyasetinin Figüranları

“Kudüs sancağı ahalisinden olduğumuz halde gördüğümüz zulüm, haksızlık ve ihaneti kime arz edeceğimizi bilemiyoruz. Takdim ettiğimiz dilekçeler işleme konulmaksızın evrak torbasına atılıyor...”⁵⁰⁷

Kudüs Köylüleri⁵⁰⁸ / 27 Haziran 1902

Tanzimat öncesi Kudüs sancağı, Gazze'den Nablus'a ve oradan kuzeye Şam'a uzanan dağ yolu üzerinde nispeten küçük bir beldeydi. Kudüs kent merkezi sayılmazsa, sancağın geneli kırsal karakterdeydi⁵⁰⁹. Kudüs genel itibarıyla dört doğal coğrafi bölgeye bölünmüştü. *Birincisi* Nablus ve Halilürrahman'ı (el-Halil) kapsayan Cebel-i Kudüs bölgesi; *ikincisi* Gazze'den kuzeyde Hayfa'ya, Kermil'den Sayda'ya kadar uzanan dar kıyı düzlüğü, *üçüncüsü* Akka'dan Amir Baysan vadisini de içine alarak kuzeyde Celile vadilerini ve tepelerini kapsayan bölge ve *son olarak* göçebe Bedevi kabilelerinin kesişme noktasında yer alan Birüsseb'in güneyinde Asya'ya ve Arabistan'a giden çöle uzanan güney bölgesi⁵¹⁰.

1872 tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'ne göre Kudüs sancağı; (1897'de Birüsseb kazasının teşkiline kadar) Kudüs merkez kazası dâhil olmak üzere Gazze, Yafa ve Halilürrahman kazalarından meydana geliyordu. Kudüs merkez kazasının sınırları *Beni*

⁵⁰⁶ Örneğin Şam komiserlerinden Abdurrahman Efendi'nin kadro haricine çıkarılması tensikat nedeniyle değil hırsızlık yaptığı gerekçesiyle olduğu için memuriyetine iadesinin mümkün olamayacağına karar verilmişti. Bkz. C.O.A., *DH.EUM.THR.* 25/16, H. 2 Safer 1328 / M. 13 Şubat 1910.

Öte yandan tensikat komisyonlarının memurlar tarafından hoşnutsuzluğa sebebiyet vermesi yalnızca Kudüs'te karşılaşılan bir durum değildi. Bingazi Tensikat Komisyonu tarafından görevinden alınan Bersis Nahiyesi Müdürü İsmail Mehdi Efendi, komisyon üyelerine “hakaretamiz” sözler sarf etmesi üzerine davalık olmuştu. Bkz. C.O.A., *DH.MUİ.* 64/23, H. 1 Safer 1328 / M. 12 Şubat 1910.

⁵⁰⁷ “Kudüs-i Şerîf sancağı ahâlisinden bulunduğumuz cihetle üzerimizde vukû' bulan zarar ve ziyân ve ta'addî ve ihâneti kime 'arz edeceğimizi bilemeyüb... Takdîm eylediğimiz istid'âlar 'adîmü'l-icrâ evrâk torbasında vaz' kılınur...” Bkz. C.O.A., *BEO.* 1873/140456, H. 20 Rebîü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

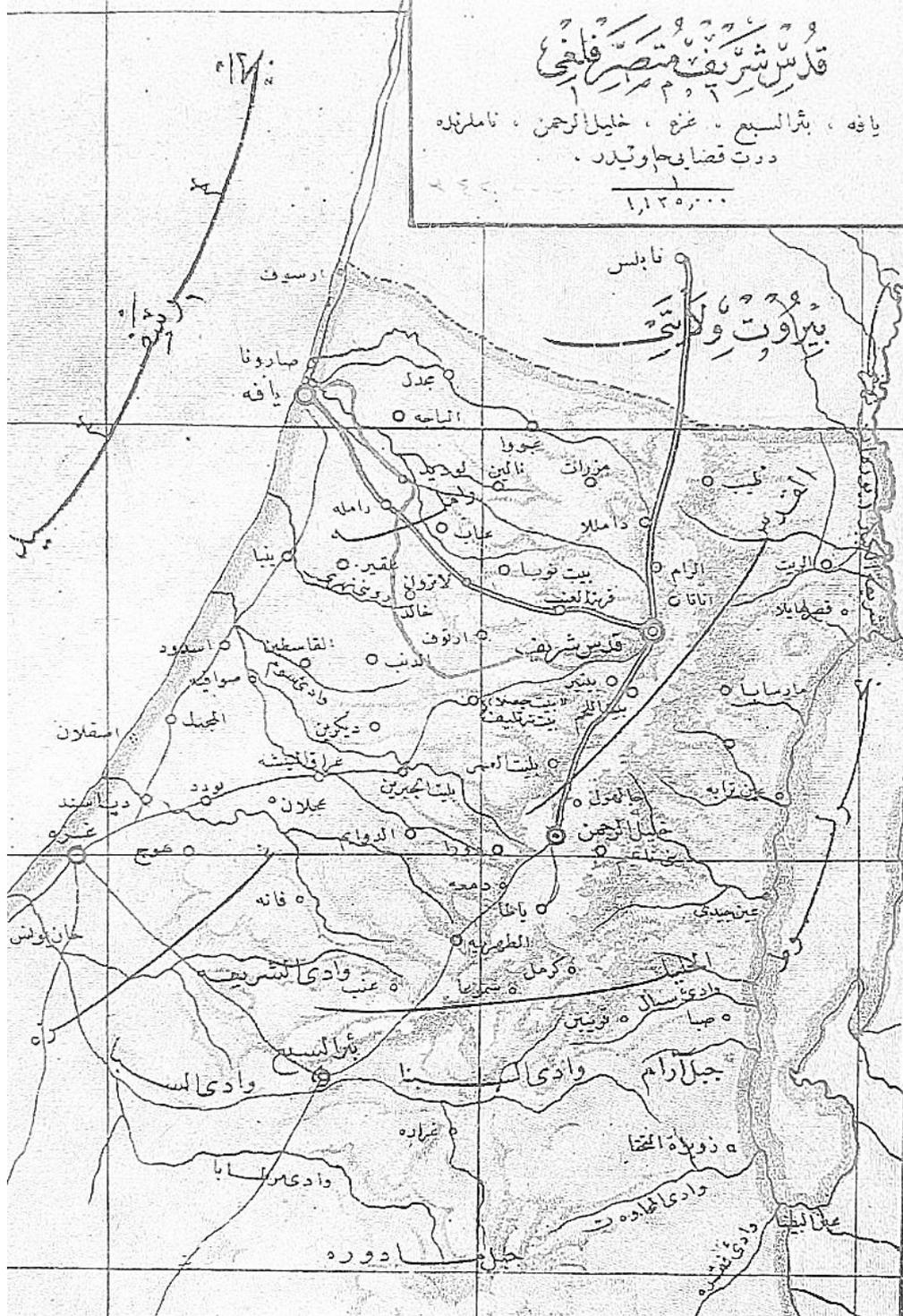
⁵⁰⁸ Beni Hasan nahiyesine bağlı Maliha ve Ayn Karim; Beni Malik nahiyesine bağlı Lifta ve Kalunya; Beni Murra nahiyesine bağlı Sencil ve Turmus'ayye; Beni Zeyd nahiyesine bağlı Accul, Beyt Rima (Beyt Rime), Abvin; Cebel-i Kudüs nahiyesine bağlı Beytuni (Beytunya), Ciyb, Ceb' köylerinin köylüleri. C.O.A., *BEO.* 1873/140456, H. 20 Rebîü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

⁵⁰⁹ B. Abu-Manneh, “Jerusalem in the Tanzimat Period...”, s. 1.

⁵¹⁰ Abdul-Karim Rafeq, “The Political History of Ottoman Jerusalem”, *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London 2000, s. 33; B. Kimmerling, agm., s. 53.

Zeyd, Beni Murra, Beni Malik, Beni Hasan, Vadiyye, Beni Haris ve Cebel-i Kudüs olmak üzere yedi nahiyeyi ve bu nahiyelere bağlı toplam 117 köyü kapsıyordu⁵¹¹.

Harita 3: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kırsalı⁵¹²

⁵¹¹ Zekeriya Kurşun, Abdülkadir Steih, Ali İhsan Aydın (Haz.), *Osmanlı Filistini Yer İsimleri Kılavuzu ve Atlası (1516-1917)*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2020, s. 59-65.

⁵¹² Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye'nin Cep Atlası*, Kitabhane-i İslam ve Askeri, Dersaadet 1323.

Kudüs kırsalındaki topraklardan buğday, pirinç, dokuma, kuruyemiş, pamuk, zeytinyağı ve sabun gibi çeşitli ürünler sağlanırdı⁵¹³. 1894 yılına gelindiğinde 12. 400 kilometreden ibaret olan Kudüs sancağında ekilip biçilen toprakların alanı 8.700 kilometre-kareyi kapsıyordu⁵¹⁴. Buna rağmen sancak genelindeki buğday, arpa ve mısır üretimi, ülkenin toplam tahıl üretiminin yüzde 0,37'sine tekabül ediyordu⁵¹⁵. Yani Kudüs kırsalında yapılan üretim ülkedeki toplam tahıl üretiminin yüzde birlik bir dilimini bile karşılamıyordu. Bu istatistiklere göre Kudüs sancağı, geniş kırsal alanlara sahip olmasına rağmen ülkenin tarımsal ekonomisine katkısı bakımından yalnızca, ekilebilir alanların daha küçük ölçekte olduğu İstanbul, İzmit, Çatalca ve Şehremaneti beldelerini geride bırakabilmişti. Pamuk ve yün üretimi de bu tablodan farklı olmayıp, yine 1894 yılında ülkenin tekstil üretiminin yüzde 2,77'si bu topraklardan sağlanıyordu⁵¹⁶. Özel araziler de bulunmakla birlikte Kudüs kırsalındaki arazilerin büyük bir çoğunluğunu vakıf arazileri meydana getiriyordu. Kudüs'ün dini saygınlığı nedeniyle köy arazilerinden elde edilen tarım ürünlerinin büyük bir kısmı başta Harem-i Şerif vakıfları ve Haseki Sultan Vakfı olmak üzere kent merkezindeki pek çok hayır müessesesinin gelir kaynaklarını meydana getiriyordu⁵¹⁷.

Kudüs kırsalında yaşayanların büyük çoğunluğunu vadiler ya da dağ yamaçlarındaki küçük arazileri ekip biçen köylüler meydana getiriyordu⁵¹⁸. Arapça "yarmak" anlamına gelen ve toprağı işlerken veya sürerken çiftçinin yaptığı eyleme karşılık gelen felaha (flh) kelimesinden hareketle bu coğrafyanın köylülerine fellah (çoğulu fellahin) denilirdi. Kudüs köylülerinin büyük bir çoğunluğu yerleşik hayat süren çiftçiler olmakla birlikte, yılın belirli dönemlerinde göçebe Bedevi kabileleri de köylerin civarında yerleşiyorlardı. Bu sebeple bu iki grubun sınırlarını tam olarak belirlemek güçtü⁵¹⁹. Ayrıca nüfus sayımlarında köylü-kentli veya yerleşik-konargöçer ayrımı

⁵¹³ A. Singer, *age.*, s. 9.

⁵¹⁴ K. Karpat, *age.*, s. 451.

⁵¹⁵ Bu tarihte km başına 13.374 hektolitreye buğday, 15.130 hektolitreye arpa ve 3.109 hektolitreye mısır üretiliyordu. Bkz. K. Karpat, *age.*, s. 452, 453.

⁵¹⁶ K. Karpat, *age.*, s. 451, 459.

⁵¹⁷ Orta kıyı bölgelerindeki pek çok köy, Beyt Deccan ve Lidda, Haseki Sultan Vakfı'na katkı yaparken, Galile bölgesindeki köylerin bazıları gelirlerinin bir bölümünü Harem-i Şerif'teki vakıflara gönderiyorlardı. Aynı şekilde Hayfa'nın batısındaki Shafa'amr köyü, Akka'nın batısındaki Ez-Zib Köyü, Nablus'un batısındaki çevre köyler ve Tulkarim, Kudüs'teki vakıfların masraflarına düzenli olarak katkıda bulunan diğer köylerden bazılarıydı. Diğer yandan Kudüs'te oturan tımar sahiplerine diğer sancak bölgelerinde, örneğin Nablus'taki Kafr Saba ve Kalkiyya köylerinde tımar verildiği de oluyordu. Bu düzenlemeler belli sürelerle sınırlı olmasına rağmen vakıf köyleri ile Kudüs arasındaki kontratlar "süresiz" olma özelliğini taşıyordu. Bkz. A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem...*, s. 123.

⁵¹⁸ B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 1.

⁵¹⁹ A. Singer, *age.*, s. 15.

yapılmadığı için sayıları hakkında da tam anlamıyla fikir edinmek mümkün olmuyordu⁵²⁰.

Köylüler, kent merkezinin kırsal alanlara mesafesi nedeniyle kent surlarının haricinde yaşıyorlardı. Kent sakinlerinin kireçtaşından yapılmış evlerde yaşamalarına karşılık, köylüler kerpiçten yapılmış evlerde oturmaktaydı⁵²¹. Şüphesiz ki Tanzimat devrinde köylülerin kent merkezine gitmeleri için pek çok sebebi vardı. Kent merkezi, gerek köylüler gerekse diğer çevre tebaası için en önemli kamusal mekân ve toplanma alanıydı. Yalnızca idari işleri halletmek ve hukuki anlaşmazlıkları çözmek için gidilen bir yer olmanın ötesinde tarım ürünleri için pazaryeri olduğu gibi, köylüler için elektrik, tiyatro, mağaza, kasap ve çarşı demekti⁵²². Nitekim tarımla uğraştıkları için surların dâhilinde yaşayan kent sakinleri gibi vergiden muaf olmayan⁵²³ Kudüs köylüleri, vergilerini Kudüs'te ödüyorlar, önemli gün ve tatillerde Harem-i Şerif'i ziyaret ediyorlardı. Kudüs'ün tarımsal ihtiyaçlarını karşılıyorlar, kentte üretilen ya da diğer bölgelerden getirilip kentte satılan değişik mal ve ürünleri satın almak için kent merkezine geliyorlar, önemli gün ve tatillerde Harem-i Şerif'i ziyaret ediyorlardı⁵²⁴.

Tıpkı kent merkezinde olduğu gibi Kudüs'ün kuzey, batı ve güney kırsalında da etkili aileler bulunmaktaydı. Denilebilir ki adam kayırmacılık, coğrafi, kültürel ve ekonomik bölünmelerin canlı olduğu engebeli Kudüs kırsalında büyümek için kendisine uygun ortamı bulmuştu. Kudüs kırsalındaki ailelerin en güçlüleri Kays ve Yemen olarak bilinen iki düşman aileydi. Kayslar kırmızı bayraklarıyla, Yemenliler de beyaz bayraklarıyla tanınırdı⁵²⁵. Kayslar (Kaisiler), İbn Simhan; Yemeniler ise Ebu Guş ailesi tarafından temsil edilirdi⁵²⁶. Kentin kuzeyinde Beni Harit nahiyesi ve Cebel-i Kudüs'e giden bir dizi köy İbn Simhan ailesi tarafından kontrol ediliyordu. Bu ailenin önde gelen üyelerinden birisi Kudüs ve Nablus arasındaki yolu da kontrol ediyordu. Batıda Ebu Guş ailesi, Yafa'ya giden karayolunun her iki tarafında yer alan dağ köylerini kapsayan Beni Malik nahiyesini kontrol ediyordu. Daha açık bir anlatımla Kudüs kentini ziyarete gelen hacıların ve ziyaretçilerin güvenli bir şekilde seyahat edebilmelerini sağlamak adına yolların güvenliği bu aileye emanet edilmişti. Bu hizmetleri için hazineden sabit bir ücret alırlardı. Özellikle Mustafa Ebu Guş, ailenin önde gelen simalarından birisiydi.

⁵²⁰ B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 6; M. Şimşek, agm., s. 60-64.

⁵²¹ Y. Ben-Bassat, "Regional Cooperation among the Rural Population...", s. 222.

⁵²² Y. Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları...*, s. 9-13.

⁵²³ A. Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem"..., s. 30; D. Ze'evi, *age.*, s. 93.

⁵²⁴ A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem...*, s. 120.

⁵²⁵ A. Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem"..., s. 32.

⁵²⁶ B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period...", s. 6.

Bu ailelere ilave olarak Kudüs'ün güney-batısını kontrol eden Lahham ailesi ve Gazze'ye giden yol üzerinde Halilürrahman nahiyelerini kontrol eden Amr ailesi bulunmaktaydı⁵²⁷.

Köylerin vergileri sabit bir meblağ karşılığında iltizama veriliyor, iltizam ayrıcalıkları ekonomik bakımdan güçlü ailelerin tekelinde toplandığı için köylüler bu ailelerin insafına ve merhametine emanet ediliyordu⁵²⁸. Köylülerin ödemekle mükellef oldukları vergiler 18. yüzyıla kadar reisü'l-fellahin, 18. yüzyılda şeyh, 1841'den itibaren nazır denilen kişilerden sorulur; bu kişiler aynı zamanda köylüler ile hükümet arasında arabuluculuk ederlerdi⁵²⁹. Bu sebepten ötürü vergileri toplamakla ve adaleti sağlamakla yükümlü kişiler kırsal kesimi neredeyse kent surlarına kadar kontrol ediyordu⁵³⁰. İster şeyh, ister reisü'l-fellahin, isterse nazır olarak adlandırılınsınlar kırsaldaki ailelerin çoğunluğu, köylülerin vergilerini toplamak, köylerde barışı ve düzeni sağlamak, köylülerden suç işleyenlerin cezalandırılmalarını sağlamak görevlerini yerine getirirken, adeta dağların tepesinde “yarı özerk hükümdarlar” gibi hareket ediyorlardı. Öte yandan köylüler onların himayesine ihtiyaç duymaktaydı⁵³¹.

Osmanlı hükümeti bölgedeki istikrarı sağlamak için yerel şeyhleri tanıyan geleneksel bir politika takip etmekteydi. Böylece, bir Yemen reisi olan Şeyh Mustafa Ebu Guş'u Kudüs'ün engebeli bölgelerinin valisi olarak tanımış, onların rakibi olan Kayslardan Şah Abdurrahman Amr'ı ise Cebel-i Halil'in yöneticisi ve vergi toplayıcısı olarak atamıştı⁵³².

Şeyhlerin kentteki eşraf ile güçlü bağları bulunuyor ve bu bağların gücü kırsaldaki nüfuzlarını belirliyordu. Kudüs çevresinde etkili olan ailelerden Ebu Guş'ların liderliğini yaptığı Yemeniler, Hüseyini ve Neşâşibi aileleri tarafından; İbn Simhan'ın liderliğini yaptığı Kayslar ise Halidi ve Alemi aileleri tarafından yönetiliyordu⁵³³. Kırsaldaki şeyhler ile kent eşrafının arasındaki ilişki her iki tarafın da menfaatine hizmet ediyordu.

⁵²⁷ B. Abu-Manneh, “Jerusalem in the Tanzimat Period...”, s. 4, 6; M. Şimşek, agm., s. 60-64.

⁵²⁸ Erik Eliav Freas, “Ottoman Reform, Islam, and Palestine's Peasantry”, *The Arab Studies Journal*, Vol. 18, No. 1, Visual Arts and Art Practices in the Middle East (Spring 2010), s. 196-200.

⁵²⁹ A. Singer, *age.*, s. 42, 162.

⁵³⁰ B. Abu-Manneh, “Jerusalem in the Tanzimat Period...”, s. 1, 2.

⁵³¹ Gabriel Baer, “The Economic and Social Position of the Village-Mukhtar in Palestine”, *The Palestinians and The Middle East Conflict*, Ed. Gabriel Ben-Dor, Institute of Middle Eastern Studies, University of Haifa, 1978, s. 101.

⁵³² A. Rafeq, “The Political History of Ottoman Jerusalem”..., s. 32

⁵³³ M. Şimşek, agm., s. 60-64; A. Rafeq, “The Political History of Ottoman Jerusalem”..., s. 34.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kudüs köylüsü, kırsal şeyhler ile kent eşrafi arasındaki güç mücadelelerinden genellikle olumsuz etkileniyordu. Belediye meclisi ve idare meclislerinin üyelerini kırsal şeyhlerle bağlantıları bulunan kent eşrafının meydana getirmesi, köylülerin bu makamlara başvurarak adalet aramalarını kimi zaman zorlaştırıyordu. 1864 Tarihli Vilayet Nizamnamesi gereğince, iltizamlar idare meclisi tarafından en yüksek teklif sahiplerine verildiği için, iltizamları tasarruf edenler kaçınılmaz olarak kent eşrafi ile bağlantısı bulunan kırsal şeyhler oluyordu⁵³⁴.

Kudüs köylüsünün kent siyasetini yönlendirmesi ancak dolaylı olarak mümkün olabiliyordu. Hakkını aramak amacıyla kentteki kurumlara müracaat etmesi ise geleneksel liderleri vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Kendi ifadeleriyle, *üzerlerindeki zarar, ziyân, ta'addî ve ihâneti kime ifade edeceklerini bilememeleri*⁵³⁵ bu sebepten ötürüydü. Kentte oturanların dilekçe mekanizmasını kullanma oranı ile köylülerin kullanma oranı arasında uçurum vardı. Bununla birlikte, köylülerin kendilerinden alınan fazla vergiler veya yetkililerin suistimalleri karşısında zaman zaman kadiya⁵³⁶, belediye meclisine veya İstanbul'a başvurdukları oluyordu⁵³⁷.

Kudüs kırsalında yaşayan köylüler kent surlarının içerisinde yaşayanlar gibi vergiden muaf değillerdi. Oysa ki Müslüman ve Hıristiyan köylülerin 4 Ekim 1878 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri dilekçelerinde, surların dışında yaşamının kendi tercihleri olmadığını, surlarla çevrili kentin fiziki kapasitesinin yetersiz oluşunun kendilerini surların dışında yerleşmeye mecbur bıraktığını şu sözleriyle ifade etmişlerdi:

*Ömrünü ibadetle ve Allah'ın emirlerini yerine getirerek geçirmek için etraftan toplanan birtakım zavallılar şehrin içinde üstün gelmişlerdir. Bu kadar nüfusu barındıracak şehirde ev bile kalmamış olduğundan fakirlerin en fakirlerinden olan bu kulların pek çoğu şehri terk ederek şehrin dışında oturmak zorunda kalmıştık. Arazilerde bazı evler inşa etmeye ve hava sıcaklığını def etmek üzere ağaçlar ekmeye dahi teşebbüs eylemiş idik. Şehrin dâhilinde olan binaların pek çoğu cami, hastahane, kışla ve kilise gibi hayır eserlerinden olduğu için doğal olarak vergiden muaflar. Bizler ise mecburi yükümlülükler altında zahmet çekmekteyiz.*⁵³⁸

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kudüs köylüsünün Osmanlı hükümetinden temel beklentisi, dilekçede görüldüğü üzere tıpkı kent surlarının içerisinde yaşayanlar

⁵³⁴ E. E. Freas, agm., s. 207, 208.

⁵³⁵ C.O.A., *BEO*. 1873/140456, H. 20 Rebü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

⁵³⁶ Bkz. A. Singer, *age.*, s. 2.

⁵³⁷ Köylülerin Belediye meclisine verdikleri istida örnekleri için bkz. K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. IX, Sayfa No. 22a, Hüküm No. 1907, R. 11 Teşrin-i Evvel 1320 / M. 24 Ekim 1904; Defter No. XII, Sayfa No. 7a, Hüküm No. 2427, R. 24 Temmuz 1324 / M. 6 Ağustos 1908.

⁵³⁸ Aslına sadık kalınarak sadeleştirilmiştir. Orijinali için bkz. C.O.A., *HR.TO*. 387/95, 5 Ekim 1879.

gibi vergilerden muaf tutulmaktı. Bu sebepten ötürü dilekçe mekanizmasını nadiren kullanabildikleri fırsatlarda vergilerini ödeyemeyecek kadar fakirleştiklerini iletiyorlardı⁵³⁹. Genellikle köylülerin dilekçeleri ekonomik durumlarını iyileştirme çabalarını yansıtır. Bu husus kendilerini zenginlik kaynağı olarak gören ve korumanın gerekliliğini vurgulayan resmi Osmanlı söylemini benimsediklerini gösterir. Kentsel nüfusun aksine köylülerin toplu bir dilekçeye ayrı ayrı mühür bastıklarına nadiren rastlanır. Örneğin 1840-1914 tarihlerinde tespit edilen 218 adet toplu dilekçenin içerisinde kent eşrafı tarafından hükümet makamlarına sunulan 29 adet dilekçe bulunmasına karşılık, köylülere ait yalnızca 4 adet dilekçeye tesadüf edilmiştir. Keza kent eşrafı tarafından gönderilen hiçbir dilekçede köylülerin iştirakının bulunmadığını ifade etmek gerekir. Kaldı ki köylüler tarafından gönderilen dilekçelerden üçü köy muhtarları tarafından imzalanmış olup, köylülerin aracı kişilere ihtiyaç duymaksızın dilekçe göndermeleri nadir rastlanır bir durumdur. İstisnai bir örnek, 2 Haziran 1902 tarihinde Sadaret'e gönderilen dilekçedir. Kudüs merkez kazası nahiyelerinden Beni Hasan'a bağlı Maliha ve Ayn Karim köyleri; Beni Malik'e bağlı Lifta ve Kalunya köyleri; Beni Murra'ya bağlı Sencil ve Turmus'ayye köyleri; Beni Zeyd'e bağlı Accul, Beyt Rima (Beyt Rime) ve Abvin köyleri; Cebel-i Kudüs'e bağlı Beytuni (Beytunya), Ciyb ve Ceb' köyleri ve son olarak Beni Haris'e bağlı el-Câniyye köyü sakinlerinden 24 kişi, vergilerini ödeyemeydiklerinden biriken vergi borçlarının ertelenmesini talep ettiler⁵⁴⁰.

Esasında geçmişe göre vergi tahsilatının düzenli hale getirilmesi ve standartlaştırılması çabaları Tanzimat reformlarının bir sonucuydu. Vergi yükünün ve dağılımının adil hale getirilmesi için bazı vergilerin kaldırılması, bazı vergilerin miktarının düşürülmesi; söz gelimi zeytin ağaçları yetiştiren ve aşılayanlara 20-25 yıl vergi muafiyetinin sağlanması, boş toprakları tarıma kazandıran çiftçilerden 1 veya 2 yıl öşür vergisinin tahsil edilmemesi, çiftçilere düşük faizle kredi verilmesi, tarımsal ürünlerin devlet tarafından tespit edilen fiyatlarla satın alınması (miri mübayaa) usulünün kaldırılarak herkesin ürününü dilediği yerde piyasa fiyatıyla satma olanağına

⁵³⁹ Y. Ben-Bassat, "Regional Cooperation among the Rural Population...", s. 214, 215.

⁵⁴⁰ C.O.A., *BEO*. 1873/140456, H. 20 Rebîü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

Belgelerde geçen köy isimlerinin okunmasında; Zekeriya Kurşun, Abdülkadir Steih ve Ali İhsan Aydın tarafından hazırlanan *Osmanlı Filistini Yer İsimleri Kılavuzu ve Atlası (1516-1917)* (İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2020) isimli eserdeki yer isimlerine riayet edilmiştir.

kavuşması bunun örneklerindedir⁵⁴¹. Buna rağmen coğrafyanın kuraklığı, yağmurların azlığı, modern tarım aletlerinin yokluğu, çiftçilerin bilinçsizliği, temelde kronik bir hale gelmiş su sıkıntısı⁵⁴² 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında tarımsal ekonomiye ket vurarak Kudüs köylülerinin belini büküyordu.

Osmanlı idaresinin hiçbir döneminde Kudüs kırsal kesiminde yaşayan ahali vergilerden tamamen muaf edilmemiş olmalı ki, bu durum hasat zamanları yeterli ürün elde edemediği için fakirleşen ve şeyhlerin zulmü altında ezilen köylülerin pek çoğunun topraklarını terk etmelerine ve başka yerlere –özellikle Mısır, Belka ve Havran’a- göç etmelerine neden oldu⁵⁴³. Dahası, 1880’lerden itibaren Kudüs ve çevresine yoğunlaşan Yahudi muhacirlerin satın aldıkları araziler boş ve işlenmeyen araziler değil⁵⁴⁴, bizzat köylülerin tasarrufunda bulunan arazilerdi. Muhacirlerin kolaylıkla arazi satın almalarının önemli bir nedeni köylülerin ekonomik durumunun kötü olmasından kaynaklanıyordu. 1910-1911 yıllarında Kudüs mutasarrıfı olan Azmi Bey’in Sadaret’e sunduğu 11 Mart 1916 tarihli raporunda ifade edeceği üzere köylülerin; *âtiyi hiç düşünmeksizin Musevîler ve Almanlar tarafından verilen fazla fiyâta tamâ’ ederek arâzî-i mevrûselerini elden çıkarub bi’l-âhere bunlara hizmetkârlığa mahkûm olmakda ve ekserîsi şu hâlden hiç müte’essir olmamakda*⁵⁴⁵ bulunmaları tarihsel bir ironi olsa gerektir.

Köylülerin itirazına neden olan bir diğer vergi grubunu belediye meclisi tarafından alınan vergiler meydana getiriyordu. Köy ve kasabalarda yapılacak binanın işgal edeceği her bir metrekareden ve her katından bir defaya mahsus olmak üzere alınan ruhsat vergisi, ayrıca deve, manda, at, eşek, katır ve sığır cinsinden olan diğer hayvanların geçişlerinden ve alım-satımlarından tahsil edilen yüzde iki buçuk vergi⁵⁴⁶ köylülerin belediye meclisine ödemekle mükellef oldukları vergilerin bir kısmını meydana getiriyordu. Kudüs ile Yafa arasındaki şose yolu kullanan hayvanlardan alınan

⁵⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tefik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 773-784.

⁵⁴² C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye’l-Evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

⁵⁴³ C.O.A., *BEO.* 1873/140456, H. 20 Rebîü’l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

⁵⁴⁴ Ömer Telliöğlu, “Filistin’e Musevî Göçü, Arazi Satışı ve Kolonileşme Sürecinde Uygulanan Yöntemler”, *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 192.

⁵⁴⁵ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye’l-Evvel 1334 / M. 11 Mart 1916. Ayrıca bkz. Yasemin Avcı – Ömür Yazıcı Özdemir, “Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs’ü Yönetmek: Mutasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu”, *Dr. Kemal Daşcıoğlu’na Vefa Kitabı*, Ed. Mithat Aydın - Süleyman İnan, Pegem Akademi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2020, s. 341-361.

⁵⁴⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 160, 162.

vergiler ve köylerde inşa edilecek binaların ruhsat masrafları köylülerin şikâyetine neden oluyordu. Beyt Cala köyü sakinleri 6 Ağustos 1908 yılında Kudüs belediye meclisine sundukları dilekçe ile, köylerinde inşa edilecek olan binaların vergiden muaf tutulması talebinde bulundular. Ancak Tapu Müdürlüğü'nün 23 Mayıs 1898 tarihli ve 60 sayılı vekaletnamesi gereğince kasaba ve köylerde inşa edilecek yapıların ruhsatnamelerinin belediye tarafından verilmesi; keza Beytullahim belediye meclisinin emri doğrultusunda köyün büyüklüğüne uygun olarak inşa edilen binaların ruhsatname gerektirdiği ifade edilerek muafiyet talepleri geri çevrildi⁵⁴⁷.

Sonraki tarihlerde de köylülerin vergilere itirazlarının devam ettiği görülmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı hükümetinin kırsal şeyhlerin güçlerini kırmak ve taşrada Osmanlı otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla 1830'larda muhtarlık teşkilatını tesis etmesiyle birlikte "muhtarlar" reformların köy sahasına getirdiği yeni aktörler oldular. Her ne kadar şeyhlerin kökü tamamen kazınamasa da, şeyhlerin fellahın üzerindeki askeri ve adli geleneksel siyasi liderlikleri muhtarlara aktarıldı. Hiyerarşide amirlerine bağlı en düşük dereceli devlet memurları olan muhtarlar⁵⁴⁸, gerçekte Osmanlı bürokrasisinin resmi temsilcileri sıfatıyla kırsaldaki ahalinin sözcülüğünü ve savunuculuğunu üstlendiler. Muhtarlar yalnızca köylerde güvenliğin sağlanması, kamu hizmetlerinin eksiksiz olarak yerine getirilmesi ve başka köylerden gelen yabancıların kimliklerini tespit etmekle kalmıyor⁵⁴⁹, aynı zamanda dilekçelerde köylülerin haklarını savunuyorlardı. Köylülerin genellikle okuma-yazma bilmemeleri ve dilekçe mekanizmasını tanımamaları, yani Osmanlı bürokrasisine hâkim olmayışları nedeniyle bu durum normal karşılanmalıdır.

Kudüs'e tabi genel köy (umum kura) ahali muhtarlarının temsilcisi Ahmed Ali, Ebu Guş köyünün muhtarı Abdülhamid, Silvan köyünün muhtarı Ahmed Cemade, Beyt-i Cala köyünün muhtarı Yusuf Toma, el-Mahla köyünün muhtarı Derviş, el-Firariye köyünün muhtarı Mehmed Halef, Şefkat köyünün muhtarı Abdurrahman, Beyt-i Canine köyünün muhtarı Abdulkadir, el-Hazer köyünün muhtarı Mahmud Ali, Beyt-i Hucur köyünün muhtarı (ismi belirtilmemiş) ve hangi köyün muhtarı olduğu belirtilmeyen Muhtar Derviş İsmail, 22 Haziran 1909 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri telgraf dilekçesi ile belediye tarafından şose yolu kullanan hayvanlardan alınan vergiye

⁵⁴⁷ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XII, Sayfa No. 7a, Hüküm No. 2427, R. 24 Temmuz 1324 / M. 6 Ağustos 1908.

⁵⁴⁸ G. Baer, agm., s. 102.

⁵⁴⁹ M. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 39.

itirazda bulundular⁵⁵⁰. Bu tarihte itirazları neticeye erişememiş olmalıdır ki, içlerinden bazıları 1910 tarihinde yeniden Sadaret'e başvurarak tekrar söz konusu vergiden muafiyet talebinde bulunacaklardır. Neticede Sadaret'in 29 Mayıs 1909 tarihli tahrirâtı gereğince verginin tahsiline devam edilecekti. Zira bu verginin belediyeye ait yolların tamir masraflarını karşılamasından dolayı tahsili zaruri görülüyordu⁵⁵¹. Bu husus Tanzimat'ın getirdiği kanunlaştırma politikalarına riayet edildiğini, nizamnamelerde belirlenen ve teşmil edilen esasların gerek sıradan Osmanlı tebaası, gerekse Osmanlı görevlilerinin isteği üzerine esnetilmediğini gösteriyordu. Bununla birlikte farklı köylerin muhtarlarının biraraya gelerek beklentilerini ifade etmeleri, Kudüs kırsalında ortak bir bölgesel kimlik algısının geliştiğinin delili olabilir. Ayrıca köy muhtarları bizzat Osmanlı memurları oldukları için resmi bir görevli sıfatıyla hükümet merkezine müracaatta bulunuyor; dilekçelerinde yanlarına eşraf, tüccar veya başka zümrelerden şahısları dâhil etme ihtiyacı duymuyorlardı. Keza dilekçelerindeki ifadeler sıradan bir taşra insanının hükümet merkezine gönderdiği dilekçelerden farklı olarak, tıpkı Osmanlı memurlarının gönderdiği tahrirler gibi bürokratik dile uygun bir üslup içerir. Zira Tanzimat'ın köylere getirdiği reformlar doğrultusunda köy muhtarları "en düşük dereceli devlet memuru" da olsa bürokrasinin bir parçasıdır.

Diğer yandan Kudüs köylülerinin -muhtarlarından bağımsız olarak- hükümet merkezine gönderdikleri müşterek dilekçeleri, 1864'te telgraf hatlarının döşenmesiyle birlikte, dilekçelere herhangi bir resmi görevi uhdesinde buldurmamayan kitlelerin daha fazla katılmaya başladıklarına işaret eder. Artık köylüler yalnızca kentli ailelerin veya başlarındaki şeyhlerin güdümünde değildiler, bir başka deyişle kendi başlarına hareket etme kapasitesi geliştirmişlerdir. Hatta yukarıda belirtildiği üzere özellikle vergi muafiyeti talebinde birden fazla köyün biraraya gelmesi sözkonusudur. 2 Haziran 1902 tarihinde Maliha, Ayn Karim, Lifta, Kalunya, Sencil, Turmus'ayye, Accul, Beyt Rima, Abvin, Beytuni, Ciyb, Ceb', el-Câniyye köyleri olmak üzere coğrafi olarak farklı nahiyelere bağlı toplam 13 köyden 24 köylünün biraraya gelmesi⁵⁵², köylülerin "figüran" olmaktan çıkmaya başladıklarının ve giderek toplumsal siyasete daha fazla dâhil olduklarının göstergesidir.

⁵⁵⁰ C.O.A., *DH.MKT.* 2854/50, H. 4 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 23 Haziran 1909.

⁵⁵¹ C.O.A., *DH.MUİ.* 76/78, H. 22 Rebiü'l-âhir 1328 / M. 3 Mayıs 1910.

⁵⁵² C.O.A., *BEO.* 1873/140456, H. 20 Rebiü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

2.1.3. Bedeviler: Surların Dışında Kalanlar

“Mademki şikâyet ve taleplerimize Sadaret tarafından izin verilmiyor; o halde hangi makama müracaat etmemiz gerektiğine dair emir gönderilmesini istirham ederiz.”⁵⁵³

Ebu Guş Bedevileri / 23 Ocak 1909

Kudüs kırsalında surların dışında yaşayan gruplardan bir diğerini göçebe veya yarı-göçebe Bedevi kabileleri oluşturuyordu⁵⁵⁴. Arapça’da çöl anlamına gelen “bedaye” ve çölde yaşamak anlamına gelen “bedavet” kelimelerinden hareketle çölde yaşayan insanları tanımlamak için “bedevi” kelimesi kullanılırdı⁵⁵⁵. Kudüs’ün güneyinde Mısır ile Kudüs arasındaki Negev çölünde göçebe-yarı göçebe yaşayan gruplar da bu sıfatla bilinirdi.

1905 tarihli devlet salnamesine göre Kudüs Mutasarrıflığı’nda 5 Bedevi kabilesi; 1909 tarihli devlet salnamesine göre Kudüs’e bağlı Ramallah nahiyesinde 3, Eriha nahiyesinde 6 olmak üzere toplamda 9 kabile; 1911 devlet salnamesine göre 14 Bedevi kabilesi bulunmaktaydı⁵⁵⁶. Kudüs’ün güney bölgesi ise beş Bedevi kabilesiyle (Tahaya, Taraben, Azazme, Jarar ve Hanajreh) meskundu⁵⁵⁷.

Köylü-bedevisi ayrımı esasında Kudüs kırsalına yerleşme zamanları ile ilişkiliydi. Ataları nesiller önce gelerek yerleşen köylülere nazaran Bedeviler daha sonraları Mısır’dan gelip bu topraklara yerleşmişlerdi⁵⁵⁸. Bazen köy nüfusunun içinde sayıldıkları veyahut da vergi ödememek amacıyla Osmanlı sayımlarından kaçtıkları için Bedevilerin sayılarını tespit etmek köylülerinkini tespit etmekten daha zordur. Bununla birlikte belli aşiretlerin yaşadığı bölgelerde nüfus tespit edilebilmektedir⁵⁵⁹. 1896 yılına gelindiğinde Bedevilerin nüfusunun 81.000 civarında olduğu tahmin edilebilmektedir⁵⁶⁰.

Osmanlı Devleti’nin Kudüs’e hâkim olduğu süre boyunca kente Bedevi baskınları ciddi bir sorun teşkil etti. Bedeviler, yolculara saldırımları ve köylere baskınlar düzenlemeleri ile ün salmışlardı. Kudüs kentlilerinin göçebe Bedevilere karşı

⁵⁵³ “Şikâyet ve istirhâmâtımıza cânib-i sâmililerinden izn-i sâfiye verilmediği hâlde kangı cihete mürâca ‘at etmeliğimiz icâb eder ise emr ve iş‘âr buyurulması müsterhîmdir fermân...” Bkz. C.O.A., DH. MKT. 2716/61, H. 1 Muharrem 1327 / M. 23 Ocak 1909.

⁵⁵⁴ A. Singer, *age.*, s. 39, 40.

⁵⁵⁵ Mustafa Fayda, “Bedevi”, *TDVİA*, C. 5, s. 311-317.

⁵⁵⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1327 / M. 1909, s. 873; A. Rafeq, “The Political History of Ottoman Jerusalem”..., s. 33.

⁵⁵⁷ Y. Avcı, “The Application of Tanzimat in the Desert...”, s. 973.

⁵⁵⁸ Y. Ben-Bassat, “Bedouin Petitions from Late Ottoman Palestine...”, s. 221, 222.

⁵⁵⁹ A. Singer, *age.*, s. 39, 40, 147.

⁵⁶⁰ R. Balci, *agm.*, s. 43, 44.

duyduğu kronik güvensizlik onları 1840'lara kadar kent surlarının ardına kilitlemişti⁵⁶¹. Osmanlı Devleti'nin kenti fetheder fethetmez harap halde bulunan surları onarmasının nedenlerinden birisi de kenti Bedevilerin istilalarından korumak içindi⁵⁶². Öte yandan bedevi kabileleri arasında çıkan çatışmalar zaman zaman kent merkezine sırıyordu. 1856 senesinde Gazze Bedevileri iki gruba bölünerek birbirleri ile savaşa tutuşmuşlardı. Kudüs dağlarında ateş yakarak Kudüs kalesi yakınlarındaki Silvan köyüne kadar tüfekte ateş etmişlerdi. Sekiz ay süren ve pek çok kişinin ölümüne neden olan iki grup arasındaki savaşın bastırılması, ancak 1857 senesi başlarında mümkün olabilmişti⁵⁶³.

Kudüs'ün dağlık yapısı ve pek çok köyün bölgeyi çevreleyen çöle yakın olması Bedevi kabilelerin yuvalanmalarına müsaade ediyor⁵⁶⁴; Gazze'nin anayolların kavşağında yer alması Bedevilerin Kahire-Gazze yolundaki hac kabilelerine saldırılarını kolaylaştırıyordu⁵⁶⁵. Öyle ki, kent eşrafının önde gelenleri ve gayrimüslim cemaatlerin liderleri kırsalda Bedevilerin neden olduğu asayiş sorunlarından bahsettikleri 27 Şubat 1857 tarihli dilekçelerinde, Gazze'yi "urban yatağı bir mahal" olarak betimliyorlardı⁵⁶⁶.

Osmanlı hükümetinin bölgede asayişi sağlamak için yoğun mesai harcamasına neden olan meselelerden bir tanesini Bedeviler teşkil ederdi. Bedevi kabileleri alışlageldiği üzere vergi ödemekten veya askere alınmaktan kaçındıkları için kendilerinin veya topraklarının düzgün bir biçimde kaydedilmesini reddediyorlardı. Köylere veya kente baskınlar düzenlemeleri asayişin sarsılmasına neden oluyordu. Farklı kabileler arasındaki arazi anlaşmazlıkları üzerine kanlı çatışmalar bölgede düzensizlik yaratıyordu⁵⁶⁷. Daha mühim olanı, hükümete olan sadakatleri sık sık sarsıldığından Negev çölü ile Mısır arasındaki hududun korunmasında stratejik tehlike teşkil ediyorlardı⁵⁶⁸.

Bununla birlikte son zamanlarda yapılan pek çok araştırma bedevileri yalnızca "tehlike saçan belalı göçebeler" olarak tanımlamanın yetersiz kaldığını, bedevilerin köylüler ve kentlilerle karşılıklı çıkar ve komşuluk ilişkilerinin olduğunu

⁵⁶¹ Y. Ben-Arieh, *The Growth of Jerusalem...*, s. 262.

⁵⁶² D. Ze'evi, *age.*, s. 22.

⁵⁶³ C.O.A., *A. J MKT.UM.* 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857.

⁵⁶⁴ A. Dolu, *age.*, s. 57.

⁵⁶⁵ Y. Ben-Bassat, "Bedouin Petitions from Late Ottoman Palestine...", s. 224.

⁵⁶⁶ C.O.A., *A. J MKT.UM.* 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857.

⁵⁶⁷ Yasemin Avcı, "The Application of Tanzimat in the Desert...", s. 973; David Kushner, "Intercommunal Strife in Palestine During the Late Ottoman Period", *Asian and African Studies*/18 (1984), s. 187.

⁵⁶⁸ David Kushner, "The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35, No. 2 (Apr., 1999), s. 94.

göstermektedir. Bedeviler yılın belirli zamanlarında köylerin civarına yerleşerek hayvanları için otlak imkanına kavuşuyor; tarım ürünleri, ateşli silahlar, deri ve demir eşyalar ve giysi satın almak için kent ve köylerdeki pazarlara geliyorlardı. Buna karşılık sığır, koyun ve bunlardan elde edilen ürünleri; taşımacılık için gereken deve ve atları köylülere sağladıkları gibi, köylüleri dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı koruyorlardı. Dahası kentin önemli bir gelir kaynağı olan zeytinyağı sabunu, çöldeki pelin otlarının yakılmasıyla elde edilen küllerin karışımından imal ediliyor, üreticilerin kül ihtiyacı Bedevi kabileleri tarafından sağlanıyordu⁵⁶⁹.

Diğer yandan bedeviler yetkililere meydan okuma hususunda her zaman yalnız değillerdi. Osmanlı yönetiminin zayıfladığı, yerel yöneticilerin zulümlerinin arttığı, asayişin sarsıldığı ve dolayısıyla devletin adaleti sağlama becerisine ilişkin inancın azaldığı zamanlarda bedeviler de kent sakinleri ile işbirliğinden geri kalmıyorlardı. Nitekim aşırı vergilere karşı çıkan 1703 ve 1825 tarihli isyanlara, kent sakinleriyle birlikte Bedeviler de dâhil olmuşlardı. Dahası, Osmanlı idaresinin haydut ve saldırgan olarak gördüğü bu gruplar, 1834 yılında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın idaresine karşı çıkan isyana da Osmanlı hükümeti lehine destek vermişlerdi⁵⁷⁰.

Osmanlı hükümeti Bedevileri yerleşik hayata geçirmek için yoğun çabalar sarf etti. Bedevilerin yerleşik hayata geçirilmeleri suretiyle çorak topraklar tarıma kazandırılacak, bu suretle hazinenin gelirleri artırılabilecekti. Ayrıca kabilelerin yerleşik hayatı benimsemeleri suretiyle hükümete olan sadakatleri güçlendirilecek, böylelikle Mısır hududunu tehdit eden İngilizlerin sınırların ötesine geçmelerinin önüne geçilmiş olacaktı⁵⁷¹.

Osmanlı Devleti Bedevilerin bir kısmını yerleşik hayata geçirerek, bir kısmını hac kervanlarını korumakla görevlendirerek, hac yollarının güvenliğini sağlamak adına zaman zaman hediyeler ve surre yardımları göndererek sistemin içerisine entegre etmeyi başarmakla birlikte⁵⁷², Bedevilere yönelik kapsamlı reformlar esas itibariyle 19. yüzyılın sonlarında gerçekleştirildi. Bedeviler için güneyde Negev çölünde Birüsseb kazası teşkil edilerek Hafir ve Mulayha (Meliha) nahiyeleri tesis edildi⁵⁷³. Birüsseb

⁵⁶⁹ D. Ze'evi, *age.*, s. 117, 118, 121.

⁵⁷⁰ Adel Manna, "Eighteenth –and Nineteenth- Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 24, No. 1 (Autumn, 1994), s. 51-66; B. Kimmerling, *agm.*, s. 57.

⁵⁷¹ D. Kushner, "The District of Jerusalem...", s. 94; İngiltere, İran, Basra, Bağdad, el-Cezire ve Filistin yolu ile Akdeniz sahilini Mısır'a kadar kontrol etmek amacıyla Bedevi şeyhlerine zaman zaman hediyeler dağıtmaktaydı. Bkz. R. Balcı, *agm.*, s. 43.

⁵⁷² A. Singer, *age.*, s. 148; A. Dolu, *age.*, s. 20, 125; D. Ze'evi, *age.*, s. 15.

⁵⁷³ D. Kushner, "The District of Jerusalem...", s. 94.

kazasında idare meclisi kurularak Bedevilerin bu mecliste temsili sağlandı. Bu mecliste görev alan Bedevi şeyhlerine kaza merkezinde oturma şartıyla maaş bağlandı⁵⁷⁴.

Yapılan reformlar neticesinde 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Bedevi kabilelerin yarattığı sıkıntılar büyük ölçüde giderildi. Nitekim 1890'ların öncesinde Kudüs mutasarrıflarının hükümet merkezine gönderdikleri yazılarında sıklıkla Bedevi kabilelerinin yarattığı asayiş problemlerinden dem vurulurken⁵⁷⁵, 20. yüzyıl başlarında mutasarrıfların raporlarının daha ziyade bedeviler için tesis edilecek hükümet dairesine, mekteplere yoğunlaşması⁵⁷⁶ Bedevilerin eskisi kadar tehlike yaratmadıklarının göstergesiydi. En azından bu yüzyılda idareyi sancağa yoğunlaşan Yahudi göçleri kadar meşgul etmedikleri aşıkardı.

Kent sakinleriyle kıyaslandığında sınırlı bir okuma-yazma ve belgeleme geleneğine sahip olmakla birlikte, Bedevi gruplarının arşivlerde yer alan dilekçeleri, onların da hak arama vasıtası olarak dilekçe mekanizmasından faydalandıklarına işaret eder. Önceleri şikâyetlerini arzuhaller vasıtasıyla iletmeye alışmışlardı. Telgraf hatları döşendiğinde ilk zamanlar telgrafın haberleşmeyi nasıl sağladığını bilmediklerinden dilekçelerin tel üzerinden gittiğine hükmederek telgraf tellerine arzuhal kâğıtlarını bağlıyorlardı. Bu suretle işlerinin hallolacağını zannederek neticeyi beklemek üzere çıkıp gidiyorlardı. Daha sonraları onlar da telgrafhanenin yolunu öğreneceklerdi⁵⁷⁷.

Dilekçelerde “Kudüs ahalisinden” olduklarını ifade ederler, yaşam koşullarına, yaşadıkları bölgelere ve kimliklerine ilişkin bir ipucu vermezler. Bu sebeple arşivde yer alan dilekçelerin arasından bedevi dilekçelerini ayırt etmek zordur. Buna karşılık Osmanlı diplomasisinde genel olarak göçebe kabilelerin -hükümet nezdinde “çadırda yaşamak” istenilen bir düzen olmamasına rağmen- “hayme-nişin” (çadırda yaşayanlar)

⁵⁷⁴ Y. Avcı, “The Application of Tanzimat in the Desert...”, s. 973; R. Balcı, agm., s. 39.

⁵⁷⁵ Süreyya Paşa (1857-1863), İzzet Paşa (1864-1867) Mehmet Tevfik Bey ve Ali Ekrem Bey (1906-1908), göçebe Bedevi kabilelerinin sorunlarıyla yoğun mesai harcamış Kudüs mutasarrıflarından yalnızca bazılarıydı. Bkz. D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 93, 94; David Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 23, No. 3 (Jul., 1987), s. 277, 278; David Kushner, “Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem 1906-1908”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28, s. 354.

⁵⁷⁶ 1910-1911 yıllarında Kudüs Mutasarrıflığı görevinde bulunan Azmi Bey, görevi esnasında Sadaret'e tahrirler göndererek, Birüsseb'de bir gece mektebinin açılması, bir ziraat mektebinin kurulması, tarımın gelişmesi için ziraat bankasının kredi faizlerinde indirim gitmesi, yine Birüsseb ve Hafir'de kuyuların kazılması, Birüsseb'deki tarihi eserlerin çıkarılması için merkezden uzman memurların gönderilmesi gibi hususların gündeme alınması için gayret göstermiştir. Bkz. C.O.A., *DH.İUM*. 101/13, 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / 11 Mart 1916; Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Avcı – Ömür Yazıcı Özdemir, “Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs'ü Yönetmek: Mutasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu”, *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, Ed. Mithat Aydın - Süleyman İnan, Pegem Akademi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2020, s. 341-361.

⁵⁷⁷ Rezzan F. Hürmen (Haz.), “Bir Devlet Adamının” Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, C. II, Arba Yayınları, İstanbul 1993, s. 112.

olarak tanımlandıkları bilinir. Bu bölgedeki bedevi grupları için ayrıca kabile veya aşiret anlamlarına gelen “urban” kelimesi tercih edilmektedir. Öte yandan içlerinde en çok nam salmış aile Ebu Guş hanedanı olduğundan; Ebu Guş ailesi üyelerinin katılımıyla gönderilen dilekçeler, bedevilerin hükümetten beklentilerine ilişkin ipuçları sunar. Bilhassa bu ailenin üyelerinden Muhammed Ebu Guş ve Abdülhamid Ebu Guş gibi kimselerin bedevi grupların haklarını temsil ettikleri görülür ki, bu aile üyelerinin kent merkezindeki eşraf ile bağlarının bulunduğunu tahmin etmek güç değildir. Bununla beraber zaman zaman kabile şeyhlerinin bir araya gelerek dilekçe gönderdiklerine de rastlanır. 1890 tarihinde tabur ağası tarafından kendilerine saldırılması üzerine Bedevilerden Muhammed Ramazan ve Halil Ebu-Riyab isimli kişiler, Sadaret’e gönderdikleri şikâyet dilekçesinde, “*biz ki meşâyihdeniz*” ifadesini kullanmışlar; bu hususta peşi sıra gönderdikleri dilekçelerden birinde: *mutasarrıfa ‘arz-ı şikâyât eylemiş isek de teşdîd-i zulümden başka bir fâ’ide göremediğimizden lutf ve merhamet-i Sadâretpenâhîlerine ilticâ eyleriz* diyerek Kudüs mutasarrıfına yaptıkları müracaatlarının netice vermediğinden yakınarak Sadaret’e sığındıklarını ifade etmişlerdi⁵⁷⁸.

1890’larda Birüsseb kazasının teşkil edilmesinden sonra Bedevilerin yerleşik yaşama entegre oldukları dilekçelerinden anlaşılıyordu. Sancak dâhilinde çekirge istilası gibi zararlarda maddi yardımda bulunarak bölgenin ihtiyaçlarına dâhil oldular. 1899 yılında sancak arazilerine dadanan çekirgelerin tohumlarının (larvalarının) itlafi için Sadaret’e müracaat ederek, nakit para yardımında bulunmaya hazır olduklarını ifade edeceklerdi ve bu istekleri Babialı tarafından kabul görecekti⁵⁷⁹. Dahası bizzat idarecilerin yolsuzluklarından şikâyet etmeye başlamışlardı⁵⁸⁰. Mesela Dâhiliye Nezareti’ne gönderdikleri telgrafla Meclis-i İdare Muhasebecisi Abdülkadir Efendi’nin yolsuzluklarından yakınarak azledilmesini talep ettikleri ve *ahâlînin şikâyetine rağmen terekkiüb-i müstebid (zorbalığı artan) bir me’mûru musırrâne (ısrarla) himâyeye edecek mutasarrıflık devri(nin) geçtiği lutfen bil(in)sün* diyebilecek kadar ileri gittiklerinde takvimler 25 Şubat 1909’u gösterecekti. Keza Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî’nin Kudüs Mutasarrıflığı’na gereğinin yapılmasına dair gönderdiği tahririn dilekçeyle aynı güne tesadüf etmesi⁵⁸¹, gelişen bürokrasinin, genişleyen kamusal alanın ve kolaylaşan

⁵⁷⁸ C.O.A., *HR.TO.* 394/53, M. 4 Ağustos 1890; *HR.TO.* 394/54, M. 6 Ağustos 1890.

⁵⁷⁹ C.O.A., *BEO.* 1318/98838, H. 24 Muharrem 1317 / M. 4 Haziran 1899.

⁵⁸⁰ C.O.A., *DH.MKT.* 2716/61, H. 1 Muharrem 1327 / M. 23 Ocak 1909; *DH.MKT.* 2738/83, H. 24 Muharrem 1327 / M. 15 Şubat 1909.

⁵⁸¹ C.O.A., *DH. MKT.* 2760/55, H. 15 Safer 1327 / M. 8 Mart 1909.

haberleşme olanaklarıyla birlikte artık köylü ve bedeviler gibi kentin art bölgelerinde yaşayan toplumsal kesimlerin kent siyasetinde söz sahibi olmaya başladıklarına işaret ediyordu. Reform yüzyılıının bedevileri, artık kentleri ve köyleri yağmaladıkları veya seyyahlara ve hacılara saldırarak asayiş tehdit ettikleri için yerleşik köylüler ve kentliler tarafından “şikâyet edilen” bir grup olmaktan büyük ölçüde çıkmış, kendi resmi idari sınırları içerisinde kent siyasetine olabildiğince dâhil olmaya başlamış bir gruptu.

2.1.4. Esnaf ve Tüccar: *Ekonominin Temel Taşları*

“Kudüs belediyesi, iki eski oda ve bir arsadan ibaret olan mezbahane kirası karşılığında iki bin liralık sığır ve koyunlarımızın bağırsaklarını alarak hakkımızda en şiddetli kanunları uyguladığı halde ağızımızı açamıyorduk...”⁵⁸²

Kudüs’teki Kasap Esnafı / 14 Haziran 1909

16. ve 18. yüzyıllar arasında Osmanlı idaresindeki Kudüs’te yaklaşık altmış kadar lonca faaliyet gösteriyor, bu loncalara mensup yetmiş kadar meslek erbabı bulunuyordu. Hayvansal gıdalar, tahıl, yağ, tatlı, sebze, içecek gibi ürünler başta olmak üzere metal, giyim, ahşap, taş, çömlek, mum, kitap ciltleme ve satışı gibi alanlar pek çok meslek erbabına iş olanağı sunuyordu. Köy arazilerinden elde edilen tarım ürünlerinin büyük bir kısmı pek çok hayır müessesesinin gelir kaynaklarına aktarıldığından bu arazilerde yetişen ürünler sanayinin gelişmesi için gereken hammaddeyi sağlayamıyordu⁵⁸³. Bununla birlikte sınırlı ölçüde tekstil, boyacılık, dericilik, sabunculuk, metal işçiliği alanlarında sanayi üretimi mevcuttu⁵⁸⁴. Sûk el-kudâr (sebze çarşısı), Sûk el-kattanîn (dokumacılar/pamuk çarşısı), Sûk el-Attarîn (baharatçılar çarşısı)⁵⁸⁵ gibi çarşılar kentin büyük ticaret ve alışveriş merkezleriydi. Muristan çarşısı da 1800’ler ile 1903 yılı arasında gelişim göstermişti⁵⁸⁶. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi yerleşim yerlerinin kesişim noktasında yer alan, eski kentin kalbinde Davud caddesi boyunca uzanan bu çarşı, sebze-meyve pazarı olarak hizmet

⁵⁸² “Kudüs Belediyesi köhne iki oda ve ‘arsadan’ ‘ibâret selhâne ücreti mukâbilinde iki bin liralık mevâşî ve koyunlarımızın bağırsaklarını almağla hakkımızda cebr-i kavâ’idinin en eşeddini tatbik etmekte olduğu hâlde ağızımızı açamıyorduk.” Bkz. C.O.A., BEO. 3583/268721, H. 7 Cemâziye’l-âhir 1327 / 26 Haziran 1909.

⁵⁸³ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs’ünde Loncalar...*, s. 123.

⁵⁸⁴ K.C. el-Asali, “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)”..., s. 337.

⁵⁸⁵ A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem...*, s. 6, 7.

⁵⁸⁶ Y. Wallach, “Jerusalem’s Lost Heart...”, s. 140.

veren beynelmilel bir çarşıydı⁵⁸⁷. Öte yandan eğlence sektörü, turizm, kamu hizmetleri gibi alanlarda pek çok kişi istihdam ediliyordu⁵⁸⁸. 19. yüzyıla gelindiğinde Yafa kapısı (Bab el-Halil) dışında kent surlarının yakınında dükkânlar, oteller, bankalar, hediyelik eşya dükkânları, turizm acentaları, kafeler yeni ekonomik faaliyet alanları yaratacağı⁵⁸⁹. Yine 1850'lerden itibaren kentin modernleşmesine paralel olarak inşaat sektöründe yeni iş sahaları açılmıştı⁵⁹⁰. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da esnaf sınıfları ve hizmet sektörünün çalışanları ekonominin önemli bir parçasıydı⁵⁹¹.

Kentin modernleşmesi Kudüs toplumuna yeni iş sahaları açmakla birlikte, yeni sorunları da beraberinde getirdi. Örneğin Kudüs ile Yafa arasında asfalt yolun döşenmesi arabacılar esnafının doğmasını ve beraberinde araçlardan vergi alınmasını gerektirdi. Kudüs arabacılar esnafı şose vergisini ödemek istemediklerinden söz konusu vergiden muaf olmak için belediyeye müracaat ediyorlardı⁵⁹².

Belediyenin kent sakinlerinden aldığı vergiler özellikle esnafın tepkisine neden oluyordu. Çiftlik hayvanlarının satışı, hayvanların kesilmesi, kira sözleşmeleri, sokakların aydınlatılması ve temizlenmesi, araçların geçiş izin ücretleri, bu vergilere konu oluyordu⁵⁹³. Öte yandan belediyenin gelir kalemlerinden bir tanesini kentte ve kent civarında bulunan bazı dükkânların kiralari meydana getiriyordu. Belediye meclisi tarafından alınan yeni vergiler esnafın ekonomik durumunda sarsılmaya neden oluyor, dilekçe mekanizması Kudüs esnafına kendilerinden alınan fazla vergilere itiraz etmeleri için neden yaratıyordu. 1908 yılı Ekim ayında taşçı ve kiremitçi esnafı, Kudüs'te zaten orman ve maden bulunmadığı halde bu sahalardan alınan vergilerinin evlatlarını geçindirecekleri gelirlerini azalttığından bahisle orman ve maden vergilerinin kaldırılmasını talep ettiler⁵⁹⁴.

Belediyenin aldığı vergilerden en çok etkilenen grup Kudüs'teki kasaplardı. Kudüs kasap esnafı, kent sakinlerine başta koyun ve keçi eti olmak üzere iyi et sunmakla yükümlüydüler. Kasap dükkânlarının büyük bir çoğunluğu Sûk es-Sultan ya

⁵⁸⁷ Bkz. Amit Re'em – Rence Forestani, "Jerusalem, Old City, The Muristan", *Hadashor Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israel*, S. 129 (2017), Final Report.

⁵⁸⁸ A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem...*, s. 10.

⁵⁸⁹ Y. Wallach, "Jerusalem's Lost Heart...", s. 14; Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse University Press, Newyork 2011, s. 5.

⁵⁹⁰ K.C. el-Asali, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)"..., s. 337.

⁵⁹¹ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar...*, s. 125.

⁵⁹² K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XIII, Sayfa No. 35b, Hüküm No: 2769, R. 16 Mayıs 1325 / M. 29 Mayıs 1909.

⁵⁹³ R. Mazza, *age.*, s. 24.

⁵⁹⁴ C.O.A., *DH.MKT.* 2633/25, H. 22 Ramazan 1326 / M. 18 Ekim 1908.

da Sûk el-Kebir olarak bilinen ana çarşıda yer alırdı. Kasapların büyük bir çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, Hıristiyan ve Yahudi kasaplar da vardı⁵⁹⁵. Müslüman ve gayrimüslim nüfus kentin et ihtiyacını birlikte karşılıyordu. Bu sebeple ekonomik durumlarının sarsılması durumunda haklarını birlikte aramaktaydılar. 1909 yılı Haziran ayında Kudüs kasapları selhane (mezbahahane) kirası karşılığında belediyenin kestikleri hayvanların bağırsaklarına el koymasına itiraz ettiler⁵⁹⁶. Ancak kasaplardan alınan vergiler belediyenin önemli bir gelir kaynağını meydana getirdiğinden itirazları semeresiz kalmıştı.

Ekonominin temel taşlarından bir diğeri tüccar kesimiydi. Esasında Kudüs, tarihi boyunca hiçbir dönemde bir ticaret merkezi haline gelmedi. Eyaletlerarası ticarete en aktif rolü oynayan kent olmadığı gibi, sahil şeridinde de bulunmuyordu. Ticari açıdan Yafa limanının gölgesinde kalıyordu. Çiftlik hayvanları Kudüs'e kuzey ve kuzeydoğu eyaletlerinden ithal edildiği gibi, Mısır'dan ya da Kahire yoluyla Cidde gibi daha uzak bölgelerden ise Kudüs'e pirinç, dokuma, kahve gibi ürünler geliyordu. Bununla birlikte zeytin, zeytinyağı ve zeytinden üretilen sabunlar yine Yafa limanından tüccarlar vasıtasıyla Mısır'a ve Anadolu'ya gönderiliyordu⁵⁹⁷. Kudüs bölgesinin dış ticaret hacmi de son derece düşüktü. Yıllık ithalat 300 balyadan fazla değildi ve 16.000 sterlin değerindeydi. Yabancı ülkelerden gelen ithalat ürünlerinin en önemlileri yünlü mamüller, madeni eşya, cam ve süs eşyalarıydı. İhracat ürünleri ise zeytinyağı ile buğday, arpa, mısır ve susam gibi hububat ürünlerinden ibaretti. Yafa'nın güneyinde bulunan Gazze limanına da zaman zaman yabancı devletlerin gemileri yanaşmakla birlikte, Gazze limanının ticareti son derece sınırlı olup 1864 yılında limana uğrayan gemilerin sayısı altı ila on arasında değişiyordu⁵⁹⁸.

Diğer yandan tüccar kesiminin Osmanlı hükümeti nezdindeki prestiji en az eşraf kadar önemliydi. Osmanlı Devleti'nde Müslüman tüccarların yabancı devletlerle ticaret yapabilmeleri için kanunlar gereğince sultan tarafından kendilerine berat verilmesi gerekirdi. Bu suretle yabancı devletlerle ticaret yapma hakkını elde etmiş Müslüman tüccarlara "beratlı hayriye tüccarı" denilirdi⁵⁹⁹. Berat talep etmek zorunluluğu onları dilekçe göndermeye teşvik ediyordu. Bu hususta Ticaret Nezareti'nin kurulmasına kadar geçen süreç içerisinde Kudüs tüccarlarının özlük haklarını şebhenderler temsil etti.

⁵⁹⁵ A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem...*, s. 10, 11, 12, 13.

⁵⁹⁶ C.O.A., *BEO*. 3583/268721, H. 7 Cemâziye'l-âhir 1327 / 26 Haziran 1909; *BEO*. 3587/26993, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 29 Haziran 1909.

⁵⁹⁷ A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem...*, s. 119, 121; A. Dolu, *age.*, s. 87.

⁵⁹⁸ B.N.A., *F.O.* 195/808, No. 10, Noel Temple Moore-L. Bulwer, 31 Mayıs 1864, s. 142-151.

⁵⁹⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Hayriye Tüccarı", *TDVİA*, C. 17, s. 64-65.

Nezaretin kurulmasından sonra da şehbenderlerin toplumsal rolü tamamen ortadan kalkmadı. Bu defa nezaret ile tüccarlar arasında aracı vazifesi görmeye devam ettiler.

Erken modern dönemde kentin ekonomik faaliyetleri bütün tüccar ve zanaatkarları temsil eden şeyhü't-tüccarla birlikte kadı mahkemesi tarafından idare edilirdi⁶⁰⁰. Şeyhü't-tüccar, tüccarları temsilen dilekçelerin en önemli katılımcısıydı. Tanzimat döneminde belediye ve idare meclislerinin üyeleri olan eşraf ile işbirliğine giden tüccarlar bu sınıfın kurumsal temsilini sağladı. Son olarak 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi akabinde Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey'in insiyatifi ile 23 Nisan 1909 tarihinde kurulan *Kudüs Ticaret, Sanayi ve Tarım Odası*, kent ekonomisini ilgilendiren hususlarda söz sahibi olmaya başlayacaktı. Kurumun üyelerini 30 yaş ve üstü, en az 5 yıl aralıksız ticaretle uğraşmış olan Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve hatta ecnebi tüccarlar, çiftçiler ve üreticiler arasından seçilmiş 21 üye meydana getiriyordu. Kent ekonomisine katkı sağlayacak kentsel altyapı projelerinin geliştirilmesinde söz sahibi oldukları gibi, Osmanlı hükümeti ile esnaf, tüccar ve çiftçiler arasında arabuluculuk yapıyorlardı⁶⁰¹.

Kudüs tüccarının kent siyasetindeki rolü iki yönlüydü. İlk olarak dilekçe mekanizmasını kent siyasetine yabancı kalmamak amacıyla eşraf ailelerinin dilekçelerine katılım göstererek kullanıyorlardı. Kudüs tüccarının kent eşrafı ile işbirliği bulunuyordu. Bunun başlıca sebebi zengin tüccarların eşraf ailelerinin üyeleri içerisinden çıkmasıydı. Yukarıda ifade edildiği üzere, kent eşrafından Aseliler bal ticaretinden kazandıkları gelirlerle zenginleşmişlerdi. Ayrıca servet sahibi tüccarlar kent eşrafı ile akrabalık bağları kurarak kent merkezindeki önemli makamlara gelebilirlerdi. Örneğin, Kudüs'ün zengin tüccarlarından Süleyman en-Neşşabi, Mehmed Ali el-Hüseyni'nin yeğeni ile evlenerek⁶⁰² 1855 yılında idare meclisi azalığına gelmeyi başarmıştı.

⁶⁰⁰ D. Ze'evi, *age.*, s. 30.

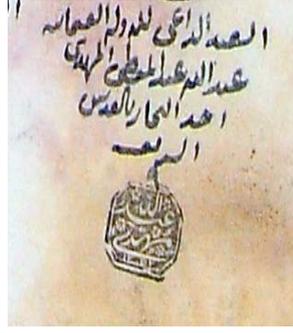
⁶⁰¹ Joseph B. Glass – Ruth Kark, “The Jerusalem Chamber of Commerce, Industry, and Agriculture, 1909-1910: an Early Attempt at Inter-Communal Cooperation”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45/2, s. 269-289.

⁶⁰² M. Şimşek, *agm.*, s. 61.

Resim 9: Kudüs Tüccarlarının Mühürlerinden Örnekler⁶⁰³

*el-'abdü'd-dâi li'd-Devleti'l-
'Aliyyeti'l-Osmâniye*
İbrâhim Abdü'l-Mu'tî
*Ehaddü't-tüccâr
bi'l-Kuds eş-Şerîf*

*el-'abdü'd-dâi li'd-Devleti'l-
'Osmâniye*
**Abdullah Abdü'l-Mu'tî el-
Mehdi**
*Ehaddü't-tüccâr
bi'l-Kuds eş-Şerîf*

*el-'abdü'd-dâi li'd-Devleti'l-
'Osmâniye*
Mehmed el-Kundûs
*Ehaddü't-tüccâr
bi'l-Kuds eş-Şerîf*

Tüccar kesimi yalnızca ticari ve ekonomik meselelerde değil, idarecilerin lehinde veya aleyhinde, sancağın sınırlarının belirlenmesi gibi idari konularda, kentin asayişinin sağlanması ve su gibi ihtiyaçlarının giderilmesi gibi bayındırlık işlerinde, dahası sancağa artan Yahudi göçlerine itiraz noktasında kent eşrafı ile işbirliği içerisinde olmuştur. Nitekim sancak genelinde emniyet ve güvenliği sağladığı gerekçesiyle 1840 yılında Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Reşid Bey'in lehine dilekçe gönderen 24 kişiden 19'unun ulema ve eşraftan olmasına karşılık 5'i tüccardı. Söz konusu dilekçeye *İbrahim Abdülmuti*, *Abdullah Abdülmuti el-Mehdi*, *Mehmed Reşid Hudduse el-Alemi*, *Mehmed el-Kundus*, *Süleyman en-Neşâşibi* isimli tüccarlar dâhil olmuşlardı⁶⁰⁴. Keza 1845 yılında yine aynı gerekçe ile bu defa Kudüs Mutasarrıfı Ali Paşa'nın lehinde gönderilen dilekçeye eşraf ve ulemadan 36 kişinin, Rum ve Ermeni patrikleri ile Yahudi hahambaşısının yanı sıra *İbrahim* isimli bir tüccar dahi katılım gösterdi⁶⁰⁵. Benzer şekilde 1871 yılında Kudüs'e müstakil sancak statüsünün verilerek Gazze, Yafa ve Halilürrahman kazalarının sancağa bağlanmasının akabinde, 1872 yılının Temmuz ayında Akka ve Nablus sancaklarının da Kudüs'e ilhak edilmesini talep eden dilekçe, -sayıları tespit edilememekle birlikte- ulema, eşraf ve tüccarın işbirliği ile imzalanmıştı⁶⁰⁶. 1894 yılında Kudüs'ün ihtiyacı olan suyun masraflarının karşılanması için gönderilen dilekçeye Kudüs sakinlerinden bir müftü, bir nakibü'l-eşraf, bir mukayyid, üç müderris, üç postnişin (Kadiri, Halveti ve Mevlevi tarikatlarının şeyhleri)

⁶⁰³ C.O.A., *C.DH.* 24/1159, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840.

⁶⁰⁴ C.O.A., *C.DH.* 24/1159, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840.

⁶⁰⁵ C.O.A., *İ.DH.* 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845.

⁶⁰⁶ C.O.A., *HR. TO.* 550/54, M. 15 Temmuz 1872.

ve üç türbedar ile birlikte *Emin, Süleyman, Selim ve Abdurrahman* isimlerinde dört tüccar dahi dâhil olmuştu⁶⁰⁷. Dahası Yahudi göçlerinin engellenmesi için hükümete başvurulduğunda kent eşrafına destek vermekten geri durmadılar. Öyle ki 1 Ağustos 1914 tarihinde Yahudi göçünün engellenmesine ilişkin hükümet merkezine gönderilen dilekçenin altında Filistin gençlerinin İstanbul, Şam, Mısır ve Beyrut'daki temsilcileri, Cem'iyetü'l-İhâ, Cem'iyetü'l-Hayriyyetü'l-İslamiye ve Ravzatü'l-Edeb Cem'iyeti gibi cemiyetlerin temsilcileri ve eşraf üyelerinin yanı sıra "Eş-Şirketü't-Tüccâriye" namına Mehmed ve "eş-Şirketü'l-İktisâdiye der Cem'iyeye mâe'l-Müskirât el-Filistiniyye(?)" namına Ârif Râgıb da katılım gösterdiler⁶⁰⁸. Tüm bu örnekler esnaf ve tüccar zümrelerinin, -her ne kadar kent eşrafı kadar olmasa dahi- yalnızca ekonomik taleplerde değil siyasi ve toplumsal meselelerde de söz sahibi olduklarını göstermektedir.

2.1.5. Gayrimüslim Cemaatler ve Liderleri

2.1.5.1. Rumlar

*“Uzun müddet çektiğimiz bu halimizle beraber Afrika zencilerinden sonra bizim gibi dünyada zenci köle var denilir mi? Kudüs rahiplerinin istibdadına karşı dünyada hürriyet var denilir mi?”*⁶⁰⁹

Kudüs Yerli Rum Ortodoks Milleti / 5 Aralık 1908

Osmanlı döneminde Kudüs Hıristiyanları; Rum, Latin, Ermeni, Süryani, Habeşi, Kıpti, Melkit, Sırp, Frenk, Gürcü ve Maruni cemaatlerinden meydana geliyordu⁶¹⁰. Hıristiyan cemaatler genellikle Ortodoks ve Katolik mezheplerine mensup olmakla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Protestan mezhebine mensup olanlar da kentte yerleşmeye başladı⁶¹¹. Hıristiyan cemaatler içerisinde sayıca en kalabalık olan grubu Rum Ortodokslar teşkil ediyordu⁶¹². Bununla birlikte Kudüs kenti mevzubahis edildiğinde “Rum” kelimesi yalnızca Rum Ortodoksları değil, aksine nüfusu daha kalabalık olan Arap Ortodoksları ifade ederdi⁶¹³.

⁶⁰⁷ C.O.A., *BEO*. 488/36531, H. 3 Rebûü'l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894.

⁶⁰⁸ C.O.A., *DH.EUM.4.Şb.* 23/5, H. 24 Şa'bân 1332 / M. 16 Ağustos 1914.

⁶⁰⁹ C.O.A., *BEO*. 3447/258496, 11 Zi'l-ka'de 1326 / M. 5 Aralık 1908.

⁶¹⁰ K.C. el-Asali, “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)”..., s. 337.

⁶¹¹ E. Demirkol, *age.*, s. 52.

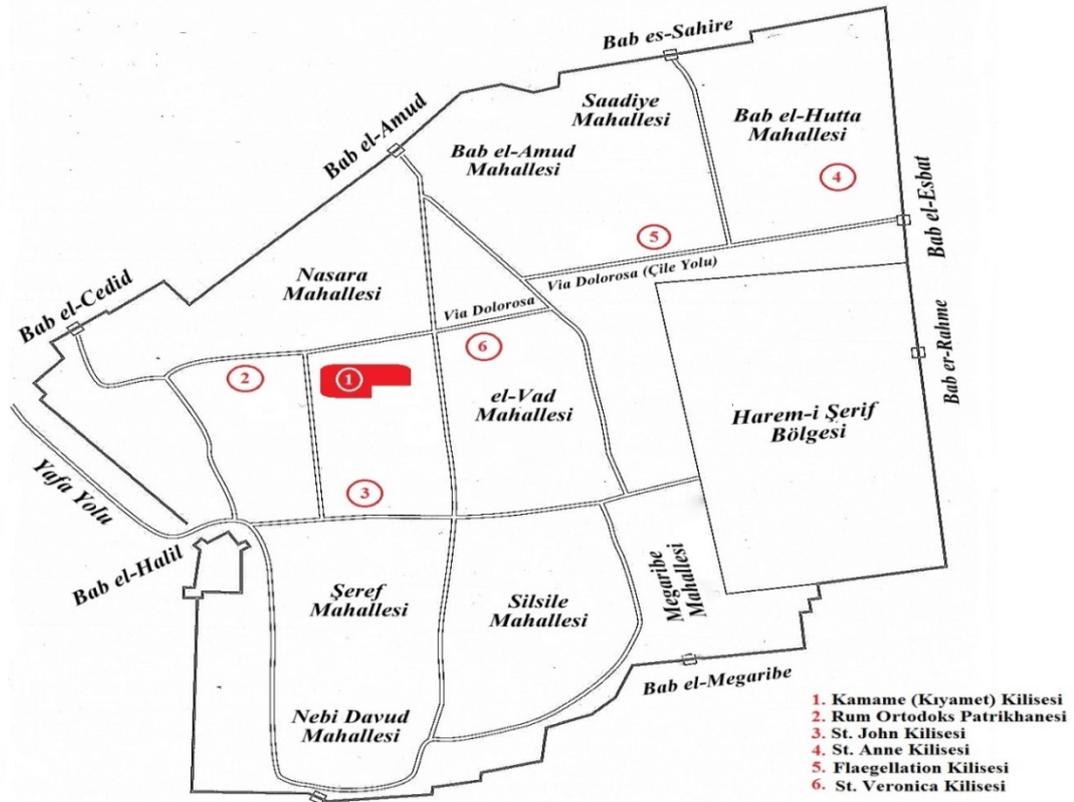
⁶¹² Y. Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem...”, s. 254.

⁶¹³ K. Karpat, *age.*, s. 318, 319; Rezzan F. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 81.

1881 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Kudüs merkez kazasında 12.073 Rum yaşamakta; içlerinden 12.022'si Ortodoks, 51'i Katolik mezhebine mensup bulunmaktaydı. 1906 tarihli nüfus sayımına göre ise toplamda 11.287 Rum sayılıyor; 11.257'sinin Ortodoks, 30'unun Katolik mezhebine mensup oldukları tespit ediliyordu⁶¹⁴. Bununla birlikte Osmanlı millet sisteminde Ortodoks mezhebine bağlı olan kişiler Sırp, Yunan veya Arap olmalarına bakılmaksızın "Rum milleti" kapsamında değerlendirildiğinden söz konusu kişilerin ne kadarının Arap asıllı olduklarını tespit etmek mümkün değildir.

Rum Ortodoksların tamamı Hıristiyan mahallesinde yer alan Kamame Kilisesi ve Kudüs Rum Patrikhanesi'nin makamı olarak kullanılan Rum manastırının etrafında yoğunlaşmıştı. Daha küçük olan Rum manastır ve kiliselerinin çoğunluğu yine Kamame Kilisesi yakınındaydı. Öte yandan Hz. İsa'nın çarmıha gerilmek üzere yürütüldüğü Via Dolorosa (Çile Yolu) boyunca (günümüzde olduğu gibi) Rum kilise ve manastırları bulunuyordu⁶¹⁵.

Plan 5: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Rum Ortodoks İbadetgâhları

⁶¹⁴ Suriye Vilayet Salnamesi, 1288/1871, s. 149-156; K. Karpat, *age.*, s. 302-313, 350-355.

⁶¹⁵ Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem...", s. 254, 259.

Kudüs Rum Patrikhanesi, İstanbul, İskenderiye ve Antakya patrikhaneleriyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rumların dört patrikhanesinden biriydi⁶¹⁶. 1845 yılına gelinceye kadar İstanbul Rum Patrikhanesi'nin, 1845 yılından itibaren Kudüs Rum Patrikhanesi'nin ruhani meclisi (Sinod) tarafından seçimle belirlenen, İstanbul Rum Patriği tarafından atanan ve ataması Osmanlı Sultanı'nın beratıyla onaylanan Kudüs Rum Patriği⁶¹⁷, Osmanlı makamları nezdinde kentteki Rum Ortodokslarının haklarının en itibarlı sözcüsüydü. Bu makamı 1827-1845 yılları arasında V. Athanasios, 1845-1872 yılları arasında II. Kyrillos, 1872-1875 yılları arasında Procopios, 1875-1882 yılları arasında Hierotheos, 1882 yılında Photios, 1883-1890 yılları arasında Nicedimos, 1891-1897 yılları arasında Gerasimos, 1897 yılından 1931 yılına kadar ise Damianos elinde bulundurdu⁶¹⁸. Kentteki kutsal yerler üzerinde diğer Hıristiyan cemaatlerine karşı Rum Ortodoksların haklarını da Kudüs Rum Patriği savunurdu.

Kutsal mekânlarda zaman zaman Rum Ortodokslar diğer Hıristiyan mezheplere yönelik şikâyetlerde buldukları gibi, kimi zaman da eleştirilerin hedefi haline geliyorlardı. Üçüncü bölümde ayrıntılı olarak görüleceği üzere, 1873 yılında Latinler Beytüllahim Kilisesi'nde Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan mağaranın üzerine örtü serdiklerinde Rumlar ile Ermeniler Latinlere karşı birlik olacaklardı⁶¹⁹. Buna karşılık, 1885 yılında Kamame Kilisesi'ndeki Sitt-i Meryem kemerlerinde yer alan taşın Rumlar tarafından tamir edilmesi Latinlerin tepkisine neden olacaktı⁶²⁰. Rumların kutsal mekânlar üzerine çekişmeleri yalnızca diğer Hıristiyan cemaatler ile olmayıp, zaman zaman Müslümanlar ile çatışmalar meydana gelirdi. Örnek vermek gerekirse 1910 yılında kentin Müslüman sakinleri, Mescid-i Aksa'nın bitişiğine bir Rum manastırı yapılacağı duyumunu almaları üzerine Osmanlı makamlarına Rumlar aleyhinde şikâyette bulunacaklardı⁶²¹. Kutsal yerler üzerine tüm bu meseleler ve bunlar gibi daha pek çok meselede Rum cemaati ile diğer cemaatler karşı karşıya geldiğinde, Rumları temsilen hükümet makamlarına başvurmak görevi Rum patriklerine düşüyordu.

⁶¹⁶ İhsan Satış-Muhammed Ceyhan, "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri", *Belgeler*, C. . XXXIII, S. 37, Ankara 2014, s. 22, 23; E. Demirkol, *age.*, s. 54; İhsan Satış – Muhammed Ceyhan, "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Belleten*, C. 79, S. 285, 2015, s. 676.

⁶¹⁷ İ. Satış – M. Ceyhan, "Kudüs Rum Patrikhanesi"... , s. 695; Itamar Katz – Ruth Kark, "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and Its Congregation: Dissent over Real Estate", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37, No. 4 (Nov., 2005), s. 515.

⁶¹⁸ İ. Satış – M. Ceyhan, "Kudüs Rum Patrikhanesi"... , s.705.

⁶¹⁹ C.O.A., *HR.TO.* 550/75, M. 10 Mart 1873.

⁶²⁰ C.O.A., *MV.* 4/3, H. 26 Şa'bân 1302 / M. 10 Haziran 1885.

⁶²¹ C.O.A., *BEO.* 3818/286276, H. 27 Şevvâl 1328 / M. 1 Kasım 1910; *DH.İD.* 123/1, H. 27 Şevvâl 1328 / M. 1 Kasım 1910; *HR.TO.* 402/46, 20 Nisan 1910.

Resim 10: Kudüs Rum Patriği II. Kyrillos'un Mührü

(i.DH. 549/38228, H. 8
Muharrem 1283 / M. 23
Mayıs 1866)

Diğer yandan Kudüs Rum Patriği cizyelerin toplanmasında, kendi cemaatine ait vakıfların idaresinde, kiliselerdeki rahiplerin tayin ve azillerinde, ölen rahiplerin mirasları üzerinde yetki sahibiydi⁶²². 19. yüzyıla gelindiğinde Kudüs Rum Patriği'nin nüfuz sahası Akka, Kerek, Beytullahim, Lud, Gazze, Nablus, Salt, Tur-i Tabur, Nasaratü'l-Celil'i de kapsıyordu⁶²³. Kudüs Rum Patriği yalnızca Kudüs'te değil, Kudüs haricine taştan topraklarda yer alan mülklerin gelirlerinin toplanmasında, kilise, manastır ve mekteplerin idaresinde de söz sahibiydi⁶²⁴. Dini, sosyal, hukuki, idari ve

mali pek çok yetkiyi elinde bulunduran bu makama gelmek, haliyle Ortodoks cemaatleri arasında ayrı bir önem taşırdı.

16. yüzyıla gelinceye kadar Kudüs Rum patrikleri genellikle Arap Ortodokslar arasından seçilir, yine Patrikhane'nin ruhban sınıfının ezici çoğunluğunu Arap Ortodokslar oluştururdu. 1534 yılında Kudüs Rum Patriği seçilen Rum piskopos Germanos'un Yunan rahiplerinden oluşan "Kutsal Kabir Kardeşliği"ni kurması ve Patrikhane'nin "Yunan ırkının ebedi mirası" olduğunun benimsenmesiyle birlikte Patrikhane'nin Helenleştirilmesi süreci başladı. Germanos'tan itibaren Kudüs Rum patriklerinin hiçbirisi Arap asıllı Ortodokslar arasından seçilmedi⁶²⁵. Bu durum Patrikhane'de Arap Ortodokslar ile Yunan rahipler arasında yüzlerce yıl sürecek olan bir sürtüşmenin habercisi oldu. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Kudüs'te Ortodoks cemaatlerin başlıca sorununu, Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Arabizm-Helenizm mücadelesi meydana getiriyordu. Bu husus, Kudüs'te aynı mezhebe mensup grupların bile her zaman ittifak içerisinde olmadıklarının bariz bir örneğiydi.

1840-1914 yılları arasında Rum Ortodoksların Patrikhane'deki nüfuz mücadelesinde Osmanlı hükümetinden birtakım beklentileri bulunmaktaydı. Kudüs Rum patriğinin Yunan ruhbanının oylarıyla değil, yerli Rumların ileri gelenlerinin oylarıyla seçilmesi birincil istekleriydi. Bunun yanı sıra Rum cemaatine ait vakıfların, mektep ve medreselerin idaresine dâhil olmayı, papazlığa kabul edilmeyi ve Yunan

⁶²² Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum 2001, s. 238, 239.

⁶²³ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1278 / M. 1862, s. 93, 94.

⁶²⁴ I. Katz – R. Kark, agm., 514, 515.

⁶²⁵ Rauf Abu Jaber, "Arab Christians in Jerusalem", *Islamic Studies*, Vol. 40, No. 3/4, Special Issue: Jerusalem (Autumn-Winter 2001), s. 596.

rahiplerin yükseldiği ruhbanlık rütbelerine yükselebilmeyi, Yunan rahipler gibi vakıf gelirlerinden maaşa bağlanmayı, Kamame Kilisesi'ni ziyarete gelen Yunan ziyaretçiler gibi Rum ziyaretçilerin manastırlarda konaklamasına müsaade edilmesini⁶²⁶ istiyorlardı. Bu taleplerini zamanla Patrikhane'deki ruhani görevleri üstlenen Yunanların, Rum cemaatine ait kiliselere ve vakıflara el koyarak kendilerine zulmettiklerinden yakınan şikâyetler izledi⁶²⁷.

Arap asıllı Ortodokslar dilekçelerde kendilerini, çoğunlukla isim belirtmeksizin “Umum Yerli Rum Ortodoks Milleti”, “Kudüs Rum Ortodoks Milleti ve Kehenesi (Kahinleri)⁶²⁸ olarak tanıtırldı. Arap asıllı olmalarına rağmen kendilerini Rum olarak tanıtmaları, Kudüs Rum Patrikhanesi ile olan bağlantılarını vurgulamak içindi. Öte yandan “Rum” kelimesi Kudüs'te etnik bir cemaatten ziyade mezhepsel bir anlam kazanmıştı. 28 Haziran 1909 tarihli bir belgede, yerli Rumlar kendi nüfuslarının 70.000 olduğunu ifade etmişlerdir⁶²⁹. Yunan ruhbanını ise “husema” (düşmanlar), “kabr-i mukaddes uhuvveti” (Mukaddes Kabir Kardeşliği) veya “Kudüs Yunânî rahipleri” olarak nitelendiriyor; “tabiiyet, lisan ve mekânca” kendilerine “yabancı” görüyorlardı⁶³⁰

Yunan ruhbanı, yerli Rum Ortodoksların iddialarına karşılık, Bizans zamanından beri Patrikhane'de Yunan mevcudiyeti bulunduğunu iddia ediyorlardı. Arap asıllı Rum Ortodokslar, Yunan rahipler nezdinde de “yerli Rum”lar olarak bilinirdi⁶³¹. Patrikhane'nin Sinod meclisini Yunan asıllı rahipler meydana getirdiği için, Yunan grubunun haklarını dilekçelerde Sinod Meclisi azaları temsil ederdi. Sinod meclisi, patrik tarafından tayin edilen piskopos, matran, arşimendrit, rahip ve dragomanlardan oluşuyordu⁶³². Dilekçelerde meclisi “Kudüs-i Şerîf Rum Meclis-i Rûhânîsi” olarak ifade ediyorlardı⁶³³. Sinod meclisi üyelerinin gönderdikleri dilekçeler Arap asıllı Ortodoksların aleyhinde olmaktan çok, kendi iç meselelerini –bilhassa patrik seçimlerinde ortaya çıkanları- çözmeye yönelik oluyordu. İfade edildiği üzere Sinod

⁶²⁶ C.O.A., *HR.TO.* 514/2, M. 19 Mart 1874.

⁶²⁷ C.O.A., *BEO.* 3447/258496, H. 11 Zi'l-ka'de 1326 / M. 5 Aralık 1908.

⁶²⁸ Arapçası: “*Kehenetü'l-Avram el-Ortodoks el-Vataniyye ve Umum Milli el-Avram el-Ortodoks el-Vataniyye bi'l-Kuds*” Bkz. C.O.A., *DH.MKT.* 2686/91, H. 25 Zi'l-ka'de 1326 / M. 19 Aralık 1908.

⁶²⁹ C.O.A., *BEO.* 3585/268871, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 28 Haziran 1909.

⁶³⁰ C.O.A., *BEO.* 3441/258062, H. 5 Zi'l-ka'de 1326 / M. 29 Kasım 1908; *BEO.* 3447/258496, H. 11 Zi'l-ka'de 1326 / M. 5 Aralık 1908; *BEO.* 3585/268871, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 28 Haziran 1909.

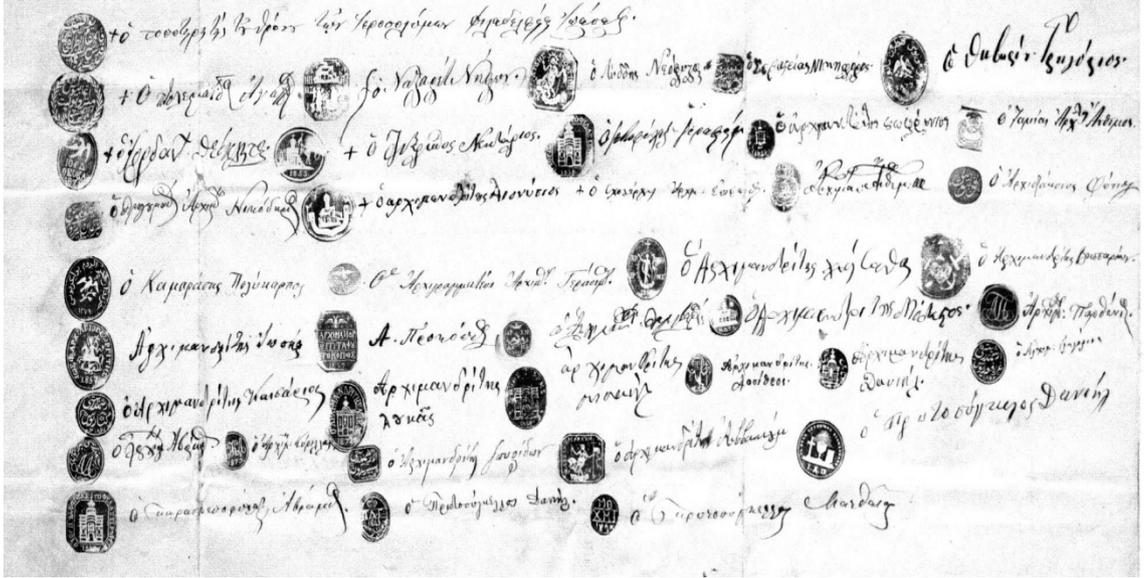
⁶³¹ C.O.A., *BEO.* 3466/259909, H. 13 Zi'l-hicce 1326 / M. 6 Ocak 1909.

⁶³² İ. Satış – M. Ceyhan, “Kudüs Rum Patrikhanesi”..., s. 688.

⁶³³ C.O.A., *HR.TO.* 550/62, M. 16 Kasım 1872.

meclisince oylarla belirlenen ve İstanbul Rum Patrikhanesi tarafından onaylanan Kudüs Rum patriğinin tayini ancak Sultan'ın iradesiyle mümkün olabilirdi⁶³⁴.

Resim 11: Kudüs Rum Patrikhanesi Sinod Meclisi Üyeleri ve Ruhbanın Mühürlerinden Örnekler⁶³⁵

Dilekçelerde genel itibariyle en cesur ifadeler “arz ve istirhamına cesaret ederiz” ve “arz ve beyana cüret eyleriz” ibarelerinden öteye gitmezken; Rum Ortodoksların dilekçelerinde “protesto” kelimesine tesadüf edilmesi ve bu dilekçelerin genel olarak II. Meşrutiyetin ilanından yaklaşık on yıl evveline rastlaması hayli dikkat çekicidir⁶³⁶. Bilindiği üzere Rum Ortodokslar Fatih devrinden itibaren Hristiyan cemaatler içerisinde “en ziyade müsaadeye mahzar cemaat” olarak görülüyorlardı. Bu hususta Katolik Papalığa karşı bir denge unsuru olmalarının yanı sıra, Hristiyanlar içerisinde en fazla nüfus yoğunluğuna sahip cemaat olmaları etkiliydi. Keza Kudüs'te Patrikhane bünyesine mensup Rum Ortodoksların bunun farkında oldukları görülmektedir ki, Haziran 1897 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri bir dilekçede; *o kadar büyük yardımlarla şereflendirilmişlerdir ki aşağı seviye bir hakka razı olmaları mümkün değildir* diyeceklerdi⁶³⁷.

⁶³⁴ C.O.A., *BEO.* 911/68317, H. 23 Ramazân 1314 / M. 25 Şubat 1897; ayrıca bkz. C.O.A., *BEO.* 926/69416, H. 24 Şevvâl 1314 / M. 28 Mart 1897; *BEO.* 924/69276, H. 21 Şevvâl 1314 / M. 25 Mart 1897; *BEO.* 965/72349, H. 15 Muharrem 1315 / M. 16 Haziran 1897.

⁶³⁵ C.O.A., *İ.HR.* 267/16056, H. 10 Cemâziye'l-evvel 1292 / M. 14 Haziran 1875.

⁶³⁶ Bkz. C.O.A., *HR.TO.* 535/3, M. 4 Ocak 1891; *HR.TO.* 534/40, M. 13 Eylül 1890; *BEO.* 963/72163, H. 9 Muharrem 1315 / M. 10 Haziran 1897; *BEO.* 3514/263515, H. 25 Safer 1327 / M. 18 Mart 1909; *DH.İD.* 90/16, H. 29 Rebûi'l-evvel 1333 / M. 14 Şubat 1915; *HR.TO.* 403/57, M. 29 Ağustos 1910; *BEO.* 3464/259772, H. 4 Zi'l-hicce 1326 / M. 28 Aralık 1908.

⁶³⁷ “O kadar müsâ'adâta mazhar olmuşlar ki ednâ mertebe edâ-i hak şükrânı kâbil değildir” Bkz. C.O.A., *BEO.* 965/72349, 15 Muharrem 1315 / M. 16 Haziran 1897.

1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Kudüs Rum Ortodoks cemaati Yunan ruhban ve Arap asıllı Ortodokslar olarak bölünmüş durumdaydı. Yunanistan Yunan ruhbanını destekliyor, yerli Rumların arkasında ise Rusya'nın desteği bulunuyordu. 1908 devriminin ardından en-Nahda el-Ortodoksiye (Ortodoks Dirilişi) ortaya çıktı ve Arap asıllı Rum cemaati kendini Arap milliyetçiliği ile özdeşleştirmekteydi⁶³⁸. Cemaatin önde gelenleri (mutemedleri) cemaatin haklarını savunmaya başladı. Bu anlamda Meclis-i Muhtelit azası İlyas Halebi, mütevellî Nahla Katan, Halil Sakakini, Antuvan İsa el-Guri, Christian, Yusuf Bereket sayılabilir. Bu isimler içerisinde bilhassa Halil Sakakini (D. Kudüs 1878 – Ö. Kahire 1953) ön plana çıkmıştı. Kudüs'teki Ortodoks okulunda eğitim gören Sakakini, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kudüs şubesine üye olduğu gibi, El-İkha el-Arabi el-Osmani (Arap-Osmanlı Kardeşler Derneği) şubesinin kurucularından biriydi. Yunan din adamlarının hâkimiyetine direnmeyi ve Ortodoks toplumunun koşullarını iyileştirmeyi amaçlıyorlardı. Bununla birlikte gelecek bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere Müslüman Arapların yanı sıra Ortodoks Arapların dâhil olduğu Arap milliyetçiliği, Osmanlı hâkimiyetinin son devirlerinde tam anlamıyla ırkçılığa dönüşmekten uzaktı.

2.1.5.2. Latinler

*“Latin üyelerin tayinlerinin milletimizin üyesi bulunduğu kaza meclislerine devredilmesi ve vekilimiz bulunmayan kazaların müstesna tutulması için Kudüs mutasarrıflığına emir gönderilmesini talep ederiz.”*⁶³⁹

Kudüs Latin Milleti / 17 Mayıs 1868

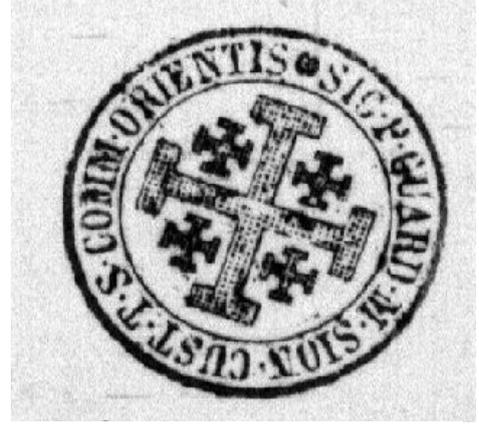
Kudüs'te Latin cemaatinin varlığı Haçlılar dönemine dayanıyordu. 1099 yılında Kudüs'e gelen Haçlılar burada bir Latin Patrikliği kurmuştu. Bununla birlikte 1187 yılında Selahaddin Eyyubi kenti ele geçince Latin Patrikliği Kudüs'ten ayrılarak varlığını Akka'da sürdürmeye başlamış, 1291 yılında Haçlıların Akka'yı kaybetmeleri üzerine ise tamamen ortadan kalkmıştı⁶⁴⁰. Bu sebepten ötürü Kudüs'te Latin milletine mensup cemaatleri Fransisken (Franciscan Order of Custodia Terra Sancta) tarikatının üyeleri temsil ederdi. Kudüs'e ilk olarak 1219 yılında Aziz Francis tarafından

⁶³⁸ B. Der Matossian, agm., s. 184.

⁶³⁹ “*Latin a'zâsının intihâbı husûsunun milletimizden a'zâ bulunan kazâ meclislerine havâlesiyle vekilimiz olmayan kazâların müstesnâ tutulması bâbında vilâyet-i mezkûre vâililiğine hitâben emr-i 'âlinin ısdâr buyurulmak bâbında ve her hâlde emr ve fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.*” Bkz. C.O.A., HR. TO. 450/33, M. 17 Mayıs 1868.

⁶⁴⁰ Ahmet Türkan, “Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği”, *Milet ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, Mayıs-Ağustos 2013, s. 30; R. Mazza, age., s. 49, 50.

gönderildikleri tahmin edilen bu tarikatın üyeleri, Latin krallığının yıkılmasının ardından Memlukler döneminde yeniden Kudüs'e dönmeyi başarmışlardı⁶⁴¹. Kudüs'te Latin milletine mensup cemaatlerin işlerini, bu tarikatın üyelerinden biri olan, Papa tarafından tayin edilen ve "Custode des Terres Saintes" (Kutsal Toprakların Muhafızı) denilen bir rahip yürüttü. Bu göreve daima bir İtalyan seçilir, yardımcılığına ise genellikle bir Fransız rahip getirilirdi⁶⁴². Custode'ların yetki alanı Filistin topraklarının ötesine; Mısır, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs ve Rodos'a uzanıyordu⁶⁴³.

Resim 12: Latin Patrikhanesi Mühürü
(C.O.A., İ.H.R. 87/4289, H. 23 Şa'bân
1268 / M. 31 Mayıs 1268)

Osmanlı devrinde Sultan Abdülmecid zamanında Papalık ile geliştirilen iyi ilişkiler sonucunda 1847 yılında Kudüs Latin Patrikliği yeniden kurulma imkanı buldu⁶⁴⁴. Kudüs'te Latin vesayetinin yeniden tesis edilmesinin Roma Katolik kilisesinin prestijini artıracığı ve dini propagandasını daha etkili hale getireceği düşünülüyordu⁶⁴⁵. Bu tarihte Giuseppe Valerga Kudüs Latin Patriği olarak tayin edildi. Latin patrikleri tıpkı Rum patrikleri gibi kendine bağlı cemaatlerin dini ve sosyal yaşamında önemli bir konuma sahipti. Cemaatin miras, evlilik, boşanma gibi medeni hukuk kapsamına giren davaları kilisenin özel mahkemelerinde görülürdü⁶⁴⁶.

Osmanlı döneminde Patrikhane'ye mensup Latin rahipler Osmanlı tebaasına mensup olmayıp, genellikle İtalya, Fransa, İspanya, Almanya gibi çeşitli devletlerin tebaaları arasından seçilirlerdi⁶⁴⁷. Bu sebepten ötürü Avrupalı Katolikleri Rum Katoliklerden ayırmak amacıyla Osmanlı hükümeti tarafından Kudüs'teki Latinler için

⁶⁴¹ Roberto Mazza, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, 45/2 (2009), s. 208; R. Mazza, *age.*, s. 163; C. H. Wardi "The Latin Patriarchate of Jerusalem", *Journal of the Middle East Society* 1, no. 3-4, (Autumn 1947), s. 6; A. Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs...", s. 46.

⁶⁴² Ahmet Reşid Bey, *Canlı Tarihler: Gördüklerim Yaptıklarım 1890-1922*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946, s. 86; F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 82.

⁶⁴³ R. Mazza, *age.*, s. 63.

⁶⁴⁴ A. Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs...", s. 30; L.G.A. Cust, *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1929, s. 9; K.C. el-Asali, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)"..., s. 336.

⁶⁴⁵ Oded Peri, *Christianity Under Islam in Jerusalem, The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001, s. 102.

⁶⁴⁶ A. Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs...", s. 41, 50.

⁶⁴⁷ A. Reşid, *age.*, s. 86; R. Mazza, *age.*, s. 63.

“Efrenç” veya “Frenk” tabirleri kullanılırdı⁶⁴⁸. Osmanlı belgelerinde Rum ve Ermeniler için “millet” kelimesi kullanılırken Latinlerin “taife” olarak nitelendirilmesi de hayli dikkat çekicidir. Buna karşılık Latin patriklerin vekilleri veya cemaatin temsilcileri dilekçelerde –tıpkı diğer ruhani liderler gibi- “ed-dâ‘î” (duacı) veya “bende-i aza-yı Latin” (Latin üyesi kul) ibarelerini kullanmışlardır⁶⁴⁹. Hariciye Nezareti Tercüme Odası’nda tercüme edilmek üzere Latin milleti tarafından hükümet merkezine gönderilen dilekçeler, genel itibariyle Kudüs Sancağı’nın Latin Milleti Yüce Babialı’nın Tebaası (La Natione Latina del Sanjak di Jerusalemme Suddita della Sublime Porta) ifadesiyle imzalanırken; Latinler dilekçelerde kendilerini yalın bir şekilde “milletimiz” diyerek ifade etmişler, diğer gayrimüslim cemaatlere benzer şekilde “hükümete sadakat”lerini yinelemişlerdir⁶⁵⁰.

Osmanlı nüfus sayımlarına göre 1881 tarihinde Kudüs merkez kazasında 6.052; 1906 tarihinde ise 5.908 Latin yaşamaktaydı⁶⁵¹. Latin cemaati eski Kudüs kentinde Latin Patrikliği ve Kamame Kilisesi çevresinde yoğunlaşmaktaydı. Kilisenin manevi önemi bu cemaatin üyelerini kilisenin hemen doğusundaki alana yöneltmişti. Özellikle bu alanda Kamame Kilisesi’nden sonra ikinci önemli dini merkezleri sayılan St. Saviour Manastırı’nın bitişiğine evler inşa etmişlerdi⁶⁵². Latin manastır ve kiliselerini ziyarete gelen hacılar, cemaat için önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu⁶⁵³.

⁶⁴⁸ İhsan Satış, “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hıristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri”, *OTAM*, 34/ Güz 2013, s. 203.

⁶⁴⁹ Bkz. C.O.A., *BEO*. 488/36531, H. 3 Rebû‘l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894; *İ.HR.* 121/6015, 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855.

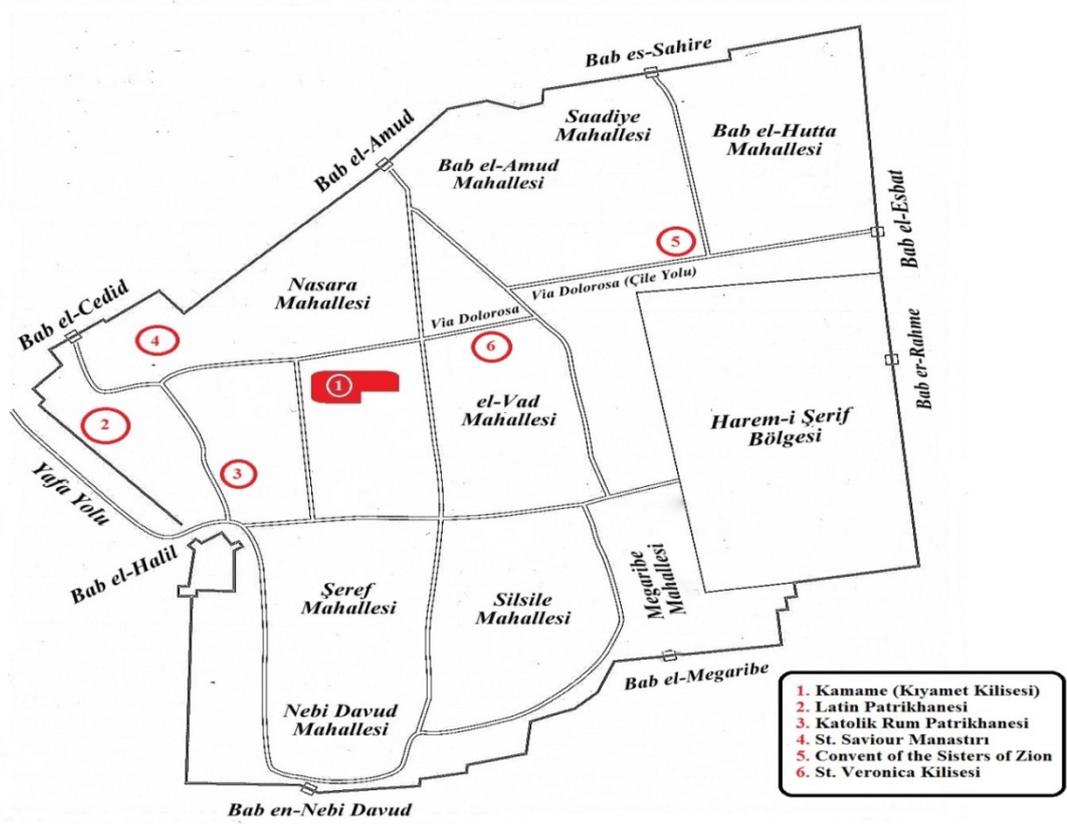
⁶⁵⁰ Örnek için bkz. C.O.A., *HR. TO.* 450/33, M. 17 Mayıs 1868.

⁶⁵¹ *Suriye Vilayet Salnamesi*, 1288/1871, s. 149-156; K. Karpat, *age.*, s. 302-313, 350-355.

⁶⁵² Y. Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem ...”, s. 254, 259-261.

⁶⁵³ R. Mazza, *age.*, s. 54.

Plan 6: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Latin İbadetgâhları

Latinlerin kiliselerde varlık göstermelerinin yanı sıra, iki önemli Fransisken tarikatı olan Notre Dame de Sion ve Saint Joseph Rahibeleri'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyan yerleşim yerlerine yerleşerek burada manastır, okul ve hastahane açmaları, Rum Ortodoksların nüfuz sahalarına yayılmalarına ve güç dengelerinin değişmesine neden oluyordu. Bu durum Latinlerin bölgedeki ayrıcalıklar, mülkler ve kilise üzerinde sürekli olarak Rumlarla çatışmalarını beraberinde getiriyordu⁶⁵⁴.

Osmanlı döneminde süregelen nüfuz mücadeleleri Hıristiyan dünyasının iki ana kilisesi arasındaki temel meseleyi meydana getiriyordu. Zaman zaman Ermeni kilisesi de, Latinlere karşı Rumların yahut Rumlara karşı Latinlerin yanında yer almak suretiyle bu mücadeleye dâhil oluyordu. Ayrıca Fransa, Kral XII. Louis'in Kudüs'e elçi gönderdiği tarihten itibaren Katoliklerin hamisi olarak görülüyordu. Bilindiği üzere, Osmanlı ile Fransa arasında imzalanan kapitülasyon anlaşmaları, Fransa'ya Latinlere müdahale etme ve onları koruma hakkı veriyordu⁶⁵⁵. Bu manada kutsal yerlerde Rumlarla Latinler arasında çıkan anlaşmazlıklarda Fransa konsolosları devreye girer ve

⁶⁵⁴ A. Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs...", s. 52; Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem ...", s. 254, 260.

⁶⁵⁵ R. Mazza, *age.*, s. 52; J. Halper, *agm.*, s. 13; A. Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs...", s. 46.

Osmanlı hükümetine müracaatta bulunurdu⁶⁵⁶. Esasında Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Custode'lar ve hatta Kudüs Latin patrikleri daima İtalyanlar arasından seçilmekteydi. Bununla birlikte İtalya'nın Kudüs Latinleri üzerinde "siyasi bir nüfuzu" bulunmayıp, Latin kiliseleri esas itibariyle Fransa'nın ve nisbi surette Avusturya'nın himayesine açık bırakılmıştı. Roberto Mazza, Maria Chiara Rioli ve Stéphane Ancel, bu hususu İtalya Konsolosluğu'nun kentte ancak 15 Kasım 1871 gibi –diğer devletlerin konsoloshanelerine nisbeten- daha geç bir tarihte kurulmasına, yeni vücut bulan İtalya'nın henüz eğitilmiş ve güvenilir diplomatik temsilcilerden yoksunluğuna, "Custode des Terres Saintes" (Kutsal Toprakların Muhafızı)'in kentte nüfuz sağlamak amacıyla değil "adanmışlık" ve "ibadet" üzerine kurulu dini bir misyonunun olmasına yorarlardı. Roberto Mazza, Maria Chiara Rioli ve Stéphane Ancel'in ifade ettiği üzere Öte yandan İtalya Konsolosluğu Latinlerin dâhil olduğu küçük suçlara ilişkin şikâyetlerde bir başvuru merciiydi⁶⁵⁷. Dahası İngiltere Konsolosluğu raporlarına yansıyan kayıtlardan Fransa'nın himayesinin Kudüs Latin Patrikhanesi nazarında daima "minnetle" karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, İngiltere Konsolosu James Finn, 10 Nisan 1860 tarihinde Büyükelçi Henry Lytton Bulwer'a gönderdiği raporunda; Latin Patriği'nin ilahi vesilesiyle cemaatin toplandığı sırada Fransa İmparatoru III. Napoleon'a (1852-1870) dua etmeyi reddettiğini yazacaktı⁶⁵⁸ Bu husus muhtemelen Latinlerin Fransa nazarında kentte ve bölgede nüfuz artırma ve müdahale aracı olarak görülmelerinden; buna karşılık İtalya'nın uzun müddet böyle bir amacının ve algısının olmamasından kaynaklıdır. Neticede benzer bir rahatsızlığın Rusya'nın himayesine ilişkin Kudüs Rum patrikleri tarafından da benimsendiği görülmüştür.

Diğer yandan Fransa'nın himayesi sayesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Latinler, kutsal yerlerde Rumların üstünlüklerini gölgelemeyi ve kendi nüfuzlarını artırmayı büyük ölçüde başarmışlardı⁶⁵⁹. Latinler Kamame ve Beytullahim kiliselerinde Rumlara göre daha az ancak Ermenilerden daha fazla nüfuz sahibiydiler. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı fermanları gereğince Latin patrikleri Kamame Kilisesi'nde ikamet hakkına sahip oldukları gibi, kilisede önemli bir alanı işgal eden bir Latin manastırı ile Çarmıh kubbesi ve Mağaratü's-Salib onların tasarrufundaydı. Beytullahim Kilisesi'nde ise Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan mağaranın (Mağaratü'l-Mehd) kuzey ve güney kapılarının anahtarlarını Latinler ellerinde bulundururdu. Ayrıca mağarada

⁶⁵⁶ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 82.

⁶⁵⁷ R.Mazza – M. C. Rioli vd., *agm.*, s. 96.

⁶⁵⁸ B.N.A., *F.O.* 195/604, No. 13, James Finn-Henry Lytton Bulwer, 10 Nisan 1860, s. 555-558.

⁶⁵⁹ E. Demirkol, *age.*, s. 62.

bulunan gümüş yıldız 1717 yılında Latinler tarafından yerleştirilmiş olup, yıldızı aydınlatan on beş lambadan dördü Latinlere aitti. Kamame Kilisesi'ne benzer şekilde Beytullahim Kilisesi'nde de bir Latin manastırına oldukları gibi, manastırın bitişiğinde bulunan iki bahçe de onların tasarrufundaydı. Şüphesiz ki, Latinlerin kutsal yerlerdeki ayrıcalıkları, onları Rum ve Ermeni cemaatleri nezdinde “hedef” haline getirmekteydi. Buna karşılık Latinler Beytullahim Kilisesi'nde etkinlik sahalarını artırmak istemiş olmalıdırlar ki, zaman zaman Mağaratü'l-Mehd'e örtü sermek gibi mevcut düzene aykırı hareketleri Rumların ve Ermenilerin şikâyetlerine neden olurdu. Diğer yandan kiliselerde Hıristiyan mezheplerin müşterek tasarrufunda olan alanlar (Sitt-i Meryem kemerleri gibi) Latinler ile Rumların üstünlük mücadelesine sahne olmaktadır⁶⁶⁰.

Diğer yandan literatürde Latinlerin -yerel halk ile iletişimlerinde konuşma dili olan Arapça'yı kullanmalarına rağmen- yerel halk ve diğer gayrimüslim cemaatler tarafından “yabancı” olarak görüldükleri ve benimsenmedikleri⁶⁶¹ sıklıkla tekrarlanır gelir. Dahası Fransisken rahiplerin otoritesinin Katolik mezhebe mensup Ermeni, Rum Katolik (Melkit), Keldani, Nasturi, Kıpti, Süryani gibi Doğu kökenli cemaatler tarafından kabul edilmediği, hatta yerli Latinlerin Fransiskenlerden hoşlanmadıkları öne sürülmektedir⁶⁶². Haliyle Kudüs Latin Patrikhanesi, “kent içinde kent” olarak resmedilir. Kentteki siyasi etkinlikleri ise Fransa'nın yahut Avusturya'nın himayesi ekseninde anlamlandırılır ve yorumlanır. Oysa ki Latinlerin Osmanlı hükümet makamlarına gönderdikleri dilekçeler, Kudüs kentini ilgilendiren sosyo-ekonomik meselelerde diğer gayrimüslim cemaatlerin liderleri ve hatta kent eşrafı ile işbirliği içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır. 4 Ekim 1894 tarihinde Kudüs Latin Patriki'nin Vekili Antuvan, kente su temini için para yardımında bulunmaya hazır olduklarını belirten dilekçeyi, Süryani Matranı Grigos, Kıpti Matranı Basilas, Hahambaşı Moses Elyashar, Kudüs Rum Patriki Gerasimos, Rum Katolik Reisi Menol ve Ermeni Katolik Reisi Yedalem ile birlikte imzalamıştı⁶⁶³. Paskalya yortusu ve Nebi Musa ziyaretinin herhangi bir soruna mahal vermeksizin tamamlanması vesilesiyle 7 Haziran 1855 tarihinde gönderilen dilekçeye mühür basan 38 kişiden dördü Rum, Ermeni, Protestan ve Yahudi cemaatlerinin temsilcileri iken birisi ise Latin cemaatinin

⁶⁶⁰ C.O.A., *HR. TO.* 550/75, M. 10 Mart 1873; C. F. Emmett, “agm., s. 16-28; L.G.A. Cust, *age.*, s. 14, 15; Mıhrıban Uçar, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Beytullahim Kilisesi'nde Osmanlı İdaresi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019, s. 30-33, 93.

⁶⁶¹ R. Mazza, *age.*, s. 54.

⁶⁶² E. Demirkol, *age.*, s. 59, 60, 61.

⁶⁶³ C.O.A., *BEO.* 488/36531, H. 3 Rebü'l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894.

temsilcisiydi⁶⁶⁴. Ayrıca doğrudan kaza meclislerine dâhil olma talepleriyle Osmanlı hükümetine müracaat ediyorlardı. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nin 73. ve 74. maddeleri gereğince Kudüs sancağında teşkil edilen Deavi meclisine tayin edilecek üyeleri seçecek kadar vekillerinin bulunmadığından yakınacaklardı⁶⁶⁵. Son olarak Leyla Dakhli'nin ortaya koyduğu üzere Latinlerin eski kentte kendilerine mahsus ibadetgâhı olan St. Saviour manastırı yalnızca ayinlere ev sahipliği yapmakla kalmıyor, burada bir matbaanın yanı sıra dokuma, demir ve ayakkabı atölyeleri bulunuyordu. Atölyeler yalnızca Latinlere değil kentteki diğer cemaatlere de hizmet sağladıkları gibi, bu atölyelerde yalnızca Latin ruhban değil Kudüs ve çevresindeki yerli halktan işçiler istihdam ediliyorlardı⁶⁶⁶. Tüm bu örnekler Fransiskanların yerli cemaatler tarafından soyutlanmadıklarını veya onlara yabancılaşmış bir şekilde kentte varlık göstermediklerini ortaya koyar niteliktedir.

2.1.5.3. Ermeniler

“Adil davranılmasının gerekli kişilere emredilmesini adalet anlayışına yakıştır şekilde bekliyoruz.”⁶⁶⁷

Kudüs Ermeni Cemaati / 16 Şubat 1910

Ermenilerin Kudüs'teki varlıkları 4. yüzyıl Bizans dönemine dayanıyordu. İmparator I. Konstantin'in annesi Helena'nın Kudüs'te Hz. İsa'nın çarımha gerildiğine inanılan yeri keşfetmesi ve burada Kamame Kilisesi'nin inşa edilmesiyle birlikte çok sayıda Ermeni kente akın etmeye başladı⁶⁶⁸. Kudüs, Ermeni din adamlarının sürgün edildiği bir yer olma özelliğine de sahipti. 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde Hıristiyan dünyasının Hz. İsa'nın tek tabiatlı olduğunu savunan Monofizitler ve çift tabiatlı olduğunu savunan Diofizitler olarak ikiye bölünmesinin ardından Rum ve Latin cemaatleri diofizit inancını benimserlerken, monofizit inancını benimseyen Ermeni, Kıpti ve Süryani cemaatleri Bizans kilisesinden ayrılarak Doğu Hıristiyanlarını temsil ettiler. 638 yılında Kudüs, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra monofizit

⁶⁶⁴ C.O.A., *İ.H.R.* 121/6015, 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855.

⁶⁶⁵ C.O.A., *H.R. TO.* 450/33, M. 17 Mayıs 1868.

⁶⁶⁶ Leyla Dakhli, “Men at Work: The Tipografia di Terra Santa, 1847-1930”, *Ordinary Jerusalem 1840-1940*, Ed. Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, Brill, Leiden Boston 2018, s. 352-365.

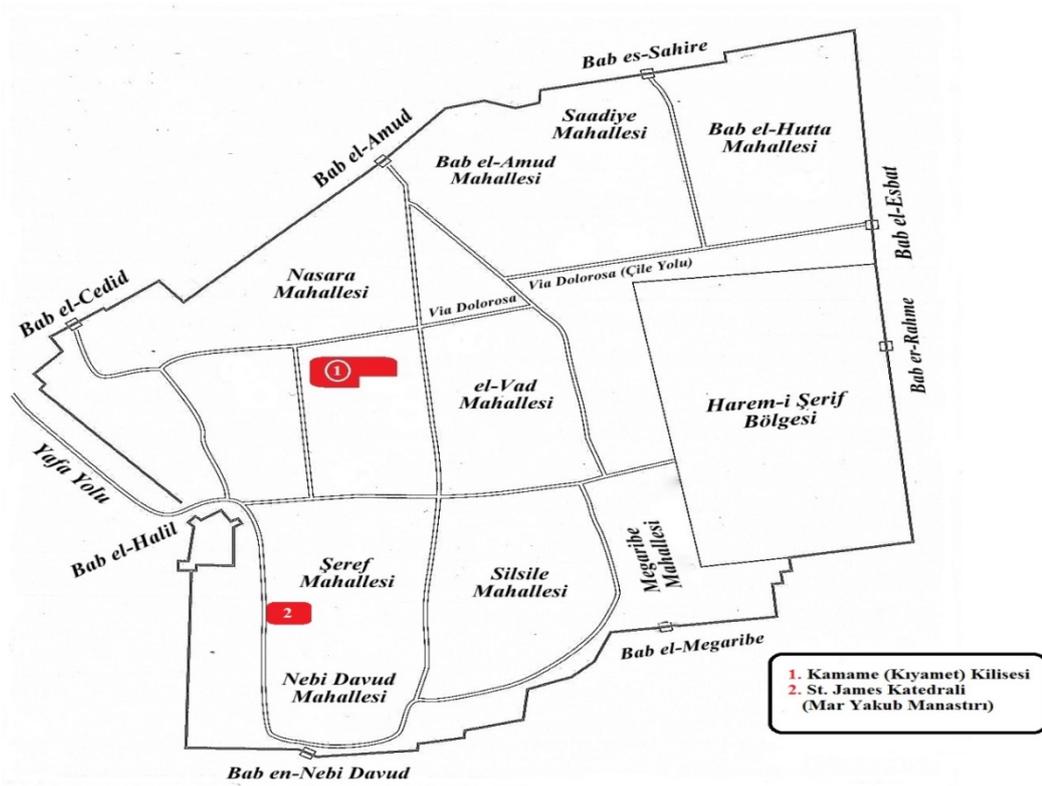
⁶⁶⁷ “...‘adâlet dâ‘iresinde mu‘âmele edilmesinin lâzım gelenlere emr ve irâde buyrulmasını ‘adâlet-i fehimânelerinden bekliyoruz...” b kz.

⁶⁶⁸ B. Der Matossian, agm., s. 189, 190.

inancını kabul eden Doğu kiliseleri Ermeni Piskoposu Abraham'ın idaresinde patrikhane olarak birleşti⁶⁶⁹.

Beşinci yüzyılda kutsal bir kardeşlik ittifakı kuran⁶⁷⁰ Kudüs Ermenileri Haçlı seferleri akabinde kurulan Latin Krallığı döneminde Aziz James Katedrali'ni Gürcülerden almışlardı⁶⁷¹. Herod tarafından Hz. Yakub'un öldürüldüğüne inanılan yerde⁶⁷² M.S. 444 yılında inşa edilen bu manastır, 614 yılında Persler tarafından yıkılmış, daha sonra 12. yüzyılda Haçlılar döneminde günümüzdeki şekliyle yeniden inşa edilmişti⁶⁷³. Ermenilerin "Surp Agop" dedikleri bu manastır, Osmanlı belgelerinde "Mar Yakub" olarak biliniyordu. Ermenilerin yerleşim yerleri eski kentin güneybatısında bulunan bu manastırın etrafında kümeleniyordu⁶⁷⁴. Manastırın yanında Kudüs Ermeni patriklerinin ikametgâhı bulunuyordu.

Plan 7: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Ermeni İbadetgâhları

⁶⁶⁹ İ. Satış – M. Ceyhan, "Kudüs'teki Rum Cemaatine...", s. 23, 29; İ. Satış, "Kudüs'te Ermeniler"..., s. 18, 23.

⁶⁷⁰ Daphne Tsimhoni, "The Armenians and the Syrians: Ethno-Religious Communities in Jerusalem", *Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No. 3 (Jul., 1984), s. 352, 353.

⁶⁷¹ İ. Satış, "Kudüs'te Ermeniler"..., s. 11.

⁶⁷² E. Demirkol, *age.*, s. 66.

⁶⁷³ C. F. Emmett, *agm.*, s. 20.

⁶⁷⁴ A. Reşid, *age.*, s. 86; İ. Satış, "Kudüs'te Ermeniler"..., s. 14, 19; Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem...", s. 255.

Kudüs Ermenileri, Aziz James Kardeşliği üyeleri ve seküler Ermeni cemaati olarak ikiye bölünüyordu. Aziz James Kardeşliği üyeleri cemaatin yönetim organını oluşturuyordu. Buna karşılık kardeşlik haricinde kalan Ermeni cemaatinin patrik seçimlerine katılmasına ve cemaate ait mülklerin idaresine dâhil olmalarına müsaade edilmezdi. Osmanlı hükümeti tarafından pek çok kereler tüzükler çıkarılsa da, kardeşlik tarafından her defasında ısrarla reddedilmişti. Osmanlı hâkimiyetinin son devirlerinde Aziz James Kardeşliği 1860 yılında hazırlanan bir iç tüzüğe göre idare ediliyordu. Buna göre kardeşlik –üyelerin tamamı Kudüs’te yaşamamakla birlikte- bekârlık yemini etmiş 9 piskopos, 90 arşimendirit, 60 rahipten meydana geliyor, hiyerarşinin en üstünde Ermeni patriği bulunuyordu⁶⁷⁵. Kayd-ı hayat şartıyla atanan Ermeni patriği, nizama aykırı davranışta bulunursa manastıra bağlı ruhbanlar veya İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin meclisleri tarafından suçlanabilirdi⁶⁷⁶. Patriğin yetki alanı ise yalnızca dini lider olmasının çok ötesindeydi. Kilisenin mülkleri patrik tarafından idare edilir, piskopos ve arşimendritlerden oluşan kutsal Sinod Meclisi manevi ve idari görevlerin yürütülmesinde patriğe yardım ederlerdi. Tıpkı Rum ve Latin patrikleri gibi Ermeni patriği de, kendi cemaatine ait vakıfların idaresini yürütmekte, tayin ve azil işlerini yapmaktaydı. Ayrıca vefat eden ruhbanın mirası üzerinde de hak sahibiydi. Öte yandan Ermeni cemaatine ait kilise, manastır, mezarlık, misafirhane, bağ, bahçe ve benzeri tüm mekânlardaki işler Patrikhane’nin nezaretinde Ermeni cemaati tarafından yapılırdı⁶⁷⁷. Kudüs Ermeni Patrikhanesi’nin nüfuz sahası yalnızca Filistin toprakları ile sınırlı olmayıp, Suriye’nin güneyine, Lübnan’a, Mısır’a ve Kıbrıs’a uzanıyordu⁶⁷⁸. Ayrıca Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Eçmiyazin’den sonra Ermenilerin ikinci önemli dini merkeziydi⁶⁷⁹.

Kudüs Ermeni patrikleri Ermenilerin kutsal yerlerdeki savunucularıydı. Bununla birlikte Aziz James Kardeşliği mensubu olan Ermeni ruhbanı da dilekçelerde cemaatlerinin haklarını temsil eder, kendilerini “Kudüs ruhban ihvanı” (Kudüs ruhban kardeşleri) olarak tanıtırldı. Bazen de kendilerini, cemaatlerini temsilen muhtar (seçilmiş) olarak tanımlıyor; “muhtar-ı evvel”, “muhtar-ı sani” olarak hiyerarşilerine uygun şekilde imzalıyorlardı.

⁶⁷⁵ D. Tsimhoni, “The Armenians and the Syrians...”, s. 354; İ. Satış, “Kudüs’te Ermeniler”..., s. 20.

⁶⁷⁶ TBMM Kütüphanesi, “Ermeni Patrikliği Nizamı”, *Düstur*, C. 2, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, s. 938-961.

⁶⁷⁷ B. Pamuk, agm., s. 237, 239.

⁶⁷⁸ B. Der Matossian, agm., s. 190.

⁶⁷⁹ İ. Satış, “Kudüs’te Ermeniler”..., s. 11.

Resim 13: Kudüs Ermeni Patriklerinin Mühürlerinden Örnekler⁶⁸⁰

Fatih, İstanbul’u fethettikten sonra 1461 yılında Bursa’daki Ermeni Piskoposu Havakim’i İstanbul’a getirterek ona Ermeni Patriği unvanı vermekle birlikte patrikliği teşekkül etmesine imkan tanımıştı⁶⁸¹. Kudüs Ermeni patrikleri, İstanbul’da Ermeni Patrikhanesi’nin tesis edilmesinden sonra Patrikhane’nin menfaatlerini korumak ve Babıali karşısında patrikhaneyi temsil etmek için zaman zaman İstanbul’da bulundukları vekilin desteğine de başvuruyorlardı. Örnek vermek gerekirse, Kudüs Ermeni Patriği Artin 22 Eylül 1903 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne bir dilekçe göndererek; Kudüs’teki *Ermeni manastırlarına ait biriken vergi borçlarını ödeyemeyecek halde olduklarını* ifade etmiş, *gereken kolaylığın sağlanması için hükümet nezdinde girişimde bulunmasını talep etmişti*⁶⁸². Ayrıca kardeşlik tarafından seçilen Kudüs Ermeni patriklerinin İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin meclisi tarafından onaylanması gerekirdi⁶⁸³.

Osmanlı nüfus sayımı verileri 1881 tarihinde Kudüs merkez kazasında 847 Ermeni’nin; 1906 tarihinde ise 622 Ermeni’nin yaşadığını söylemektedir. Bununla birlikte bu sayımlarda Ermeni nüfusun ne kadarının Ortodoks, ne kadarının Katolik mezheplerine mensup buldukları yahut Müslüman Ermenilerin bu rakama dâhil edilip edilmedikleri bilinmemektedir⁶⁸⁴. Bununla birlikte Kudüs Ermeni cemaatinin büyük bir çoğunluğunu Gregoryenlerin ve Ortodoksların oluşturduğu, sonrasında Katoliklerin geldiği malumdur. Katolik Ermeniler 18. yüzyılda Ortodoks Ermeni kilisesinden ayrılarak 1742’de Papalık tarafından resmen tanınmıştı. 1830 yılında Osmanlı idaresi tarafından ayrı bir millet olarak tanınan Katolik Ermeniler, 1856 yılında Kudüs’e gelerek Osmanlı hükümetinden aldıkları izinle 1886 yılında Via Dolorosa (Çile Yolu)

⁶⁸⁰ C.O.A., *İ. DH.* 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866; C.O.A., *İ.HR.* 267/16056, H. 10 Cemâziye’l-evvel 1292 / M. 14 Haziran 1875.

⁶⁸¹ B. Pamuk, agm., s. 235.

⁶⁸² C.O.A., *BEÖ.* 2175/163060, H. 30 Cemâziye’l-âhir 1321 / M. 22 Eylül 1903.

⁶⁸³ E. Demirkol, *age.*, s. 64.

⁶⁸⁴ *Suriye Vilayet Salnamesi*, 1288/1871, s. 149-156; K. Karpat, *age.*, s. 302-313, 350-355.

üzerinde kendi kiliselerini inşa etmişlerdi⁶⁸⁵. Ortodoks ve Katolik Ermenilerin yanı sıra kentte az sayıda da olsa Protestan Ermeni bulunuyordu. Protestan Ermeni cemaati de 1850'lerde Osmanlı tarafından tanınmıştı⁶⁸⁶. Ermeni Patrikhanesi Ortodoks Ermenilerin hukuki davalarına bakar; doğum, ölüm, evlilik, boşanma gibi hususlarla ilgilenirdi. Bununla birlikte Katolik ve Protestan Ermenilerin davalarına bakmazdı.

Aziz James Kardeşliği haricindeki seküler Ermeni cemaati, kent ekonomisine katkıda bulunuyordu. Bu manada berberlik, demircilik, marangozluk, inşaatçılık, ayakkabıcılık, kuyumculuk, terzilik, bankacılık gibi mesleklerle meşgul oldukları gibi, Avusturya tarafından 1869 yılında kentte ilk postahane Ermeni yerleşiminin bulunduğu yerde açıldığında burada da Ermeniler istihdam edildi. Ayrıca Ermenilerin önemli bir kısmı ticaretle uğraştığı gibi Mar Yakub manastırını (Aziz James Katedrali) ziyarete gelen hacılar da bir diğer gelir kaynaklarını meydana getiriyordu. Kentteki ilk fotoğraf stüdyosu da (1865-85 yılları arasında) Ermeniler tarafından kurulmuştu⁶⁸⁷. Arapça, Ermenice ve Avrupa dillerine vakıf olmaları nedeniyle Osmanlı makamlarında veya konsolosluklarda da istihdam ediliyorlardı. Örneğin Boğos Zakaryan Efendi mutasarrıf yardımcılığı, Sahag Nersessian polis şefliği, Hovhannes Khatchadourian vergi tahsildarlığı görevlerinde bulunmuşlardı. Hagop Pascal Avusturya-Macaristan Konsolosu'nun yardımcısı, Haroutioun Torosyan Prusya Konsolos Yardımcısı, Hagop Sırabion Muradyan Yafa'da Amerika Konsolosluğu görevlisiydi. Muradyan ailesinin diğer üyelerinden Lazarus (Onnig), Amerika konsolosunun yardımcısı, Simeon ise konsolos yardımcısının vekiliydi. Ayrıca Lazarus, Frederick adıyla Alman Konsolos yardımcısının vekilliğini de üstlenecekti⁶⁸⁸. Ermeniler konsolosluklarda tercüman (dragoman) olarak da görev alırlardı. Öyle ki, 1908-1911 tarihleri arasında Harem-i Şerif'in altındaki mağarada kazı gerçekleştiren İngiliz ekibine Ermeni Tercüman Agob Makasdar eşlik etmiş, kazı ekibinin yerel makamlarla iletişimi Ermeni tercüman sayesinde kurulmuştu⁶⁸⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Kudüs Ermenilerinin temel beklentilerini kutsal yerler üzerinde daha fazla hak elde etme çabası meydana getiriyordu. Ermenilerin de tıpkı Rum ve Latin cemaatleri gibi Kamame Kilisesi'nde ibadetgâhları bulunuyor; kilisede etkili olan cemaatler içerisinde Ermeniler, Rumlar ve

⁶⁸⁵ Bedros Der-Matossian, "The Armenians of Palestine 1918-48", *Journal of Palestine Studies*, Vol. XLI, No. 1 (Autumn 2011), s. 25, 26; D. Tsimhoni, "The Armenians and the Syrians...", s. 358, 359.

⁶⁸⁶ E. Demirkol, *age.*, s. 65, 66.

⁶⁸⁷ İ. Satış, "Kudüs'te Ermeniler"... , s. 22, 23.

⁶⁸⁸ B. Der-Matossian, "The Armenians of Palestine...", s. 27.

⁶⁸⁹ C.O.A., *ŞD.* 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

Latinlerden sonra üçüncü sırada geliyordu⁶⁹⁰. Sözelimi Kamame Kilisesi'nde Hıristiyan mezhepler arasında ortak kullanılan alanların yanı sıra St. Helena Şapeli ve St. James şapeli başta olmak üzere dört şapel Ermenilere aitti. Beytullahim Kilisesi'nde Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan mağarayı aydınlatan lambalardan beşi Ermenilere ait olduğu gibi, Hz. İsa'nın doğduktan sonra konulduğuna inanılan Manger'in etrafındaki örtülere nakşedilen simgelerin yarısı Ermenilerindi⁶⁹¹.

Kiliselerde Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu inanılan yerde hangi Hıristiyan cemaatin daha uzun duracağından kilisenin kubbesinin hangi cemaat tarafından tamir edileceğine; ayinlere hangi cemaatin öncülük edeceğinden, ayin fenerlerini kimin yerleştireceğine ve tüsüleri kimin yakacağına; kilisenin merdiven basamaklarını hangi cemaatin süpüreceğinden camlarını kimin sileceğine dair çeşitli mevzular Ermeniler ile diğer Hıristiyan cemaatlerini karşı karşıya getiriyordu⁶⁹². Dahası 1808 yılında Kamame Kilisesi'ni yok eden yangının arkasında Ermenilerin parmağı olduğu bile iddia edilmişti⁶⁹³. Yüzyıllar boyunca kutsal yerlerin kontrolü el değiştirmiş; Haçlı seferleri esnasında hüküm süren Latinler, Osmanlı döneminde bu üstünlüklerini Rumlara kaptırmışlardı⁶⁹⁴. Ermeniler, Yavuz Sultan Selim tarafından Ermeni Patriği III. Serkis'e verilen fermanı kutsal yerlerdeki iddialarının dayanak noktası sayarak kutsal mekânlarda tıpkı Rumlar ve Latinler gibi söz sahibi olmaya çalışmaları kent siyasetine müdahil olmalarının en temel sebebiydi⁶⁹⁵.

Ermeniler, dilekçelerde talepleri veya şikâyetlerinden daha ziyade “şikâyet edilen” bir grup olarak görünürler. Örneğin 1846 yılında Ermeniler ölümlerini gömmek üzere mezarlıklarına giderken Hz. Davud'un kabrinin önünden geçerken gürültü yaptıklarında, türbenin türbedarları ve hizmetkarlarının şikâyetine neden olmuşlardı⁶⁹⁶. Öte yandan Ortodoks Süryani cemaatinin yüzlerce yıl boyunca kentteki şikâyetlerinin

⁶⁹⁰ D. Tsimhoni, “The Armenians and the Syrians...”, s. 352, 353.

⁶⁹¹ C. F. Emmett, “agm., s. 16-28; L.G.A. Cust, *age.*, s. 14, 15; Mihriban Uçar, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Beytullahim Kilisesi'nde Osmanlı İdaresi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019, s. 30-33, 93.

⁶⁹² İ. Satış – M. Ceyhan, “Kudüs'teki Rum Cemaatine...”, s. 29; Ahmet Türkan, “Milel ve Nihal Geleneğinden Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi”, *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, Mayıs-Ağustos 2013, s. 230. Ayrıca bkz. İlhami Yurdakul, “Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 238-262; Bilgehan Pamuk, “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum 2001, s. 233-257.

⁶⁹³ R. Abu Jaber, “Arab Christians in Jerusalem”..., s. 597.

⁶⁹⁴ C. F. Emmett, *agm.*, s. 19.

⁶⁹⁵ Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 15-17'de fermanın tercümesi yer almaktadır.

⁶⁹⁶ C.O.A., *A.DVN.* 20/13, H. 20 Zi'l-hicce 1262 / M. 9 Aralık 1846.

temel nedenini Ermeniler meydana getiriyordu. Ortodoks Süryaniler, Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olmaktan rahatsızlık duydukları için sıklıkla Osmanlı hükümetine başvurarak müstakil bir kilise olarak tanınma ricasında bulunurlardı. Bu taleplerini ise Ermenilerin ibadetgâhlarına veya mezarlıklarına yönelik tasallutlarda bulduklarına dair şikâyetler izlerdi⁶⁹⁷.

Ermeniler, kutsal yerler üzerine Hıristiyan mezhepler ve Müslümanlar arasındaki alışlagelmiş çekişmelerin yanı sıra kentteki sosyo-ekonomik meselelerde de söz hakkına sahiplerdi. Kudüs kentindeki asayişin sağlanması, Paskalya yortusu ve Nebi Musa ziyaretinin sorunsuz geçmesi gibi pek çok meselede yalnızca Hıristiyan mezhepdaşları ile değil, diğer gayrimüslim cemaatlerin liderleri ve dahası kent eşrafı ile ortak hareket ederlerdi. Örneğin Kudüs Mutasarrıfı Ali Paşa bedevi şeyhlerinin yarattığı güvenlik sorunlarının üstesinden geldiğinde, kendisinin lehine 1845 yılında gönderilen dilekçeye mühür basan 40 kişiyi; kent eşrafı, Rum patriki ve Yahudi hahamının yanı sıra Ermeni patriki meydana getiriyordu⁶⁹⁸. Benzer olarak 1857 yılında Kudüs'teki merasimlerin barış içinde geçmesini sağlayan Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa'nın lehinde Sadaret'e hitaben yazılan dilekçe; kadı, naib, müftü, şer'i mahkeme başkâtibi, ziraat müdürü ve meclis azalarının yanı sıra Yahudi, Rum, Latin ve Ermeni vekillerinin iştirakıyla gönderilmişti⁶⁹⁹. Arşiv kayıtları Ermenilerin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında –her ne kadar Rumlar ve Latinler derecesinde olmasa da- Hıristiyan mezhepler arasında kent siyasetinde önemli bir etkinliğe sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Dahası kendilerini Kudüs toplumunun bir parçası olarak gördükleri ve komşularıyla kaynaştıkları şüphesizdir.

Diğer cemaatler ile ittifak ve ihtilaflarının yanı sıra, Kudüs Ermenilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında kendi içlerinde bölünmüş oldukları görülür. Yukarıda ifade edildiği üzere, Ermeni Patrikhanesi'nin idaresinin Aziz James Kardeşliği'nin hegemonyasında bulunması, Patrikhane'ye dâhil olmayan ve rahiplikle iştiğal etmeyen seküler Ermeni cemaatinin tepkisine neden olmaktadır. Yerli Rumların Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Yunan ruhbanına yönelik itirazlarına benzer şekilde seküler Ermeni cemaati de, yaşadıkları yerlerin sadece Aziz James Kardeşliği üyeleri tarafından idare edilmesine itiraz ediyorlardı. Patrikhane'nin idaresine dâhil edilmemeyi

⁶⁹⁷ C.O.A., *BEO*. 101/7570, H. 16 Rebû'l-âhir 1310 / M. 7 Kasım 1892; *BEO*. 17/1225, H. 14 Zi'l-ka'de 1309 / M. 10 Haziran 1892; *Y.MTV*. 75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892; *BEO*. 208/15557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893.

⁶⁹⁸ C.O.A., *İ.DH*. 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845.

⁶⁹⁹ C.O.A., *A.MKT.UM*. 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857.

kabullenemiyor; yüzyıllardır kentte yaşamalarına rağmen dışarıdan gelen bir avuç ruhbanın hegemonyası altında yaşamalarına itiraz ediyorlardı. Patrikhane'deki rahiplerin ve hatta Kudüs Ermeni Patriği'nin Ermeni dünyasının ilahiyat okullarından veya merkezlerinden Kudüs'e gönderilmelerine karşı çıkıyor; kendi içlerinden biri tarafından idare edilmek istiyorlardı. Seküler Ermeni cemaatinin idarede söz sahibi olabilmesi, ancak 1865 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından "Ermeni Patrikliği Nizâmâtı"nın çıkarılması ile mümkün oldu. Bu nizamname ile Ermeni Milli Meclisi tanındı; seküler Ermeni cemaatine Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin maliyesini denetleme hakkı verildi. Kudüs Ermeni patriklerinin Aziz James Kardeşliği ruhbanı arasından seçilmesi onaylandı. Bununla birlikte seküler Ermeni cemaati –yedi kişiden az olmamak üzere- adayın belirlenmesinde söz sahibi olacaktı⁷⁰⁰. Böylelikle Kudüs Ermeni Patrikhanesi yetkileri sınırlandırılıyor, dahası yetkilerini seküler Ermeni cemaati ile paylaşmaya zorlanıyordu. Akabinde Kudüs Ermeni Patrikhanesi ile Ermeni Milli Meclisi ters düştüğünde, II. Abdülhamid 1888 yılında çıkardığı fermanla seküler Ermeni cemaatinin desteklediği Haroutiun Vahebedian'ın (1885-1910) patrikliğini tanıyacaktı⁷⁰¹.

1908 devrimi, pek çok cemaat arasında olduğu gibi Kudüs Ermenileri arasında da yeni beklentilerin ve çatışmaların habercisi olmuştu. Bu tarihten sonra Kudüs Ermeni Patrikhanesi, seküler Ermeni cemaati ile Aziz James kardeşliği arasında mücadelelerin arttığı bir sürece tanıklık etti. Patrik Vehabedian'ın yaşlı olmasından faydalanan Aziz James kardeşliği üyeleri, Patrikhane'ye ait gelirlerin önemli bir kısmını tahsil etmeye başlayınca, kardeşlik ile seküler cemaat arasındaki sürtüşmeler gün yüzüne çıkmaya başladı. 1910 yılında İstanbul Ermeni Patriği, Patrikhane'nin işlerini düzene sokmak için İstanbul'dan Kudüs'e bir komisyon gönderdi. Yapılan tahkikat sonucunda Aziz James Kardeşliği rahiplerinden bazıları sürgün edildi. Rahiplerin sürgünleri, Aziz James Kardeşliği ruhbanının Osmanlı hükümetine itirazda bulunmalarına neden oldu. Muhtar-ı evvel Kifork Ohanian ve Muhtar-ı Sani Kifork Gazmariyan başta olmak üzere

⁷⁰⁰ Yirminci Madde: "*Kudüs-i Şerîf Patriki Dersa 'âdet Patrikhânesi meclisleri tarafından intihâb olunur fakat Kudüs-i Şerîf ruhân cemâ'atinin kâbil-i intihâb olan zevâtın derece-i istihkâkları hakkında bir kut'a esâmî defteri tanzîmiyle beyân-ı re'y etmeğe hakkı vardır patrik-i müşârü'n-ileyhin vefâtü 'akabinde kâ'immakâm-ı mûmâileyh tarafından rehâbîn-i meclis-i 'umûmîsi da'vet olunarak bu meclis Dersa 'âdet Patriki hakkında meclis-i 'umûmî-i ruhâniyede icrâ olunduğu misillü bir kut'a esâmî defteri tertîb eder ancak işbu defterin lâ-ekall yedi zevât esâmîsini şâmil olması lâzımdır defter-i mezkûr cemâ'at-i mezkûrenin bir kut'a mümzâ mazbatasıyla berâber Dersa 'âdet Patrikhânesi cânibine irsâl kılınur.*" Bkz. TBMM Kütüphanesi, "Ermeni Patrikliği Nizâmâtı", H. 23 Şevvâl 1281 / M. 21 Mart 1865, *Düstur*, C. 2, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289, s. 943.

⁷⁰¹ B. Der-Matossian, "The Armenians of Palestine...", s. 25-27.

kardeşliğin önde gelen isimleri tarafından 1910 yılında ardarda hükümet merkezine gönderilen dilekçelerde; *Kudüs ruhban ihvanından üç kişinin sebepsiz yere sürülmelerinden duydukları üzüntüyü, Kudüs Ermeni manastırı hakkında çıkarılan 1865 tarihli kanundan bezdiklerini* ifade edecek kadar ileri gitmişlerdi. Dahası, Rahiplerinin uzaklaştırıldıklarını *idare-i meşrutada (Meşrutiyet rejiminde) mi görecektelerdi?* Daha da ileri giderek Osmanlı hükümetinin İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin adalete aykırı tekliflerine “alet olduğunu” iddia ediyorlar; Hz. Ömer zamanında kendilerine verilen ahidnameye vurgu yaparak haklarının muhafaza edilmesini talep ediyorlardı⁷⁰². Bu esnada Kudüs Rum Patriği Vahebedian'ın ölümüyle patriklik makamının boş kalması, çatışmalara adeta tuz biber ekmişti⁷⁰³. Boş kalan Kudüs Ermeni Patrikliği'ne atanan Tanil Efendi'nin vazifesinin başına geçmesine fırsat kalmadan isyan çıktı. Seküler Ermeni cemaatinden Mainos Kayıkçıyan ve arkadaşları Mar Yakub manastırını muhasara altına alarak bin kadar ruhban ve ziyaretçiyi aç bir halde hapsedtiler. Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey (1910-1911), hükümet heyetini yanına alarak Tanil Efendi ile manastıra tekrar gitti ancak mutasarrıfın teşebbüsü başarılı olamadı ve Tanil Efendi Yafa kapısındaki (Bab el-Halil'deki) kışlaya çekilmek zorunda kaldı⁷⁰⁴. Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde yaşanan sorunların Osmanlı hâkimiyeti devrinde giderilmesi asla mümkün olamadı. Daha da ilginç, Kudüs Ermeni Patrikliği makamı bu tarihten itibaren 1921 yılında Yeğişe Tourian'ın (1921-1929) patrik seçilmesine kadar boş kalacaktı.

2.1.5.4. Diğer Hıristiyan Cemaatler

*“Ermenilere Kamame Kilisesi'ndeki ibadetgâh ve ziyaretgahlarımızı yağmalama ve bize zorbalık etme fırsatı tanıyan 'yamaklığa' bir an önce son verilerek mabed ve mezarlığımızın cemaatimize iade edilmesini talep ederiz.”*⁷⁰⁵

Kudüs Kadim Süryani Cemaati / 31 Ocak 1893

Hıristiyan mezheplere mensup cemaatler içerisinde Rum, Latin ve Ermenilerin yanı sıra Süryani, Kıpti, Habeşi cemaatleri de bulunmaktaydı. 1881 ve 1906 tarihli Osmanlı nüfus sayımlarında Kudüs kaza merkezinde –hangi mezheplere mensup

⁷⁰² C.O.A., *DH.MUİ.* 60/63, H. 5 Safer 1328 / M. 16 Şubat 1910.

⁷⁰³ B. Der-Matossian, “The Armenians of Palestine...”, s. 27.

⁷⁰⁴ C.O.A., *DH.MUİ.* 60/63, H. 5 Safer 1328 / M. 16 Şubat 1910.

⁷⁰⁵ “Bizi yağmaya ve üzerimize tehâkümüne Ermenilerden vesîle ittihâz olunan şu yamaklığa bir an evvel nihâyet verilerek (Kamame Kilisesi'ndeki) mâri'z-zıkr ma'bed ve mezârlığımızın kemâkân cemâ'at-i 'âcizânemize teslimi(ni) tazarrû'la niyâz ve istirhâm eyleriz.” C.O.A., *Y.MTV.* 75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892.

buldukları belirtilmemekle birlikte- 35'i kadın 49'u erkek olmak üzere 84 Kıpti'nin yaşadığı tespit edilmişti. Bu tarihlerde yapılan nüfus sayımlarında Süryanilerin ve Habeşilerin kaydedilmemesi, muhtemelen Ermeni nüfusu içerisinde değerlendirmelerinden ötürüydü⁷⁰⁶. Ben-Arieh'in Batılı kaynaklara dayalı olarak hazırladığı nüfus verilerine bakıldığında ise, 1880 tarihinde Kudüs merkez kazasında 100 Kıpti, 75 Habeşi, 25 Süryani'nin yaşadığı; 1910 yılına gelindiğinde Habeşilerin nüfusunun 73'e, Kıptilerin 103'e ve Süryanilerin 371'e yükseldiği göze çarpmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısı ve de 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Süryani, Habeşi ve Kıpti cemaatlerinin nüfusu, merkez kazasındaki Müslümanların ve gayrimüslimlerin toplam nüfusunun yüzde birine dahi tekabül etmemekteydi⁷⁰⁷.

Suriye ve Filistin Süryanilerinin kilisesi olarak kurulan Ortodoks Süryani Kilisesi, 6. yüzyıla gelindiğinde Süryanice'yi ayin ve konuşma dili olarak koruyan Yakub Burdono⁷⁰⁸ tarafından canlandırılmıştı. Ortodoks Süryanilere bu sebepten ötürü "Yakubiler" deniliyordu. Ortodoks Süryani cemaatinin Kudüs'teki merkezleri, en eski Hıristiyan yerleşim yeri olduğunu iddia ettikleri ve 1465 yılından itibaren ikamet ettikleri St. Mark kilisesiydi. Katolik Süryani Kilisesi ise 17. yüzyılda Ortodoks Süryani Kilisesi'nden ayrılarak 1843 yılında bağımsız bir cemaat olarak tanınmıştı. Kudüs'te 1895 yılında Bab el-Amud'un (Şam kapısı) dışında kurulan Katolik Süryaniler çapta bir cemaat olarak varlığını sürdürüyordu⁷⁰⁹. Katolik Süryani cemaatinin temelini 19. yüzyılda Kudüs ve Beytüllahim'e yerleşmiş Süryani hacılar meydana getiriyordu. Katolik Süryanilerin kendi patrikleri mevcut olmakla birlikte, Kamame ve Beytüllahim kiliselerinde ayin yürütmek gibi resmi vazifeleri bulunmuyordu⁷¹⁰.

⁷⁰⁶ *Suriye Vilayet Salnamesi*, 1288/1871, s. 149-156; K. Karpat, *age.*, s. 302-313, 350-355.

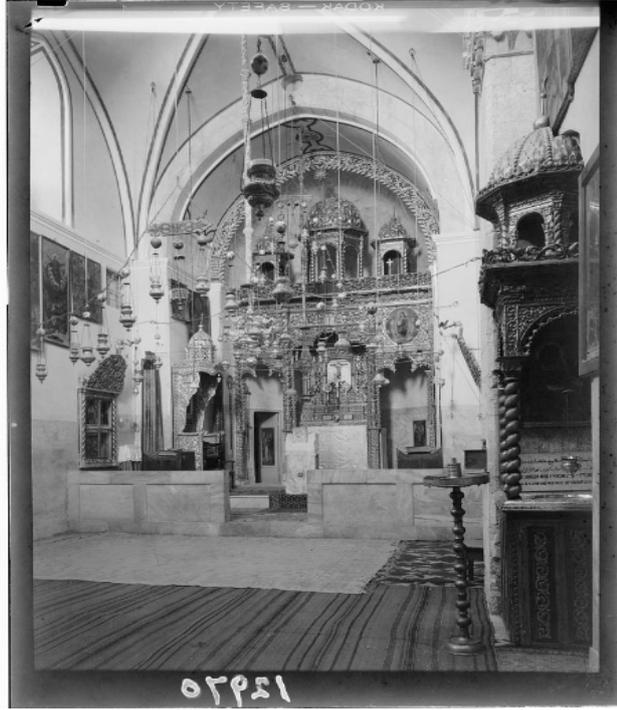
⁷⁰⁷ Y. Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns...", s. 68.

⁷⁰⁸ Altıncı yüzyılda yaşamış genç bir Süryani rahiptir. Yokolma tehlikesi ile karşı karşıya olan Batı Süryani cemaatine yeniden hayat vererek 543 yılında ayrı bir kilise kurmuştur. Bu kiliseye mensup Ortodoks Süryaniler, Yakub Burdono'nun adına ithafen "Yakubiler" olarak isimlendirilmektedir. Batı Süryanileri olan Nasturiler Doğu Anadolu Bölgesi ve Suriye'de; Doğu Süryanileri olarak bilinen Yakubiler ise Ortadoğu ve Hindistan bölgelerinde yaşamlarını sürdürmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yayınları, Ankara 1996, s. 296-306.

⁷⁰⁹ D. Tsimhoni, "The Armenians and the Syrians...", s. 360-365.

⁷¹⁰ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 85.

Fotoğraf 1: Kudüs Süryani Kilisesi (St. Mark Church)⁷¹¹

Mısır Hıristiyanları olan Kıptilerin yaşam alanları kendilerine ait St. George Katedrali (Kıpti Patrikhanesi'nin merkezi) etrafında yoğunlaşmıştı⁷¹². Kiliseleri ve patrikleri Mısır'da bulunmakta olup, Kudüs'te sadece matranları (piskoposları) ve ona bağlı ruhbanları bulunurdu⁷¹³. Kıptilere benzer şekilde Habeşiler de Kamame Kilisesi'nin doğusundaki yerlerde ikamet ediyorlardı⁷¹⁴. Habeş cemaati, genellikle kentte “soyutlanmış”, “tehlike altında” ve “yerel destek ve bağlantılardan yoksun” olarak resmedilir. Keza Osmanlı belgelerine Kıptiler veya Ermeniler ile çatıştıkları müddetçe yansılar. Öyle ki dönemin İngiliz Konsolosu James Finn, 17 Ağustos 1852 tarihli raporunda Habeş cemaatini, “fakir ve mazlum insanlar” olarak tanımlamaktaydı⁷¹⁵. Benzer şekilde Kudüs'teki İtalya Konsolosu Mina, İstanbul'daki İtalya Büyükelçisi Count di Collobiano'ya gönderdiği 11 Mayıs 1894 tarihli raporunda; *Habeşilerin yerel dini konularda sayılmadıklarını, alçakgönüllü ve fakir olduklarını, eski kutsal alanlarından mahrum bırakıldıklarını, kendi içlerinde bölündüklerini, etkili bir destek olmadan nüfuz sahibi olamayacaklarını, dahası “dikkat” çekmeyeceklerini*

⁷¹¹ 1940-1946 Tarihleri Arası. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

⁷¹² İ. Satış, “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde...”, s. 212.

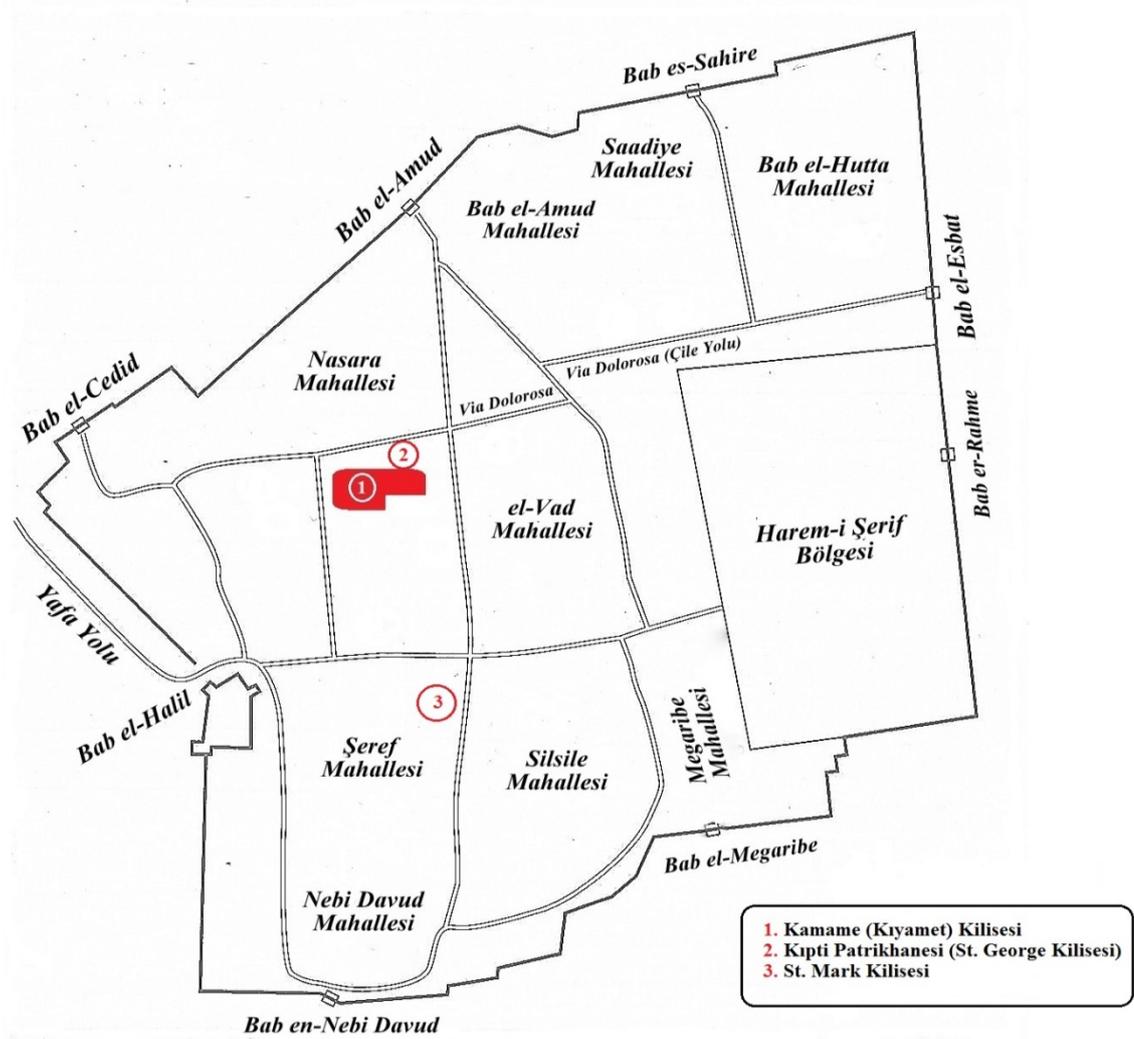
⁷¹³ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 86.

⁷¹⁴ Y. Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem...”, s. 255.

⁷¹⁵ Stephane Ancel, “The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem: New Archives and Perspectives on Daily Life and Social Networks, 1840-1940”, *Ordinary Jerusalem 1840-1940*, Ed. Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, Brill, Leiden Boston 2018, s. 56.

ifade eder. Bununla birlikte Habeş cemaati, önce 1850'lerde İngiltere, 1880'lerde Fransa, son olarak 1885'ten itibaren İtalya tarafından himaye edilecektir. Öyle ki, İtalya Konsolosluğu Habeşiler adına özellikle emlakla ilgili meselelere müdahil olmuştu. Bilhassa Habeşistan Krallığı, 1902 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile uzun müzakereler sonucunda Habeşilerin hamisi olma hakkını resmen elde etti⁷¹⁶. Kudüs'te Habeş cemaatinin haklarını Habeşistan İmparatoru II. Menilek (1889-1913) ve İmparator'un eşi Taytu Betül savunuyordu. Nitekim 1893 yılında kentte "Debra Ganet" isimli kiliseyi açmaları, Habeş İmparatoru'nun II. Abdülhamid ile hükümet merkezinde gerçekleştirdiği diplomatik ilişkiler neticesinde mümkün olabilmişti⁷¹⁷.

Plan 8: Eski Kentte Yer Alan Süryani, Kıpti ve Habeşi Cemaatlerine Ait Başlıca İbadetgâhlar

⁷¹⁶ R.Mazza – M. C. Rioli vd., agm., s. 100.

⁷¹⁷ E. Demirkol, age., s. 73, 184.

Yavuz Sultan Selim, Arap coğrafyasını fethettiğinde bu topraklardaki Yakubi, Süryani ve Nasturi mezheplerine mensup Hıristiyanların İstanbul'da patrikhaneleri bulunmadığı için, onların işlerini de Ermeni Patrikhanesi'ne havale etmişti⁷¹⁸. Söz konusu cemaatler 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde tıpkı Ermeniler gibi Hz. İsa'nın tek tabiatlı olduğu inancını kabul ettiklerinden “Doğu Hıristiyanları” olarak aynı çatı altında değerlendiriliyor⁷¹⁹, birbirleriyle “hem-millet” (aynı millet) sayılıyorlardı⁷²⁰. Esasında bu küçük cemaatler -sayıca ve nüfuzca zayıf olmalarına rağmen- büyük kiliselerin himayesine ve üstünlüğüne ihtiyaç duymuyordu. Ermenilere benzer şekilde Monofizit inancını benimsemeleri hariç tutulursa mezhepsel olarak herhangi bir cemaat ile ortaklıkları da söz konusu değildi. Öte yandan Rum Katolik Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetleri için birincil hedeftiler. Zira küçük cemaatleri himaye eden kilise, kutsal yerlerdeki nüfuzunu güçlendirmekle kalmaz, cemaatin kutsal mekânlardaki mülklerini de miras almayı umut ederdi. Bilhassa Habeşilerin Kamame Kilisesi'nde St. Abraham Manastırı, Derision Şapeli, Christ Prison Şapeli gibi mülklere sahip olmaları, bu cemaatin himayesini oldukça cazip hale getirmekteydi⁷²¹. Cemaatlerin kutsal yerlerdeki mülklerinin yanı sıra bir patrikhaneye bağlı olmaları, patrikhanenin vergi gelirlerinin artması anlamına gelmekteydi. Nitekim nüfus çoğunluğu cemaatlere mabed ve mezarlık yapmak gibi haklar kazandırabileceğinden kentte nüfuz sağlamanın önemli bir parçasını oluşturuyordu. Bu sebeplerle söz konusu cemaatlerin Rum mu yoksa Ermeni Patrikhanesi'ne mi mensup oldukları tartışma konusu oluyordu.

Padişah fermanları gereğince tarihsel süreç içerisinde cemaatler üzerindeki üstünlük hakkı Rumlar ile Ermeniler arasında sürekli el değiştirdi⁷²². Örnek vermek gerekirse, Yavuz Sultan Selim'in 1518 tarihli fermanında; Süryani, Habeşi ve Kıpti cemaatlerinin Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı buldukları ifade ediliyordu⁷²³. Sultan IV. Mehmed'in 1648 tarihli fermanında bu cemaatlerin yine Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı oldukları belirtiliyor, Rumların ve Latinlerin müdahale etmemeleri vurgulanıyordu. IV. Mehmed'in 1656 tarihli fermanında ise cemaatlerin bu defa Rum Patrikhanesi'ne bağlı

⁷¹⁸ C.O.A., *Y.MTV.* 75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892; İ. Satış, “Kudüs'te Ermeniler” ..., s. 12, 18.

⁷¹⁹ İ. Satış – M. Ceyhan, “Kudüs'teki Rum Cemaatine...”, s. 29.

⁷²⁰ C.O.A., *ŞD.* 2279/1, H. H. 29 Receb 1309 / M. 28 Şubat 1892.

⁷²¹ O. Peri, *age.*, s. 121, 122.

⁷²² O. Peri, *age.*, s. 124.

⁷²³ C.O.A., *ŞD.* 2279/1, H. H. 29 Receb 1309 / M. 28 Şubat 1892.

oldukları ifade ediliyor, Ermenilerin ve Latinlerin müdahalede bulunmamaları belirtiliyordu⁷²⁴.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kıpti, Habeşi ve Süryani cemaatleri kutsal mekânlardaki varlık alanları oldukça zayıftı. Kıptiler ve Süryaniler ancak Ermenilerle bir araya gelirlse Kamame Kilisesi'nde ayin yapabilirlerdi. Kilisede günlük hizmetleri yapamazlar, yalnızca ibadetgâhlarda şamdan yakabilirlerdi. Kutsal mekânlarda resmi ikamet iznine ve kutsal günlerde ayin yönetme hakkına sahip değillerdi. Cuma günleri öğleden sonra Rum ve Latinlere önceden haber vermek suretiyle bağımsız bir ayin düzenleyebilirlerdi. Eğer Süryani, Kıpti veya Habeşi bir din adamı Kamame Kilisesi'ni ziyaret etmek isterse, kendisine iki Ermeni rahip eşlik ederdi. Benzer şekilde Habeşiler de Paskalya hizmetleri haricinde Kamame Kilisesi'nde görev alma hakkına sahip değillerdi. Ya Rumlara ya Ermenilere tabi oldukları için kutsal mekânlara yönelik Osmanlı sultanlarının fermanları doğrudan kendilerine verilmezdi⁷²⁵.

Küçük cemaatler kutsal yerlerde pek fazla nüfuza sahip olamadıklarından kent siyasetinde de yeterince söz sahibi değillerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Ortodoks Süryanilerinin en önemli problemi Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılarak bağımsız bir kilise kurmak istemeleriydi. Süryaniler öteden beri Ermeni Patrikhanesi'nin kendilerine olan yardımlarına (yamaklıklarına) “kapu kahyalığı”⁷²⁶ nazarıyla bakarlardı. Mezheplerine müdahale edilmesini kabul etmezler ve en küçük bir müdahalede itirazda bulunurlardı⁷²⁷. Ermenilerin yamaklık iddialarının 1518 yılından itibaren başladığını, oysa ki kendilerinin bu tarihten çok daha önce Filistin topraklarında bulduklarını iddia ediyorlardı⁷²⁸. Ayrıca Ermeni Patrikhanesi'nin nüfus kayıtlarına “Ermeni” tebaası olarak kaydedilmekten, Ermenilerin mezarlıklarına müdahale ederek mevtalarını defnetmelerine engel olduklarından yakınıyorlardı. Ortodoks Süryaniler dilekçelerinde, kendilerini Katolik Süryanilerden ayırmak için “Süryani-i kadim” ifadesini kullanırlardı⁷²⁹.

⁷²⁴ İ. Satış – M. Ceyhan, “Kudüs'teki Rum Cemaatine...”, s. 30.

⁷²⁵ L.G.A. Cust, *age.*, s. 12, 14, 19.

⁷²⁶ Kapı kethüdası olarak da ifade edilen bu terim, Osmanlı devrinde hükümet merkezinde Babıali nezdindeki temsilcilere verilen bir unvandır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 376.

⁷²⁷ C.O.A., *Y.MTV.* 75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892.

⁷²⁸ C.O.A., *BEO.* 101/7570, H. 16 Rebü'l-âhir 1310 / M. 7 Kasım 1892.

⁷²⁹ Mehmet Çelik, “Süryaniler”, *TDVİA*, C. 38, s. 175-178. Örnek için bkz. C.O.A., *BEO.* 208/5557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893.

Kudüs Süryani cemaatinin haklarını, cemaatin Kudüs'teki mensuplarının yanı sıra Kudüs'teki Süryani Matranı ve Mardin Süryani Patriki temsil ediyordu⁷³⁰. Ayrıca Süryaniler Ermeni Patrikhanesi'nin müdahalesinden kurtulmak için İstanbul'da piskopos bulundururdu. Berlin Antlaşması'na göre ruhbanın derece-i silsilesinin (hiyerarşisinin) devamı kabul edildiği için kendi işlerine patrihanenin müdahalesini Babıali ile patrikleri arasında bir vasıttan ibaret sayıyorlar, kendi mezhepleri ile alakası bulunmadığı halde hukuklarına taarruz edildiğinden şikâyet ediyorlardı. İki mezhep arasındaki ihtilafın çözüme kavuşturulması için Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından diğer mezheplerin reislerinden oluşan komisyonlar teşkil edilmesi alışıl gelmiş bir durumdu. Ancak bu komisyonlar da mevcut durumun devamına karar verdiği için ihtilafın tam anlamıyla halledilmesi mümkün olmuyordu⁷³¹. Zira Osmanlı Devleti yalnızca Süryaniler için değil diğer cemaatlerle ilgili sorunlarda da mevcut düzenin korunması ve devamına yönelik bir tavır izlemekteydi.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında Kıptiler ile Habeşiler arasındaki temel sorunu ise Kamame Kilisesi'ndeki Deyrü's-Sultan Manastırı üzerine "uzun vadeli" çatışmaları⁷³². Ayrıca Habeşiler kutsal yerlerde Kıptilere tabi oldukları ve Habeş rahiplerinin rütbeleri Kıpti matranlar tarafından verildiği için Kıptilerin tahakkümünden kurtulmak istiyorlardı⁷³³. Bununla birlikte daha evvel ifade edildiği üzere, Kıpti ve Habeşi cemaatlerine ait dilekçelere nadir rastlanıldığından, keza Kıptiler ve Habeşiler üzerine yapılan çalışmalar yetersiz olduğu için Deyrü's-Sultan manastırının mülkiyeti ve tasarrufu haricinde bir beklenti veya sorunlarının olup olmadığı bilinmemektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs ve bölgesinde yeni bir Hıristiyan cemaat olarak Protestanlar da bulunmaktaydı. 1881 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Kudüs merkez kazasında 238'i kadın, 296'sı erkek olmak üzere toplamda 534 Protestan yaşamaktaydı. 1906 tarihli nüfus sayımına göre ise 209'u kadın, 230'u erkek olmak üzere 439 Protestan'ın yaşadığı kaydedilmişti⁷³⁴. Ancak bu sayılar Osmanlı tabiiyetinde bulunan Protestan nüfusa ait olup, yabancı devletlerin vatandaşlığında veya himayesinde bulunan Protestanların nüfusuna dair fikir vermezler. Ben-Arieh'in Batılı kaynaklara göre hazırladığı nüfus verilerine bakıldığında ise Kudüs merkez kazasında

⁷³⁰ C.O.A., *İ.DH.* 1250/97980, H. 9 Rebîü'l-evvel 1309 / M. 13 Ekim 1891.

⁷³¹ C.O.A., *Y.MTV.* 75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892.

⁷³² C.O.A., *DH.İD.* 90/16, H. 29 Rebîü'l-evvel 1333 / R. 14 Şubat 1915.

⁷³³ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 86.

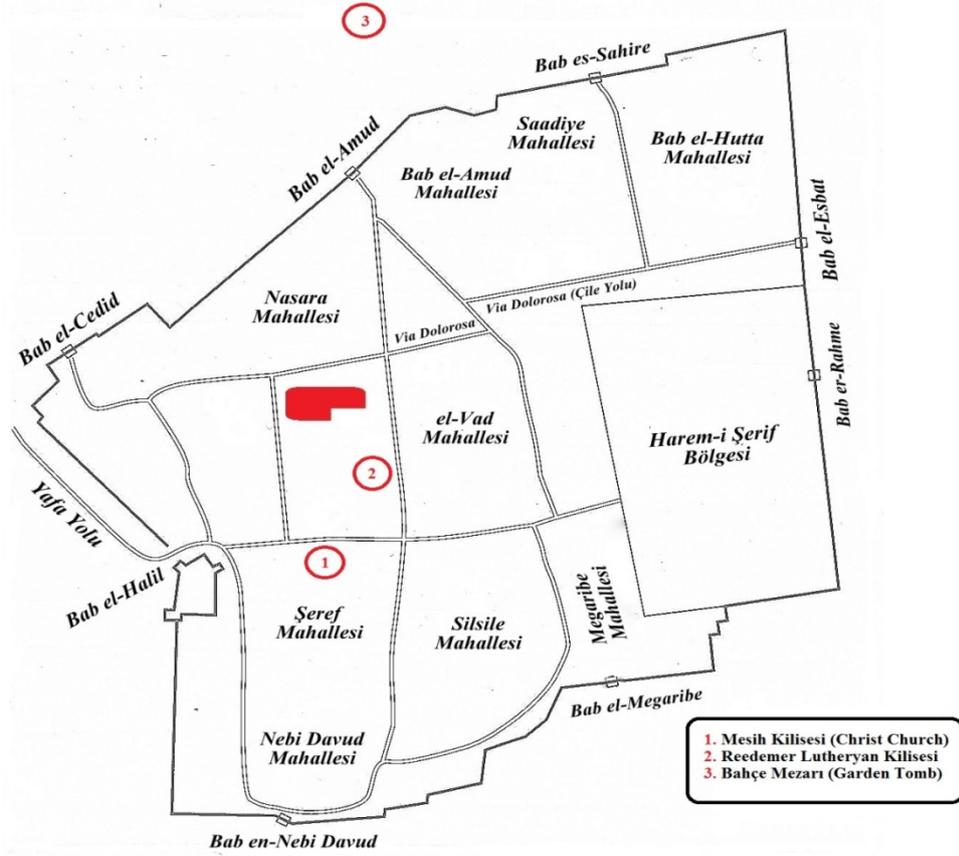
⁷³⁴ *Suriye Vilayet Salnamesi*, 1288/1871, s. 149-156; K. Karpat, *age.*, s. 302-313, 350-355.

1880 tarihinde 700; 1910 tarihinde ise 1.815 kişinin yaşadığı; 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Protestanların nüfusunun toplam nüfusun yüzde ikisini dahi meydana getirmediği görülmektedir⁷³⁵.

Protestanlar Kamame Kilisesi'nde Hz. İsa'nın ölümünün ve dirilişinin meydana geldiğine inanılan yerde hiçbir hakka sahip olmadıkları için, surların dışında kendilerine mahsus kutsal alanlar "yaratmak" zorunda kalmışlardı. Diğer Hıristiyan mezheplere nispeten dini ayinlere ve kutsanmış yerlere daha kayıtsız kaldıkları için kutsal mekânlara yakın yerlerde yerleşmek zorunda kalmıyorlardı. 1867'de Kudüs'te bulunan bir kaya mezarı, Protestanlar tarafından Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu ve dirilişinin gerçekleştiği yer olarak kabul edildi ve buraya "Garden Tomb" denildi. Kudüs ve civarında kendi cemaatlerinin nüfusunu artırmak isteyen Protestan misyonerler, faaliyetlerinde Yahudileri ve Doğu Hıristiyanlarını hedef aldıkları için onlara yakın yerlerde yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Nitekim Anglikan mezhebine mensup Protestanlar tarafından 1841 yılında inşasına başlanan ve 1849 yılında tamamlanan Mesih Kilisesi (Christ Church), surların karşısında Yahudilerin ve Doğu Hıristiyanlarının yerleşim yerlerine yakın olacak şekilde inşa edildi. Ortadoğu'daki ilk Protestan kilisesi olarak bilinen bu yapının yanı sıra, John Nicolayson evi, Alman Deaconess Sisters Hastahanesi, Anglikan okulu ve İngiliz Mission Hastanesi de dâhil olmak üzere Protestan evleri ve kurumları, eski kentte Mesih Kilisesi'nin (Christ Church) çevresinde, Davud Kalesi yakınında kümeleniyordu. Kudüs'teki ikinci Protestan kilisesi olan Redeemer Lutheryan Kilisesi (Kurtarıcı Lutheryan Kilisesi) de Mesih Kilisesi'nin kuzey batısında yer alıyordu.

⁷³⁵ Y. Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns...", s. 68.

Plan 9: Surların İçindeki Eski Kentte ve Surların Dışındaki Yeni Kentte Yer Alan Başlıca Protestan İbadetgâhları

Fotoğraf 2: Christ Church (Mesih Kilisesi)⁷³⁶

⁷³⁶ 1940-1946 Tarihleri Arası, Bkz. Library of Congress, G. Eric and Edith Matson Photograph Collection.

Protestanların büyük bir çoğunluğu Osmanlı tebaası değildi. Buna rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısı, bilhassa 20. yüzyıl başlarında yabancı devletlerce en fazla himaye edilen cemaatlerin başında geldikleri için kentte pek çok ayrıcalığa sahiplerdi. Öyle ki, 1902 yılında Kudüs kentinde Protestanlara ait sekiz okul bulunmaktaydı. Protestanların Kudüs'teki gücü nüfuslarından değil, onları "suni bir cemaat" olarak himaye eden İngiltere, Almanya ve Amerika'nın desteklerinden ileri geliyordu⁷³⁷. Bu yüzyılda kentte nüfuz sahibi olmanın yolu yabancı devletler tarafından himaye edilmekten geçiyordu.

Kudüs Anglikan Piskoposluğu Prusya Kralı IV. Frederick William ve İngiltere Kraliçesi Victoria'nın desteğiyle 1841 yılında kuruldu⁷³⁸. Anglikan piskoposunun faaliyet sahası Filistin'in yanı sıra Suriye, Irak, Mısır ve Habeşistan'a uzanıyordu. Anglikan Piskoposluğu Protestanlara, Ortodoks ve Katoliklerin dini kurumlarıyla rekabet edebilecek kurumsal bir temsil imkanı sağlıyordu. Nihayetinde Osmanlı hükümetinden Protestanlara bir kilise inşa etmeleri için izin verilmesi de gecikmedi. Babıali tarafından İngiltere Sefareti'ne gönderilen 31 Aralık 1846 tarihli belgede; *Devlet-i fehîmâneleri teba'asından Kudüs-i Şerîf'e giden Protestan züvvârının (ziyaretçilerinin) icrâ-yı âyin eylemeleri için bir mahal (yer) inşâsının gerekliliğinden; Saltanat-ı seniyye ile dost devlet olan Haşmetlü İngiltere Kraliçesi arasındaki fevkelade ilişkiler neticesinde Protestanlara ayinlerini yapmak için bir mabet inşasına ruhsat verildiği* ifade ediliyordu. Protestanların müstakil bir kilise inşa etmelerine müsaade edilmesi, bir nevi tanınmaları anlamına geliyordu⁷³⁹.

İlk Anglikan Piskoposu olarak tayin edilen ve Yahudilikten ihtida eden Michael Salomon Alexander (1841-45)'ın temel vazifesi yerli Yahudileri Anglikan mezhebine geçirmektir. Alexander'dan sonra Anglikan Piskoposu olan Samuel Gobat (1846-79) da bu misyonu sürdürdü. İngiltere Konsolosu James Finn, 22 Eylül 1853 tarihinde İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning'e gönderdiği raporda, Kudüs Mesih Kilisesi'ne (Christ Church) İngiliz (Anglikan) cemaatinden 34'ü yetişkin, 18'i çocuk 52 kişinin; Alman (Lutheryan) cemaatinden 21 yetişkin 2 çocuk 23 kişinin yanı sıra Yahudi cemaatinden 32 yetişkin 27 çocuk 59 kişinin; Yerli Arap cemaatinden 20 yetişkin 22 çocuk 42 kişinin yani toplamda 107 yetişkin 69 çocuk olmak üzere 176 kişinin kayıtlı olduğunu rapor ediyordu⁷⁴⁰.

⁷³⁷ E. Demirkol, *age.*, s. 69.

⁷³⁸ Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem ...", s. 258, 259.

⁷³⁹ C.O.A., *HR.SYS.* 2923/80, M. 31 Aralık 1846.

⁷⁴⁰ B.N.A., *F.O.* 195/369, No. 30, James Finn-Stratford Canning, 22 Eylül 1853, s. 500-503.

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Anglikan misyonerlerin Filistin’de toplam 31 okulu bulunuyordu. 1886 yılında Kudüs’teki Anglikan kilisesi ile Lutheryan kilisesi arasındaki birleşme sona erdi ve iki kilise bu tarihten itibaren bağımsız olarak faaliyetlerini devam ettirdi⁷⁴¹ Nitekim bu tarihten itibaren Anglikanların temel endişesi, Yahudilerin din değiştirmelerini sağlamanın yanı sıra, kutsal topraklarda İngiliz nüfuzunu güçlendirmek oldu. Kutsal kentteki diğer kiliseler arasında Anglikan kilisesini olabildiğince temsil etmeyi, Doğu kiliseleri ile dostluk ilişkileri geliştirmeyi, Anglikan toplulukları için kilise inşa edilmesini ve papazlar temin edilmesini sağlamayı, Protestan inancını Protestan olmayanlara olabildiğince eksiksiz olarak anlatmayı, eğitim ve hastaların iyileştirilmesi yoluyla Protestan mezhebine gençleri kazandırmayı amaçlıyorlardı.

Genellikle Protestan mezhebine mensup kişiler yabancı devletlerin vatandaşı oldukları için, taleplerini Osmanlı makamlarına değil kentteki konsolos temsilcilerine iletiyorlardı. Kudüs Mutasarrıfı Ahmed Reşid Bey’in (1904-1906) ifadesiyle *Protestanlar hükümet için bir meşgale değildi*⁷⁴². Kudüs Protestanları, Ekim 1879 tarihinde İngiltere Konsolosu Noel Temple Moore’a hala kentteki idare meclisinde bir millet temsilcilerinin bulunmamasından yakınıyorlardı⁷⁴³. Bunun sebebi yüksek ihtimalle bir millet olarak kabul edilmelerine rağmen kentte belirli bir nüfus yoğunluğuna ulaşmamış olmalarından ileri gelmekteydi. Kente sonradan gelerek yer edinmeye çalışan pek çok cemaat gibi Protestanların da kendilerine ait ibadetgâh ve mezarlık talepleri bulunmaktaydı. 27 Şubat 1860 tarihinde İngiltere Konsolosu James Finn’e verdikleri bir dilekçe ile ibadet edebilecekleri halka açık bir kilise inşası için Osmanlı Sultanı’nın izin vermesini sağlamasını istediler⁷⁴⁴. Bu taleplerinin gerçekleşmesi ancak Sudan kanalının açılışının yapıldığı 1869 yılında Alman kralının Kudüs’ü ziyareti esnasında Muristan bölgesinde bir Alman Protestan merkezinin kurulmasıyla birlikte gerçekleşecekti. Nitekim 1871 tarihinde Reedemer Kilisesi de Almanya’nın himayesi sayesinde ibadete açıldı⁷⁴⁵.

Arapların Cebel-i Sıhyun, Yahudilerin Sion dedikleri dağlık alanda Protestanların ölülerini gömdükleri bir alan bulunmaktaydı. Bu alana zaman zaman

⁷⁴¹ Daphne Tsimhoni, “The Anglican (Evangelical Episcopal) Community in Jerusalem and the West Bank”, *Oriente Moderno, Nuova serie*, Anno 2 (63), Nr. 1/12 (Gennaio-Dicembre 1983), s. 250, 251.

⁷⁴² F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 85.

⁷⁴³ B.N.A., *F.O.* 195/1264, No. 12, Noel Temple Moore-Austen Henri Loyard, 1 Ekim 1879, sayfa numaralı.

⁷⁴⁴ B.N.A., *F.O.* 195/604, No. 4, James Finn-Henry Lytton Bulwer, 27 Şubat 1860, s. 461-464; B.N.A., *F.O.* 195/604, No. 17, James Finn-Henry Lytton, 19 Mayıs 1860, s. 575-584.

⁷⁴⁵ Y. Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem ...”, s. 258, 259.

başka cemaatlerin tecavüzleri sözkonusu olduğundan, tamamen mülkü kendilerine ait olan, duvarla çevrilerek sınırları tayin edilmiş bir mezarlıklarının olmasını talep ediyorlardı⁷⁴⁶. Ayrıca temel amaçları Yahudileri ve Doğu Hıristiyanlarını Anglikan mezhebine geçirmek olduğu için yerli Hıristiyanlar tarafından düşmanca karşılanıyorlardı. İngiliz konsoloslarının raporlarından hareketle, Protestanların misyonerlik faaliyetlerinin Ortodokslar ve Yahudiler arasında büyük bir öfkeye neden olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere Konsolosu James Finn, İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning'e gönderdiği 15 Temmuz 1851 tarihli raporunda, çocuklarını Protestan okuluna gönderen bir Yahudi'nin Hahambaşı'nın evine zorla getirilerek dövüldüğünü yazıyordu⁷⁴⁷. Benzer şekilde Kasım 1853 tarihinde Anglikan Piskoposu, Protestan mezhebine ihtida eden Arap Ortodoksların bir başka Arap Ortodoks tarafından saldırıya uğradıklarına dair İngiltere Konsolosu James Finn'e şikâyetinde bulunmuştu⁷⁴⁸. Protestanlar sayıca çok küçük bir azınlığı oluşturmalarına rağmen İngiltere ve Almanya'nın desteği sayesinde kentte etkinlik kurdukları kabul edilebilir. Nitekim oldukça küçük bir nüfusa sahip olmalarına rağmen kentte mezarlık alanına sahip olmaları, ibadethane açmaları da bu sayededir. Öyle ki, aşağıda görüleceği üzere Aşkenaz ve Mağrib Yahudileri bile, İngiltere ve Almanya tarafından himaye edilmelerine rağmen benzer ayrıcalıklara uzun yıllar sahip olamamışlardır.

2.1.5.5. Yahudiler

*“Yüz lira yardım bizi öyle bir sevindirmiştir ki, gece gündüz padişahımıza ettiğimiz duaları gözyaşları dökerek tekrar eyledik.”*⁷⁴⁹

Kudüs Yahudileri / 6 Mart 1891

Yahudilerin Osmanlı topraklarındaki varlığı İmparatorluğun kuruluş yıllarına kadar dayanıyordu. Bizans devrinden beri Anadolu'da yaşayan Yahudilerin yanı sıra⁷⁵⁰, 1363'te Edirne'nin fethini müteakiben çok sayıda Yahudi Osmanlı topraklarına göç etmişti. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine neden olan “lanetlenmiş” topluluk olarak

⁷⁴⁶ B.N.A., *F.O.* 195/292, No. 5, James Finn-Lord Palmerston, 5 Şubat 1848, s. 164-167; B.N.A., *F.O.* 195/604, No. 57, James Finn-James Harris, 7 Aralık 1858, s. 219-220; B.N.A., *F.O.* 195/1047, No. 15, Noel Temple Moore-Henri George Elliot, 4 Eylül 1874, sayfa numaralı.

⁷⁴⁷ B.N.A., *F.O.* 195/369, No. 10, James Finn-Stratford Canning, 15 Temmuz 1851, s. 29-44.

⁷⁴⁸ B.N.A., *F.O.* 195/369, No. 28, James Finn-George Villiers, 19 Kasım 1853, s. 573-578.

⁷⁴⁹ “Yüz lirâ ihsân-bahş cümlemizi öyle bir sevindirmiştir ki öteden beri gece ve gündüz velî-ni 'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerine edâ eylemekte olduğumuz du'â-yı vâcibü'l-ârâyı göz yaşları dökerek tekrâr eyledik...” Bkz. C.O.A., *Y.PRK.AZJ.* 18/67, H. 25 Receb 1308 / M. 6 Mart 1891.

⁷⁵⁰ Yasemin Avcı, “Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu”, *KÖK Araştırmalar*, C. 2, S. 2, Güz 2000, s. 122.

görmeleri nedeniyle 1376'da Macaristan'dan, 1394'te Fransa'dan, 15. yüzyıl başlarında Venediklerin eline geçen Selanik'ten, 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den kovulan Yahudiler Osmanlı topraklarına sığınmışlardı⁷⁵¹. Başta Selanik ve İstanbul olmak üzere Edirne, İzmir, Bursa, Manastır, Halep, Şam ve Kudüs, Yahudilerin Osmanlı topraklarında yoğun olarak buldukları yerlerdi⁷⁵². Tüm bu kentler içerisinde Kudüs, Süleyman mabedinin kalıntılarının bulunduğu, geçmiş yıllardaki Yahudi devletlerinin saltanatlarının temsil edildiği, *günün birinde muhakkak erişecekleri parlak istikbali müjdeleyen mukaddes bir yer*⁷⁵³ sayılmasından dolayı Yahudiler nezdinde ayrıcalıklı bir konuma sahipti.

20. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Kudüs'ünün Yahudi cemaatini -az sayıda Mağribî (Kuzey Afrikalı), Musta'rab (Araplaşmış) ve Karay Yahudisi bulunmakla birlikte⁷⁵⁴ - esas itibariyle Sefarad ve Aşkenaz toplulukları meydana getiriyordu. Bu iki cemaat geldikleri bölgeler ve tarihler, konuştukları diller, geçim kaynakları, gündelik yaşam alışkanlıkları ve ibadet şekilleri bakımından birbirlerinden oldukça farklıydı.

Sefarad cemaati; yerli Yahudilerin yanı sıra İslam ülkeleri, Kuzey Afrika, Balkanlar, Anadolu, eski Endülüs (İspanya) ve Portekiz'den Filistin topraklarına göç eden Yahudileri kapsıyordu. Aşkenaz cemaatini ise -daha eski devirlerde Kudüs'e yerleşenlerin yanı sıra- esas olarak 1882-1904 (birinci göç dalgası) ve 1904-1914 (ikinci göç dalgası) yılları arasındaki göç dalgaları ile Avrupa ve Rusya'dan bölgeye göç eden Yahudiler meydana getiriyordu⁷⁵⁵.

Aşkenazlar çoğunlukla Avrupa'dan geldikleri için Almanca ve İbranice karışımından oluşan Yidiş dilini kullanıyorlardı⁷⁵⁶. Sefaradlar birbirlerinden oldukça farklı bölgelerden farklı zamanlarda gelmelerinden dolayı İbero-Romence, Yunanca, Arapça, Osmanlı Türkçesi, Fransızca, İtalyanca gibi pek çok dilin karışımından oluşan

⁷⁵¹ Taner Aslan, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yapılan Yahudi Göçleri ve Alınan Tedbirler", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 241, 242; Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 22, 23; Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, Çev. Meriç Sobutay, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 5-24.

⁷⁵² Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 122.

⁷⁵³ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 80.

⁷⁵⁴ J. Barnai, *agm.*, s. 11-13.

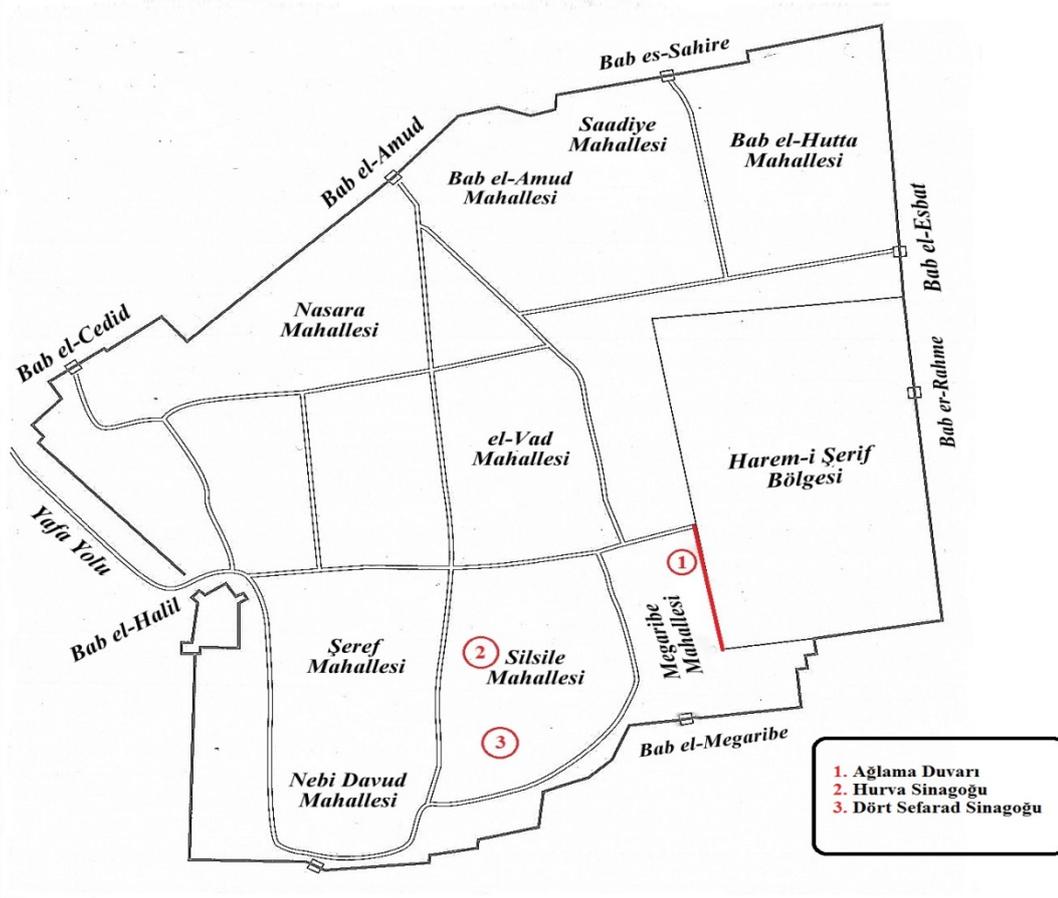
⁷⁵⁵ A. Jacobson, "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question'...", s. 108, 113, 114; Michael M. Laskier, "The Sephardim and the Yishuv in Palestine: The Role of Avraham Albert Antebi: 1897-1916", *Shofar, Special Issue: Sephardi Jewry Before and After 1492: A contribution to the Quincentennial Anniversary of the expulsion of the Jews from Spain*, Vol. 10, No. 3, Spring 1992, s. 113, 114.

⁷⁵⁶ Y. Wallach, "Jerusalem between Segregation...", s. 212.

Judezmo dilini geliştirmişlerdi. Kutsal metinleri tercüme etmek içinse Judezmo'nun bir çeşidi olan Ladino'yu kullanıyorlardı⁷⁵⁷.

Kudüs'ün Yahudi sakinleri eski şehirde bilhassa ikinci tapınaktan geriye kaldığına inanılan Batı (Ağlama) duvarının yamaçlarında yoğunlaşmışlardı. Öte yandan dört Sefarad sinagoğunun oluşturduğu bir kompleks, Haham Yehuda Hasid'in Hurva harabeleri Yahudilerin Kudüs'te eski kentte yaşadıkları diğer yerleşim yerleriydi⁷⁵⁸. 19. yüzyılın sonlarından itibaren bölgeye göç eden Aşkenaz Yahudileri, surların içinde Müslümanların yoğun olarak buldukları Bab el-Hıtta ve el-Vad mahallelerine yerleşmişlerdi⁷⁵⁹.

Plan 10: Eski Kentte Yer Alan Başlıca Yahudi İbadetgâhları ve Yerleşim Alanları

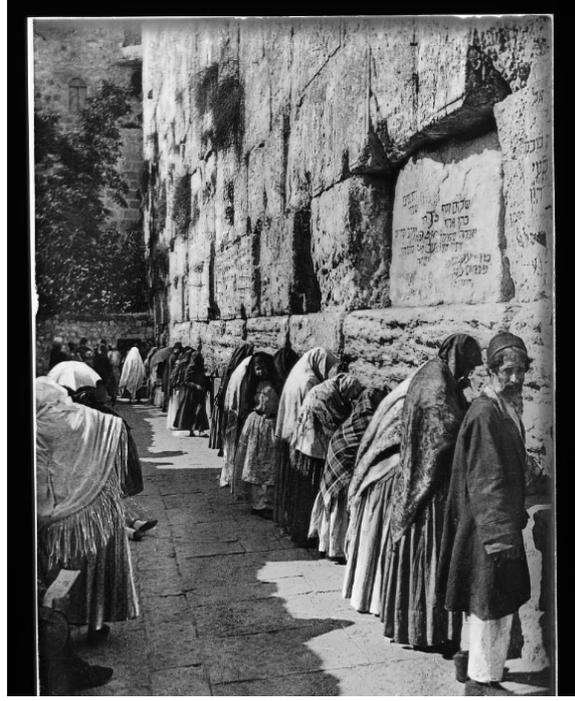

⁷⁵⁷ David M. Bunis, "Judezmo: The Jewish Language of the Ottoman Sephardim", *European Judaism: A Journal for the New Europe*, Vol. 44, No. 1, The State of Ladino Studies II (Spring 2011), s. 22.

⁷⁵⁸ Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem...", s. 255, 256.

⁷⁵⁹ Y. Wallach, "Jerusalem between Segregation...", s. 210.

Fotoğraf 3: Ağlama Duvarı Önünde İbadet Eden Yahudiler⁷⁶⁰

Eski ve yeni şehirde yaşayan Yahudilerin tamamı Osmanlı tebaası olmadıkları için Kudüs'ün Yahudi cemaatinin nüfusuna dair kesin rakamlar vermek mümkün değildir. 1881 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Kudüs merkez kazasında 7.105; 1906 tarihli nüfus sayımına göre ise 7.068 Yahudi'nin Osmanlı tabiiyetinde bulunduğu kaydedilmiştir⁷⁶¹. Bununla birlikte İngiliz konsolosluk raporlarından hareketle Kudüs kentindeki Yahudi nüfusunun 1864 yılında 8.000 ila 9.000 arasında olduğu öğrenilmektedir⁷⁶².

19. yüzyılın ikinci yarısı ve bilhassa 20. yüzyıl başlarında Kudüs'te yaşayan Yahudilerin büyük bir çoğunluğunu farklı ülkelerden Kudüs'e gelerek yerleşmiş ecnebi Yahudiler meydana getiriyordu. Çoğunlukla yabancı devlet vatandaşı olan Aşkenazlar, konsolosların ve kapitülasyon anlaşmalarının himayesine bağımlıydılar. Aşkenazların tersine Sefaradların büyük bir çoğunluğu Osmanlı tebaasıydı. Bu bakımdan hukuki olarak doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağılıydılar⁷⁶³.

⁷⁶⁰ 1900-1946 Tarihleri Arası. Bkz. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

⁷⁶¹ *Suriye Vilayet Salnamesi*, 1288/1871, s. 149-156; K. Karpat, *age.*, s. 302-313, 350-355.

⁷⁶² B.N.A., *F.O.* 195/808, No. 10, Noel Temple Moore-L. Bulwer, 31 Mayıs 1864, s. 142-151'den aktaran Albert M. Hyamson (Ed.), *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine 1839-1914*, Cilt 1, O.B.E., F.R. Hist.S., The Jewish Historical Society of England 1919, s. 331.

⁷⁶³ A. Jacobson, "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question'...", s. 108.

İki cemaati birbirlerinden ayıran temel özelliklerden bir diğeri, gelir kaynaklarıydı. Gündelik yaşamlarının önemli bir bölümünü ibadete ayıran Aşkenazlar, büyük ölçüde Avrupa'daki Yahudilerden (Diaspora) gelen sadakalara bağımlı yaşıyorlardı⁷⁶⁴. Paylaştırılmış, bölünmüş anlamlarına gelen “halukah/haluka” kelimesiyle adlandırılan sadaka sisteminin temelinde Kudüs topraklarında yaşayan Yahudilerin fakirliğinin başka bölgelere göre daha öncelikli görülmesi, öte yandan kutsal topraklardaki Yahudilerin bilgelerin mezarlıklarını korudukları düşüncesi yatıyordu. 16. yüzyılda daha ziyade ilim adamlarını ve çok fakir olanları desteklemek amacıyla kurulan haluka sistemi, zamanla kutsal topraklarda yaşayan Aşkenaz Yahudilerinin tamamını kapsayacak şekilde genişleyerek onları tembelliğe itmişti⁷⁶⁵. Öte yandan kentte varis bırakmadan ölen Yahudilerin sermaye ve mülkleri cemaat sandıklarına aktarılıyor; tüm bu sadaka ve miraslar, ihtiyaç sahiplerine borç vermek, vergileri ödemek, maaşları karşılamak, günlük faaliyetleri yürütmek ve kamu kurumlarını idame ettirmek için kullanılıyordu. Ayrıca Kudüs'e göç eden Yahudi muhacirler, göç etmeden evvel paralarını banka fonlarına yatırıyor, bu fonlarda biriken faizden faydalanıyorlardı⁷⁶⁶.

Aşkenazların tersine Sefaradlar tek meşguliyetin din olmadığını düşünerek dini faaliyetlerle ekonomik faaliyetleri birarada yürütüyorlardı⁷⁶⁷. Aşkenazlara kıyasla daha önceki yüzyıllarda kutsal topraklara geldikleri için mevcut Yahudi toplulukları ile kaynaşıp asimile olarak “yerel” bir Yahudi cemaati meydana getirmişlerdi. Bu sebeple genellikle Arapça biliyor, Müslüman ve Hıristiyan komşuları ile sosyal ilişkilerinin yanı sıra ortak ekonomik faaliyetlerde bulunuyorlardı⁷⁶⁸.

Yahudi cemaatlerinin her biri kendi hahamları önderliğinde teşkilatlanmışlardı. Yahudi hahamları, vaaz vermek, cenaze ve evlilik merasimlerini yönetmek, ilkokulların ve yeşiva denilen yüksekokulların idaresini üstlenmek, Bet-din denilen mahkemelere başkanlık etmek gibi din, hukuk ve eğitim sahalarında pek çok görev ve sorumluluğa sahipti⁷⁶⁹. Hahamlar, Rum, Latin ve Ermeni patriklerinden farklı bir statüde bulunuyorlardı. Patrikler Osmanlı Sultanı'nın beratıyla tayin edilen “devlet memurları”

⁷⁶⁴ A. Jacobson, “Sephardim, Ashkenazim and the ‘Arab Question’...”, s. 109, 110; A. Schölch, “Jerusalem in the 19th Century...”, s. 235.

⁷⁶⁵ Cecil Bloom, “The Institution of Halukkah: A Historical Review”, *Jewish Historical Studies*, Vol. 36 (1999-2001), s. 1-3.

⁷⁶⁶ J. Barnai, agm., s. 11-13.

⁷⁶⁷ A. Jacobson, “Sephardim, Ashkenazim and the ‘Arab Question’...”, s. 109, 110.

⁷⁶⁸ Y. Wallach, “Jerusalem between Segregation...”, 212; Sefarad ve Aşkenaz toplulukları arasındaki farklılıklar için ayrıca bkz. S. J. Shaw, *age.*, s. 70-75.

⁷⁶⁹ Y. Avcı, “Tanzimat Reformları ve Osmanlı...”, s. 122.

gibiydi. Buna karşılık 1845 yılında Abraham Levi'nin Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Yahudilerin başhahamı tayin edilmesine kadar hahamlar bizzat Yahudi cemaati tarafından seçiliyor ve hahambaşılar arasında öncelik esasına dayalı hiyerarşik bir yapı bulunmuyordu⁷⁷⁰.

Cemaatin “kendi kendini yöneten” ve değerlerini dışarıdan gelebilecek her türlü tehdide karşı koruma eğilimi gösteren kapalı toplumsal yapısı⁷⁷¹ nedeniyle, Osmanlı hükümeti ile “sınırlı” irtibatlarını genellikle hahamların vekaletiyle dolaylı olarak sürdürüyorlardı. Kudüs Hahambaşısı cemaatinden alınan cizye vergilerinin düşürülmesi için hükümete talepte bulunduğu gibi⁷⁷², 1891 yılında II. Abdülhamid Kudüs kentindeki fakir Musevilere yüz lira ihsanda bulunduğu, hahambaşı kendi cemaatinin ileri gelenleriyle birlikte Sultan'a memnuniyetlerini iletmişti⁷⁷³. Bu tarihten bir yıl evvel azledilmiş Kudüs Mutasarrıfı Reşad Paşa'nın (1889-1890) maaşının 10.000 kuruş olduğu göz önüne alındığında⁷⁷⁴, Sultan'ın Kudüs Yahudi cemaatine mutasarrıfın bir aylık maaşını verdiği anlaşılır⁷⁷⁵. Kentteki Yahudi cemaatini halukkah yardımlarıyla himaye eden Avrupalıların politikalarına karşılık, II. Abdülhamid ihsanlarıyla Osmanlı tebaası olan Yahudileri himaye politikası güdüyordu.

Hahambaşılar, maddi beklentilerle hükümet merciilerine başvurmalarının yanı sıra, kentte asayiş sağlayan Kudüs mutasarrıflarını hükümet merkezine övmek hususunda diğer cemaatlerin liderleriyle birlikte kent eşrafına destek veriyordu. Böylelikle diğer cemaat liderleri gibi kentteki nüfuzunu vurgulamış oluyordu. 1845 yılında Kudüs Mutasarrıfı Ali Paşa'nın asayiş sağlamadaki başarısını öven dilekçeye kent eşrafından 37 kişi; Rum, Ermeni ve Latin cemaatlerin vekillerinin yanı sıra Yahudi hahamı da dâhil olmuştu⁷⁷⁶. Keza aynı sebeple Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa'nın lehinde gönderilen 27 Şubat 1857 tarihli dilekçe, kent eşrafından 15 kişiye Yahudi, Rum, Ermeni ve Latin cemaat temsilcilerinin iştirak etmesiyle gönderilmişti⁷⁷⁷. Öte

Resim 14: Yahudi Hahamının Mührü:
*Bende-i Vekil-i
Millet-i Yahud
Haim Şerizi*
(C.O.A., A.MKT.UM.
271/99, H. 3 Receb
1273 / M. 27 Şubat
1857)

⁷⁷⁰ Y. Besalel, *age.*, s. 268.

⁷⁷¹ Y. Avcı, “Tanzimat Reformları ve Osmanlı...”, s. 122, 123.

⁷⁷² C.O.A., *İ.DH.* 47/2327, H. 22 Ramazan 1257 / M. 7 Kasım 1841.

⁷⁷³ C.O.A., *Y.PRK.AZJ.* 18/67, H. 25 Receb 1308 / M. 6 Mart 1891.

⁷⁷⁴ İ. Satış, “Kudüs Mutasarrıfları...”, s. 571.

⁷⁷⁵ 1 Osmanlı lirası 100 kuruşa karşılık gelmektedir.

⁷⁷⁶ C.O.A., *İ.DH.* 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845.

⁷⁷⁷ C.O.A., *A.MKT.UM.* 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857.

yandan Yahudi hahamların doğrudan kent eşrafını ilgilendiren konularda da eşrafa destek vermesi hayli dikkat çekicidir. 1881 yılında kutsal yerlerde gereken bakımları yapmak üzere kent eşrafından Celaleddin Efendi'nin tayin edilmesini talep eden dilekçeye Yahudi hahamı da dâhil olmuştu. Kent eşrafının kendilerini uzun uzadıya *Kudüs-i Şerif-i sa'âdet-redifde sâkin ve mutavattın olan bi'l-cümle 'ulemâ ve mütehayyizîn ve füzelâ ve müderrisîn ve e'imme ve hutebâ ve vücûh-ı ahâlî ve kâffe-i mütekellimîn* olarak tanımladıkları bu dilekçelerde, Yahudilerin tıpkı diğer gayrimüslim cemaatler gibi “reaya kulları” olarak ifade edilmesiyle yetinilirdi⁷⁷⁸.

Diğer yandan kentte Hıristiyanlara mahsus olan Paskalya yortusunun veya Müslümanlara mahsus olan Nebi Musa ziyaretlerinin sorunsuz bir şekilde geçmesinden duyulan memnuniyeti ifade eden dilekçelere dahi Yahudi cemaat temsilcilerinin katılımı söz konusudur. Öyle ki, söz konusu ziyaretlerin herhangi bir sorun yaşanmadan geçmesinden ötürü Kudüs kentlilerinin biraraya gelerek Sultan'a teşekkürlerini sundukları 7 Haziran 1855 tarihli dilekçeye mühür basan 38 kişi arasında Yahudi hahamı da bulunuyordu⁷⁷⁹. Zira kentte Yahudilere yönelik şiddet eylemlerine sahne olabilen Paskalya yortusunun sıkıntısız geçmesi Yahudiler için de önem arz ediyordu. İngiliz konsoloslarının raporları, Paskalya ayını esnasında Kamame Kilisesi'ne girdikleri için Hıristiyan cemaatler tarafından dövülen Yahudilere dair malumatla doluyordu⁷⁸⁰. Ayrıca ilk kez Rum kilisesi tarafından ortaya atılan “Yahudilerin Hamursuz bayramında şarap ve mayalanmamış ekmek (matzoh) yapımında kaçırıp öldürdükleri Hıristiyan çocukların kanlarını kullandıkları”na dair “kan iftiraları” veya “ayin cinayetleri” iddiaları⁷⁸¹, pek çok yerde olduğu gibi Kudüs'te de görülüyordu. 13 Mart 1847 tarihinde İngiltere Konsolosu James Finn, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a gönderdiği raporunda, ayağı kesilen Hıristiyan bir çocuğun Yahudi bir çocuğun kendisine bıçakla saldırdığını iddia etmesi üzerine, *Yahudi halkına karşı Paskalya ayinlerinde Hıristiyan kanı kullandıkları iftira suçlamasını yeniden canlandırmak için çaba sarfedildiğini, Kudüs'te ölü bir fanatizmin yeniden canlandırılmaya çalışıldığını* rapor ediyordu⁷⁸².

Dikkati çeken bir diğer husus bu dilekçelere Yahudi cemaatinden kimselerin katılmadığı, Yahudilerin hahamları vasıtasıyla temsil edildiğidir. Yahudilerin,

⁷⁷⁸ C.O.A., *Y.A.RES.* 13/56, H. 5 Zi'l-hicce 1298 / M. 29 Ekim 1881.

⁷⁷⁹ C.O.A., *İ.HR.* 121/6015, 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855.

⁷⁸⁰ Bkz. B.N.A., *F.O.* 195/292, No. 16, James Finn-Stratford Canning, 26 Nisan 1848, s. 213-220.

⁷⁸¹ S. J. Shaw, *age.*, s. 5, 6.

⁷⁸² B.N.A., *F.O.* 195/292, No. 12, James Finn-Lord Palmerston, 13 Mart 1847, s. 28-29.

liderlerinin temsiline ihtiyaç duymaksızın dilekçelere dâhil olmaları ise nadir de olsa rastlanılan bir durumdu. 7 Haziran 1884 tarihinde Kudüs'ün Müslüman ve Yahudi cemaatlerinden 328 kişi tarafından Kudüs'te reji usulünün kaldırılması talebiyle Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen dilekçe, bu hususun önemli bir örneğidir. Zira 1854 yılında Kırım Harbi'nin yarattığı bütçe açıklarını kapatmak için Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne (Genel Borçlar İdaresi) bırakılan vergi gelirlerinden birisini tütün gelirleri meydana getiriyordu. Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l-menfaa Reji İdaresi, halk arasında kısaca reji idaresi olarak adlandırılırdı.⁷⁸³ Müslümanlar ve Yahudiler dilekçelerinde; *tütün rejisinin sattığı ürünlerin gerek içim gerekse kokusu bakımından iğrendirici olduğundan* yakılarak, kendi yerli tütünlerinin üretilmesine izin verilmesini isteyeceklerdi. Dilekçede kendilerini “Kudüs ahalisi”, “emin kulları” olarak ifade etmişler, üstelik dilekçeyi yerel konuşma dili olan Arapça ile kaleme almışlardı⁷⁸⁴. Ayrıca tütünleri için “mahsulat-ı dâhiliyemiz” ifadesini kullanmaları tarımsal üretimi birlikte gerçekleştirdiklerine, dolayısıyla ekonomik konularda ortaklıklarına işaret edebilir.

Tahmin edileceği üzere kent eşrafı ve diğer gayrimüslim cemaat liderlerinin birlikte gönderdiği dilekçelere katılım gösterenler Sefarad Yahudileridir. Zira yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları için ortak dertler edinmişlerdi. Buna karşılık 19. yüzyılda göç ederek kente gelen muhacir Yahudilerin yerli Yahudilerden farklı telaşları ve amaçları bulunmaktaydı. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ecnebi Yahudilerin Kudüs kentindeki beklentilerinin önemli bir kısmını kendilerine ait ibadethane ve mezarlık talepleri meydana getiriyordu. Farklı ülkelerden Kudüs'e gelen Yahudiler, kentte kendilerine bir yer açarak nüfuz sahibi olmaya çabalıyorlardı. Yalnızca 1892-1904 yılları arasındaki birinci göç dalgası ve 1904-1914 yılları arasındaki ikinci göç dalgası gelen Yahudilerinin değil, Fas, Tunus, Cezayir gibi çeşitli Kuzey Afrika ülkelerinden gelen Mağrib Yahudilerinin de temel sıkıntısı kendilerine ait sinagoglarının bulunmamasıydı. Müstakil bir sinagoğa sahip olmak, kentte müstakil bir cemaat olarak tanınmak anlamına geliyordu. Dil ve lehçelerine yabancı oldukları Sefaradların sinagoglarında yine Sefaradların kutsal kitaplarıyla ibadet etmek zorunda kalmaları sorun teşkil ediyordu. Mevcut sinagogların tamir edilmesi veya yenilerinin yapılması veyahut da yeni mezarlıkların açılması devletin izin ve onayını gerektirdiğinden

⁷⁸³ Erdoğan Keskinç, “ Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi”, *Liberal Düşünce*, Bahar (1999), s. 151-156.

⁷⁸⁴ C.O.A., *HR.TO.* 389/101, M. 7 Haziran 1884.

Osmanlı hükümetine başvurmak mecburiydi. Osmanlı tebaası olmayan Yahudiler, kentteki yabancı devlet konsoloshanelerine müracaat ederek Osmanlı hükümeti ile aralarında arabuluculuk etmelerini talep ediyorlardı. Suriye, Avrupa ve Afrika'nın bazı bölgelerinde yaşayan Mağrib (Afrika) kökenli Yahudilerden 56 aile, 11 Nisan 1850 yılında İngiltere Konsolosu James Finn'e verdikleri dilekçe ile Kudüs'te kendilerine ait bir sinagog kurma talebinde bulunmuşlardı. Mağrib Yahudileri, kendilerine ait sinagogları olmadığı için Sefaradların sinagoglarında ibadet etmek zorunda kalıyorlardı. Sefaradlar ile farklı geleneklere ve dini ritüellere sahip buldukları gibi, farklı lehçeleri konuştuklarından ibadet esnasında edilen duaları anlamıyorlardı. İfade ettikleri üzere *kimse, duaları anlamadan Tanrı'ya dua etmeye cesaret edemezdi*. Daha önceki başvuruları Kudüs'te yeterli sayıya ulaşmadıkları gerekçesiyle reddedilmişti. Artık yeterli sayıya ulaştıklarından dolayı İngiliz Konsololuğu'na müracaat ederek satın aldıkları bir arsa üzerinde kendilerine ait bir sinagog inşa edebilmeleri için İstanbul'dan bir ferman çıkarılmasını sağlamasını istediler: *Mümkünse İstanbul'dan bir ferman edinip kendimiz için bir sinagoğa sahip olmamıza müsaade edin*. Daha önce aynı taleple Fransız konsolosuna yaptıkları müracaat reddedildiği için bu defa İngiliz konsolosuna başvuruyorlardı. James Finn, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a gönderdiği raporda Mağrib Yahudileri için *Yahudi merasimleri, gelenekleri ve yasalarında değişiklik yaparak dini muhalefet yaratma niyetleri yoktur* diyecekti.⁷⁸⁵ Yine bir grup Aşkenaz Yahudisi 13 Temmuz 1854 yılında James Finn'e başvurarak tıpkı Sefaradlar gibi kendilerine ait bir sinagoglarının olmasını istemişlerdi⁷⁸⁶. Buna karşılık Sefarad Yahudileri, kendi nüfuzları sarsılır düşüncesiyle Aşkenaz ve Mağrib Yahudilerinin beklentilerinden endişe duyuyorlardı.

Himaye altındaki muhtelif Yahudi cemaatlerin İngiliz konsolosuna verdikleri dilekçelerde kendilerini “vatandaşlığa kavuşturulmuş İngiliz sömürge tebaaları”, “itaatkar hizmetkarlarınız”, “Britanya'nın sadık ve milli tebaa”ları olarak tanıtmaları⁷⁸⁷ hayli dikkat çekicidir. Yahudilerin ibadetgâh talepleri yalnızca konsolosluk makamları ile sınırlı olmayıp, zaman zaman Osmanlı hükümetine başvurduklarına da şahit olunuyordu. Rusya'dan Kudüs'e göç eden Gürcü (Aşkenaz) Musevileri ise Şura-yı Devlet'e gönderdikleri bir dilekçe ile kendilerine ait bir mezarlık talebinde bulunmuşlarsa da, Şura-yı Devlet tarafından 25 Ocak 1897 tarihinde, *her cemaatin*

⁷⁸⁵ B.N.A., *F.O.* 195/292, No. 3, James Finn-Lord Palmerston, 6 Nisan 1850, s. 639-645.

⁷⁸⁶ B.N.A., *F.O.* 195/445, No. 23, James Finn-Stratford Canning, 13 Temmuz 1854, s. 115-129.

⁷⁸⁷ B.N.A., *F.O.*, 195/2377, No. 34, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 23 Mayıs 1911, s. 152-155.

*mensup olduğu millet kabristanına ölülerini defnetmelerine, ayrıca bir makber tahsis edilmesine müsaade edilmemesine karar verildi*⁷⁸⁸.

1882-1904 tarihli birinci göç dalgası ve 1904-1914 tarihli ikinci göç dalgası ile kente gelen Yahudiler, ilerleyen başlıklarda daha ayrıntılı ele alınacağı üzere yabancı devletler tarafından himaye edildikleri için kısa zamanda kent surlarının dışında yeni yerleşim yerleri kurmayı başarmışlardı. Göç dalgalarından sonra Kudüs'e gelen ecnebi Yahudilerin bina veya kanalizasyon inşa etmek için ruhsat talepleri ile Kudüs Belediye Meclisi'ne müracaat ettiklerine dair kayıtlar mevcuttur. Elmeccr, Yakop Roz Yaşua el-Saati, Musa Mndel, David Yedrimin ve Yaşua El-Sayığ isimli 5 Yahudi, Mehane Yuda aslı şirketin kirli su tahliyesi için maliyetlerini kendilerinin karşılayacağı bir lağım ve kanalizasyon inşası talebiyle 28 Ekim 1903 tarihinde Kudüs Belediye Meclisi'ne başvurudular. Evlerde biriken kirli sular yalnızca toprağa ve yola dökülerek kötü kokuların yayılmasına neden oluyor, öte yandan halk sağlığını tehdit ediyordu⁷⁸⁹. Keza 23 Kasım 1908 tarihinde 3 Yahudi ev inşa etme talebiyle Kudüs Belediye Meclisi'ne başvuracaklardı. Nihayetinde talepleri de kabul edilmekteydi⁷⁹⁰. Avrupa'dan gelen Yahudiler nisbeten daha iyi yaşam koşullarına alışmışlardı. Maddi bakımdan yabancı devletler tarafından desteklendikleri için kentte yaşam koşullarını iyileştirecek imkanlara sahiplerdi. Öte yandan çalışkan ve maharetli oldukları için kısa zamanda hastahaneleri, mektepleri, manavları ve benzeri kamu yapılarıyla özerk yeni mahalleler kurmayı başarmışlardı. Sözkonusu mahaller, surların içerisindeki eski kentin mahallelerinden farklı olarak daha homojen bir yapıya sahipti. Surların dışındaki yeni şehrin Raheliye, İsrailiyye, Cedide, Tavahin, Ukaşa, Buhariyye, Birka, Tulu el-Masabin gibi yalnızca Yahudilere ev sahipliği yapan pek çok mahalleden söz etmek mümkün hale gelmişti⁷⁹¹.

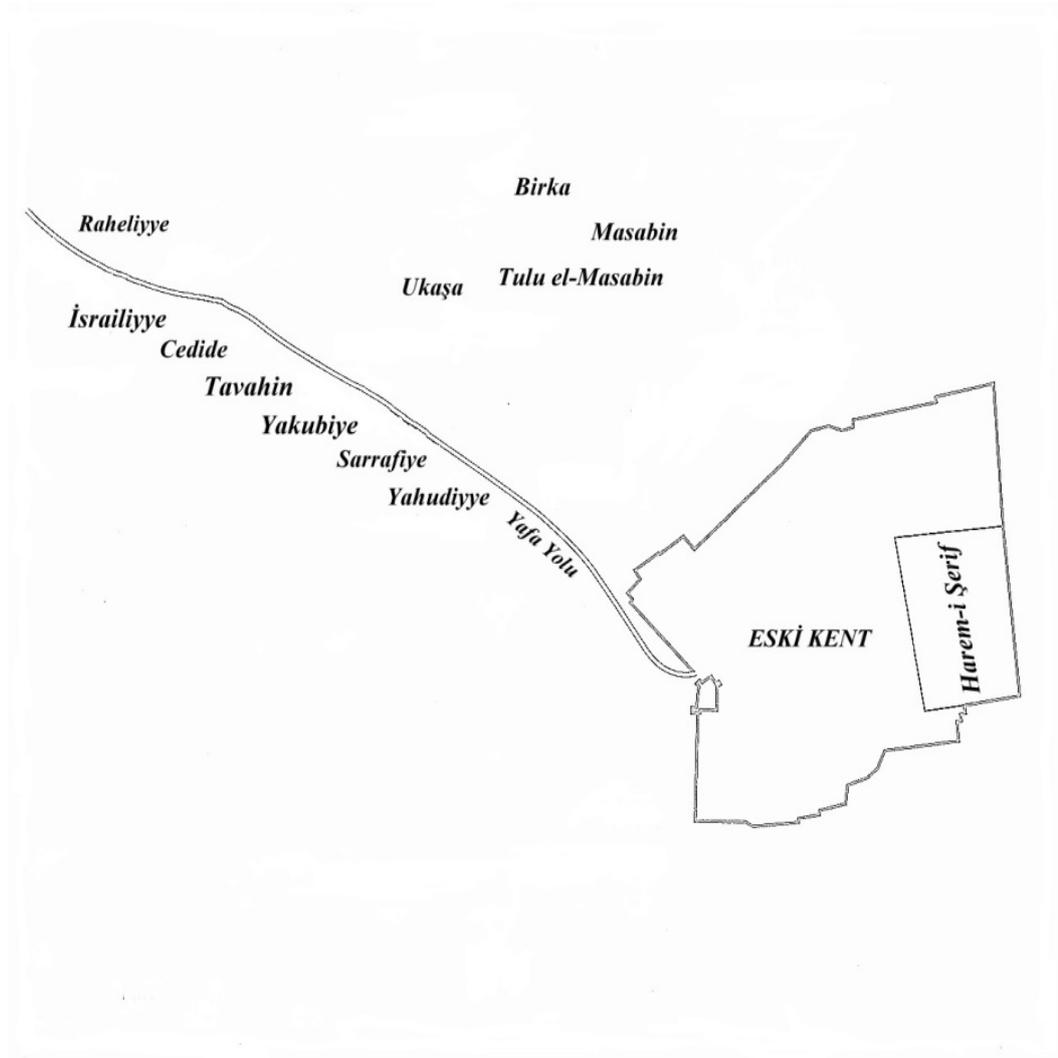
⁷⁸⁸ C.O.A., ŞD. 2287/11, H. 11 Safer 1315 / M. 12 Temmuz 1897.

⁷⁸⁹ K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. IX, Sayfa No. 14a, Hüküm No. 1863, R. 15 Teşrin-i Evvel 1319 / M. 28 Ekim 1903.

K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. XII, Sayfa No. 27a, Hüküm No. 2523, R. 10 Teşrin-i Sâni 1324 / M. 23 Kasım 1908.

⁷⁹¹ M. U. Campos, *age.*, s. 28.

Plan 11: Yeni Kentte Yahudilere Mahsus Bazı Homojen Mahalleler

1908 devrimine gelindiğinde kutsal kentin Yahudi cemaatleri, yerli Yahudiler ve yabancı/muhacir Yahudiler olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. 1908 devrimi diğer cemaatler içerisinde olduğu gibi Yahudi cemaatlerin arasındaki ayrılıkları da derinleştirdi. Kutsal topraklarda “ulusal bir ev” kurma ideali olan Siyonizm, Aşkenaz ve Sefarad cemaatleri içinde fikir ayrılıklarına neden oldu. Genel olarak Sefarad Yahudileri, Osmanlı ülkesine bağlılığa inanıyor, Filistin’i hem Yahudiler hem de Araplar için ortak bir anavatan olarak kabul ediyordu. Buna karşılık Aşkenazlar ise topraklarına kavuşma vesilesi olarak görüyordu⁷⁹². Devrimin ardından Kudüs Yahudilerinin Siyonist, anti-Siyonist, ılımlı-Siyonist ve Hahambaşılık makamı olarak bir kez daha kamplaşmasıyla birlikte kamusal alana yeni aktörler dâhil oldu.

⁷⁹² Michelle U. Campos, “Beloved Ottomania” and “The Land of Israel”: The Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine’s Sephardi Jews, 1908-13”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37, No. 4 (Nov., 2005), s. 461, 462.

Siyonist Yahudileri ağırlıklı olarak Aşkenaz Yahudileri meydana getiriyordu. Siyonizmi desteklemeyen Sefarad ve Mağrib Yahudilerini hedef alıyorlardı. Filistin'e yeni gelen Rus Siyonist muhacirleri (yishuv'un yeni sakinleri), Sefaradların aksine nadiren Osmanlı vatandaşlığına geçmeleri nedeniyle Siyonizme daha meyilliydiler⁷⁹³. Bununla birlikte az sayıda Sefarad Yahudisi de Siyonizmi destekliyordu. Keza bu grubu 1869 yılında Antep'te Sefarad bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen, 1897-1914 yılları arasında Kudüs Koloni Derneği'nin temsilcisi, aynı zamanda Filistin'deki Alyans okullarının delegesi olan Albert Antebi temsil ediyordu. Yahudi kolonizasyonu için siyasi ve mali yardımları ile adından söz ettiren Antebi, Araplar tarafından "Reisü'l-Yahud" olarak adlandırılır ve hiç sevilmezdi⁷⁹⁴.

İkinci grup olan anti-Siyonistleri, Avrupalı Siyonist Yahudileri toplumsal dengeyi tehdit eden "baş belaları" olarak gören, Osmanlılık idealine bağlı Sefarad ve Mağrib Yahudileri meydana getiriyordu. Aşkenazların tersine Sefaradların Osmanlılık idealine bağlı olmalarının tarihsel nedenleri vardı. 15. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelerek Osmanlı hoşgörüsü ile karşılaştıkları için "tarihsel kurtarıcıları" olarak Osmanlı Devleti'ne şükran ve minnet duyuyorlardı. Müslüman topluma entegre oldukları için onlarla ortak hareket etmeyi Yahudi çıkarlarını korumanın en iyi yolu olarak görüyorlardı. Bu sebeplerle rejimin sadık destekçisi olmuşlardı. Grubun sözcülüğünü Osmanlı parlamentosu için aday gösterilen Abraham Levi başta olmak üzere David Yellin, Haim Miklin gibi kişiler yapıyorlardı. Devrimin ardından hemen Osmanlı Yahudileri Cemiyeti'ni kurarak tüm Yahudileri Osmanlı vatandaşlığında birleştirmeyi amaçladılar⁷⁹⁵.

Üçüncü grup olan ılımlı-Siyonistleri ise hem Siyonizme hem de Osmanlılık idealine inanan Sefarad ve Mağrib Yahudileri meydana getiriyordu. Bu grubu diğerlerinden ayıran özellik, bir Musevi devletinin kurulmasını desteklemeleri ancak Arap komşularıyla bölünmeyi tasvip etmemeleriydi⁷⁹⁶. Bu grubu, Mağrib kökenli Osmanlı Yahudisi olan ve 1913 yılında günlük bir Arapça gazete olan Savt el-Osmaniye'yi çıkararak, yine aynı yıl ha-Magen (Kalkan) isimli derneği kuran Simon Moyal ve Nissim Malul temsil ediyordu. İbranicenin yeniden canlandırılmasının milli uyanışın birincil koşulu olduğuna inanan hâkim Siyonist görüşün aksine, Araplar ile Yahudiler arasında köprü kuracak olan anahtarın Yahudilerin Arapça öğrenmesi

⁷⁹³ M. U. Campos, "Beloved Ottomania" and "The Land...", s. 466.

⁷⁹⁴ M. M. Laskier, agm., s. 113-115.

⁷⁹⁵ M. U. Campos, "Beloved Ottomania" and "The Land...", s. 462-467.

⁷⁹⁶ B. Der Matossian, agm., s. 182.

olduğuna inanıyorlardı. Arapları Yahudilere, bilhassa Siyonistlere karşı kışkırtanların Hıristiyan Araplar olduklarını düşünüyorlardı. Bu anlamda onların görüşleri, ikinci göç dalgası ile gelen Siyonistlerden tamamen farklıydı ve Osmanlı İmparatorluğuna sadık Siyonist düşüncenin de var olabileceğinin tipik bir göstergesiydi⁷⁹⁷.

Kudüs Hahambaşılık makamı, Siyonizmin Arap nüfusu öfkeliendireceğinden ve Osmanlı hükümeti ile Yahudi cemaati arasında ayrılıklara neden olacağından endişeleniyordu. Ne var ki, hahambaşılık makamı Kudüs Yahudi cemaati nezdinde “yukarıdan aşağıya” dayatılan ve “yoktan var edilen” bir makam olarak görülerek uzun yıllar kabul görmedi. Öte yandan 1908 devriminin ardından bu makama kimin geleceği Yahudiler arasındaki rekabetin yeni bir veçhesini meydana getirdi. Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Ermeni Patrikhanesi’ndeki patrik seçimlerine benzer şekilde Yahudi hahambaşısının seçilmesi hususunda da ayrılıklar meydana geldi. Hahambaşılık makamına gelmek, Siyonist Yahudiler ile Alyans mensubu Yahudiler arasında rekabet alanı yarattı. Bir grubun desteklediği hahamın atanması diğer grubun telgraflar göndermelerine ve gösteriler düzenlemelerine neden oluyordu⁷⁹⁸.

1908 devriminden sonra ecnebi Yahudilerin göçleri, toprak satın almaları, ibadetgâh ve mezarlık talepleri, sadece yerli Müslümanların değil Hıristiyanların ve hatta Yerli Yahudilerin de muhalefeti ile karşılaşacaktı. Buna karşılık arşivlerde Kudüs Yahudi cemaatlerinin –Osmanlı tebaası yahut ecnebi- siyasal ve toplumsal beklentilerini yansıtan dilekçelere rastlanılmamıştır. Ecnebi Yahudilerin görüşlerini dilekçelerden ziyade gelişen basın yoluyla ifade ettikleri dikkati çekmektedir. Farklı Yahudi cemaatlerin çıkardıkları gazeteler siyasal hedeflerinin ve toplumsal beklentilerinin sözcüleriydi. 1863 yılında Kudüs’te yayınlanmaya başlayan Havatselet gazetesi Aşkenazların yayın organı olup, Yahudi kolonilerinin kurulmalarına destek verdi. Benzer şekilde 1876-1911 yılları arasında Kudüs’te yayınlanan, Yahudi halkının ve dilinin yeniden canlandırılmasını amaçlayan Ha-Tsevi gazetesi, Yahudi muhacirlerin yayın organıydı. Gazetenin etkilemeye çalıştığı hedef kitlesi ise Sefarad Yahudileriydi. 1907 yılında yayınlanmaya başlayan ha-Po’el ha-Tza’ir gazetesi ikinci göç dalgası ile gelen Yahudilerin sözcüsüydü. 1909-1917 yılları arasında yayınlanan ha-Herut isimli

⁷⁹⁷ Abigail Jacobson, “Arapça Yazan Yahudiler: Şimon Moyal, Nissim Malul ve Karma Filistin/Eretz İsrail Bölgesi”, *Jön Türklerin Filistin’i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.143-157.

⁷⁹⁸ B. Der Matossian, agm., s. 184-190.

Sefarad gazetesi de Yahudi ulusunun canlanması amacıyla faaliyette bulunuyordu⁷⁹⁹. Ha-Ahdut ve ha-Herut gazeteleri ise Kudüs'ün Sefarad topluluğunu temsil ediyordu⁸⁰⁰. Bu gazeteler Osmanlı idaresinin son yıllarında Kudüs'teki Yahudi cemaatlerin Türkçe ve Arapça öğrenimi, zorunlu askerlik, ekonomik yaşam ve Siyonizm gibi konulara ilişkin görüşlerini yansıtıyor⁸⁰¹, Yahudilerin dilleri ve dini ritüelleri bakımından mevcut farklılıklarının yanı sıra, siyasi, sosyal ve ekonomik pek çok konuda hükümete ve kendi cemaatlerine yönelik beklentilerinin farklılaştığına ve çeşitlendiğine işaret ediyordu.

2.1.6. Kudüs Kaçılıyası ve Ecnebler: Kentin Görünmeyen Ama Etkili Aktörleri

"Efendim; bizler İngiliz kolonisinin sadık (ve) milli tebaası olarak birkaç yıldır Britanya himayesinde (Kudüs'te) yaşadığımızı saygıyla belirtiriz. Dinimizden dolayı kutsal topraklara göç ettik. Ancak içimizden bazılarımız yaşlıdır, bazılarımızın ise sağlık durumu zayıftır... Bize bir çeşit himaye sağlamanızı naçizane niyaz ediyoruz. Ayrıca bu dilekçemizi İstanbul'daki büyükelçiye iletcek olursanız, dilekçe verenleriniz dua bile edeceklerdir. İtaatkâr hizmetkârlarınız..."⁸⁰²

Osmanlı Kudüs'ünün Ecnebi Yahudileri'nden
İngiltere Konsolosu Harold Eustace Satow'a / 23 Mayıs 1911

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı topraklarında bir veya birkaç Avrupalı devletin nüfuz sahası haline gelmemiş bir bölge neredeyse yok gibiydi⁸⁰³. Yabancı devletler –bilhassa Fransa ve İngiltere-, İmparatorluğu mümkün olduğu kadar zayıflatarak toprak koparmak ve Akdeniz bölgesinde nüfuz sahibi olmak istiyorlardı. Özellikle Kudüs bölgesinin bütünüyle ya da kısmen Yahudiliğe yahut Hıristiyanlığa mahsus özerk veya yarı özerk bir bölge haline getirilmesi planlanıyordu. Öyle ki, Fransa Dışişleri Bakanı François Guizot 1840 yılında Petersburg'daki Fransız elçisi Brugiere de Barante'a yazdığı mektupta; *Haçlılar döneminin tarihe karıştığı doğrudur, ancak Kudüs her zaman oradadır ve her zaman da Fransız, İngiliz, Alman, Rus milyonlarca insan için hürmet ve bağlılık hedefidir. Eğer Hıristiyan hükümetler anlaşmalar yapmak*

⁷⁹⁹ Yuval Ben-Bassat, "Rethinking the Concept of Ottomanization: The "Yishuv" in the Aftermath of the Young Turk Revolution of 1908", *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3 (May, 2009), s. 464, 465.

⁸⁰⁰ A. Jacobson, "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question'...", s. 105, 106.

⁸⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Ben-Bassat, "Rethinking the Concept of Ottomanization...", s. 468-471.

⁸⁰² B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 34, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 23 Mayıs 1911, s. 152-155.

⁸⁰³ David Kushner, "The "Foreign Relations" of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Otoman Period", *Palestine in the Late Otoman Period: Political, Social and the Economic Transformation Jerusalem*, Ed. David Kushner, Yad Izhak Ben-Zvi Press, Israel 1989, s. 309.

ya da barışçıl müdahalelerde bulunmak yoluyla Kudüs'ün saygınlığı ve güvenliği için bir şey elde edebilecek pozisyondaydı, çaba göstermek onların vazifesidir⁸⁰⁴ diyordu.

Fransa'nın bölgede küçümsenmeyecek bir nüfuza sahip olması Kanuni Sultan Süleyman'ın Habsburglara karşı ortak cephe oluşturmak amacıyla Fransa kralı I. Fransuva ile yaptığı anlaşmalarla, Fransa'ya Filistin'deki Latinlerin himayesini vermesiyle birlikte başlamıştı. İngiltere'nin uluslararası amacı ise Hindistan'a giden sömürge yollarını kontrol altında tutmaktı⁸⁰⁵. Filistin bölgesi, Hindistan ve Asya'nın diğer bölgelerine giden ana yollara yakın olduğu gibi, 1869'da Süveyş kanalının açılması, 1875'de Kanal şirketinde Mısırlılara ait hisselerin satın alınması, 1882'de Mısır'ın ele geçirilmesi ve 1907'de İran petrol imtiyazının elde edilmesi gibi gelişmeler bölgenin stratejik önemini artırıyordu⁸⁰⁶. Ayrıca Yahudileri Anglikan mezhebine geçirme amacıyla olan İngiltere, "Anglo Jewish Society" (Anglikan Yahudi Cemiyeti), "Jerusalem and the East Mission" (Kudüs ve Doğu Misyonu), "Jerusalem Christ Union Mission to the Jews" (Yahudiler için Kudüs Hristiyan Birliği Misyonu), "Church of Scotland Jewish Mission" (İskoçya Yahudi Misyonu Kilisesi) gibi misyoner örgütleri vasıtasıyla kutsal topraklarda Protestanlara ve Yahudilere yönelik propaganda yürütüyordu.

Prusya (Almanya), hem bankalar açarak hem de gemicilik kumpanyaları ile Filistin'e yerleşme çabası içerisindeydi. Templer (Tempelgemeinde) cemiyeti Alman hükümetinin "Filistin'deki karakolları" olarak kabul ediliyor ve mason derneklerin Almanya'nın Ortadoğu'daki siyasal ve ekonomik yayılmasında önemli rol oynadıkları düşünülüyordu. Ayrıca "Alman Protestan Kilisesi" (Evangelische Kirche in Deutschland-EKD) vasıtasıyla tıpkı İngiltere gibi Protestanları ve Yahudileri hedef alan misyonerlik faaliyetlerinde bulunuyorlardı⁸⁰⁷. Nitekim 1841 yılında Kudüs'te açılan Protestan Başpiskoposluğu'nun Almanya kralı ve İngiltere kraliçesinin destekleriyle kurulmuş olması tesadüf değildi⁸⁰⁸.

⁸⁰⁴ Mayır Verete, "A Plan For The Internationalization of Jerusalem, 1840-1841", *Asian & African Studies*, March 1978, 12/1, s. 14, 15, 17, 22.

⁸⁰⁵ D. Tsimhoni, "The Anglican (Evangelical Episcopal) Community...", s. 251-258; M. Kaya, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında...", s. 150; Ayşe Eryaman, "İngiliz Mandaterliğine Geçiş Sürecinde Filistin", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 210, 233, 234.

⁸⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

⁸⁰⁷ İ. Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde...", s. 209,210.

⁸⁰⁸ M. Kaya, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında...", s. 148.

Rusya, bütün Osmanlı topraklarında bulunan Ortodoksların himayesini 1774 tarihinde yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması ile üzerine aldığını iddia ediyordu⁸⁰⁹. 1855-1881 yılları arasında Rusya tahtında bulunan Çar II. Aleksander'in oğlu Grandük Sergei'nin desteğiyle kurulan İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti (İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşçestvo), Kudüs'te yoğun bir faaliyet içerisindeydi⁸¹⁰. Rusya'nın amacı, Rum Ortodoksları himaye ederek bölgede nüfuzunun artmasını sağlamaktı. Bu doğrultuda İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Filistin'deki etkinliğini ortadan kaldırıp, kendisinin atayacağı bir patriği işbaşına getirmek istiyordu. Rum asıllı bir patrik yerine Rus asıllı bir patriğin görevlendirilmesini sağlarsa, Osmanlı hükümetinin Filistin Ortodoksları üzerindeki etkinliği azalacak ve Rusya'nın nüfuzu daha da artmış olacaktı⁸¹¹.

Osmanlı hükümeti, yabancı devletlerin amaçlarından habersiz değildi. Nitekim kutsal statüsü ve stratejik öneminden dolayı "hedef" halinde bulunan Kudüs kentinde yabancı devletlerin konsoloshane açmalarına müsaade edilmemekteydi. Kentteki ilk konsolosluk, bölgedeki hâkimiyetinin ancak Avrupa devletlerinin desteğiyle sağlamlaşacağına inanan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın müsaadesiyle 1838 yılında İngiltere tarafından açılacaktı. Osmanlı İmparatorluğu 1841 yılında Mehmet Ali Paşa'nın istilasına son vererek kente yeniden hâkim olduktan sonra, İngiltere'ye tanınan hakkı diğer Avrupa devletleri için de sürdürmek durumundaydı. Böylelikle İngiltere'yi takiben 1842'de Prusya, 1843'te Fransa ve Sardunya, 1844'te Amerika, 1849'da Avusturya-Macaristan, 1858'de Rusya⁸¹², 1909'da Belçika ve Norveç⁸¹³ kentte konsolosluklar açtılar⁸¹⁴. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey'in (1910-1911) deyişiyle; *Kudüs liva merkezi olduğu hâlde dördü konsol-i generâl (başkonsolos) olmak üzere on beş konsolos mevcûddu ki vilâyet merkezlerinin bile hiçbirisinde me'mûriyet-i siyâsiyenin bu derece kesretine tesâdüf edilemezdi*⁸¹⁵.

⁸⁰⁹ 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 7. ve 14. Maddeleri; *Sultan'ın Hıristiyan dinini ve kilisesini koruyacağı ve Ruslara İstanbul'da bir kilise kurma izninin verileceği taahhütlerini kapsıyordu*. Rusya, bu maddelere dayanarak Ortodoks tebaanın haklarını koruma görevini üstlenmeye çalışmaktaysa da, Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Ruslara Ortodoksları himaye hakkı tanımamış, yalnızca Rum Ortodoks dinini koruma ve müdahale etmeme sözü verilmiştir. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 30-38.

⁸¹⁰ A. Eryaman, agm., s. 226; R. Balcı, agm., s. 40.

⁸¹¹ R. Balcı, agm., s. 41, 42.

⁸¹² M. Kaya, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında...", s. 150.

⁸¹³ B.N.A., *F.O.* 195/2321, No. 29, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 14 Nisan 1909, s. 135-136; B.N.A., *F.O.* 195/2321, No. 37, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 8 Mayıs 1909, s. 160-161.

⁸¹⁴ S. Shamir, agm., s. 224.

⁸¹⁵ C.O.A. *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

Bağlı buldukları devlet tarafından atanan, yine maaşları bağlı buldukları devletin hazinesi tarafından ödenen konsoloslar, sıradan diplomatik temsilciler değillerdi. Bir kamu görevlisi olmanın ötesinde siyasi, ticari, sosyal ve ekonomik işlevleri bulunurdu. Yabancı bir ülkede kendi devletlerinin ve vatandaşlarının çıkarlarını koruyorlardı. Bağlı oldukları ülke ile Osmanlı hükümeti arasındaki ekonomik, ticari, hatta kültürel ve bilimsel ilişkileri geliştirmek onların vazifeleri arasındaydı. Kimi zaman misyonerlere arka çıkıyor, kapitülasyon anlaşmalarının kendilerine verdiği yargılama yetkisini kullanarak gayrimüslim tebaanın haklarını savunuyor, ticari ve kültürel etkinlikleri gözetiyor, yabancılara ait eserler mevzuu bahis olduğunda onların sözü dinleniyor, kimi zaman Osmanlı idaresinin işlerine doğrudan müdahalede bulunuyor, dahası bazı anlaşma ve sözleşmelerin yapılmasını veya yürürlüğe konulmasını sağlayarak kentte söz sahibi önemli bir grubu teşkil ediyorlardı. Osmanlı yöneticileri, kentteki diğer konsoloslar ve cemaat reisleri ile düzenli temaslar kuruyorlardı. Din ve mezhep değiştirenlerle ilgili anlaşmazlıkların çözümünde rol oynuyorlardı. Gemi taifeleri arasında asayiş sağlıyorlardı. Kenti ziyarete gelen Avrupa devletlerin hanedan mensuplarına ve diğer bazı önemli kişilere refakat ediyorlardı. Bunların yanı sıra bağlı buldukları hükümetler için her türlü istihbarat faaliyetlerini yürütmeleri şaşırtıcı değildir. Konsoloslar devletin himayesi altındaydı. Bununla birlikte doğrudan bağlı buldukları hükümetin emrindeydiler. Osmanlı ülkesinde hiçbir suretle hapsolünamazlar, evleri mühürlenemez, malları müsadere edilemezdi. Osmanlı topraklarındaki vergilerden (harac, kasabiye, örfi tekalif) muaflardı. Ticaretle uğraşmazlardı. Buna karşılık bağlı buldukları devletin gemileriyle ithal ve ihraç edilen mallardan konsolosluk payı alırlardı⁸¹⁶. Ayrıca konsoloslar bağlı buldukları devletlerin kentte siyasi nüfuzlarını artırabilmek için mülk edinmek zorundaydılar. 1910 yılında cemiyetlere şahsi mülkiyet hakkı tanıyan kanunun kabulüne kadar, muhtelif misyonerlik teşkilatları edindikleri mülkleri genellikle konsolos yardımcılarının veya çalışanlarının adına tapuya kaydettirirdi⁸¹⁷. Öyle ki 1874 tarihinde Alman-Amerikan kolonisinin Hayfa'da 55 ev, 30 dönüm üzüm bağı ve 500 dönüm ekili araziye sahip

⁸¹⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 15, 17, 21, 30, 62.

⁸¹⁷ Yasemin Avcı, "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Filistin'in Limanı Yafa: Bir Çatışma ve Rekabet Odağı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s. 403.

olması, büyük ölçüde Hayfa'daki Amerikan konsolosunun koloni adına toprak satın almasıyla mümkün olabilmişti⁸¹⁸.

Osmanlı yöneticileri zaman zaman yönetim bölgelerindeki konsolosluk görevlilerinin davranışlarını sınırlandırmaya yönelik önlemler alıyor, bu durum kimi zaman bir krize dönüşebiliyordu. Mutasarrıfların bir ülkenin konsolosuna meyletmesi diğerlerinin tepkisine neden olabiliyordu. Bazen de Osmanlı yöneticileri bir ülkenin konsolosluğunu bir diğerine karşı kullanarak kendisine hareket alanı sağlamaya, böylelikle siyasi denge kurarak ortaya çıkması muhtemel krizlerin önünü almaya çalışırlardı. Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Tevfik Bey'e (1897-1901) göre; konsolosların "şımarmalarına", "bir mesele çıkmasın" zihniyeti ile hareket eden memurlar neden oluyordu. Halbuki konsolosların şikâyetçi oldukları mevzuuyu incelemek veya önceden bu hususta bilgi sahibi olmak; hakikati doğru-yanlış, abartılı-abartısız, asıllı-asılsız ayırmaksızın olduğu gibi kendilerine bildirmek; memurlar arasında sorumlu olacak kişiler varsa onları tereddüt etmeden ve gecikmeden cezalandırmak; konsolosların haklı ricalarını kabul, haksız tekliflerini çekinmeden nazik bir şekilde reddetmek, bu adamları daha ileri gitmekten alıkoyabilirdi⁸¹⁹. Benzer şekilde Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey (1910-1911), konsolosların mutasarrıfların azledilmesine neden olabileceklerini, bu sebeple Osmanlı menfaatlerini koruyarak vatan ve milletin ilerlemesi için çalışan memurun basiretli olması ve siyasi bir mesele çıkarmaksızın dikkatli hareket etmesi gerektiğini düşünüyordu⁸²⁰.

19. yüzyılda yabancı devletlerin diplomatik temsilcileri olan konsolosların yanı sıra, çeşitli Avrupa ülkelerinden ve Amerika'dan gelen hacılar, misyonerler, turistler, araştırmacılar, yatırımcılar, göçmenler, kolonistler, coğrafyacılar, arkeologlar, İncil kaşifleri, Kudüs'ün ecnebi (yabancı) nüfusunu meydana getiriyordu⁸²¹.

Kudüs'ün ecnebi tebaasını yerli topluluklar dışında değerlendirmek gerekir. Zira yerel deyimlerle konuşmuyor, yerlilerin adetlerini paylaşmıyorlardı. Bununla birlikte onları kendi ülkelerinden kopararak buraya getiren idealleri bulunuyordu. Bazıları hastayken şifa bulmak amacıyla Kudüs'e seyahat ediyordu. Kudüs'te ölmek ve gömülmek özel bir onur kabul edildiğinden kimileri yaşamının son günlerini kutsal kentte geçirmek için buraya yerleşiyordu. Kudüs'ün Müslümanların yanı sıra

⁸¹⁸ Ruth Kark – Seth J. Frantzman, "Consuls, Demography and Land in Palestine: German-Americans in the Haifa Templar Colony", *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins*, 126/2 (January 2010), s. 10.

⁸¹⁹ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 96.

⁸²⁰ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

⁸²¹ A. Jacobson, "American "Welfare Politics"...", s. 58; D. Kushner, "The "Foreign Relations" of the Governors...", s. 310.

Hıristiyanlar ve Yahudiler için kutsallığı göz önüne alındığında popüler bir istikamet olması elbette şaşırtıcı değildi. Osmanlı Kudüs'ünün ecnebi nüfusunun büyük bir çoğunluğunu, 1880'lerden itibaren yoğun olarak Kudüs'e gelmeye başlayan Siyonist Yahudiler, Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmeyi amaçlayan Hıristiyan mezheplerin misyoner üyeleri ve kendi kolonilerine hizmet etmek üzere ülkelerinden ayrılarak kutsal topraklara gelmeyi tercih eden sağlıkçılar, zanaatkarlar, inşaat ustaları ve hizmet sektörünün çeşitli elemanları meydana getiriyordu. Her ne kadar kentin idaresi Osmanlı hükümetinin elinde olsa da, ideoloji makinelerinin çarklarını yabancı nüfus döndürüyordu⁸²². İngiltere Konsolosu William Tanner Young'ın henüz 1845 yılında belirttiği üzere Kudüs'ün İngiliz uyruklu tebaasını farklı bölgelerden, farklı ülkelerden ve çeşitli mesleklerden gelen pek çok insan oluşturuyordu.

Tablo 3: 1845 Yılında Kudüs'te İngiltere Himayesindeki Ecnebi Tebaa⁸²³

Kudüs'e Geldiği Tarih	Adı	Geldiği Ülke	Mesleği
12 Ağustos 1845	M. S. Alexander	Rusya	Piskopos
12 Ağustos 1845	D. Bistok(?)	İskoçya	Rahip
15 Ağustos 1845	Edward J. Jonas	İngiltere	Öğrenci
15 Ağustos 1845	Erasmus Scott Calman	Carland	Misyoner
17 Ağustos 1845	Abram Alkadev	Rodos	Belirtilmemiş
19 Ağustos 1845	Alvares	İngiltere	Aziz
20 Ağustos 1845	R. B. Critchlow	İngiltere	Mimar
20 Ağustos 1845	Antonie Tortorini	Malta	Dükkân Sahibi
22 Ağustos 1845	M. Lordlaw	İngiltere	Hizmetli
31 Ağustos 1845	David Hirschell	İngiltere	Belirtilmemiş
2 Eylül 1845	Havis Isaacs	İngiltere	Belirtilmemiş
6 Eylül 1845	J. Herdingham	İngiltere	Konsolosluk Çalışanı
7 Eylül 1845	Galtour Missxed(?)	Malta	Dükkân Sahibi
11 Eylül 1845	Ferdinand Ewald	Bavyera	Rahip
18 Eylül 1845	John Nicolayson	Schleswig	Rahip
21 Eylül 1845	M. Manning	İngiltere	Belirtilmemiş
24 Eylül 1845	Girackins Camillian	Malta	Bahçıvan
25 Eylül 1845	Antonio Zammit	Malta	Taşçı
25 Eylül 1845	Abramo Gesna	Korfu	Hizmetli
8 Ekim 1845	Salamon Awaf	Cebelitarık	Hizmetli
14 Ekim 1845	Raph Abulafia	Jante	Tüccar
26 Ekim 1845	E.MacGowan	Cambridge	Doktor

Konsoloslukların henüz 1845'lerde yoğun faaliyetleri bulunmadığı gibi, bu tarihlerde kentte İngiltere, Fransa, Prusya, Sardunya ve Amerika konsoloslukları haricinde başka devletlerin konsoloslukları tesis edilmiş değildi. Zamanla konsolosluklar kök salmaya başlayacak, nüfuzlarını artırdıkça uyrukları ve himaye

⁸²² R. Mazza, *age.*, s. 75, 76, 77-84.

⁸²³ B.N.A., *F.O.* 195/210, No. 6, William Tanner Young-Stratford Canning, 14 Nisan 1845, s. 523-526.

ettikleri cemaatlerin sayısında artış görülecektir. Yeni gelen cemaatler için zamanla yeni hastahaneler, kiliseler ve okullar açılacaktı. 1845 yılında ilk gelenlerin arasında rahip ve doktor gibi görevlilerin yer alması bu kişilerin çeşitli misyonlara hizmet etmelerinden ötürüdür. Keza kentte hastahane açmak, okul kurmak zamanla yabancı devletlerin koloniler kurmalarına ve kente daha fazla müdahale etmelerine imkan tanımıştır. Nüfus arttıkça sorunlar artıyor sorunlar arttıkça müdahaleler çoğalıyordu. Örneğin 1890'lı yıllardan itibaren İngiltere konsolosluk raporlarının daha detaylı ve daha hacimli olmaları, kentte artan İngiliz nüfuzunun bir kanıtıdır. Nitekim bu tarihten 25 yıl sonra, bu kez İngiliz Konsolosu Noel Temple Moore, 22 Nisan 1870 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda, Kudüs sancağında 294'ü yetişkin (146'sı erkek, 148'i kadın) ve 441'i çocuk (201'i kız, 240'ı erkek) olmak üzere İngiliz himayesinde 735 kişinin bulunduğunu ifade ediyordu. Böylece İngiliz himayesindeki ecnebi nüfus çeyrek asırlık bir süre zarfında yaklaşık otuz beş katına çıkmıştır. Bunların -dokuz kişi haricinde- tamamının eskiden Rus tabiiyetinde olan Polonya Yahudileri olması tesadüf değildi⁸²⁴.

Kentin "ecnebi tebaası"nı yabancı devletlerin himayesi altında bulunanların yanı sıra, doğrudan yabancı devlet uyruğu olanlar meydana getirmekteydi. İngiltere Konsolosu John Dickson, 25 Nisan 1891 tarihinde Büyükelçi William Arthur White'a gönderdiği raporda, Kudüs kentinde 8'i erkek, 10'u kadın olmak üzere toplamda 18; Kudüs merkez kazasında 82'isi erkek 89'u kadın olmak üzere toplamda 171 İngiliz uyruğunun yaşadığını; Yafa, Gazze, Halilürrahman ve Beytullahim dâhil edildiğinde bu sayının 215'e ulaştığını bildiriyordu⁸²⁵. 1894 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Yafa, Gazze ve Halilürrahman kazalarından mürekkep Kudüs sancağında 779'u kadın, 618'i erkek olmak üzere 1.397 ecnebi yaşıyordu⁸²⁶.

Ecnebi tebaa, konsoloslar arasında çekişme kaynağı haline gelmişti⁸²⁷. 1848 yılında İngiliz ve Rus hükümetleri arasında imzalanan bir mukavele gereğince Filistin'de Rus vatandaşlığından çıkan kişiler yalnızca İngiliz vatandaşlığına geçebilmekteydi⁸²⁸. Bununla birlikte ecnebi tebaanın hamiliğini üstlenen devletler İngiltere ve Rusya ile sınırlı değildi. Örnek vermek gerekirse, 1850'lerde Fas'ın Rabat

⁸²⁴ B.N.A., *F.O.* 195/944, No. 256, Noel Temple Moore-Foreign Office, 22 Nisan 1870, sayfa numarasız dosyadan aktaran Albert M. Hyamson (Ed.), *age.*, s. 347.

⁸²⁵ B.N.A., *F.O.* 195/1727, No. 6, John Dickson-William Arthur White, 25 Nisan 1891, s. 161-170.

⁸²⁶ K. Karpat, *age.*, s. 318, 319.

⁸²⁷ D. Kushner, "The District of Jerusalem...", s. 85.

⁸²⁸ B.N.A., *F.O.* 195/944, No. 256, Noel Temple Moore-Foreign Office, 22 Nisan 1870, sayfa numarasız dosyadan aktaran Albert M. Hyamson (Ed.), *age.*, s. 347.

kentinden gelerek kutsal topraklara yerleşen Mağrib Yahudilerinden Avraham Moyal (1850-1885) ve Yosef Moyal (1843-1914) Fransa'nın himayesinde oldukları gibi, Yosef Moyal bir dönem Yafa'da İspanya ve İran konsolos yardımcılıklarında da bulunacaktı⁸²⁹. Genel itibariyle İngiliz, Amerikan ve Alman konsolosluk raporlarına bakıldığında, 1908 yılına gelindiğinde Kudüs kentinde yaşayan en az 10.000 yabancı ülke vatandaşı bulunuyordu. Bunlardan 1400 ila 1600'ü Amerikan, 4.000-5.000 arası Avusturyalı, 500'ü İngiliz, 1000'den fazlası Fransız, 770'i ise Alman uyrukluydu. Rusların sayısı ise bilinmiyordu⁸³⁰. İki sene sonra 1910'da Kudüs merkez kazasının genel nüfusunun 71.615 olduğu⁸³¹ düşünülürse, ecnebinin genel nüfusun yaklaşık yüzde on dördünü meydana getirdikleri, bu da onların hatırı sayılır bir nüfusa sahip olduklarını gözler önüne sermektedir.

Kapitülasyonlara göre ecnebinin ve himaye altındakiler –tıpkı konsoloslar gibi– Osmanlı hukukuna tabi değillerdi ve Osmanlı vergilerinden muaf oldukları gibi, haklarını konsolosluk mahkemelerinde arıyorlardı. Dilerlerse kentteki şer'i mahkemeye de müracaat edebilirlerdi. Yabancı devletlerin uyruğu olan veya himayesi altında bulunan vatandaşların talep ve şikâyetleri konsoloslar aracılığıyla mahalli makamlara iletilirdi. Kutsal kentin yerleşik tebaasının yanı sıra, kenti ziyarete gelen hacı ve turistlerin sorunları da konsoloslar aracılığıyla giderilmeye çalışılırdı⁸³². Farklı dillerde konsolosluklara iletilen dilekçeler, konsolosluklarda görevli tercümanlar tarafından çevrilerek işleme alınırdı. Yahudiler bahsinde ifade edildiği üzere dilekçelerinde kendilerini “sadık ve milli tebaa” gibi ifadelerin yanı sıra “itaatkar hizmetkarlar” olarak tanımlamışlardır⁸³³.

Kudüs'ün “Avrupalı sekene”nin mahalli kurumlar vasıtasıyla hükümet merkezine ulaşan dilekçeleri ise, Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda tercüme edilerek işleme konulurdu. Öyle ki 6 Ekim 1869 tarihinde Kudüs Mutasarrıfı Nazif Paşa'nın (1867-1869) azledilmesinden duydukları üzüntüyü dile getirerek, onun *din ve sınıf ayrımı gözetmeyerek hakikatı yerine getirmekte bir an tereddütte bulunmadığını* ifade etmişlerdi⁸³⁴. Paşa'nın yalnızca üç yıl sonra (1872'de) ikinci kez mutasarrıflık

⁸²⁹ Yuval Ben-Bassat, “Reconsidering the role of a Maghrebi family in the Yishuv in late Ottoman Palestine: the case of the Moyal family”, *Journal of Modern Jewish Studies*, 19/4, s. 490-508.

⁸³⁰ M. U. Campos, *age.*, s. 82.

⁸³¹ Y. Ben-Arieh, “The Population of the Large Towns...”, s. 68.

⁸³² A. Jacobson, “American “Welfare Politics”...”, s. 60.

⁸³³ B.N.A., *F.O.* 195/944, No. 256, Noel Temple Moore-Foreign Office, 22 Nisan 1870, sayfa numarasız dosyadan aktaran Albert M. Hyamson (Ed.), *age.*, s. 347.

⁸³⁴ C.O.A., *HR.TO.* 452/26, H. 29 Cemâziye'l-âhir 1286 / M. 6 Ekim 1869.

görevine gelmesinde belki de yabancı tebaa nezdinde takdir edildiği bu dilekçe etkili olmuştur.

Kentteki konsolosluklara başvurmak için konsolosun temsil ettiği devletin tebaasından olma zorunluluğu bulunmuyordu. Nitekim Halep'teyken İslamiyet'i kabul eden ve sonra Kudüs'te yaşamaya başlayan Yahudi bir şahıs (ismi belirtilmemiş), kentte Halepli bir Müslüman tarafından farkedilmesi üzerine Müslüman fanatizminden korkarak İngiltere Konsolosu James Finn'e müracaat edecek ve himaye talebinde bulunacaktı. James Finn, 15 Ocak 1849 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning'e gönderdiği raporunda, söz konusu şahıs için; *Sultan'ın tebaası olmasına rağmen himaye için bana başvurmuştur yazacaktı*⁸³⁵.

Konsoloslar Müslüman tebaanın hak arama taleplerine de aracılık edebilirdi. Öyle ki, 1877 yılında Polis Şefi Asım Bey'in Hüseyinilerden bir kişiyi sebepsiz yere hükümet konağına çağırarak darp etmesi ve hakkında soruşturma başlatması üzerine, Hüseyiniler dönemin İngiltere Konsolosu Noel Temple Moore'a müracaat ettiler. Konsolos, 14 Nisan 1877 tarihli raporunda; *Müslümanların Hıristiyanlardan farklı olarak hamilere sahip olmadıklarını, dolayısıyla keyfi iktidar uygulamalarına daha çok maruz kaldıklarını* ifade ediyordu. Konsolosun devreye girerek Mutasarrıf Faik Bey'le (1875-1877) görüşmesi, ondan tutukluyu kefaletle salıvereceğine ve polis şefinin suçlu bulunması halinde cezalandırılacağına dair söz almasıyla birlikte, hadisenin yarattığı kriz ortamının sakinleşmesi mümkün olacaktı⁸³⁶.

Konsoloslar vatandaşlarının davalarını kendi kanun ve adetlerine göre çözüme yetkisine sahiplerdi. Uyruklarının ve himayeleri altındaki tebaaların doğum, ölüm, velayet, vesayet, cenaze, evlenme ve dahası pasaport işleri ile ilgilenirlerdi. Vatandaşlarından birisi vefat ettiğinde mirası konsolos tarafından varisler arasında paylaştırıldığı gibi; kefalet, alışveriş ve diğer hususlarda kadıya müracaat ederek tescil talep edip hüccet alabilirlerdi. Konsoloshanelerin güvenliği için yasakçı istihdam edebildikleri gibi, diledikleri kişileri tercüman olarak kullanma hakkına sahiplerdi. Osmanlı tebaasından birinin konsoloslar ile dava talep etmesi durumunda, duruşmanın gerçekleşmesi ancak konsolos tercümanının da katılımıyla mümkün olabilirdi⁸³⁷. Dragoman (Türkçe tercüman kelimesinden gelir) olarak adlandırılan tercümanlar, yalnızca tercüme yapmanın ötesinde konsoloslar ile hükümet makamları arasında

⁸³⁵ B.N.A., *F.O.* 195/292, No. 1, James Finn-Stratford Canning, 15 Ocak 1849, s. 309-310.

⁸³⁶ B.N.A., *F.O.* 195/1153, No. 10, Noel Temple Moore-William Nassau Jocelyn, 14 Nisan 1877, sayfa numaralıdır.

⁸³⁷ U. Kocabaşoğlu, *age.*, s. 51, 94.

resmiden özele, ticaretten siyasete her türlü ilişkide arabuluculuk, danışmanlık, hatta istihbarat bilgisi toplama görevlerini yerine getirirlerdi. Konsolosların yalnızca dili değil, aynı zamanda “kulağı” olan dragomanlar, Arapça gibi yerel dilleri bilmelerinin ötesinde yürürlükteki düzenlemeleri anlayabilmek için ulusal ve uluslararası kanun, nizamname ve yasalara da hâkimlerdi. Her ne kadar konsolosların doğrudan müdahale yöntemleri Kudüs mutasarrıflarına müracaat etmek olsa da, konsolosların “dolaylı” müdahale vasıtalarından birisi dragomanlardı. Ülkenin içişlerine karışma derecelerine varan pek çok konuyu konsolosluk adına takip ediyorlar, kent eşrafı ve devlet memurları ile yaptıkları görüşmeleri konsoloslara sunuyorlar, dahası kentsel çevrelerle konsolosluk arasında arabulucuk yapıyorlar, böylelikle Osmanlı makamları ile yabancı devlet makamları arasında kilit bir rol oynuyorlardı⁸³⁸. Öyle ki, 1908-1911 tarihleri arasında kentte kazı yapan bir İngiliz ekibi, açılması ve kapatılmasına izin verilmeyen Kubbetü’s-sahra’nın altındaki mağarada Osmanlı hükümet makamlarından izinsiz kazı yapmayı, mağaranın anahtarlarını elinde bulunduran Kubbetü’s-Sahra Kayyımbaşısı Şeyh Halil ed-Denefi ile Ermeni Tercüman Agob Makasdar vasıtasıyla iletişim kurarak ikna etmesi sayesinde gerçekleştirebilmişti. Hadise sonrasında gerçekleştirilen soruşturma esnasında Ermeni Katolik Piskoposu, İngiltere Konsolosu’na Agob Makasdar lehine müdahale etmesi ricasında bulunmakla birlikte Ermeni tercümanın soruşturma sonunda tutuklanarak hapsedilmesine engel olamayacaktı⁸³⁹.

Benzer şekilde, cinayet davaları da dâhil olmak üzere, bir yabancıнын Osmanlı mahkemesi önünde yargılanması sırasında uyruğu olduğu ülkenin temsilcisi hazır bulunurdu. Bununla birlikte hukuk davalarında taraflardan birisinin Osmanlı tebaası olması durumunda, kovuşturma ve yargılama yetkisi Osmanlı makamlarına aitti ve uygulanacak hukuk da Osmanlı hukukuydu. Diğer taraftan konsolosların davalarda gözlemci bulundurma hakları vardı. Polis kovuşturmasında ise herhangi bir yabancıнын hanesine, yabancı devletın temsilcilerinden birisi olmadan girilemezdi ve acil durumlarda bağlı olduğu konsolosluğa haber verilmesi gerekirdi. Sözelimi bir yabancıнын Britanya uyruklu birisine karşı ya da bir Britanya uyruğunun bir yabancıya karşı dava açması halinde, yetkili Osmanlı makamlarının ya da üçüncü ülke uyruğunun konsolosluğunun onayı ve tarafların rızası alınmak koşuluyla konsolosluk mahkemeleri

⁸³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Seçil Karal Akgün – Mustafa Kulu, “İngiltere Devlet Arşivi Belgeleri Işığında 19. Yüzyıl Sonunda İstanbul’da İngiltere Büyükelçiliğinde Drgomanlar”, XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006) Bildirileri, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 1857-1870.

⁸³⁹ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 30, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 12 Mayıs 1911, s. 132-134.

bu davalara da bakabilirdi⁸⁴⁰. Bu sebeplerden ötürü Osmanlı makamları ile konsolosluklar arasında sık sık sürtüşmeler meydana geliyordu. Bu hususta Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey'in (1906-1908) babası Namık Kemal'in İbret gazetesinde neşredilen "Konsoloslar" başlıklı makalesinde yer alan gözlemleri aktarılmaya değerdir:

Bir konsolos bir da'vâya verilen hükmü beğenmediği gibi tutar mahkemeyi protesto eder. A'zâsının tebdîlini ister. A'zâ-yı mehâkim ise bir ecnebînin hevesiyle tebdil olunamayacağından ve tebdil olunmak lâzım gelse bir daha mu'âmelât-ı hukûk(u) konsolos pençesinden kurtarmağa imkân kalmayacağından tâbî'iyetiyle iddi'âsına karşı olunmaz denilir. Konsolos beğ ise bu cevâbı aldığı gibi öyle bir takım ashâb-ı iğrâz ve ehl-i ta'assubdan mürekkebe olan bir hey'et karşısında kendi teba'asını müdâfa'aya göndermeyeceğini resmen beyân eder. Hatta sözünde de isrâr eyler. Fakat bu isrâr mensûb olduğu devlet teba'asından üzerinde ikâme-i de'âvî olunanlar mahzûrdur. Hükûmet tarafından ne kadar takrîr yazılırsa yazılsın, ne kadar delil gösterilirse gösterilsin konsolos beğ yine eski bildiğini söyler. Fakat konsoloshânenin himâyesinde bulunanlardan biri müdde'î olursa ol-vakit muhâkemeye pek a'lâ mürâca'at eder. "Hani muhâkemeyi beğenmiyordunuz" denildikçe "Öyle ama ne yapayım! Burada başka mahkeme yok, hem de müdde'â-'aleyh mahkeme a'zâsından kimesnenin lagâhında değildir, olsa bile mahkemenin hükmüne kâni' oluyor" yollu cevâb verir.⁸⁴¹

Gerek Namık Kemal'in belirttiği hususlar, gerekse konsolosların sahip oldukları ayrıcalıklar daha sonraları hem Osmanlı uyrukları, hem de Osmanlı tebaasından olup da yabancı ülkelerin diplomatik koruması altına giren kişi ve grupların haklarını savunmak bahanesiyle, yabancı devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale noktasına getirecekti. Yabancı devletlerin himaye ettikleri cemaatlere yönelik kentte gerçekleştirdikleri imar, kolonizasyon ve misyonerlik faaliyetleri konsoloslar aracılığıyla yürütülüyordu. Söz gelimi Rusya Rum Ortodoksları, Fransa Katolikleri, İngiltere ile Almanya Yahudileri ve Protestanları kanatları altına almışlardı. Himaye edilen cemaatler için manastır, hastahane, konukevi, bakımevi ve benzeri gibi yapıların inşa edilmesini kolaylaştırmak⁸⁴² için Osmanlı makamları ile kente yeni gelen ziyaretçiler ve yerleşimciler arasında arabuluculuk yapmak konsoloslara düşüyordu. Bu anlamda Fransa, himaye ettiği Katolikler için Kudüs'te en fazla kilise inşa eden Avrupa devletiydi. 1864 yılında Latin Patrikhanesi için Hıristiyan mahallesinde yeni bir binanın inşa edilmesinin yanı sıra, Beytullahim'de bir kilise (1883), sur içinde St. Saviour

⁸⁴⁰ U. Kocabaşoğlu, *age.*, s. 51, 94.

⁸⁴¹ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/Numarasız Belge, R. 4 Kanun-ı Evvel 1288 / M. 16 Aralık 1872.

⁸⁴² R. Mazza, *age.*, s. 76.

Manastırı içinde bir kilise (1885), sur dışında manastır, misafirhane ve kilise olarak inşa edilen Notre Dame Manastırı (1884-1904 yılları arasında), Via Dolorosa yolu üzerinde Azize Veronika Kilisesi (1894), yine surların dışında St. Etienne Manastırı adıyla misafirhane ve kilise (1900), Marie Reparatrice Manastır ve Kilisesi (1893-1899 yılları arasında), Kudüs'e bağlı Ebu Guş kasabasında Resurrection isimli bir manastır (1904), yine Kudüs'e bağlı Ramallah köyünde St. Nicodem Kilisesi'ni inşa etmişlerdi.

Alman Katolikleri 1890'da Bab el-Amud (Şam kapısı) yakınında bir misafirhane elde ettikleri gibi, Almanya'nın Ortadoğu siyasetini canlandırmak amacıyla II. Wilhelm'in 1898 yılında Kudüs'e gerçekleştirdiği seyahat esnasında Alman Katolikleri için Sion dağında Hz. Meryem'in kısa bir uyku halindeyken dünyadan göçtüğüne inanılan Dormisyon mahallini⁸⁴³ elde etmeyi başarmışlardı. Bunların yanı sıra, Kudüs'e bağlı Beytüllahim kasabasının Beyt-i Cala köyünde bulunan Protestan cemaati, ayinlerini yapmak ve öğrencilerini yetiştirmek üzere iki katlı bir bina inşa etme izni almışlardı (1886). 1889 yılında yine Beytüllahim kasabasında bir Protestan kilisesi (1889); Kamame Kilisesi'nin hemen yanında bir kilise (1893), Zeytindağı'nda Hz. İsa'nın göğe yükseldiğine inanılan yerde bir Protestan kilisesi (1910) dahi inşa ettirmişlerdi⁸⁴⁴. Kudüs'te 1855 yılında kurulan Suriye Yetimhanesi (Syrisches Waisenhaus), 1851 yılında Kudüs'teki eski şehrin duvarları içinde inşa edilen Alman Kaiserwerther Deaconesses Hastahanesi, yine Kudüs'te 1867 yılında yardıma muhtaç cüzzamlılar için kurulan Aussatzigenasl Jesushilfe'in yanı sıra 1897'de Beytüllahim'de kurulan Ermeni Yetimhanesi (Armenisches Waisenhaus) gibi kurumlar da Alman misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda kent ve civarında kurulan kuruluşlardan bazılarıydı⁸⁴⁵.

Rusya, Zekeriya peygamberin makamının bulunduğu inanan Kudüs'e bağlı Ayzeriye köyünde bir kilise (1881) inşa ettiği gibi, Kudüs'ün Ayn-i Karim köyünde St. John Rum Ortodoks kilisesi (1894), yine Ayn-i Karim'de Gorny Moscobia isimli kilise (1883), Zeytindağı'nda inşa edilen Rus Yükseliş Kilisesi (1887) ve Prens Sergei'nin annesinin anısına Mary Magdalene (1888) kilisesini inşa etmişlerdi.

⁸⁴³ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 81.

⁸⁴⁴ M. Kaya, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında...", s. 148; A. Eryaman, *agm.*, s. 223.

⁸⁴⁵ Celal Öney, "Filistin'de Prusya ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 271, 279.

1871 yılına gelindiğinde Kudüs merkezinde 37 kilise bulunmaktaydı⁸⁴⁶. II. Abdülhamid devrinin sonlarına (1905 sonrasında) gelindiğinde Kudüs sancağında bir Osmanlı idadisi ve 6 Osmanlı ibtidaisi; 1 Rum idadisi, 1 Ermeni idadisi, 1 Latin idadisi ve 4 Rum rüşdiyesinin bulunmasına karşılık yabancı ülkelere ait 13 Musevi, 26 Protestan, 10 Latin, 19 Alman okulunun bulunması hayli dikkat çekicidir. Bu okullara giden öğrenci sayısı ise dört binin üzerindeydi⁸⁴⁷. Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey'in (1910-1911) yabancı devletlerin eğitim faaliyetleri üzerine gözlemleri hayli dikkat çekicidir:

Konsoloslar âtiyen 'arz olunacak ba'zı ahvâlden bi'l-istifâde birçok paralar mukâbilinde ele geçürdükleri ârâ-yı himâye hükümetleri nâmına yüz binlerce lirâ sarf ederek kilise ve manastır ve sâ'ire ki mebnâni-i cesîme ve koloniler vücuda getürmekde ve küşâd etdikleri mekteplerde evlâd-ı vatani kendi hayât-ı mahsûsaları dâiresinde terbiye ve ta'lîm ederek 'âdetâ ecnebîleşdirmekde yekdiğlerine rekâbet eder ve hatta İngilizlerin açdıkları Protestan mekâtibi gösterdikleri ba'zı menâfi' mukâbilinde avlayabildikleri İslam ve Hıristiyân ve Musevî çocuklarını tebdil-i dîn ve mezheb etdirmeğe bile cür'et eyler[lerdi]⁸⁴⁸.

Diğer yandan yabancı devletlerin kenti ziyaret eden veya kente yerleşen vatandaşları için inşa faaliyetlerinde bulunmaları, kent surları haricinde modern bir kentin oluşmasını da beraberinde getirdi. Yeni gelenlerin bir kısmı sur içindeki eski kente yerleşmekle birlikte, Kudüs'ün surlarla çevrili eski kentinin fiziki bakımdan yeni gelen nüfusu barındıracak kapasiteye sahip olması beklenemezdi. Yabancı devletlerin tebaası olan ecnebler kent surlarının haricinde yerleşim yerleri kurmaya başladılar. 1864'lerde Yafa yolu yakınlarında hastahane, bakımevi gibi binalardan oluşan bir Rus kompleksi (Moskofiyeye) inşa edildi⁸⁴⁹. Rusya'nın faaliyetlerinden endişe duyan Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey (1906-1908), Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderdiği 28 Ekim 1909 tarihli tahririnde önlem alınması gerektiğini şu sözleriyle ifade edecekti:

Rusyalıların Kudüs'te ve Halilürrahman ve Nasıra kazalarında birtakım emlak ve arazi elde etmek için evvelden beri gösterdikleri meyil ve fevkelade heves malumdur. Kudüs kentinin orta yerinde "Moskofiyeye" adıyla kilisesi, hastahanesi, misafirhaneleri, mektepleri ve nice nice ayrıntıları ile belki üç yüz bin arşınlık büyük bir saha üzerinde dehşetli tesirlere sahip oldukları gibi kentin diğer yerlerinde de emlak ve müessese inşasına muvaffak olmuşlardır. Vaktiyle siyasi gerekliliklere nazaran bunlara verilmiş olan imtiyazlara karşı şimdi bir şey yapılamayacağı açıktır. Bari

⁸⁴⁶ İ. Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde...", s. 198.

⁸⁴⁷ R. Balcı, agm., s. 49-53.

⁸⁴⁸ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-Evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

⁸⁴⁹ R. Mazza, *age.*, s. 80.

*bundan sonra birtakım hilelere müracaat ederek bazı yerleri elde edememelerine önem vermek memuriyetin gerekliliklerindedir*⁸⁵⁰.

Bununla birlikte Rusya'nın kurduğu koloniyi diğer Avrupa devletlerinin kolonileri takip etti. Bir kısmı Amerikan vatandaşı olmakla birlikte, genel itibariyle Almanya'nın Württemberg kentinde kurulan dindar bir hareketin üyeleri 19. yüzyıl ortalarında Almanya ve Amerika'dan Filistin topraklarına gelerek 1869'da Hayfa'da ve kısa bir süre sonra Kudüs sancağına bağlı Yafa kazasında Templer kolonilerini kurdular⁸⁵¹. 1872 yılında Yidiş lehçesini konuşan Doğu ve Orta Avrupa Yahudilerinin meydana getirdiği Emek Refaim isimli Alman kolonisi⁸⁵² ve bölgede Avrupa devletlerine karşı söz sahibi olmak isteyen Amerika'nın girişimleriyle 1881'lerden itibaren pek çok Amerikan Evanjelik Protestan'ın kente gelmesiyle birlikte Nablus yolu üzerinde bir Amerikan-İsveç kolonisi kuruldu⁸⁵³. 1860-1882 tarihleri arasında surların dışındaki yeni kentin mahallelerinde 25 adet Yahudi kolonisi kuruldu⁸⁵⁴. Koloniler kendi inşa ettikleri kamu kurumlarıyla adeta "kent içinde kent" gibiydiler. Öyle ki, Meclis-i Mebusan'ın Kudüs Mebusu Ruhi el-Halidi, meclisin 16 Mayıs 1911 tarihli toplantısında bu hususu şöyle ifade edecekti: *kendi kendilerini idare ediyorlar, mahkemeleri vardır. Hükümet tarafından ne jandarma, ne zaptiye, ne müdür, kimse yoktur*⁸⁵⁵. Denilebilir ki yabancı devletlerin himayesi olmasa Kudüs'te ne koloniler kurulabilir ne de Siyonist yerleşimler oluşturulabilirdi. Dahası, yabancı devletler ilerleyen yıllarda kutsal topraklarda demiryolu projeleri ve benzeri ekonomik yatırımlar yapmak için rekabete gireceklerdi⁸⁵⁶.

⁸⁵⁰ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/Numarasız Belge, R. 15 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 28 Ekim 1909.

⁸⁵¹ R. Kark – S. J. Frantzman, agm., s. 2.

⁸⁵² A. Eryaman, agm., s. 223, 224.

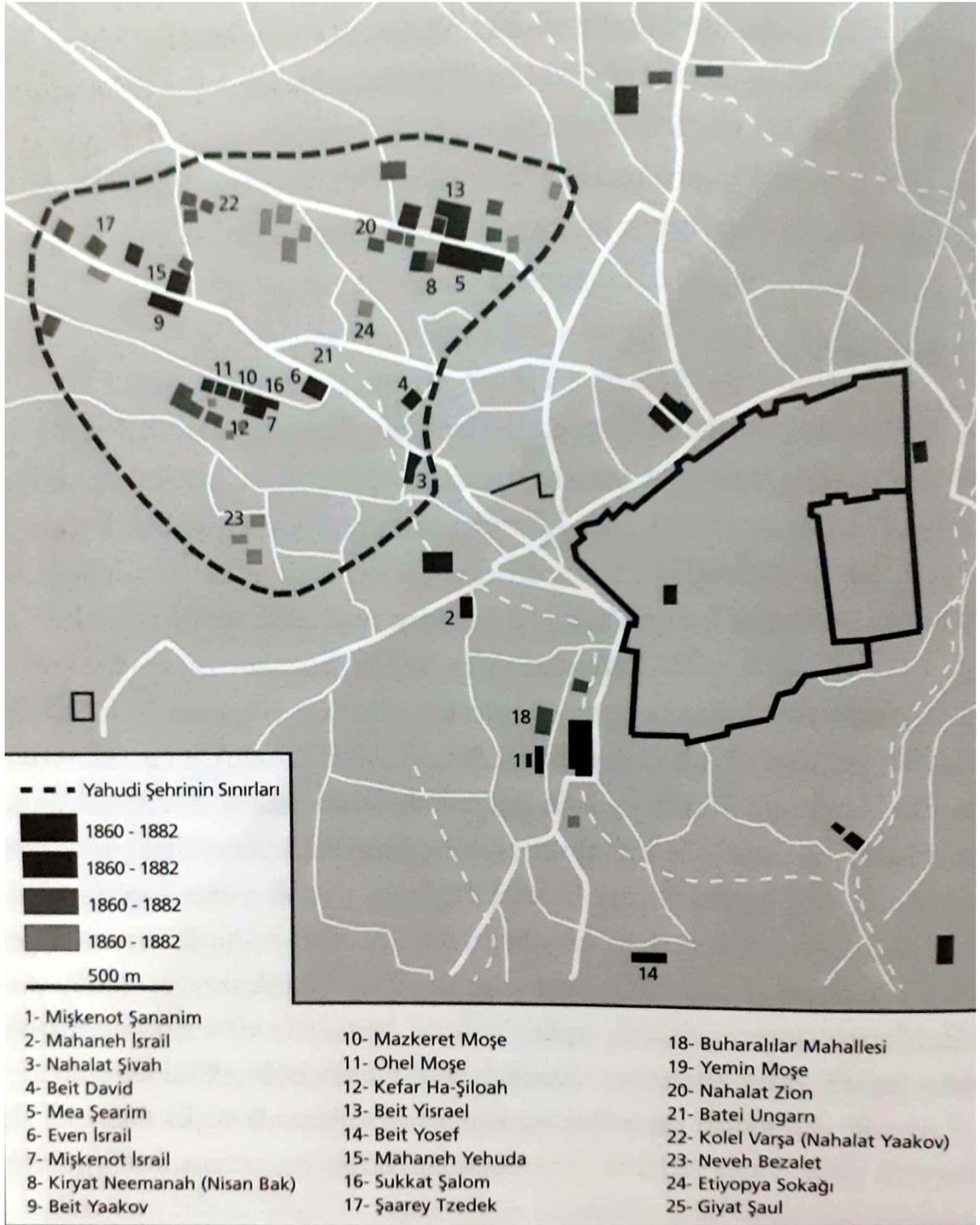
⁸⁵³ Yaakov Ariel - Ruth Kark, "Messianism, Holiness, Charisma and Community: The American-Swedish Colony in Jerusalem, 1881-1933", *Church History*, Vol. 65, No. 4 (Dec., 1996), s. 641, 642, 647.

⁸⁵⁴ Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 52.

⁸⁵⁵ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksan dokuzuncu İnikad, R. 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 556.

⁸⁵⁶ S. Shamir, agm., s. 224, 225.

Plan 12: Surların Dışındaki Yeni Kentte Yahudi Kolonileri⁸⁵⁷

Kudüs'ün yerli nüfusu, 19. yüzyılın sonlarından itibaren yükselen yabancı nüfuzuna karşı ihtiyatlıydı. Yabancı devletlerin kapitülasyon anlaşmaları ve konsoloslukları vasıtasıyla yerel siyasete karışmaları tepki çekiyor, zaman zaman kentte artan yabancı nüfuzuna yönelik reaksiyonlar meydana geliyordu. Yabancı nüfuzunun yerel kültüre yönelik tehdit oluşturduğunu düşünüyorlardı. Söz gelimi 2 Ocak 1845

⁸⁵⁷ C. Nicault, *age.*, s. 52.

tarihinde Beyt-i Cala ve Beyt-i Nasara isimli köylerin Müslüman sakinleri, köylerindeki Rumların Osmanlı fethinden beri Osmanlı tabiiyetinde olup başka milletlerin tabiiyetine girmediklerine, keza kiliselerin de yabancılara ait olmadığına ilişkin itirazda bulunarak Frenklerin (Avrupalıların) nüfuzunu arttırmalarından duydukları rahatsızlığı ifade ettiler⁸⁵⁸.

Dilekçenin gönderildiği tarihten 64 sene sonra Avrupa devletlerinin kentteki varlıkları epeyce kanıksanmış olmalıdır ki, 27 Kasım 1909 tarihinde bu defa Amerikalılardan şikâyet ederek *Amerikalıların diğer dost devletler (düvel-i mütehabbe) gibi imtiyazlara sahip olmaması gerektiğinin altını çizeceklerdi*. Hüseyini, Halidi ve Neşâşibi ailelerinin önde gelen 11 üyesi, belirtilen tarihte Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri dilekçeleriyle, Amerikalı bir şahsın tabanca sıkarak bir polisi yaralamasına rağmen Amerikan konsolosunun devreye girmesiyle birlikte soruşturulmaksızın tahliye edilmesine itirazda bulundular. *Amerikalıların bu hareketi Osmanlıları küçük düşürmektedir* diyerek, Amerika hükümeti tebaasından servet sahibi kişilerin demiryolu ve maden imtiyazlarından mahrum bırakılmalarını talep ettiler⁸⁵⁹.

Amerika vatandaşlarının hayat tarzlarının farklı oluşu da yerli ahali tarafından yadırganmalarına neden olmaktaydı. Bu hususta Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey'in (1906-1908) kızı Selma Ekrem'in gözlemleri aktarılmaya değerdir:

Şu Amerikalıların hiç de görgülü insanlar olmadığını fısıldaştık aramızda. Kentte gruplar halinde yürüyorlar, keçiler gibi tepelere turmanıyorlar, hatta dans ediyorlardı(!) Tüm Kudüs onlardan yüz çevirmişti. Böylesine yabani davranışlar azizleri bile yattıkları yerden kaldırırdı...⁸⁶⁰

Yabancı devlet konsoloslarına yönelik tepkilerden Rus konsolosu da nasibini almıştı. 15 Şubat 1910 tarihinde Kudüs talebelerinden Davud'u bıçaklayan Rus Simon'un yakalanacağı esnada Rus konsolos tercümanı ile kavasının müdahale etmesi Müslümanların tepkisine neden oldu. Kent eşrafından 14 kişinin Sadaret'e gönderdikleri dilekçelerindeki; *zâten heyecânda bulunan Kudüs Osmânlılar(ı) her şeyi gözleri önüne almış ve hâzır ve muhiyyâ bulduklarından buna meydân verilmemesini ve hukûk-ı Osmâniye'nin muhâfaza buyrulmasını istirhâm eyleriz⁸⁶¹* ifadeleri, yerli halkın kentte artan yabancı nüfuzuna ilişkin tahammüllerinin kalmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca yabancı devlet konsoloslarının suistimallerini eleştiren dilekçelerde kent eşrafının

⁸⁵⁸ C.O.A., *A.İMKT.* 21/36, H. 29 Zi'l-hicce 1260 / M. 2 Ocak 1845.

⁸⁵⁹ C.O.A., *HR.HMŞ.İŞO.* 197/68, H. 14 Zi'l-ka'de 1327 / M. 27 Ocak 1909.

⁸⁶⁰ Selma Ekrem, *Peçeye İsyân*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1998, s. 64.

⁸⁶¹ C.O.A., *DH.MUI.* 116/52, H. 4 Safer 1328 / M. 15 Şubat 1910.

genellikle kendilerini “Osmanlılar” olarak vurgulamaları, devlete sadık esas tebaaların kendileri olduklarını, dolayısıyla imtiyaz ve ayrıcalıklara sahip olmaları gereken zümrelerin kendileri olması gerektiğini hükümete hatırlatır niteliktedir.

Yabancı devletlerin himaye ettikleri koloniler için inşa ettikleri yeni yapılar Müslümanların kutsal mekânlarının sahasına tecavüz ettiğinde de sorun meydana geliyordu. Osmanlı topraklarında bir kilise inşa edilmek istendiğinde, arazinin mülk arazi olup olmadığı, sahibinin rızasının bulunup bulunmadığı gibi şartların yanı sıra arazinin İslam mahallesine yakınlığına da dikkat edilirdi. Osmanlı geleneğinde Müslümanların yoğunlukta buldukları yerlere veya ibadetgâhlarına yakın yerlerde gayrimüslim ibadetgâhlarının inşa edilmesine sıcak bakılmıyordu⁸⁶². 11 Ekim 1909 tarihinde Hz. Davud türbesinin türbedarları Alman İmparatoru II. Wilhelm’in ziyareti sonrasında Dormişyon mahallinde inşa edilen kilisenin çanının türbede ibadet edenleri rahatsız ettiğinden bahisle kaldırılmasını rica ettiler⁸⁶³. 4 Temmuz 1912 tarihinde Kudüs’te Camiü’l-ezrak vakfına ait arsanın bir kısmında Misgab Ladah isimli Yahudi hastahanesinin yapıldığının anlaşılması üzerine, Kudüs İdare Meclisi hastahanenin yıkımına karar vererek hastahaneye yabancı bayrağı çekmek gibi hallerden kaçınmaları için Hahambaşılığa tebligatta bulunuldu⁸⁶⁴. Bu ve benzeri meselelerin nasıl sonuçlandığı yahut cemaatler arasında daha derin toplumsal çatışmalara neden olup olmadığı hususlarında arşiv belgeleri suskun kalmakla birlikte, tüm bu örnekler Kudüs kentinde artan yabancı nüfuzu ve nüfusu karşısında yerel ileri gelenlerin ve Müslüman ahalinin sessiz kalmadıklarını göstermeye kafidir.

Kentte artan yabancı nüfuzuna yönelik tepkiler sadece Müslümanlarla sınırlı değildi. Kentteki gayrimüslim tebaanın da yabancı devlet himayesini daima memnuniyetle kabul ettikleri söylenemez. İngiltere Konsolosu James Finn, 21 Haziran 1861 tarihinde Dışişleri Bakanı John Russell’a, Yahudi hahamlarından bazılarının adalet için konsolosluklarına başvurmayı reddederek muhalefet ettiklerini rapor ediyordu. Sözü edilen hahamların, Yahudileri konsolosluk mahkemesine başvurmaktan caydırmaya ve haham mahkemelerine gitmeye zorladıklarını, dahası konsolosluk mahkemelerine gitmekte ısrar edenleri aforoz etmekle tehdit ettiklerini ifade ediyordu⁸⁶⁵. Söz konusu meseledeki Yahudiler, muhtemelen yabancı himayesi altında bulunmayan Osmanlı tabiiyetindeki Sefarad Yahudileriydi. Kente daha erken dönemde

⁸⁶² İ. Satış, “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde...”, s. 196, 197

⁸⁶³ C.O.A., *DH.İD.* 123/1, H. 7 Cemâziye’l-evvel 1328 / M. 17 Mayıs 1910.

⁸⁶⁴ C.O.A., *DH.İD.* 142/6, H. 19 Receb 1330 / M. 4 Temmuz 1912.

⁸⁶⁵ B.N.A., *F.O.* 195/675, No. 31, James Finn-John Russell, 21 Haziran 1861, sayfa numarasız.

gelmeleri, yerli nüfusla kaynaşarak yerel bir topluluk meydana getirmeleri, kentte kendi sinagoglarına sahip bulunmaları sebebiyle kendi kendilerine yetebilen bir yapıya çoktan sahiplerdi. Dolayısıyla Osmanlı makamlarına başvurmak için konsolosların aracılığına ihtiyaç duymadıkları düşünülebilir. Aksine kente yeni gelen Yahudilere –Aşkenazlar, Samariler, Mağribiler gibi- mahsus yeni sinagogların inşa edilmesinin Sefaradların nüfuz sahalarını tehdit edeceğini tahmin etmek güç değildir. Öte yandan konsolosluk mahkemelerine başvurmak şöyle dursun, Osmanlı mahkemelerine bile nadiren başvurmaları, içe dönük kapalı bir yapıya sahip olduklarının göstergesidir.

Osmanlı Kudüs’ünde ecnebi tebaanın varlığının kentteki popülasyonu karmaşık bir yapıya büründürdüğü, yeni toplumsal çatışmalara neden olduğu aşıkardır. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki problemlere, ecnebilerle olan problemler eklemlenerek toplumsal çatışmalar daha çetrefilli bir hal almıştır. Osmanlı idaresinin son yıllarında Kudüs, Osmanlı tebaası olanlar, yabancı devlet tebaası olanlar ve yabancı devletlerin himayesi altında bulunanlar olarak üçe bölünmüş durumdaydı. Ecnebi tebaa, yerel nüfus nezdinde “sonradan gelme tehdit unsurları”, yabancı devletlerin temsilcilerinin nezdinde “nüfuzlarını artırabilecekleri bir vasıta” olarak görülüyorlardı. Buna karşılık ecnebi nüfusun dilekçeleri onların çaresizliğini gözler önüne sermektedir. Kentte bir ibadethaneden yoksun oluşları, bir mezarlıklarının bulunmayışı, önceleri surlarla çevrili eski kentte yer edinmeye çalışmaları, sonraları ise surların dışında yeni yerleşimler kurma telaşları vardı. Dahası, Osmanlı Kudüs’ünün Ecnebi Yahudilerinin İngiltere Konsolosu Harold Eustace Satow’a verdikleri 23 Mayıs 1911 tarihli dilekçelerindeki *yurdumuza geri dönmemizin imkânsız oluşu bizim için derin bir üzüntü sebebi*⁸⁶⁶ ifadesi, ecnebi tebaanın “devletsiz” kalmanın psikolojik sorunları ile mücadele ettiklerine işaret ediyordu.

Osmanlı hükümetinin 1 Ekim 1914’te, Birinci Dünya Savaşı’nın arifesinde kapitülasyonları kaldırdığını ilan etmesiyle birlikte, ecnebilerin Kudüs kentindeki ayrıcalıkları sona erdi. Ecnebi tebaanın temsilcileri olan konsolosların yavaş yavaş ülkeyi terketmeleriyle birlikte Osmanlı makamlarına başvuru vasıtalarını da kaybedeceklerdi⁸⁶⁷. Bununla birlikte savaş esnasında ve sonrasında kentin ecnebi mevcudiyetinde dikkate değer bir azalma söz konusu olmadı. Yalnızca 1914’ün sonuna

⁸⁶⁶ B.N.A., *F.O.*, 195/2377, No. 34, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 23 Mayıs 1911, s. 152-155.

⁸⁶⁷ A. Jacobson, “Negotiating Ottomanism in Times of War...”, s. 73; A. Jacobson, “A City Living Through...”, s. 78.

kadar Almanların ve Avusturyalıların yabancıların çoğunluğunu meydana getirecek olmasıyla birlikte, şehrin kompozisyonu daha askeri bir yapıya bürünecekti⁸⁶⁸.

2.2. Kent Sakinlerinin Ortak Hareket Etme Kapasitesi

*“Allahu Teala velinimetimiz, kudretli, şefkatli, sevgili, hükümdarların hükümdarı olan padişahımız efendimiz hazretlerinin tahtını ahiret gününe kadar sağlamlaştırsın, saltanatını daimi kılsın.”*⁸⁶⁹

Kent Eşrafı, Rum, Latin, Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinin Temsilcileri /

7 Haziran 1855

Max Weber, kenti, “kentte ikamet edenlerin kendilerine has kolektif kimlik ruhuna sahip olduğu özerk bir cemaat” olarak tanımlar. İslam kentlerini⁸⁷⁰, aslında genel itibarıyla Avrupa kentleri haricindeki “kentsel yığılmaları”, belirgin kentsel kültür geleneğinden yoksunlukla karakterize eder. Daha da ötesinde İslam kentlerini, kente özgü ortak bir kimlik yaratma çabası içinde ortak bir sivil çıkar etrafında birleşmek şöyle dursun, sürekli birbirleriyle rekabet eden grupların ikamet ettiği yer olarak niteler. İslam kentlerindeki bu sosyal yabancılığa kentlerin fiziksel yapısının ve İslam doğasının yansımalarının sebep olduğunu iddia eder. Buna göre, Avrupa kentlerinin kamu meydanlarının varlığına karşın, Ortadoğu kentlerinin dolambaçlı ve çıkmaz sokakları, dış dünyadan yalıtılmış evleri vardır. Avrupa kentlerinin doğal seküler gelişimine karşın İslam kentlerinde İslam hukukunun kent sakinlerinin kamusal ve özel alanları üzerinde kapsamlı rolü bulunmaktadır⁸⁷¹.

⁸⁶⁸ R. Mazza, *age.*, s. 76, 77.

⁸⁶⁹ Aslına sadık kalınarak sadeleştirilmiştir. Orjinali için bkz. C.O.A., *İ.HR.* 121/6015, 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855

⁸⁷⁰ Esasında kentlerin belirli tipolojilerin içerisine yerleştirilmesi, incelenen kentin diğer kentlerle benzerliklerinin, farklılıklarının ve özgün yanlarının ortaya çıkarılmak istenmesinden ileri gelir. Ancak böylesi bir yaklaşımın metodolojik açıdan birtakım üstünlükleri, aynı zamanda da birtakım yetersizliklerinin bulunduğu açıktır. Çünkü kentlerin toplumsal kimlik, mimari yapı, kırsalla ilişki, iktidar mekanizması, araçları, araçları ve kurumları değişen, göç alan ve göç veren yapılarıyla durağan olmamaları ideal veya tipik olarak kategorize edilmelerini güçleştirmektedir. Dahası, “İslam kenti” örneğindeki gibi bir sınıflandırma, İslam’ı değişmez öğeleri olan bir yaşam kültürü olarak ele alması ve din faktörünü “bağımsız bir değişken” olarak varsayması bakımından sıkıntılar yaratabilmektedir. Kent tanımı yapmak veya yapılmış olan tanımları tartışmak konumuzun kapsamı dışında olduğundan kent ve kent tarihi yazımına ilişkin bilgi veren eserlerden bazıları için Bkz. İlhan Tekeli, *Tarihyazını Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1998; Yunus Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihiçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6 (2005), s. 9-26; Yasemin Avcı “Kent Tarihi”, *Tarih İçin Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 135-140.

⁸⁷¹ M. Weber, *Şehir*, *age.*, s. 9-63; Ayrıca bkz. E. Eldem – D. Goffmann vd., *age.*, s. 1-19.

Lapidus, Weber'in İslam kentlerinin etnik ve dini mahallelere bölündüğünü, keza sivil toplumdan yoksun olduğu görüşünü kabul etmekle birlikte, entelektüel sınıfı meydana getiren ulema mensupları ve tüccarın kent dâhilinde tüm sınıfları kapsayan çıkarları -bilhassa kriz zamanlarında- temsil ettiklerini savunur. Haliyle Weber'in İslam kentlerinin hemşehrlik veya ortaklık ruhundan yoksun olduğu yaklaşımına üstü örtük bir şekilde karşı çıkar⁸⁷².

İslam kentlerinde “ortaklık ruhu”na ilişkin ipuçları veren bir diğer araştırmacı Albert Hourani'dir. İslam kentlerinin karakteristik özelliklerine ilişkin gözlemler Hourani'nin incelemeleriyle farklı bir bakış açısı kazanır. Hourani, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap topraklarındaki otorite boşluğunun bir grup yerel ileri gelen seçkinler tarafından doldurulduğunu ileri sürer. Hourani'ye göre bu seçkinler grubu, genellikle birbirleri arasında rekabet içerisinde olmalarına rağmen, güçlü bir kent kimliği ruhunu da ortak bir biçimde paylaşırlar⁸⁷³. Bununla birlikte, Hourani'nin tespiti de kentteki Müslüman ileri gelenler, ulema ve tüccar ile sınırlı olup, Müslim ve gayrimüslim cemaatlerin ortak kimliklerine dair bir bilgi vermez.

Angelos Dalachanis ve Vincent Lemire, kent sakinlerinin birbirleriyle ve kentsel çevreleriyle olan dinamik ilişkilerini “Citadinité” kavramı ile ilişkilendirirler. Fransızca coğrafya ve şehir sosyolojisi sözcüğünden üretilen bu kavramı, “kentsel vatandaşlık” karşılığında kullanırlar. Citadinité kavramı aynı zamanda Saskia Sasses tarafından küresel şehirlerde yaşayanların birlikte bir şehir yaratma yetenekleri üzerine düşünmek için ortaya koyduğu “şehirlilik” kavramıyla da uyumludur. “Kentsel vatandaşlık”, sakinleri şehirlerine, tarihine, mirasına, anlatılarına, manzaralarına, seçkin tarihi şahsiyetlerine bağlayan kimlik oluşturan bağlar anlamına gelir. Bu bağlar kent sakinleri tarafından hayal edilir, üretilir, sahiplenilir ve sürdürülür. Bu nedenle citadinité kavramı karma ve bölünmüş imparatorluk kentlerinin incelenmesi için önemlidir. Kentsel vatandaşlık kavramının temel sorusu; kent sakinlerinin dini engeller ve ulusal kimlik projelerine rağmen “şehir kurmaya” nasıl devam ettikleridir. Kentsel vatandaşlık ne şehrin üzerinde gezinen belirsiz, soyut bir kavram ne de sadece söylemsel bir kategoridir. Kurumlarda, aktörlerde ve uygulamalarda somutlaşır. Kudüs kenti “citadinité” tarihi için etkileyici bir potansiyel sunmaktadır. Öte yandan arşiv kaynakları, bilhassa vaftiz kayıtları, toplantı tutanakları, faturalar, mühendislik planları, muhasebe belgeleri, personel rehberleri, vergi kayıtları, maaş bordroları, kartvizitler,

⁸⁷² E. Eldem – D. Goffmann vd., *age.*, s. 4, 5.

⁸⁷³ A. Hourani, “Ottoman Reform and the Politics...”, s. 41-68.

yardım alan yoksulların listeleri, adli raporlar gibi “gündelik yaşam arşivleri” bize Kudüs sakinlerinin yaşadığı kent tarihi hakkında çoğu zaman dinsel söylemler ve ideolojik projelerle serpiştirilen anlatılardan çok daha fazlasını sunmaktadır⁸⁷⁴.

Kudüs’te topluluklar arasındaki etkileşimlerin yalnızca çatışmalı değil aynı zamanda barışçıl olduğunu ortaya koyan arşiv belgelerinden birisi de toplu dilekçelerdir. Kent merkezinde ve kırsalında yaşayan Müslüman-gayrimüslim, zengin-fakir, devlet görevlisi-sıradan insan, köylü-muhtar, patrik-hahambaşı gibi dil, din, mezhep, etnik yapı, makam, nüfuz bakımından birbirlerinden farklı olan, birbirlerinden farklı –çoğu zaman birbirlerinin aleyhinde- çıkarları bulunan grupların/gruplaşmaların, ortak menfaatleri söz konusu olduğunda, tüm ayrılıkları ve rekabetleri bir kenara bırakarak Osmanlı hükümetinin yerel ve merkezi yönetim kurumlarına beraberce dilekçe sunmaları, Kudüs kentinde ortak bir ruhun, hemşehrilik algısının, birlikte hareket etme kapasitesinin varlığına ilişkin önemli bir ipucudur.

19. yüzyıl sonlarında toplumsal panoramaya bakıldığında *Osmanlı Yahudileri, Ermeniler, Hıristiyan Araplar ve Müslümanlar* setreleri, beyaz takımları, tarbuş veya fesleri; *Müslüman ulema* sarık ve cübbeleri; *Polonyalı Hasidik Yahudiler* beyaz tunik üzerine mor paltoları, kenarları siyah kürklü kadife şapkaları; *Avrupalıların kavasları (muhafızları) olan Ermeniler* kırmızı ceketleri, beyaz pantolonları ve büyük tabancaları; *Arap ve Sefarad ailelerinin erkekleri* sarık, fes ve kuşakla bağlı uzun paltoları, geniş Türk pantolonları ve siyah renkli Batı tarzı ceketleriyle⁸⁷⁵ kentteki kültür mozaigini yansıtıyorlardı.

Tablo her ne kadar karmaşık görünse de, burası Müslüman Türk bir idare tarafından yönetilen kozmopolit bir kentti. Her cemaatin kendisine mahsus ibadetgâhları, dini ritüelleri, gündelik yaşam alışkanlıkları, geçim kaynakları, bunlara bağlı olarak talep ve şikâyetleri vardı. Kentte şikâyetlerini iletecekleri makamlar da çeşitlilik göstermekteydi. Harem-i Şerif’in yakınlarında bulunan el-Saraya sokağındaki Hükümet Konağı’ndaki⁸⁷⁶ mutasarrıf, Tenkiziyye Medresesi’ndeki kadı, yine Harem-i

⁸⁷⁴ Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, “Introduction: Opening Ordinary Jerusalem”, *Ordinary Jerusalem 1840-1940 Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Ed. Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, Brill, Leiden/Boston 2018, s. 1-13.

⁸⁷⁵ Nancy Micklewright, “Costume in Ottoman Jerusalem”, *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld - Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London 2000, s. 291-300; S. S. Montefiore, *age.*, s. 362; S. Ekrem, *age.*, s. 68, 69.

⁸⁷⁶ *Hükümet konağı tarihsel süreç içerisinde pek çok kez yer değiştirmiştir. Ben-Arieh’in ifade ettiği üzere, önceleri Harem-i Şerif’in kuzeybatı köşesinde yer alırken, daha sonra Bab el-Amud (Şam kapısı) yakınındaki Müslüman mahallesine taşınmıştır. Osmanlı idaresinin son yıllarında ise Kudüs mutasarrıfları sur dışında Habeş kilisesinin avlusunda Rus mahallesinin karşısında büyük bir binada*

Şerif yakınlarındaki (1896 yılında Yafa yolu yakınındaki Musrara mahallesine taşınacaktır⁸⁷⁷) Belediye binası, dahası idare meclisi, herhangi bir posta veya telgraf şubesi, eski kentin surları dâhilindeki Rum Ortodoks, Rum Katolik, Latin ve Ermeni patrikhaneleri, Yahudi sinagogları ve hahambaşılığı, konsoloshaneler başvurulabilecek merciiler olarak tercihlere göre çeşitlilik gösteriyordu. Kudüs sakinleri idari işlerini halletmek, vergilerini ödemek, hukuki anlaşmazlıklarını çözümlenmek, ev inşası için ruhsat talep etmek, suistimalde bulunan bir memuru şikâyet etmek ve benzeri gibi gerekçelerle kadiya, belediye reisine yahut Kudüs mutasarrıfına müracaat ettiklerinde; bir telgraf veya posta ofisine evrak göndermek için gittiklerinde birbirleriyle yüz yüze gelmek zorundaydılar. Zira her ne kadar cemaatlerin dini liderleri veya itibar ettikleri kimseler birbirlerinden farklı olsa da, müşterek idari muhataplara sahiplerdi. Müşterek veya bitişik alanları paylaşmaları çatışmaları için potansiyel yaratmakla birlikte, yüz yüze gelmelerine fırsat tanıyordu.

Gündelik yaşamlarında Araplar Arapça; Ermeniler Ermenice; Sefaradlar Ladino ve Judezmo; Aşkenazlar ve Hasidikler Yidiş; Rumlar Rumca, Latinler Latince dillerini kullanmakla birlikte Osmanlı Türkçesi resmi dildi. Arapça ise cemaatlerin birbirleri ile iletişim kurmalarını sağlayan yerel konuşma diliydi⁸⁷⁸. Çoğu zaman bir diğer cemaatin aleyhinde, ancak zaman zaman ortak beklentileri karşılar umuduyla birlikte gönderdikleri dilekçelerin çoğunlukla Osmanlı Türkçesi veya Arapça olması bu sebepten ötürüydü. Din, dil, sınıf ve kılık/kıyafet yönlerinden birbirlerinden tamamen farklı olmalarına rağmen, onları burada biraraya getiren ve birlikte yaşama geleneği geliştirmelerine sebep olan başlıca unsur, kente dini açıdan verdikleri değeri.

Esasında Kudüs kentinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim tüm cemaatlerin ortak kaygısı, kutsallık atfettikleri kentteki nüfuzlarının sarsılmasına engel olmak, hatta nüfuz sahalarını mümkün olabildiğince genişletmekti. Bu durumun çoğu zaman birbirlerinin haklarına tecavüz etmeleri sonucunu doğurduğu, kent dâhilinde çekişmelere ve rekabete sebebiyet verdiği doğrudur. Irkları, dinleri, mezhepleri, ibadet şekilleri ve gündelik yaşam alışkanlıkları birbirlerinden son derece farklı olan bunca topluluğun sürekli bir huzur ve sükunet içerisinde yaşaması beklenemezdi. Hal böyle olunca, Osmanlı idaresinin sonlarında (1840-1917) Kudüs kenti, Müslümanlarla

yaşamışlardır. Bkz. Yehoshua Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century: The Old City*, St. Martin's Press, New York 1984, s. 158-160.

⁸⁷⁷ Y. Wallach, "Jerusalem's Lost Heart...", s. 141; Y. Avcı vd., "Publishing Jerusalem's Ottoman...", s. 110.

⁸⁷⁸ A. Singer, *age.*, s. 11.

gayrimüslimlerin kutsal yerler üzerine çekişmeleri, Hıristiyan cemaatlerin ibadetgâhlarındaki nüfuz mücadeleleri, Yahudi göçüne karşı çıkan Müslüman Arapların yükselen milliyetçi sesleri, Yahudi cemaatler arasındaki dini, sosyal ve siyasi fikir ayrılıkları, Osmanlı makamları üzerine ileri gelen Müslüman ailelerinin kıyasıya rekabeti ile doluydu. Dahası kentin kadim milletlerinin yanı sıra kentte sonradan nüfuz sahibi olmak isteyen Protestanlar, Mağrib Yahudileri gibi gruplar kendilerine ait ibadetgâh ve mezarlık talepleriyle kentte kendilerine küçük de olsa bir yer açmak istiyorlardı. Tüm bunlara bir de gayrimüslim cemaatleri himaye altına alarak kent politikalarına dâhil olmak isteyen yabancı devletlerin konsolosları işe karışınca, başta Osmanlı mutasarrıfı olmak üzere Osmanlı makamları çoğu zaman içinden çıkılmaz sorunlarla karşı karşıya kalıyordu. Öyle ki 1906-1908 tarihleri arasında Kudüs Mutasarrıflığı görevinde bulunan Ali Ekrem Bey'in kızı Selma Ekrem hatıralarında ifade ettiği üzere;

Her noktası ayrı bir kutsallıkta olan, her köşesinde çok eski efsaneler kaynaşan, keşişlerin ve papazların, kocaman çanların ve muhteşem kiliselerin kenti Kudüs'ün üzerine yüzlerce yıldır edilen duaların hüznü havası serilmişti. Dünyanın her yanından gelen hacılar, mistik ve fanatik inançlarıyla kenti doldurmaktaydı. Burası ırkların geldiği ve yok olduğu, birçok nefretin hala için için yanmaya devam ettiği, Hıristiyanların birbirine kökleri çok derinlerde bir kuşkuyla baktığı; Yahudilerin Hıristiyanlara, Hıristiyanların da Yahudilere sövdüğü bir kentti. Dinin savaşla kirlendiği yerd. Duada uysalca eğilen başlar öfkeyle kalkar, Hıristiyan dininin farklı mezheplerinin inananları ve papazları birbirlerinin boğazına sarılır. Kılıçlar ışıldar, kan dökülür ve Türk askerleri gelip bu tek dinin inananları arasındaki barışı onarınca değin insanlar ölürlerd⁸⁷⁹.

Bununla birlikte Kudüs kentinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim cemaatler her zaman ihtilaf içerisinde değildi. Sancağın en yetkili idarecisi olan mutasarrıfın Kudüs merkezinde bulunması, kentin merkezi konumu ve önemli dini bayramların pek çoğunun burada yapılması, güvenlik önlemlerinin Nablus ve Gazze gibi yerlere nazaran “görece” daha sağlam olmasını beraberinde getiriyordu. Kudüs kırsalında Müslüman nüfusunun ağırlıklı olmasına karşılık kent merkezi daha kozmopolit bir yapıdaydı. Kudüs'ün önde gelen Müslüman aileleri ile gayrimüslim cemaatler arasında ticari ve finansal çıkarlar bulunuyordu. Konsoloslar himaye ettikleri cemaatlerin “refahını”

⁸⁷⁹ S. Ekrem, *age.*, s. 66.

sürekli takip ediyor ve Osmanlı makamları onların eline koz vermeye çekiniyorlardı⁸⁸⁰. Tüm bu hususlar sürekli bir kavga ve kargaşa ortamının varlığını güçleştiriyordu.

Diğer yandan cemaatler arasında örülmüş zihinsel duvarlara rağmen, mahalleler belirgin sınırlarla birbirlerinden ayrılmış değildi. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi cemaatleri –ağırlıklı olarak kendi kutsal mekânlarına yakın yerlerde ikamet etmekle birlikte- aynı mahallelerde, hatta kimi zaman aynı binada yaşıyor, aynı avluyu paylaşıyorlardı. Fiziksel olarak birbirlerine yakın olmaları çatışmaları için potansiyel teşkil etmekle birlikte, dini, toplumsal ve ekonomik anlamda iletişim kurmalarını ve dayanışma içerisinde olmalarını kaçınılmaz hale getiriyordu. Birbirleriyle komşuluk yapıyor, zor zamanlarında birbirlerinin yardımına koşuyor, aynı kahvehanelerde vakit geçiriyor, dini bayramlarda birbirlerini ziyaret ediyor, aynı esnaf loncasına dâhil oluyor, aynı pazarda veya çarşıda bitişik dükkânlarda çalışıyor, birbirlerinin dükkânlarından alışveriş yapıyor, dahası ortak işler kuruyorlardı. Bir Müslüman, Yahudi bir kasabın sattığı eti “İslam inancına uygun olarak kesilmiş olması koşuluyla” satın alabilirdi. Müslüman kasaplar 14 Ocak 1899 tarihinde Belediye meclisine verdikleri bir dilekçe ile Musevilerce kesilen ve Müslümanlara satılan koyun etlerinin “Allahu Ekber” ayetiyle kesilmesinin daha caiz olacağına ve bunu temin için bir görevlinin tayin edilmesine dair talepte bulunmuşlardı⁸⁸¹. İnançlara aykırı hareket etmeden birlikte yaşamının yolları bulunmuş, sözsüz ve yazısız sözleşmeler 19. yüzyıla gelinceye değin çoktan imzalanmıştı. Aşağıda, bir Ortodoks Arap olan Kudüslü müzisyen Vasıf Cevheriye’nin hatıralarından alıntılanan kısa anekdotlar, söz konusu ilişkileri açıkça görmek adına doğrudan aktarılmaya değerdir:

Hem erkek hem de kadın Müslüman komşularımız hem sevinç hem de üzüntü zamanlarında bize katılırlardı. Karnaval gecelerinde, Lent'in⁸⁸² ilk gecelerinde bile, erkek ve kadın hepimiz giyinip yüzlerimizi gizledik. Sonra dabke⁸⁸³ dansı ederdik ve her birimiz taklit etmek için büründüğümüz karakterin rolünü oynardık.

...Cevheriye evinin komşuları ise Abdülkavvas ed-Davudi, Mustafa es-Salihani, es-Samman, Mustafa el-Cabsha ve el-Ensari aileleridir. Biraz

⁸⁸⁰ David Kushner, “Zealous Towns in Nineteenth-Century Palestine”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3 (Jul., 1997), s. 605, 606; D. Kushner, “Intercommunal Strife in Palestine...”, s. 202.

⁸⁸¹ Bkz. K.B.A., *Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri*, Defter No. VI, Sayfa No. 19b, Hüküm No. 1163, R. 2 Kânûn-ı Sâni 1314 / M. 14 Ocak 1899.

⁸⁸² Hz. İsa'nın çölde oruç tutmasının anısına Paskalya'dan önceki Çarşamba gününden Cumartesi gününe değin tutulan oruç veya perhiz.

⁸⁸³ Dabke, kelime anlamı olarak “birlikte ayağı sertçe yere vurmak” demek olup, Arapların düğün veya kutlamalarda oynadıkları geleneksel bir halk oyunudur.

daha uzakta Abd-Rabbi, Ömer Derviş, eş-Şeyh Muhammed Salih, Atıf Derviş ve diğerlerinin aileleri yaşıyordu.

...Bir zamanlar Paskalya üzerimize düşmüştü ve babamın mali durumu o kadar kötüleşmişti ki, evin temel ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Hacı Selim el-Hüseyni Efendi, babamın bazı maddi sıkıntılar yaşadığını fark etti. (Bir gün babam) eve girdiğinde annem onu gülyüzle karşıladı: "Bu çok fazla, Ebu Halil! Bütün bunları ne için aldın?" dedi, salonun köşelerinden birine yerleştirilen erzaklara işaret ederek: büyük bir pirinç sepeti, bir teneke yağ, bir kutu yağ, on beş kilo sabun, on beş kilo şeker, maamoul⁸⁸⁴ yapmak için dokuz kilo irmik, dolgular için hurma ve ceviz. Gönderenin yüce gönüllü Hacı Selim Efendi olduğunu anlayan babam gülümsedi. Yatak odasına girdiğinde, yatağında yeleşinin cebinde üç altın Osmanlı lirası bulunan yeni siyah çuha bir takım elbisenin uzandığını gördü.⁸⁸⁵

Gayrimüslim cemaatlerin başları sıkıştığında İslam hukukuna göre yargılama yapan Osmanlı kadısına başvurmaları alışıl gelmiş birşeydi. Pek çok hahamın, Musa kanununu bozduğu gerekçesiyle Osmanlı mahkemelerinde dava açmamaları gerektiğine dair görüş beyan etmesine rağmen Yahudilerin kadı mahkemelerine müracaat etmeleri; bazı Hıristiyan çiftlerin bir kilise düğününün mali yükünden kaçmak için kadı huzurunda evlenmeyi yeğlemeleri,⁸⁸⁶ gayrimüslim cemaatlerin mevcut otoritenin meşruiyetini kabul ettiklerinin ve mevcut otoriteye güvendiklerinin göstergesidir.

Diğer yandan cemaatler nezdinde din ve mezhep değiştirmeye sıcak bakılmıyordu. Nitekim kentteki İngiliz konsoloslarının raporları, din değiştirdiği için kendi cemaatleri tarafından dışlanan, dövülen, aforoz edilen insanlarla doludur. Öyle ki, 1846 yılında kentteki bir haham, Yahudiler arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalıştığı için aforoz edilen bir Yahudi kadını gömmeyi reddetmişti⁸⁸⁷. 1849 yılında bir Yahudi, Halep'te İslamiyet'i kabul ettikten sonra geldiği Kudüs kentinde, kendisini tanıyan Halepli bir Müslümanla karşılaşınca Müslüman fanatizmine maruz kalmaktan korkarak kendini evine kapatmıştı⁸⁸⁸. 1852 yılında Osmanlı tebaasından Davud Rahman isimli bir Müslüman, karısının ve çocuklarının Hıristiyanlığı kabul etmeleri üzerine Türk makamlarına şikâyette bulunarak, yasanın bireylere din özgürlüğü tanınmasına rağmen, "ailesine sahip çıkma hakkının erkeğe ait olduğunu" beyan etmişti⁸⁸⁹.

⁸⁸⁴ Hurma ve ceviz gibi dolgularla yapılan irmik kurabiyesi.

⁸⁸⁵ S. Tamari – I. Nassar (Ed.), *age.*, s. 17, 34, 24, 35.

⁸⁸⁶ H. K. Karateke, *agm.*, s. 40.

⁸⁸⁷ B.N.A., *F.O.* 195/210, Numarasız, Newbold-Stratford Canning, 17 Şubat 1846, s. 804-809.

⁸⁸⁸ B.N.A., *F.O.* 195/292, No. 1, James Finn-Stratford Canning, 15 Ocak 1849, s. 309-310.

⁸⁸⁹ B.N.A., *F.O.* 195/369, No. 14, James Finn-Colonel Rose, 15 Aralık 1852, s. 264-269.

Bununla birlikte birlikte öğrenmek ve eğlenmek için aynı dine mensup olmak şart değildi. Müslüman kızlar, Sefarad Yahudisi komşularından Yahudi İspanyolcası öğrenir, Hıristiyan veya Yahudi müzisyenler Müslüman düğünlerinde sahne alırdı⁸⁹⁰. Buna karşılık Müslümanlar hastalandıklarında kendilerini Yahudi doktorlara tedavi ettirirlerdi⁸⁹¹. Bazı Müslüman aileler çocuklarını Batılı tarzda eğitim almalarını sağlamak amacıyla gayrimüslim okullarına gönderirlerdi. Örneğin 1907 yılında Alman destekli bir kurum olan Schneller'in anaokuluna kayıtlı 11'i erkek, 9'u kız olmak üzere 20 Müslüman öğrenci vardı. Aynı tarihte Alman müfredatına göre eğitim veren bir Yahudi okulu olan Hilfsverein der Deutschen Judea (Alman Yahudi Yardım Derneği) okuluna kayıtlı bir Müslüman öğrenci bulunuyordu. Yine Fransız-Yahudi Alliance Israelite Universelle (Evrensel İsrail İttifakı) okulunun meslek lisesinde 10 Müslüman çırak eğitim görüyordu⁸⁹². Dahası, 20. yüzyıl başlarında Arap ulusal hareketinin etkin üyelerinin bazılarının misyoner okullarında eğitim görmüş olmaları hayli dikkat çekicidir. Arap Ortodoks Dirilişi'nin (en-Nahda el-Ortodoksiyye el-Arabiyye) önde gelen isimlerinden olan Halil Sakakini (1878-1953), Kudüs'teki Ortodoks okullarının yanı sıra Anglikan okulunda, İngiliz Koleji olarak bilinen Boys Preparatory School'da (Erkek Hazırlık Okulu) eğitim görmüştü⁸⁹³.

Diğer yandan hamam, kahvehane, millet bahçesi, hükümet konağı, Yafa kapısı (Bab el-Halil) gibi mekânlar Osmanlı Devleti'nin son döneminde farklı cemaatleri biraraya getiren, etkileşimde ve fikir alışverişinde bulunmalarına olanak tanıyan kamusal mekânlardı. Kentte bulunan hamamlar, temizlik ihtiyacını gidermenin ötesinde Müslüman ve gayrimüslim kent sakinlerine sosyalleşme imkanı tanıyan mekânların başında gelmekteydi⁸⁹⁴. İlk şiddetli yağmurlardan sonra insanlar, kurak yaz mevsiminin sona erişini kutlamak için suyla dolu havuzların etrafında toplanır, aileler hanelerindeki kuyuları doldurma imkanından yararlanırdı⁸⁹⁵. Belediye binası 1896 yılında Yafa yolundaki yeni binasına taşındığında burası da idari bir merkez haline gelmişti. Belediye bahçesi her dinden ve her kültürden insanın uğrak yeri idi. İnsanlar bahçenin etrafında bulunan kafelerde otururlar, kahve, soğuk içecekler ve nargilelerini içerlerdi. Özellikle eski kenti yeni kentin mahallelerine bağlayan Yafa kapısı (Bab el-Halil),

⁸⁹⁰ M. U. Campos, *age.*, s. 23, 29.

⁸⁹¹ A. Jacobson, *age.*, s. 86.

⁸⁹² M. U. Campos, *age.*, s. 105, 107.

⁸⁹³ K. Kasmieh, *agm.*, s. 41-43.

⁸⁹⁴ S. Tamari – I. Nassar (Ed.), *age.*, s. 18.

⁸⁹⁵ Vincent Lemire, "Water in Jerusalem at the End of the Ottoman Period (1850-1920) Technical and Political Networks", *Bulletin du Centre de recherche Français à Jérusalem*, (7) 2000, s. 135.

kentin en önemli merkezlerinden biriydi. Pek çok ev, dükkân, banka, postahane, otel, konsolosluk, fotoğraf stüdyoları, seyahat acenteleri, kahvehane ve park ile hem ticari hem de sosyal merkez olarak hizmet verirdi. Müslim ve gayrimüslim cemaatler Yafa caddesi boyunca uzanan ticaret merkezlerini birlikte kullanırlar; Arap, Ermeni, Rum, Alman ve Yahudi cemaatlerine ait dükkânlardan hem yerliler hem turistler birlikte alışveriş yaparlardı⁸⁹⁶. Ayrıca Yafa kapısında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümü münasebetiyle 1907'de inşa edilen Saat Kulesi, bizzat halkın ianeleriyle inşa edilmiş olup, adeta Kudüs sancağı halkının Sultan'a ortak bir hediyesi gibiydi⁸⁹⁷.

Kudüs kentinin kamu mekânları yalnızca cemaatlerin sosyo-ekonomik faaliyetlerine sahne olmakla kalmıyor, aynı zamanda kitlesel eylemlere de ev sahipliği yapıyordu. Kamusal mekânlar 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesiyle birlikte kamuoyunu daha görünür kılan kitlesel eylemlerin sahne alanı haline gelmişti. Öyle ki, kamusal mekânlar Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında siyasi gelişmelere yönelik gösterilerin veya kutlamaların yapıldığı özel buluşma mekânları olarak ortaya çıktılar⁸⁹⁸. 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden edildiğinde Yafa kapısının (Bab el-Halil'in) yakınındaki kışlada yapılan kutlamalarda farklı dinlerden, farklı sınıflardan gelen farklı kılıktaki insanlar hürriyeti kutlamak için tek yürek olmuşlar; Türkçe, Arapça, İbranice, Ermenice şarkılar söylemişler, birlikte “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” diye haykırmışlardı. Devrimi takip eden aylar boyunca millet bahçesinde ve kahvehanelerde toplanarak yeni rejime yönelik beklentilerini tartışmışlardı. Yine 1908 yılında Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakını beraberce protesto ederek, Avusturya'nın ürettiği kırmızı fesin yerine İmparatorlukta üretilen beyaz fesin giyilmesini “Osmanlı vatanseverliği”nin nişanesi saymışlardı. Dahası 1909'daki darbe girişiminde hükümet binasının önünde toplanarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden iktidara gelmesine birlikte destek vermişlerdi⁸⁹⁹.

Herşeyden ziyade 1908 yılında Meclis-i Mebusan'a seçilen Kudüs mebuslarının bizzat kendileri “ortak hareket etme” kapasitesinin tezahürleriydi. Kudüs merkezi hesaba katıldığında yıllık 500 kuruş vergi veren ve yirmi beş yaşından büyük 4.751 Müslüman, 4.096 Hıristiyan, 6.277 Yahudi erkeği olmak üzere toplamda 15.124; sancak geneli hesaba katıldığında ise toplamda 46.495 erkeğin oy kullandığı seçimde onlarca

⁸⁹⁶ A. Jacobson, *age.*, s. 54-58.

⁸⁹⁷ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 249, 250. Saat Kulesi ve Saat Kulesi'nin yanı sıra 1901 yılında inşa edilen sebil İngiliz manda rejimi tarafından yıkıldıkları için günümüzde mevcut değildir.

⁸⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devriminde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, *İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, 2008, s. 125-140

⁸⁹⁹ Y. Wallach, “Jerusalem between Segregation...”, s. 229; M. U. Campos, *age.*, s. 124-136, 159.

aday arasından seçilmişlerdi. Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni, Kudüs toplumunun mikro düzeyde birer yansımaları gibiydiler. Her ne kadar önde gelen Müslüman kent eşrafının üyeleri olsalar da, Batı tarzı eğitime aşına yetişmişlerdi. Bir devlet memurunun oğlu olan Ruhi el-Halidi (1864-1913), Mesid-i Aksa'da temel İslami eğitimini aldıktan sonra, Kudüs'te Fransız Yahudileri tarafından kurulmuş Alliance Israelite Universelle okuluna gitmiş, Kudüs'teki Salahiye ve Beyrut'taki Sultaniye okullarına da devam etmişti. İslami düşünceye sahip olmakla birlikte Batı düşüncesine de hâkimdi⁹⁰⁰. 1893'te Mülkiye-i Şahane'ye katılmak için İstanbul'da yer edinmeyi başardı. Daha sonra gittiği Fransa'da üç yıl boyunca Paris'teki siyaset bilimi okuluna katıldı ve ardından felsefe, İslami çalışmalar ve doğu edebiyatı çalıştığı Sorbon'a katılarak modern kültürün farklı yönleriyle tanıştı. 1898'de Bordeaux'da Osmanlı İmparatorluğu'nun başkonsolosuydu. 1908 yılında anayasa ilan edildiğinde el-Halidi, Osmanlı parlamentosuna vekil olarak seçildi, dahası 1912'de tekrar seçilecekti. Khairieh Kasmieh, Ruhi el-Halidi'yi "Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında Filistin'deki kültürel hareketin bir sembolü"⁹⁰¹ olarak tanımlar. Said el-Hüseyni (1878-1945) adından anlaşılacağı üzere Kudüs'te Hanefi Müftülüğü, Şeyhü'l-haremlik ve Nakibü'l-eşraf Kaymakamlığı gibi önemli görevleri uhdesinde bulunduran Hüseyini ailesinin bir üyesiydi. Ruhi el-Halidi ile benzer şekilde Alliance Israelite Universelle okullarında eğitim görerek İbranice'yi öğrenmişti. 1905 yılında Kudüs İdare Meclisi Reisi, ayrıca Kudüs Maarif Nazırlığı gibi önemli resmi makamlarda bulunmuştu. Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni, Kudüs toplumunun yeni rejime yönelik beklentilerini yansıtıyorlardı. Öyle ki seçimlerin ardından Ekim 1908 tarihinde Kudüs'te gerçekleşen kutlamada, Yahudilerin adayı olarak seçimlere katılmasına rağmen kazanamayan David Yellin, seçilen mebusların isimlerine vurgu yaparak; *Ruhi, ruhumuzu canlandıracak; Said (Arapça mutlu) bizi mutlu edecek* diyecekti⁹⁰². Keza Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni, Kudüs toplumunu temsil etmek üzere gittikleri İstanbul'da, Meclis-i Mebusan toplantılarında zaman zaman yalnızca Müslümanların değil Yahudilerin de mebusu olduklarını vurgulamışlardır⁹⁰³.

⁹⁰⁰ M. U. Campos, *age.*, s. 61,62 137,139-140.

⁹⁰¹ Khairieh Kasmieh, "Rhui al-Khalidi 1864-1913", *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, Ed. Thomas Philipp, Berliner Islamstudien, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1992, s. 124-146.

⁹⁰² Jonathan Marc Gribetz, "Arab-Zionist Conversations in Late Ottoman Jerusalem: Said al-Husayni, Ruhi al-Khalidi and Eliezer Ben-Yehuda", *Ordinary Jerusalem 1840-1940, Opening New Archives Revisiting a Global City*, Ed. Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, Brill, Leiden/Boston 2018, s. 311-313

⁹⁰³ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksandokuzuncu İnikad, R. 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 560.

Osmanlı Kudüs toplumunu daimi bir dostlukla nitelendirmek her ne kadar mümkün değilse, daimi bir düşmanlıkla da nitelendirmek mümkün değildi. Sürekli olmamakla birlikte, aralarında “kısmi zamanlı” diyebileceğimiz bir tür ittifak kuruluyordu. Sultan’ın tahta çıkış (cülus) yıldönümünü tebrik etmenin yanı sıra⁹⁰⁴, kentin asayişinin sağlanması⁹⁰⁵, salgın hastalıkların kontrol altına alınması⁹⁰⁶, arazilere dadanan çekirge istilasının önlenmesi⁹⁰⁷, su ihtiyacının giderilmesi⁹⁰⁸, Müslim ve gayrimüslim cemaatleri biraraya getiren vesilelerdi.

Kamame Kilisesi’nde kutsal yerler üzerine rekabet içerisinde olan Rumlar, Ermeniler ve Süryaniler, 28 Mayıs 1876 tarihinde biraraya gelerek V. Murad’ın tahta çıkışını tebrik edecekler; kendilerini “sıdk” (sadakat) ve “ubudiyet” (kulluk) tabiatlı olarak tanımladıkları müşterek dilekçelerinde beraberce *Padişahım Çok Yaşa!* diyeceklerdi⁹⁰⁹. Yine Kamame Kilisesi’nde birbirlerini tartaklamaya ve yaralamaya varan kavgalar eden Rum ve Ermeni cemaatleri, 22 Eylül 1903 tarihinde manastırlarına ait gelirlerle masraflarını karşılayamadıklarından yakılarak birikmiş vergi borçlarının silinmesi için asırlardır süren çatışmalarını bir kenara koyarak Osmanlı hükümetine karşı aralarında ittifak kurdular⁹¹⁰. Kudüs Ermeni Patriği Artin ve Rum Patriği Damianos, müşterek dilekçelerinde; *Manastırlarımızın gelirleri artmakla birlikte masrafları da artmıştır. Yerel hükümet, biriken vergi borçlarımızı ödememiz için baskı yapmaktadır. Üzerimize giydiğimiz kutsal kıyafetlerimizi satmaya razı olsak bile biriken vergi borçlarımızı ödeyemeyecek kadar aciz durumdayız. Taleplerini ertelemesi için telgrafla mutasarrıflığa emir gönderilmesini istirham ederiz*⁹¹¹ diyeceklerdi.

Kimi zaman da Rum ve Ermeni cemaatleri Latinlere yahut Rum ve Latin cemaatleri Ermenilere karşı birleşerek parçalı ittifaklar kuruyorlardı. 10 Mart 1873 tarihinde Rum ve Ermeni patrikleri biraraya gelerek Beytullahim Kilisesi’ndeki mağaraya koydukları örtüleri kaldıran Latinlerin statükoyu ihlal ettiğinden

⁹⁰⁴ C.O.A., *HR.TO.* 516/65, M. 28 Mayıs 1876.

⁹⁰⁵ C.O.A., *A.MKT.UM.* 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857.

⁹⁰⁶ C.O.A., *A.MKT.MHM.* 344/87, H. 9 Cemâziye’l-âhir 1282 / M. 30 Ekim 1865.

⁹⁰⁷ C.O.A., *BEO.* 1318/98838, H. 24 Muharrem 1317 / M. 4 Haziran 1899.

⁹⁰⁸ C.O.A., *A.MKT.MHM.* 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850; *BEO.* 488/36531, H. 3 Rebî’l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894; *DH.İD.* 88/8, H. 17 Şa‘bân 1332 / M. 9 Ağustos 1914; *İ.DH.* 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866.

⁹⁰⁹ C.O.A., *HR.TO.* 516/65, M. 28 Mayıs 1876.

⁹¹⁰ C.O.A., *BEO.* 2175/163060, H. 30 Cemâziye’l-âhir 1321 / M. 22 Eylül 1903.

⁹¹¹ “Manastırlarımız vâridâtının tezyidiyle masârifâtının tezâyüdü hasebiyle yirmi senelik vergülerinin te’diyesi zımnında hükümet-i mahalliye tarafından tazyikât-ı şedîde icrâ olunmakta olduğundan elbise-i rûhâniyemizi satmağa râzı olsak da bile tesviyesinden ‘âciz olduğumuz lutfen ma’rûzâtımızın vusûlüyle tahkikatına kadar mütâlebenin tevkîfi husûsunun telgrafla mutasarrıflığa irâde buyurulması ‘inâyet-i celîle-i fehimânelerinden müsterhimdir fermân” Bkz. C.O.A., *BEO.* 2175/163060, H. 30 Cemâziye’l-âhir 1321 / M. 22 Eylül 1903.

yakınmışlardı⁹¹². Rum, Latin, Ermeni, Süryani, Habeşi, Kıpti ve diğer Hıristiyan cemaatlerin kutsal mekânlar üzerine sürekli bir nüfuz mücadelesi ve rekabeti olmakla birlikte, zaman zaman bu cemaatler biraraya gelerek Osmanlı hükümetine müşterek dilekçeler sunuyorlardı. Aynı şekilde Yahudi Hahambaşısı kendi cemaatini ilgilendiren ekonomik meselelerde Rum, Latin ve Ermeni patriklerine iştiraktan geri kalmıyordu. 7 Kasım 1841 tarihinde Ermeni ve Rum liderleriyle biraraya gelen Yahudiler gayrimüslim cemaatlerden alınan cizye vergisinin düşürülmesini birlikte istemişlerdi⁹¹³. Dini ve kültürel bakımdan birbirlerinden son derece farklı olan Müslümanlar ve Yahudiler, ortak kutsalları olan Harem-i Şerif'e yönelik bir tehdit meydana geldiğinde biraraya geliyorlardı. 7 Haziran 1884 tarihinde Müslümanlar ve Yahudilerden 328 kişi biraraya gelerek Kudüs'te reji usulünün kaldırılmasını, yerli tütünlerin kullanılmasını talep etmişlerdi⁹¹⁴. 29 Haziran 1909 tarihinde kesilen hayvan derilerinin karşılıksız olarak belediyeye bırakılmasına itiraz etmek söz konusu olduğunda Kudüs kasapları - Müslüman ve gayrimüslim ayrılmaksızın- haklarını birlikte arıyorlardı⁹¹⁵. Benzer şekilde 5 Ekim 1879 tarihinde Kudüs surları haricindeki evlerin emlak vergisinden muaf tutulması beklentisi, Müslüman ve gayrimüslim köylülerinden 104 kişinin mührüyle talep edildi⁹¹⁶. Dilekçelerde kendilerini “büyük zahmetler altında ezilen bizler”, “emin kulları” gibi ibarelerle tanımlamaları; mutluluklarından bahsederken “mesruriyetimiz” demeleri; Kudüs-i Şerif'i tanımlarken ise “vilayetimiz”, “beldemiz”, “livamız” gibi sıfatlar kullanmaları⁹¹⁷, yeri geldiğinde dini mensubiyetlerini bir kenara koyarak “biz” olma şurruna erişebildiklerini ortaya koymaktadır. Bazen de tarihsel koşullar gayrimüslim cemaatleri karşı karşıya getirmeyebilirdi. Örneğin yerleşim alanlarının birbirine yakınlığına rağmen Ermeniler ile Yahudiler arasında belirgin bir sorun bulunmuyordu.

Mahrem sayılan İslam ibadetgâhlarını gayrimüslim “lekesinden” korumak mevzu bahis olduğunda eşraf aileleri arasındaki bütün düşmanlıklar rafa kaldırılırdı. Nitekim Halidiler, Harem-i Şerif'e gayrimüslimlerce bir müdahale olduğunda, *Kudüs livasını mezâlimlerine gark etmek (boğmak) ve hükümet dairelerinde liyakatsiz istihdam*

⁹¹² C.O.A., *HR.TO.* 550/75, M. 10 Mart 1873.

⁹¹³ C.O.A., *İ.DH.* 47/2327, H. 22 Ramazan 1257 / M. 7 Kasım 1841

⁹¹⁴ C.O.A., *HR.TO.* 389/101, M. 7 Haziran 1884.

⁹¹⁵ C.O.A., *BEO.* 3587/268993, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 29 Haziran 1909.

⁹¹⁶ C.O.A., *HR.TO.* 387/95, 5 Ekim 1879.

⁹¹⁷ C.O.A., *HR.TO.* 387/95, 5 Ekim 1879; *HR.TO.* 389/101, M. 7 Haziran 1884; *BEO.* 1318/98838, H. 24 Muharrem 1317 / M. 4 Haziran 1899.

*edilmekle*⁹¹⁸ suçladıkları Hüseyinilerle biraraya geliyorlardı⁹¹⁹. Keza 30 Ekim 1865 tarihinde kolera salgınının Kudüs kentini teğet geçmesinin Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa'nın başarısı olduğuna dair gönderilen toplu dilekçeye eşraf ailelerinin üyelerinden –Hüseyini, Halidi, Alemi, Neşâşibi, Ebusuud, Derviş ayrılmaksızın- 55 kişi mühürlerini basmışlardı⁹²⁰. Öte yandan Hourani'nin ifade ettiği üzere kent ileri gelenleri - yetenekliyseler- hem kentsel hem de kırsal bir güç koalisyonu yaratabilirlerdi. Kendi bağımsız iktidarlarının çekirdeği etrafında, diğer önemli aileleri, ulemayı, silahlı kuvvetlerin liderlerini ve ayrıca genel olarak nüfusun aktif gücünü oluşturan esnaf loncalarını ve tüccarı birleştiren bir koalisyon kurarlardı. Dahası, bu koalisyon, kentin hinterlandını da içine alarak kabile şeyhlerini ve dağların efendilerini bile kapsayabilirdi. Ancak bu belirsiz bir kombinasyon olup, dikkate değer birinin yörüngesine çekilen kuvvetler, başka birinin yörüngesine kayabilir veya kendileri bağımsız ajanlar haline gelebilir veyahut da geri kazanılarak hükümete doğrudan bağımlı olabilirlerdi⁹²¹. Bu manada ortak hareket etme kapasitesi yalnızca kent merkezi yerleşiklerinin biraraya gelmesiyle oluşmuyordu. Kent ileri gelenlerinin gerek birbirleriyle gerekse kırsalın ileri gelenleriyle ittifakları söz konusuydu. Kudüs kent eşrafının Kudüs kırsalında güçlü akrabalık ilişkileri bulunuyor, kaza kaymakamları ile nahiye müdürleri kent eşrafının aile üyelerinden seçiliyordu. Bu sebeple Kudüs'e bağlı Remle ve Lud nahiyelerinin müdürleri ile Gazze, Yafa ve Halilürrahman kazaları kaymakamları da kent eşrafına destek veriyor, zaman zaman birlikte hükümet merkezine dilekçe gönderiyorlardı. Öyle ki, 18 Aralık 1846 tarihinde Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Paşa'nın (1845-1847) ahalinin rahatını bozan nahiye şeyhlerini sürgüne göndermesinden duydukları memnuniyeti beraberce ifade etmişlerdi⁹²². Bunun yanı sıra, Kudüs kırsalında da bölgesel bir işbirliği bulunuyordu. 27 Haziran 1902 tarihinde Kudüs köylüleri biraraya gelerek vergilerini ödeyemediklerinden borçlarının ertelenmesini talep ediyorlardı⁹²³. Kudüs'e bağlı köylerin imam ve muhtarları ittifak kurarak 30 Aralık 1908 tarihinde yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle aleyhinde şikâyet dilekçeleri gönderilen Meclis-i İdare Başkâtibi Abdülkadir Efendi'nin tarafını tuttular⁹²⁴.

⁹¹⁸ C.O.A., *DH.MUI.* 71/44, H. 24 Safer 1328 / M. 7 Mart 1910.

⁹¹⁹ C.O.A., *A.MKT.MHM.* 735/28, H. 7 Cemâziye'l-Evvel 1329 / M. 6 Mayıs 1911.

⁹²⁰ C.O.A., *A.MKT.MHM.* 344/87, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1282 / M. 30 Ekim 1865.

⁹²¹ A. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics...", s. 49.

⁹²² C.O.A., *A.MKT.* 58/53, H. 29 Zi'l-hicce 1262 / M. 18 Aralık 1846.

⁹²³ C.O.A., *BEO.* 1873/140456, H. 20 Rebîü'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902.

⁹²⁴ C.O.A., *DH.MKT.* 2696/96, H. 6 Zi'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908.

Kırsaldaki bölgesel işbirliği Müslümanlarla sınırlı değildi. Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Yunan ruhbanın Patrikhane'deki nüfuzunun kırılması için Yafa, Nablus, Hayfa, Akka, Lud ve Remle'nin Rum Ortodoks cemaati haklarını beraberce arıyorlar, hükümet tarafından kendi aleyhlerinde alınan kararlara beraber itiraz ediyorlardı⁹²⁵. Tüm bu örnekler Osmanlı Kudüs'ünün Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerinin, etnik ve dini bakımdan birbirlerinden son derece farklı olmalarına rağmen, dini veya ekonomik meselelerde ortak çıkarları olması halinde birlikte hareket ettiklerini ve işbirliğinin yalnızca kent merkezi ile sınırlı olmayıp Kudüs kırsalına da uzandığını göstermektedir. Ezan sesi ile Mescid-i Aksa'ya, çan sesi ile Kamame Kilisesi'ne, Şabat gününde Ağlama Duvarı'na yönelen ayaklar, günü gelir ortak bir menfaat uğruna bir Osmanlı postahanesinde veya telgraf ofisinde birleşirdi.

⁹²⁵ C.O.A., *BEO*. 911/68317, H. 23 Ramazân 1314 / M. 25 Şubat 1897; *BEO*. 3464/259772, H. 4 Zi'l-hicce 1326 / M. 28 Aralık 1908; *HR.TO*. 403/21, 1 Temmuz 1910.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI KUDÜS'ÜNDE TOPLUM VE İKTİDAR İLİŞKİLERİ: TOPLU DİLEKÇELERLE VAKA ÇALIŞMALARI (1840-1914)

3.1. Merkezi Hükümet Otoritesi, Kent Siyaseti ve Muhalefet

3.1.1. Kudüs'ün Asırlık Problemi Susuzluk ve Yerel Talepler

“İster gökyüzünden ister denizden yani hangi vasıta ile olursa olsun temin edilsin. Biz su isteriz susuzluktan telef oluyoruz...”⁹²⁶

Kudüs Ahalisi / 20 Ocak 1911

Kudüs, bir kent olarak tarihte yerini aldığından beri hiçbir kentsel altyapı sorunu, idarecileri su kaynaklarının yetersizliği kadar uğraştırmamıştır. Su ihtiyacının giderilmesi, kentin kutsal mekânlarında görülmeye alışıl原因en cemaatler arası çatışmalardan farklı olarak kolektif bir endişe kaynağıydı. Zaman zaman toplanan para yardımlarıyla (iane) cemaatleri biraraya getirmekte, kimi zaman da kente su temin masrafları için alınan fazla vergiler olumsuz reaksiyonlara sebebiyet vermektedir.

Kentin su ihtiyacı üzeri açık havuzlarda biriken yağmur suları, hemen hemen her hanede bulunan kuyular, yeraltı sarnıçları ve su kemerleri vasıtasıyla karşılanmaktaydı. Oldukça karmaşık görünen su sistemi Osmanlı hâkimiyetinden çok daha önce antik dönemlerde inşa edilmiş, Memlukler devrinde restore edilip kullanılarak Osmanlı devrine miras kalmıştı⁹²⁷. Kent surlarının içerisinde Birket el-Hamra, Hamam el-Batrak ve Sett-i Meryem; kent surlarının dışında ise Birket es-Sultan, Birket el-Mamilla, Birket el-Hüseyni gibi havuzlar bulunmaktaydı⁹²⁸. Havuzlara su kemerleri vasıtasıyla su aktarılmakta, bir diğer deyişle taşıma su ile değirmen döndürülmekteydi. Örneğin Hizikiya havuzu olarak da bilinen Hamam el-Batrak (Patrikler Hamamı), su kemeri ile kentin kuzeybatısında kendisinden daha küçük olan Birket el-Mamilla havuzuna

⁹²⁶ “İster semâdan ister bahirden ya'ni ne vâsıta ile olur ise olsun celb edilsün biz su isteriz susuzluktan telef oluyoruz.” Bkz. C.O.A., *DH.İD.* 88/8, H. 17 Şa'bân 1332 / M. 9 Ağustos 1914.

⁹²⁷ Jamal M. Barghouth - Rashed M.Y. Al-Sa'ed, “Sustainability of Ancient Water Supply Facilities in Jerusalem”, *Sustainability* 2009 (1), s. 1111, 1118.

⁹²⁸ Vincent Lemire, “Water in Jerusalem at the End of the Ottoman Period (1850-1920) Technical and Political Networks”, *Bulletin du Centre de recherche Français à Jérusalem*, (7) 2000, s. 135.

bağlanmaktaydı⁹²⁹. Yafa kapısının (Bab el-Halil'in) dışında Mamilla Mezarlığı olarak da bilinen Ma'manallah'ın yanında yer alan bu havuzda biriken yağmur suları eski bir kanal aracılığıyla Hamam el-Batrak'a bağlanırdı⁹³⁰.

19. yüzyılın ortalarında içme suyu ve evlerin temizliği için kullanılan su ise evlerde bulunan kuyular vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Mühendis E. Pierotti 1864 yılında Kudüs kentinde 992 adet özel kuyu bulunduğunu yazıyordu⁹³¹. Kudüs kentinde dini kurumların sahip olduğu su rezervlerinin durumu ise belirsizdir. Kentte en görünür ancak en az kullanışlı olan su depolama yöntemi ise halka açık çeşmelerdi. 1536 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan altı çeşme (sebil), Harem-i Şerif yolu üzerinde Müslüman hacılar tarafından en çok kullanılan yolda sıralanmışlardı. Sebiller iç tüketimden ziyade hacıların abdest almalarına imkan tanımaktaydı⁹³².

Kudüs kentinde yer alan havuz, sebil ve kuyular kentin su ihtiyacını “kendi kendine yetebilir” hale getiremediği için, kent her zaman kırsaldaki su kaynaklarına bağımlı olmuştu. Su kaynakları Kudüs'ün güneyinde Halilürrahman'a giden yol üzerindeki Artas köyü ile Halilürrahman arasında yer almakta; kente yedi mil uzaklıkta bulunan Buruk'tan ve yaklaşık on üç mil uzaklıkta bulunan Arub vadisinden beslenmekteydi. Artas köyünün yaklaşık 8 kilometre güneyinde bulunan Arub bölgesindeki kaynak 200.000 metreküp su depolama kapasitesine sahipti⁹³³. Artas köyünde bulunan su kaynaklarındaki sular, aşağı ve yukarı olmak üzere iki su kemeri vasıtasıyla Kudüs'e bağlanırdı. Aşağı su kemeri Roma döneminde, yukarı su kemeri ise Memlukler devrinde inşa edilmişti. Ayrıca Artas köyünün güneyindeki Biyar vadisinde de su kaynağı bulunmaktaydı⁹³⁴. Tüm bu kaynaklar Beytullahim'i Halilürrahman'a bağlayan yol üzerinde kente 11 kilometre uzaklıkta bulunan üç havuzu (Süleyman havuzları) besliyor; bu havuzlarda biriken su (tahminen 150.000 metreküp) kanallar vasıtasıyla kente bağlanıyordu⁹³⁵.

⁹²⁹ E. W. G. Masterman, “The Water Supply of Jerusalem, Ancient and Modern”, *The Biblical World*, Vol. 19, No. 2 (February 1902), s. 98, 99

⁹³⁰ S. Tamari – I. Nassar (Ed.), *age.*, s. 18; J. M. Barghouth – R. M. Y. Al-Sa'ed, agm., s. 1110, 1111; E. W. G. Masterman, agm., s. 98, 99

⁹³¹ V. Lemire, agm., s. 133.

⁹³² V. Lemire, agm., s. 133-135.

⁹³³ E. W. G. Masterman, agm., s. 106; J. M. Barghouth – R. M. Y. Al-Sa'ed, agm., s. 1112.

⁹³⁴ J. M. Barghouth – R. M. Y. Al-Sa'ed, agm., 1112, 1114, 1116.

⁹³⁵ V. Lemire, agm., s. 136.

Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında Kudüs sakinleri, evlerinde banyo veya küvet gibi imkanlara sahip değillerdi. Evlerde yalnızca kanalizasyon gideri bulunan küçük helalar bulunduğu için kent sakinleri vücut temizlikleri için kentteki hamamlara giderlerdi. Kentteki hamamlar da su havuzlarının yakınlarında bulunmaktaydı. El-Vad mahallesindeki Hamam el-Ayn; Hıristiyan mahallesindeki Hamam el-Batrak'ın

⁹³⁶ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Arşivi (NEKYA), No. 90575.

(Patrikler Hamamı) yanı sıra, Bab el-Esbat'ın (Aslanlı kapının) yakınında St. Joachim ve St. Anne manastırlarının bitişiğinde Meryem hamamları bulunuyordu⁹³⁷.

Genellikle su kaynaklarının yakınlarında inşa edilen kentlerin aksine sakinlerini dini kutsallığıyla cezbeden Kudüs kenti, yerleşimcilerini susuzlukla sınıyordu. Yılın yarısı yağmur yağmayan bir bölgenin omurgasında yer alan kentin kalabalık bir nüfusu desteklemeye elverişli olması beklenemezdi. İngiltere Konsolosu Edward C. Blech, 1887 yılından 1906 yılına gelinceye kadar ortalama yağışın 28.82 inç olduğunu söylüyordu ki, bu rakam yağışların olması gerekenden %28 daha az olduğu anlamına gelmekteydi. Konsolosun ifadesiyle, Kudüslüler uzun yıllar boyunca odun yerine kömürle ısınmalar bile ormanlık alanların çoğalması, buna bağlı olarak yağışların artması mümkün değildi⁹³⁸. Mühendis Franghia'ya göre, 1890'larda kişi başına düşen günlük su miktarı Barcelona'da 30, Kahire'de 50, İskenderiye'de 80, Paris'te 215 litre iken; Kudüs'te kişi başı yalnızca 35 ila 40 litre saf kaynak suyu kenti mutlu şehirler arasına yerleştirmeye fazlasıyla yeterdi. Kudüs kentindeki evlerde yer alan kuyuların 1850 yılında 10.000 kişilik nüfus için günde kişi başı 30 litre (300 metreküp) su sağladıkları tahmin edilmekteydi⁹³⁹. Bununla birlikte nüfus günden güne artıyordu. Kentin nüfusu 1850 yılında on binlerin üzerindeyken, 1910'larda yetmiş binin üzerine çıkmıştı⁹⁴⁰, ki bu husus temel su ihtiyacının günlük 30 litreden (300 metreküp) 200 litrenin (2000 metreküp) üzerine çıktığına işaret ediyordu.

Kentin su sıkıntısı, kentliler ile köylüler arasında bir çekişme kaynağıydı. Kente su taşıyan kanallar köy yolları üzerinde bulunduğu için köylüler tarlalarını veya hayvanlarını sulamak amacıyla sık sık kanallardaki suyu kesiyorlardı. Hayvanların su içmek için açık su kanallarına girmeleri su kirliliğine; açık su kanallarında atık maddelerin birikmesi kanalların tıkanmasına neden oluyordu. Köylüler zaman zaman su kanallarının yönünü değiştirerek kente giden su miktarının azalmasına sebebiyet veriyorlardı. Öte yandan köylerden çekilen sular köylülerin itirazına neden olmakta, bitmek bilmeyen su kavgaları yaşanmaktaydı. Yaşamadıkları kent merkezinin su ihtiyacını sağlamak zorunda kalmak köylülerin ağına gidiyordu. Ayrıca su krizi, darlık vakitlerinde fırsatçılara olanak tanımaktaydı. Kuralık yıllarında köylüler suyu sırtlarında deri çantalarla kente taşıyor, kent sakinlerinin çoğunluğunun karşılayamayacağı fahiş

⁹³⁷ S. Tamari – I. Nassar (Ed.), *age.*, s. 18.

⁹³⁸ B.N.A., *FO*. 195/2255, No. 26, Edward C. Blech-Nicholas O'Conor-Don, 31 Temmuz 1907 s. 124-129.

⁹³⁹ V. Lemire, *agm.*, s. 133 139.

⁹⁴⁰ Y. Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns...", s. 68.

fiyatlarla satmaya kalkışıyorlardı⁹⁴¹. Diğer yandan zaman zaman Harem-i Şerif'teki sebil ve şadırvanların bile boşalması⁹⁴²; fukaranın abdest alacak su bulamadığı için teyemmüm abdesti almak zorunda kalmaları⁹⁴³; su bulmanın imkânsızlığı nedeniyle harç karıştırılmadığı için inşaat faaliyetlerinin durma noktasına gelmesi su probleminin vardığı seviyeleri göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca çöken sarnıçlarda kalan yetersiz ve kirli sular sıtma hastalığının artmasına neden olmaktaydı⁹⁴⁴. Öyle ki, kentte 1890-1906 tarihleri arasında İngiliz konsoloslugu gibi önemli bir görevde bulunan James Dickson dahi, zaman zaman sıtma hastalığından yakılarak hastalık izni talep ederdi. 1894-1896 yıllarında Beyrut Konsolos Yardımcısı olan Peter James McGregor'un Kudüs'e gelerek kendisinin yerine vekaleten görev yapması alışlagelmiş bir durumdu⁹⁴⁵. Öte yandan kent sakinlerinin yanı sıra kenti ziyarete gelen hac kervanlarına ve turistlere su sağlamak önem arz ediyordu. Keza 1880'lerde kente yerleşen Avrupalı yerleşimcilerin kültürlü sınıflardan geldikleri ve nispeten daha iyi yaşam koşullarına alıştıkları hatırlatılmalıdır⁹⁴⁶. Bu sebeplerle su sorununun çözülmesi, temizlik ve sosyal yaşam koşullarının iyileştirilmesi anlamına geldiği için ayrı bir öneme sahipti. Su sorunu, toplumsal sıkıntıların ötesinde tarım ve ticarete de zarar vermekteydi. Su kaynaklarının yetersizliği tarım ürünlerinden alınan verimin düşmesine neden olmakta, ihracat gelirlerinin azalmasını beraberinde getirmekteydi. 1907 yılının Haziran ayında Yafa'dan ihraç edilen ürünler 72 gemiyi doldururken, kurak geçen yaz mevsimi sonrasında 1907 yılının Eylül ayında –yani sadece üç ay sonra- gemi sayısı 53'e düşmüştü. Bu husus ihracatta 4.908 tonluk bir azalmaya; dolayısıyla ihracat gelirlerinin 97.550 franktan 57.285'e gerilemesine işaret ediyordu⁹⁴⁷.

19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı hükümeti kente su sağlayarak yaşam koşullarını iyileştirmek maksadıyla çeşitli önlemler aldı. Beytullahim ve Halilürrahman arasında bulunan Artas kaynağından kente uzanan suyolları ihtiyaç duyuldukça tamir edildi. Sur dışında kentin güneybatısında Süleyman havuzunun aşağısında pınar inşa edildi. Sur içinde Harem-i Şerif'in etrafında bulunan –yukarıda bahsi geçen- beş sebil

⁹⁴¹ A. Singer, *age.*, s. 131, 132; J. M. Barghouth – R. M. Y. Al-Sa'ed, s. 1116.

⁹⁴² C.O.A., *A.MKT.MHM.* 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850.

⁹⁴³ C.O.A., *İ. DH.* 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866.

⁹⁴⁴ B.N.A., *F.O.* 195/2255, No. 26, Edward C. Blech-Nicholas O'Conor-Don, 31 Temmuz 1907 s. 124-129.

⁹⁴⁵ Mordecai Eliav, *Britain and the Holy Land (1838-1914)*, Jerusalem 1997, s. 363.

⁹⁴⁶ V. Lemire, *agm.*, s. 141.

⁹⁴⁷ B.N.A. *F.O.* 195/2106, No. 57, John Dickson-Nicholas O'Conor-Don, 14 Ekim 1901, s. 166-172.

ile Harem-i Şerif yakınlarındaki üç sebil de yine Osmanlı devrinde inşa edildi⁹⁴⁸. Bunlara ilave olarak Osmanlı yetkilileri su kemerleri sisteminde yeni teknikler uyguladılar. Su kemerlerindeki açık kanalların yerine seramik borular döşediler. Su borularının tesisatı o dönemin en yüksek teknolojisini temsil ediyordu. Kapalı su boruları -açık su kemerleri ile kıyaslandığında- sıcak yaz aylarında suyun buharlaşmasını, hayvanların içme suyu için kanallara girerek neden oldukları kirliliği azalttığı gibi çiftçilerin açık kanallardaki suyu kendi tarım alanlarına yönlendirmelerinin önüne geçti⁹⁴⁹. Buna rağmen su problemi tam anlamıyla çözülememiş, Osmanlı idaresinin son yıllarına kadar “kronik” bir problem olarak kalmıştır.

19. yüzyılın ortalarına kadar su sorununun çözümünde hükümetin yerel imkanlara başvurduğu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentteki yerel yönetim kurumlarının söz sahibi olmaya başladığı, 20. yüzyıl başlarında ise kente su temininin uluslararası bir rekabet sahası haline geldiği görülecektir. Öte yandan Kudüs’te suyun tarihi kent sakinlerinin talep, şikâyet ve dahası yardımlarından bağımsız gelişmemiştir. Arşiv dosyaları suyollarının tamirini talep eden, susuzluktan şikâyet eden ve suyollarının tamir edilmesinden “mesrur” (mutlu) olduklarını ifade eden Kudüslülerin dilekçeleriyle doludur⁹⁵⁰.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde havuzların doldukça temizlenmesi, tıkanan boruların açılması, yıkılan veya çöken kemerlerin onarılması alışılmış bir durumdu. 1866 tarihinde kentin su ihtiyacını karşılayan Süleyman havuzları olarak bilinen üç havuzdan ikisi tıkanmış, Kudüs ahalişi ellerinde kalan tek havuzu zaman zaman tamir ederek su ihtiyacını gidermeye devam etmişti. Ancak bu havuz da yirmi seneden beri tamirat görmediği gibi, havuzların bitişiğinde yer alan Ayn Salih suyolları tıkanmıştı. Masraflı olduğu için tamirattan ümidini kesen ahali, su temini için farklı yollara başvurmaya başladı. Söz gelimi Kudüs’teki bazı servet sahibi kimseler evlerinin içinde kuyular kazarak, kuyularda biriken yağmur suyuyla ihtiyaçlarını giderme yolunu tuttular. Fukara kesiminden

⁹⁴⁸ A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem...*, s. 3-5; D. Ze’evi, *age.*, s. 4; Paolo Cuneo, “The Urban Structure and Physical Organisation of Ottoman Jerusalem in the Context of Ottoman Urbanism”, *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld - Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London 2000, s. 213, 218; A. Singer, *age.*, s. 131, 132; R. Balcı, *agm.*, s. 53; Feyza Betül Köse, “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde Mimari Çalışmaları”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (2017), s. 37, 38; K.C. el-Asali, “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)”..., s. 335.

⁹⁴⁹ M. Barghouth – R. M. Y. Al-Sa’ed, *agm.*, s. 1114, 1116.

⁹⁵⁰ *Örneğin 16 Mayıs 1850 tarihinde Sadaret’e toplu bir dilekçe gönderen kent eşrafi, suyollarının tamir edilmesinin yağmur mevsimlerine kadar kendilerini idare edecek olmasından duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdi.* Bkz. C.O.A. A.MKT.MHM. 21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850.

bazıları Harem-i Şerif'teki kuyulardan, bazıları da Harem-i Şerif'e birkaç saat mesafedeki başka bir yerden su almaya başladı. Su sıkıntısı kent sakinlerine büyük bir külfet yaratıyordu.

Sorunun çözülmesi için suyollarının Hz. Süleyman vakıflarının gelirleriyle tamir edilmesi düşünüldü. Yapılan araştırma neticesinde tamir masrafının 3.000 kúsur kuruş tutacağı öngörülerek, teklif Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne takdim edildi. Ancak daha bu tamir mevzuu neticeye kavuşmadan sıkıntılara bir yenisi daha eklendi. Kış aylarında yağın yağışın azlığı nedeniyle kuyularda iki üç ay yetecek kadar su bile toplanmadı. Üstelik kent sakinleri kendi su ihtiyaçlarını bile gideremezken kentteki hükümet hapishanesi için aylık 1.500 kuruş, Osmanlı kışlası için aylık 10.000 kuruştan fazla su parası toplanmaya başlandı. Böylelikle su ihtiyacına ilaveten omuzlarına mali külfet yükleniyordu. Artık havuzlar tamir edilse bile, su sorunu çözülemeyecek derecelere varmıştı. Bu nedenle suyollarının tamiri ile yetinilmeyerek Ayn Salih su kaynağının tümüyle tamir edilmesi, kente yetecek suyun temini için zaruri görüldü. Mühendisler aracılığıyla Ayn Salih suyunun keşfi gerçekleştirildi. Yapılan keşiflerde toplam masrafın altı yük⁹⁵¹ olacağı öngörüldü. Bu masrafın dört yük kuruşu amele yevmiyesi, kalanı ise kullanılacak malzemeler içindi. Kent sakinlerinden hali hazırda hapishane ve kışla için 70-80.000 kuruştan fazla para toplandığı için tamirat masraflarının ahaliye yüklenmesi uygun görülmedi. Amelelerin gönüllü olarak çalışmayı kabul etmeleri, tüccar ve eşrafın ise malzemelerin temini için gereken akçeyi vermeleriyle hem kent sakinleri hem de devlet hazinesi masrafa girmeksizin sorun çözüldü. Kudüs'teki Asakir-i Şahane kumandanı Mirliya Mehmed Ali Paşa, su kaynağına giderek besmeleyle tamire başladı. Tamirin başarıyla sonuçlanmasıyla birlikte kent sakinleri yıllardır hasretini çektiği suya kavuşma olanağı buldu. Asakir-i Şahane Kumandanı Mirliya Mehmed Ali Paşa ile Kudüs Mutasarrıfı İzzet Paşa (1864-1867) tahsinnamelerle onurlandırıldı⁹⁵². Tahsinname ve sitayişname gibi belgeler, henüz nişan ve madalya gibi ödüllendirme araçlarının yaygınlaşmadığı zamanlarda Osmanlı hükümeti tarafından başarılı olan devlet memurlarına verilen takdir belgeleriydi. Esasında bu belgelerin maddi değeri bulunmamakla birlikte, idarecilerin merkezi hükümet nazarında takdir edilmeleri, yerli ahali tarafından sayılmaları ve benimsenmeleri gibi hususlar görevlerinde uzun yıllar daha kalmalarını sağlayabilmekteydi.

⁹⁵¹ *Osmanlı zamanında 1 (bir) yük, 100.000 akçe karşılığında kullanılmıştır.*

⁹⁵² C.O.A., *İ. DH.* 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866.

20. yüzyıla gelinceye kadar su sorunu, bizzat Kudüs sakinlerinin para yardımlarıyla (ianeleriyle) çözüldü. Bu uygulama yalnızca Kudüs'e özgü değildi. 1848 yılından itibaren maliyenin içine düştüğü buhrana çare bulmak amacıyla pek çok müessese halkın yardımlarına başvurularak gerçekleştirilirdi⁹⁵³. Keza daha önceki bölümlerde ifade edildiği üzere Yafa kapısındaki (Bab el-Halil) saat kulesi Kudüs sancağı halkından toplanan ianelerle inşa edildiği gibi⁹⁵⁴, yine II. Abdülhamid devrinde Hicaz demiryolu masraflarını karşılamak için dilekçelere yapıştırılmak üzere demiryolu ianesine mahsus pul icat edilmişti⁹⁵⁵. Bu çözüm merkezi veya yerel hükümet tarafından kent sakinlerine zorla dayatılmıyor, aksine Kudüslüler yardım etme talepleriyle kentteki meclislere başvuruyorlardı. Yerel ve merkezi hükümetin onayını almadan –yardım dahi olsa- kentte herhangi bir girişimde bulunulması mümkün değildi. 1894 yılında Kudüs ahalişi yeniden Arub kaynağından tedarik edilecek suyun masraflarını karşılama talebinde bulundu. Talepleri idare ve belediye meclislerince 7 Nisan 1894 tarihinde Sadaret'e iletildi. Bununla birlikte yerel yönetim kurumlarının hükümet merkezine gönderdikleri evrakın sonuçlanmasını beklemek, su ihtiyacının giderilmesi gibi aciliyeti olan meselelerde sabırsızlığa neden olmaktaydı. Nitekim Kudüs Rum Patriki ile Ermeni, Süryani ve Latin matranları tarafından Sadaret'e gönderilen müşterek bir dilekçede, idare ve belediye meclislerince Sadaret'e iletilen taleplerinin gerçekleştirilmesinin "ahali tarafından şiddetle beklendiği"ni yinelediler. Keza aynı dilekçe, eşraf ve tüccar zümrelerinden 15 kişi tarafından daha iletildi⁹⁵⁶. Kutsal mekânlarda birbirlerini öldürmeye varan kavgalar eden Müslüman ve gayrimüslim cemaatler, su sıkıntısı gibi kentsel altyapı meselelerinde birlikte hareket ediyorlardı.

Kente su temini meselesi, sıkıntı duyuldukça çözülmesi talep edilen ve halledildikçe şükranlarla taltif edilen basit bir mesele olabilirdi. Ancak kent ileri gelenlerinin, destekledikleri mutasarrıfları hükümet nazarında başarılı idareciler olarak göstermek, kendilerini ise hükümet nezdinde temsil etme vesilesi yaratmak için kullandıkları bu mevzu, kentteki bir başka zümrenin şiddetli itirazlarına neden olmaktaydı. Kente su temin etmek belediye meclisinin sorumlulukları dâhilinde olduğu için, belediyenin su sorununa çözüm olarak ilave vergiler almaya başlaması yerel yönetim kurumları ile Kudüs kasap esnafını karşı karşıya getirdi. Belediye meclisi,

⁹⁵³ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 83-90.

⁹⁵⁴ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 249, 250.

⁹⁵⁵ M. Aykanat, *age.*, s. 165, 167.

⁹⁵⁶ C.O.A., *BEO*. 488/36531, H. 3 Rebü'l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894.

Arub kaynağındaki suyun Kudüs'e aktarılması için gereken masraflara karşılık olarak Kudüs'te kasaplar tarafından kesilen hayvanların bağırsaklarının Belediye'ye bırakılmasını uygun buluyordu. Esasında 20. yüzyıl başlarında kasapların Kudüs belediye sandığına ödedikleri pek çok vergi çeşidi bulunmaktaydı. "Zebhiye rüsumu" adı altında her bir koyun başına yirmi para verdikleri gibi, hayvanları belediyeye ait mezbahanelerde kestikleri için mezbahane kirası (selhhane ücreti) ödüyor, hayvanlarını belli bir bedel karşılığında (muayene-i baytariye) belediyenin baytarına tedavi ettiriyorlardı. Bunlara ilave olarak kente su temini masrafları için 1869 tarihinden beri değeri altmış para olan hayvan bağırsaklarını belediyeye bırakmaları istenmekteydi. Yerel yönetim kurumlarına başvurarak sorunlarını çözemeyen kasaplar, çareyi hükümet makamlarında aradılar. Hükümet merkezinden mutasarrıflığa esnafın "tazyik edilmemesi"ne (sıkıştırılmamasına) dair ihbarlar gönderiliyordu.

Kasapların dilekçeleri hükümet merkezini oldukça meşgul etmiş olmalıdır ki, Sadaret Mektubi Kalemî tarafından 29 Haziran 1909 tarihinde Kudüs Mutasarrıflığı'na şifreli bir telgraf gönderilerek, *hiç değilse yalnızca hayvan derilerinin belediyeye bırakılmasına* kasap esnafının razı olup olmayacağını bildirilmesi istendi. Bununla birlikte kent merkezi ve kırsalında kanalizasyon, aydınlatma, temizlik, inşaat, tamirat, yol yapım ve onarımı gibi bayındırlık hizmetlerinin yerine getirilmesi ancak belediye sandığını dolduran vergi gelirleriyle mümkün olabildiğinden yapılan itirazlar belediye makamınca dikkate alınmıyordu. Keza Kudüs Belediye Meclisi adına Belediye Reisi Feyzullah Efendi'nin aynı gün Sadaret'e gönderdiği tahririnde kasaplardan alınan vergiden sarf-ı nazar edilirse "meclis-i acizane"nin bayındırlık faaliyetlerini layıkıyla gerçekleştirebilecek tedbirleri alamayacağından dem vurulmuştu. Öyle ki, başka kazalarda ve Beyrut vilayetinde dahi hayvan bağırsaklarına belediyelerce el konulması teamülüne devam edilirken Kudüs belediyesinin bu vergiden mahrum bırakılması doğru muydu? Yine aynı gün Kudüs Belediye Reisi Feyzullah Efendi, Ticaret Odası Reisi Yusuf Efendi ile birlikte Meclis-i Mebusan'daki Kudüs vekilleri Said el-Hüseyni ve Ruhi el-Halidi'ye bir dilekçe göndererek hayvan bağırsaklarına el konulmasından vazgeçilmesinin mümkün olamayacağını bildirdiler. Belediye meclisi üyelerinin eşraf üyeleri ve keza Meclis-i Mebusan vekillerinin eşraf ailelerinin üyeleri arasından seçildikleri hatırlanırsa, belediye meclisi üyelerinin kendi menfaatlerinin sarsılacağını hissettiği meselelerde Meclis-i Mebusan vekillerin yardımına müracaat ettikleri kendiliğinden anlaşılır. Meclis-i Mebusan vekillerinin Kudüs ile ilgili meselelerde hükümet merkezinde eşrafın lehine karar alınmasını sağladıkları anlaşılmaktadır.

Dilekçenin gönderildiği gün mesele Dâhiliye Nezareti tarafından Şura-yı Devlet'e havale edildi. Konuyla ilgili evraklar Nafia ve Maarif Dairesi'nde okunarak verginin tahsiline devam edilmesi uygun görüldü⁹⁵⁷. Nitekim hayvan bağırsaklarına el koyma uygulaması kente su temini imtiyaza verilinceye kadar devam edecekti.

Su probleminin çözümünde yerel yönetim kurumlarının işlevi vergilerin artırılması ile sınırlı değildi. İdare ve belediye meclisleri, su sıkıntısının ciddi boyutlara ulaşmasını engellemek ve kente su teminini "sürdürülebilir" kılmak için çeşitli tedbirler almaktaydı. 1891 yılının Aralık ayında Kudüs İdare Meclisi kararıyla buharlı motorlarda odun kullanımı yasaklanarak taş kömürüyle idare edilmesi uygun görüldü. Belediye tarafından yapılan teftişte odun kullanıldığı tespit edilirse müsadere edilecekti. 1901 yılında Süleyman havuzlarına boru döşemek için vakıf gelirlerinden 6.000 frank değerinde kente yaklaşık yedi mil uzaklıktaki 300.000 litrelik taze bir kaynak kullanılarak şehrin "akut" ihtiyacına bir nebze katkı sağlanabildi. Ancak günlük 60 metreküp su için Kudüslülerin kişi başı 10 para ödeyeceği düşünüldüğünde, kent sakinlerine ödemeleri için "çifte borç" yaratılmış oldu.

1904 yılının Mart ayında yine idare meclisinin kararıyla zeytin ağaçlarının kesilmesi yasaklandı ve hiçbir ağacın kökünden kesilmemesi hükmü verildi. Bu karar doğrultusunda Halilürrahman'dan Kudüs'e trenle getirilen kökünden sökülmüş 30 kantar palamut ağacına 15 Eylül 1904 tarihinde belediye tarafından el konuldu. Tren istasyonlarında su depoları kurulması, köylerdeki suların bu depolarda toplanması ve depoların trenlerle Kudüs kentindeki Sultan havuzuna (Birket es-Sultan) taşınması uygulanan bir diğer yöntemdi. Ancak bu husus köylülerin muhalefetine neden olmaktaydı. Mesela 1907 yılında kuraklık nedeniyle Biltir köylüleri su depolarına sularını vermek istemeyince buradaki depolar el-Karmil beldesinden getirilen su ile doldurulmak zorunda kalmıştı⁹⁵⁸. Bu örnek Kudüs köylülerinin belediyenin kararlarına muhalefetini ve gerektiğinde bu kararları tanımayacağını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

20. yüzyıl başları kente su temini meselesinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Kudüs'e içme suyu sağlamak kentsel bir altyapı sorunu ve toplumsal bir endişe kaynağı olmanın ötesinde Avrupa devletlerinin kentte nüfuzlarını artırebilecekleri bir rekabet sahası haline geldi. Himaye ettikleri cemaatler için imar ve inşa faaliyetlerinde bulunan

⁹⁵⁷ C.O.A., *BEO*. 3587/268993, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 29 Haziran 1909.

⁹⁵⁸ B.N.A. *FO*. 195/2255, No. 26, Edward C. Blech-Nicholas O'Conor-Don, 31 Temmuz 1907 s. 124-129.

yabancı güçler, kente su sağlamak, elektrikli tramvay inşa etmek, elektrik ve telefon hatları döşemek gibi projelerle kentte daha fazla “görünür” olmayı, böylelikle yerel siyasete hâkim olmayı amaçlıyorlardı. Bu amaçla yabancı devlet tebaası olan varlıklı kişiler veya şirketler tarafından belediyeye su temin projeleri sunuldu. Kente su temini için belediyeye ilk teklifin 1864 yılında İngiliz Mühendis John Irwine Witty tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir⁹⁵⁹. Aynı yıl İngiliz hayırsever Lady Burdett-Couts, kentin su sisteminin iyileştirilmesi için 500 frank bağışta bulundu. 1870 yılında yeni bir bağış yapmayı planlamışsa da, yetkililer tarafından kabul edilmedi. Yerel yönetim kurumları kentte artan yabancı nüfuzuna karşı ihtiyatlı davranmaktaydı. Kentte imar ve inşaa faaliyetleriyle fazlasıyla varlık gösteren Avrupa devletlerinin en azından su sorununa müdahil olmaması istenmekteydi. Nitekim 1874 yılında Baron Burdell Goults’un 25.000 frank harcamayı göze aldığı teklifi de fanatik muhalefet ve belediyenin bakım için gerekli olan 600 franklık küçük bir meblağı sağlamayı kabul etmemesi üzerine reddedilecekti⁹⁶⁰. Bir sonraki proje, Nafia Mühendisi G. Franghia tarafından Arub kaynağından su sağlanmasına ilişkin olarak 1895 yılında gündeme getirildi. Franghia’nın planı yerel yetkililer tarafından desteklendiği için cazip görünüyordu. Ancak Franghia Efendi’nin 80.000 lira tutacağını öngördüğü planı gereken sermaye sağlanamadığı için kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdu⁹⁶¹.

Sonraki süreçte imtiyaz koparma mücadelelerinin kızıştığı görülmektedir. Bir İngiliz sendikası adına Edmund Lechmere’in 60.000 frank harcamayı tasarladığı planı bir nebze daha başarıya ulaşma şansı yakalamışsa da, finansal bakımdan projeyi destekleyecek garantörlerden yoksun olduğu için Franghia’nın projesiyle aynı kaderi paylaşacaktı. Bu yöndeki tek ciddi girişim 1901 yılında 75 yıllık imtiyaz talebiyle bir İran-Belçika şirketi adına Beyrut’taki liman inşa imtiyazının sahibi olan Mösyö Thévenin tarafından yapılan başvuruydu ki, İngiltere Konsolosu Edward C. Blech, İstanbul yetkililerinin özel bahşış taleplerinin bu projeye engel olduğunu belirtir. Kasım 1908’de Almanya Bremen’deki Carl Franke Enstitüsü adına Max Magnus isimli mühendis 2.500.000 franklık yeni bir plan öne sürdü. Magnus, planında Franghia’dan farklı olarak Arub kaynağının değil Kudüs’ün kuzeydoğusunda kente 13 kilometre mesafedeki Ayn Ferah kaynağının kullanılmasını tavsiye ediyordu. Proje gerçekleştirilme imkanı bulursa günde 4000-7000 metreküp su tedarik edileceği

⁹⁵⁹ Y. Avcı, “Osmanlı’nın Son Döneminde Kudüs ve Yafa...”, s. 77, 78, 82.

⁹⁶⁰ B.N.A., *FO*. 195/2255, No. 26, Edward C. Blech-Nicholas O’Conor-Don, 31 Temmuz 1907 s. 124-129.

⁹⁶¹ V. Lemire, agm., s. 140, 142; Y. Avcı, “Osmanlı’nın Son Döneminde Kudüs ve Yafa...”, s. 83.

öngörülmekteydi⁹⁶². Mütahhitler ile belediye arasında hangi planın tercih edileceğine dair bir karara varılamazsa nihai karar Nafia Nezareti tarafından verilirdi⁹⁶³. Bu esnada Siyonist örgütün Filistin Ofisi başkanı Dr. Arthur Ruppın, Alman şirketi ile görüşmelerde bulunarak Magnus'un projesini maddi olarak desteklemeye hazır olduklarını belirtiyor, ortak bir Osmanlı şirketinin kurulmasını talep ediyorlardı. Rakip olan bir Fransız şirketi ile bir İtalya-Belçika şirketinin safdışı bırakılmasının ancak işbirliğiyle mümkün olabileceğine inanıyorlardı. Su temin projelerine ilave olarak elektrikli aydınlatma ve telefon hatlarının kurulması planları da bulunmaktaydı. Ancak Alman şirketi ile Siyonist ofis arasındaki görüşmeler devam ederken Eylül 1909'da Carl Franke şirketinin temsilcisinin İstanbul'da merkezi hükümetten bir imtiyaz kapmayı başardığı öğrenildi. Hükümetin mukaveleyi fesh etmesi ve imtiyazı Yahudi kurumlarının temsil edileceği bir Osmanlı şirketine vermesini sağlamak için yerel ve merkezi kurumlara baskı yapılmaya başlandı. Ruppın'ın girişimi üzerine Hollandalı bir mühendis olan Meijers, 1910 yılının başlarında Kudüs'e gönderildi. Hollandalı mühendis kapsamlı bir inceleme yaptıktan sonra –Magnus'a benzer şekilde- Ayn Ferah kaynağına odaklanılması tavsiyesinde bulundu. Mühendis bu seçeneğin Kudüs kenti ile su kaynağı arasındaki yüksek seviye farkını çözeceğini düşünmüştü⁹⁶⁴. İmtiyazın alınmasına rağmen Alman şirketinin şartların çok zahmetli ve külfetli olduğuna kanaat getirerek Magnus'un planını mali olarak desteklemekten vazgeçmesiyle birlikte bu proje de sonuçsuz kaldı. Zira Ayn Ferah kaynağı Kudüs kent seviyesinin ortalama 350 metre aşağısında bulunmakta ve su depolarının yaklaşık 40 metre yükseklikte inşa edilmeleri gerekmektedir⁹⁶⁵. Bu suretle sermaye yetersizliği nedeniyle hiçbir proje gerçekleştirilemedi.

Su temini için sunulan projelerin kâğıt üzerinde kalma nedenleri –maddi olanaksızlıkların ötesinde- hükümet politikalarında da aranmalıdır. Tanzimat reformlarının kentteki temel amacı hükümet otoritesini olabildiğince genişletmekti. Keza meşruiyet arayışında olan İttihat ve Terakki yönetimi, Tanzimat devrinin hâkim politikalarını benimsemişti. Kentin altyapısının geliştirilmesine yönelik faaliyetler, modernleşme sürecinin gerekliliği olmanın ötesinde bu amacın bir parçası sayılıyordu. Devlet kamu hizmetlerine gittikçe daha fazla müdahil olmaya başlamıştı. Zira

⁹⁶² B.N.A., *F.O.* 78/4644B, Numarasız, James McGregor-Foreign Office, 29 Ocak 1895, sayfa numarasız.

⁹⁶³ V. Lemire, agm., s. 142.

⁹⁶⁴ B.N.A. *F.O.* 195/2351, No. 3, James Morgan-Foreign Office, 11 Ağustos 1911, s. 169-172.

⁹⁶⁵ B.N.A. *FO.* 195/2255, No. 26, Edward C. Blech-Nicholas O'Conor-Don, 31 Temmuz 1907 s. 124-129.

bayındırlık faaliyetleri kentsel altyapı sorunlarını çözenin ötesinde hükümeti kentte görünür kılmanın vasıtalarından birisiydi. Öte yandan İttihat ve Terakki yönetimi imtiyazların yabancı sermayedarlara tesis edilmesini “ulusal egemenlik kaybı” olarak değerlendirmekteydi. Ayrıca kentsel altyapı projelerinin iktidar tarafından üstlenilmesi, yabancı devletlerin artan nüfuzlarının bir nebze de olsa önünü kesebilirdi. Hükümet, imtiyaz koparma mücadelesinde Avrupalı şahıs veya şirketlerin yalnızca kar amacı gütmediklerinin, emperyalist idealler benimsediklerinin farkındaydı. Öte yandan henüz 1869 yılında kurulan belediye meclisinin mutasarrıfın veya idare meclisinin onayını almaksızın karar alması kolay değildi. Yüksek meblağların söz konusu olduğu projelerde merkezi hükümetin onayı da gerekmekteydi. İmtiyazların verilmesinde Tanzimat devrinde Meclis-i Vükela etkiliyken, II. Abdülhamid döneminde Sultan’ın bizzat kendisi bu misyonu devralmıştı. Nihai onay merkezi hükümetin elinde olduğu için imtiyaz almak İstanbul’daki siyasi çevrelerde iktidar mücadelesini kazanmayı gerektiriyordu⁹⁶⁶.

1910 ihalesi hiçbir zaman belediye kararıyla sonuçlanmadı. Son olarak 1914 yılında, Kudüs’e içme suyu ile ilgili bir imtiyaz Galata’da yaşayan Osmanlı tebaası Euripide Mavromatis’e verildi. Mavromatis imtiyazı Birinci Dünya Savaşı nedeniyle kesintiye uğradı⁹⁶⁷. Bu süreçte bazı kasaplar merkezi hükümete şikâyet dilekçeleri göndermeye devam ettiler. Su imtiyazının ecnebilere verilmeksizin belediye marifetiyle temin edilmeye çalışıldığı dönemde hayvan bağırsaklarına el konulmasına seslerini çıkaramıyorlardı. Oysa ki şimdi su temin imtiyazı verildiği için kendilerinden vergi alınmasına gerek kalmamıştı. Hala vergi tahsiline devam edilecek olursa bunun “hukuklarını gasp etmek” anlamına geleceğini ifade ediyorlardı. Sonu gelmek bilmeyen itirazlar ancak Kudüs Mutasarrıfı Ahmed Macid Efendi’nin (1913-1915) *yapılan şikâyetlerin birkaç menfaatperver kasap tarafından yapıldığını ve asılsız olduğunu, dahası ehemmiyet verilmemesi gerektiğini* Dâhiliye Nezareti’ne bildirmesiyle (26 Mart 1914) birlikte kasapların şikâyetleri bertaraf edildi⁹⁶⁸.

Diğer yandan mukavelenin fesh edilmesiyle birlikte kentteki susuzluk problemi 1914 yılının Ağustos ayında yeniden baş gösterdi. Müslüman ve Ortodoks Arapların ileri gelenlerinden 31 kişi Sadaret’e gönderdikleri dilekçede, *Kudüs-i Şerif livası sanki Osmanlı mülkü değilmiş gibi(!)* tekrar eden taleplerine rağmen susuzluktan telef

⁹⁶⁶ Y. Avcı, “Osmanlı’nın Son Döneminde Kudüs ve Yafa...”, s. 82, 92.

⁹⁶⁷ V. Lemire, agm., s. 141, 142.

⁹⁶⁸ C.O.A., *DH.İD.* 40/30, H. 29 Rebü’l-âhir 1332 / M. 27 Mart 1914.

olduklarından, buna karşılık mutasarrıflığın ve belediyenin yetersizliklerinden bahsediyor; suyun tedarik edilmesini ısrarla talep etmeye devam ediyorlardı⁹⁶⁹. Dilekçelerin çoğunlukla Hüseyini ve Halidi ailelerinin üyeleri tarafından gönderilmesi manidardır. Bu tarihlerde idare ve belediye meclislerinde Alemi ailesinin nüfuzunun arttığı bilinmektedir⁹⁷⁰. Kentteki su sorununun rakip ailelerin üyelerine mevcut idareyi kötülemek ve çıkarlarını temin etmek için fırsat yarattığı açıktır. Öte yandan anlaşılacağı üzere Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında su problemi hala çözülebilmemiş değildi. Kudüs kentinde yerel sermayenin yoksunluğu, yerel yönetim becerilerinin ve kaynaklarının yetersizliği, buna karşılık yabancı hissedarlara yönelik duyulan güvensizlik, Osmanlı hâkimiyetinin son devirlerinde kentlileri önemli bir ihtiyacın ve altyapı sorununun giderilmesinden mahrum bırakmıştı.

3.1.2. Kent Siyasetinin Hedefi: Mutasarrıflar

“Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa'nın Cuma günleri bir kere olsun camiye gidip namaz kıldığı görülmediği gibi uygunsuz hareketlerinden dolayı herkes kendisine kırıktır ve nefret doludur.”⁹⁷¹

Kudüs Eşrafı / 24 Ocak 1873

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kudüs'ün idaresi *mutasarrıf, kadı, defterdar, mektupçu, zabıta amiri, ticaret ve ziraat müdürleri, nizamiye mahkemesi üyeleri, idare ve belediye meclislerinin üyeleri*⁹⁷² gibi geniş bir kadro ile yürütülüyordu. Sancağın en üst düzey idarecisi 1841 yılından itibaren⁹⁷³ doğrudan hükümet merkezinden tayin edilen mutasarrıftı. Defterdar, mektupçu, zabıta amiri, ticaret ve ziraat müdürü gibi memurlar -mutasarrıfın denetimi ve emri altında bulunmakla beraber- hükümet merkezinde bağlı oldukları nezaretler tarafından atanırlardı. Keza şer'î mahkemenin hâkimi olan kadı, doğrudan hükümet merkezinden tayin edilirdi. Belediye meclisinin reisi mutasarrıf tarafından tayin edilmekle birlikte, hem belediye meclisinin hem de idare meclisinin üyeleri seçimle belirlenirdi. Belediye ve idare

⁹⁶⁹ C.O.A., *DH.İD.* 88/8, H. 17 Şa'bân 1332 / M. 9 Ağustos 1914.

⁹⁷⁰ C.O.A., *DH.MUİ.* 91/40, H. 25 Rebîü'l-âhir 1328 / M. 6 Mayıs 1910.

⁹⁷¹ “*Kudüs-i Şerîf Mutasarrıfı sa'âdetlü Kâmil Paşa hazretleri bendeleri cum'a günlerinde bir kere olsun câmi'-i şerîfe gidüb ifâ-yı farîza-yı salavât etdikleri görülmediğinden... hareket-ı nâ-becâsından herkes dilgîr ve teneffür olmasıyla...*” Bkz. C.O.A., *HR. TO.* 457/31, 24 Ocak 1873.

⁹⁷² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1303 / M. 1886, s. 469.

⁹⁷³ İ. Satış, “Kudüs Mutasarrıfları...”, s. 546.

meclislerine üye olabilmek, yıllık belirli bir miktar vergi ödemeyi gerektirdiğinden⁹⁷⁴, bu makamlara servet sahibi kent eşrafının üyeleri yerleşirdi.

Gerek merkezden tayin edilen gerekse kentin ileri gelenleri arasından seçilen memurlar zulüm ve yolsuzlukları karşısında sıradan insanların şikâyetlerine maruz kalabildikleri gibi, iyi idareleriyle memnuniyetlerine mahzar olabiliyorlardı. Kudüs kentinden idarecilere dair gönderilen dilekçelerin birincil “hedefi” ise Kudüs mutasarrıfı oluyordu. Kentin sürekli sorun çıkmaya müsait “nazik” yapısı nedeniyle Kudüs’e mutasarrıf olmak her an azledilme ihtimaliyle diken üstünde çalışmak anlamına gelirdi. Herhangi bir yanlış hamle çatışmayı büyütebilir, hatta mutasarrıfın sorumlu tutulduğu kanlı bir olaya dönüşebilirdi.

Sancağın idaresi genellikle hükümet merkezinde çeşitli memuriyetlerde deneyim kazanmış tecrübeli kişilere emanet ediliyordu⁹⁷⁵. Kudüs mutasarrıflarının beylerbeyi unvanı taşıyan, en az bir yabancı dile aşinalığı bulunan; mülkiye, tıbbiye ve harbiye gibi kurumları kapsayan eğitim sistemi içerisinde yetişmiş kişiler arasından seçilmelerine özen gösterilirdi⁹⁷⁶. Buna rağmen görev süreleri bir ila üç yıl arasında değişen Kudüs mutasarrıflarının planlanan ıslahatları tamamlayacak yeterli vakitleri bulunmadığı gibi ödenekleri de kısıtlıydı. Sınırlı bir otoriteye sahiplerdi ve bazı önemli konularda merkezin talimatına bağlıydılar⁹⁷⁷.

Mutasarrıfın bölgedeki diğer idareciler üzerinde çok sınırlı yetki ve kontrol kapasitesi vardı. Bazı memurların doğrudan hükümet merkezinde bağlı oldukları nezaretler tarafından atanmaları, memurların yalnızca mutasarrıfa karşı değil, aynı zamanda merkezdeki üstlerine karşı sorumlu oldukları anlamına gelmekteydi. Elbette kadı ve ulemanın diğer üyelerinin mutasarrıftan tamamen bağımsız olduklarını da ilave etmek gerekir. Buna karşılık Kudüs mutasarrıfları görevlerini suistimal eden veya yolsuzluk yapan memurlar aleyhinde soruşturma başlatarak azledilmelerini sağlayabilirdi. Örnek vermek gerekirse, 1906-1908 yıllarında Kudüs Mutasarrıfı olan Ali Ekrem Bey, rüşvet yedikleri gerekçesiyle başta Evkaf Muhasebecisi Ziya Efendi ve

⁹⁷⁴ 1864 ve 1871 tarihli Vilayet Nizamnameleri gereğince idare ve belediye meclislerine üye olabilmek için yılda en az 500 kuruş vergi vermek, okur-yazar olmak, otuz yaşını geçmemiş olmak ve Osmanlı tebaası olmak şartları bulunmaktaydı. Bkz. D. Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine...”, s. 279, 280; H. Gerber, agm., s. 259; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 276, 277.

⁹⁷⁵ D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 84, 88.

⁹⁷⁶ D. Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine...”, s. 275, 276.

⁹⁷⁷ D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 99.

Jandarma Kumandanı Rıza Bey olmak üzere sancak genelindeki 48 memurun azledilmesini sağlamıştı⁹⁷⁸.

Mutasarrıflar mali konularda büyük ölçüde merkezi hükümete bağımlıydılar. Mutasarrıfın bütçesi Maliye Nezareti tarafından denetlenmekte, keza sancak bütçesi yine nezaret tarafından onaylanmaktaydı. Sancağın gelir ve giderlerinin nerelere harcanağına da mutasarrıf karar vermiyordu. Bu hususlar idare ve belediye meclislerince karara bağlanırdı. Vergilerde yapılan değişiklikler ise merkezi hükümetin onayını gerektirirdi. Mutasarrıfın emrindeki polis kuvvetleri de genellikle yetersiz ve verimsizdi. Keza mutasarrıflar asayişini sağlarken askerleri kullanmak için hükümetin iznini almak zorunda olup, ancak acil durumlarda insiyatif almaları mümkün olabilmekteydi⁹⁷⁹. Öyle ki, 1908 yılında Arap Ortodoks cemaatinden bir grup Kudüs Rum Patrikhanesi'nde Yunan ruhbanından 200 kişiyi muhasara altına aldıkları ve kan dökmeye başladıklarında devrin mutasarrıfı Subhi Bey'in (1908-1909) olayı bastırarak askerleri Yafa'dan getirtmesi, ancak Dâhiliye Nezareti'nin gönderdiği "acil telgrafın" gelmesinden sonra mümkün olabilmişti⁹⁸⁰.

Diğer yandan bu tarihlerde telgraf hatları çoktan döşenmiş olduğundan kent sakinleri gerek mutasarrıf gerekse diğer memurlar ile muhatap olmak zorunda kalmadan herhangi bir telgraf ofisine giderek doğrudan hükümet merkeziyle iletişim kurabilmekteydi. Zira her bir dilekçe işleme alındığı ve işin aslı dönüş dolaşım mutasarrıftan sorulduğu için onca evraka cevap vermek vazifesi yine mutasarrıflara düşüyordu.

1841-1917 yılları arasında görev yapan Kudüs mutasarrıflarının maaşları ortalama 25.750 kuruştı. En yüksek maaşı 42.500 kuruş ile 1853-1854 tarihlerinde görev yapan Yakup Paşa'nın; en düşük maaşı ise 9.000 kuruş ile 1897-1901 tarihleri arasında görev yapan Mehmed Tevfik Bey'in aldığı görülmektedir. Öyle ki, 28 Eylül 1897 tarihinde Kudüs Mutasarrıflığı'na tayin edilen Mehmed Tevfik Bey, maaşının 9.000 kuruş olduğunu öğrendiğinde şaşırarak; *Kudüs pahalı bir yerdir. Böyle bir yerde aşırı ekonomi ile yaşanacak olunursa itibarı muhafaza etmek zor olmaz mı?* diye

⁹⁷⁸ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/2, R. 22 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 4 Kasım 1907; I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/18, R. 17 Haziran 1323 / M. 30 Haziran 1907; I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/49, R. 26 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 8 Kasım 1907; Ayrıca bkz. D. Kushner, "Ali Ekrem Bey...", s. 354.

⁹⁷⁹ H. Gerber, *age.*, s. 35, 102, 103; D. Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine...", s. 279, 280; Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 104.

⁹⁸⁰ C.O.A., *DH.MKT.* 2708/11, H. 23 Zi'l-hicce 1326 / M. 16 Ocak 1909.

soracaktı⁹⁸¹. Öte yandan Mehmed Tevfik Bey'in istisnai bir örnek teşkil ettiği; Kudüs mutasarrıflarının 1860'lardan itibaren genellikle 10.000 ila 15.000 kuruş maaş aldıkları görülmektedir. Örneğin Nazif Paşa'nın (1867-1869) 15.000 kuruş ve Reşad Paşa'nın (1889-1890) 10.000 kuruş ile Kudüs mutasarrıflığına tayin edildikleri bilinmektedir⁹⁸². Maaşların Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında iyiden iyiye azaldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, Meclis-i Mebusan'ın Kudüs vekili Ragıb Neşâşibi Efendi, 30 Haziran 1914 tarihli toplantıda; *Şehrizer Mutasarrıflığı'na verilmekte olan maaş bugün Kudüs Mutasarrıflığı'na veriliyor. Halbuki, Kudüs'ün ehemmiyet-i siyasiyesi hepimizce malumdur. Orada bulunan bir mutasarrıf, on yedi konsolos beyninde muhafaza-i mevki edecek ve aynı zamanda hükümetin gücünü, şanını ve yüceliğini gösterecektir. Şehrizer'da bulunan mutasarrıf öyle değildir. Ona da iki bin kuruş kadar tahsisat veriliyor. Bu kadar bir maaşla bir mutasarrıf geçinemez, haysiyetini de muhafaza edemez. On yedi konsolosa karşı ne mevkide kalır?* diyerek sancağın diğer mebusları Feyzullah ve Said el-Hüseyni ile birlikte mutasarrıfın maaşının tahsisatları haricinde hiç değilse sekiz bin kuruşa çıkarılması talebinde bulunmuşsa da, kabul görmemişti⁹⁸³.

Mutasarrıfların maaşlarının yıldan yıla azalmasının nedeni Osmanlı hazinesinin memur maaşlarını düzenli olarak ödeyebilecek kapasiteye sahip olmamasından ileri gelmekteydi⁹⁸⁴. Buna karşılık Ragıb Neşâşibi Efendi'nin ifade ettiği gibi, Kudüs mutasarrıflarının konsoloslar karşısında maaşı epeyce düşük kalıyordu. Aralık 1845'te Kudüs'te İngiltere Konsolosluğu'na tayin edilen James Finn'in maaşı 550 franktı. Başkonsolosların maaşları biraz daha yüksek olup aynı dönemde Şam'daki İngiltere Başkonsolosu Albay Rose aylık 1.000 frank almaktaydı⁹⁸⁵. Bu tarihlerde 1 frankın 110 Osmanlı kuruşuna karşılık geldiği⁹⁸⁶ düşünülürken konsolosların Kudüs mutasarrıflarından beş kat; başkonsolosların ise on kat daha fazla maaş aldıkları

⁹⁸¹ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 73.

⁹⁸² İ. Satış, "Kudüs Mutasarrıfları...", s. 560-562, 571.

⁹⁸³ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, C. 2, İçtima Senesi: 1, Otuzikinci İnikad, R. 30 Haziran 1330 / M. 13 Temmuz 1914. s. 196.

⁹⁸⁴ Bütçe açığının 5 milyon Osmanlı lirasına yükseldiği 1874 yılında valilerin maaşları 20-25.000 kuruş arasına düşürülmüş; 1879 yılında yüzde on; 1880 yılında ise yüzde otuz derecelerinde kesintiler yapılmıştı. 1880 yılında yürürlüğe giren yeni maaş sistemiyle birlikte valilerin maaşları 20.000 (birinci derece), 17.000 (ikinci derece) ve 15.000 (üçüncü derece) kuruşluk olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştı. Suriye, Halep, Hicaz ve Aydın gibi eyaletler birinci derece; Edirne, Selanik, Hüdavendigâr, Konya, Adana, Ankara gibi vilayetler ikinci derece; Bitlis, Trabzon, Musul gibi vilayetler üçüncü derece değerlendiriliyordu. Üstelik daha sonraki yıllarda memurların maaşlarından emekli sandığı için kesintiler yapılmaya da başlanmıştı. Rütben ne kadar düşükse maaşını elde etme ihtimalin de o kadar azalıyordu. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 209.

⁹⁸⁵ U. Kocabaşoğlu, *age.*, s. 57.

⁹⁸⁶ Johann Büssow, *Hamidian Palestine, Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Brill, Leide-Boston 2011, s. 563.

görülebilecektir. Kaldı ki, konsolosların maaşlarına ek olarak bu tarihlerde kendi devletlerinin gemilerinden ithalat ve ihracat payı aldıkları⁹⁸⁷ bilinmektedir. Üstelik Kudüs mutasarrıfları 1870'lerden itibaren Rum Patrikhanesi'ne ait bir emlakta kirada oturuyor; 1896 yılına gelindiğinde Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Paşa (1890-1897) bu emlakta yıllık 45 lira kira ödüyordu⁹⁸⁸. Mutasarrıfların kiralarının karşılandığı ve çeşitli tahsisatları hesaba katılsa bile, bu çetin vazifenin maddi bakımdan da tatmin edici olduğu söylenemezdi.

Mutasarrıfların Kudüs gibi önemli bir sancağa tayin edilmekten her zaman memnuniyet duydukları söylenemez. Zira Kudüs idaresi kolay bir şehir değildi. Onca düşmanlığın ve kıskançlığın önünün alınması gerekiyordu. Uğrunda pek çok mezhebin savaştığı ve hak iddia ettiği, her birinin ele geçirmek için uğraştığı yerd. Kudüs'e tayin edilmeyi kendisi talep eden, 1906 senesinde tayin edildiğini öğrendiğinde ise kutsal yerleri göreceği ve böylesi önemli bir kentte idareci olacağı için çok sevinen Ali Ekrem Bey, henüz görevinin ilk aylarında yaşadığı zorluklar karşısında; *Sultan Hamid'in beni Kudüs'e göndermeyi kabul etmesine hiç şaşmamalı. Burası, bütün o karışık dinleri ve nefretleriyle idaresi çok zor bir şehir. İnsanlar bir barajın tuttuğu ırmağa benziyor; her an kabaran sular onu yıkıp ve hepimizi önüne katıp sürükleyebilir. Bir tek sözcük bile bütün nefretleri olanca gücüyle şahlandırabilir* diyecekti⁹⁸⁹.

Böylesi bir ortamda mutasarrıfların dikkat etmek zorunda kaldıkları pek çok zümre bulunmaktaydı. Bunların başlıcaları, kent merkezi ve bölgesindeki Osmanlı makamlarını ellerinde bulunduran kent eşrafıydı. Daha önce de belirtildiği üzere, eşraf aileleri içerisinde en fazla nüfuzla sahip olanlar Hüseyiniler ve Halidilerdi. Bilhassa memuriyetlerin büyük bir çoğunluğu bu yüzyılda Hüseyini ailesinin üyelerinin ve adamlarının eline geçmiş vaziyetteydi⁹⁹⁰. Sancakta idare ve belediye meclislerinin yanı sıra kent eşrafının katılımına hizmet eden pek çok komisyon bulunmaktaydı. Nafia, evkaf, tahsilat, arazi, sıhhiye, mekâtib-i ibtidaiye gibi komisyonların yanı sıra maarif meclisi, ticaret ve sanayi odaları merciileri, kent eşrafına fikirlerini uygulanabilir kararlara dönüştürebilecekleri bir platform sunuyor, öte yandan çekişmeleri için resmi bir mecra yaratıyordu⁹⁹¹. Eşraf aileleri aralarında rekabet hiç eksik olmadığından mutasarrıfı görev ve yetkileri bakımından zor durumda bırakıyorlardı. Mutasarrıfı

⁹⁸⁷ U. Kocabaşoğlu, *age.*, s. s. 15, 17, 21, 30, 62.

⁹⁸⁸ C.O.A., *İ.DH.*, 42, H. 28 Cemâziye'l-evvel 1314 / M. 4 Kasım 1896.

⁹⁸⁹ S. Ekrem, *age.*, s. 76, 78.

⁹⁹⁰ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 102.

⁹⁹¹ A. Kırmızı, *age.*, s. 137, 138, 140.

destekleyerek yerinde kalmasını sağlayabildikleri gibi, aleyhinde propaganda düzenleyerek azledilmesine dahi neden olabilirlerdi.

Diğer yandan mutasarrıfın önde gelen rakip ailelerden birine meyletmesi, diğer ailenin düşmanlığına neden olmaktaydı. Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa'nın (1877-1889) Hüseyini ailesinden Muhammed el-Hüseyini'yi Maarif Komisyonu Riyaseti'nden; Abdülhayy Faik'i ise idare meclisi üyeliğinden azletmesi Hüseyinilerin mutasarrıfa gücenmesine neden olmuştu. Hüseyiniler mutasarrıfın aleyhinde 12 Ekim 1879 yılında Sadaret'e gönderdikleri dilekçede "hâkim-i müstebid" olarak nitelendirdikleri mutasarrıfın azledilmesini talep etmişlerdi⁹⁹². Keza 22 Ağustos 1885 yılında Hüseyinilerden birkaç kişi Rauf Paşa aleyhinde Sadaret'e gönderdikleri dilekçede, Kudüs Belediye Reisi Yusuf el-Halidi ile ailesini Rauf Paşa'ya şikâyet etmelerine rağmen şikâyetlerinin dikkate alınmadığını ifade ediyorlardı:

Halidilerin sözüne kapılarak bizi tehdit edecek kadar ileri gitmektedir. Hükümet memurlarının bizlerle kaynaşmalarını emir ve tenbih etmiştir. Halbuki medeni hukuktan dışlananlar hakkında bile böyle bir emir verilemeyeceği açıktır. Bizler birkaç yüz yıllık hanedan olduğumuz gibi Peygamber soyundan geldiğimiz malumdur. Şimdiye kadar devletin iyiliksever ve duacıları olmakla iftihar ettiğimizden bu derece zulme hedef olmamız ve baskı görmemiz acaba neden ileri geliyor? Her ne kadar Halidi ailesi gibi servetle bilinmesek de, yıllık kırk kuruşa yakın vergi ve aşar veriyoruz⁹⁹³.

Keza 1 Ekim 1885 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri dilekçelerinde meramlarını yineleyerek Rauf Paşa'nın aleyhinde ne kadar şikâyet takdim ederlerse etsinler, *Babıali nezdinde kendisi sadık zannedildiğinden fayda etmeyeceğini* vurguluyorlar ve ekliyorlardı:

Rauf Paşa sancak memurlarını istediği gibi azil ve uzaklaştırma yetkisine sahip olduğunu; şikâyet evrakı kendisine iade edildiği için bunlara istediği gibi cevap verme veya cevabı erteleme seçeneğine sahip bulunduğunu; memurların ve ahalinin kendisine itaattan başka çarelerinin olmadığını söylüyor. Hükümetin zihninde sancağı iyi idare etmesiyle yer etmiş, oysa ki İslam mescidleri ve mektepleri kullanılamaz hale gelmektedir. Malta'ya kaçan ve sonra Kudüs'e geri dönen, akabinde ise Meclis-i Mebusan'da bir takım fenalıklarda bulunarak uzaklaştırılan Yusuf el-Halidi isimli şahsı, muhterem bir şahıs olarak görmektedir. Onun taraftarlarını sancak idaresine almış, buna karşılık din ve devlet dostları olan bizleri uzaklaştırmış ve hor görmüştür. Ulema ve millet reislerinin her birine bir lakap takmakta, hatta müftü efendiyi "münafık" diye çağırılmaktadır. Buna

⁹⁹² C.O.A., HR.TO. 387/103, M. 12 Ekim 1879.

⁹⁹³ Aslına sadık kalınarak sadeleştirilmiştir. Orjinali için Bkz. C.O.A., HR.TO. 390/47, M. 22 Ağustos 1885.

*karşılık en aşağılık bir Hıristiyan bile mutasarrıf paşanın nezdinde muhterem bir kişi sayılmakta ve işleri ertelenmeksizin görülmektedir.*⁹⁹⁴

Hüseyinlerin dilekçelerinin satır araları esasında çok şey anlatıyordu. Belediye reisliğine Halidi ailesinden birinin seçilmesinden duydukları kıskançlığı, Maarif komisyonu ve idare meclisi gibi önemli kurumlardaki makamlardan azledilmeleri karşısında nüfuzlarının sarsılmasından duydukları endişeyi, mutasarrıfın en büyük rakiplerini kendilerine tercih etmiş olmasından duydukları öfkeyi, Peygamber soyundan geldikleri için kentte hürmet görmeye alışmış olan bu zümrenin mutasarrıf nezdinde hor görülmelerinden ötürü hissettikleri dargınlığı... Öte yandan idare ve belediye meclislerine üye seçilebilmek için yıllık belirli bir miktar vergi vermek şartı bulunduğu⁹⁹⁵ ödedikleri vergilerin kendilerine bir makam sağlaması beklentisinde oldukları açıktır.

Mutasarrıfın aleyhindeki bir şikâyet dilekçesi hükümet nezdinde mutasarrıfın derhal azledilmesiyle sonuçlanmazdı. Şikâyete konu olan meselenin doğruluğunun anlaşılması ve gerçeğin araştırılması hükümet makamlarına kalıyordu. Kent eşrafı arasında başarılı bir denge siyaseti takip eden mutasarrıfların aleyhindeki dilekçelere hükümet nezdinde itibar edilmediği görülmektedir. Nüfuz ve servet edinmek amacıyla Osmanlı makamlarına gelmek için rekabet eden veya koltukları için kaygılanan kent eşrafının aksine, doğrudan İstanbul'dan atanan mutasarrıflar hükümetin dolaysız temsilcisiydi. Nihayetinde Tanzimat döneminin ürünü olan okullarda yetişmiş bürokrat sınıfın tipik temsilcileriydi ve kısa görev sürelerine rağmen Osmanlı reformlarını uygulamayı çoğunlukla kendilerine misyon edinmişlerdi. Öte yandan mutasarrıfın aleyhinde somut bir delil öne sürülmemesi şikâyetlerin dikkate alınmamasının bir diğer nedeni olabilir. Yukarıdaki dilekçe örneklerinde de görüleceği üzere, eşrafın iddiaları Rauf Paşa'nın müftüye "münafık" demesi, lakaplar takması, ayrımcılık yapması gibi iddialardan öteye gitmiyordu. Ayrıca bu dilekçelerin aynı aileye mensup kişiler tarafından gönderilmesi dikkate alınmamalarına neden olmuş olabilir. Eğer Rauf Paşa'nın aleyhinde farklı zümreler tarafından dilekçe gönderilmiş olsaydı; örneğin Hüseyinler Alemi ve Neşâşibi gibi diğer ailelerin üyeleri veya tüccar veyahut konsolosların desteğini alabilseydi yahut bu gruplar mutasarrıfın aleyhinde

⁹⁹⁴ Aslına sadık kalınarak sadeleştirilmiştir. Orjinali için Bkz. C.O.A., *HR. TO.* 390/81, M. 30 Eylül 1885.

⁹⁹⁵ 1864 ve 1871 tarihli *Vilayet Nizamnameleri gereğince idare ve belediye meclislerine üye olabilmek için yılda en az 500 kuruş vergi vermek şartı bulunmaktaydı.* Bkz. D. Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine...", s. 279, 280; H. Gerber, agm., s. 259; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 276, 277.

birbirlerinden bağımsız ayrı ayrı ittifaklar kursaydı, belki de mutasarrıfın azledilmesine neden olabileceklerdi. Sonuç olarak Rauf Paşa, aleyhindeki şikâyet dilekçelerine rağmen 1877-1889 yılları arasında 12 sene görevini sürdürdü ve sancakta en uzun süre görev yapan Kudüs mutasarrıfı oldu⁹⁹⁶. Dahası Kudüs mutasarrıflığı görevinde gösterdiği başarılarından dolayı 1881 yılında üçüncü dereceden Mecidi nişanı ile üçüncü ve dördüncü dereceden Osmanlı nişanları ile taltif edildi⁹⁹⁷.

Kent eşrafının nefreti yalnızca birbirleri arasında olmayıp, mutasarrıfların kentteki ecnebi tebaa ve temsilcilerine yönelik hoşgörülü davranışları da eşrafın tepkisini çekebilirdi. Mutasarrıfların eşraf ve konsolosları aynı anda memnun etmesi mümkün olmayabilirdi. Bir grubun memnuniyeti diğer grubun memnuniyetsizliğini beraberinde getirebilir, özellikle konsoloslarla iyi ilişkiler kuran mutasarrıflar Müslüman eşrafın eleştirilerine maruz kalabilirdi.

1871-1872 yılları arasında Kudüs mutasarrıflığı görevine getirilen Kamil Paşa'nın kentteki yabancı devletlerin tebaasına hürmet göstermesi kent ulema ve eşrafının tepkisine neden oldu. *Kamil Paşa'nın Cuma günlerinde bir kere olsun camiide Cuma namazı kıldığını görmediklerini; Lud kasabasında Rum tebaasından Mihail Şebita isimli kişi küfre cüret ettiğinde kanunları uygulama konusunda tereddüt göstererek bu şahsı yalnızca birkaç gün hapiste tutarak salıverdiğini; İslamiyeti kabul etmiş bir Rum kadınının Zaptiye binbaşısı aracılığıyla patrikhanesine götürülerek orada baskıya maruz bırakılmasına ses çıkarmadığını; yabancılara daima hürmet göstermesine karşılık Kudüs'ün Müslüman hanedanına küçük düşürücü biçimde davrandığını; şikâyet etmek için hükümet kapısına giden eşrafi huzuruna kabul etmediği*

⁹⁹⁶ İ. Satış, "Kudüs Mutasarrıfları...", s. 564.

⁹⁹⁷ II. Mahmud devrinde Asakir-i Mansure ordusunun teşkil edilmesiyle birlikte orduda yeni uniformalar kullanılmaya başlanmıştı. Sonraları ordudaki bu yenilik sivil bürokrasiye de sirayet ederek devlet memurlarına fes, cepken, ceket, pantolon ve bot kullanmaları zorunlu hale getirilmişti. Yalnızca ulema bu uygulamanın dışında tutularak geleneksel kıyafetlerini muhafaza etmelerine izin verilmişti. Bu reform kişilerin mevkiilerinin anlaşılmasına imkan veren kumaş rengi ve başlık şekli gibi ayırıcı işaretlerin yok olması anlamına geliyordu. Kişilerin mevkiileri artık resmi kıyafetlerinden anlaşılamayacağı için nişan ve madalyalarla bu çözüme çare bulundu. 19. yüzyıla gelinceye kadar yalnızca yabancı devletlerin hükümdarlarına ve diplomatlarına verilen nişanlar bu yüzyıldan itibaren başarı ve rütbelerinden dolayı patrikler gibi dini liderlere varıncaya kadar tüm Osmanlı memurlarını içine alacak şekilde genişletildi. Nişanlar bir üst rütbeye terfiide yahut başarılarından dolayı verilmekte, liyakati esas alan bir ödülleme yöntemi olarak kullanılmaktaydı. Bu amaçla 1852 yılında ihdas edilen Mecidi nişanı devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan kişileri ödüllendirmek amacıyla kayd-ı hayat şartıyla verildi. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü rütbeden Mecidi nişanları altından; beşinci rütbeden Mecidi nişanları ise gümüşten imal edilmiş olup, üzerinde Sultan Abdülmecid'in tuğrası yer almaktaydı. Nişana hak kazanmak için en az yirmi sene hizmet şartı bulunmaktaydı. Bkz. Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2009, s. 80-82, 135, 176-178.

*gibi kendisine hediye takdim edenlere riayet ederek vaktini ayırırken huzuruna hediyesiz gelenlere hiddetlendiğini*⁹⁹⁸ iddia ediyorlardı.

Kamil Paşa aleyhindeki iddiaların ne derece gerçek olduğunu yahut duyulan tepkilerin somut nedenleri olup olmadığını belirleyemesek de, suçlamaların bir hayli sert ve subjektif olduğu dikkati çekmektedir. Kamil Paşa, Kudüs'e 1871 yılında elviye-i gayr-i mülhaka⁹⁹⁹ statüsünün verilmesinden sonra atanan ilk mutasarrıftı. Bu tarihten itibaren Kudüs mutasarrıfları fiili olarak vali ile eşit bir statüye sahip olacaklardı¹⁰⁰⁰. Kamil Paşa, Tanzimat reformları doğrultusunda Osmanlı hükümet merkezinin kentte takip ettiği merkezi kontrol politikasının önemli bir temsilcisi, bir başka deyişle Osmanlı reformlarının kentte vücut bulmuş haliydi. Dolayısıyla sancak genelinde kök salmış eşraf ailelerinin merkezi hükümetin kentte artan otoritesinden rahatsız olması ve rahatsızlıklarını mutasarrıfa yönlendirmeleri kaçınılmazdı. Elbette eşrafın menfaatlerinin ciddi ölçüde zedelenmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Öte yandan Avrupai hayat tarzını benimseyen bürokratların muhafazakar kesimler tarafından tepkiyle karşılanmış olması muhtemeldir. Keza Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey'in (1906-1908) hanımı, İstanbul'daki hayatında haremlik-selamlık nedir bilmeden yaşarken Kudüs'e daha ilk geldikleri gün kadınların yabancı erkeklere görünmesi yakışık almadığından kızları ve hanım hizmetkarları ile kocasından ayrı bir odada oturtulduğunda bu durumu yadırgamıştı¹⁰⁰¹. Nihayetinde mutasarrıflar dillerini bilmedikleri, kültürlerine ve adetlerine yabancı oldukları, hatta iklimine dahi alışık olmadıkları uzak bir bölgeye yanlarında aileleri ve küçük bir memur kadrosu ile gidiyorlardı. Bu nedenle zaman zaman alışkın oldukları hayat tarzını devam ettirmeleri yadırganmalarına neden olmuş olabilir.

Kamil Paşa'nın akıbetine dönecek olursak, mutasarrıf dilekçenin verildiği tarihten sonra bir yıl daha görevinde kaldı. Öyle ki sancaktaki görevinden ayrılma nedeni azil değil, aksine bir başka sancağa terfi ettirilmesi idi. 1872 tarihinde Yemen vilayetine bağlı San'a sancağına tayin edilen Kamil Paşa'nın tayin belgesinde görüldüğü üzere; *Yemen vilayetinde İngilizlerin Arap kabile şeyhleriyle münasebet kurmasının bölgeyi politik açıdan hassas ve önemli bir hale getirmesi; vilayete Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını muhafaza edecek bir kişinin tayin edilmesinin gerekmesi; böyle*

⁹⁹⁸ C.O.A., *HR.TO.* 457/31, M. 24 Ocak 1873.

⁹⁹⁹ *Herhangi bir vilayete bağlı olmayıp doğrudan hükümet merkezine bağlı olan sancak.*

¹⁰⁰⁰ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 104.

¹⁰⁰¹ S. Ekrem, *age.*, s. 63.

*bir vazifeyi ancak yerli ve yabancı lisanlara aşına olan Kamil Paşa'nın yapabileceği*¹⁰⁰² ifade edilmekteydi. Kent eşrafının mahzarı mutasarrıfın azledilmesine neden olmadığı gibi, Hüseyinler nazarında sevilmeyen mutasarrıf 1873 yılında ikinci kez Kudüs mutasarrıflığı görevine gelecekti. İkinci görevi de bir yıl sürecektir. Kamil Paşa, eşraf aileleri arasında denge politikası güden mutasarrıfların makamlarında kaldıklarının veya yeniden Kudüs mutasarrıflığına tayin edildiklerinin bariz bir örneğidir.

Diğer yandan mutasarrıfların yabancı tebaaya iltimas göstermesinden rahatsızlık duyan kent eşrafının zaman zaman konsoloslar ile işbirliği kurmaları çelişkili bir durum yaratıyor, kentin toplumsal yapısının karmaşıklığına işaret ediyordu. Bu anlamda kent eşrafından Hüseyinlerin İngiliz yanlısı oldukları düşünülmektedir. Keza 1877 yılında Polis Şefi Asım Bey'in Hüseyinlerden bir kişiyi dövmesi ve nezarete atması üzerine Hüseyinlerin İngiltere Konsolosu Noel Temple Moore'a başvurması bu hususa kanıt teşkil eder. Nitekim Noel Temple Moore, Kudüs mutasarrıfı Faik Bey (1875-1877) ile temasta bulunarak söz konusu kişinin nezaretten çıkarılmasını sağlamıştı¹⁰⁰³. Konsoloslar yalnızca kendi himayelerindeki ecnebi tebaa için değil, kent eşrafının üyeleri için de yerel makamlara müdahalede bulunuyorlardı. Buna karşılık eşraf üyelerinin konsoloslar ile ittifak kurarak onların nüfuzundan faydalanmak istedikleri açıktır.

Kamil Paşa, Kudüs eşrafına karşı mesafeli bir tutum sergileyen ilk mutasarrıf olmadığı gibi son mutasarrıf da olmayacaktı. Yerel meclislerdeki makamları adeta zimmetleyen eşraf ailelerinin yolsuzlukları mahalli ve merkezi hükümetlerce biliniyordu. 1897-1901 yılları arasında Kudüs Mutasarrıfı olan Mehmed Tevfik Bey, kent eşrafını “entrika ve hile ile şahsi menfaat teminine çalışan müfsitler” olarak tanımlıyordu¹⁰⁰⁴. Mehmet Bey'in haleflerinden Ali Ekrem Bey (1906-1908) ise daha da ileri giderek kent eşrafını “haşerat” olarak nitelendiriyor; onları devlet dairelerinde kazanmış oldukları gücü kötüye kullanmak, fakirlerin kanını emmek ve topraklarını Yahudilere satmakla suçluyordu¹⁰⁰⁵.

Diğer yandan kent eşrafı kentteki makamlarını muhafaza etmek için Kudüs mutasarrıfı ile iyi geçinmeleri gerektiğinin bilincindeydi. Zaman zaman mevcut mutasarrıfın faaliyetlerini öven dilekçeler gönderiyorlardı. Şunu da belirtmek gerekir ki,

¹⁰⁰² C.O.A., *HR.SYS.* 1909/32, M. 3 Aralık 1873.

¹⁰⁰³ B.N.A., *F.O.* 195/1153, No. 10, Noel Temple Moore-William Nassau Jocelyn, 14 Nisan 1877, sayfa numarasız.

¹⁰⁰⁴ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 103.

¹⁰⁰⁵ D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 98.

bu dilekçeler eşraf tarafından desteklendiğini hükümet merkezine ima ederek koltuğunu sağlamlaştırmak isteyen mutasarrıflar tarafından düzenlenmiş olabilir. Bir yandan eşrafın aşırıklarının dizginlenmesi mutasarrıfların omuzlarına yüklenirken, diğer yandan onların desteklerini sağlamaları bekleniyordu. Keza aşağıda daha ayrıntılı olarak görüleceği üzere, Kudüs mutasarrıfları eşraftan dilekçe talebinde bulunmakta olmalıydılar ki, Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Nazif Paşa (1867-1869) Sadaret'e gönderdiği 17 Temmuz 1868 tarihli tahririnde, Kudüs eşrafından iki kişinin huzuruna gelerek kendisinden övgüyle bahseden bir dilekçeyi "bilâ-taleb" (talep edilmeksizin) sunduklarını ifade etmesi¹⁰⁰⁶, bu hususa delil teşkil etmektedir. Neticede düşük maaşlarla geçim zorluğu çeken, bununla birlikte pek çok mesele ile başetmek zorunda kalan mutasarrıfların hükümet merkezi nazarında prestijlerinin artması rütbelerinin yükselmesini, görevde kalmalarını, görev sürelerinin uzamasını veya tekrar aynı göreve tayin edilmelerini, daha iyi bir göreve terfi edilmelerini, takdir ve taltif edilerek yüceltilmelerini sağlayabilirdi.

1845-1847 yılları arasında Kudüs Mutasarrıfı olan Mehmed Paşa'nın ahaliye zulmeden ve hırsızlık gibi gayrimeşru hareketlerde bulunan Remle nahiyesinin şeyhlerini yakalayarak Yafa kalesine kapattığı bilinmektedir. Onun asayişini sağlamadaki başarısı Kudüs sancağının merkez ve kırsalındaki eşrafın övgüsüne mahzar oldu. Kudüs, Yafa, Halilürrahman ve Gazze kazaları ile Remle ve Lud nahiyelerinin uleması, hatipleri ve meclis azaları 18 Aralık 1846 yılında gönderdikleri dilekçede Mehmet Paşa'nın "hulûs-ı niyet", "hüsn-i siyâsetle muvâfık" ve "iffet ile mevsûf" olduğunu dile getirerek, Osmanlı Sultanı'nın onu ödüllendirmesinden memnuniyet duyacaklarını ifade ettiler¹⁰⁰⁷.

Kudüs mutasarrıfı ile kent eşrafını karşı karşıya getiren başka vaka örnekleri de mevcuttur. Kudüs mutasarrıfı Mehmed Nazif Paşa'nın (1867-1869) 17 Temmuz 1868 yılında Sadaret makamına gönderdiği tahririnde, Kudüs eşrafından iki kişinin huzuruna gelerek kendisinden övgüyle bahseden bir dilekçeyi "bilâ-taleb" (talep edilmeksizin) sunduklarını ifade etmesi bir hayli manidardı. Öyle ki mutasarrıf başlangıçta bu dilekçeyi kabul ve takdim etmekte tereddüt etmekle birlikte ahalinin *arz-ı hal-i şükranîyet ve memnuniyetlerinin men edilmemesi gerektiğinden* dem vuruyordu¹⁰⁰⁸. Keza kendisinin iki buçuk sene süren idaresinin ardından Kudüs'teki yabancı nüfus

¹⁰⁰⁶ C.O.A. A.MKT.MHM. 415/97, M. 7 Ağustos 1868.

¹⁰⁰⁷ C.O.A., MKT. 58/53, H. 29 Zi'l-hicce 1262 / M. 18 Aralık 1846.

¹⁰⁰⁸ C.O.A. A.MKT.MHM. 415/97, M. 7 Ağustos 1868.

Sadaret'e gönderdikleri dilekçelerinde azledilmesinden duydukları üzüntüyü dile getiriyor; *paşanın mesaisini ahalinin ihtiyaçlarına harcayan, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin haklının yanında duran nadir bir kişilik* olduğuna vurgu yapıyorlardı¹⁰⁰⁹. 1869 yılında mutasarrıflık görevi sona eren Mehmed Nazif Paşa'nın çok geçmeden, yalnızca bir buçuk sene sonra 1872 yılında ikinci kez Kudüs mutasarrıflığı görevine gelmesinde yürüttüğü politikaların etkisi olmuş olmalıdır.

Mutasarrıfların dikkate almak zorunda kaldıkları, dolayısıyla kent siyasetinde muhatap oldukları bir diğer etkili grup yabancı devletlerin, özellikle de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın temsilcileriydi. Avrupa güçlerinin gözü Osmanlı toprakları üzerindeydi ve kutsal topraklar sürekli bir kargaşa nedeniydi. Konsoloslar bu yüzyılda artık hükümete baskı uygulayacak bir konumdaydılar. Menfaatlerini elde etmek için muhtelif cemaatleri himayelerine alıyor ve himaye ettikleri cemaatlerin kentteki yaşam koşullarını iyileştirmek adına daha fazla iltimas elde edebilmek için Osmanlı makamlarına baskı yapıyorlardı. Menfaat elde ettiklerinde ise kentteki nüfuzları ve yerel siyasetteki etkinlikleri artıyordu¹⁰¹⁰. Mutasarrıflara dostluklarını sunan konsoloslar, kutsal topraklarda daha fazla güç kazanmak için boğazlarına dek entrikaya gömülmüşlerdi. Dahası arkalarında temsil ettikleri, her an patlamaya hazır ve sakinleştirilmesi güç milletler bulunuyordu. Bu insanların arasında çalışmak, onların entrikalarını savuşturmak, mümkünse gönüllerini kazanmak, bütün sorunlara çare bulmak ve kutsal toprakları "sakin tutmak" zorunda kalan mutasarrıfların işi hiç de kolay değildi.

Tüm mutasarrıfların yabancılarla ilişkileri yürütecek tecrübeye sahip olmaları beklenemezdi. Osmanlı hükümeti bu hususta taşra yöneticilerine bir cep kılavuzu hazırlamak istemiş olmalı ki, taşranın en yetkili idarecileri ile konsoloslar arasındaki resmi ilişkilerin nasıl yürütülmesi gerektiği 22 Eylül 1890 yılında Dâhiliye Nezareti tarafından çıkarılan teşrifat kanunlarıyla temellendirilmişti. Buna göre, bir mutasarrıf sancağa tayin edildiğinde konsolosun mutasarrıfa "hoş geldin ziyareti"nde bulunması gerekirdi. Konsolosun ziyaretinden üç gün sonra ise mutasarrıfın iade-i ziyaret yapması adettendi¹⁰¹¹. Aslında konsolosların ziyaretleri tecrübesiz mutasarrıflar nezdinde bırakacakları ilk izlenimler için önemli bir fırsattı. Öyle ki Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey (1906-1908), daha Kudüs'e vardığı ilk günün akşamı saat dokuzbuçukta Fransa Başkonsolosu kendisini ziyarete gelmiş; *Bildiğiniz üzere Fransa Türkiye'nin en büyük*

¹⁰⁰⁹ C.O.A., *HR.TO.* 452/26, H. 29 Cemâziye'l-âhir 1286 / M. 6 Ekim 1869.

¹⁰¹⁰ A. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics...", s. 65, 66.

¹⁰¹¹ A. Kırmızı, *age.*, s. 199.

dostudur. Fransız konsolosunun da mutasarrıfın en büyük dostu olacağını söylemeye hacet yoktur demişti. Onun hemen ardından makamına Rusya Konsolosu gelerek, Fransa konsolosuna benzer şekilde *Padişahın en büyük dostunun Rus Çarı olduğunu* ifade etmişti. Gece yarısı gelen İtalya Konsolosu, *Şark meselesinde İtalya'nın daima tarafsız kaldığından, İtalya'nın Kudüs'te yalnızca Katolik din adamları ile ilgilendiğinden* dem vurmıştu; *Mutasarrıf ondan daha iyi ve daha dürüst bir dost bulabilir miydi?* Onun ardından peşpeşe Ermeni patriğinin birinci dragomanı, Yunan Konsolosu, gece ikiye yirmi kala ecnebi Yahudilerin temsilcisi gelerek “sadakatlerini” ve “dostluklarını” yinelediler. Saat üçte Osmanlı Yahudilerinin temsilcisi makam odasına geldi; *Az önce çıkan Yahudiye karşı çok dikkatli olun(!)* uyarısında bulunarak Türk İmparatorluğu'nun en sadık tebaaları ve İmparatorluğun en büyük dostunun kendileri olduklarına vurgu yaptı. Gece dörtte makam odasından kaçarcasına çıkarak yatağına giden Ali Ekrem Bey “Ah(!)” diye içini çekecekti: *Keşke Kudüs'te bu kadar çok dostum olmasaydı...*¹⁰¹²

Mutasarrıfların cemaatlerin dini liderleri ve yabancı devlet konsolosları arasında gerçek dostları olabilir miydi? Mutasarrıfların yabancı devletlerin ve temsilcilerinin kentteki çıkarlarına düşman oldukları açıktır. Ne yazık ki konsoloslar ile “gönülsüz” bir işbirliği kurmak zorundaydılar¹⁰¹³. Bir yandan yabancı devletlerin kentteki faaliyetlerine şüphe, endişe ve güvensizlikle bakmayı ihmal etmeyen Osmanlı hükümeti, diğer yandan yabancı devletlerin konsoloslarının veya tebaalarının dilekçelerini dikkate alıyordu. Söz konusu dilekçeler, Osmanlı hükümetine kentte kendi otoritesini temsil eden idarecilerin eylemlerini takip etmeye yarayan bir kontrol mekanizması sunuyordu. Bu hususun Kudüs mutasarrıfları tarafından da bilindiği görülmektedir.

Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Paşa (1845-1847), kendisinin rüşvet aldığına dair konsoloslara şikâyetlerde bulunulduğunu “işitmesi” üzerine üzerine 16 Mart 1846 tarihinde “taraf-ı dostanelerine” müzekkere gönderecek; *bu talep her ne kadar tarafınıza garip gelecek olsa da iftiraların aslının olup olmadığına dair bir cevap göndermenizi arzu ederim* diyecektir¹⁰¹⁴. Mehmed Paşa'nın talebine karşılık Sardunya Konsolosu; *Sardunya Devleti tebaasının bu tür şikâyetlerde bulunduğuna dair bir açıklama istenirse resmi açıklama talebinde bulunmaktan çekinmeyeceğini* ifade etti. Prusya Konsolosu: *Bulduğum makam gereğince bu hususa cevap vermeye muktedir*

¹⁰¹² S. Ekrem, *age.*, s. 79-82.

¹⁰¹³ D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 93.

¹⁰¹⁴ C.O.A., *HR.TO.* 406/60, 16 Mart 1846.

*olmadığımı ifade ederim yazdı. Fransa Konsolosu: tarafınıza yönelik bu tür bir şikâyete tesadüf etmediğim açık olup, üzülmeye sebep olan olaylar büyük adamlar hakkında eskiden beri işitilen iftiralarından kaynaklanmaktadır. Bunları cezalandırmak mutasarrıf nezdinde zor olmasa gerektir diyecekti*¹⁰¹⁵.

Mehmed Paşa'nın mutasarrıf olduğu dönemde kentte İngiltere, Fransa, Sardunya ve Amerika'nın konsoloshaneleri bulunuyordu. Rusya, Belçika, Norveç gibi diğer devletlerin konsoloslukları ise henüz tesis edilmemişti. Mehmed Paşa'nın yardım talebine yalnızca Sardunya, Prusya ve Fransa'nın yanıt vermiş olmaları; buna karşılık İngiltere ve Amerika konsoloslarının karşılık vermemeleri bir hayli manidardı. Üstelik Sardunya konsolosunun olumlu cevabına rağmen Prusya ve Fransa konsoloslarının ikircikli ve politik cevaplar vermelerinden hareketle pek çok çıkarımda bulunulabilir. Şüphesiz ki bu husus dönemin siyasi havasıyla ilişkiliydi. Uluslararası siyaset arenasında ve İstanbul'da merkezi hükümet çevrelerinde güçlü olan devletlerin kentteki Osmanlı idarecilerinin desteğine ihtiyaçları bulunmuyordu. Kentte yeni yeni varlık göstermeye başlayan Sardunya Konsolosluğu'nun mutasarrıfa sempatik görünme çabası bulunurken, güçlü olan Fransa, İngiltere ve Prusya gibi devletlerin konsolosluklarının buna ihtiyaçlarının olmadığı açıktır. Diğer yandan mutasarrıf, aleyhinde duyduğu şikâyetlerin azledilmesine veya sicilinin lekelenmesine neden olacağından korktuğu için konsolosların desteğine başvurmuş olabilir. İkinci olarak, meseleyi hükümet merkezine yansıtarak konsolosların kendisine yönelik tutumlarını –gerçekten dostu olup olmadıklarını- öğrenmek istemiş olabilir. Üçüncü olarak ise hükümet merkezine konsoloslar tarafından desteklendiğini göstermek niyetinde olabilir. Nihayetinde kendisinin aleyhinde yapılan şikâyetler kâğıda dökülmemiş olup yalnızca mutasarrıfın işitmesinden ibaretti. Dolayısıyla meselenin tamamen mutasarrıfın “insiyatifi” dâhilinde merkezi hükümete yansıtıldığını gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim konsolosların Mehmed Paşa lehinde şahitlikte bulunmaları ya da en azından olumsuz bir ifadeye bulunmamalarının akabinde bir ay geçmeden, 19 Nisan 1846 tarihinde Sultan Abdülmecid'in iradesiyle kendisine mir-i miranlık rütbesi¹⁰¹⁶ tevcih edildi. Dönemin Sadrazamı Mehmed Emin Rauf Paşa, Sultan'a sunduğu tezkiresinde mutasarrıf Mehmed Paşa'nın “ashab-ı dirayet, fetanet ve erbab-ı liyakatten” olduğunu yazarak

¹⁰¹⁵ C.O.A., HR.TO. 406/63, 26 Mart 1846.

¹⁰¹⁶ *Mir-i Miranlık (Beylerbeyi) rütbesi: Paşalığın ikinci kademesi olan ferikliğe denk gelen mülki rütbe olup eyalet valilerine tevcih edilirdi.* Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 827.

“nüfuzunun artması için” bu rütbeye yükseltilmesi gerektiğini ifade ediyordu¹⁰¹⁷. Osmanlı hükümetinin yerel ileri gelenlere karşı sancakta güçlü bir devlet adamı portresi çizmek istediği aşıkardı. Keza Kudüs mutasarrıfları kent dâhilindeki başarılarından dolayı hükümet merkezinde de nüfuzlarını güçlendirmekteydi. Mehmed Paşa'nın aynı yıl 28 Kasım 1846'da, geçmişte kendisinin hizmetinde bulunan Divan Başkâtibi Hafız Mehmed Paşa'ya hacelik rütbesi¹⁰¹⁸ verilmesi talebi de geri çevrilmedi¹⁰¹⁹.

Kudüs mutasarrıflarının İstanbul'daki siyasi çevrelerle bağlantılarının olduğu açıktır. Mutasarrıfların pek çoğunun İstanbul ve yakın çevresindeki üst düzey memuriyetlerden gelmeleri nedeniyle bu husus şaşırtıcı olmasa gerektir. Öyle ki, II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi iken Kudüs'e Mutasarrıf olarak tayin edilen Ali Ekrem Bey'in (1906-1908) şahsi mektupları, bir sancak yöneticisinin merkeze yakın çevrelerle sürdürdüğü bağların makamını koruması için ne derece gerekli olduğunu gösterir niteliktedir. Ali Ekrem Bey, İstanbul'daki akraba ve arkadaşlarından gelen mektuplar sayesinde hükümet merkezinde kendi lehinde veya aleyhinde oluşan intiba hakkında bilgi sahibi olmuştur. Söz gelimi Ali Ekrem Bey'in biraderi 6 Ağustos 1908 tarihinde kendisine mektup gönderip, mutasarrıfın *istibdad yönetimine taraftar olduğuna dair söylentilerin bulunduğunu* ifade ederek uyarıda bulunmuştu¹⁰²⁰. Keza yolsuzluk yapan memurları azlettirmesinin merkezi çevrelerce hoş karşılanmadığını mektuplar vasıtasıyla öğrenen mutasarrıf¹⁰²¹, Rumeli Vilayet müfettişine, Tahsisat Müdürü Rıfat Bey'e, Şeyhülislam'a, dahası Sadrazam'a şifreli yazılarak göndererek onların destek, şahitlik ve güven oylarını talep etmişti¹⁰²².

Diğer yandan hükümet merkezince onaylandıklarını bilmeye ihtiyaç duyanlar yalnızca mutasarrıflar değildi. Kent eşrafının da merkezi çevrelerle bağlantılarının olduğu ve bu bağlantıların kentte kendilerine bir etkinlik kazandırdığı açıktır. Örneğin nizamiye mahkemesinde avukat olan Vasıf el-Azem, Kudüs Belediye Reisi el-Hac Selim el-Hüseyni'ye hukuki konularda yardımda bulunmuş; buna karşılık Selim el-Hüseyni hükümet merkezindeki tanıdığı Şükrü el-Hüseyni vasıtasıyla Sadrazam ile

¹⁰¹⁷ C.O.A., *İ.DH.* 121/6138, H. 22 Rebü'l-âhir 1262 / M. 19 Nisan 1846.

¹⁰¹⁸ *Hacelik (hocalık) rütbesi: Osmanlı idari teşkilatında yazı işlerinin başında, defterdarlık, nişancılık gibi memuriyetlerde, emirlik ve müdürlüklerde bulunan kişilere verilen rütbedir.* Bkz. İ. Ayverdi, *age.*, s. 453.

¹⁰¹⁹ C.O.A., *İ.DH.* 131/6711, H. 9 Zi'l-hicce 1262 / M. 28 Kasım 1846.

¹⁰²⁰ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/160, R. 24 Temmuz 1324 / M. 6 Ağustos 1908.

¹⁰²¹ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/166, R. 6 Eylül 1323 / M. 19 Eylül 1907.

¹⁰²² I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/2, R. 22 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 4 Kasım 1907; I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/85, R. 11 Teşrin-i Sani 1323 / M. 24 Kasım 1907; I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/96, Tarihsiz Belge; I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/143, Tarihsiz Belge.

irtibata geçerek Vasıf el-Azem Bey'e hilat gönderilmesini sağlamıştı¹⁰²³. Bununla birlikte gerek kent eşrafının gerekse mutasarrıfların İstanbul'daki siyasi çevrelerle ittifaklarını açığa vuran arşiv belgelerine “doğrudan” rastlanmamakta olup; bu husus hatıratlardan, çeşitli arşiv evrakının satır aralarından –bilhassa Kudüs mebuslarının faaliyetlerini gözler önüne seren Meclis-i Mebusan zabıt ceridelerinden- anlaşılmaya muhtaçtır.

Kentte kaosa sebebiyet veren kriz ortamları mutasarrıfların dirayetinin, yönetim becerilerinin, hatta sabrının sınanıldığı zamanlar oluyordu. Bilhassa aynı zamana (22 Mart-25 Nisan tarihleri arasına) tesadüf eden Hıristiyanların Paskalya yortusu ile Müslümanların Nebi Musa ziyaretleri, dini duyguların yükselişe geçtiği kritik dönemdi. Hz. Musa'nın makamı Kudüs ile Eriha arasındaki yol üzerinde bulunur, her sene burayı ziyaret maksadıyla pek çok hacı gelirdi. Bu ziyaret Hıristiyanların paskalya yortusuna tesadüf ettiğinden Müslim ve gayrimüslim cemaatler arasında kavga ve çekişme eksik olmazdı. Kudüs mutasarrıfları Nebi Musa ziyaretinin sorunsuz bir şekilde geçmesini sağlamak için olağanüstü asayiş önlemi almak zorunda kalırlardı. Ziyaretler çok sayıda insanın “kafirlerle” yönelik reaksiyonlarına neden olduğu ve gayrimüslimler arasında korku ve panik ortamı yarattığı için Kudüs mutasarrıflarının asayişi sağlaması başarılarının önemli bir ölçütüydü. Osmanlı hükümeti Avrupa güçlerinin gazabını ve müdahalesini üstüne çekebilecek rahatsızlıkların çıkmasını riske atmak istemiyordu¹⁰²⁴. Kentte önemli bir gelir kaynağı olan Hıristiyan hacılığının caydırıcı faktörlerden korunması gerekiyordu¹⁰²⁵. Nebi Musa ziyaretinin sorunsuz geçmesini sağlayan mutasarrıf İslami çevrelerin; Paskalya yortusunun sorunsuz geçmesini sağladığı takdirde ise Hıristiyan çevrelerin sempatisini kazanırdı.

Kudüs Mutasarrıfı Hafız Paşa (1851-1863) aldığı tedbirlerle Nebi Musa ziyaretinin sorunsuz tamamlanmasına vesile olması sebebiyle hem Müslüman tebaa hem de gayrimüslim cemaatlerin liderleri olan Rum, Ermeni ve Latin patrikleri tarafından övgü mahzarlarına layık görüldü. Hizmetleri neticesinde *hüsn-i idareye muvaffakiyetinden ve cümle ahalinin kendüsünden müteşekkir bulunmasından dolayı* merkezi hükümetce takdir edildiği gibi, oğlu Mustafa Bey'e ve adamlarından Divan

¹⁰²³ S. Tamari – I. Nassar (Ed.), *age.*, s. 22.

¹⁰²⁴ D. Kushner, “Intercommunal Strife in Palestine...”, s. 196, 203.

¹⁰²⁵ Muhadher B Mahmud, Zhou En'En Dawn, Retna Devi, Melissa Ng, “Ottoman Religious Policy and Pilgrimage To Jerusalem in the Nineteenth Century”, *Topics in Mediterranean History: Religion, Society and the State in Eastern Mediterranean*, s. 6.

Kâtibi Haşim Efendi'ye hacelik rütbesi verildi¹⁰²⁶. Nebi Musa ziyaretinin sorunsuz geçmesinden dolayı taltif edilen bir diğer mutasarrıf Kamil Paşa (1854-1857) idi¹⁰²⁷. Öyle ki hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaa *onun döneminde görülen asayişin hiçbir dönemde görülmediğini, kendisinin mutasarrıflığa tayin edildiği günden beri uykuyu terk ettiğini* yazıyorlardı¹⁰²⁸.

Fotoğraf 4: *Nebi Musa Ziyaretinden Bir Kare*¹⁰²⁹

1841 yılından 1917 yılına kadar Kudüs sancağında 36 mutasarrıf görev yaptı. İçlerinden Mehmed Reşid Paşa (1843-1844), Ali Paşa (1844-1845), Edhem Paşa (1849-1851), Hafız Ahmed Paşa (1851-1853), Kamil Paşa (1854-1857), İzzet Paşa (1864-1867) ve Nazif Paşa (1867-1869), haklarında olumlu dilekçe gönderildiği tespit edilen mutasarrıflardı. Kamil Paşa (1869-1871), Rauf Paşa (1877-1889) ve Azmi Bey (1910-1911) ise haklarında olumsuz dilekçe gönderildiği tespit edilen mutasarrıflardı. Takdir gören mutasarrıfların 1870'ler öncesinde mutasarrıflık yapmış olmaları dikkat çekicidir. Zira bu yıllarda henüz kentteki yabancı varlığı artmış değildi. Mutasarrıfların kentin su problemini çözmeleri, Paskalya ve Nebi Musa ziyaretleri esnasında kentte asayiş sağlamaları yahut kentin güvenliğini tehdit eden Bedevi şeyhlerini bastırmaları başarılı olmaları ve sevlmeleri için yeterli ölçütler olabilirdi. Nitekim takdir gören

¹⁰²⁶ C.O.A., *İ.DH.* 277/17417, H. 26 Zi'l-ka'de 1269 / M. 31 Ağustos 1853.

¹⁰²⁷ C.O.A., *İ.HR.* 121/6015, 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855.

¹⁰²⁸ C.O.A., *A.MKT.UM.* 271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857; *MVL.* 287/26, H. 16 Receb 1271 / M. 4 Nisan 1855.

¹⁰²⁹ 1920 Tarihinde çekilmiştir. Bkz. Library of Congress, *Matson Collection*.

mutasarrıflardan Mehmed Reşid Paşa, Edhem Paşa ve Kamil Paşa, başka görevlere terfi ettirildi. Nazif Paşa 1872’de ikinci kez Kudüs mutasarrıflığına getirildi. Hafız Ahmed Paşa vefat etmeseydi, belki de daha uzun süre görevde kalabilir veya ikinci kez mutasarrıflık makamına getirilebilirdi.

1880’lerden itibaren kente tayin edilen mutasarrıfların ise ne yazık ki daha ciddi meselelerle başetmeleri gerekiyordu. Zaman zaman Bedevi kabilelerinin geleneksel itaatsizliklerini engellemeye ve kırsal kesimdeki ekili arazilere tecavüzlerini önlemeye devam ettikleri gibi¹⁰³⁰; 19. yüzyılın ikinci yarısında idare ve belediye meclislerinin teşkil edilmeleri sebebiyle kent eşrafının taşra makamlarına yönelik artan tamahkarlıkları, Hıristiyan mezheplerin kutsal mekânlar üzerine kızışan çekişmeleri, 1897 yılında Siyonist hareketin resmileşmesiyle birlikte kente artan Yahudi göçleriyle yabancı nüfusun kentin demografik ve coğrafi haritasına daha fazla dâhil olması, yabancı nüfusu himaye eden konsolosların kente müdahalelerinin artması, keza ecnebi nüfus için kentte inşa edilen hastahane, okul, kilise gibi kurumların sayılarının Müslüman kurumlarının sayılarını aşması, 1908 yılından sonra yavaş yavaş gelişmeye başlayan Arap milliyetçiliği, Rum Ortodoks kilisesinde yüksek rütbeli Yunan ruhbanı ile yerli Arap Ortodoksların nüfuz mücadeleleri, 1908 yılından sonra Rum, Ermeni ve Latin patriklerinin seçimlerinde yaşanan sıkıntılarla uğraşmak zorundaydılar¹⁰³¹. Öyle ki, Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey (1906-1908), 1908 yılında Kudüs Rum Patriki Damianos’un Patrikhane’nin ruhani meclisi tarafından darbeye makamından indirilmesinden sonra çıkan kargaşayı bastırmakta güçlük çekince, 3 Mart 1909 tarihinde Sadaret’e gönderdiği dilekçesinde *temin-i idareye muvaffak olamayacağı* gerekçesiyle istifasını isteyecekti¹⁰³². Keza 1910-1911 tarihleri arasında Kudüs Mutasarrıfı olan Azmi Bey, 1911 yılında Harem-i Şerif’in altında bir İngiliz kazı ekibi tarafından gerçekleştirilen kazılarda kutsal emanetlerin çalındığı söylentilerinin yayılması üzerine kentte eşrafın yarattığı protesto eylemlerinin hedefi haline geldiği ve suçlu bile bulunmadığı bu olayda “karışıklıkları gerektiği gibi idare edemediği” gerekçesiyle azledilecekti¹⁰³³.

1900-1915 tarihleri arasında Kudüs mutasarrıflığına tayin edilen 11 mutasarrıf, yalnızca birer-ikişer sene görevde kaldılar. Zira Osmanlı hükümeti kentin böylesine hassas olduğu dönemde işini şansa bırakamazdı. Öte yandan Tanzimat ile başlayan

¹⁰³⁰ D. Ze’evi, *age.*, s. 6; D. Kushner, “Ali Ekrem Bey...”, s. 354.

¹⁰³¹ D. Kushner, “Ali Ekrem Bey...”, s. 350, 351, 352

¹⁰³² C.O.A., *DH.MKT.* 2762/11, H. 16 Safer 1327 / M. 9 Mart 1909.

¹⁰³³ C.O.A., *BEO.* 3972/297851, H. 14 Zi’l-hicce 1329 / M. 6 Aralık 1911.

Osmanlı reformlarının doğası gereği yerel güçlerin otoritelerini mümkün olduğunca sınırlandırmak ve onları hükümete sadık hale getirmek amaçlanıyordu¹⁰³⁴. Taşraya tayin edilen yöneticilerin çevre edinmeye, adam kayırmaya ve entrikalar çevirmeye fırsat bulamamaları, ancak kısa sürelerle tayin edilmeleriyle mümkün olabilirdi.

Mutasarrıfların kısa sürelerle sancakta kalmaları kentte gerçekleştirmek istedikleri ıslahatların önünde ciddi bir engel oldu. Öyle ki Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Tevfik Bey (1897-1901), Kudüs'ten azledilmesine ilişkin olarak; *Kudüs'teki başarılarımdan memnundum. Henüz sancaktan ayrılmak istemezdim. Çünkü hayal ettiğim ve hazırlamakta olduğum daha bazı işler vardı ki, henüz bunlarla yeterli derecede meşgul olamamıştım. Bana göre burada hiç olmazsa beş seneyi doldurmam gerekirdi. Böyle memuriyetlerde insan eskidikçe daha iyi çalışır* diyecekti¹⁰³⁵. Belki de eşrafın bu derece mutasarrıfları hedef almaları onları “gelip geçici”, kendilerini ise kalıcı görmelerinden ötürüdür. Öte yandan zaten birer-ikişer seneliğine görevde kalmaları nedeniyle Osmanlı hükümetinin mutasarrıfları, haklarında şikâyet dilekçesi gönderildi diye azletmesine hacet kalmıyordu. Nitekim Kudüs'e idareci olmayı kabul ederek ve epey mesafe kat ederek uzak bir coğrafyaya giden Osmanlı bürokratları iki seneyi doldurmadan bavullarını toplayıp kente veda etmek zorunda kaldılar. Buna karşılık Müslüman aileler ve konsoloslar kök salmaya devam ettiler. 1864-1915 yılları arasındaki elli yıllık dönemde sancakta 23 mutasarrıf görev yaparken, aynı dönemde İngiltere Konsolosluğu'nda 5, Almanya Konsolosluğu'nda 8, Fransa Konsolosluğu'nda 12 konsolosun hizmet verdiği bilgisi¹⁰³⁶, istikrarsızlığı ve başarısızlıkları özetler niteliktedir.

¹⁰³⁴ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 105.

¹⁰³⁵ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 150.

¹⁰³⁶ D. Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine...”, s. 287.

3.2. Kudüs'ün Özü: Kutsal Mekân ve Makamları Paylaş(ama)mak

3.2.1. Harem-i Şerif, Müslümanların Mahremi

“İslam'ın ilk kiblesi, Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal yer olan Mescid-i Aksa'daki Kubbetü's-Sahra'nın altındaki mağaranın açılmasına ve kapatılmasına bile izin verilmezken, İngilizler tarafından burada kazı gerçekleştirilmesi, kutsal makama ihanet ve Müslümanların kalplerini kırmak anlamına gelmektedir.”¹⁰³⁷

Kent Eşrafından 10 Kişi / 6 Mayıs 1911

Kudüs'te insanlık tarihinin mekân ile bütünleştiği dini, kültürel, politik ve kamusal bir alan aranırsa, şüphesiz ki burası günümüzde Türkler tarafından “Harem-i Şerif” veya “Mescid-i Aksa” (En Uzak Mescit); Araplar tarafından “Beytü'l-Makdis” (Mukaddes Ev); Yahudiler tarafından “Har ha-Bayit” (Tapınak/Moriah Dağı); Avrupalılar tarafından “Temple Mount” (Tapınak Tepesi) olarak adlandırılan, duvarlarla çevrili 145 dönümlük¹⁰³⁸ alandır.

Harem-i Şerif bölgesi, uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Üç semavi inanişta derin önem taşıyan bu alan, doğaüstü bir güce ve öteki dünyaya açılan yerdir. Hz. Davud'un oğlu ve halefi Hz. Süleyman tarafından bu alanda M.Ö. 960 yılında inşa edildiğine inanılan¹⁰³⁹ mabedin, Babil Kralı Nebukadnezar (Buhtu'n-Nasır) tarafından M.Ö. 598'de yıkılmasıyla Yahudilerin manevi yaşamında önemli bir odak noktası haline gelmiştir¹⁰⁴⁰. M.Ö. 515 yılında Hz. Davud'un son torunu olan Zerubbabel tarafından yeniden inşasına başlanan ikinci tapınak, M.Ö. 540 yılında tamamlanmıştır (Zerubbabel Tapınağı)¹⁰⁴¹. M.Ö. 20 yılında Kral Herod (Hirodes) ikinci tapınağı yıkarak yeniden inşa ettirmiştir. M.S. 71 yılında Roma İmparatoru Titus Flavius (39-81) tarafından Herod tapınağının da yıkılmasıyla birlikte¹⁰⁴², tapınaktan geriye kalan Batı duvarı (Ağlama Duvarı, ha-Kotel ha-Ma'aravi/Burak Duvarı), Yahudilerin nazarında Kudüs'e dönüşü ifade eden dini ve sembolik bir yapı haline gelmiştir.

¹⁰³⁷ C.O.A., *A.MKT.MHM.* 735/28, H. 7 Cemâziye'l-Evvel 1329 / M. 6 Mayıs 1911.

¹⁰³⁸ *Kuzeyi 321, güneyi 283, doğusu 474, batısı 490 metredir.* Bkz. Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksa”, *TDVİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 268.

¹⁰³⁹ *Süleyman mabedinin varlığına ilişkin tek kaynak, tapınağın inşasından 400 sene sonra yazılan Kitab-ı Mukaddes'in Krallar kısmıdır. Bunun haricinde tapınağa ilişkin herhangi bir arkeolojik kalıntıya veya tarihi bilgiye tesadüf edilmemiştir.* Bkz. Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, Çev. İbrahim Şener, Doruk Yayınevi, İstanbul 2011, s. 32, 33, 40-42.

¹⁰⁴⁰ Michel Eddeh, “The Zionist Claims to al-Haram al-Sharîf and al-Aqsâ Mosque: A Biblical Perspective”, *Islamic Studies Special Issue: Jerusalem*, S. 40, No. 3/4, (2001), s. 649.

¹⁰⁴¹ N. Bozkurt, agm., s. 269.

¹⁰⁴² M. Eddeh, agm., s. 652.

Fotoğraf 5: Harem-i Şerif ve Ağlama Duvarı'nın Güneybatı'dan Görünümü¹⁰⁴³

Müslümanlar için bu alan, “evvelü’l-kibleteyn” (Mekke’den önceki ilk dua ve namaz yönü), “sani-i mescideyn” (Mekke’den sonraki ikinci camii) ve Hz. Muhammed’in cennete yükseldiği yerdir (isra ve mirac)¹⁰⁴⁴. Kible olduğu düşünülen yerde Hz. Ömer tarafından el-Aksa Camii; Hz. Muhammed’in miraca yükseldiğine inanılan kayanın üzerinde ise Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan (685-705) tarafından Kubbetü’s-Sahra inşa edilmiştir¹⁰⁴⁵. Kubbetü’s-Sahra, kimilerine göre İslam sanatının doğuş noktasıdır¹⁰⁴⁶. Osmanlı devrine ait belgelerde “Sahratullahü’l-Müşerreffe”, “Sahra-i Müşerreffe”, “Sahra-i Mübareke”, “Sahratullah” gibi isimlerle¹⁰⁴⁷;

¹⁰⁴³ 1910. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

¹⁰⁴⁴ Kur’an-ı Kerim’de doğrudan Kudüs adına tesadüf edilmemekle birlikte muhtelif ayet-i kerimelerde Mescid-i Aksa (en uzak mescit) adı geçmektedir. İsra ve mirac surelerinde Hz. Muhammed’in miracı hadisesi Kudüs ile ilişkilendirilmektedir. Öyle ki İsra suresinin 1. ayet-i kerimesinde; “*Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulumu bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini berekellendirdiğimiz Mescid-i Aksa’ya götüren Allah’ın şanı ne yücedir*” denilmektedir. Ayrıca Bakara suresi 114. ayet-i kerimesinde Mescid-i Aksa’nın Müslümanların ilk kiblesi olduğu dolaylı olarak ifade edilmektedir. Öte yandan Buhari’de ifade edildiği üzere Hz. Muhammed’in “*Ziyaretler ancak üç mekâna yapılır: Mekke’deki Mescid-i Haram’a, Medine’deki benim mescidime ve Kudüs’teki Mescid-i Aksa’ya*” diye bir hadisinin olduğu rivayet edilmektedir. Bu hususlar ayetlerde ve hadislerde doğrudan Kudüs kentine değil, Mescid-i Aksa’nın kentteki merkezi konumuna işaret edildiğini göstermektedir. Kur’an-ı Kerim ve hadislerde Kudüs’ün yerine dair ayrıntılı bilgi için Bkz. Ali Karakaş, “Hadis Kültüründe Kudüs ve Mescid-i Aksa”, *Dini, Tarihi ve Edebi Açından Kudüs*, Ed. İbrahim Çelik – Mehmet Dursun Erdem vd., Dün, Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2018, s.15-32.

¹⁰⁴⁵ Moshe Maoz, “The Role of the Temple Mount / Al-Haram Al-Sharif in the Deterioration of Muslim-Jewish Relations”, *Approaching Religion*, 4(2), Aralık 2014, s. 60.

¹⁰⁴⁶ Essam S. Ayyad, “Revisiting K.A.C. Creswells Theory on the First Mosque in Islam” *Journal of Islamic Architecture*, 4(4), Aralık 2017, s. 188-195; Myriam Rosen Ayalon, “The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif: An Iconographic Study”, *Qedem*, Institute of Archaeology, S. 28, Hebrew Üniversitesi, Kudüs 1989, s. 1.

¹⁰⁴⁷ C.O.A., *ŞD.* 2311/26, H. 7 Zi’l-hicce 1329 / M. 29 Kasım 1911; *DH.İD.* 23/6, H. 13 Zi’l-ka’de 1329 / M. 5 Kasım 1911; *A.MKT.MHM.* 735/28, H. 7 Cemâziye’l-Evvel 1329 / M. 6 Mayıs 1911; *BEO.* 3972/297851, H. 14 Zi’l-hicce 1329 / M. 6 Aralık 1911.

devrin yabancı kaynaklarında ise “Dome of the Rock” (Kaya Kubbesi) veya “Mosque of Omar” (Ömer Camii)¹⁰⁴⁸ olarak adlandırılırdı.

Hıristiyanlar, Kubbetü’s-Sahra’nın bulunduğu yerde Bizans İmparatoru I. Justinianus (527-565) döneminde inşa edilmiş bir Hıristiyan bazilikasının olduğunu, bazilikanın Müslümanlar tarafından camiye çevrildiğini iddia ederek kutsal alanda söz sahibi olmak istemişlerse de, söz konusu kilisenin Harem-i Şerif’ten çok uzak bir yerde olduğu kanıtlanmıştır¹⁰⁴⁹.

El-Aksa Camii ve Kubbetü’s-Sahra’yı içine alan Harem-i Şerif bölgesi, pasif, sabit ve somut bir yer olmanın ötesinde, çatışmaları kapsayan sosyal ve siyasi bir eylem alanıdır¹⁰⁵⁰. Tarihsel süreç içerisinde kutsal alandaki üstünlük, İslam hâkimiyeti devrinde Müslümanlarda olmuştur. Öyle ki, 1856 yılına gelinceye kadar gayrimüslimlerin bu alana ayak basmalarına dahi müsaade edilmemiştir¹⁰⁵¹. Bununla birlikte Kudüs, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa hanedan mensupları tarafından sıkça ziyaret edilmiştir, bu ziyaretler esnasında zaman zaman bu kişiler için özel izinler verilmiştir¹⁰⁵².

Kutsal alan Osmanlı hâkimiyetinin son devirlerinde önemli bir olaya tanıklık etmiştir. Harem-i Şerif’te 1911 yılının Nisan ayında bir İngiliz ekibi tarafından gerçekleştirilen kazı faaliyeti, yalnızca Osmanlı hükümetinin eski eserlere ilişkin algısı ve politikaları ile açıklanmaya indirgenemeyecek kadar derin toplumsal çatışmalara gebe olmuştur. Hadise, 20. yüzyıl başlarında Kudüs’ün toplumsal manzarasının karmaşıklığını yansıtan önemli bir vaka örneği sunmaktadır. Yerel ileri gelenlerin gündelik politikadaki etkinlikleri, Osmanlı makamlarına yönelik muhalefetleri, toplu dilekçelerin olayların gidişatını nasıl yönlendirdiği, Meclis-i Mebusan’daki tartışmaların yerel idareye nasıl yansıdığı, kent eşrafı ile Kudüs mebuslarının ilişkileri, kent

¹⁰⁴⁸ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 56, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 22 Temmuz 1911, s. 257-258; B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 26, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 30 Nisan 1911, s. 110-112.

¹⁰⁴⁹ M. R. Ayalon, *agm.*, s. 4; İlginçtir ki, burada bir camiinin varlığından bahseden ilk kaynak 679 ila 688 yılları arasında Galya’dan kutsal kente gelen Hıristiyan bir hacı olan Arculf’tu. Bkz. Hillel I. Newman, “The Temple Mount of Jerusalem and the Capitolium of Aelia Capitolina”, *Knowledge and Wisdom Archaeological and Historical Essays in Honour of Leah Di Segni*, Fondazione Terra Santa – Milanos 2014, s. 39.

¹⁰⁵⁰ Robert W. Nicholson, *Managing the Divine Jurisdiction: Sacred Space and the Limits of Law on the Temple Mount (1917-1948)*, Syracuse University, History Theses, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, 2012, s. 1-3.

¹⁰⁵¹ B.N.A., *F.O.* 195/524, No. 18, 8 Mayıs 1857, James Finn-Stratford Canning, s. 502-509; Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 165, 166; P. J. Vatikiotis, “The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem between Hellenism and Arabism”, *Middle Eastern Studies*, S. 30, No. 4 (October 1994), s. 70; Y. Ben Arie, “The Growth...”, s. 258.

¹⁰⁵² *1898 senesinde Kudüs’ü ziyaret eden Alman İmparatoru II. Wilhelm’in Harem-i Şerif’i ziyaret ettiği bilinmektedir.* Bkz. Ö Kürşad Karacagil, “II. Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğu’nu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa’nın Günlüğü (1898)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, Güz 2014, s. 79,85.

siyasetinin gündelik işleyişi, kentte artan yabancı nüfuzuna yönelik Müslümanların tepkilerinin izleri bu hadisede sürülebilmektedir. Keza bu hadise, mutasarrıfın kentte karşılaştığı zorlukları, merkezi ve mahalli hükümet makamlarının kriz yönetme becerilerini, yerel memurların yetkilerini nasıl kullandıklarını, dönemin en büyük idari yolsuzluklarından birisi olarak kabul edilen rüşvet meselesini, yabancı devletlerin Kudüs'te gerçekleştirmek istedikleri herhangi bir faaliyette hangi çevrelerden ne şekilde destek aldıklarını anlamak adına önemlidir. Dahası, Kudüs'te dini mekânlarla ilgili herhangi bir meselenin nasıl büyük bir krize dönüşebildiği, Kudüs mutasarrıflarının yerel politikada insiyatifi ellerinde tutma kapasitelerinin ne kadar az olduğu, yerel ve merkezi kurumlar arasındaki yetki karmaşası gibi hususlar bu hadisede kendiliğinden görülmektedir. Üstelik hadisenin ayrıntılı olarak incelenmesine olanak tanıyan arşiv kaynaklarının çeşitliliği sebebiyle mesele gün gün hikaye edilerek anlatılacaktır. Böylelikle bir meselenin kentin politik dünyasında nasıl vuku bulduğu, olayın perde arkasında kentlilerin ve yetkililerin nasıl rol oynadıkları ve hadisenin hangi çevrelerin etkisiyle ne şekilde geliştiğini izlemek mümkün olacaktır.

Meclis-i Mebusan'ın Kudüs vekili olan Ruhi el-Halidi'nin (1864-1913) ifadesiyle bu mesele; *fevkalade esrarengiz bir meseledir ki, adeta binbir gece hikayelerine veyahut Monte Kristo romanına benzer bir surette başlar...* Olayı hakkında anlayabilmek için evvela üç yıl öncesine gitmek gerekir. Herşey 1908 yılının Kasım ayında, İngiltere kabinesi üyelerinden Montagu Brownlow Parker'ın (1878-1962) İngiltere'den kalkıp İstanbul'a gelerek, “define bulduğu” iddiasıyla Osmanlı hükümetine müracaat etmesiyle başladı. Mr. Parker, henüz define aramaya başlamadan, definenin 100 milyon lira değerinde olduğunu iddia ediyordu. Meclis-i Mebusan'ın Kudüs Mebusu Ruhi el-Halidi'nin, olayın yaşanmasından sonra 25 Nisan 1911 tarihinde meclisteki konuşmasında ifade edeceği üzere; *100 milyon liranın sözle söylenmesi kolaydı fakat hayal edilmesi güçtü. 100 milyon lirayı birbiri üzerine koyacak olursak bir oda kadar yer kaplardı. O devirlerde en büyük sermayedarlardan olan Fransa Rotchild'inin serveti bile 30 milyonu geçmiyordu. Dahası, 1908'den evvel hükümetin borçları yaklaşık 115 milyon liraydı*¹⁰⁵³.

Parker'ın 100 milyon değer biçtiği “define”, Süleyman mabedinin yıkılmasından sonra kaybolduğuna inanılan kutsal emanetlerdi. Hz. Ali'nin kılıcından Hz. Davud'un tacına, Hz. Süleyman'ın vasiyetinden (levh-i vasiyyet) on emire (vesaya-i aşere)

¹⁰⁵³ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 285, 286.

varıncaya kadar kutsal emanetlerin Kudüs'te bulunduğu rivayet ediliyordu. Ancak kutsal emanetlerin Hz. Davud'un kabrinin bulunduğu inanan, Yahudilerin "Sion", Arapların "Cebel-i Sıhyun" olarak isimlendirdikleri yerde mi; yoksa bu yerin güney açıklarındaki bir tepede mi bulunduğu emin değillerdi. Zira hiç kimse kutsal emanetlerin yerini tespit etmeyi başaramamıştı.

Fotoğraf 6: Kudüs'te Hz. Davud'un Kabri¹⁰⁵⁴

Yabancılar tarafından Kudüs'te kazı yapmak için Osmanlı hükümetine başvurulması yeni bir hadise değildi. Mr. Parker'a gelinceye kadar kentte ve bölgede pek çok kazı gerçekleştirilmişti. İngiliz Baronesi Angela Burdett Coutts, 1865 yılında Kudüs'e gerçekleştirdiği ziyareti sonrasında 500 frank bağışta bulunarak Palestine Exploration Fund (Filistin Araştırma Fonu)'ın kurulmasını sağlamıştı. İngiltere Kraliçesi Victoria'nın (1819-1901) himayesinde çeşitli akademisyen ve din adamları tarafından kurulan bu kurum, İncil'de geçen Filistin ve Levant topraklarında arkeoloji, tarih, kültür, jeoloji, topografi ve doğa bilimleri alanlarında yapılacak araştırmaları teşvik etmeyi ve maddi olarak desteklemeyi amaçlıyordu. Filistin Araştırma Fonu tarafından gerçekleştirilen ilk kazı faaliyeti British Royal Engineering Corps'a (İngiliz Kraliyeti Mühendislik Birliği'ne) bağlı Yüzbaşı Charles Warren tarafından 1867 yılında

¹⁰⁵⁴ 1940-1946 Tarihleri Arası. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

yapıldı¹⁰⁵⁵. Charles Warren'ın görevi, Süleyman mabedinin gerçekliğini araştırmaktı¹⁰⁵⁶. Keza Finlandiya'da eski eser mütehassıslarından Walter Henrik Juvelius (1865-1922), Ayn Silvan tünellerinin haritasından kutsal emanetlerin şifresini¹⁰⁵⁷ keşfettiğini iddia ederek İngiltere'ye gitmiş, oranın ileri gelenlerden 5-6 kişilik bir ekip kurarak kutsal kentte üç yıl boyunca kazı gerçekleştirmişti. Hazineye giden üç yol olduğuna; birinin Ayn Silvan tünellerinden geçtiğine, ikincisinin kayıp olduğuna ve üçüncüsünün ise Kubbetü's-Sahra'nın altında vaktiyle Hz. İbrahim zamanında kesilmiş olan koyunların kanlarının biriktiği kuyudan (Gar-ı Şerif) geçtiğine inanıyorlardı¹⁰⁵⁸.

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar Filistin Araştırma Fonu, önemli projeler üstlenerek bölgedeki arkeolojik faaliyetlerin merkezinde yer almayı başardı. Nitekim Charles Warren ve Walter Juvelius'un yanı sıra, 1871-1878 tarihleri arasında Claude Conder ve Horatio Kitchener; 1890-1893 tarihleri arasında Flinders Petrie ve Frederick Bliss; son olarak Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında 1913-1914 tarihlerinde Leonard Woolley ve Thomas Edward Lawrance bölgede araştırmalarda bulunacaktı¹⁰⁵⁹.

Montagu Bronwlow Parker, 1908 yılında kazıya başlamadan önce Amerika ve İngiltere'de başlattığı bir kampanya sonucunda topladığı 25.000 sterlin ile birlikte yanına Yahudi tarihçi Juvelius ve İsveçli bir meslektaşı olan Hoppenrath'ı alarak ön keşif yapmak üzere Kudüs'e gitti. Bu seyahat sonrasında Silvan köyüne komşu Ophel tepesinde kazı yapma kararı verdiler¹⁰⁶⁰.

¹⁰⁵⁵ Palestine Exploration Fund Resmi Sitesi (pef.org.uk), Erişim Tarihi: 10.01.2021.

¹⁰⁵⁶ Karen Armstrong, *Jerusalem: One City, Three Faiths*, Random House Inc., United States of America 2005, s. 361, 362.

¹⁰⁵⁷ *Tünellerdeki bazı taşların, M.Ö. 10 yılında Süleyman mabedinden geriye kalmış taşlar olduğunu ve üzerlerinde yazan yazıların Fenikeli masonlar tarafından yazılmış olduğunu ileri sürüyordu.* Bkz. Jeffrey Auerbach, "Underground Jerusalem", 27 Temmuz 2020, Palestine Exploration Fund Resmi Sitesi (pef.org.uk), Erişim Tarihi: 10.01.2021.

¹⁰⁵⁸ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 294.

¹⁰⁵⁹ *Palestine Exploration Fund History*: Palestine Exploration Fund Resmi Sitesi (pef.org.uk), Erişim Tarihi: 10.01.2021.

¹⁰⁶⁰ L. Fishman, agm., s. 9.

Fotoğraf 7: Ophel Tepesi¹⁰⁶¹

İlginçtir ki, Montagu Brownlow Parker'ın Filistin Araştırma Fonu himayesinde yürütülen hiçbir araştırmada ismi geçmez. Bu husus kendisinin Filistin Araştırma Fonu'na bağlı bir arkeolog olmadığını göstermektedir. Keza Kudüs kentinde İngiltere Konsolosu Harold Eustace Satow, 22 Temmuz 1911 tarihinde Büyükelçi Gerard Lowther'a gönderdiği raporda; *Mr. Parker'ın faaliyetinin tamamen "özel" bir girişim olduğunu, kendisinin konsolosluga hiç gelmediğini ve onunla hiç konuşmadığını*¹⁰⁶² söylecek olması, dahası kazı mahalline İngiliz konsolosun bile yaklaştırılmaması¹⁰⁶³, Parker'ın kentteki kazıları İngiltere'nin himayesinde gerçekleştirmediğini hissettirmektedir. Buna karşılık Montagu Brownlow Parker'ın 13 Ekim 1878-28 Nisan 1962 tarihleri arasında V. Morley Kontu; İngiliz bir aristokrat ve ordu subayı; aynı zamanda da III. Morley Kontu Albert Edmund Parker'ın ikinci oğlu¹⁰⁶⁴ olması, kendisini sıradan bir "define avcısı" olarak değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Keza 8 Temmuz 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Müsteşarı tarafından Maliye Nezareti'ne yazılan bir belgede, kendisinin "İngiltere Kralı V.

¹⁰⁶¹ 1934-1939 Tarihleri Arası. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

¹⁰⁶² B.N.A., *F.O. 195/2377*, No. 56, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 22 Temmuz 1911, s. 257-258.

¹⁰⁶³ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 287.

¹⁰⁶⁴ Montagu Parker'ın biyografisi için bkz. wikipedia.org (Erişim Tarihi 25.01.2021)

George'un hususi yaveri"¹⁰⁶⁵ olduğu yazmaktadır. Dahası olayın kentte duyulmasından sonra Parker'ın, ekibi ile Yafa iskelesinde bineceği Deniz Çiçeği isimli yat, Kraliyet Yat Filosu üyelerinden Clarence Wilson'a aittir¹⁰⁶⁶. Bununla birlikte Mr. Parker'ın İngiltere hükümeti tarafından görevlendirildiğine dair resmi bir evraka da tesadüf edilmemiştir.

Bölgede yalnızca İngilizler arkeolojik faaliyette bulunmuyordu. Kamu kurumlarından kentsel altyapı projelerine kadar her hususta birbirleriyle rekabet içerisinde bulunan yabancı devletlerin arkeolojik faaliyetlerde de birbirlerinden geride kalmak istemeyeceklerini tahmin etmek güç değildir. Mr. Parker'ın kazılara başladığı sırada bir Fransız şirketi tarafından Hz. Davud'un kabrine 300 metre mesafede bulunan bir yerde 1890'lardan beri 14 yıldır kazı yapılmaktaydı. Fransızlar da İngilizlere benzer şekilde Yahudilere ait eski eserleri arıyorlardı. Fransız şirketi, Mr. Parker'ın Ayn Silvan'da kazı gerçekleştireceğini öğrenir öğrenmez, meşhur Rotchild, Kudüs'teki vekili Albert Antebi (Ayıntabi)'ye İngilizlerin kazı mahallinin bitişiğinde 60 bin arşın arsa aldıracaktı¹⁰⁶⁷. Keza Albert Antebi'nin Antepli Sefarad Yahudisi bir ailenin oğlu olduğu ve Siyonist örgütün temsilcisi olarak Yahudi muhacirlerin bölgede yerleşmeleri için Osmanlı yetkilileri ile temaslarda bulunduğunu¹⁰⁶⁸ ilave etmek gerekir.

Diğer yandan yabancı devletlerin arkeolojik amaçları daima memnuniyetle karşılanmazdı. 1902 yılının Mayıs ayında Kudüs'te eski eserleri aramaya mahsus bir mektep kurma talebiyle Babıali'ye müracaat eden Amerikalıların talepleri; *yabancı muhacirlerin vilayette iskânlarının arzu edilmediği* gerekçesiyle reddedildi¹⁰⁶⁹. Zira eski eser aramaya müsaade etmek, Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin gereği idi. Oysa ki mektep kurmak, bu tarihlerde bölgeye göçleri artan Yahudilerin iskânına fırsat yaratabilirdi. Keza Amerikalıların Yahudileri himaye ettiği ve desteklediği merkezi hükümetce bilinmekteydi.

Osmanlı hükümetinin define arayıcılığına izin vermesi tuhaf karşılanabilir. Ancak o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda 1869, 1874 ve 1884 tarihlerinde peşi sıra kabul edilen Asar-ı Atika Nizamnameleri (Eski Eserler Kanunları) gereğince; çıkarılan eserlerin yarısının hükümete, yarısının kazıyı yapanlara bırakılması koşuluyla eski eser aramaya müsaade edilmekteydi. Nizamnamelerde "altın, gümüş, tarihi para"

¹⁰⁶⁵ C.O.A., *DH.İD.* 23/6, H. 13 Zi'l-hicce 1329 / M. 5 Kasım 1911.

¹⁰⁶⁶ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 286.

¹⁰⁶⁷ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 294.

¹⁰⁶⁸ Bkz. M. M. Laskier, agm., s. 113, 114.

¹⁰⁶⁹ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/66, R. 9 Mayıs 1318 / M. 22 Mayıs 1902.

gibi menkuller de eski eser kapsamında değerlendirildiğinden, kanunlar bir nevi “define” arayıcılığını da yasal hale getirmekteydi. Nihayetinde “define” kelimesi de ilk ve son olarak 1874 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi’nde zikredilecek; kanunun dördüncü ve yedinci maddeleri, tıpkı tarihi eserlerde olduğu gibi hükümetten alınacak izinle define aramayı da meşru hale getirecekti¹⁰⁷⁰. Kanunlar Osmanlı topraklarındaki tarihi eserlerin ve ziynet eşyalarının hükümetten izin alan kişiler tarafından –ki bu kişilerin neredeyse tamamının yabancılar olduğu malumdur- talan edilmesine olanak tanıyordu.

Define aramak amacı ve bulma umuduyla hükümete başvuran Mr. Parker’ın müracaatı, İngiltere kabinesinde görevli olmasının getirdiği nüfuzdan da yararlanmış olmalıdır ki, hükümet tarafından nazar-ı dikkate alındı. Montagu Brownlow Parker, 26 Kasım 1908 (13 Teşrin-i Sani 1324) tarihinde Sadrazam Kamil Paşa ve Maliye Nazırı Ziya Paşa ile bir mukavele imzaladı. Mukavele gereğince kazı masraflarının tamamını Mr. Parker üstlenecekti. Çıkarılan definenin yüzde ellisi Osmanlı hükümetine, yüzde ellisi ise kazıyı yapan ekibe kalacaktı. Kazının yapılacağı arazi istimlak edilecek, kazı faaliyetleri sona erinceye kadar istimlak edilen arazide başka hiç kimsenin kazı yapmasına müsaade edilmeyecekti. Parker, şahısların özel mülkünde kalan arazilerin sahipleri ile anlaşarak arazi bedelini ödemeyi de taahhüt ediyordu. Osmanlı hükümeti tarafından kazı için verilen süre bir seneydi. Kazı faaliyetlerinin tamamlanmasından sonra arazi karşılıksız olarak hükümete devredilecekti. Kazıda çıkarılan define ve eski eserler özel sandıklara yerleştirilerek Osmanlı müfettişleri ile Parker veya Parker’ın tayin edeceği bir vekil tarafından mühürlenecekti. Mühürlenmiş sandıklar devletin tayin edeceği memurlar ve askerlerin gözetimi altında gemilere yüklenerek İstanbul’a gönderilecekti. İstanbul’a getirilen define, Parker İstanbul’a gelinceye kadar Maliye Nezareti hazinesinde muhafaza edilecekti. Sandıklar, Maliye Nezareti ile Parker veya Parker’ın vekilinin gözleri önünde açılacaktı. Kazıda bulunan define ve eski eserlerin değerinin, ikisi Osmanlı hükümeti, ikisi Parker tarafından tayin edilecek dört uzman tarafından biçilmesine karar verilmişti. Uzmanlar arasında anlaşmazlık çıkarsa tayin edilecek beşinci uzmanın görüşüne başvurulacaktı. Eğer bu suretle de anlaşmaya varılamazsa İstanbul Müze-i Hümayun Müdürü ile Londra British Museum Müdürü’nün ortak kararıyla bir başka uzman tayin edilecekti. Kazılardan bir şey elde edilemezse, Parker ve ekibi yapmış oldukları masraflardan ötürü Osmanlı

¹⁰⁷⁰ Halit Çal, "Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri." *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), s. 391-400.

hükümetinden tazminat talebinde bulunmayacaklardı¹⁰⁷¹. Mukavele gereğince Karesi Mebusu Mecdi Bey ile Bolu Mebusu Habib Bey araştırmalara nezaret etmek üzere müfettiş olarak görevlendirildiler. Mecdi Bey ile Habib Bey'in maaşları, yolluk ve yevmiyeleri Parker tarafından Kudüs'teki Osmanlı Bankası'na (Bank-ı Osmani'ye) ödenecekti¹⁰⁷².

Mukavelede pek çok ilgi çekici detay bulunmaktadır. İlk göze çarpan detay, mukavelenin doğrudan Sadrazam ve Maliye Nazırı ile imzalanmasıydı. Oysa ki Asar-ı Atika Nizamnamesi gereğince eski eser aramak isteyenlerin öncelikle kazı yapmak istediği mahallin haritasını çıkararak Maarif Nezareti'ne başvurmaları gerekirdi. Maarif Nezareti hükümetin menfaatini göz önünde bulundurarak ön inceleme yapardı. Kazı yapılması planan arazi özel mülkse mülk sahibinin izni alınır; arazi, mülk sahiplerinin izni olmaksızın da hükümet tarafından istimlak edilebilirdi. Tüm bu koşulların sağlanması suretiyle kazıya izin verilirdi¹⁰⁷³. Nitekim Müze-i Hümayun Müdürü Halil Bey'in kazı hadisesinin duyulmasından sonra, 7 Mayıs 1911 tarihinde Sadaret'e gönderdiği tahririnde, kazı uygulamalarının kanun gereğince doğrudan doğruya Maarif Nezareti Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne ait olduğunu hatırlatacak olması¹⁰⁷⁴, Maarif Nezareti'nin kazıdan haberdar edilmediğini gösteriyordu. Öte yandan kazıya müfettiş olarak yerel memurlar veya kumandanlardan kişiler tayin etmek yerine doğrudan merkezden, üstelik Meclis-i Mebusan mebuslarının tayin edilmesi, kazıdan yerel makamları haberdar etmek istemediklerini gösteriyordu. Parker'ın mukaveleyi imzaladığı tarih II. Meşrutiyet'in ilan edildiği ve İttihat ve Terakki'nin yönetimi devraldığı tarihe; kazının sürdürüldüğü zaman dilimi (1908-1911) ise hükümetin sürekli değiştiği 1908-1912 dönemine tesadüf eder. Dolayısıyla iktidar değişikliklerinin otorite boşluğu yaratarak Osmanlı hükümetinin üst düzey memurları arasında yolsuzluklara yol açtığı düşünülmektedir.

Sadaret tarafından Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey'e (1908-1909) şifreli bir telgraf gönderilerek, İngilizlerin bir "hastahane" inşa edeceği, bunun için gereken arazinin istimlak edilmesi hususunda lazım gelen kolaylığın gösterilmesi bildirildi¹⁰⁷⁵. Sadaret makamının kentte define aranacağını yerel hükümetten dahi gizlemesi hayli dikkat çekiciydi. Belki de define aranıldığının –üstelik İngilizler tarafından aranıldığının–

¹⁰⁷¹ C.O.A., *BEO*. 4122/309132, H. 29 Zi'l-hicce 1330 / M. 9 Aralık 1912.

¹⁰⁷² C.O.A., *BEO*. 3607/270491, H. 11 Receb 1327 / M. 29 Temmuz 1909.

¹⁰⁷³ H. Çal, agm., s. 392.

¹⁰⁷⁴ C.O.A., *MF.MKT*. 1171/01, H. 8 Cemâziye'l-evvel 1329 / M. 7 Mayıs 1911.

¹⁰⁷⁵ C.O.A., *BEO*. 3570/267746, H. 20 Cemâziye'l-evvel 1327 / M. 9 Haziran 1909.

duyulmasının kentte birtakım reaksiyonlara sebebiyet verebileceğinden çekiniliyordu. Öyle ki, Parker'ın kazılara başladığı 1908 yılında Kudüs kentinin siyasi manzarası da karmaşık bir yapıdaydı. Daha önce de ifade edildiği üzere bu tarihlerde kentte Yahudi nüfusu ve yerleşim yerleri epeyce artmış, Yahudilerin yanı sıra kente Protestan misyonerlerin yerleşmesiyle demografik yapı karmaşık hale gelmiş, Avrupa devletlerinin himaye ettikleri gayrimüslim cemaatler için surların dâhilinde ve haricinde gerçekleştirdikleri imar ve inşaa faaliyetleri ile kentin fiziksel ve sosyal yapısı bir hayli değişmişti. Yerel Müslüman ve gayrimüslim nüfusun yanı sıra yabancı devlet uyruklarının ve yabancı devletlerin himayesi altında olan vatandaşların yer aldığı karmaşık bir demografik yapı hâkim olmaya başlamıştı. Kentin demografik, fiziksel ve sosyal değişimlere sahne olduğu böylesi bir ortamda, yerel Müslüman nüfusun yabancı nüfuzundan rahatsızlık duymaması beklenemezdi.

O esnada Kudüs Mutasarrıflığı görevinde bulunan Subhi Bey, Sadaret'ten emrin gelmesinden iki ay evvel *te'min-i irâdeye muvaffak olamayacağını* belirterek istifa talebinde bulunmuştu. Yerine bir başkası tayin edilinceye kadar sancağın idaresine geçici olarak bakan Subhi Bey, Mr. Parker'ın Silvan'da başlattığı kazılara şüpheyle yaklaştı. 20 Mayıs 1909 tarihinde Sadaret'e gönderdiği tahririnde; *hastahane inşa edilecek yerin şehirden epeyce uzak olduğunu ve hastahane inşasına elverişli olmadığını* söyledi. Subhi Bey, Parker'ın tavır ve vaziyetinden hoşlanmayarak, kendisinin sanki hastahane inşa etmek için değil de, bazı maden ve eski eserleri aramak için kazı yaptığı izlenimine varmıştı¹⁰⁷⁶. Ancak Subhi Bey, istifa etmesi nedeniyle olayın üzerinde duramadı. Subhi Bey'in yerine 1910 yılında Kudüs Mutasarrıflığı'na Azmi Bey (1910-1911) tayin edilecekti¹⁰⁷⁷.

Mr. Parker'ın Harem-i Şerif'in altında gömülü olduğuna inandığı Süleyman mabedinin fantastik hazinesini ortaya çıkarmak için kazı gerçekleştirmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Mukaveleyi imzaladıktan hemen sonra ekibiyle birlikte Kudüs'e gitti. Parker'ın ekibinde Kraliyet Yat Filosu üyesi Clarence Wilson, Kahin Von Bourg, İrlandalı bir başka kahin Lee gibi isimler bulunuyordu. Daha sonraları Von Bourg, Tahkikat Komisyonu'na vereceği ifadesinde; *Parker'ın kendilerini fal bakmayı iyi bildikleri için ekibine aldığını, kazıya başlama kararını kristal bir küreden baktıkları fal neticesinde verdiklerini ifade edecek olması bir hayli dikkat çekicidir*¹⁰⁷⁸. Ayrıca

¹⁰⁷⁶ C.O.A., BEO. 3570/267746, H. 20 Cemâziye'l-evvel 1327 / M. 9 Haziran 1909.

¹⁰⁷⁷ C.O.A., DH.MKT. 2762/11, H. 16 Safer 1327 / M. 9 Mart 1909.

¹⁰⁷⁸ C.O.A., ŞD. 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

arkeoloji alanındaki uzmanlığıyla bilinen İncil ve Arkeoloji Okulu'na (Ecole Biblique et Archeologique) bağlı bir rahip olan Hughes Vincent, Parker'a eşlik etmekte olup olayın ardından Parker'ın Kudüs'teki kazısını belgeleyen bir kitap yayınlıyacaktı¹⁰⁷⁹. Söz konusu kişilerin yanı sıra Parker'ın ekibinde Chuck, Tom ve Thompson isimlerinde üç İngiliz amele bulunuyordu. Parker kente geldiğinde yerli ahalden birkaç yüz amele daha istihdam ettiği gibi, yerli ahali ve yetkililerle iletişim kurabilmek için Ermeni tercüman Agob Makasdar'ı tuttu¹⁰⁸⁰.

Kazılara Kudüs'e bağlı Ayn Silvan köyünde başlandı. Kazının ilk senesinde önemli bir hadise meydana gelmedi. Bu esnada Parker'ın mukavelesi 6 Şubat 1910 ve 25 Kasım 1910 tarihlerinde birer sene daha uzatıldı¹⁰⁸¹. Oysa ki kazıya müfettiş olarak tayin edilen Mecdi ve Habib Beyler 1 Kasım 1909 ve 30 Ekim 1910 tarihlerinde hükümete ısrarla İngilizlere tekrar kazı izni verilmemesi gerektiğini söylüyorlardı. Eğer ki Ayn Silvan ile Kubbetü's-Sahra'nın altındaki Gar-ı Şerif arasında bir bağlantı varsa, bizzat Osmanlı hükümeti tarafından araştırılmalıydı¹⁰⁸². Buna rağmen Parker ve ekibi kazılara devam eder. Aylarca emek sarfederek binlerce lira harcamalarına rağmen hiçbir şey bulamazlar. Kazının ikinci yılında Ayn Silvan tünelleri kazıdan ötürü çamurla dolduğu için su kanalları hasar görür. Bu husus oranın ahali nezdinde huzursuzluk yaratır. Üstelik Osmanlı hükümeti bu arızayı tamir etmek için masraf yapmak zorunda kalır¹⁰⁸³.

Ümitlerini kaybetmeye başlayan Parker, İstanbul'da iyi fal bakmasıyla meşhur Hasan Baba isimli bir kişiyi büyük masraflar yaparak İstanbul'dan Kudüs'e getirtir. Hasan Baba, her ne hikmetse daha kazı alanına ayağını basar basmaz, definenin orada olmadığını söyler. Parker, aylarca emek vererek kazdığı, adeta her taşın altına ve her köşesini avcu gibi ezberlediği kazı alanında define bulunmadığına Hasan Baba'nın da onayıyla artık ikna olmuştur. Hazineye giden yolun Kubbetü's-Sahra'nın dâhilindeki bir mevkiiden geçtiği düşüncesine kapılırlar¹⁰⁸⁴. Üçüncü sene kazılara Harem-i Şerif'in altında devam etmeye karar verirler. Ne var ki kutsal alanın altında kazı yapılmasına Osmanlı yetkilileri tarafından izin verilmemektedir. Parker, kazı müfettişleri Mecdi ve

¹⁰⁷⁹ Bu bilgiyi *Underground Jerusalem: Discoveries on the Hill of the Ophel (1909-1911)*, London, Horace Cox 1911'den aktaran L. Fishman, agm., s. 10.

¹⁰⁸⁰ C.O.A., ŞD. 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

¹⁰⁸¹ C.O.A., MV. 136/42, H. 25 Muharrem 1328 / M. 6 Şubat 1910; MV. 146/29, H. 22 Zi'l-ka'de 1328 / M. 25 Kasım 1910.

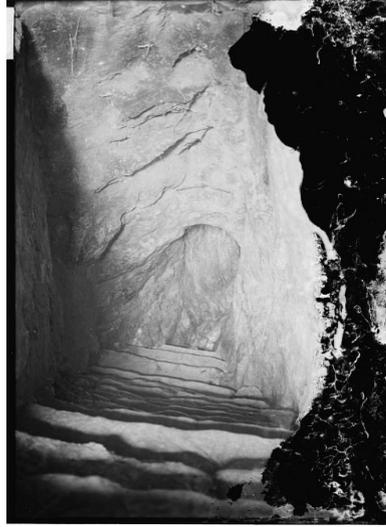
¹⁰⁸² C.O.A., BEO. 3647/273456, H. 24 Ramazan 1327 / M. 9 Ekim 1909.

¹⁰⁸³ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 295.

¹⁰⁸⁴ C.O.A., ŞD. 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

Habib beylere izin için başvurmuşsa da, talebi reddedilir¹⁰⁸⁵. Mecdi ve Habib Beylerin Kudüs'te bulunmadıkları zamanlarda yerlerine vekaleten Mutasarrıf Azmi Bey ile Jandarma Kumandanı Sami Bey bakmaktadır. Aynı amaçla Azmi ve Sami beylere de müracaat eden Mr. Parker yine red cevabı alır. Mr. Parker ve ekibinin amaçlarını gayrimeşru yoldan gerçekleştirmekten başka çareleri kalmamıştır.

Fotoğraf 8: *Ayn Silvan Tüneli*¹⁰⁸⁶

Fotoğraf 9: *Montagu Brownlow Parker Kudüs'te İncelemelerde Bulunurken*¹⁰⁸⁷

Harem-i Şerif'in yaklaşık elli hademesi ve bu hademelerin başında Şeyh Halil ed-Denefi bulunmaktadır. Kubbetü's-Sahra'nın kapısının anahtarları yalnızca Şeyh Halil ed-Denefi'nin elindedir. Mescidin muhafazası senelerden beri Denefi ailesine ait

¹⁰⁸⁵ C.O.A., *BEO*. 3607/270491, H. 11 Receb 1327 / M. 29 Temmuz 1909.

¹⁰⁸⁶ 1898-1946 Tarihleri Arası. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

¹⁰⁸⁷ https://fr.wikipedia.org/wiki/Montagu_Brownlow_Parker

olup, hükümetten resmi bir evrak verilmediği müddetçe ne gece ne de gündüz mescidi açma yetkisine sahip değillerdir. Parker, tercüman Agob Makasdar aracılığıyla Kubbetü's-Sahra Kayyımbaşısı Şeyh Halil Efendi ve Halil Efendi'nin oğlu Tevfik'i pek çok kereler kendi ikametgâhında ağırlayarak hususi ziyafetler düzenler. Alkole düşkünlüğüyle bilinen şeyhin zaafından yararlanarak kendisine içkiler ikram ederek şeyhi sarhoş eder. Kazıya başlamaları için mutasarrıfın İstanbul ile haberleştiğini, ancak beklemek istemediklerini, bu kazının Osmanlı hükümeti için çok faydalı olduğunu, aynı zamanda kendilerinin de faydalanacaklarını vaad ederek, peşinen Şeyh ve oğluna 40'ar lira rüşvet verirler. Şeyh ve oğlunun kabul etmesi üzerine Kubbetü's-Sahra'da kazı yapılması kararlaştırılır. Ne var ki, sahra-i şerifede nöbet sırası ancak sekiz haftada bir Şeyh Halil'e gelmektedir. Nöbet sırasının şeyhe gelmesini beklemekten başka çareleri kalmaz. Kazıya nöbet sırasının şeyhe geldiği 5 Nisan 1911 (Rumi tarihle 23 Mart) gecesi başlanılmasına karar verilir¹⁰⁸⁸.

Harem-i Şerif'te dört yerde kazı gerçekleştirilecektir. Birincisi sahra-i müşerrefenin altında; ikincisi Gar-ı Şerif'in¹⁰⁸⁹ içinde; üçüncüsü Bir-i Ervah¹⁰⁹⁰ denilen yerde; sonuncusu ise Mehd-i İsa denilen yerdedir.

Fotoğraf 10: Kubbetü's-Sahra ve Altındaki Kutsal Kaya¹⁰⁹¹

5 Nisan gecesi gelip çatığında Mr. Parker, Clarence, Yelson, Von Bourg ve Lee'nin yanı sıra Chuck, Tom ve Thompson isimli üç amelebaşı, Şeyh Halil'in oğlu Tevfik ve yine amele olarak istihdam ettikleri Şeyh Halil'in diğer oğlu, Jandarma

¹⁰⁸⁸ C.O.A., ŞD. 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

¹⁰⁸⁹ Hz. İbrahim zamanında kesilen koyunların kanlarının biriktiği kutsal kuyu.

¹⁰⁹⁰ Ruhlar Kuyusu: Hz. Ömer zamanında bir adamın elinden düşürdüğü bir şeyi almak için içine girdiği, rivayete göre ise cennete açılan tünellerin bulunduğu kuyudur. Harem-i Şerif alanının içerisinde, Kubbetü's-Sahra'nın hemen yakınındadır.

¹⁰⁹¹ Kubbetü's-Sahra 1900-1910 Tarihleri Arası; Sahra-i Şerife (Kutsal Kaya) 1950-1977 Tarihleri Arası. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

Ahmed ve Hasan Abdulmuti isimli şahıslarla sahrada kazıya başladılarsa da bir şey elde edemezler. Bu nedenle bir sonraki sefer Şeyh Halil'in de kendilerine katılması ve mağarayı göstermesine karar vererek kazı mahallinden ayrılırlar.

6 Nisan Perşembe gecesi Şeyh Halil kendilerine katılır, sarhoş olmasına rağmen mağara mevkiini gösterir. Mağarada da hiçbir şeye rastlanmaz. Mağaranın etrafı taş olduğundan ilerlemenin mümkün olmadığını anlayarak vazgeçerler. Üç gün sonra nöbet sırası tekrar Şeyh Halil'e gelecektir.

9 Nisan Pazar gecesi aynı kazı ekibi gece saat üç sıralarında Kubbetü's-Sahra'nın altındaki mağarada döşeli taşları kaldırarak orada bulunan ufak bir kuyuda bir müddet kazı yaparlar. Ancak kazıya devam edemeyecek kadar taş çıktığından burayı terk etmek zorunda kalırlar. Kayanın üst tarafında kurban kesilen mevkiinin yakınında bir taşı kaldırarak alt kısmında bir yol olduğunu tespit ederler. Toprağın altında bu yolun birkaç metre daha uzadığını ve orada dikkatlice inceleme yapılması gerektiğini farkederek heyecanlanırlar. Bu alanda birkaç gün kazı yapmaya devam ederler.

12 Nisan Çarşamba gecesi çıkan molozları çuvallarla dışarı çıkardıkları ve Harem-i Şerif'in batı tarafındaki kapısının karşısındaki merdivenlere getirdikleri esnada, Kubbetü's-Sahra'nın kayyımlarından Şehadi'nin oğlu Faik'e yakalanırlar. Kazı ekibinde bulunan Jandarma Ahmed, Faik'e oradan gitmesi için tehdit savurur. O gece kazı mahallinden ayrılan Faik, ertesi gün (13 Nisan Perşembe) Harem-i Şerif'te kazı yapıldığını ispiyonlayacaktır. Hikayenin bu kısmında ilginç bir detay dikkati çekmektedir. Şöyle ki, Faik meseleyi yerel makamlara iletmek istediğinde mutasarrıf kentte değildir, üstelik ne hikmetse hem kadı hem de evkaf müdürü aynı anda hasta olmuşlardır. Hal böyle olunca Faik meseleyi evkaf müdürünün kâtibine ihbar eder. Olayın şehirde duyulmasıyla birlikte kazı yarım kalır. İngilizlerin ve bilhassa Montagu Parker'ın İslamiyet nazarında "kutsal olduğunu pek ala bildikleri" mübarek mahalde ahlaksızlık yaptıkları, Şeyh Halil ile oğlunu rüşvetle ikna ederek kutsal yerde kazı gerçekleştirdikleri söylentileri kentte dalga dalga yayılır¹⁰⁹². Üstelik içtikleri sigaraların izmaritlerini kutsal alanda bıraktıkları yetmiyormuş gibi, kendi isimlerini de kutsal kayaya kazımaya cüret etmişlerdir.

Mutasarrıf Azmi Bey, olayı haber aldığı 15 Nisan Cumartesi günü hemen Nafia mühendisini göndererek inceleme başlattığı gibi; ertesi gün (16 Nisan Pazar) fırka kumandanı Ali Rıza Bey'in başkanlığında kadı, nakibü'l-eşraf kaymakamı ve belediye

¹⁰⁹² C.O.A., ŞD. 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

reisinin de bulunduğu -memurlardan ve ahaldiden oluşan- bir komisyon kurarak tahkikata başlar. Ne var ki, Azmi Bey'in oluşturduğu komisyon *bu mesele adi bir meseledir. Halli Adliye Nezareti'ne aittir; Adliye Nezareti ise bu adi bir meseledir oranın adliyesi bu meseleyi halledecektir* diyor, meselenin çözülmesi bir türlü mümkün olamıyordu¹⁰⁹³.

Hadisenin Paskalya merasimleri ile Nebi Musa ziyaretlerine tesadüf etmesi oldukça talihsiz bir durumdur. Daha önce de ifade edildiği üzere Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten üç gün sonra dirildiğine inandıkları günde Paskalya ayinleri gerçekleştirir, bu ayinler 22 Mart – 25 Nisan tarihleri arasına denk gelen bir Pazar gününe tesadüf eder, Müslümanların Nebi Musa şenlikleri de aynı mevsimde kutlanırdı. Nebi Musa ziyareti nedeniyle civar bölgelerden gelerek toplanan 30-40 bin Müslümanın Harem-i Şerif'in İngilizler tarafından kazıldığını duyması dini duyguları galeyana getirir, kentte korku ve tehlike dolu anlar yaşanır. Nebi Musa ziyaretine gelen ziyaretçiler arasından bazı kişiler, civar bölgelerin müftülerine “Sahrattullah'ın açıldığı, araştırma yapıldığı, kutsal eserlerin çalındığı”na dair telgraflar gönderirler. Olayın etkisi öylesine büyüktür ki, Ürdün'ün doğusundaki Bedevi kabilelerinin şeyhlerinin bile tepkisini çekmiştir¹⁰⁹⁴.

Parker ve ekibinin sandıkları Gümrük dairesi tarafından incelendikten sonra, Parker ekibi ile birlikte Yafa'dan İskenderiye Port Said'e, oradan da Beyrut'a hareket etmek üzere Deniz Çiçeği isimli yata bindikleri esnada polis tarafından durdurulur. Tekrar gümrük dairesine dönmeleri emri verilir. Mr. Parker buna sinirlenerek; *Mutasarrıf eşyayı Kudüs'te inceleyebilirdi. Buna itiraz etmezdik. Fakat Kudüs Belediye Reisi Hüseyin Selim Efendi bizden para istedi. Vermediğimiz için bu gürültüye sebep oldu* diyecektir. İkinci defa yapılan kontrolde de bir şey bulunamayınca yata binmelerine müsaade edilir. Gerektiği gibi soruşturulmadan gitmelerine göz yumulması ahaliyi daha çok hiddetlendirir.

Komisyonun soruşturmayı tamamlamasına fırsat vermeden kentin önde gelen eşraf aileleri hükümet konağının önünde Mutasarrıf Azmi Bey'e ve Kubbetü's-Sahra'da ise Şeyh Halil'e yönelik öfkeli protesto eylemleri düzenlerler. Ayrıca İmparatorluğun tüm vilayetlerine, mutasarrıfın *Müslüman inancının kutsal kalıntılarını yabancılara çaldırıldığını* belirten telgraflar gönderirler. Kent sakinlerini sakinleştirmek isteyen

¹⁰⁹³ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 288.

¹⁰⁹⁴ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 29, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 6 Mayıs 1911, s. 127-129.

Mutasarrıf ve kentteki İttihat ve Terakki Cemiyeti Şubesi; *yetkililerin sorunla meşgul olduğunu ve halkın sessizce beklemesi gerektiğini* bildiren bildirimler yayınladılar. Her zaman kolayca paniğe kapılan yerli Hıristiyan nüfus da oldukça gergindir. Çünkü Nebi Musa ziyaretlerinden dönen Müslüman hacıların, öfkelerini üzerlerine yöneltmesinden korkmaktadırlar¹⁰⁹⁵.

Hüseyinler ve Halidilerin başını çektiği kent eşrafı 19 Nisan 1911 tarihinde Şeyhülislam'a dilekçe göndererek *İngilizlerin Sahratullah'tan eski eserleri çaldıklarını, böylesine mukaddes bir makama ihanet edilmesinin tüm Müslümanların kalplerini kırdığını* ifade ederler¹⁰⁹⁶. 25 Nisan 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri dilekçelerinde, olaydan Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey ile Jandarma Kumandanı Sami Bey'i sorumlu tuttukları anlaşılmaktadır:

*Mutasarrıfın bizzat kendisi Jandarma kumandanı ile bu dini ihanetten sorumludur. Bu husus kazıya memur olmalarından ötürü delil gerektirmeyecek kadar aşikardır. Vereceği cevaplarla kendisini ve hain arkadaşını koruyacağı, buna karşılık ahaliyi heyecana getireceği şüphesizdir. Hüzün ve kederle soruşturulmasını bekliyoruz.*¹⁰⁹⁷

6 Mayıs 1911 tarihinde “Hâdimü'l-Haremeynü's-Şerîfeyn” (Kutsal Mekânların Hizmetkârı) sıfatıyla doğrudan Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad'a gönderdikleri dilekçelerinde; *evvelü'l-kibleteyn ve sâlisü'l-haremeyn olan Mescid-i Aksa'daki Kubbetü's-Sahra'nın altındaki mağaranın açılması ve kapatılması dahi caiz değilken İngilizler tarafından kazı gerçekleştirilmesinin mukaddes makama ihanet ve Müslümanların kalplerini kırmak anlamına geldiğini* ifade ederler¹⁰⁹⁸.

Dilekçelere bakıldığında Hüseyinler ve Halidilerin, İslami değerlerin koruyuculuğunu üstlenmiş oldukları düşünülebilir. İlk bakışta, yüzyıllar boyunca kentte ilmiye sınıfının en önemli mevkiilerini ellerinde bulundurmuş olan aile üyelerinin, kendilerini kutsal yerlerin savunucusu olarak gördükleri intibayı uyanmaktadır. Keza kentteki Osmanlı memuriyetlerine gelebilmek için birbirlerine rakip olan ailelerin ittifak kurmaları göz yaşartıcıdır. Oysa ki eşraf ailelerinin asıl niyetinin olayı bahane ederek mutasarrıfı makamından etmek olduğu anlaşılıyordu. Öyle ki, Azmi Bey'in görevinden ayrıldıktan sonra Sadaret'e sunacağı raporunda, Hüseyinlerden Gazze Müftüsü Arif Efendi'yi yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle cezalandırdığını ifade etmesi, mutasarrıfın

¹⁰⁹⁵ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 26, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 30 Nisan 1911, s. 110-112.

¹⁰⁹⁶ C.O.A., *DH.İD.* 23/6, H. 13 Zi'l-ka'de 1329 / M. 5 Kasım 1911.

¹⁰⁹⁷ C.O.A., *DH.İD.* 23/6, H. 13 Zi'l-ka'de 1329 / M. 5 Kasım 1911.

¹⁰⁹⁸ C.O.A., *A.MKT.MHM.* 735/28, H. 17 Rebü'l-âhir 1285 / M. 7 Ağustos 1868.

eşraf ailelerinin menfaatlerini zedelediğini göstermekte ve kendisine duyulan nefreti ortaya koymaktadır¹⁰⁹⁹. Öte yandan Louis Fishman, Hüseyini ve Halidi ailelerinin Nablus ve Gazze elitleri ile Osmanlı hükümetine yönelik bir koalisyon oluşturmasından hareketle, hadiseyi Filistin milliyetçiliğinin ilk kıvılcımları olarak niteler. Zira bu hadisede Filistin milliyetçiliğinin Siyonizm karşıtlığı üzerinden değil, Osmanlı hükümet politikalarına muhalefet yoluyla tezahür ettiğine dikkat çeker¹¹⁰⁰.

Diğer yandan hadise, kent eşrafı ile Kudüs mebusları arasındaki ilişkilere dair ipuçları sunmaktadır. Bilhassa dilekçelerde başı çeken Musa Şefik el-Halidi'nin İstanbul'daki Kudüs mebusları ile işbirliği bulunmaktaydı. Hatta kendisi bir tür gayriresmi komite kurarak İstanbul'daki yetkililerle iletişim kuruyordu. Hüseyinileri ise müftü temsil etmekte olup, İmparatorluk vilayetlerine telgraf çekme görevini müftü üstlenmişti. Propagandaları nedeniyle kentli eğitimli Müslümanları arasında bile kutsal emanetlerin çalındığına inanılır olmuştur. Hal böyle iken kolayca etki altına alınabilecek olan köylülerin çılgın düşüncelere kapılmamaları beklenemezdi¹¹⁰¹.

Meclis-i Mebusan'ın Kudüs vekillerinin de eşraf ailelerinin üyeleri olması, eşrafın hükümet merkezinde temsil edilmeleri anlamına geliyor, taşradaki eşrafın merkez ile bağlarını kuvvetlendiriyordu. Bilhassa Meclis-i Mebusan'ın Kudüs Mebusu Ruhi el-Halidi'nin kent eşrafı ile ittifak kurduğu anlaşılmaktadır ki, meclisteki konuşmalarında olaydan Azmi Bey'i sorumlu tutmuştur. Mr. Parker ile mukaveleyi imzalayan Sadrazam, Dâhiliye Nazırı ve Evkaf Nazırı'nın Kubbetü's-Sahra'da yapılan kazıdan haberlerinin olmadığını söylemeleri de Azmi Bey'i içinden çıkılması güç bir duruma sokmuştur¹¹⁰². Öyle ki imzalanan mukaveleye göre kazı mahallinin Silvan'da olması nedeniyle aksini hiç kimse iddia edemezdi. Merkezi çevrelerin ağız birliği nedeniyle Azmi Bey olayda günah keçisi ilan edilir.

Yerli makamlarca ahalinin sakinleştirilmesi ve olayın çözülmesi mümkün olmayınca merkezi hükümet duruma el atmak zorunda kaldı. Haleb Evkaf Müdürü Meri Paşa, Hayfa Nizamiye Fırkası Kumandanı Haşim Paşa ve Trablusşam Mutasarrıfı Azmi Bey'den oluşturulan bir komisyon olayı soruşturmakla görevlendirildi. Yaptıkları tahkikat ile olayda adı geçen herkesin ifadelerini aldılar. Şahısların ifadeleri

¹⁰⁹⁹ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

¹¹⁰⁰ L. Fishman, agm., s. 7.

¹¹⁰¹ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 36, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 26 Mayıs 1911, s. 164-166.

¹¹⁰² TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911, s. 289-291.

karşılaştırıldığında meseleden sorumlu olanlar ve şüpheli davranışlar kendiliğinden ortaya çıkıyordu.

Kazılarda bulunan Jandarma Ahmed, verdiği ifadeye göre, Tercüman Agob Makasdar'ın Azmi Bey ile birarada bulunduğu sırada kendisini çağırarak mutasarrıfın huzurunda *Harem-i Şerif'te araştırma yapılacak sen de yardım et* dediğini iddia ediyordu. Komisyon bu iddianın Ahmed tarafından kendisini kurtarmak için uydurulmuş bir yalan ve iftiradan ibaret olduğuna kanaat getirdi.

Harem-i Şerif Şeyhi Halil'in ifadesine gelince; Mevlid-i şerif gününde Azmi Bey'in Yafa kapısında (Bab el-Halil'de) bulunduğu esnada Şeyh Halil'i çağırarak yanlarında Makasdar bulunduğu halde İngilizlerin Kubbetü's-Sahra'da yapacakları kazıyı kabul ettiğini iddia ediyordu. Şeyh Halil bir başka ifadesinde ise, Mutasarrıf Azmi Bey'in kendisine kesinlikle bu kazının yapılamayacağını söylediğini ifade ediyordu. Şeyh Halil'in iki farklı ve çelişkili ifade vermesi, Azmi Bey aleyhindeki ilk ifadesinin yalan ve iftiradan ibaret olduğuna, kazı emrini hükümet tarafından verilmiş göstererek kendisini kurtarmak istediğine kanaat getirildi.

Mutasarrıf Azmi Bey'in Şeyh Halil'in Maliye Nezareti'nce kesilen maaşının iadesi için defalarca hükümet merkezine resmi yazılar yazması ve Şeyh Halil'in oğlu Tevfik'i Harem-i Şerif suyuna memur tayin etmesinde bir maksat olduğu düşünülüyordu. Oysa ki ayrıntılı araştırıldığında bu uygulamanın yalnızca Şeyh Halil'e mahsus olmadığı, mutasarrıfa maaş iadesi için başvuran herkes için hükümet merkezine resmi yazı gönderildiği anlaşıldı. Tevfik'in Harem-i Şerif'e memur tayin edilmesinin ise herhangi bir sebeple yapılmadığı ve aslında su meselesinin çok önemsiz olduğu görüldü.

Mutasarrıf Azmi Bey'in kazının Perşembe günü duyulmasına rağmen tahkikata hemen başlamayarak Cumartesi gününe geciktirdiği ve İngilizler kazıdan ayrıldığı esnada eşyalarını layıkıyla incelemeye iddia ediliyordu. Yapılan inceleme sonucunda mutasarrıfın olaydan cumartesi günü haberdar olduğu ve o gün Nafia mühendisini olay yerine keşif için gönderdiği, akabinde de bir komisyon teşkil ederek tahkikata başladığı doğrulandı.

Mutasarrıf Azmi Bey, hadiseden bir ay önce Jandarma Kumandanı Sami Bey'i Kudüs'teki memuriyetine son vererek Beyrut'a göndermişti. Daha sonra Paskalya zamanında Kamame Kilisesi'nde oluşabilecek olaylar için tedbir amacıyla tekrar Kudüs'e çağırılmıştı. Kumandanın Kamame Kilisesi'ne bir kere bile gitmemesi şüphe uyandırıyordu. Asayişin temininin yalnızca kilise ile sınırlı olmadığına, bu durumun

kumandanın kazıya iştirak etmesine veya vazifesini ihmal etmesine dair bir delil olamayacağına karar verildi.

Hadisenin ikinci veya üçüncü günü Tercüman Agob Makasdar'ın mutasarrıfın yanından ayrılacağı esnada, orada bulunan Kudüs İstinaf Mahkemesi Ceza Reisi İbrahim Hakkı Bey, tercümanın kalmasının daha münasib olduğunu tavsiye ettiği halde Mutasarrıf, Makasdar'ı yine de serbest bıraktı. Makasdar Yafa'ya gitti. Sonra tahkikat komisyonunun lüzum görmesi üzerine Yafa'dan celb olunarak geri getirildi. Komisyon bu hususta Azmi Bey'in kusurlu davrandığına kanaat getirdi.

Silvan'da kazı izni olan İngilizlerden mutasarrıfın aylık elli ve Jandarma kumandanının ise otuz lira aldıkları söyleniyordu ki, bu doğrudu. Yıllık 100 lira karşılığında kazıya nezaret etmek üzere görevlendirilen Karesi ve Bolu mebuslarının meclisin açılması üzerine kenti terketmek zorunda kalmaları nedeniyle Azmi ve Sami Beylerin mebusların yerine tayin edildikleri Sadaret'in de bilgisi dâhilindeydi.

Soruşturma esnasında komisyona gelerek ifade verenlerin ardı arkası kesilmiyor, hadisede adı geçmeyen kişiler muhtelif iddialarda bulunuyordu. Söz konusu kişilerin mutasarrıfa düşmanlıkları nedeniyle mi yoksa meselenin aydınlatılmasını sağlamak amacıyla mı ifade verdiklerini anlamak görevi komisyona düşüyordu. Sözelimi idare meclisi üyelerinden Feyzi Bey, Harem-i Şerif'te İngilizlerin kazı yapmasına müsaade etmediği için mutasarrıf tarafından azledildiğini iddia etti. Keza hadiseyi ihbar eden Faik'in babası Şehadi, Tahrirat Müdürü'nün kendisini "iftiracısınız, ceza göreceksiniz" gibi sözlerle tehdit ettiğini iddia etti. Tahrirat Müdürü ile birlikte Şehadi'yi soruşturan Evkaf Kâatibi Muhyiddin'in ifadesinden söz konusu iddiaların doğru olmadığı anlaşıldı. Gazhane bekçisi Mehmed Mağribi, olayın duyulmasından üç gün sonra Pazar gecesi saat altıda Mutasarrıf Azmi Bey, Jandarma Kumandanı Sami Bey ve Tercüman Agob Makasdar'ı şehirde birlikte gördüğünü iddia etti. Hadisenin duyulmasından dolayı kentte fevkalade galeyannın meydana geldiği ve Nebi Musa ziyareti nedeniyle binlerce Müslümanın Kudüs'te bulunduğu bir zamanda hanesinden çıkmaması bile doğal karşılanacak olan mutasarrıfın gece saat altıda sokaklarda, üstelik Makasdar ile neden dolaşmış olabileceğine bir türlü akıl erdirilemedi. Eğer iddia doğru değilse, Mehmed Mağribi'nin hangi sebeple böyle bir ifade vermiş olabileceği de tahkikat komisyonu tarafından anlaşılamadı. Söz konusu kişilerin hangi eşraf ailesine mensup oldukları tespit edilememekle birlikte, bu iddialar kent eşrafının mutasarrıf aleyhindeki propagandalarını soruşturma esnasında da sürdürdüklerini gösteriyordu.

Kişilerin ifadeleri ve deliller yerel hükümetin kazıdan haberdar olmadığını, hadiseye bazı kişilerin sebebiyet verdiğini ortaya koyuyordu. Kazı yapılan mağaralarda Hz. Ali'nin kılıcının, Hz. Davud'un tacının ve benzeri şeylerin bulunduğu dair rivayetlerin asılsız olduğu ve kazı yapılan yerlerden hiçbir şey çıkarılmadığı ve hiçbir şeyin çalınmadığı anlaşıldı¹¹⁰³. Keza Filistin Araştırma Fonu'na bağlı bir arkeolog olan Gustaf Dalman'ın da belirttiği üzere; *Romalılar, Müslümanlar ve Yahudiler tarafından sık sık yağmalanmış olan tünellerde herhangi bir hazinenin bulunma ihtimali çok düşüktü*¹¹⁰⁴.

Mutasarrıf Azmi Bey'in gerek meselenin meydana gelmesini engellemek için tedbir alma noktasında, gerekse mesele meydana geldikten sonra gerekenleri yapmadığına, hızlı ve dikkatli hareket etmediğine kanaat getirildi. Tahkikat komisyonu bundan sonra memuriyetine devam etmesinin kentte sorun yaratabileceğine kanaat getirdi. Şura-yı Devlet, komisyonun verdiği kararı Sadaret'e bildirdi ve nihai karar Sadaret'e bırakıldı¹¹⁰⁵. Kentteki İngiliz Konsolosu Harold Eustace Satow, Büyükelçi Gerard Lowther'e gönderdiği raporunda "makul" ve "iyi niyetli" olarak nitelendirdiği Azmi Bey'in *olay sırasında maruz kaldığı hakaretler nedeniyle kentteki olumsuz etkisini zayıflatamayacağı, bu nedenle ona başka bir görev bulunmasının muhtemelen daha iyi olacağı* kanısındaydı¹¹⁰⁶.

Olayın sonunda Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey azledildi. Jandarma Kumandanı Sami Bey Beyrut İstinaf Mahkemesi'ne sevk edildi¹¹⁰⁷. Deneffi ailesi Kubbetü's-Sahra'nın anahtarlarını ellerinde bulundurma hakkından mahrum bırakıldı¹¹⁰⁸. Ermeni Tercüman Agob Makasdar tutuklanarak hapsedildi¹¹⁰⁹. Böylece hükümet merkezindeki üst düzey nazırlar meseleden etkilenmezlerken, olayın faturası düşük derecedeki memurlara kesilmişti.

Montagu Parker'ın akıbetine gelecek olursak kendisi muhtemelen İngiliz uyruklu olması sebebiyle gözaltına alınmadığı gibi mahkemeye de sevkedilemedi. Hadiseden herhangi bir zarar görmeden kentten ayrıldı. Hatta 1 Ağustos 1911'de Times

¹¹⁰³ C.O.A., ŞD. 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

¹¹⁰⁴ Gustaf Dalman, "The Search for the Temple Treasure at Jerusalem", *Palestine Exploration Quarterly*, S. 44 (1912), s. 35-39.

¹¹⁰⁵ C.O.A., *BEO*. 3972/297851, H. 14 Zi'l-hicce 1329 / M. 6 Aralık 1911.

¹¹⁰⁶ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 33, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 22 Mayıs 1911, s. 157-158.

¹¹⁰⁷ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 30, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 12 Mayıs 1911, s. 132-134.

¹¹⁰⁸ C.O.A., ŞD. 3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913.

¹¹⁰⁹ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 26, Harold Eustace Satow-Sir Gerard Lowther, 30 Nisan 1911, s. 110-112.

gazetesine bir röportaj vererek kazılara devam etmeyi planladığını söyleyecekti¹¹¹⁰. Bu tarihten sonra İngiliz ordusunda Birinci Dünya Savaşı'na da katılacaktı¹¹¹¹.

Eski Bingazi Mutasarrıfı Cevdet Bey'in (1911-1912) Kudüs Mutasarrıflığı'na tayin edilmesiyle birlikte kentte ortalık sakinleşecekti¹¹¹². Bununla birlikte hadise, bölgede İngilizlere yönelik olumsuz reaksiyonlara sebebiyet verecekti. Yafa gümrük dairesi, artık tüm bagajları dikkatlice incelediği için turistler ve seyyahlar rahatsız olacaklardı¹¹¹³. Olaydan sonra bir İngiliz turistin Beytullahim'in batısındaki tepelerde bulunan mağaraları ziyaret etmesi silahlı köylüler tarafından engellenecekti. Fransız bir seyyah Lud gölüne giderken yolda köylüler tarafından İngiliz sanılarak, Fransız olduğunu söylemesine fırsat kalmadan dayak yiyecekti. İngiltere Konsolosu bu olaylar üzerine İngiliz turizm acentelerine ve otel işletmecilerine alışılmış yerlerin haricinde kalan bölgeleri ziyaret etmek isteyen kişiler için makul önlemlerin alınması gerektiğine dair bir genelge gönderecekti. Buna karşılık yerel yetkililerin de İngilizlerin faaliyetlerine güvensizlikle yaklaşmaya başladıkları anlaşılıyordu. Mutasarrıf vekilinin izni ile jandarma ve konsolosluğun himayesinde bir camide eskiz çalışmaları yapan iki İngiliz hanımın faaliyetleri Evkaf nazırının vekiline ihbar edilince derhal durdurulacaktı. Oysa ki onlardan bir hafta önce camiide bir Alman'ın çizim yapmasına müsaade edilmişti¹¹¹⁴.

Batı'ya karşı duyulan derin güvensizlik yalnızca kent ile sınırlı da değildi. Hindistan Delhi'deki bir Sufi olan Hasan Nizami, konsolosu arayarak Müslüman çevrelerde yaratılan panik sonucunda camide günah çıkarıldığına dair iddiaların gerçek olup olmadığını soracaktı. Konsolosa göre bu olayın bu derece yayılmasının ve alt tabakaları etkilemesinin nedeni, *çalındığı iddia edilen kutsal emanetleri elde edenlerin İslamiyet üzerinde tam hâkimiyet elde edeceğine dair bir anlayışın olmasından* ötürüydü¹¹¹⁵.

¹¹¹⁰ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 36, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 26 Mayıs 1911, s. 164-166.

¹¹¹¹ https://fr.wikipedia.org/wiki/Montagu_Brownlow_Parker

¹¹¹² B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 57, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 22 Temmuz 1911, s. 260-261.

¹¹¹³ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 29, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 6 Mayıs 1911, s. 127-129.

¹¹¹⁴ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 36, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 26 Mayıs 1911, s. 164-166.

¹¹¹⁵ B.N.A., *F.O.* 195/2377, No. 57, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 22 Temmuz 1911, s. 260-261.

3.2.2. Emakin-i Mukaddese Galesi ve Kiliselerde “Sevap” Yarışı

“Latin ruhbanları statükoya muhalif olarak Mağaratü’l-mehd’e serdikleri örtüleri henüz kaldırmamışlardır. Bu uygulama ise hem hukukumuzda hem de memleketin asayişine dokunacağı gibi Hıristiyan ziyaretçilerin öfkesine neden olmaktadır. Hukuk ve menfaatimizin korunması için emir buyurulmasını istirham eyeriz.”¹¹¹⁶

Kudüs Rum ve Ermeni patrikleri / 10 Mart 1873

Tarihte “kutsal yerler meselesi”ne (*emâkin-i mukaddese gâilesi / makâmât-ı mübâreke mes’elesı*) neden olan mekânların tamamı Kudüs’te bulunmaktadır ki; bunların en önemlileri, Kudüs’te surların içerisindeki eski kentin merkezinde yer alan Kamame Kilisesi ve Osmanlı devrinde Kudüs’e bağlı bir kasaba olan Beytüllahim’deki kilisedir¹¹¹⁷. Söz konusu kiliseler, Hıristiyan inancının kurucu olaylarının adeta taş bürümüş birer simgeleri olarak, geçmişten günümüze Hıristiyan mezhepler arasındaki çatışmaların odak noktaları olmuştur.

Beytüllahim’deki kilisenin Hıristiyanlık için önemi, Hz. İsa’nın doğduğuna inanılan mağaranın üzerinde inşa edilmiş olmasından ileri gelmektedir. Osmanlı belgelerinde *Beytüllahim Kilisesi*’nin yanı sıra *Kilise-i Kebir* ya da *Mağaratü’l-Mehd* olarak adlandırılan bu kilise, yabancı kaynaklarda “Doğuş Kilisesi” (Church of Nativity) olarak bilinmektedir.

Hıristiyanlıkta evrenin merkezi olarak görülen Kamame¹¹¹⁸ Kilisesi ise Hıristiyan inancına göre Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği, öldüğü, gömüldüğü ve yeniden dirileceğine inanılan yerde inşa edilmiştir¹¹¹⁹. Yunanlar tarafından “Anastasis” ya da “Resurrection” (yeniden dirilme), Araplar tarafından “el-Kiyame” (Kıyamet), Avrupalılar tarafından Hz. İsa’nın kabrine ithafen “Kutsal Kabir Kilisesi” veya “Kutsal

¹¹¹⁶ C.O.A., *HR. TO. 550/75*, M. 10 Mart 1873.

¹¹¹⁷ Buna ilave olarak Enver Ziya Karal, Meryem’in türbesi ve bitişiğindeki bahçe, Tahunü’l-atik isimli saha ve oradaki mahzenler ile Mağaratü’l-reate ve etrafındaki araziye de saymaktadır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 223.

¹¹¹⁸ “Çöplük”, “süprüntülük” anlamlarına gelen bu kelimenin kilisenin inşa edildiği yerin vaktiyle kentin atıklarının toplandığı yer olmasından kaynaklandığı ileri sürüldüğü gibi; Arapça el-Kiyame’nin zamanla tahrif olmuş şekli olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Bkz. Zakaria Mohammad, “The Holy Sepulcher and the Garbage Dump: An Etymology”, *Jerusalem Quarterly*, No. 50 (2012), s. 108-112.

¹¹¹⁹ Anastasia Keshman, “Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem”, *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*, Ed. Larissa J. Taylor, Brill, Leiden-Boston 2010, s. 110.

Mezar Kilisesi” (Church of the Holy Sepulchre) olarak isimlendirilmekte ve bilinmektedir¹¹²⁰.

Fotoğraf 11: *Beytullahim (Doğuş) Kilisesi*¹¹²¹

Fotoğraf 12: *Kamame Kilisesi*¹¹²²

¹¹²⁰ İhsan Satış, “8 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri’nin Tanıtımı ve Fihristi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, Bahar 2012, s. 306; F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 83.

¹¹²¹ 1937-1939 Tarihleri Arası. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

¹¹²² 1898-1946 Tarihleri Arası. Bkz. Library of Congress, *G. Eric and Edith Matson Photograph Collection*.

Beytullahim Kilisesi, Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan mağara ve doğduktan sonra konulduğuna inanılan sunağın üzerine inşa edilmiş manastırları kapsar. Kamame Kilisesi ise; Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden evvel bekletildiği hücre, üzerinde çarmıha gerildiğine inanılan kaya (İbranice'de Golgotha, Fransızca'da Calvary), gömü için hazırlandığı kutsal taş (Hacer-i Mugtesil), kabrinin bulunduğu inanılan yer (Edicule) ve kabrin etrafı (Rotunda), manastırlar ve şapeller gibi ibadet alanlarını içerisinde bulunduran büyük, karmaşık ve kaotik bir yapıdır¹¹²³.

Kiliseler meselesi tarih boyunca Hıristiyan cemaatlerin hemen hemen tamamını karşı karşıya getirmiştir. Rum, Latin ve Ermeni cemaatleri kiliselerde üstünlük bakımından diğer Hıristiyan cemaatlerine göre her zaman öncelikli olmuştur. Onları Süryani Yakubi, Kıpti ve Habeşi cemaatleri takip etmiştir.

Cemaatler arasındaki mücadelelerin temelini “sevap yarışları” meydana getiriyordu. Kiliselerde herhangi bir inşaat veya tamirat mevzubahis olduğunda bunun hangi cemaat tarafından gerçekleştirileceği, kiliselerin anahtarlarının hangi cemaatin elinde bulunacağı, hangi kapıdan hangi cemaatin gireceği, kilise içinde kimin nerede ibadet edeceği, ayinlere öncülük edeceği, dini ritüeller esnasında kutsal noktalarda daha uzun süre duracağı, ayinler sırasında hangi yoldan yürüyeceği, ne kadar kandil ve tütsü yakabileceği, kaç tane şamdan bulunduracağı, merdiven basamaklarını süpüreceği, camlarını sileceği, duvarlara çivi çakabileceği, dahası kiliselerin helalarını hangi cemaatin temizleyeceği gibi mevzular birbirlerini tartaklamaya ve kavgalara varıncaya kadar kanlı çatışmalara sahne olurdu¹¹²⁴. Dahası bu kavgalar ölümle sonuçlanarak ruhbanın hapis cezasına çarptırılmasına dahi neden olabilirdi. Öyle ki, Rumlar ile Latinler arasında Kamame Kilisesi'nde meydana gelen bir kavga Katolik İtalyan rahiplerinden birinin öldürülmesiyle sonuçlanmış, olaya neden olan rahiplere hapis cezası verilmişti¹¹²⁵.

1897-1901 tarihleri arasında Kudüs Mutasarrıflığı görevinde bulunmuş Mehmed Tevfik Bey'in ifadesiyle; *dünyadaki bütün insanların sulh içinde yaşamalarını isteyen, “bir yanağına vurulursa diğerini uzat” diyerek düşmanını bile sevmeyi nasihat eden zâtın (Hz. İsa) kabri etrafında boğuşan ruhanilerin haline şaşmamak mümkün*

¹¹²³ Kilisenin adı, tarihi geçmişi, bölümleri ve kilisedeki Osmanlı politikalarına dair Türkiye'de ayrıntılı bir tez çalışması yapılmıştır. Bkz. Yunus Emre Akyol, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019.

¹¹²⁴ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 84, 85; A. Türkan, “Milel ve Nihal Geleneğinden...”, s. 230; L.G.A. Cust, *age.*, s. 12; D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 88.

¹¹²⁵ Bkz. C.O.A. *İ.AZN.* 61/24, H. 22 Rebü'l-âhir 1323 / M. 26 Haziran 1905; *MV.* 104/6, H. 11 Muharrem 1320 / M. 20 Nisan 1902.

*değildi.*¹¹²⁶ Keza 1904-1906 yılları arasında Kudüs Mutasarrıfı olan Ahmed Reşid Bey ise aynı konuda şöyle diyordu; *bozulan yerler, dökülen sıvalar, çürümüş çerçeveler tamir edilemez olmuştur. Fakat el sürülmediği müddetçe bu şeyler kavga vesilesi de olamazdı.*¹¹²⁷

Osmanlı hükümeti kenti fetheder fethetmez Hıristiyan cemaatlerin kutsal yerler üzerine bitmek bilmeyen çekişmelerini de miras aldı ve hâkimiyetinin son zamanlarına kadar bu mücadelelerle uğraşmak zorunda kaldı. Denilebilir ki Kudüs'ün “nazik” statüsü en çok da Hıristiyan cemaatler arasında kutsal mekânlar üzerine çıkan krizlerde kendini gösteriyordu.

“Adil ve tarafsız hâkim” konumunu sürdürmeyi amaçlayan Osmanlı hükümetinin Kudüs'teki kiliselere yönelik politikalarını, kentte Osmanlı sultanlarının selefi konumunda olan Hz Ömer'in Hıristiyan cemaatlere verdiği fermanlar, Eyyubilerin politikaları, Fatih Sultan Mehmed'ten itibaren Osmanlı sultanları tarafından Hıristiyan cemaatlere verilen fermanların yanı sıra devrin siyasi koşulları biçimlendiriyordu. Örneğin Selahaddin Eyyubi tarafından Kamame Kilisesi'nin anahtarları tarafsız bir hâkim olarak Müslümanlara verilmişti¹¹²⁸.

Osmanlı hükümeti, Eyyubiler zamanından kalma bu geleneği devam ettirerek günümüze miras kalmasını sağladılar. Kilisenin anahtarları iki Müslüman ailenin

Fotoğraf 13: *Kamame Kilisesi'nin Kapısı Müslüman Görevli Tarafından Açılırken*
(1900'ler. Library of Congress, G. Eric and Edith Matson Photograph Collection)

elinde bulunur (Yudeh ve Nuseybeh); biri tarafından sabah açılan kapılar diğer aile tarafından akşam kilitlenirdi¹¹²⁹. Osmanlı döneminde bu görevi el-Hazreci ailesi sürdürdü¹¹³⁰.

¹¹²⁶ F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 85.

¹¹²⁷ Ahmed Reşid Bey, *age.*, s. 87.

¹¹²⁸ Bazı kaynaklar bu geleneğin Hz. Ömer tarafından başlatıldığı görüşündedir. Bkz. L.G.A. Cust, *age.*, s. 17-19.

¹¹²⁹ İ. Satış – M. Ceyhan, “Kudüs'teki Rum Cemaatine...”, s. 26; A. Türkan, “Milel ve Nihal Geleneğinden...”, s. 235, 236.

¹¹³⁰ İ. Satış – M. Ceyhan, “Kudüs'teki Rum Cemaatine...”, s. 26, 27.

Hız. Ömer zamanında Rumlara verilen fermanlar gereğince kiliselerdeki üstünlüğün Rum Ortodokslara ait olduğu biliniyordu. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettiğinde, Kudüs'te bulunan Rum Patriği Athanasios kendisine gelerek Hız. Ömer tarafından kendilerine tanınan vergi muafiyetlerinin devamını talep etti. Fatih Sultan Mehmed buna karşılık, “*kadimden sadaka ve ferman ve ihsân olunan*” önceki fermanları teyit etti.

Kudüs henüz Osmanlı hâkimiyetinde değilken Rum Patriği Athanasios'un İstanbul'a gelerek Fatih Sultan Mehmed'ten ferman talebinde bulunmasının tarihsel birtakım sebepleri bulunuyordu. Rum Patriği, Fatih Sultan Mehmed'in desteğini alarak Latinlere ve Monofizit kiliselere karşı bir üstünlük elde etmeyi amaçlamıştı. Buna karşılık Fatih Sultan Mehmed, Athanasios'a bir ferman vererek kendisinden önceki Müslüman hükümdarların uygulamalarını yinelemekle kalmamış; Hıristiyan düşmanlarının çoğunluğunu oluşturan Latinler ile manevi bir birleşme peşinde olmadığını, onlara rakip olabilecek en büyük güç olan Ortodokslara öncelik vererek nihai otoritesini kurmak istediğini göstermişti. Böylelikle Bizans İmparatoru'nun sembolik işlevlerini sürdürmeye niyetli olduğunu ortaya koyuyordu. Nitekim Fatih, İstanbul'u fethederek yalnızca Bizans İmparatorluğu'nu yıkmakla kalmış olmuyor, aynı zamanda Bizans İmparatoru'nun Ortodoksların liderliği misyonunu da miras alıyordu. Fethi takip eden aylarda Gennadios olarak bilinen George Scholarios'u İstanbul Rum Patriği seçmesi de bunun göstergesiydi¹¹³¹.

Athanasios'a verilen fermanla Hız. Ömer tarafından önceden tanınan haklar gereğince Kamame Kilisesi, Gürcü Manastırı olan Mar Yakub (St. James Katedrali), Beytullahim Kilisesi ve diğer Hıristiyan kutsal yerlerinin tam kontrolü Rum Ortodokslara verildi¹¹³². Bu ferman Kudüs'ün Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmasından sonraki süreçte Osmanlı sultanlarının Kudüs'teki kutsal yerler meselelerine yönelik politikalarında önemli bir başvuru kaynağı haline geldi.

1517 yılında Kudüs'ü Osmanlı topraklarına dâhil eden Yavuz Sultan Selim, Rum Patriği Attalia'ya verdiği fermanla; sonrasında Kanuni Sultan Süleyman Rum Patriği Bermanus Yermenos'a verdiği fermanla, Hız. Ömer ve Fatih zamanında Rumlara tanınan ayrıcalıkları yinelediler. Buna göre Osmanlı hükümeti kiliseler üzerinde bir anlaşmazlık vuku bulduğunda *kadimden olagelene aykırı hareket etmeyerek* Rum

¹¹³¹ Ralph S. Hattox, “Mehmed the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem, and Mamluk Authority”, *Studia Islamica*, No. 90 (2000), s. 105-123.

¹¹³² R. S. Hattox, agm., s. 105-123; O. Peri, *age.*, s. 98-100.

Ortodoksların lehine karar alıyordu. “Kadîm” olanın “hâdis” olana tercih edilmesi Osmanlı Devleti’nin geleneksel yönetim stratejilerinden biriydi. Zira kânûn-ı kadîmin belirli bir tarifi, zamansal ve mekânsal sınırlılığı bulunmuyordu. Şeyhülislâmların fetvalarında *kadîm oldur ki ândan öncesini kimse bilmeye yazıyordu*¹¹³³. Fermanlarda formülize edilerek kutsal yerlerde takip edilen “kânûn-ı kadîm” politikasının evvelki Müslüman hükümdarlarına gösterilen hürmetin bir ifadesi olarak uygulandığını ve mevcut düzenin değiştirilmesi halinde ortaya çıkabilecek kargaşalara risk oluşturmak yerine mevcut düzeni koruyarak devam ettirmeyi öngören Osmanlı gelenekselciği ile bağdaştırıldığını söylemek mümkündür.

Öyle ki, 1634 tarihli ferman gereğince Kamame Kilisesi’nde “ayın önceliği” Rumlara verildi. 1637 tarihli ferman Hacer-i Mugtesil’i, Golgotha’nın tamamını ve Sitti-i Meryem kemerlerinin kontrolünü Rum Ortodokslara verdi. Yine 1637 yılında Beytullahim Kilisesi’nin üç anahtarının da Rumlarda bulunmasına Latinler tarafından itiraz edildiğinde Hz. Ömer’in fermanı gereğince anahtarların Rumlara bırakılması uygun görüldü. 1657 yılında Ermeniler Beytullahim Kilisesi’nin anahtarlarını, kilisede Habeş cemaatine ait odaları ve kilisenin önündeki bahçeyi Rumlardan zorla aldıklarında söz konusu yerler Rumlara verildi. Sultan IV. Mehmed’in 1675 tarihli fermanı ise Latin rahiplerin Kamame Kilisesi’ndeki kutsal kabirden tamamen çıkmasını emrediyordu. 1675 ve 1677 yıllarında Kamame Kilisesi’nde ayın yapma hakkına dair Rumlara Latinler arasında çıkan anlaşmazlık Hz. Ömer’in fermanına göre bu hakkın Rumlara verildiği hatırlatılmak suretiyle çözüme bağlandı. Kutsal mekânlarda Rumlara tanınan ayrıcalıklara zaman zaman Latinler ve Ermeniler tarafından yapılan itirazlar Kudüs kadısı tarafından halledilemeyerek İstanbul’a yansıdığına yine *kadimden olagelene* uygun olarak Rumlara lehine çözülmüyordu¹¹³⁴. Nitekim 17. yüzyılda Kamame Kilisesi’ni ziyaret eden Evliya Çelebi’nin de tasdik ettiği üzere kilisenin her bir köşesi çeşitli milletlerle doluydu *ammâ hüküm Rumlarındı...*¹¹³⁵

19. yüzyıla gelindiğinde kutsal yerler meselesi, yalnızca Osmanlı idaresi altındaki Rumlara ve Latinlerin sorunu olmaktan çıkarak, cemaatlerin hamiliğini üstlenen Fransa ve Rusya’nın Osmanlı topraklarında hak iddia etme aracı haline geldi.

¹¹³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kanun-ı Kadim”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi (11-13 Kasım 2014) Bildirileri*, C. 2, İstanbul 2015, s. 101-117; Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 1 (1989), s. 182.

¹¹³⁴ İ. Satış – M. Ceyhan, “Kudüs’teki Rum Cemaatine...”, s. 29-33; O. Peri, *age.*, s. 109, 110, 112; E. Z. Karal, *age.*, s. 224.

¹¹³⁵ S. A. Kahraman (Haz.), *age.*, s. 527.

Kutsal yerlerle ilgili Osmanlı sultanlarının verdiği fermanların yanı sıra, kapitülasyonlarda ve uluslararası anlaşmalarda da kutsal yerlerin durumuna sıkça atıf yapılıyordu. Bu anlaşmalar, kutsal yerlerin durumunu belirleyen önemli fırsatlar olmanın yanı sıra, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı tebaası üzerinde iddia ettiği hakların kaynağını teşkil edecekti. Dahası, temelde kutsal yerlerdeki Rum ve Latinler üzerinden başlatılan bu mücadele süreci, sonunda Osmanlı Devleti'nin tüm gayrimüslim tebaaya tanıdığı haklarla (1856 Islahat Fermanı) sonuçlanacaktı.

Rusya, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'na dayanarak Ortodoks tebaanın haklarını koruma görevini üstleniyordu. Oysa ki Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Ruslara Ortodoksları himaye hakkı tanımamış, yalnızca Rum Ortodoks dinini koruma ve müdahale etmeme sözü verilmişti. Ancak Rusya, *Sultan'ın Hıristiyan dinini ve kilisesini koruyacağı ve Ruslara İstanbul'da bir kilise kurma izninin verileceği* taahhütlerini içeren 7. ve 14. maddelerden hareketle Ortodoks Rum tebaası üzerinde hak iddia etme yoluna gidiyordu¹¹³⁶. Dolayısıyla bu tarihten sonra Rus elçisi “Ortodoks kahramanı” olarak sahneye çıktı¹¹³⁷.

Rusya'nın iddialarına karşılık 1535, 1604, 1673 ve 1740 tarihli kapitülasyon anlaşmaları Fransa'nın kutsal yerlerdeki haklarını pekiştiriyordu. 1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonla, kutsal yerlerin himayesi bu ülkeye bir hak olarak tanınmıştı. I. Ahmet döneminde, 1604 tarihinde Fransa ile yapılan anlaşmanın 4. maddesinde, “*Fransa kralının ve onun mütteliklerinin, uyruklarının Kudüs'teki mübarek makamları ziyaret etmek hususunda serbest olacakları*” yazılıydı. Aynı anlaşmanın 5. maddesinde “*Kamame Kilisesi'nde ayin icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, kendilerinden lüzumu halinde yardım ve himaye esirgenmeyeceği*” belirtiliyordu. 1673 tarihli kapitülasyon anlaşmasında ise, “*her ne mezhepte olursa olsun Fransız tebaasından olan piskoposlar ve diğer rahiplerin Osmanlı Devleti'nde evvelden beri buldukları yerlerde kendi ayinlerini icra edebilecekleri, onlardan vergi alınmayacağı, bir ihtilaf olması halinde davanın İstanbul'a havale edilmesi gerektiği*” ifade edilmişti. Fransa ile imzalanan 1740 tarihli kapitülasyon anlaşmasınının 81. maddesinde ise, “*Fransız rahiplerin Kudüs'te sahip oldukları yerler zamanla harap olursa, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılığıyla tamirine izin verileceği*”

¹¹³⁶ G. Bozkurt, *age.*, s. 30-38.

¹¹³⁷ L.G.A. Cust, *age.*, s. 8.

yazıyordu¹¹³⁸. 1604, 1673 ve 1740 tarihli kapitülasyonlarla Latinlerin Kamame ve Beytullahim kiliselerindeki konumları yeniden teyit edilmiş oldu¹¹³⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısı kutsal yerlerle ilgili mücadelenin canlandığı ve üstünlüğün Latinler lehine değiştiği bir sürece tanıklık etti. Çünkü 1897 tarihli Osmanlı-Yunan Harbi nedeniyle Ortodoks çıkarları Babıali’de zayıflamıştı. Ortaçağların Latin Krallığı’nın düşüşünden beri uyuyan Latin Patrikhanesi, 1847’de Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bütün Roma Katoliklerinin resmi koruyucusu ve kutsal topraklardaki çıkarlarının yönlendiricisi varsayılan Fransa’nın siperi altında yeniden canlanmıştı¹¹⁴⁰. Öyle ki bu tarihlerden sonra kilisedeki anlaşmazlıklar üzerine çıkarılan resmi evrakta; *Devlet-i ‘aliyyenin Fransa devletiyle olan revâbit-ı dostânesinin te’yîdi arzûsuna*¹¹⁴¹ ve *Fransa hükûmeti ile bir itlâf husûle getirülmesi hâl-i müşkile medâr olacağına*¹¹⁴² sıklıkla vurgu yapılıyordu.

1850’de İstanbul’daki Fransız temsilcisi General Aupick, Fransa, Sardunya, Belçika, İspanya ve Avusturya Katolik krallıkları adına Babıali’den, 1757’den önce sahip oldukları kutsal yerlerin yani Kamame Kilisesi’ndeki kutsal kabir ve etrafı (Rotunda ve Edicule), Hacer-i Mugtesil (Stone of Unction) ve Sitt-i Meryem kemerleri (Seven Arches of the Virgin) ile Beytullahim Kilisesi’nin Latinlere iadesi için talepte bulundu.

Sultan Abdülmecid tarafından 1852 yılında verilen önemli bir ferman, Babıali tarafından atanan bir komite tarafından yapılan dikkatli bir incelemeye atıf yaptıktan sonra, General Aupick tarafından detaylandırıldığı gibi Latinlerin büyük kutsal alanların mutlak mülkiyetlerine sahip olma iddiasını reddetti ve tüm kutsal yerler için *statüko* ilan etti. İlan edilen statüko Rusya tarafından güçlü bir muhalefete uğradı. Eğer Fransa Babıali’de ağırlandırsa, Çar’ın temsilcisinin Babıali’den geri çekileceği tehditinde bulundular. Bilindiği üzere bu anlaşmazlık Kırım Harbi’ne (1853-1856) neden oldu.

Savaşın sonunda imzalanan Paris Anlaşması, statükoyu olduğu gibi bıraktı. Rusya da dâhil olmak üzere önde gelen yabancı devletler, kutsal yerlerde statükoyu her bakımdan sürdürmeyi taahhüt ettiler. Daha sonra, tartışmalar yeniden gündeme geldiğinde Sultan Abdülmecid 1868 ve 1869 yıllarında statükoyu yeniden doğruladı.

¹¹³⁸ G. Bozkurt, *age.*, s. 33-35.

¹¹³⁹ L.G.A. Cust, *age.*, s. 8.

¹¹⁴⁰ Ahmet Türkan, “XIX. Yüzyılda Kilise Rekabetlerinin Yaşandığı Kudüs’te Osmanlı’nın Uyguladığı Birlikte Yaşama ve Brış Kültürü Politikaları”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C. 2, S. 1 (Aralık 2016), s. 104; L.G.A. Cust, *age.*, s. 9.

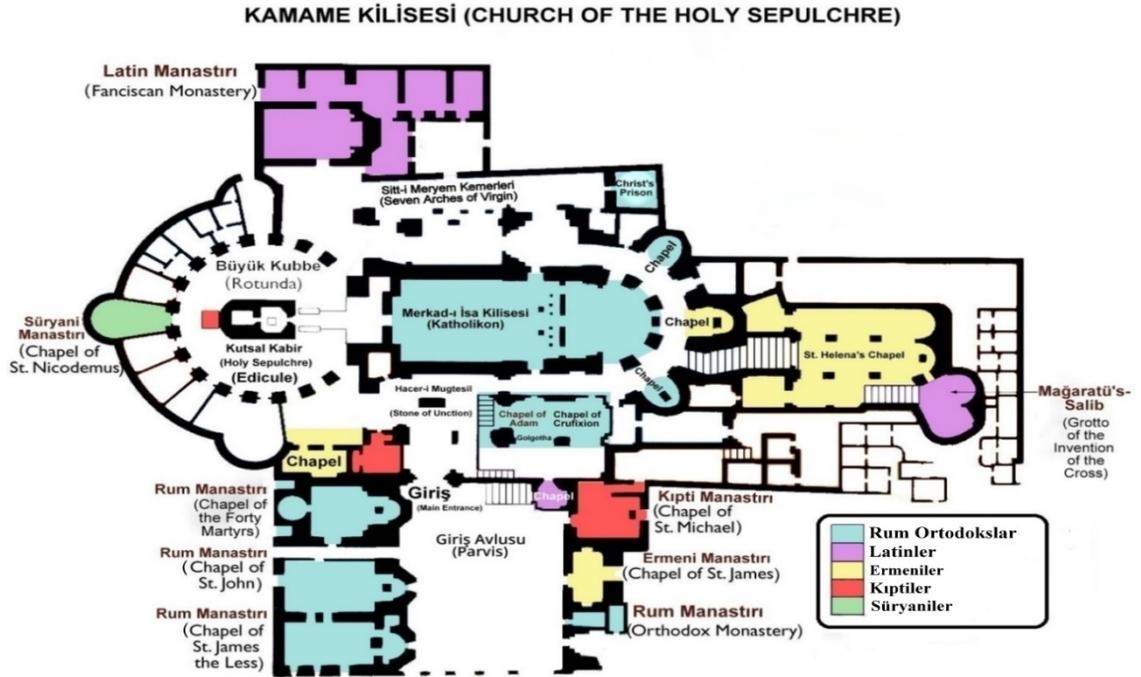
¹¹⁴¹ C.O.A., *HR.SYS.* 1188/3, M. 7 Mayıs 1853.

¹¹⁴² C.O.A., *MV.* 104/6, H. 11 Muharrem 1320 / M. 20 Nisan 1902.

Yine 1878’de Osmanlı-Rus Savaşı’nı sona erdiren Viyana Anlaşması’nda statükoyu kabul eden güçlerin rızası olmaksızın mevcut düzende hiçbir değişiklik yapılamayacağı belirtildi¹¹⁴³.

Günümüzde hala geçerliliğini koruyan 1852 statükosu, Kamame ve Beytüllahim kiliselerinde Hıristiyan cemaatlerin tasarruf haklarını hükme bağlar. Buna göre Kamame Kilisesi –aşağıdaki planda görüleceği üzere- altı Hıristiyan cemaat arasında paylaşılmış durumdadır. Rum, Latin ve Ermeni patrikleri Kamame Kilisesi’nde mülkiyet haklarına sahiptir. Kilisenin kapısını kendi adlarına açtırabilir, ayinlere girebilir, kendi arzularıyla düzenli olarak görev almak isteyebilirler. Rum, Latin ve Ermeni patriklerinden her biri kilisede kalıcı olarak ikamet eden başrahipler tarafından temsil edilirler.

Plan 13: Kamame Kilisesi’nin Planı¹¹⁴⁴

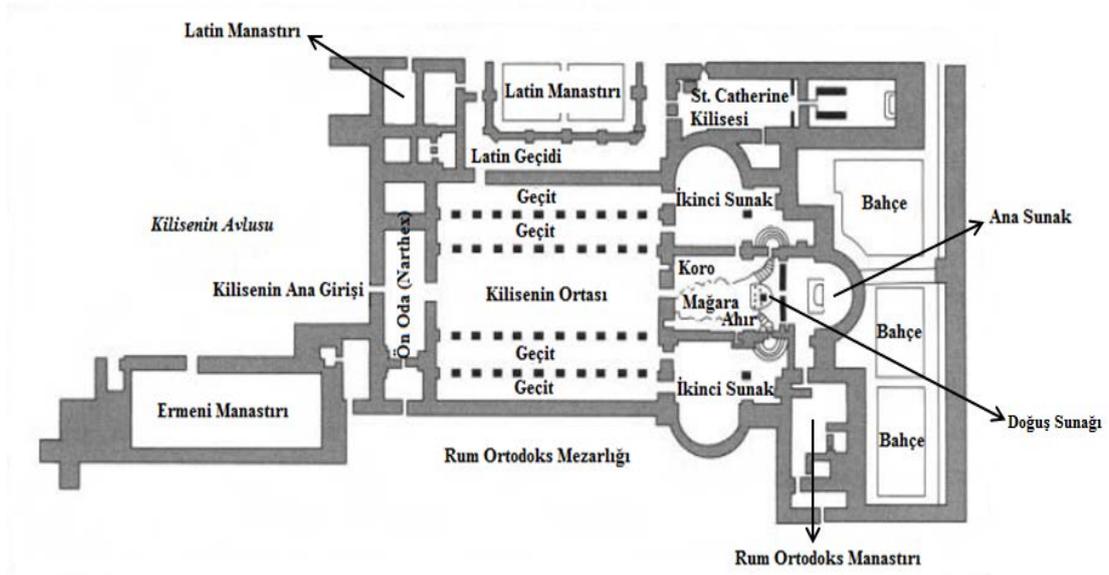
Karmaşık bir yapı olan kilisede, *Giriş avlusu (parvis)*, *büyük kubbe (Rotunda)* ve *kutsal kabir (Edicule)*, bütün cemaatlerin ortak mülkiyetinde bulunan, eşit haklara sahip oldukları kısımlardır. Ancak giriş avlusunu temizleme hakkı yalnızca Ortodokslara aittir. *Çarmıh Kubbesi*, *Helena Şapeli* ve *Mağaratü's-Salib (Grotto of the Invention of*

¹¹⁴³ Marlen Eordegian, “British and Israeli Maintenance of the Status Quo in the Holy Places of Christendom”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 35, No. 2 (May, 2003), s. 307-328; L.G.A. Cust, *age.*, s. 9, 10.

¹¹⁴⁴ Yasemin Avcı – Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 29 (Bahar 2019), s. 43.

the Cross), yalnızca bir cemaatin yetkisi altında bulunan ancak diğer cemaatlerin de üzerinde hak iddia ettiği bölümlerdir. Ortodokslar Katoliklerin yetkisi altında olan Çarmih kubbesinde, Ermeniler Helena Şapeli'nde, Katolikler ise Mağaratü's-Salib'de üzerinde hak talep etmektedir Sitt-i Meryem kemerleri (Seven Arches of Virgin), St. Nicodemus Şapeli (Süryani Manastırı), Deyrü's-sultan Manastırı mülkiyeti iki cemaat arasında tartışılan ibadetgâhlardır. Sitt-i Meryem kemerleri Katoliklerle Ortodokslar arasında, St. Nicodemus Şapeli Ermenilerle Süryaniler arasında, Deyrü's-sultan Manastırı Kıptiler ile Habeşîler arasında ihtilaf konusudur. *Apparition Şapeli*, *Calvary şapelleri ve Commemorative tapınakları* bir cemaatin özel kullanımında olan ancak diğer cemaatlerin de ziyaret etme hakkı olan kısımlardır. Katholikon (Merkad-ı İsa Kilisesi), Batı'daki Ortodoks şapelleri hariç giriş avlusundaki şapeller bir cemaatin yargı yetkisi altında olan ancak kutsal yerlerin bütününe kapsayan kısımlardır. Denilebilir ki, giriş avlusu sayılmazsa kilisede üzerine kavga edilmeyen hiç bir metrekare yoktu¹¹⁴⁵.

Plan 14: *Beytullahim Kilisesi'nin Planı*¹¹⁴⁶

Beytullahim Kilisesi'nde ise, Mağaratü'l-mehd'in kuzey ve güney kapılarının anahtarları ile Latin manastırının bitişiğinde bulunan iki bahçenin tasarrufu Latinlere bırakılıyordu. Mağaratü'l-Mehd'e inen güney kapısı yalnızca Ortodokslar tarafından

¹¹⁴⁵ C. F. Emmett, "agm., s. 16-28; L.G.A. Cust, *age.*, s. 14, 15.

¹¹⁴⁶ O. Peri, *age.*, s. 8'den Türkçeleştirilmiştir.

kullanılacaktı. Mağarada Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan noktaya 1717 yılında Latinler tarafından yerleştirilen gümüş yıldızı aydınlatan lambalardan altısı Rumlara, beşi Ermenilere ve dördü Latinlere ait olacaktı. Hz. İsa'nın doğduktan sonra konulduğuna inanılan Manger'in etrafındaki örtülerde bulunan simgelerin yarısı Rumlara diğer yarısı Ermenilere ait olacaktı¹¹⁴⁷.

Statükonun sonraki süreçte büyük ölçüde belirleyici olduğu ve cemaatlerin statükoya riayet ettikleri söylenebilir. Bununla birlikte zaman zaman gün yüzüne çıkan tartışma ve kavgalar Hıristiyan cemaatlerin "statükonun ihlal edildiği" gerekçesiyle Osmanlı hükümetine başvurmasına neden oluyordu. Kutsal mekânlara sahip olmak aynı zamanda orada ibadet önceliğine sahip olmak ve daha fazla ibadet etmek anlamına geliyor, dolayısıyla hâkim cemaate diğer cemaatlerin ibadetlerini engelleme hakkı tanıyordu¹¹⁴⁸. Hıristiyan cemaatler için kiliselerde söz sahibi olmak kentte nüfuz sahibi olmanın birincil koşulunu meydana getiriyordu.

Kiliselerde cemaatler arasında ihtilaf vuku bulduğunda Osmanlı hükümeti statüko ilkelerine riayet etti; *selâtin-i mâziye hazerâtının teba'a-i hazret-i şâhâneye ihsân buyurmuş oldukları hukûk ve mesâ'idâtı muhâfazaya*¹¹⁴⁹; *statükonun muhâfazası için, statükoya hâlel gelmemesi lâzım geleceği*¹¹⁵⁰ gibi ibarelerin Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı tarihe kadar kilise meselelerinin çözümü için hükümet merkezindeki kurumlar tarafından üretilen resmi evraklarda sıklıkla tekrar edile geldiği görülür.

1866 yılının Kasım ayında Fransa'nın Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesini tamir için istida vermesine rağmen, söz konusu tamirin Osmanlı, Fransa ve Rusya tarafından müşterek yapılmasına karar verildi. Fransa hükümeti *her ne kadar mahâl-i mukaddesenin hâmisi olsa da, herşeyin statüko hâlinde kalacağı* ifade edildi¹¹⁵¹. 1873 yılının Mart ayında Kudüs Rum ve Ermeni patrikleri, Latinlerin Mağaratü'l-Mehd'e serdikleri örtülerin statükoya aykırı olduğunu iddia ederek kaldırılmalarını talep ettiler. Sadaret'e gönderdikleri dilekçelerinde; *Latin ruhbanları statükoya aykırı olarak Mağaratü'l-Mehd'e koydukları örtüleri henüz kaldırmamışlardır. Bu uygulama hem hukukumuzda hem de memleketin asayişine zarar vereceği gibi Hıristiyan ziyaretçilerin*

¹¹⁴⁷ M. Uçar, *age.*, s. 30-33, 93.

¹¹⁴⁸ O. Peri, *age.*, s. 114, 116.

¹¹⁴⁹ C.O.A., *HR.SYS.* 1188/3, M. 7 Mayıs 1853.

¹¹⁵⁰ C.O.A., *Y.A.HUS.* 328/59, H. 25 Zi'l-ka'de 1312 / M. 20 Mayıs 1895.

¹¹⁵¹ C.O.A., *HR.SYS.* 412/6, M. 6 Nisan 1895.

kızgınlığına neden olmaktadır diyeceklerdi¹¹⁵². 1885 yılının Haziran ayında Kamame Kilisesi'nde Sitt-i Meryem kemelerindeki dikili taşın Rumlar tarafından tamir edilmesinin statükoya aykırı olduğuna dair Fransa sefareti tarafından yapılan itiraz, statükoya göre taşın Rumların idaresi altında bulunan yerde olması nedeniyle reddedildi¹¹⁵³. Keza 1895 yılının Nisan ayında Venedik dükünün Kamame Kilisesi'ndeki Latin mabedinin kaldırılmalarını tamir için verdiği arzuhale de olumsuz cevap verildi. Babıali'nin 2 Nisan 1895 tarihli muhtırasında *mevcûd statüko aslâ îrâs-ı nakîsa etmeyecek* denilmesi manidardı¹¹⁵⁴.

1907 yılının Nisan ayında Mısır'dan gelen yirmi dört küçük Kıpti oğlanın Kamame Kilisesi'nde tiz seslerle bağırarak ilahiler okumaları, kilisedeki Rum ve Latin ruhbanın hoşnutsuzluğuna ve devrin mutasarrıfı Ali Ekrem Bey'e (1906-1908) şikâyetle bulunmalarına neden olmuştu. Ali Ekrem Bey, Kıpti patriğine pek çok kereler mektuplar gönderdiyse de, çocukların sesleri kısılmak şöyle dursun tiz sirenler gibi yükseldikçe yükseliyordu. Ali Ekrem Bey çaresiz kalmıştı. Hatta mutasarrıfın hanımı; *Böyle aptalca bir nedenle birbirlerini öldürecek değiller ya?* diye sorduğunda, Ali Ekrem Bey'in cevabı kilisedeki hassas dengenin adeta özeti niteliğindedi: *Değiller ha? Öyle mi? Bu insanları hiç tanımıyorsun. Bir gün birinin öfkesi, fazla gerilmiş bir tel gibi ansızın kopuverecek, yüksek sesle küfredecek. Küfür yumruklaşmaya, o da bıçakların çekilmesine varacak. Müthiş bir kinle birbirlerini öldürecekler...* Mutasarrıfın çaresizliği karşısında, işbilir bir memur mutasarrıfın yanına gelerek *yumurcakları susturmanın tek yolunun seleftinin maslahatını uygulamak olduğunu, bunun da acil durumlarda sopa kullanmak anlamına geldiğini* söyledi. Ertesi gün Osmanlı askerleri Kamame Kilisesi'ne giderek Kıpti çocukları tokatlayınca çocuklar çığlık atarak kaçışacak, öteki cemaat mensupları da gülüp keyiflenecekti. Bunun üzerine Kıpti patriği hükümet merkezine bir dilekçe göndererek mutasarrıfın "cani" olduğunu bildirdi. Hükümet merkezinden Ali Ekrem Bey'e ne yaptığı sorulduğunda, mutasarrıf çocukları dövdüm diyemeyeceği için politik bir cevap verecekti: *Seleftimin maslahatını uyguladım*¹¹⁵⁵. Keza hükümet merkezinden dilekçelere cevaben gönderilen evrakta; Kamame Kilisesi'nde ayin yapan Rum, Latin ve Ermenileri rahatsız eden Kıptilerin

¹¹⁵² C.O.A., *HR.TO.* 550/75, M. 10 Mart 1873.

¹¹⁵³ C.O.A., *MV.* 4/3, H. 26 Şa'bân 1302 / M. 10 Haziran 1885.

¹¹⁵⁴ C.O.A., *HR.SYS.* 412/6, M. 6 Nisan 1895.

¹¹⁵⁵ S. Ekrem, *age.*, s. 85-87.

“mecnûnâne” (çılgınca) hareketleri “statükoya muhâlif” görülerek haklarında *mu’âmele-i şedîde tedâbiri icrâsının uygun görüldüğü*¹¹⁵⁶ yazacaktı.

Ali Ekrem Bey (1906-1908) zamanında diplomatik soruna neden olan bir diğer mesele, Kamame Kilisesi’nin anahtarlarını elinde bulunduran Müslüman bekçi Kuduri’ye Rum patriki tarafından verilen yastıktı. Öyle ki Kamame Kilisesi’nin kapıcısına yastık vermek hakkı Rum patrikinin tekeline geçebileceğinden Rum patrikin böyle bir imtiyazı olamazdı. Gece yarısı mutasarrıfın evine gelen Fransa, İtalya, Rus konsolosları ile Rum, Ermeni ve Kıpti patriklerinin sakinleştirilmesi ancak bekçiden alınan yastığın mutasarrıfın evindeki ocak ızgarasına atılarak liderlerin gözleri önünde yakılmasıyla birlikte mümkün olabilecekti. Daha sonra yastıksız kalan bekçiye evinden bir yastık gönderen Ali Ekrem Bey; *Bu akşam bir savaş kazandım* diyecekti. Zira Kırım Harbi’ne sebebiyet veren kiliselerin yeni bir savaşa daha neden olmayacağını kim bilebilirdi? Bundan böyle Kamame Kilisesi’nin kapıcısına yastık verme hakkı Osmanlı makamlarına ait olacaktı¹¹⁵⁷.

Statükoya aykırı durumlar sonraki yıllarda da devam etti. 1909 yılının Şubat ayında Akka ve Nasıra metropolitlerinin Kamame Kilisesi’ndeki ayinlere katılımlarının engellendiğine dair İstanbul’daki Rum patriki tarafından verilen dilekçe üzerine, “statüko dâhilinde” kilisede icra edilecek ayinlerin alışlageldiği üzere Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerinde herhangi bir engelleme olmadan yapılması için gereken tedbirlerin alınmasına karar verildi¹¹⁵⁸. Aynı yılın Aralık ayında Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Kamame Kilisesi’nde tasarrufunda bulunan alanlara yerli Arap Ortodokslar tarafından gerçekleşen müdahale “statüko ihlâli” olarak değerlendirilerek işgal edilen yerlerin boşaltılmasına karar verildi¹¹⁵⁹.

Kentte oluşabilecek kriz durumlarına yönelik tedbirler almak ise yerel Osmanlı makamlarına kalıyordu. Rum ve Ermeni cemaatleri tarafından Paskalya’da yapılan nur ayini esnasında Kudüs mutasarrıfları Kamame Kilisesi’nde askeri kuvvetle birlikte bulunmak zorundaydı. Benzer şekilde Beytüllahim Kilisesi’ndeki Noel ayinlerinde sorun çıkmaması için büyük itina gösterilirdi. Latin ruhbanları arasındaki şiddet olaylarının önüne geçmek amacıyla Beytüllahim Kilisesi’nin pencereleri Osmanlı görevlileri tarafından onarılırdı¹¹⁶⁰. Beytüllahim Kilisesi’ndeki gümüş yıldızı muhafaza

¹¹⁵⁶ C.O.A., *Y.MTV.* 297/24, H. 6 Rebûi’l-evvel 1325 / M. 19 Nisan 1907.

¹¹⁵⁷ S. Ekrem, *age.*, s. 87-90.

¹¹⁵⁸ C.O.A., *BEO.* 3497/262224, H. 2 Safer 1327 / M. 23 Şubat 1909.

¹¹⁵⁹ C.O.A., *BEO.* 3680/275991, H. 8 Zi’l-hicce 1327 / M. 21 Aralık 1909.

¹¹⁶⁰ D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 88.

amacıyla iki Osmanlı askeri nöbet tutardı. Paskalya'dan bir gün evvel Kamame Kilisesi'nde yapılan nur ayini esnasında mutasarrıflar Latinlere ait localardan birinde hazır bulunurlardı. Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey, kilisede nur ayini esnasında kendisine yapılan ikramları yeme “gafletinde” bulunduğu için kendisinden sonra gelen tüm mutasarrıfların Latinlerin ikramlarını yemesi “statüko” haline gelmişti. Benzer şekilde Tevfik Bey Paskalya'dan bir hafta evvel Nebi Musa ziyaretçilerinin yanından dönerken Latin manastırına ait bir bahçeye girerek kahve ve şerbet içtiği için, aynı günde mutasarrıfların o bahçeye girerek yalnız o güne tahsis edilmiş fincan ve bardakla kahve ve şerbet içmeleri “statüko” kaidelerinden sayılmıştı¹¹⁶¹.

Cemaatler arasında bir diğer çatışma Süryaniler ile Ermeniler arasında yaşanmıştı. Süryaniler, Ermenilerin Kamame Kilisesi'nde kendilerine ait olduğunu iddia ettiği Cedi isimli mabed ve mezarlığın 17 Ağustos 1614 (H. 11 Receb 1023) ve 9 Şubat 1781 (H. 14 Safer 1195) tarihli fermanlar gereğince kendilerine ait olduğunu; Osmanlı sultanları tarafından Ermeni cemaatine verilen fermanlarda, Süryanilerin Ermenilerin ruhsatıyla ölülerini defnedeceklerine dair bir ibare bulunmadığını iddia ediyorlardı. Mezarlıklarının Ermeni mezarlığından ayrılmasını talep ediyor, Ermenilerin mezarlarını tahrip ve mezartaşlarına zarar vermelerine rağmen şikâyetlerinin Ermenilerin nüfuzu nedeniyle dikkate alınmadığından ve sonuçsuz bırakıldığından yakınıyorlardı¹¹⁶². Süryani cemaatinden 695 kişi, 12 Eylül 1892 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e gönderdikleri dilekçelerinde; *Kudüs'te Kamame Kilisesi'nde diğer milletler gibi Süryani-i kadim millet-i acizanemizin de ayin ve ziyaretlerine mahsus mabedi bulunmaktadır. Söz konusu mabed şimdiye kadar her türlü müdahaleden korunmuşken Ermeniler ellerindeki fermanlarla birkaç senedir mabedimize müdahale etmektedir. Kudüs mahalli hükümetini ikna ederek cemaatimizi ezmekte, mabedlerimizi istila etmekte, kabristanımızı tahrip ederek Süryanice yazılı taşlara hasar vermekte, ölülerimizi rahat defnettirmemektedir. Ruhani heyetimiz sığınaksız ve korunmasız, sultanın kanunları ise hükümsüz kalmıştır*¹¹⁶³ diyeceklerdi. Keza 23 Mayıs 1893 tarihinde Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderdikleri dilekçelerinde; *Padişahımızdan başka sığınacak yerimiz olmadığı için lütfen zavallı halimize acıyarak bizleri*

¹¹⁶¹ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

¹¹⁶² C.O.A., *BEO.* 101/7570, H. 16 Rebü'l-âhir 1310 / M. 7 Kasım 1892; *BEO.* 17/1225, H. 14 Zi'l-ka'de 1309 / M. 10 Haziran 1892.

¹¹⁶³ Aslına sadık kalınarak sadeleştirilmiştir. Orjinali için bkz. C.O.A., *Y.MTV.* 75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892.

Ermenilerin saldırularından koruyunuz diyerek mabed ve mezarlıklarının cemaatlerine iade edilmesi istirhamında bulundular¹¹⁶⁴.

Süryanilerin talep, şikâyet ve iddiaları Kudüs İdare Meclisi tarafından mahallinde incelendi. Yapılan tahkikat sonucunda Süryanilerin müstakil bir mabed ve mezarlıklarının olduğuna dair resmi bir evrakın mevcut olmadığı anlaşıldı. Ermenilere verilen Osmanlı fermanları ve şer'i hüccetlerin içeriği incelenerek Süryanilerin Ermenilere yamak (yardımcı) kabul edildikleri, bu sebeple ölülerini Ermenilere ait kabristanda defnetmek için tıpkı Habeş ve Kıpti cemaatleri gibi Ermeni Patrikhanesi'nden ruhsat almak zorunda olduklarına karar verildi. Diğer yandan Süryaniler kendi mezarlıklarının Ermeni mezarlığının bitişiğinde olduğunu iddia ediyorlardı. Oysa ki Ermenilere ait kabristanın duvarla çevrilmesinin ardından kabristanın kuzey kapısının sabahtan akşama kadar Süryanilerin ölülerini defin ve ziyaret edebilmeleri için açık bırakıldığı ortaya çıktı. Kudüs İdare Meclisi'nin mazbatası Adliye ve Mezahib Nezareti'nde gündeme alındı. İstanbul Ermeni Patriği, Sadaret'e sunduğu takririnde Süryanilerin *Ermeni milletinin namus ve haysiyetini ihlal ettiğini* yazıyor; Kudüs'teki Süryani matranını ise *mesleğine nazaran daima hilaf-ı hakikat şeyler yazmakla şikayatından feragat etmemesini* huy edinmesiyle suçluyordu. Kudüs İdare Meclisi tarafından yapılan incelemeler neticesinde Süryaniler tarafından yapılan şikâyetlerin iftiradan ibaret olduğuna karar verildi ve alınan karar Kudüs Mutasarrıflığı kanalıyla hükümet merkezine bildirildi¹¹⁶⁵. Ancak İstanbul'daki Süryani piskoposu, Ermenilerin Kudüs'teki nüfuzları sebebiyle idare meclisinde kendi lehlerine karar verilmesini sağladığı gerekçesiyle Sadaret'e bir arzuhal vererek meseleyi yeniden gündeme getirdi. Adliye ve Mezahib Nezareti'nce işin mahallince yeniden incelenmesine ve cemaat liderlerinin görüşlerinin alınmasına karar verildi¹¹⁶⁶. Kudüs İdare Meclisi, Rum ve Latin patrikleri ile Habeş ve Kıpti matranlarını meclise çağırarak görüşlerini sordu. Yapılan müzakere sonunda Süryanilerin ellerindeki iki adet hüccetin iddialarını ispatlamaya yetecek derecede olmadığına karar verildi. Buna karşılık Ermenilerin beyan ettiği ferman ve hüccetler gereğince Süryani, Habeş ve Kıpti cemaatlerinin Ermenilere yamak olmaları sebebiyle söz konusu kabristana ölülerini defnedebildikleri onaylandı (21 Haziran 1893)¹¹⁶⁷. Böylelikle Süryanilerin yamaklıktan

¹¹⁶⁴ C.O.A., *BEO.* 208/15557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893.

¹¹⁶⁵ C.O.A., *BEO.* 91/6789, H. 26 Rebîü'l-evvel 1310 / M. 18 Ekim 1892; 101/757, H. 26 Rebîü'l-evvel 1310 / M. 18 Ekim 1892.

¹¹⁶⁶ C.O.A., *BEO.* 208/15557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893.

¹¹⁶⁷ C.O.A., *BEO.* 241/18015, H. 5 Muharrem 1311 / M. 19 Temmuz 1893.

kurtulmak için dilekçe göndermek suretiyle verdikleri mücadeleler Osmanlı devrinde sonuçsuz kaldı.

Gayrimüslimlerin kendi ibadetgâhlarında kimsenin müdahalesine maruz kalmadan ibadet edebilmelerini sağlamak İmparatorluğun zımmi hukuki gereğince emanet olarak görülen gayrimüslimlerin himaye edilmelerinden kaynaklanıyordu. Bu sebeple Osmanlı hükümeti cemaatler arasındaki anlaşmazlıkları körüklemedi, bununla birlikte anlaşmaları için ekstra bir çaba sarfetmedi. Osmanlı hükümeti cemaat liderleri tarafından müracaat edilmedikçe kutsal mekânlara müdahalede bulunmuyordu. Buna karşılık cemaatlerin bir dilekçe ile hükümete başvurmaları meselelerinin hükümet katında ele alınmasına kafiydi. Öyle ki kiliseler meselelerine dair Osmanlı kurumları tarafından üretilen evrakta; *Şikâyeti hâvi Kudüs Rum ve Ermeni patrikleri Damianos ve Artin imzâlarıyla vârid olan üç kıt'a telgrafnâme*¹¹⁶⁸; *Mısır ve İskenderiye Rum Ortodoks Patriki Fotios Efendi iki gün evvel nezd ü âcizîye gelüb*¹¹⁶⁹; *rehâbin-i mefsûre tekrâr istid'âya teşebbüs birle*¹¹⁷⁰; *Rum patrikinin vukû' bulan itirâzı; Rum ve Ermeni Patrikhânelemi tarafından musurrâne (ısrarla) taleb edilmesi üzerine*¹¹⁷¹ gibi ibarelerin bulunması bunu kanıtlar niteliktedir.

Genel itibariyle cemaatler arasında vuku bulan anlaşmazlıklar üzerine taraflar hükümete başvurduğunda mesele Babiali nezdinde gündeme alınır, Meclis-i Vala gibi istişare organlarında görüşülür, gerekirse komisyonlar teşkil edilerek mesele yerinde incelenerek çözüme kavuşturulurdu. Bununla birlikte kiliselerde Hıristiyan cemaatler arasındaki kavgalar kentin Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1917 Aralık'ına kadar devam etti. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı esnasında dördüncü ordu karargahında zabıt olması hasebiyle kentte bulunan Falih Rıfki'nin (Atay) hatıralarında aktardığı üzere; Kamame Kilisesi'nde Hz. İsa'nın mezarı olduğuna inanılan mahal *üstünü temizlemek sevabı pay edilemediği* için toz toprak içerisindeydi. Benzer şekilde Enver Paşa, Beytullahim Kilisesi'nin camlarının neden kırık olduğunu sorduğunda *masraf etmek sevabını milletlerin paylaşamadığı ve her teşebbüsün arkasından kan ve kavgaya çıktığı* cevabını alacaktı. Bu kısa anekdotlar Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlıların Kudüs'teki hâkimiyetinin son bulmasının arifesinde bile kiliselerdeki sevap yarışlarının azalmadığını ortaya koyan çarpıcı örneklerdir¹¹⁷².

¹¹⁶⁸ C.O.A., *BEO*. 3034/227502, H. 29 Safer 1325 / M. 13 Nisan 1907.

¹¹⁶⁹ C.O.A., *BEO*. 3680/275991, H. 8 Zi'l-hicce 1327 / M. 21 Aralık 1909.

¹¹⁷⁰ C.O.A., *C. ADL*. 25/01505, H. 29 Zi'l-ka'de 1232 / 10 Ekim 1817.

¹¹⁷¹ C.O.A., *İHUS*. 51/10, H. 14 Receb 1314 / M. 19 Aralık 1896.

¹¹⁷² Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2017, s. 71.

3.3. Geç Osmanlı Devri Kudüs’ünde Erken Arap Milliyetçiliğinin İzlerini Yakalamak

3.3.1. Kudüs Rum Patrikhanesi’nde Arabizm-Helenizm Mücadelesi

“*Kanun-ı Esasi'nin tekrar ilan edildiğine mutlu olmamıza rağmen rahiplerimizin birtakım istibdadkarane (kendi kendine ve kimseyi tanımaz surette) uygulamaları bizi istibdad devrine selam okuttu*”.¹¹⁷³

Yerli Rum Ortodoks Milleti / 9 Ocak 1909

Kudüs Arap Ortodoks cemaatinden dört yüz kişi, 19 Mart 1874 tarihinde biraraya gelerek Sadaret makamına hitaben Arapça bir dilekçe kaleme aldılar¹¹⁷⁴. Bu tarihlerde henüz aralarında ulus bilinci yayılmadığı için kendilerini “Yerli” Rum Ortodoks Milleti olarak tanıtıyorlardı. Dinsel dayanışmanın ırksal gururdan daha önemli olduğu zamanlardı. Öte yandan Osmanlı millet sistemi içerisinde Ortodoks Hıristiyanlar; Bulgar, Slav, Romen, Leh, Arnavut, Yunan ve dahi Arap olmalarına bakılmaksızın “Rum milleti” içinde değerlendirilmekteydi¹¹⁷⁵.

On iki yüzyıldır Latin ve İslam hâkimiyetleri altında yaşayan Kudüs Arap Ortodoks cemaati, Hıristiyan bir kilisenin mirasçıları olarak inançlarını ve dillerini korumuşlardı. 20. yüzyıl başlarında yaklaşık yetmiş bin nüfusa sahip olan¹¹⁷⁶ bu cemaat, tarih boyunca Kudüs, Beytullahim, Hayfa, Yafa ve Nasıra gibi şehirlerde yoğunlaşmış, ayrıca Celile’nin Arap köylerindeki Hıristiyan nüfusun çoğunluğunu oluşturmuştu. Yaşamları, beklenti ve sorunları bir bölgeden diğerine önemli ölçüde değişiklik göstermekteydi. Kudüs’ün Arap Ortodoks cemaati¹¹⁷⁷, Rum Patrikhanesi’nde dillerini bilmedikleri, kendi kültürlerine yabancı gördükleri küçük bir grup olan Yunan keşişlerin hegemonyası altında yaşamaya mahkûm olmaktan rahatsızlardı¹¹⁷⁸. 19 Mart 1874 tarihli

¹¹⁷³ “*Kânûn-ı Esâsî'nin tekrâr i'âde olunduğuna derece bir hâl-i mes'adet-i iştîmâlde bulunuyorduk ise de râhiblerimiz bir takım istibdâbkârâne mu'âmeleleri bizi devr-i istibdâda selâm okutdu*” Bkz. C.O.A., BEO 3481/261038, H. 7 Muharrem 1327 / M. 29 Ocak 1909.

¹¹⁷⁴ C.O.A., HR.TO. 514/2, M. 19 Mart 1874.

¹¹⁷⁵ İ. Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet"..., s. 996-1001.

¹¹⁷⁶ C.O.A., BEO. 3585/268871, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 28 Haziran 1909.

¹¹⁷⁷ Başlığın ilerleyen satırlarında kendilerini ifade ettikleri şekilde “Yerli Rumlar” olarak adlandırılacaklardır.

¹¹⁷⁸ Derek Hopwood, *The Russian presence in Syria and Palestine, 1843–1914: Church and politics in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1969, s. 24, 25; Derek Hopwood, “The Resurrection of Our Eastern Brethren” (Ignatiev); Russian and Orthodox Arab Nationalism in Jerusalem”, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Ed. Moshe Ma'oz, Magnes Press, Jerusalem 1975, s. 398; B. Der Matossian, agm., s. 194, 195.

dilekçeleri, temeli yüzyıllar öncesine giden ve tarihsel süreç içerisinde büyüyen mücadelelerinin adeta özeti niteliğindedir.

Öncelikle, Kudüs Rum Patriki'nin yalnızca Patrikhane'de Bizans devrinden beri ayinleri yürütmekle mükellef olan, milliyetçiliğin hüküm sürdüğü bu çağda artık "Yunan" olarak adlandırılan ve yüzyıllardır önemli imtiyazları elinde tutan bir grup rahibin oylarıyla seçilmesine itiraz ediyorlardı. Yunan rahiplerin Rum manastırında ikamet ederek Yerli Rumların ruhani idaresini vazife edinmediklerini iddia ediyorlardı. Kudüs Rum Patriği'nin Yerli Rumların oturdukları mahallerde ikamet eden birisi olmasını; Yerli Rumların ruhani idaresine hizmet eden despot¹¹⁷⁹ların ve Yerli Rumların ileri gelenlerinin oylarıyla seçilmesini istiyorlardı. Ayrıca -tıpkı Yunan rahipler gibi- ruhbanlık silsilesine dâhil edilmelerini, papazlığın bütün rütbelerine erişebilmelerini ve vakıf gelirlerinden mevkiilerine göre maaşa bağlanmalarını talep ediyorlardı¹¹⁸⁰.

M.S. 451 tarihli Kadıköy Konsili sonrasında kurulan ve yetki sahası Filistin topraklarının yanı sıra Ürdün nehrinin doğu kıyısına kadar uzanan Kudüs Rum Patrikhanesi; İstanbul, İskenderiye ve Antakya patrikhanelerinin yanı sıra Ortodoks dünyasının en önemli ruhani merkezlerinden birisi haline gelmişti¹¹⁸¹. Kudüs Rum Patrikhanesi'nin hiyerarşisini, patrik başta olmak üzere metropolit, piskopos, papaz, diyakoz ve rahiplerden oluşan Sinod¹¹⁸² meclisi meydana getirmekteydi¹¹⁸³.

16. yüzyıla gelinceye kadar Kudüs Rum patrikleri ve Sinod meclisi üyeleri ağırlıklı olarak Arap Ortodokslar arasından seçilirdi. Daha önce ifade edildiği üzere II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u fethettikten sonra Rum Ortodokslar için İstanbul'da bir patrikhane teşkil ederek Osmanlı topraklarındaki bütün Ortodoks patrikhanelerini İstanbul'a tabi kılmıştı. Böylelikle Bizans İmparatorluğu'nun sembolik işlevlerini sürdürmeye niyetli olduğunu, Latinler ile manevi bir birleşme peşinde olmadığını, onlara rakip en büyük güç olan Rum Ortodokslara destek vererek Latinler karşısında dayanak ve denge sağlamayı amaçladığını göstermiş oluyordu¹¹⁸⁴. Üstelik Rum Ortodokslar Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim cemaatler içerisinde en fazla nüfusa sahip olan cemaatti¹¹⁸⁵. Bu tarihten sonra İstanbul'dan yayılan Rum etkisi

¹¹⁷⁹ *Rum Ortodoksların dini reislerine verilen isim.*

¹¹⁸⁰ C.O.A., *HR.TO.* 514/2, M. 19 Mart 1874.

¹¹⁸¹ B. Der Matossian, agm., s. 194, 195.

¹¹⁸² *Yunanca toplantı/kurul anlamına gelen sinodos kelimesinden türeyen Sinod kelimesi, Ortodoks kiliselerinin idaresinde patriğe danışmanlık yapan en yüksek ruhani kuruldur.* Bkz. Ömer Faruk Harman, "Konsil", *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 175-178.

¹¹⁸³ İ. Satış – M. Ceyhan, "Kudüs Rum Patrikhanesi"..., s. 691.

¹¹⁸⁴ R. S. Hattox, agm., s. 109; C. Nicault, *age.*, s. 165, 166; P. J. Vatikiotis, "agm.", s. 920.

¹¹⁸⁵ İ. Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet"..., s. 996-1001.

Kudüs'te de hissedilmeye başlandı. 17. yüzyıldan itibaren Kudüs Rum patrikleri Arap Ortodokslar arasından değil, Bizans devrinden –muhtemelen dördüncü yüzyıldan- beri Kamame Kilisesi'nde “Kutsal Kabir Kardeşliği” ismiyle bilinen ve ayinleri yürütmekle görevli Yunan keşişler arasından seçilmeye başlandı. Benzer şekilde, Sinod meclisindeki piskoposların hiçbiri Arap olmayacaktı. Keza Arapça ayin dili olarak kullanılmamaya ve Arap patriklerin isimleri dualarda zikredilmemeye başlandı¹¹⁸⁶.

Kudüs Rum Patrikhanesi'nin yüksek rütbelerinin Yunan kökenli rahiplerin eline geçmesiyle birlikte Patrikhane'nin Helenleştirilmesi süreci başladı. Bu durumun Patrikhane'ye mensup olan ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan Yerli Rumlar arasında hoşnutsuzluğa yol açması kaçınılmazdı. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başları Kudüs Yerli Rum Ortodoks cemaatinin giderek Helenleşen Patrikhane kimliği ve artan Yunan hegemonyasından çıkış yolu aramak için sıklıkla Osmanlı makamlarına başvurdukları bir sürece tanıklık etmiştir. Öyle ki, Osmanlı arşivleri Kudüs Rum Patrikhanesi'nde Yunan rahiplerin nüfuzlarının artmasından rahatsız olan Yerli Rumların dilekçeleriyle dolu olup, 12 Ekim 1909 tarihine gelindiğinde Divân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âsâfi Defterleri'ne Yerli Rumlar tarafından gönderilmiş 370 adet şikâyet dilekçesinin olduğu kaydedilmiştir¹¹⁸⁷.

Yerli Rumlar ile Yunan ruhban arasındaki ihtilafın en önemli nedeni, Patrikhane'nin muazzam toprak zenginliği ve gelirleriydi. Salim Tamari'nin ifade ettiği üzere Patrikhane'nin mülkleri Filistin'de Müslüman, Yahudi ve Katoliklerin mülklerinin hepsinin toplamından daha fazlaydı¹¹⁸⁸. Itamar Katz ve Ruth Kark'ın belirlediği üzere Kudüs eski şehrinin 900 dönümlük toplam alanının 317 dönümü –yani üçte birinden fazlası- Patrikhane'ye ait olduğu gibi, Patrikhane kent surlarının dışında geniş arazilere ve mülklere de sahipti¹¹⁸⁹. Keza Vasıf Cevheriye'nin tasdik ettiği üzere; *Patrikhane'nin kendisi hükümet içinde hükümet gibiydi ve tam bir eylem özgürlüğünden yararlanıyordu, bu da onu daha güçlü kılıyordu. Böylece Patrikhane hem şehir sakinlerinden hem de çiftçilerden mülk satın alımlarını artırdı ve Kudüs ve Yafa'da mülkler ve pazarlar inşa etmeye başladı. Rum Ortodoks Manastırı'na günümüze kadar*

¹¹⁸⁶ Salim Tamari, *The Great War and the Remaking of Palestine*, University of California Press, California 2017, s. 90; I. Katz - R. Kark, agm, s. 515, 516; D. Hopwood, *age.*, s. 398, 399; D. Hopwood, agm., s. 25.

¹¹⁸⁷ C.O.A., *A.d...* 72, H. 27 Ramazân 1327 / M. 12 Ekim 1909.

¹¹⁸⁸ S. Tamari, *age.*, s. 98.

¹¹⁸⁹ Konstantinos Papastathis – Ruth Kark, “The Politics of church land administration: the Orthodox Patriarchate of Jerusalem in late Ottoman and Mandatory Palestine, 1875–1948”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 40 (2), University of Birmingham, 2016, s. 264, 265; I. Katz - R. Kark, agm, s. 509-534.

*gelen büyük gelirler kazandırdı.*¹¹⁹⁰ Patrikhane'nin mülklerini, miras yoluyla kalan araziler, devlete ait (miri) olup mülk olarak kardeşliğin tasarrufuna bırakılmış olanlar, bir keşiş adına tescil edilmiş olup kardeşliğe miras kalanlar ve bir keşiş adına satın alınanlar meydana getiriyordu¹¹⁹¹. Ayrıca Kudüs Rum patriklerine ihsan buyurulan fermanlar gereğince Kudüs Rum Patrikhanesi ile Patrikhane'ye ait emlak ve vakıflara gelir getiren mülkler vergilerden olduğu gibi¹¹⁹², Kudüs mutasarrıfları dahi 1870'lerden itibaren Rum Patrikhanesi'ne ait bir emlakta kirada otururlardı¹¹⁹³.

Yerli Rumlar, Kudüs Rum Patrikhanesi'ne ait olan araziler ve bu arazilerde inşa edilmiş medrese, mektep, hastahane ve vakıf gelirlerinin idaresinin, yarısı Yunan ruhbanı yarısı Yerli Rumların ileri gelenlerinden meydana getirilecek daimî bir komisyona emanet edilmesini istiyorlardı. Keza Kudüs Rum Patrikhanesi'nin idaresinde bulunan medrese, mektep ve idadilerde öğrencilerin eğitimine dâhil edilmeyi, bu hususta Rumların ileri gelenlerinden nazırlar tayin edilmesini talep ediyorlardı.

Yerli Rumların talepleri yalnızca Kudüs kent merkezi ile sınırlı değildi. Sancağa bağlı kazalarda Rumların ruhani idaresi için tayin edilecek despotun, o mahallin papazları ve yerli ahali tarafından seçilmesini; seçilen despotun tayin edildiği merkezde ikamet ederek idaresi altında bulunan Rumların işleriyle ilgilenmesini; kilise gelirlerine, masraflarına, vakıfların işlerine ve mezheple ilgili diğer hususlara nezaret etmek üzere despotun başkanlığında yarısı kaza rahipleri ve diğer yarısı kazanın ileri gelen Rumlarından daimî bir komisyon teşkil edilmesini arzu ediyorlardı. Ayrıca gerek Kudüs sancağından gerekse başka eyaletlerden Hz. İsa'nın kabrini ziyaret etmek için gelen Yerli Rum ziyaretçilerin de tıpkı Yunan ziyaretçiler gibi Rum manastırlarında misafir edilmelerini istiyorlardı¹¹⁹⁴.

Yerli Rum Ortodoks cemaati ile Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Yunan ruhbanı arasında meydana gelen anlaşmazlığın hangi tarihte Osmanlı hükümetini uğraştıracak bir soruna dönüştüğüne dair farklı görüşler mevcuttur. Derek Hopwood, sorunlara dair ilk kıvılcımın Kudüs Rum Patriği V. Athanasios'un öldüğü ve İstanbul'daki Rus diplomatik temsilcisinin Rusya'nın lehine bir aday arayışına girdiği 1844 yılında başladığını öne sürer¹¹⁹⁵. Bedros Der-Matossian, Konstantinos Papastathis ve Panayiotis Jerasimos Vatikotis, 1872 yılında patrik II. Kyrillos'un Sinod meclisi tarafından

¹¹⁹⁰ S. Tamari – I. Nassar (Ed.), *age.*, s. 23.

¹¹⁹¹ K. Papastathis – R. Kark, *agm.*, s. 267, 270, 271.

¹¹⁹² I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/102, R. 26 Teşrin-i Evvel 1325 / M. 8 Kasım 1909.

¹¹⁹³ C.O.A., *İ.DH.*, 42, H. 28 Cemâziye'l-evvel 1314 / M. 4 Kasım 1896.

¹¹⁹⁴ C.O.A., *HR.TO.* 514/2, M. 19 Mart 1874.

¹¹⁹⁵ D. Hopwood, *agm.*, s. 26.

görevden alınmasını anlaşmazlığın resmi başlangıcı olarak kabul ederler¹¹⁹⁶. Salim Tamari, patrik seçimlerinin birtakım anlaşmazlıklara gebe olduğunu kabul etmekle birlikte, sorunun belirginleşmesini 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanına paralel olarak Yerli Rumların kilise kaynaklarına yönelik artan talepleriyle ilişkilendirir¹¹⁹⁷.

Hangi tarihte ve ne sebeple başlamış olursa olsun Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında Kudüs Rum Patrikhanesi'nde Yerli Rum Ortodoks cemaati ile Ortodoks Yunan ruhbanı arasında süregelen nüfuz mücadelesi, Kudüs'teki dini ortamın, toplumsal çatışmaların, uluslararası siyasetin, hatta aynı cemaat içerisinde bile ortaya çıkabilecek çekişmelerin belirgin bir yansımasıydı. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere söz konusu ihtilaf, Yunan ulusal Helenistik efsanesi karşısında Arap ulusunun inşa süreci, Arap Hıristiyanlarının kültürel gelişimi, Rusya'nın kutsal topraklardaki faaliyetleri, Patrikhane'nin Tanzimat reformlarından sonraki sekülerleşme süreci, Osmanlı nizamnamelerinin ve Kanun-ı Esasi'nin gayrimüslimlere tanıdığı haklar ile çetrefilleşen uzun bir mücadele sürecidir.

Osmanlı devrinde 1908 yılına gelinceye kadar Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi'ndeki çatışma en fazla Kudüs Rum Patriği'nin tayin ve azlinde kendini gösterdi. 1845 yılında V. Athanasios vefat ettiğinde; 1872 yılında II. Kyrillos azledildiğinde; yine 1875 yılında Procopios'un azlinde; 1882 yılında Hierotheos'un vefatında; 1890 yılında Nicodemos hastalığı nedeniyle istifa ettiğinde; 1896 yılında Gerasimos vefat ettiğinde, özetle yeni bir patriğin tayini mevzubahis olduğunda Kudüs Rum Patrikhanesi'nde çatışmaların meydana gelmesi kaçınılmazdı. Esasında söz konusu patriklerin her biri Yunan asıllıydı. Ancak bazıları Rusya tarafından, bazıları Yunanistan tarafından destekleniyordu. Kimileri Yerli Rumlara yönelik ılımlı politikalar takip ettiği için yerli nüfus tarafından benimseniyor; Yerli Rumlar tarafından sevilen patrikler ise Patrikhane'deki Yunan rahiplerin nefretini kazanıyordu. Sözgelimi, 1872 yılında Yunan ruhbanın, dönemin patriki II. Kyrillos'un azlini talep etmeleri, Yerli Rumların muhalefetiyle karşılaştı. 16 Kasım 1872 tarihinde Sadaret makamına gönderdikleri telgraf ile *patrikin kendisinden memnun olduklarını, görevinde kalması hususunda hükümetin merhamet ve müsamahasına sığındıklarını*¹¹⁹⁸; 31 Aralık 1872 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri telgraf ile *Kudüs Rum patriki Kyrillos Efendi'nin iyi*

¹¹⁹⁶ Konstantinos Papastathis – Ruth Kark, “Orthodox Communal Politics in Palestine after the Young Turk Revolution (1908-1910)”, *Jerusalem Quarterly* 56&57, s. 123. B. Der Matossian, agm., s. 195; P. J. Vatikiotis, agm., s. 923.

¹¹⁹⁷ S. Tamari, *age.*, s. 99.

¹¹⁹⁸ C.O.A., *HR.TO.* 550/62, M. 16 Kasım 1872.

*bir idareci ve devlete sadık olduğundan bahisle görevinde kalmasının arzu edildiğini*¹¹⁹⁹ ifade ettiler. Buna karşılık Yunan ruhbani, patrik Kyrillos'un azledilmesinden duydukları memnuniyeti ifade ederek, *ilelebet şükranlarını sürdüreceklerini* belirttiler¹²⁰⁰. Nitekim Yerli Rumların patrikin görevinde kalmasına dair talepleri Osmanlı hükümeti tarafından kabul görmeyecektir.

Patrikin azline engel olamayan Yerli Rumların taleplerini Yunan ruhbanın vakıflara müdahale ettiklerine dair şikâyetler izledi. 1873 yılının 3 Şubat, 13 Mart, 23 Mart, 16 Nisan, 25 Nisan, 26 Nisan, 7 Haziran, 11 Eylül ve 30 Aralık tarihlerinde peşi sıra şikâyet dilekçeleri gönderdiler¹²⁰¹. Öyle ki, bu yıl Kudüs'ten en fazla dilekçe gönderen cemaat Yerli Rumlardı. 23 Mart 1873 ve 16 Nisan 1873 tarihlerinde vakıflara ait evlerde yaşayan Yerli Rumların Yunan ruhbani tarafından zabıt vasıtasıyla zorla çıkarılarak hapse konulduklarını, mahalli hükümetin bu husustaki şikâyetlerini dikkate almadığını ifade ederek "zulümden korunma" talebiyle Sadaret'e müracaat ettiler¹²⁰². 11 Eylül 1873 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri telgrafla *artık sabra mecalimiz kalmamıştır* diyerek, hiç değilse kilise inşa etmelerine müsaade edilmesi ricasında bulunacaklardı. İçlerinde idareciliğe ve rahipliğe muktedir kişiler bulunmasına rağmen *hemcinslerinden olmayan liyakatsiz ruhani reisler* olarak niteledikleri Yunan ruhbanın idaresine mecbur bırakılmalarına itiraz ediyorlardı¹²⁰³. Kyrillos'un yerine patrik tayin edilen Prokopios Efendi'nin patrikliği son nefeslerine kadar tanımayacaklarını beyan ediyorlardı¹²⁰⁴.

Yerli Rumların Kudüs Rum Patrikliği makamına ilişkin beklentileri 13 Mart 1875 (H. 5 Safer 1292) tarihinde Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi'nin kabul edilmesiyle birlikte suya düştü. On yedi maddeden meydana gelen Nizamnamenin 3. maddesi, *Kudüs Rum Patrikhanesi'ne ait ziyaretgah, kilise ve manastırların gelirlerinin ve idarelerinin Sinod meclisine (meclis-i ruhaniye) ait olduğunu*; Nizamnamenin 4. maddesi, *Kudüs Rum Patriği'nin Sinod meclisinin oylarıyla belirleneceğini* hükme bağlıyordu. Nizamnamenin 9. maddesine göre, *yalnızca yerli papazlardan iki kişiden oluşturulacak olan meclis-i umuminin patrik seçimlerinde gizli oy kullanmaları uygun*

¹¹⁹⁹ C.O.A., HR.TO. 550/69, M. 25 Ocak 1872.

¹²⁰⁰ C.O.A., HR.TO. 550/67, M. 22 Aralık 1872.

¹²⁰¹ C.O.A., HR.TO. 514/2, M. 19 Mart 1874.

¹²⁰² C.O.A., HR. TO. 550/79, 9 Nisan 1873; HR. TO. 550/86, 16 Nisan 1873.

¹²⁰³ C.O.A., HR. TO. 551/10, 11 Eylül 1873.

¹²⁰⁴ C.O.A., HR. TO. 551/31, 30 Aralık 1873.

görülmekteydi¹²⁰⁵. Böylelikle Yerli Rumların patrik seçimlerine dâhil olma beklentileri gerçekleşmemiş oluyordu. Rum Patrikhanesi Nizamnamesi'nin yayınlanması Patrikhane'deki iktidarın Yunan rahiplere, bir diğer deyişle kentsel elitlere geçişini onayladı ve Arap asıllı Yerli Rumların Yunan ruhbanın dini hegemonyasına bağlılıklarını daha da zayıflattı¹²⁰⁶. Yerli Rumlar ile Yunan ruhban arasındaki anlaşmazlık, Patrikhane idaresine daha fazla katılımı ve nihayetinde Arap asıllı bir patriğin seçilmesini sağlamak hedefleriyle uzun yıllar sürecekti. Ne var ki Rusya, kutsal topraklarda daha fazla tanınma mücadelesinde Yerli Rumları desteklemeye karar verene kadar bu hoşnutsuzluk belli bir hedeften ve destekten yoksun bulunuyordu.

Rusya bu tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyonlardan yararlanan ve gayrimüslim tebaayı himaye etme yarışında olan emperyal güçlerle eşit bir yer arayışındaydı. Yahudilerin hamisi olan İngiltere ve Katoliklerin hamisi olan Fransa'nın aksine Rusya, Arap asıllı Yerli Rum Ortodoksları desteklemeye başladı. Bu nedenle Hıristiyan Ortodoks cemaatinin kurumsal sorunlarıyla başetmek zorunda kaldı¹²⁰⁷. Kutsal topraklarda nüfuz edinmek isteyen pek çok devlete benzer şekilde Rusya'nın argümanı *yoksulluktan, cehaletten, yeterince eğitilmemiş rahiplerden* meydana gelen Yerli Rumların Patrikhane'deki Yunan ruhban tarafından ihmal edilerek Katolik ve Protestan misyonerlerin hedefi haline getirildiği idi¹²⁰⁸. Öte yandan Rusya'nın algısında Rus Ortodoksluğunun dünyaya dayatılması gerekiyordu. Politik açıdan bu husus, en azından tüm Ortodoks Hıristiyanların ve dolayısıyla onların yaşadığı tüm toprakların Müslüman kontrolünden kurtarılması anlamına geliyordu. Ortodoksluğun yurdu olan İstanbul, Rus vizyonunun merkezinde yer almakla birlikte, Hıristiyanlığın doğum yeri olan Kudüs, Rusya nazarında İstanbul'dan geri sayılmazdı¹²⁰⁹.

Filistin'deki kutsal yerler hakkında bilgi edinmek, Rus hacıların kutsal toprakları ziyaret etmelerine yardımcı olmak ve Arap Ortodoks cemaatine -cemaatin kilise, manastır ve din adamlarına- maddi yardım sağlamak amacıyla St. Petersburg'da 1882 yılında İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti (İmператорское Православное Палестинское Общество) kurulmuştu¹²¹⁰. Ayrıca Rusya, Kudüs Rum Patrikhanesi'nin önemli bir gelir kaynağıydı. Patrikhane, Besarabya kıtasında bulunan toprakları için

¹²⁰⁵ TBMM Kütüphanesi, "Kudüs-i Şerif Rum Patrikhanesi Nizamnamesi", H. 5 Safer 1292 / M. 13 Mart 1875, *Düstur*, C. 3, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, s. 562.

¹²⁰⁶ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 119, 120, 121.

¹²⁰⁷ S. Tamari, *age.*, s. 97.

¹²⁰⁸ D. Hopwood, agm., s. 26.

¹²⁰⁹ D. Hopwood, *age.*, s. 395.

¹²¹⁰ D. Hopwood, agm., s. 24, 29.

Rusya'dan beşte iki oranında varidat aldığı gibi, Kamame Kilisesi Reisi Rusya'dan binlerce lira almaktaydı¹²¹¹. Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey'in (1910-1911) ifade ettiği üzere, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'daki vakıf arazilerinden gelen otuz-kırk bin lira Patrikhane'nin senelik gelirinin önemli bir kısmını oluşturmakta; bu meblağ Rusya'ya ait mülklerin kiralalarıyla birlikte yüz elli-yüz altmış bin liraya ulaşmaktaydı¹²¹². Ayrıca Filistin topraklarında yüzlerce Rus okulu bulunduğu gibi, Rusya'nın desteği sayesinde 1885 yılında Antakya Patrikliği'ne bir Arap Ortodoks olan Spiridon'un seçilmesi Kudüs'te de umutları yeşertmişti¹²¹³.

Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Yunan ruhbanı -her ne kadar Rusya'dan maddi destek görmekten memnuniyet duysa da- Patrikhane'deki otoritelerinin sarsılacağı endişesiyle Rusya'nın Yerli Rumları destekleme çabalarından rahatsızlık duyuyorlardı. Öyle ki 1893 yılında Kamame Kilisesi'nin hemen bitişiğinde Rusya tarafından bir kilise açıldığında, Rum Patriği Gerasimos kilisenin anma törenine katılmayı ve kiliseyi kutsamayı reddedecekti. Patrik her ne kadar kilise için Rus Çarı tarafından bir berat gelmediğini bahane etse de, gerçekte Rusya'nın müdahalelerinin artmasından rahatsızlık duyduğu açıktı. Aziz Alexandre Nevsky'e¹²¹⁴ adanan kilisenin Rum patriği tarafından kutsanması, ancak Rus Çarı III. Alexander'ın Rum patriğine özel bir mektup göndermesiyle mümkün olabilmişti. Kilisenin Kamame Kilisesi'nin çok yakınında açılması Rusya'nın Rum Ortodokslar üzerinde kontrol sağlama hedeflerine yaklaştığını gösteriyordu¹²¹⁵.

1896 yılında Patrik Gerasimos'un (1891-1896) ölümü, iç bölünmenin yolunu açtı. 1897 tarihi patrik seçimlerine dair Yerli Rumların beklentilerinin arttığı ve Yerli Rumlar ile Yunan ruhban arasındaki çatışmaların körüklendiği bir yıl oldu. 1897 yılının Mart ayında, Kudüs Rum Patrikliği'ne pek çok isim aday gösterildi: Moskova patrik vekilleri Melatius ve Arsanius, İstanbul patrik vekili Germanos gibi bölge dışından aday gösterilenlerin yanı sıra Kudüs Manastır Tercümanı Estephanos, Manastır Başkâtibi Photios, Kamame Kilisesi Reisi Eftimios, Şeria Matranı Estephanos, Beytüllahim Metropolit Antimos, Nasıra Metropolit Tikon, Akka Matranı Polidi Patrikides, Patrik Kaymakamı ve Salta Matranı Damianos patriklik makamına aday olan isimlerden

¹²¹¹ D. Hopwood, *age.*, s. 400; R. Balcı, *agm.*, s. 42.

¹²¹² C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

¹²¹³ D. Hopwood, *agm.*, s. 28.

¹²¹⁴ *1220-1263 tarihleri arasında yaşamış Novgorod Prensi.*

¹²¹⁵ B.N.A., *F.O.* 195/1940, No. 19, John Dickson-M. Herbert, 6 Haziran 1896, s. 223-225.

bazılarıydı¹²¹⁶. Sinod meclisindeki bir grup Photios'un (daha sonra İskenderiye patriği olacaktır) seçilmesini istiyor, diğer bir grup ise Kutsal Kabir Kardeşliği'nin en zengin keşişlerinden birisi olan Eftimios'u tercih ediyordu. Rusya, Yunan yanlısı Photios'un adaylığına karşı çıkıyor, buna karşılık Damianos'un adaylığını öneriyordu¹²¹⁷.

1875 tarihli Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi'nin sekizinci maddesi gereğince patrikliğe talip olan şahıslardan bazılarının isimleri Babıali tarafından aday listesinden çıkarılabilirdi¹²¹⁸. Beytullahim Metropolit Antimos, Akka Matranı Polidi Patrikides ve Manastır Başkâtibi Photios'un isimleri –diğer adaylara nazaran görece daha az önemli veya daha çok riskli görülmüş olmalıdır ki- aday listesinden çıkarıldılar. Diğer adaylar Meclis-i Vükela tarafından onaylandı. Manastır Başkâtibi Photios'un isminin aday listesinden çıkartılması Sinod meclisinin ikiye bölünmesine neden oldu. Sinod meclisinden bir kesim Photios'un *meslekte sadakatten ayrılmayan duacılarından olduğunu ve manastıra pek çok hizmetlerinin bulunduğunu* ifade ederek isminin yeniden aday listesine eklenmesinde diretiyorlardı. Rakip olan bir diğer kesim ise, Photios'un Yunan konsolosunun himayesine sığınması nedeniyle *patrik haysiyetini ihlal ettiğini, böyle bir adamın patrik tayin edilmesinin milletlerine hakaret olduğunu* ifade ediyor, isminin aday listesinden çıkarılmasının cemaatlerini büyük bir musibetten kurtardığına delalet ederek şükranlarını sunuyorlardı¹²¹⁹. Yerli Rumların mücadele içerisinde olduğu Yunan ruhbanı da aralarında yekpare olmuş değildi. Sinod meclisini meydana getiren Yunan ruhbanın bir kısmı Yunan müdahalesinden, bir diğer kısmı ise Rus müdahalesinden rahatsızlık duyuyordu. Öte yandan Rusya'nın desteklemediği adayın aday listesinden çıkarılması, Rusya'nın Arap asıllı Yerli Rumlar lehine Patrikhane'ye müdahalesinin semerelerini vermeye başladığının göstergesiydi.

Seçim, Damianos ve Eftimios arasında berabere sonuçlandı. Osmanlı hükümeti tarafından Damianos'un patrik seçilmesine karar verildi. Şüphesiz ki bu kararda Rusya'nın yürüttüğü politikaların etkisi olmuştu. Öyle ki İngiltere Konsolosu John Dickson'ın 6 Aralık 1898 tarihli raporu, Rusya'nın daha önceki patrik seçimlerine de müdahil olduğunu, bölgedeki nüfuzunun günden güne arttığını, Patrikhane'nin artan Rus müdahalesinden endişe duyduğunu, Rusya'nın öncelikli hedefinin Yerli Rumları

¹²¹⁶ C.O.A., *BEO*. 924/69276, H. 21 Şevvâl 1314 / M. 25 Mart 1897; *BEO*. 926/69416, H. 24 Şevvâl 1314 / M. 28 Mart 1897.

¹²¹⁷ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 123.

¹²¹⁸ TBMM Kütüphanesi, "Kudüs-i Şerif Rum Patrikhanesi Nizamnamesi", H. 5 Safer 1292 / M. 13 Mart 1875, *Düstur*, C. 3, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, s. 564.

¹²¹⁹ C.O.A., *BEO*. 924/69276, H. 21 Şevvâl 1314 / M. 25 Mart 1897; *BEO*. 926/69416, H. 24 Şevvâl 1314 / M. 28 Mart 1897.

desteklemek olmakla birlikte nihai hedefinin Patrikhane'ye "Rus" bir patrikin seçilmesini sağlamak olduğunu ortaya koymakta ve perde arkasındaki cemaat içi siyasi çatışmaları çarpıcı bir biçimde şöyle aktarmaktadır:

*Rusya'nın politikası Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki (mevcut) iktidarı sonlandırmaya ve Kutsal Kabir Kardeşliği'nin Yerli Rumların din adamlarının idaresi altında kurulmasına meyillidir. Rusya'nın siyasetinin Rum Patrikhanesi üyeleri arasında yarattığı panik son zamanlarda artmaya başladı. Artan endişenin nedeni Rusya'nın Antakya Rum Patriği ile ilgili aldığı tedbirlere dayanmaktadır. Beytullahim vekili Spiridon Antakya Patriği seçildi; çok geçmeden Kudüs Rus Konsolosluğu Sekreteri Mous Belaiew ise Şam'daki Rus Konsolosluğu'na tayin edildi. Rusya Konsolosu Belaiew, Yunan kökenli bir adayın Kudüs Rum Patriki seçilmesini engellemek ve Yerli Rumlardan birisinin patrik seçilmesini tayin etmek için her türlü çabayı göstermektedir. Rusya daha önceki yıllarda Patrik Procopios'un patrik seçilmesini redderek Patrikhane'de bölünme yaratmaya çalıştığı gibi, Patrik Nicedemos'un adaylığını da Rus politikasına uygun bazı düzenlemeler yapması şartıyla kabul etmişti. Nicedemos Ruslara verdiği sözü yerine getiremeyeceğini fark etti ve istifasını göndermek zorunda kaldı. Kudüs Rum Patriği, Yerli Rumlar arasından seçilirse Rusya Yerli Rumların sempatisini kazanacak ve böylelikle Kudüs 'Rus' Patriği'nin adaylığına geçiş kolaylaşacaktır.*¹²²⁰

Diğer yandan Osmanlı hükümeti Rusya'nın muhalif olduğu adayın (Photios'un) patrikliğini onaylamadığı gibi, doğrudan Moskova adaylarından (Melatius ve Arsanius) birisini de patrik seçmeyerek Patrikhane'de denge gözetmiş olmalıdır. Neticede patriklik makamına en azından Rusya'nın muhalif olmadığı ve Yerli Rumlara yönelik ılımlı politikalar takip edecek olan bir kişi gelmiş oldu. Damianos, Eftimios ile uzlaşma sağladı. Buna karşılık Sinod meclisinin büyük bir çoğunluğu tarafından desteklenen azılı rakibi Photios'u Antakya'ya çekilmeye zorladı¹²²¹. İlerleyen satırlarda Photios'un Patrikhane'deki destekçilerini kaybetmediği ve Patrikhane'nin iç meselelerine müdahil olmaya devam ettiği görülecektir.

Damianos'un patrik seçilmesi, yalnızca Yerli Rumlar ile Yunan ruhban arasında değil, bizzat Yunan ruhbanın kendi içinde de bölünmeye yol açmıştı. Yunan ruhbanı, Damianos'un -hem Salta Matranı hem de patrik kaymakamı olarak- kendisine iki oy vermiş olduğunu, bu nedenle seçimlere hile karıştırdığını iddia ederek patrik tayin edilmesine itiraz ettiler. 1897 yılında Sinod meclisini ve Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki rahipleri meydana getiren 46 kişiden 40'ı -yani ruhbanın tamamına yakını- Sadaret'e gönderdikleri dilekçede; *Kudüs Rum Patrikhanesi'nin kurulduğu tarihten beri bir*

¹²²⁰ B.N.A., *F.O.* 195/2028, No. 70, John Dickson-Nicholas O'Conor-Don, 6 Aralık 1898, s. 260-265.

¹²²¹ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 123.

kişinin kendisine iki oy vererek patrik seçildiği görülmemiştir. Eğer patrik olarak kalmaya devam ederse kendisi hakkındaki güvensizlik ve nefret artacaktır diyeceklerdi¹²²². Buna karşılık Yerli Rumlar Damianos'un patrikliğini destekliyorlardı¹²²³. Sinod meclisinin şikâyetlerine ilişkin Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından yapılan araştırmada; Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi'nin patrik seçimlerini hükme bağlayan dokuzuncu maddesinde iddialara ilişkin bir hüküm bulunmadığına, muhalefetin resmi ve gerçek bir gerekçeye dayanmadığına, muhaliflerin Meclis-i Vükela tarafından ismi aday listesinden çıkarılan Patrikides Efendi tarafından kışkırtıldığına kanaat getirildi (21 Haziran 1897)¹²²⁴. Damianos Efendi, aleyhinde oluşan propagandalara rağmen 1897 yılından 1931 yılına kadar patriklik makamında kaldı. Ancak tahmin edileceği üzere patriklik devri güllük gülistanlık geçmedi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaaya daha fazla haklar tanıdığı ve eşitlik vaat eden Kanun-ı Esasi'nin 1908 yılında yeniden ilanı, Yerli Rumlar nezdinde Patrikhane'nin idaresine daha fazla katılım talep etmeleri için bir vesile olarak görüldü¹²²⁵. 24 Temmuz 1908 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 111. maddesi; *vakıf gelirleri ve mülklerin idaresine nezaret etmek üzere her kazada her milletin "bir cemaat meclisine" sahip olacağını, bu meclislerin düzenlenecek özel nizamnameler ile milletin tüm fertlerine açık olacağını*¹²²⁶ öngörmekteydi. Bu madde, Yerli Rumların bir meclis teşkil ederek Patrikhane idaresine daha fazla katılım talep etmeleri için dayanak oluşturdu. Buna karşılık kanunun 11. maddesi, *cemaatlere verilmiş imtiyazların devletin himayesi altında olduğunu*¹²²⁷; 118. maddesi ise *mevcut kanunların ileride konulacak yeni kanunlarla değiştirilmedikleri sürece geçerli olduğunu*¹²²⁸ söylüyordu. Yunan ruhbanı,

¹²²² C.O.A., BEO. 965/72349, 15 Muharrem 1315 / M. 16 Haziran 1897.

¹²²³ C.O.A., DH. MKT. 2694/92, M. 28 Aralık 1908.

¹²²⁴ C.O.A., BEO. 968/72547, H. 22 Muharrem 1315 / M. 23 Haziran 1897.

¹²²⁵ D. Hopwood, agm., s. 30.

¹²²⁶ Kânûn-ı Esâsî 111. Madde: "*Musakkafât ve müstagillât ve nukûd-ı mevkûfe hâsılâtının şurût-ı vakfiyesi ve te'âmül-i kadîmi vechile meşrût lehine ve hayrât ve müberrâta sarf olunmak üzere vasiyet edilen emvâlin vasiyetnâmelerde muharrer olduğu üzere müsî lehine sarfına ve emvâl-i eytâmın nizamnâme-i mahsûsî vechile sûret-i idâresine nezâret etmek üzere her kazâda her milletin bir cemâ'at meclisi bulunacak ve bu meclisler tanzîm edilecek nizâmât-ı mahsûsası vechile her milletin muntehab efrâdından mürekkeb olacaktır. Ve mecâlis-i mezkûre mahalleri hükûmetlerini ve Vilâyet Mecâlis-i 'Umûmiyesini kendülerine merci bilecektir.*" Bkz. TBMM Kütüphanesi, "Kânûn-ı Esâsî", H. 7 Zi'l-hicce 1293 / M. 24 Aralık 1876, *Düstur*, C. 4, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1299, s. 18.

¹²²⁷ Kânûn-ı Esâsî 11. Madde: "*Devlet-i Osmâniye'nin dîni din-i İslâm'dır bu esâsî ile berâber âsâyiş-i halkı ve âdâb-ı 'umûmiyeyi ihlâl etmemek şartıyla memâlik-i Osmâniye'de ma'rûf olan bi'l-cümle edyânın serbesti-i icrâsı ve cemâ'at-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyâzât-i mezhebiyenin kemâkân cereyanı devletin taht-ı himâyetindedir.*" Bkz. TBMM Kütüphanesi, "Kânûn-ı Esâsî", H. 7 Zi'l-hicce 1293 / M. 24 Aralık 1876, *Düstur*, C. 4, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1299, s. 5.

¹²²⁸ Kânûn-ı Esâsî 118. Madde: "*El-yevm düstürü'l-'amel bulunan nizâmât ve te'âmül ve âdât ilerüde vaz' olunacak kavânîn ve nizâmât ile ta'dîl veyâ ilgâ olunmadıkca mer'iyü'l-icrâ olacaktır.*" Bkz.

anayasanın 11. ve 118. maddelerinin 111. maddeyi –dolayısıyla Yerli Rumların hak taleplerini- hükümsüz kıldığını iddia ettiler. Bu tarihten sonraki süreçte Yerli Rumlar ile Yunan ruhbanın “din” algısı, sosyal bir nüfuz aracı ve siyasi bir propaganda malzemesi haline gelmeye; Yerli Rumların Patrikhane’ye duydukları mezhepsel bağlılıkları yerini ulusal bilince bırakmaya başladı¹²²⁹. Dahası II. Meşrutiyet dönemi, kamusal gündemin yanı sıra dilekçelerdeki söylemleri de yeniden şekillendirdi. Gerek Yunan ruhbanı gerekse Yerli Rumlar dilekçelerinde haklarını ararlarken Kanun-ı Esasi’nin kendilerine tanıdığı haklara sıklıkla vurgu yapacak, aleyhinde propaganda yapılan kişiler “istibdadcı” ya da “eski devrin hafiyesi” olmakla suçlanacaktı.

Yerli Rumlar Kanun-ı Esasi’nin 111. maddesine istinaden bir meclis teşkil ederek, “milli” ve “vatani” meclislerinin Osmanlı hükümeti tarafından tanındığına ilişkin Sadaret, Dâhiliye ve Adliye nezaretlerinden Kudüs Mutasarrıflığı’na emir gönderilmesini talep ettiler¹²³⁰. Mektep ve müesseselerin meclis tarafından idaresi ve tüm işlerde Yunan ruhban ile eşit olmak için Patrikhane’ye şifahen müracaatta bulundular. Buna karşılık Rum Patriği Damianos, Patrikhane’nin bir “nizamname-i mahsusa”ya (Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi’ne) tabi olduğunu, Yerli Rumların idareye müdahale etme hakkına sahip olmadıklarını ifade etti. Bununla birlikte Patrikhane memurları ile mevcut mekteplerin ıslahı ve fukaraya para yardımı gibi hususlarda içlerinden dört kişinin aza sıfatıyla Patrikhane’ye gelmelerine yardımcı olunacağı; başka türlü muamelenin Patrikhane’nin “teamül-i kadimi”ne aykırı olduğu ifade edildi. Keza Sadaret tarafından 24 Ekim 1908 tarihinde Kudüs Mutasarrıflığı’na gönderilen telgrafta ise Yerli Rumların Kudüs Rum Patrikhanesi’nin hukukuna aykırı iddialarda buldukları ifade edilerek *teamüle aykırı dilekçeler ile müşkilat çıkarmaktan vazgeçmeleri* emredildi. Buna rağmen sükunetin sağlanması mümkün olamayınca Kudüs Rum Patriği Damianos, birtakım tavizler vermek zorunda kalarak Ekim 1908 tarihinde Patrikhane’nin gelirlerini ve mülklerini idare etmek için bir karma konsey (meclis-i muhtelit) kurulması önerisinde bulundu. Kurulacak meclisin, yarısı Yunan rahiplerden ve yarısı Yerli Rumlardan olmak üzere toplamda 12 kişiden meydana gelmesi öngörülüyordu. Damianos’un önerisi Kutsal Kabir Kardeşliği hiyerarşisi tarafından şiddetle reddedildi. 13 Aralık 1908 tarihinde Sinod meclisi patrik olmadan toplandı ve patrik Damianos’u istifaya davet etti. Patriğin kabul etmemesi üzerine Sinod

TBMM Kütüphanesi, “Kânûn-ı Esâsî”, H. 7 Zi’l-hicce 1293 / M. 24 Aralık 1876, *Düstur*, C. 4, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1299, s. 20.

¹²²⁹ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 119, 120, 121.

¹²³⁰ C.O.A., *DH. MKT.* 2686/91, H. 25 Zi’l-ka’de 1326 / M. 19 Aralık 1908.

meclisinin 18 azasından 15'inin imzasıyla bir mazbata hazırlanarak patrikin iktidardan düşürülmesine karar verildi. Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey, 29 Aralık 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında Sinod meclisinin patriki istifaya çağırmasına gerekçe olarak patrikin “dirayetsiz, iktidarsız, emniyet ve itibar yoksunu” olduğunu öne sürdüklerini söylüyordu¹²³¹. Hemen ertesi gün Taberiye Başpiskoposu Melatius'u patrik kaymakamı olarak seçtiler¹²³².

Gelecekte İstanbul ve İskenderiye patrikliklerine de gelecek olan Arşimendirit Melatius hiyerarşik krizin perde arkasında bulunmaktaydı. Kilisenin Başkâtibi olan Melatius, esasında Damianos'un güvenini sağlamış bir memurdu. Ancak 1907'de Damianos'un eski rakibi İskenderiye Patriği Photios ile Kıbrıs'ta tanışan Melatius daha sonra kardeşliğin üst kademelerine terfi ettirilmediği için Damianos'a nefret beslemeye başlamıştı. İktidarını sürdürmenin yegâne yolunun Yerli Rumların ayaklanmasını bahane ederek Damianos'u görevden almaktan geçtiğine inanıyordu. Melatius, 1908 yılının Kasım ayında gizlice İskenderiye'ye gitti ve burada hala Kardeşlik üzerinde etkisi olan Photios'un güvenini kazandı. Photios grubu, dini darbeyi gerçekleştirmek için Melatius idaresindeki din adamlarıyla ittifak kurdu. Öte yandan İstanbul Rum Patriği'nin desteği başarıya ulaşmaları için büyük önem taşıyordu. Çünkü İstanbul Rum Patriği Babıali'nin birincil dini temsilcisi olarak hükümet nezdinde gereken siyasi onayı elde etmek için önemliydi. İstanbul patriği III. Joachim, Damianos'u papazlıktan men etmekle tehdit etti. Böylelikle Damianos'un iktidarını sarsmak için yerel ve merkezi tüm koşullar sağlanmış durumdaydı¹²³³.

Damianos'un darbeyle iktidardan düşürülmesi Yerli Rumların şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. 1908 yılının Aralık ayında ardarda Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri dilekçelerinde Kudüs Rum Patriki Damianos'un iktidardan düşürülmesine itirazda bulundular ve *istibdad taraftarı olub devr-i sabıkın en meş'um (uğursuz) hafiyelerinden olduğunu* söyledikleri Manastır Başkâtibi Melatius'un Patrikhane'den uzaklaştırılması talebinde bulundular¹²³⁴. 28 Aralık 1908 tarihli dilekçelerinde; *Kanun-ı Esasi'nin manastıra uygulanması mümkün görünmemektedir. Milletimizin gölge altında hayatsız kaldığını ilan etmişlerdir. Damianos Efendi'yi hükümsüz kıldılar. Bu baskılar kabul edilemez ve Kanun-ı Esasi'ye muhaliftir. Patrike karşı yapılan harekete şiddetle*

¹²³¹ C.O.A., *DH. MKT.* 2697/4, H. 6 Zi'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908.

¹²³² C.O.A., *DH. MKT.* 2700/77, H. 13 Zi'l-hicce 1326 / M. 6 Ocak 1909.

¹²³³ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 126, 127.

¹²³⁴ C.O.A., *DH. MKT.* 2694/92, M. 28 Aralık 1908.

karşı çıkar ve bu müstebid hareketin geçersiz kılınmasını istirham ederiz¹²³⁵ diyeceklerdi. 30 Aralık 1908 tarihli dilekçelerinde; *Kanun-ı Esasi hükümlerini uygulamaya hazır olan Kudüs Rum Patriki'nin yüz on birinci maddeye dair millet meclisimizi onaylamasına bağlı olarak kanun hükümlerine muhalefet eden rahipler toplanarak kanuna ve dine uygun olmaksızın patriki iktidardan düşürmüşlerdir.*¹²³⁶ 29 Ocak 1909 tarihli dilekçelerinde ise; *Kanun-ı Esasi'nin tekrar ilan edildiğine mutlu olmamıza rağmen rahiplerimizin birtakım istibdadkarane (kendi kendine ve kimseyi tanımaz surette) uygulamaları bizi istibdad devrine selam okuttu*¹²³⁷ yazacaklardı.

Hükümet merkezinden 28 Aralık 1908 tarihinde Kudüs Mutasarrıflığı'na gönderilen tahrirde; *Sinod meclisi patrik intihabını haiz ise de patrikin azline salahiyetdar olmadığı* ifade edildi. Zira Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi gereğince Sinod meclisinin Rum patriğini görevden alma hakkı bulunmuyordu. Keza Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey, patrike destek vererek Damianos'un "hükümete sadık" ve "yerli ahaliye karşı şefkatli" olduğunu vurguluyor, Patrikhane'deki bazı kişilerin Sinod azasını kışkırtarak muhalefete sebebiyet verdiklerini ifade ediyordu¹²³⁸. Öte yandan Kudüs'te krizlerin kentte hacıların yoğun olduğu zamanlara tesadüf etmesi kaderin bir cilvesi olsa gerektir. Daha önce de görüldüğü üzere pek çok mesele Nebi Musa ziyaretleri ve Paskalya merasimleri esnasına denk geldiği gibi bu defa Patrikhane'de yaşanan olaylar Noel arifesine (25 Aralık) tesadüf ediyordu. Hz. İsa'nın doğumunun kutlandığı Noel'de Kudüs Rum Patriki'nin büyük bir görkemle Beytüllahim'deki Doğu Kilisesi'ne giderek ayinlere katılması adettendi. Ancak patrikin iktidardan düşürülmesi ve yerine geçici olarak bir patrik kaymakamının atanması suretiyle doğan otorite boşluğunda kiliselerdeki ayinleri kimin yöneteceği de belirsizliğe neden olmuştu¹²³⁹.

28 Aralık 1908 tarihinde Osmanlı hükümeti Damianos'un patriklik makamında kalmasının sakıncalı olacağı ve Sinod meclisindeki ihtilafı körükleyeceği gerekçesiyle

¹²³⁵ "Kânûn-ı Esâsî'nin manastıra duhûlü gayr-i mümkün ve milletimizin bir zill tahtında kaldığı bilâ-hayât i'lân etmişlerdir"; "Damianos Efendi'yi iskât etdiler işbu ta'addiyâtı gayr-i kâbil ve Kânûn-ı Esâsî'ye muhâlîf"; "patrike karşı yapılan şu harekete şiddetle ihticâc eder ve mahalline ta'yîn edildiği anlaşılın ve öyle de ayrıca i'tirâzla vukû'a getirülen hareket-i müstebidânenin 'adem-i tervîcini istirhâm eyleriz" Bkz. C.O.A., DH. MKT. 2694/92, M. 28 Aralık 1908.

¹²³⁶ "Kânûn-ı Esâsî ahkâmına hâzır olan Retbetlü Kudüs Rum Patriki Efendi'nin yüz on birinci mâddeye mantûk milletimiz meclisine tasdîk etmesine mebnî kânûn-ı müşârû'n-ileyh ahkâmına muhâlefet etmekde bulunan râhibler bu güne bi'l-ictimâ' bir güne mesâğ-ı kânûnu ve dîni olmaksızın patrik efendiyi iskât etmişlerdir." Bkz. C.O.A., DH. MKT. 2697/4, H. 6 Zî'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908.

¹²³⁷ C.O.A., BEO. 3481/261038, H. 7 Muharrem 1327 / M. 29 Ocak 1909.

¹²³⁸ C.O.A., DH. MKT. 2697/4, H. 6 Zî'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908.

¹²³⁹ B.N.A., F.O. 195/2321, No. 1, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 1 Ocak 1909, s. 1-10.

patrikin usule göre istifa etmesine karar vererek Melatius'un patrik vekilliğini tanıdı.¹²⁴⁰ Osmanlı hükümetinin kararı Yerli Rumların tepkisiyle karşılaştı. Yerli Rumlardan yaklaşık 150 kişi Patrikhane'ye giderek nümayiş düzenlediler. Patrikhane'nin kapısını tuttular ve 200 kişiyi muhasara altına alarak kan dökmeye başladılar¹²⁴¹. *Patrikin iadesi için gerekirse canlarını feda edeceklerini, eğer Patrikhane'de alıkonulan kişilerin kanlarının akması istenmiyorsa isteklerinin hemen yerine getirilmesini* ifade ederek hükümete meydan okudular. Dâhiliye Nezareti 16 Ocak 1909 tarihinde Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey'e "fevkelade acil" bir telgraf göndererek mevzi kumandanı ile Yafa'dan askeri desteğin geciktirilmeden alınmasını emretti¹²⁴².

Kentte güvenliğin son derece hassas bir hale gelmesiyle birlikte hükümet merkezi tarafından Suriye Valisi Hüseyin Nazım Paşa başkanlığında bir tahkikat heyeti meydana getirilerek meseleyi incelemek üzere Kudüs'e gönderildi.¹²⁴³ Heyet ulaşana kadar krizin katliama dönüşmesine engel olmak için Şam'da bir tabur asker hazır edildi¹²⁴⁴. 13 Şubat 1909 tarihinde tahkikat heyeti tarafından ortalığın sakinleşmesinin ancak Damianos'un patriklik makamında kalmasıyla mümkün olabileceğine kanaat getirildi¹²⁴⁵. Karışıklıkta parmağı olduğu düşünülen Patrikhane Başkâtibi Melatius Kudüs'ten sürüldü¹²⁴⁶. 5 Temmuz 1909 tarihinde Babıali tarafından Damianos'un - memur tayinlerinde sıklıkla görülen- "liyakat erbabından" olduğu ifadesiyle patriklik makamına getirilmesine karar verildi¹²⁴⁷. Bununla birlikte Yerli Rumların temel hoşnutsuzlukları hala giderilmemişti.

18 Temmuz 1909 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından ihtilafın çözümüne yönelik birtakım kararların alınması gecikmedi. Buna göre, Kanun-ı Esasi'nin 111. maddesi gereğince Yerli Rumların meclis kurmaları (Meclis-i Muhtelit) uygun bulundu. Ancak Patrikhane'ye ait mülklerin ve vakıfların idaresi bir meclise devredilemeyeceğinden Meclis-i Muhtelit'in yalnızca okul ve hastahanelerin idaresi ile fukaraya dağıtılacak yardımlara nezaret edebileceğine karar verildi. Altısı Yunan ruhban ve altısı Yerli Rum rahiplerden olmak üzere 12 kişiden oluşan bir meclis teşkil

¹²⁴⁰ C.O.A., *DH. MKT.* 2694/92, M. 28 Aralık 1908; *DH. MKT.* 2697/4, H. 6 Zi'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908.

¹²⁴¹ C.O.A., *BEO.* 3491/261792, H. 24 Muharrem 1327 / M. 15 Şubat 1909.

¹²⁴² C.O.A., *DH.MKT.* 2708/11, H. 23 Zi'l-hicce 1326 / M. 16 Ocak 1909.

¹²⁴³ C.O.A., *DH.MUİ.* 49/14, H. 11 Safer 1328 / M. 22 Şubat 1910.

¹²⁴⁴ C.O.A., *BEO.* 3482/261126, H. 9 Muharrem 1327 / M. 31 Ocak 1909.

¹²⁴⁵ C.O.A., *BEO.* 3526/264410, H. 9 Rebü'l-evvel 1327 / M. 31 Mart 1909.

¹²⁴⁶ C.O.A., *BEO.* 3523/264154, H. 3 Rebü'l-evvel 1327 / M. 25 Mart 1909; *BEO.* 3526/264410, H. 9 Rebü'l-evvel 1327 / M. 31 Mart 1909.

¹²⁴⁷ C.O.A., *BEO.* 3628/272056, H. 16 Şa'bân 1327 / M. 2 Eylül 1909.

edilmesine, patrik seçimlerinde her grup tarafından üçer aday gösterilmesine karar verildi. Patriğin tayinine ve azline ise ne meclis ne de cemaat karar verebilirdi. Zira yalnızca Rum patrikinin değil tüm milletlerin patrik seçimlerinde bu karar yalnız ve yalnızca Osmanlı hükümetine aitti. Köy ve kasabalarda bulunan kilise ve okulların idaresinin Yerli Rumların mütevellileri tarafından yürütülmesine, Patrikhane'nin gelirlerinin üçte birinin Meclis-i Muhtelit'e devredilmesine karar verildi. Yerli Rumların ruhbanlığa kabul edilmelerinde herhangi bir engelin bulunmadığına kanaat getirildi. Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi'nin değiştirilmesi uygun görülmedi. Keza Nizamname gereğince Sinod meclisi piskopos ve başrahiplerden meydana geldiği için Yerli Rum papazların Sinod meclisine dâhil edilmeleri kabul edilmedi. Kaza ve köylerdeki ruhani liderlerin Yerli Rumların ileri gelenleri arasından seçilemeyeceğine, zira ruhani memurları seçme yetkisinin ancak patriğe ve Sinod meclisine ait olduğuna karar verildi. Bununla birlikte piskoposların memuriyet mahallerinde ikamet etmeleri gerektiği ifade edildi. Yerli Rumların Kutsal Kabir Kardeşliği'ne Osmanlı tebaası olmayan kişilerin kabul edilmemesine dair talepleri, Hz. Ömer zamanında verilen ahidnameler ile Rumlara tanınan ve Kanun-ı Esasi ile muhafaza edilen hakların kaldırılması –bir diğer deyişle kadimden olagelene aykırı hareket edilmesi- anlamına geldiğinden uygun görülmedi¹²⁴⁸. Meclis-i Vükela tarafından alınan kararlardan sonra 26 Eylül 1910 tarihinde Patrik Damianos idaresinde “Heyet-i Muhtelite Azalarının İntihâbı Nizâmnamesi” kabul edilerek, Meclis-i Muhtelit'in 30 yaşından büyük ve Osmanlı tebaası olan Yerli Rumlar arasından seçilecek 6 kişiden meydana getirilmesine karar verildi¹²⁴⁹.

Uzun yıllar süren mücadeleler sonunda Yerli Rumlar “dolaylı” da olsa birtakım tavizler elde etmeyi başarmışlardı. Kanun-ı Esasi'nin kendilerine bir hak olarak tanıdığı karma meclislerinin kurulması, Patrikhane'nin gelirlerinin üçte biri (30 bin liralık meblağ), kaza ve köylerde bulunan Rum müesseselerinin idaresi, merkezde ise okul ve hastahanelerin idaresine ve fukaraya dağıtılacak yardımlara nezaret etmek gibi hususlarda lehlerine karar verilmişti. Böylelikle Yunan ruhbanı tarafından Yerli Rumlara yönelik meydana gelebilecek zulümlerin önüne geçilmiş oluyordu. Öte yandan Yerli Rumlar Kutsal Kabir Kardeşliği'ne dâhil edilmeyerek “mevcut statüko” muhafaza ediliyordu.

¹²⁴⁸ C.O.A., *MV*. 137/70, H. 16 Safer 1328 / M. 27 Şubat 1910; *BEO*. 3749/281122, H. 5 Cemâziye'l-evvel 1328 / M. 15 Mayıs 1910.

¹²⁴⁹ C.O.A., *DH.İD*. 118/12, H. 8 Rebîü'l-evvel 1332 / M. 4 Şubat 1914.

Bu tarihten sonra Yerli Rumlar tarafından gönderilen dilekçelerin genellikle cemaati temsilen Halil Sakakini, İlyas Halebi, Antuvan İsa el-Guri, Christian, Nahla Katan, Yusuf Bereket isimli altı kişi tarafından imzalanması sebebiyle, söz konusu kişilerin Meclis-i Muhtelit üyelerini meydana getirdiği düşünülmektedir. Bilhassa Yerli Rum Ortodoks milleti namına İlyas Halebi'nin dilekçelerde cemaatin sözcülüğünü yaptığı; zaman zaman da dilekçelerin isim belirtilmeksizin *Kudüs-i Şerif Rûm Milleti Meclisi (Umum Milli el-Avram el-Ortodoks el-Vataniye bi'l-Kuds)* veya *Yerli Rum Ortodoks Milleti Vatani Meclisi* olarak gönderildiği göze çarpar¹²⁵⁰.

Meclis-i Vükela'nın aldığı kararlar ve Meclis-i Muhtelit'in kurulması akabinde ne yazık ki ihtilafın tamamen halledilmesi yine mümkün olmadı. Bu tarihten sonra Meclis-i Muhtelit üyeleri yeni hak talepleriyle hükümet merkezine müracaat etmeye devam ettiler. Okul ve hastahanelerin idaresi ile fukaraya yapılacak yardımların kendilerine tahsis edilen üçte birlik meblağdan değil Patrikhane'nin varidatından karşılanması; Meclis-i Muhtelit üyelerinin üyelik sürelerinin uzatılması için her yıl Ağustos ayında Patrikhane nezdinde yapılacak seçimlerin ertelendiği; köy ve kasabalarda taahhüt edilen mütevellî heyetlerinin teşkil edilmediği; Patrikhane'ye ait vakıfların mülke çevirileceği ve yabancılara satılacağı iddialarıyla Osmanlı hükümetini meşgul etmeye devam ettiler¹²⁵¹. Dahası Yerli Rumlar kurdukları muhtelit meclisin mektep ve müesseselerinin idaresinde ve Ortodoks cemaatinin her türlü iş ve hukukunda Sinod meclisi ile eşit olmasını istiyorlardı. Oysa ki hala yürürlükte olan Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi gereğince Yerli Rumlar Patrikhane idaresine müdahale edemezler, yalnızca Patrikhane tarafından "idare edilebilirlerdi"¹²⁵². Dahası, Meclis-i Vükela kararıyla Meclis-i Muhtelit'in kapatılacağına dair duyurular aldıklarını iddia ediyor, buna şiddetle muhalefet ediyorlardı. 1909 yılının Haziran ayında Sadaret'e gönderdikleri dilekçelerinde *yetmiş bin nüfus Ortodoks Osmanlılar olarak hiçbir kimse bunu lekeleyemeyecek surette hükümet-i seniyyeye sadakatimizin her gün arttığına tarih en büyük şahittir*¹²⁵³. 1 Temmuz 1910 tarihli dilekçelerinde; *Seslerimiz ne kadar zayıf ve milletimizin efradı ne kadar az olursa olsun bu kıta-i mübarekede dava-yı muhakkakamızı nazar-ı itibara alacak feryadımızı istima edecek efkâr-ı umumiye-i*

¹²⁵⁰ C.O.A., *DH.MKT.* 2686/91, H. 25 Zi'l-ka'de 1326 / M. 19 Aralık 1908.

¹²⁵¹ C.O.A., *BEO.* 3916/293665, H. 20 Receb 1329 / M. 17 Temmuz 1911; *BEO.* 3939/295410, H. 28 Ramazân 1329 / M. 22 Eylül 1911; *BEO.* 3916/293665, H. 20 Receb 1329 / M. 17 Temmuz 1911; *DH.İD.* 116/31, H. 20 Zi'l-ka'de 1329 / M. 12 Kasım 1911; *DH.İD.* 118/12, H. 8 Rebîü'l-evvel 1332 / M. 4 Şubat 1914.

¹²⁵² C.O.A., *DH. MKT.* 2697/4, H. 6 Zi'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908.

¹²⁵³ C.O.A., *BEO.* 3585/268871, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 28 Haziran 1909.

*Osmaniye vardır*¹²⁵⁴ diyeceklerdi. Yine 1 Temmuz 1910 tarihinde Kudüs Rum Patrikhanesi'ne bağlı Yerli Rumların Kudüs, Yafa, Nablus, Remle ve Akka murahhaslarından sekiz kişinin biraraya gelerek Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderdikleri Arapça dilekçedeki ifadeleri doğrudan aktarılmaya değerdir:

*Bizler Kudüs-i Şerif Rum Patrikliği'ne tâbi Rumların murahhasları olarak Kudüs'te toplandık. Kudüs Mutasarrıfı vasıtasıyla bize tebliğ edilen kararı protesto etmeye ve kararın yaratacağı üzücü sonuçları Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne ısrarla arz etmeye karar verdik. Bizi hakir gören tahkikat heyetinin zayıflığımızdan istifade ederek güçlü düşmanlarımızı bize tercih etmesi, din ve mezhebimizin hukukunu onlara bahş etmeye kalkması bizi üzmüştür. Hukukumuzun muhafazasını gerek adalet gerekse milletimizin her ferdi adına talep ederiz. Çünkü tahkikat heyetinin mazbatasını üzerine hükümet tarafından mezhebimizin aleyhinde verilecek karar dinimizin menfaatlerine aykırı olduğu gibi, Mesih kanunlarına da külliye muhaliftir. Ruhani reislerimizin bu hüküm ve kararı kabul etmeyecekleri de şüphesizdir. Mezhebdaşlarımız durumu binlerce telgrafla arz etmelerine rağmen dilekçelerimize itibar edilmemiştir. Devlet gemisini güvenli sahile sevk etmek vazifelerimizdendir. Kilisemizin haysiyetine ve milletimizin geleceğine bir darbe demek olan hükmü kabule rıza gösterecek olursak evlatlarımız ve torunlarımız bizi lanetle yad edeceklerdir. Yirminci asırda maruz kaldığımız zulüm ve hakarete nihayet verilmesini talep ederiz. Şayet bu niyazımıza da öncekiler gibi kulak verilmezse hakkımızı Allah'a havale ederek adalet vaktinin gelip çattığı zamana erteleyeceğiz.*¹²⁵⁵

1912 yılının Temmuz ayında Kudüs-i Şerif Rum Ortodoks Milleti namına a'zâ-yı Meclis-i Muhtelit İlyas Halebi tarafından Sadaret'e ve Adliye Nezareti'ne gönderilen dilekçelerde *istibdad zamanında bile tanınmış olan hukukun şimdi tanınmamakta olduğunu, "Osmanlı milletini" Yunan milletine değiştiklerini*¹²⁵⁶ ifade ediyorlardı.

Bitmek tükenmek bilmeyen ihtilafın çözüme kavuşturulması için Osmanlı merkezi hükümeti meseleye "son olarak" el attı. İlginçtir ki 1911 Harem-i Şerif Kazısı hadisesi sonucunda Kudüs Mutasarrıflığı'ndan azledilen Azmi Bey, Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki meseleyi incelemek üzere Kudüs'e gönderildi. Bu esnada Adliye ve Mezahib Nezareti Müsteşarı olan Azmi Bey, Kudüs Mutasarrıfı Ahmed Macid Bey (1913-1915) ve bölge kumandanı Abdülhamid Paşa'dan meydana getireceği komisyon ile Yunan ruhban ile Yerli Rumlar arasındaki anlaşmazlıkları ve tarafların iddialarının gerçekliğini soruşturdu¹²⁵⁷. 1 Kasım 1913 yılında Kudüs'e gönderilen Azmi Bey'in kurduğu komisyon esas sorunun Meclis-i Vükela'nın meselenin halledilmesi yönelik

¹²⁵⁴ C.O.A., *HR.TO.* 403/21, 1 Temmuz 1910.

¹²⁵⁵ C.O.A., *HR.TO.* 403/57, M. 29 Ağustos 1910.

¹²⁵⁶ C.O.A., *ŞD.* 2314/38, H. 23 Receb 1330 / M. 8 Temmuz 1912.

¹²⁵⁷ C.O.A., *BEO.* 4228/317037, H. 2 Zi'l-hicce 1331 / M. 2 Kasım 1913.

aldığı kararlardan değil, kararların uygulanması esnasında yaşanan gecikmelerden ve gecikmelerden ötürü oluşan şikâyetlerden dolayı olduğuna kanaat getirdi¹²⁵⁸.

Bu tarihten sonra meseleye dair gündemi meşgul edecek bir evraka tesadüf edilmez. Meclis-i Muhtelit, 1913 yılında -muhtemelen Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte- işlevini kaybetti. 1914 yılında Filistin topraklarındaki Rus okulları Osmanlı hükümetinin isteğiyle kapatıldı. Tıpkı günümüzde Kamame Kilisesi'nde 1852 tarihli Osmanlı statükosu geçerli olduğu gibi, 1875 tarihli Rum Ortodoks Patrikhanesi Nizamnamesi, ne İngiltere ne Ürdün ve ne de İsrail hükümetleri tarafından değiştirildi¹²⁵⁹. Patrikhane, Nizamname'nin Patrikhane mülklerinin idaresini ve gelirlerini Yunan ruhbana (Kutsal Kabir Kardeşliği'ne) bıraktığı şekliyle günümüzde dahi Helenci yapısını korumaktadır. Keza Meclis-i Vükela tarafından 18 Temmuz 1909 tarihinde alınan kararlar işlevini devam ettirmekte; Kudüs'ün dışındaki Ortodoks kiliselerinin ve arazilerinin çoğunluğu, Yerli Rumlar arasından seçilmiş mütevelliler tarafından idare edilmektedir. Benzer şekilde Akka, Hayfa ve Nasıra'da da Arap asıllı Yerli Rumlar fiili idareyi ele almış durumdadır. Bu mülklerin daha sonra Yerli Rumlara mı kaldığı yoksa Kutsal Kabir Kardeşliği'ne mi bağışlandığı ise bilinmemektedir¹²⁶⁰.

Osmanlı hükümetinin Kudüs Rum Patrikhanesi'ndeki Arabizm-Helenizm mücadelesinde, Arap asıllı Yerli Rumları desteklemekte gönülsüz davranmasının ve Patrikhane'deki dini hiyerarşiye destek vermesinin tarihsel sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle Arap Ortodoks taleplerinin Osmanlı hükümeti tarafından "büyük ölçüde" reddedilmesinde kanun ve nizamnamelere uyulmasının etkisi bulunmaktaydı. Konstantinos Papashatsis ve Ruth Kark, buna ilave olarak Patrikhane vakıflarının yönetimine olası bir sıradan katılımın, tüm yasal paradigmayı tehlikeye atacağını ve vakıf mülkleri olan dini kuruluşlar için çok sayıda soruna neden olacağını ileri sürmüştür¹²⁶¹. Osmanlı hükümetinin, İmparatorluğun uzak bir yerindeki küçük bir etnik grubun iddialarını tatmin etmek için bu kurumları ve güç ağlarını bozmak gibi bir çıkarı yoktu. Zira Yerli Rumların taleplerinin karşılanması, kutsal yerler üzerindeki statükonun ihlal edilmesine neden olabilir, mezhepler arasında sonu gelmeyen tartışmaları yeniden gündeme getirebilir ve böylece yabancı güçlere kapitülasyon

¹²⁵⁸ C.O.A., *DH.İD.* 118/12, H. 8 Rebîü'l-evvel 1332 / M. 4 Şubat 1914.

¹²⁵⁹ P. J. Vatikiotis, agm., s. 919; K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 270, 271), D. Hopwood, agm., s. 30.

¹²⁶⁰ I. Katz - R. Kark, agm, s. 518.

¹²⁶¹ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 133.

haklarını devam ettirmek için fırsat yaratabilirdi. Dahası, tıpkı Kırım Harbi gibi yeni bir savaşın çıkmasına dahi neden olabilirdi.

Yerli Rumların Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Araplaştırılmasına yönelik beklentilerini, Rusya'nın yerel Hıristiyan nüfusa etkisinden ayrı değerlendirmek de mümkün değildir. Kudüs'teki yabancı devlet konsoloslarının Yerli Rumların Rusya ile olan yakın bağlarına karşı koymak için Yunan ruhbanını desteklemiş olması da muhtemeldir. Çünkü Rusya'nın bölgede nüfuzunun artması diğer emperyal güçlerin bölgesel çıkarlarının sarsılması anlamına gelmekteydi¹²⁶². Benzer bir endişenin Osmanlı hükümeti nazarında da geçerli olduğu aşıkardır. Yerli Rumlar Rusya tarafından himaye edildiği için onların taleplerini kabul etmek bölgede Rusya'nın nüfuzunun artması ve Patrikhane'nin Rus tehdidine açık hale getirilmesi anlamına gelmekteydi. Her ne kadar Kudüs Rum Patrikhanesi'nde Rusya'nın yanı sıra Yunanistan'ın nüfuzu da bulunsa, Rusya'nın Yunanistan'a nazaran daha çetin bir tehdit olduğunu kabul etmek gerekir. Öyle ki İngiltere Konsolosu Edward C. Blech 1 Ocak 1909 tarihli raporunda, Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey'in Rusya'nın Yerli Rumları kışkırttığına dair inancını kendisine gizlice dile getirdiğini; *Bunu size söyleyebilirim ama başka kimseye söyleyemem dediğini ifade etmişti*. Konsolos Blech, Subhi Bey'in düşüncelerine ilişkin olarak raporuna; *Bana öyle geliyor ki, bu Ruslara yönelik geleneksel kuşkudan ötürüdür. Kesinlikle herhangi bir soruşturma belirtisi ve gereği değildir yazacaktı*¹²⁶³. Keza Subhi Bey'in halefi olan Azmi Bey Sadaret'e sunduğu 1911 tarihli raporunda; *Arap asıllı Ortodoksların şikâyetlerinde haklı olduklarını, bununla birlikte Rusya'nın emellerine hizmet ettikleri için patriklik makamının ve Patrikhane'nin ruhani heyetinin Arap Ortodoksların eline geçmesine meydan verilmemesi gerektiğini ifade ediyordu*¹²⁶⁴. Söz konusu endişelere rağmen Kudüs Rum Patrikliği'ne Rusya'nın desteklediği ve keza Yerli Rumlara yönelik ılımlı politikalar takip eden bir patriğin tayin edilmesi suretiyle Yerli Rumlar ile Yunan ruhban arasında denge gözetilmek zorunda kalınmıştı. Osmanlı hükümeti Yerli Rumların taleplerini tamamen göz ardı etmeyerek sorunun daha ileri boyutlara ulaşmasına engel olmaya çalışmıştır. Zira Yerli Rumların dilekçeleri ve nümayişleri Osmanlı hükümetinin aldığı kararlarda etkili olmuş, kentteki asayişin tümünden bozulmasını önlemek için Yerli Rumlara taviz verilmek zorunda kalınmıştır.

¹²⁶² K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 276.

¹²⁶³ B.N.A., *F.O.* 195/2321, No. 1, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 1 Ocak 1909, s. 1-10.

¹²⁶⁴ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

Diğer yandan Arap ulusal hareketinin önde gelecek isimlerinin Rus ilahiyat okulları ve öğretmen yetiştirme kolejlerinde eğitim görmüş kişiler arasından çıktıkları ve bu kişilerin Arap “rönesansına” önemli katkı sağladıkları yadsınamaz. Filistin’de önemli bir eğitimci olan Halil Sakakini başta olmak üzere cemaatin eğitilmiş gençleri Arap ulusal hareketinin gelişiminde etkin bir rol oynadı¹²⁶⁵. Halil Sakakini’nin yanı sıra -yukarıda adı geçmeyen- Mikail Naimi ve Halil Beydas gibi pek çok entelektüel şahsiyet Rus okullarında yetiştiler; genel olarak Arap milliyetçiliğinin, özel olarak ise Filistin milliyetçiliğinin yükselişinde önemli bir rol oynadılar¹²⁶⁶. Yerli Rumların mücadeleleri iki mecrada kendini gösteriyordu; bir yandan cemaatin sözcüleri dilekçeleri ile hükümet makamlarında haklarını savunurken, diğer yandan da gazeteler vasıtasıyla düşüncelerini yaymaya çalışıyorlardı. Bilindiği üzere Arap Ortodoks Dirilişi’nin (en-Nahda el-Ortodoksiyye el-Arabiyye) damgasını vurduğu mecra Arap gazeteleriydi. 1908 yılında basın sansürünün ortadan kaldırılmasından sonra ortaya çıkan el-Kuds, el-İnsaf, el-Esmâ, en-Nefâis ve Filistin gazetelerinin editörleri ve yayıncıları Arap Ortodoks cemaatinin önemli simalarıydı¹²⁶⁷. Söz konusu gazeteler, “din düşmanı” olarak tanımladıkları Yunan rahiplerini, cemaatin ihtiyaçlarını göz ardı ederek Arap kültürel mirasını gasp etmek; dini mülkleri, vakıf gelirlerini ve hacıların bağışlarını kendi çıkarları için kullanmakla suçluyorlardı¹²⁶⁸. Bu anlamda Patrikhane’deki Arabizm-Helenizm mücadelesi, Arap ulusal fikrinin “emekleme” aşaması olarak görülmelidir. Bu dönemde Filistin’deki Arap ulusal hareketinin oluşumunun ilk aşamalarında olduğu ve küçük bir elit grupla sınırlı bulunduğu, Osmanlı hükümetine siyasi bağlılığın hala çok güçlü olduğu aşikardır¹²⁶⁹. Nihayetinde yukarıda ihtilafın geçirdiği süreç göz önüne alındığında Osmanlı hükümetinin meseledeki tutumunun Arap ulusal hareketi ile ilgisinin bulunmadığı; bölgesel dinamikler ve uluslararası siyasetle şekillendiği görülmektedir. Keza Arap ulusal hareketi, bu yıllarda Osmanlı hükümetine yönelik ayrılıkçı bir tehdit unsuru olmaktan uzaktı. Nitekim Arap asıllı Yerli Rumların Temmuz 1912 tarihli dilekçelerinde kendilerini “Osmanlı milleti” olarak¹²⁷⁰ tanımlamaları ve 31 Ekim 1913 yılında Halil Sakakini’nin dava arkadaşlarıyla

¹²⁶⁵ B. Der Matossian, agm., s. 196.

¹²⁶⁶ B. Der Matossian, agm., s. 202.

¹²⁶⁷ *Yorgi Habib Hanania, el-Kuds gazetesinin muharriri; İskender el-Guri 1908 yılında yayın hayatına giren el-İnsaf’ın sahibi ve başeditörü; Halil Beydas 1908 yılından itibaren Hayfa’da haftalık olarak neşredilen en-Nefâis’in muharriri; İsa el-İsa ise 1911 yılına yayın hayatına atılan Filistin gazetesinin muharririydi.* Bkz. S. Tamari, age., s. 97.

¹²⁶⁸ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. 121.

¹²⁶⁹ K. Papastathis – R. Kark, agm., s. s. 275.

¹²⁷⁰ C.O.A., ŞD. 2314/38, H. 23 Receb 1330 / M. 8 Temmuz 1912.

birlikte Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta taleplerinin yerine getirilmesini yinelerken “son defa olarak Osmanlılıklarına sarıldıklarını” söylemeleri¹²⁷¹ bunun göstergesidir. Öte yandan dilekçedeki “son defa” ifadesi de manidardır. Zira Birinci Dünya Savaşı yılları ve sonrasında Arap milliyetçiliğinin ön saflarını yalnızca Müslüman Arapların değil, Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi'nde beklentilerine ulaşamamış Arap Ortodoksların doldurduğunu ilave etmek gerekir. Halil Sakakini'nin Arap ulusal bilincini yaymak, Yunan ruhbanın hâkimiyetine direnmek ve Arap Ortodoks cemaatinin koşullarını iyileştirmek amacıyla 1909 yılında kurduğu okulun (el-Medrese el-Düsturiye) öğrencilerinin yalnızca Hıristiyan Araplar değil aynı zamanda Müslüman Araplar olması bunun göstergesidir. Keza 1917 Aralık'ında İngiliz birlikleri Kudüs'e ilerlediğinde Osmanlı makamları tarafından Şam'a sürgün edilerek hapse atılan¹²⁷² Halil Sakakini, hatıralarında *sanırım iki şeyden dolayı suçluyum* diyecekti: *İlk olarak Hıristiyan olduğum için –bildikleri kadarıyla İngiltere, Fransa ve Rusya Hıristiyanları destekliyorlar-, ikincisi milli ruha göre vaaz veren bir okulun müdürü olduğum için. Oysa ki ben sadece bir insanım. Milliyetçilik hayatı sevmekse öyleyse ben milliyetçiyim. Ama bir dini diğerine, bir dili diğerine, bir şehri diğerine ve birinin ilgisini diğerine tercih etmek anlamına geliyorsa o zaman ben milliyetçi değilim*¹²⁷³ yazacaktı. Artık Arap asıllı Ortodokslar –yazının girişinde görüldüğü gibi- kendilerini Osmanlı'nın “Yerli Rumları” olarak değil, “Arap” milleti olarak tanımlamaya ve “milli” bir ruhla hareket etmeye başlamışlardı. İlerleyen satırlarda görüleceği üzere hükümet politikalarına karşı duyulan hayal kırıklığı, daha sonra sadece hükümete veya onun temsilcilerine değil bir bütün olarak Osmanlı Devleti'ne yönelik büyüyen bir düşmanlığa dönüşecekti.

¹²⁷¹ C.O.A., *DH.İD.* 118/12, H. 8 Rebîü'l-evvel 1332 / M. 4 Şubat 1914.

¹²⁷² K. Kasmieh, “agm.,” s. 42, 43

¹²⁷³ A. Jacobson, *age.*, s. 78.

3.3.2. Erken Arap Milliyetçiliği ile Siyonizmin Karşılaşması

“Artık güneş gibi beliren Siyonist kavminin Filistin arazisi üzerine çöken kâbus belası pek yakın bir zamanda telafisi mümkün olmayan birtakım kederli faciaların meydana geleceğini hatırlatıyor.”¹²⁷⁴

Kudüs Eşrafı, Filistin Gençleri ve Çeşitli Cemiyetlerin Temsilcileri¹²⁷⁵ /

1 Ağustos 1914

1914 yılı, 1 Ağustos Cumartesi günü; Filistin üzerindeki Siyonist baskıları tartışmak üzere Kudüs kentinde 23 Filistinli biraraya gelir. *Ferit*, Şam’daki Filistin gençlerini; *Emin*, Mısır’dakileri; *İshak*, Beyrut’takileri; *Ahmed* ise İstanbul’dakileri temsil ediyordu. *Mehmed*, Tüccar şirketinin; *Arif Ragıb*, Filistin İktisat Cemiyeti’nin; *Salih*, Kardeşlik (İha) Cemiyeti’nin; *Şefik el-Halidi* ise İslam Cemiyeti’nin başkanıydı. *Ali en-Neşâşibi*, Kudüs İhtiyarlarının; *Cemal* ise Ravzatü’l-Edeb Cemiyeti’nin sözcülüğünü yapıyordu. *Nikolakil* ve *Ceras Basil*, Müslüman kardeşleriyle aynı amaca baş koymuş Arap Ortodokslardı. *Şehade Ebusuud*, Kubbetü’s-Sahra’nın; *Ali ec-Cemai* ise Mescid-i Aksa’nın imamı olduğu için dini makamlarından ötürü kent sakinleri nazarında itibar sahibi kimselerdi. *Rıfat Ebusuud*, *Mehmed Yusuf el-Alemi*, *Abdüsselam el-Hüseyini*, *Davud el-Hüseyini* isimlerinden anlaşılacağı üzere kent siyasetinin meşhur simaları olan Hüseyini, Alemi ve Ebusuud ailelerinin üyeleriydiler. Diğer isimlerin (*Faiz el-Haddad*, *Abdülkadir el-Afîfi*, *Abdurrahman en-Nuri*, *Rafet Hüseyin* ve *Osman Zeki*), görevleri tespit edilememekle birlikte kent eşrafı ile birtakım akrabalık veya dostluk bağları olmalıdır. Dinleri, toplum içerisindeki statüleri, hatta yaşadıkları yerler birbirinden farklı olan bu 23 adamı sıcak bir yaz gününde biraraya getiren mesele, kendi ifadeleriyle “Filistin arazisi üzerine çöken Siyonizm kabusu”ydü. Kudüs Mebusu Said el-Hüseyini vasıtasıyla Meclis-i Mebusan’daki tüm Suriye ve Filistin mebuslarına

¹²⁷⁴ “...Artık güneş gibi tezâhür eden Siyonist kavminin arâzî-i Filistin üzerine çöken kâbus belası pek karîb bir zamânda telâfisi gayr-i mümkün bir takım fecâyi’-i mü’ellemenin zuhûr edeceğini ihtâr etdiriyor her gün yüzlerce Siyonist muhâciri Filistin’e geliyor buna mukâbil Filistin ahâlîsinden birçok zavallular hicret ediyor. ...Evvel-i kabletü’l-İslâm olan Mescid-i Aksâ’nın ‘âdetâ Yahudilere bi’r-rızâ teslîm edilmesi ma’nâsını tefehhüm eden bu hâlî bütün kalbimiz ile protesto eder...” Bakınız: C.O.A., DH.EUM.4.Şb. 23/5, H. 24 Ramazân 1332 / M. 16 Ağustos 1914.

¹²⁷⁵ *Eş-Şirketü’t-Tüccâriye nâmına Mehmed, Şam’da Filistin Gençleri nâmına Ferit, eş-Şirketü’l-İktisâdiye der Cem’iyye ma’e’l-Müskirât el-Filistiniyye nâmına Arif Râgıb, Cem’iyyetü’l-İhâ nâmına Re’îs Sâlih, el-Cem’iyyetü’l-Hayriyyetü’l-İslâmiye nâmına Re’îs Şefik el-Hâlidî, Mehmed Yusuf el-Alemi, eş-Şeybetü’l-Kuds nâmına Ali en-Neşâşibi, A’yândan Ravzatü’l-Edeb Cem’iyyeti nâmına Cemâl, Mısır’da Filistin Gençleri nâmına Emîn, Beyrut’ta Filistin Gençleri nâmına İshak, Dersa’âdet’de Filistin Gençleri nâmına Ahmed, Rıf’at Ebu’s-su’ûd, Fâiz el-Haddâd, Abdu’l-kâdir el-’Afîf, Nikola’kil, Abdurrahman en-Nürî, Râfet Hüseyin, Abdü’s-selâm el-Hüseyinî, İmâm-ı Sahratullahü’l-Müşerreffe Şehâde Ebu’s-su’ûd, Davûd el-Hüseyinî, Ceras Basil, Osmân Zeki, İmâm-ı Mescid-i Aksâ Ali ec-Cemâ’î.*

gönderdikleri dilekçelerinde, Osmanlı hükümetinin Yahudi göçünü “kayıtsız bir şekilde seyrettiğinden” şikâyet ediyorlardı:

Her gün yüzlerce Siyonist muhacir Filistin'e geliyor, buna karşılık Filistin ahalisinden birçok zavallı göç ediyor. Hükümet bu durumu kayıtsız bir şekilde seyrediyor. Selahaddin Eyyubi ordusunun yadigar hazinesi ve İslam'ın ilk kiblesi olan Mescid-i Aksa'nın adeta Yahudilere memnuniyetle teslim edilmesi anlamına gelen bu durumu bütün kalbimizle protesto ederiz. Meşrutiyet'in ilanından beri Kudüs ve Filistin'e üç yüz binden fazla sayıda gelen Siyonist ordusunun azaltılması mümkün olamazsa, bari bu sayıda kalması için hükümetimiz tarafından gereken tedbirlerin alınmasını ve alınan tedbirlerin inandırıcı bir şekilde tesir ettiğini görmeyi tüm kederimizle talep ederiz.¹²⁷⁶

Dilekçenin gönderildiği 1914 yılına gelinceye değin köprünün altından çok sular akmıştı. Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 tarihinden 1878'e kadar Yahudilerin nüfusu 8 ila 10 binden ibaretken; 1882 yılında Rusya ve Romanya'dan gelenlerle birlikte 10 ila 16 bin dolaylarına, 1887 yılında 30 bine yükselmişti. 1910 yılında yaklaşık yüz bin kişi oldukları tahmin ediliyordu¹²⁷⁷. Kudüs sancağının yanı sıra Akka sancağı da hesaba katıldığında 200 binlerden söz ediliyordu¹²⁷⁸. Yine 1910 yılında Kudüs merkezinde bin beş yüz aile; Şam'da ise beş yüz ailenin yerleşmiş bulunduğu tespit edilmişti¹²⁷⁹. Dolayısıyla sorun yalnızca kente veya sancağa münhasır olmaktan çıkarak başka vilayetleri ve dolayısıyla tüm Ortadoğu'yu ilgilendiren boyutlara ulaşmış; sadece Kudüs'ü değil Şam, Beyrut ve hatta Mısır'ı tehdit edecek hale gelmişti. Dilekçenin gönderildiği 1914 yılında Filistin'de toplamda 650.000 dönüm arazi muhtelif Yahudi şahıs ve kurumlarının eline geçtiği gibi, bu arazilerde 85.000 Yahudi muhacir iskân edilmişti. Surların içerisindeki eski kent yeni gelen nüfusu barındıracak fiziki kapasiteye sahip olmadığı için surların dışında -Kudüs'e bağlı kazalarla birlikte- elliden fazla koloni kurulmuştu¹²⁸⁰. Siyonist Yahudiler yalnızca artan nüfusları ile değil, inşa ettikleri ya da kendileri için inşa edilen mektep, hastahane ve haneleriyle yerel ahalinin fiziksel sınırlarında arz-ı endam ediyorlardı. Yerel halk Siyonizmin bir gün kendilerini, “üstelik kendi ülkelerinde” yabancılaşmış bir azınlığa indireceğinden

¹²⁷⁶ C.O.A., *DH.EUM.4.Şb.* 23/5, H. 24 Ramazân 1332 / M. 16 Ağustos 1914.

¹²⁷⁷ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksan dokuzuncu İnikad, R. 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 557.

¹²⁷⁸ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 3, İçtima Senesi: 3, Ellidördüncü İnikad, R. 23 Şubat 1326 / M. 8 Mart 1911, s. 528.

¹²⁷⁹ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksan dokuzuncu İnikad, R. 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 554.

¹²⁸⁰ Ömer Telloğlu, “Filistin'e Musevi Göçü, Arazi Satışı ve Kolonileşme Sürecinde Uygulanan Yöntemler”, *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 200.

korkuyorlardı. Siyonizme, Filistin'deki Rus ve Alman etkisini artırmayı amaçlayan ayrılıkçı bir hareket olarak bakıyorlardı. Filistin'e yönelik Yahudi göçlerinin bölgenin toprak bütünlüğünü bozduğunu iddia ediyorlardı. Filistin'de bir Yahudi devleti kurmaya çalıştıkları, Osmanlı'ya sadık olmadıkları, yabancı devletler tarafından himaye edildikleri, Avrupalı güçleri temsil ettikleri gerekçeleriyle Siyonist Yahudileri suçluyorlardı¹²⁸¹.

Aynı tarihlerde, Rusya'da Hasidik Yahudi bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiş, 1881 yılında Kudüs topraklarına gelerek Ha-Tsevi isimli bir dergi kurmuş Siyonist bir Yahudi olan Eliezer Ben-Yehuda, yerli ahalinin tepkilerine karşı şu soruları soruyordu:

*Yahudiler arazi satın alırken fellahlara (köylülere) ne zarar verdi? Aksine, Yahudi kolonilerini çevreleyen bölgelerdeki fellahlar zenginleştirilmedi mi? Yahudiler model olmadı mı? Fellahlar, Yahudilerden koşullarını iyileştiren gelişmiş tarım yöntemlerini öğrenmedi mi?*¹²⁸²

Doğu Avrupa'dan gelen Aşkenaz Yahudilerinin yaklaşık 25.000'i 1882'de başlayan ilk göç dalgası; önemli bir çoğunluğu ise 1904-1914 tarihleri arasındaki ikinci göç dalgası ile Filistin topraklarına gelmişlerdi. Üstelik yeni gelen Yahudiler, 15. yüzyılda İspanya ve Portekiz'den Kudüs'e gelen Sefarad Yahudilerine hiç mi hiç benzemiyordu. Bir kere Osmanlı tebaası değillerdi, geldikleri ülkelerin uyruğuna bağlıydılar. Kendilerine avantaj sağlamaları beklentisiyle nadiren Osmanlı tabiiyetine geçiyorlardı. Farklı dillerde konuştukları, farklı dünya görüşlerine sahip oldukları için yerel halk ile işbirliğine sıcak bakmıyorlardı. Kudüs'teki yerel yaşama aşına değillerdi ve Arapça öğrenmeye yanaşmıyorlardı. Yabancı devletler tarafından himaye ediliyor, dolayısıyla kalplerinde Osmanlı hükümetine yönelik bir sadakat duygusu beslemiyorlardı¹²⁸³. Öte yandan kovuldukları, katliam veya şiddet gördükleri ülkelere de bir bağlılıkları kalmamıştı. Zira gelirken bavullarında acı hatıralarını sürüklemişlerdi. Dolayısıyla bölge halkına sosyal ve kültürel bir bağlılık hissetmemeleri normaldi. İngiltere Konsolosu Edward C. Blech'in Rus Yahudilerini "asi ve agresif" olarak betimlemesi belki de bu sebepten ötürüdür¹²⁸⁴. Osmanlı Yahudilerinin tersine toprak satın alıyor, bu topraklara yerleşiyor, dahası eski Yahudi geçmişinin zaferlerini

¹²⁸¹ A. Jacobson, "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question'...", s. 109, 110.

¹²⁸² J. M. Gribetz, agm., s. 306, 309, 325.

¹²⁸³ A. Jacobson, *age.*, s. 84, 85, 86, 87.

¹²⁸⁴ B.N.A., *F.O.* 195/2287, No. 16, E.C. Blech – N.R. O'Connor, 19 Mart 1908.

canlandırmaktan bahsediyorlardı¹²⁸⁵. *Kendilerince mukaddes tanınmış bir arzunun husulü yolunda her türlü fedakarlık ihtiyarında dahi tecviz-i kusur etmemekte olduklarından*¹²⁸⁶ “yeni gelenlerin” yerli ahali tarafından misafirperver karşılanmaları beklenemezdi.

Yine aynı tarihlerde bir Sefarad gazetesi olan Ha-Herut’un (İbranice Hürriyet) editörü Haim Ben-Attar, gazetenin 1 Nisan 1914 tarihli sayısında şunları yazacaktı:

*Ülke ahalisini sömürmek istemediğimizi tüm Neşasibiler, Hüseyiniler ve Halidilere göstermeliyiz. Ülkemizin ekonomik durumunun ilerlemesi, kültürünün ve eğitiminin gelişmesi için komşularımızla yan yana yaşamak ve çalışmak istiyoruz. Komşularımızın bizi misafirperver karşılamaları ancak hükümetimizin himayesi altında kalmamızla mümkün olacaktır.*¹²⁸⁷

1492’de İspanya’dan kaçarak ya da kovularak İspanya, Portekiz, Rumeli veya Anadolu üzerinden Kudüs’e gelen Sefarad Yahudileri, yüzlerce yıl önce Kudüs topraklarına geldikleri için yerel halkla kültürel ve dilsel yakınlıkları bulunmaktaydı. Arapça öğrenmişler, yerel halk ile ortak işler kurmuşlar, onlarla kaynaşarak yerel bir “Osmanlı Yahudi Cemaati” meydana getirmişlerdi. Her ne kadar Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey (1908-1910) *Yahudilerin sadakatlerinin kavliyatdan (sözden) ibaret kaldığını*¹²⁸⁸ söylese de, Yahudilerin tamamı Siyonist emeller gütmüyordu. Sefarad Yahudilerinin -içlerinde Siyonizm idealine bağlı bulunanlar olmakla birlikte- önemli bir kısmı Osmanlı hükümetine sadakat besliyordu. Dolayısıyla sonradan gelen Yahudilerin ayrılıkçı fikirlerinin yerel halk ile aralarını bozmalarından endişe duyuyorlardı. Elbette yeni gelişmekte olan Arap milliyetçi fikirlerinin Yahudilerin idealleri için oluşturduğu tehdidin de farkındalardı. Bununla birlikte tesis edecekleri gelecekte yerel halkı muhtemel ortakları olarak görmeye istekliydiler. Keza Osmanlı tebaası olan Sefaradlar, Siyonizme ilişkin yerli halk ile benzer endişeler taşıyor; Yahudi göç dalgalarının bölgedeki siyasi nüfuzlarını kaybetmelerine neden olacağından korkuyorlardı. Osmanlı tebaası olarak yerel halkla uzlaşmayı ve onlara kendilerini daha iyi ifade edebilmek için Yahudiler arasında Arapça öğrenimini yaygınlaştırmayı hedefliyorlardı¹²⁸⁹.

¹²⁸⁵ David Farhi, “Documents on the Attitude of the Ottoman Government Towards the Jewish Settlement in Palestine After the Revolution of the Young Turks (1908-1909)”, *Studies on Palestine the Ottoman Times*, Ed. Moshe Maoz, Jerusalem 1975, s. 190.

¹²⁸⁶ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/24, R. 17 Haziran 1323 / M. 30 Haziran 1907.

¹²⁸⁷ A. Jacobson, *age.*, s. 82, 84, 94.

¹²⁸⁸ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/12, R. 7 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 20 Ekim 1907.

¹²⁸⁹ A. Jacobson, *age.*, s. 95.

Yalnızca yerel halk ve Yahudiler arasında değil, Yahudilerin kendi içinde dahi görüş ayrılıklara neden olan “Siyonizm” neydi?

Dini anlamda Siyonizm, sürülerek veya kovularak dünyanın çeşitli yerlerine dağılan Yahudilerin Kudüs’te biraraya gelerek yeniden Süleyman mabedini inşa etme idealini sembolize ediyordu. Siyasi anlamda ise 19. yüzyılın sonlarından itibaren “topraksız halk” olarak nitelendirilen Yahudilerin Filistin’de bir devlet kurma idealini, dolayısıyla “ulusal bir uyanış”ı simgeliyordu¹²⁹⁰. Siyasi Siyonizm 1870’li yıllarda Avrupa’da ortaya çıkan Yahudi karşıtlığına bir tepki olarak gelişti; Teodor Herzl gibi donanımlı Yahudiler tarafından sahiplenildi, Avrupalı zengin Yahudiler tarafından finanse edildi¹²⁹¹.

1897 tarihinde Basel’de toplanan Birinci Siyonist kongresinde Yahudi devletinin toprakları “kuzeyde Orta Anadolu dağlarına, güneyde ise Süveyş kanalına kadar uzanan bölge” olarak belirlenmişti¹²⁹². Bilhassa Kudüs, 19. yüzyılda Macar Yahudilerinin dini lideri olan Haham Moşe Schreiber tarafından Filistin topraklarının en kutsal yeri olarak gösterilmişti¹²⁹³. Siyonizm kelimesinin Kudüs ile eş anlamlı olarak kullanılan “Siyon” kelimesinden türetilmesi de manidardır. Keza Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey (1906-1908), Yahudilerin Kudüs’e bağlılıklarını şu sözlerle ifade etmişti:

Filistin toprağı Yahudiler nazarında hayatın kendisi sayılır. Yahudilikte peygamberlerinin ve ecdadlarının mülkü olan Filistin toprağında büyük/küçük bir yer sahibi olmak yasal miras hakkı elde etmek anlamına gelmektedir. Yeryüzünde bulunan tüm Yahudiler Filistin toprağına gelip bir mülk edinmeye kendilerini mecbur bilirler. Hele Harem-i Şerif dolayısıyla Kudüs kent merkezinde yerleşmek Tevrat hükümlerince cennetin en yüksek mertebelerinde bulunmaktan farksız olduğu gibi Kudüs’teki Yahudiler günahsız sayılırlar. Buraya gelip yerleşmeyenlere günahkar sayılmaları nedeniyle Kudüs’te kalmaları nasib olmamış nazarıyla bakılır. Bunun için Yahudilerce ya Filistin toprağına ya da tercihen Kudüs’e göç etmek yahut nasib olmazsa dört arşınlık bir kabir

¹²⁹⁰ Yasemin Avcı, “Siyon’dan Siyonizm’e: Politik Bir İdeolojinin Temelleri ve Fikirsal Gelişimi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 2, S. 3 (Bahar 2006), s. 43-53; Ömer Tellioglu, *Filistin’e Musevi Göçü ve Siyonizm (1880-1914)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018, s. 21. Keza Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, Meclis-i Mebusan’ın 29 Nisan 1910 tarihli toplantısında Siyonizmi şöyle tanımlamıştı: *Siyonistlik Musevilerin geneline ait bir durum değildir. Osmanlı memleketlerinde yaşayan keza Osmanlılarla birlikte çalışan Musevilere ait değildir. Belki bazı siyasi amaçlar takip eden ve çoğunlukla Avrupa’nın bazı memleketlerinde bulunan Siyonistlere aittir. Siyonistlik demek; Filistin toprağında Şattülarap vadisinde Kudüs ve havalisinde mümkün mertebe ecnebi Musevileri artıtarak orada nüfusun fazlalığından istifadeyle bir İsrail hükümeti teşkil etmektir. Bkz. TBMM Kütüphanesi, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 3, İçtima Senesi: 3, Kırkdokuzuncu İnikad, R. 16 Şubat 1326 / M. 29 Nisan 1910, s. 331.*

¹²⁹¹ T. Aslan, agm., s. 243.

¹²⁹² T. Aslan, agm., s. 248.

¹²⁹³ C. Bloom, agm., s. 1.

*satın alıp -boş bile kalacak olsa- saklamak dini esaslarını meydana getiren başlıca kaidelerden sayılır.*¹²⁹⁴

Bu sebeplerle bir Yahudi İmparatorluğu kurma ideali en çok da Kudüs topraklarında ifadesini buluyordu. Yahudi terminolojisinde *Eretz İsrail*, İsrail vatanını/topraklarını nitelerken; *Aliyah* (gidiş) yalnızca Kudüs'e gidişten/göçten fazlasıydı: 1882'lerden çok daha öncesinde var olan Diaspora Yahudilerinin bir dizi göçlerinin tamamını kapsıyordu¹²⁹⁵.

Yahudilerin bir devlet kurma idealiyle kutsal topraklara yönelişi, esasında 1897 tarihli Siyonist kongresi ve akabinde Dünya Siyonist Örgütü'nün kurulmasından çok daha erken tarihlere dayanıyordu. Portekiz asıllı bir Yahudi olup Kanuni Sultan Süleyman devrinde İstanbul'a gelerek bürokrasinin üst kademelerine kabul edilmeyi başaran Joseph Nasi'nin (1524-1579) Taberiye'de bir Yahudi yerleşimi kurmak için başlattığı çalışmalar 1563 yılına tarihleniyordu. Keza Danimarkalı bir tüccar olan Oliger Paulli'nin (1644-1714) vaad edilen topraklar olan Filistin topraklarına Yahudi göçünün organize edilmesi için İngiltere Kralı III. William ve Fransa Kralı XIV. Louis başta olmak üzere Avrupa hükümdarlarına sunduğu plan, 1695 yılına dayanıyordu. Dahası, Napolyon (1769-1821) Mısır'ı işgale hazırlandığı 1798 yılında Yahudilere Filistin'de bir Yahudi devleti kurma çağrısında bulunacaktı. Filistin'de Yahudilerin nüfuzunu artırmayı amaçlayan İngiliz Banker Moses Montefiore'nin (1784-1885) bölgeye keşiflerde bulunması 1827 yılında gerçekleşti. Nitekim 1860'lara gelindiğinde Kudüs'te bir hastahane inşa etmek için Sultan Abdülaziz'den bir ferman elde ettiği gibi, Yemin Moşe (Musa'nın sağ eli) isimli bir Yahudi kolonisi kurmayı da başaracaktı¹²⁹⁶.

Avrupa liderleri, Ortadoğu, Uzakdoğu ve Afrika'daki ekonomik çıkarlarını güvence altına almak adına Filistin'in Müslüman/Türk bir idare altında olmasındansa Yahudilerin kontrolünde olmasını yeğliyorlardı. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek yaygınlık kazanan Evanjelizme göre, Mesih'in yeryüzüne inmesi ancak Yahudilerin Hıristiyanlığa geçmesi (Evanjelizm) ile mümkün olabilirdi. Yahudilerin Filistin'e geri dönüşlerinin hem Tevrat'ta hem de İncil'de geçen bir kehanet olduğuna ve bunun bir gün mutlaka gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Yahudilerin İspanya ve Avrupa'dan kovulmalarına veya Hıristiyan olmaya zorlanmalarına karşılık Osmanlı hükümetinin onlara kucak açması Avrupalı Hıristiyanlar nezdinde ağır bir psikolojik

¹²⁹⁴ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/53, 18 Haziran (Belgede Yıl Yazmamaktadır).

¹²⁹⁵ Maurus Reinkowski, "Late Ottoman rule over Palestine: Its Evaluation in Arab, Turkish and Israeli Histories 1970-90", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35, No. 1 (January 1999), s. 76.

¹²⁹⁶ Ö. Tellioglu, agm., s. 185-206; T. Aslan, agm., s. 242.

baskı yaratıyordu¹²⁹⁷. 1880’lerde Almanya ve Avusturya’daki Yahudi karşıtlığı (Antisemitizm) ve Rusya ve Doğu Avrupa’daki şiddet eylemleri (pogrom), asimilasyonun Yahudi sorunu için yeterli bir çözüm olmadığını göstermişti. Mim Kemal Öke’nin deyişiyle; *Yahudilerin yalnızca dini bir cemaat değil, ortak bir inanç ve duyguyla bağlı ayrı bir millet olduğunu farketmişlerdi.*¹²⁹⁸ Hal böyle olunca yabancı devletler Yahudilerin Filistin’de arazi satın almaları için ellerinden gelen yardımı yapmaktan geri durmadılar. Oysa ki aynı tarihlerde Yahudiler Almanya’da ve Rusya’da aşağılık insanlar olarak görülürlerdi. İngiltere’de ise ikamet hakları bile yoktu¹²⁹⁹. Kudüs Mebusu Ruhi el-Halidi’nin Meclis-i Mebusan’ın 16 Mayıs 1911 tarihli oturumunda verdiği örnek Avrupa’daki Yahudi karşıtlığını çarpıcı bir şekilde ortaya koyar niteliktedir;

*Bilhassa Doğu Avrupa’da, yani Rusya, Lehistan, Romanya ve Galiçya’da Antisemitizm (Yahudi karşıtlığı) şiddetli bir hale gelmiş; Yahudilere pek çok hakaretler ve zulümler yapılmıştır. Kiev şehrinde bir Yahudi sokaktan geçerken bir Rus onun kafasına taş atar. Yahudi’nin kafasına vurduktan sonra taş (sekerek) camı kırdığı için mahkemeye sevkederler ve mahkeme Yahudi’nin aleyhine hükmeder. İlamda denilir ki, şayet Yahudi başını çevirmeseydi cam kırılmazdı. Madem ki başını çevirdi, cam kırıldı. O halde camın parasını vermeye mahkûmdur.*¹³⁰⁰

Diğer yandan kutsal topraklarda yabancı unsurların artması Osmanlı otoritesine yönelik tehdit oluşturacak önemli bir silahtı¹³⁰¹. Avrupa’da istenmeyen bu nüfusun Ortadoğu’ya yerleştirilmesi suretiyle bölgede “müdahale vasıtası” olarak kullanabilecekleri yerel bir zümre yaratmış olacaktı. Keza Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey (1906-1908), Sadaret’e gönderdiği arızasında bu hususu şöyle vurgulamıştı:

Özellikle Rusya ve Avusturya devletlerinin politikaları; kendi memleketlerinden kovdukları, kendi memleketlerinde her türlü cezaya müstehak gördükleri ve her türlü azaba maruz bıraktıkları Yahudileri Osmanlı memleketlerinde sanki masum, yardıma ve merhamete muhtaç asil bir kavim gibi himaye etmektir. Kudüs’ün Hristiyanlık nazarında sahip olduğu fevkalade önem dikkate alındığında yabancı devletlerden her birinin burada -ister Musevi isterse başka bir cemaat olsun- tebaasını artırma hususunda itina göstermesi ve bu amaca ulaşmak için

¹²⁹⁷ Ayşe Aksu (Haz.), *Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları* Yayınları, İstanbul 2015, s. 15, 18, 19.

¹²⁹⁸ Mim Kemal Öke, “The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908)”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol 14, No. 3 (August 1982), s. 329.

¹²⁹⁹ Hasan Karaköse, “Yahudilerin Filistin’e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Fethi Bey’in Layihası (1911)”, *G. Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, (2004), s. 50; A. Aksu (Haz.), *age.*, s. 25.

¹³⁰⁰ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksan dokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 555

¹³⁰¹ D. Kushner, “The District of Jerusalem...”, s. 86.

*mesai sarfetmesi doğaldır. Hele ki Ecnebi Yahudilerin Kudüs sancağında arazi elde etmek hususundaki zararları Osmanlı Devleti'ne; ecnebi nüfusunun ve konsoloshanelerin gelirlerinin artırılması itibariyle faydaları ise tamamen konsoloshanelere münhasır olunca İsrail kavminin Kudüs'e girmelerini değil yasaklamak, bilakis buraya akın akın muhaceretlerine vasıta olmak ve yardım etmek yabancı devletler için en faydalı ve en hayırlı siyasi teşebbüslere dendir.*¹³⁰²

Farklı ülkelerde kurulan muhtelif cemiyetler Kudüs'te koloni kurma faaliyetlerinde bulunuyordu. Arkasında Filistin'de Yahudi muhacirlerin yerleşmelerine yardımda bulunan Baron Edmund de Rothschild ve Baron Murcie de Hirsch'ün desteklediği Londra Yahudi Cemiyeti (London Jewish Society); Rusya'nın destek verdiği İmparatorluk Ortodoks Cemiyeti (İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşçestvo), Paris'te kurulan Evrensel Yahudi Birliği (Alliance Israelité Universelle) başta olmak üzere çok sayıda örgüt Yahudilerin Filistin'e göç etmelerini ve arazi satın almalarını sağlamak için faaliyet gösterdiler¹³⁰³. Öyle ki İngiltere Konsolosu John Dickson, 16 Temmuz 1891 tarihli raporunda, büyük bir çoğunluğu Rusya ve Almanya'dan gelen Yahudilerin aşırı derecede fakir olduklarını, Rothschild, Montefiore ve Hirsch'ün yardımları olmasa koloniler inşa edemeyeceklerini belirtiyordu¹³⁰⁴. Meclis-i Mebusan'ın Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, bunları *Osmanlı hükümetini müşkilata sokarak kucaklarına düşürmeyi ve kendilerine mecbur bırakarak amaçlarını kabul ettirmeyi isteyen* “akçalı fattan adamlar” olarak betimleyecekti¹³⁰⁵.

Esasında Osmanlı kanunları 1867 yılına gelinceye kadar yabancı devletlerin vatandaşlarının Osmanlı topraklarında arazi satın almalarına müsaade etmiyordu. Yabancılar, satın almak istedikleri araziyi Osmanlı tebaasından birisinin, bu yasaktan muaf tutulan konsoloslukların yahut cemiyetlerin adına kaydettirmek gibi türlü hilelere

¹³⁰² “*Musevî muhâceretinin memnû'iyeti bahsinde düvel-i ecnebiyenin bi'l-hassa Rusya Avusturya devletlerinin ihtiyâr eyledikleri meslek kendi memleketlerinden tard eyledikleri kendi memleketlerinde her dürlü cezâyâ 'azâba müstehak ve ma'rûz bıraktıkları Yahudileri memâlik-i şâhânedede bir millet-i ma'sûme muhtâc-ı mu'âvenet ve merhamet bir kavm-i necib gibi himâye eylemek olmuştur Kudüs'ün Hıristiyanlık nokta-i nazarından hâ'iz olduğu ehemmiyet-i fevke'l-'âdeye nazaran burada düvel-i ecnebiyeden her birinin velev Musevî olsun teba'asını teksîr husûsunda ihtiyâr-ı i'tinâ ve dikkat eylemesi ve bu maksada vusûl için sarf-ı mesâ'iden hâlî kalmaması tabi'idir hele ecnebi Yahudilerin Kudüs sancağında arâzî elde edinmek nokta-i nazarından mazarratları münhasıran devlet-i 'aliyyeye 'âid ve nüfûs-ı ecnebiye miktârının ve konsoloshâneler vâridâtının tezyîdi i'tibârıyla da fâ'ideleri tamâmen konsoloshânelerde münhasır kalırsa kavm-i İsrâ'il'in Kudüs'e men'-i duhûlüne değil mu'âvenet bi'l-'akis buraya akın akın muhâceretlerine bezl-i vesâtat ve himmet eylemek düvel-i ecnebiye için en nâfi' en müsmir teşebbüsât-ı siyâsiyeden olur.*” Bakınız: I.S.A., Ali Ekrem Bey Koleksiyonu, 83/21, Tarihsiz Belge.

¹³⁰³ Ö. Tellioglu, agm., s. 190; T. Aslan, agm., s. 245.

¹³⁰⁴ B.N.A., F.O., 195/1727, No. 25, 16 Temmuz 1891.

¹³⁰⁵ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 3, İçtima Senesi: 3, Kırkdokuzuncu İnikad, R. 16 Şubat 1326 / M. 29 Nisan 1910, s. 333.

başvurarak arazi satın alabiliyorlardı¹³⁰⁶. 1867 yılında yabancı devletlerin vatandaşlarına (ecnebilere) gayrimenkul edinme hakkının tanınması, Filistin topraklarında -bilhassa Kudüs'te- Yahudi muhacirlerin yerleşmelerinin önünü resmi olarak açmış oldu. Ancak Yahudi yerleşimleri, boş arazilerin tarıma kazandırılması gibi masum emellere dayanmıyordu. Osmanlı hükümeti Yahudi muhacirlerin milliyetçi fikirleri besleyeceğinden ve devleti başka bir ayrılıkçı hareketle karşı karşıya getireceğinden endişe ediyordu. Aynı zamanda Avrupa devletlerinin İmparatorluktaki etkilerini artırmak istemiyordu¹³⁰⁷. Bu husus kutsal topraklarda Osmanlı hâkimiyetini tehlikeye atabilir, kutsal yerlerde geçerli olan statüko bozulabilir, son aşamada tıpkı Kırım Harbi gibi Osmanlı ordularını içine alan genel bir Avrupa savaşının çıkmasına dahi neden olabilirdi¹³⁰⁸.

Osmanlı hükümeti, göçlerin tamamen siyasi maksatlarla yapıldığını ve bölgedeki İmparatorluk nüfuzunu tehdit ettiğini bildiğinden¹³⁰⁹, yerel ahalinin göçlere tepki göstermesinden çok daha önce, 1893 yılında Yahudilerin Filistin'de arazi ve emlak satın almaları yasakladı. Akabinde 1898 yılında Şura-yı Devlet tarafından çıkarılan bir talimatname ile Kudüs'ü ziyaret maksadıyla gelen Yahudilerin pasaportlarına Yafa iskelesinde el konularak kendilerine “yalnızca üç ay süreyle ikamet edebileceklerine dair “kırmızı tezkire” verilmesi kararlaştırıldı. Yahudi göçünün önlenmesi için dört nezarete görev düşüyordu. Hariciye Nezareti Avrupa güçlerinin Siyonist harekete destek vermelerini önlemeli; Dâhiliye Nezareti ülkeye girmemeleri için çözümler üretmeli; Babıali ülkeye girmeyi başaran Yahudilerin yabancı uyruklu olmadıklarından ve kapitülasyon haklarına sahip olduklarından emin olmalı; Tapu Dairesi Başkanlığı ise Filistin ve çevresindeki toprakların ele geçirilmesini engellemeliydi¹³¹⁰. İngiltere Konsolosu John Dickson, Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Tefik Bey (1897-1901) ile gerçekleştirdiği bir sohbete dair; *Babıali'nin ecnebi Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerini yasakladığı düzenlemelerin, evlat edinme arzusunun çok siyasi sebeplerden kaynaklandığını öğrendim. Ülkeyi “şımarık” göçten kaynaklanan zararlardan korumak için alınan geçici tedbirlerin daha sıkı hale getirilmelerinde sözde Filistin'de Yahudi devleti kurulmasını amaçlayan “Siyonist Hareket”in olduğuna dair çok az şüphe var gibi görünüyor. Mutasarrıf, bu düzenlemelerin fakirlere olduğu kadar*

¹³⁰⁶ İ. Satış, “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde...”, s. 195.

¹³⁰⁷ D. Kushner, “The “Foreign Relations” of the Governors...”, s. 313; M. K. Öke, agm., s. 331, 332.

¹³⁰⁸ D. Farhi, agm., s. 190, 191.

¹³⁰⁹ Ö. Tellioglu, agm., s. 185-206.

¹³¹⁰ M. K. Öke, agm., s. 334.

*zenginlere de yönelik olduğunu anlamamı sağladı. Ayrıca bu tedbirleri değiştirmek için Babialı'den herhangi bir yetkisinin olmadığını belirtti*¹³¹¹.

Alınan tüm tedbirlere rağmen konsolosların göçlerin önlenmesine yönelik itiraz ve müdahaleleri, Yahudi muhacirlerin kendilerini Osmanlı tebaasından göstermek gibi hilelere başvurmaları, rüşvete meyilli mahalli memurların kuralları suistimal etmeleri gibi nedenlerle Kudüs ve çevresindeki arazilerin Yahudi muhacirlerin ellerine geçmelerine engel olunamadı¹³¹². 28 Nisan 1900 tarihinde Kudüs İdare Meclisi tarafından Sadaret'e gönderilen mazbatada ifade edildiği üzere; *hangi Musevi'nin ne vakit ne zaman ne taraftan ne vasıta ile ve kimlerin muaveneti sayesinde arz-ı Filistin'e duhul ve tavattun eylediğini tahkikat-ı resmiye ile derece-i sübutuna isal etmenin şimdiye kadar çaresi bulunamamış*¹³¹³tı. Ayrıca İngiltere Konsolosu John Dickson'ın 10 Eylül 1901 tarihli raporunda yasaklara ilişkin konsoloshanelerin gayriresmi uygulamalarına dair verdiği bilgiler hayli dikkat çekicidir. Buna göre Rusya Başkonsolosluğu tarafından yapılan gayriresmi bir toplantıda; ikamet hakları sona eren ancak eski pasaportlarını teslim etmeyen ecnebi Yahudilerin, ev ev dolaşarak kontrolde bulunan Osmanlı yetkililerine “sadece” yabancı uyruklu olduklarına dair olan belgelerini göstermeleri kararlaştırılmıştı¹³¹⁴.

Ne yazık ki sancağın en yetkili idarecisi olan Kudüs mutasarrıfları da Yahudi muhaceretine ilişkin eşit hassasiyetler göstermiyordu. Reşad Paşa (1889-1890) zamanında on bin dönüm arazi; İbrahim Hakkı Paşa (1890-1897) zamanında ise iki senede on binden fazla dönüm arazi Yahudi muhacirlere satılmıştı. Mehmed Tevfik Bey (1897-1901) zamanında herhangi bir arazi satılmamakla birlikte, Kazım Bey (1902-1904) zamanında üç bin üç yüz dönüm arazinin Alman asıllı Yahudilere; üç bin üç yüz dönümün Rus Yahudilerine, beş yüz dönümün ise Siyonist reislerinden birisine olmak üzere toplamda on bir bin beşyüz dönüm arazi satılmıştı¹³¹⁵.

Diğer yandan Osmanlı hükümetinin tedbirlerde her zaman gevşek davrandığı söylenemez. Yabancı uyruklu Yahudiler, polis ve pasaport yetkililerine yönetmeliğe uygun olarak otuz gün içerisinde ülkeyi terk edeceklerine dair güvence vermedikleri müddetçe kente girmelerine izin verilmiyordu. Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirler doğrultusunda Yafa limanına inmesine izin verilmeyen ecnebi Yahudiler

¹³¹¹ B.N.A., *F.O.*, 195/2062, No. 7, 9 Şubat 1899.

¹³¹² C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-Evvel 1334 / M. 11 Mart 1916; F. R. Hürmen (Haz.), *age.*, s. 90.

¹³¹³ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/93, R. 15 Nisan 1316 / M. 28 Nisan 1900.

¹³¹⁴ B.N.A., *F.O.* 195/2106, No. 51, 10 Eylül 1901.

¹³¹⁵ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/26, R. 28 Haziran 1322 / M. 11 Temmuz 1906.

konsolosluklara müracaat ediyorlardı. Zira ecnebler Osmanlı tebaası olmadıkları için Osmanlı makamlarınca temsil edilmiyorlardı. Keza Kudüs Sancağı'ndaki Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin oylarıyla mebus seçilen Said el-Hüseyni, 17 Mayıs 1911 tarihindeki meclis konuşmasında; *Hepsi ecnebidir. Osmanlı gibi müdafaa edecek değiliz ya?* diyecekti¹³¹⁶. Dolayısıyla Siyonist Yahudilerin sıkıntıları yabancı devletlerin kentteki konsolos vekilleri tarafından resmi makamlara başvurulmak suretiyle giderilmeye çalışılıyordu. 1898 yılının Haziran ayında İngiliz uyruklu dört Yahudi Yafa'ya inerken Yahudilerin Filistin'e muhaceretlerinin engellendiği gerekçesiyle polis tarafından gözaltına alındıklarında, İngiltere Konsolosu John Dickson, *Yahudi göçüne karşı verilen emirlerin yalnızca İngiliz uyruklu Yahudilere uygulandığı* bahanesiyle mutasarrıflığa müracaat edecekti. Mutasarrıf Mehmed Tevfik Bey'in dört Yahudi'nin Kudüs'e gelmesine izin veren telgrafı Yafa'ya çekmesi, konsolosun müracaatı neticesinde mümkün olabilmişti. O kadar ki konsolosların şikâyetlerinden bıkan Mutasarrıf, Babıali'ye telgraf göndererek konu hakkında talimat gönderilmesini talep edecekti¹³¹⁷. Aynı yılın Ekim ayında Pinhas Tocalty isimli bir İngiliz Yahudisi'nin Yafa'da karaya ayak basması ve zorluk çekmeden Kudüs'e gelebilmesinin ancak sekizinci denemesinde mümkün olabilmesi, tedbirlerin sağlandığını göstermektedir. Öte yandan ziyaret için izin verilen üç ay süre Yahudilerin hac gerekliliklerini yerine getirmeleri için yeterli zaman tanımamış olmalıdır ki, Aden-Mesha Shemaiel isimli Yahudi ve ailesi, konsolosa şikâyette bulunarak bir süre Yafa iskelesinde bekletildikleri için –şiddet görmemekle birlikte, bir süre yemeksiz kalmışlardı- ne göçmen olarak ne de hac ziyaretlerini halihazırda gerçekleştiremediklerini beyan etmişlerdi¹³¹⁸. Zira her Yahudi erkeğin yılda üç kere hac için Kudüs'e gitmesi gerekiyor; bu husus 27 Mart ile 27 Eylül tarihleri arasında denk geldiği için altı aylık bir zaman diliminde Yahudilerin Kudüs'te bulunmaları anlamına geliyordu¹³¹⁹.

Alınan tedbirlerin kısmi de olsa fayda sağladığı İngiltere Konsolosu Edward C. Blech'in 11 Ocak 1908 tarihli raporundan anlaşılmaktadır. Konsolos, *bir süredir yabancı devlet vatandaşları için Kudüs sancağında toprak satın almanın zorlaştığını,*

¹³¹⁶ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Yüzüncü İnikad, R. 4 Mayıs 1327 / M. 17 Mayıs 1911, s. 611.

¹³¹⁷ B.N.A., *F.O.*, 195/2028, No. 33, 23 Haziran 1898.

¹³¹⁸ B.N.A., *F.O.* 195/2028, No. 54, 12 Ekim 1898.

¹³¹⁹ 27 Mart-4 Nisan tarihleri arasında Mısır'da kölelikten kurtarılan Yahudilerin göçlerini anmak için Pesah (Hamursuz) bayramı; 16 Mayıs-18 Mayıs tarihleri arasında Tevrat'ın inmesinin yıldönümü için Şavout bayramı; 20 Eylül-27 Eylül tarihleri arasında bizzat Kudüs'e –Süleyman mabedinin kalıntılarını ziyaret etmek için- gerçekleştirilen hac festivali olan Sukot bayramı.

*Saray'dan gelen gizli emirler doğrultusunda Kudüs'teki yetkililerin toprak satın alan kişi Osmanlı uyruğunda değilse, hatta satan kişi yabancı uyruklu bile olsa satışa izin vermek istemediğini söyleyerek ekleyecekti: Yabancı konsolosların pek çoğu bu yasağın üstesinden gelmekte güçsüz kalmaktadır*¹³²⁰. Öte yandan konsolosların raporları, Yahudilere yönelik saldırılarda bulunan fanatik Müslümanların eylemlerinden bahseder hale gelmişti. Yine İngiltere Konsolosu Edward C. Blech 16 Mart 1908 tarihinde *Yafa'daki Rus Yahudileri ile Müslümanlar arasında ciddi bir kavganın meydana geldiğini; Yahudilerden üç kişinin kurşunla, on kişinin bıçakla yaralandığını; Müslümanlardan ise bir kişinin öldüğünü* rapor etti¹³²¹.

Diğer yandan Kudüs'teki yerli halkın tamamının –bilhassa eşrafın- Siyonist Yahudilerin iskânına tepki duyduklarını söylemek güçtür. İçlerinde şahsi menfaat temin etmek için Yahudilerin arazi satın almalarına yardımcı olanlar da bulunmaktaydı. Öyle ki, Ali Ekrem Bey henüz 11 Temmuz 1906 tarihinde Sadaret'e gönderdiği tahririnde *Beyt-i Arif denilen bir yerde Yahudilere satılan iki bin dönüm arazinin Kudüs İdare Meclisi üyelerinden Selim Efendi'nin oğlu Hüseyin Efendi'nin tasarrufunda bulunduğunu; Hüseyin Efendi'nin söz konusu araziyi biri muhtar diğeri hububat tüccarı ve bir diğeri çiftçi olup Kudüs'te dünyaya gelmiş Osmanlı tebaasından üç Yahudiye intikal ettirdiğini* yazar. Yahudilere eşraf tarafından satılan araziler bununla da sınırlı değildi. İki bin dönüme yakın bir başka arazi, yine Hüseyin Efendi ve Yafa eşrafından Şükrü Efendi tarafından dört-beş Yahudi çiftçiye satılmıştı¹³²². Öyle ki, Kudüs Mutasarrıfı Ali Ekrem Bey, 20 Temmuz 1907 tarihinde Şeyhülislamlık makamına gönderdiği şifreli telgrafında; *Kudüs'te evlad-ı Arab'dan bir naib bulunmasının caiz olmadığını, yerli Arab ahalisinin müfsid Yahudilerle ittifak ederek sultanın rızasına aykırı olarak pek çok arazinin Yahudilerin eline geçmesine sebebiyet verdiklerini, Kudüs-i Şerif sancağının bir çok vilayetten mühim ve idaresi cidden müşkil olup burada şer'i naipliklere evlad-ı Arab'dan bir zatın değil evlad-ı Türk'ten birinin tayin edilmesi gerektiğinin altını çiziyordu*¹³²³. Keza bu telgraftan yedi sene sonra yerli halkın Yahudi göçüne karşı dilekçe verdikleri 1 Ağustos 1914 tarihinde, devrin Kudüs Mutasarrıfı Macid Bey (1913-1915) Dâhiliye Nezareti'ne bir şifre göndererek, Yahudiler aleyhinde Osmanlı makamlarına başvuran kişileri Suriye ve Filistin'de yok yere Arap-Yahudi meselesi çıkarmaya çalışan “erbâb-ı garaz” (kötü niyet sahipleri) olarak suçlayacaktı.

¹³²⁰ B.N.A., *F.O.* 195(2287, No. 1, E.C. Blech-N.O'conor, 11 Ocak 1908.

¹³²¹ B.N.A., *F.O.* 195/2287, No. 16, E.C. Blech – N.R. O'Conor, 19 Mart 1908.

¹³²² I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/36, R. 28 Haziran 1322 / M. 11 Temmuz 1906.

¹³²³ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/97, R. 7 Temmuz 1323 / M. 20 Temmuz 1907.

Buna karşılık dilekçeye iştirak eden yerli halk, kendilerini “Arap” olarak nitelendirmiyor, “Filistin” üzerine vurgu yapıyorlardı. Kendilerini Arap olarak tanımlamaları merkezi hükümete ayrılıkçı fikirlere sahip oldukları izlenimini verebilirdi. Bununla birlikte Filistin üzerine vurgu yapmaları, yerel bir Filistin yurtseverliğinin ve milliyetçiliğinin varlığını görmek için yeterlidir¹³²⁴.

Yahudi göçü yalnızca kent merkezindeki yerel halk ile Yahudiler arasındaki kopuşları tetiklemele kalmadı. Aynı zamanda Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu Kudüs kırsalında geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlamaya çalışan köylülerin ekonomik durumunda sarsılmalara neden oldu. Bu husus Siyonist göçlerin bir başka toplumsal yönüne işaret etmekteydi. İngiltere Konsolosu John Dickson 16 Temmuz 1891 tarihli raporunda; *Yahudilerin Filistin topraklarına girmelerinin yalnızca nüfuslarının artması ile sınırlı olmadığını, Müslümanların büyük ölçüde acı çekeceklerini, Avrupalı Yahudiler ticaretin her alanında becerikli oldukları için Müslümanların onlarla rekabet edemeyeceklerini* söylüyordu¹³²⁵. Keza Kudüs Mebusu Said el-Hüseyni'nin tasdik ettiği üzere; *Yahudiler gayet çalışkan, zeki, muktesit bir kavimdir. Ziraatte, sanatta fevkalade müterakkiydiler. Kudüs sancağında icat ve tesis eyledikleri mekâtib-i ilmiye ve ziraiyye ve sınaıyyeden hem kendileri ve hem memleket ahalisinin az çok istifade ettiği inkar olunamazdı*¹³²⁶. Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey'in (1910-1911) raporu da bu hususu tasdik eder niteliktedir. Mutasarrıf, *Yahudilerin ileri tarım teknolojilerine hâkim bulduklarını, modern tarım aletlerine sahip bulduklarını; buna karşılık Müslüman köylülerin ilkel yöntemlerle ziraat yaptıklarını, hele ki Bedevilerin toprağı sapanla eşeleyerek tohumu gömecek kadar ziraatta geri olduklarını*¹³²⁷ ifade eder. Öyle ki, tarım ürünlerinden verim elde edemeyen köylüler vergilerini ödeyemediler. Vergilerini ödeyemeyince vergiden muaf tutulma beklentileri ile Osmanlı hükümet makamlarına müracaat ettiler. Vergiden muaf tutulma talepleri karşılanmayınca da topraklarını fahiş fiyatlar veren Yahudi muhacirlere satmak zorunda kaldılar. Topraksız kaldıklarında ise ya başka sancaklara göç etmeye mecburdular, ya da daha acısı kendi sattıkları topraklarda Yahudi muhacirler için çalışarak hizmetçilik etmek zorundaydılar¹³²⁸. Köylülerin belini büken yalnızca arazilerin Yahudiler tarafından satın alınması değil, aynı zamanda eşrafın suistimalleriydi. Örneğin Mazura

¹³²⁴ C.O.A., *DH.EUM.4.Şb.* 23/5, H. 24 Ramazân 1332 / M. 16 Ağustos 1914.

¹³²⁵ B.N.A., *F.O.* 195/1727, No. 25, 16 Temmuz 1891.

¹³²⁶ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksandokuzuncu İnikad, R. 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 557.

¹³²⁷ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-Evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

¹³²⁸ Ö. Tellioglu, agm., s. 192.

köyünün on hissesi Yafa İdare Meclisi azasından Selim Kesar'ın oğlu Anton Kesar tarafından köylülerden fahiş fiyatlarla satın alınmış ancak akabinde fakara köylünün burada tarım yapmasına müsaade edilmeyerek hem köylülere hem de hazineye zarar verilmişti. Neticede dört yüz lira ziyanın telafi edilmesi, ancak arazinin Osmanlı tebaasından birkaç Yahudiye satılmasıyla mümkün olabilmişti¹³²⁹.

Köylerde olduğu gibi kent merkezinde de görülen Yahudi yerleşimleri karşısında yerel halkın tepkisi, tutarlı bir siyasi hareket çerçevesinde olmasa da giderek daha açık bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştı¹³³⁰. 1908 yılında Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesiyle başlayan ve 1914 yılına kadar devam eden süreçte, Filistin'de Arapça basının gelişmesi ve gazetecilik gibi entelektüel faaliyetlerin artması, 1904-1914 tarihleri arasındaki ikinci Yahudi göç dalgasının tam da bu gelişmelerle aynı zamana tesadüf etmesi ve daha önce ifade edildiği üzere yeni gelenlerin farklı emeller gütmesi yerel halk ile Yahudiler arasındaki sürtüşmeyi şiddetli hale getirmekteydi¹³³¹. Özgürlükçü fikirlerin yayıldığı 1908 devriminden sonraki süreçte Filistin topraklarına Yahudi göçünün artışı, Arap milliyetçileri için önemli bir karşı propaganda meselesi haline geldi. Araplar devrimin ardından kendi kimliklerinin daha fazla farkına varmaya ve ortak amaçlarla hareket eden siyasi topluluklara dönüşmeye başladılar¹³³². Kudüs; Nablus ve Gazze'ye göre daha az Müslüman nüfusa sahip olması ve daha heterojen bir nüfus yapısının bulunması nedeniyle Arap milliyetçiliğinde kırsal kesim kadar söz sahibi değildi. Bununla birlikte Kudüs'te nispeten okur-yazar ve siyaseten daha bilinçli olan ulema ve eşrafın yeni fikirlere kayıtsız kalmaları da beklenemezdi. Osmanlı bürokrasisinde görev alan aile üyeleri yerel toplumun doğal liderleri oldular. Kudüs kenti Gazze, Nablus ve Hayfa'yı da kapsayan merkezi rolünü bu hususta da sürdürdü. Kudüs eşrafının üyeleri Filistin vatanseverliğinin yaşlı önderleri, onların çocukları ise genç önderleri oldular. Arap milliyetçiliğinin gelişiminde Suriye'den sonra ikinci sırada Filistin Arapları önemli rol oynuyorlardı. Filistin'deki gazeteler –özellikle Siyonizm düşmanlığıyla popüler olan el-Karmil gazetesi- Filistin entelektüellerini Arap milliyetçiliği fikirlerine maruz bıraktı. Bununla birlikte tüm entelektüeller Arap milliyetçiliğini desteklemiyordu. İçlerinde Osmanlıların hilafet iddiasını destekleyenler

¹³²⁹ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/36, R. 28 Haziran 1322 / M. 11 Temmuz 1906.

¹³³⁰ D. Farhi, agm., s. 195.

¹³³¹ Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York 1997, s. 93, 94.

¹³³² Ö. Tellioglu, agm., s. 199.

de bulunmaktaydı¹³³³. Devrimden sonra Müslüman Araplar, Osmanlıya sadık olanlar, yerli vatanseverler ve anti-Siyonist Arap milliyetçileri olarak kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Siyonist Yahudi göçlerine yönelik tepkiler Arap milliyetçiliğinin Filistin coğrafyasında görünür olma şekliydi. Dolayısıyla dilekçelere göçlere muhalefet şeklinde yansyordu. Ayrıca Arapların Yahudi göçüne karşı reaksiyonları Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de bir "Filistin yerel kimliği"nin var olduğunu gösterir niteliktedir.

Aslında pek çok yazar -kabul ve ifade ettikleri üzere- 1914'ler öncesinde erken Arap milliyetçiliğinin Arap ırkçılığını kastetmediği konusunda hemfikirdir¹³³⁴. Araplar kendilerini İmparatorluğa ait hissediyorlar ve İmparatorluktan ayrılma düşünceleri bulunmuyordu. Kendilerini Osmanlı vatanseverleri olarak görüyorlardı. Yabancı devletlerin baskılarına ve emellerine karşı İmparatorluğu ayakta tutmanın bir kalkan görevi gördüğüne inanıyor, Osmanlı İmparatorluğunu "İslam'ın son kalesi" sayıyorlardı. Osmanlılık idealinin toprakları için en iyi siyasi seçenek olduğunu düşünüyorlardı. Bu sebepten ötürü 1908 devriminden sonra Araplar, Butrus Ebu-Manneh'in ifadesiyle *zarlarını Jön Türkler için atmışlardı*¹³³⁵.

Osmanlıcılar ile Arapçılar arasındaki farklılıklar ideolojik olmaktan ziyade kültürel farklılıklardan kaynaklanıyordu. Kudüs'te Osmanlı egemenliğinin sona erdiği yılda dahi Arap milliyetçiliği programlı bir ideoloji olmaktan uzaktı. Osmanlı'ya duyulan sadakat 1918 yılında İmparatorluğun dağılmasına kadar Filistin yurtseverliği ile paralel olarak var oldu. Daha ziyade İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliğine cevap olarak ortaya çıkmış bir fikir olarak tezahür etti. Nitekim 1914'te 126 kişiden oluşan Arap milliyetçi topluluğunun 22 üyesi Filistinliydi. Ayrıca 1913'te Paris'teki Arap kongresine destek veren telgrafları imzalayan 387 isimden 139'u Filistin'liydi¹³³⁶.

Nihayetinde Osmanlı hükümeti Yahudi muhaceretine yönelik Kudüs'ten yapılan şikâyetlere kayıtsız değildi. 1914 yılının Eylül ayında kapitülasyonların kaldırılmasının ardından Osmanlı hükümeti, başta Ruslar olmak üzere münhasım devletlerin Filistin'deki tebaalarını sınır dışı etme tehdidinde bulunmaya başladı. Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyen Yahudiler Mısır'a sürüldüler¹³³⁷. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin, Birinci Dünya Savaşı esnasında Avrupa devletlerinin

¹³³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Muslih, "Arab Politics and the Rise of Palestinian Nationalism", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 16, No. 4 (Summer, 1987), s. 77-94; B. Abu-Manneh, "Arap-Osmanlıcılarının Jön Türk...", s. 127-142.

¹³³⁴ Bkz. I. Nassar, agm., s. 116; A. Jacobson, "Negotiating Ottomanism in Times of War...", s. 70, 71.

¹³³⁵ B. Abu-Manneh, "Arap-Osmanlıcılarının Jön Türk...", s. 133.

¹³³⁶ M. Muslih, agm., s. 80.

¹³³⁷ A. Jacobson, *age.*, s. 94, 96.

başlarının sıkışık olduğu, kapitülasyonların kaldırıldığı ve konsolosların kenti terk etmek zorunda kaldığı zamanı fırsata çevirmeye karar verdi. Yahudi muhacirler ve teşkilatları hakkındaki kararların bir an evvel tatbik edilmesine, Osmanlı hükümetinin Ermeni sorunu ile uğraştığı böylesi bir dönemde Yahudi sorununun çıkmasına meydan vermemek için Yahudilerin ellerindeki silahlara el konulmasına karar verilmesi¹³³⁸ yerel halkın Kudüs'ten gönderilen dilekçeleri sonucunda gerçekleşti.

Diğer yandan Meclis-i Mebusan'ın Kudüs mebusları Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni, hükümet merkezinde Yahudi göçüne yönelik mücadele veriyorlardı. Her ikisi de Alyans okullarında eğitim görmüş ve İbrance'ye vakıf kimseler olmalarına rağmen Siyonizme karşıydılar. Ancak bu dönemde ikisinin düşünceleri mecliste ifadesini bulamadı¹³³⁹. Böylece Filistin Araplarının fikirleri mecliste tam anlamıyla temsil edilemedi. Aslında Kudüs mebusları, Osmanlı hükümetinin Yahudi muhaceretlerini önlemeye yönelik tedbirlerin bilincindeydiler. Ancak alınan tedbirlere rağmen Yahudi muhaceretinin önüne geçilemediği için bu meseleyi mecliste gündeme getirip çözüm üretmeye çalışıyorlardı. Ancak bu tarihlerde hükümeti meşgul eden tek mesele İmparatorluğun uzak bir sancağına göç eden Yahudilerden ibaret değildi. Siyonizmin mecliste tartışıldığı tarihlerde ülkenin gündeminde Balkan Savaşları, kabine değişiklikleri, ekonomik sorunlar ve daha pek çok mesele bulunuyordu. Ruhi el-Halidi, Yahudilerin Kudüs'e bağlılıklarını vurgulamak için Tevrat'taki Kudüs hükümlerini okuduğunda sanki *Tevrat ikinci kez iniyor, siz de Musa-yı Sani oluyorsunuz* diye haksız ithamlara maruz kalıyordu. Yahut Yahudilere karşı (Anti-Semit) olmadıklarını yalnızca Siyonist Yahudilere karşı (Anti-Siyonist) olduklarını¹³⁴⁰, zira Siyonizme bağlı bir Yahudi'nin vatanperver olamayacağını vurgulamalarına; dahası tüm Yahudilerin Siyonist olmadıklarını, Yahudilerin ziraat ve sanayide toplumu ileriye götürdüklerini kabul etmelerine rağmen “Yahudi karşıtı” propaganda yapmakla suçlanıyorlardı. Oysa ki Filistin topraklarındaki Yahudi nüfusun kafi olduğunu düşünüyorlardı ve tek amaçları gelenlerin başka yerlere yönlendirilmelerini sağlamaya çalışmaktı¹³⁴¹. Buna rağmen Meclis-i Mebusan'da Yahudi göçlerinin hakkıyla gündeme alınması ve tartışılması

¹³³⁸ C.O.A., *DH.EUM.4.Şb. 23/5*, H. 24 Ramazân 1332 / M. 16 Ağustos 1914.

¹³³⁹ Ayrıca bkz. Louis Fishman, “1911’de Meclis-i MebusanYapılan Siyonizm Tartışmasını “Yahudi Sorunu”nun Ortaya Çıkışı Işığında Anlamak”, *Jön Türklerin Filistin’i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 103-110.

¹³⁴⁰ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksandokuzuncu İnikad, R. 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 553, 558

¹³⁴¹ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksandokuzuncu İnikad, R. 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911, s. 557

mümkün olamadı. Bu esnada yerel suistimaller de eklenince Kudüs sancağında Yahudi nüfusu, Yahudi nüfusuyla birlikte Arapların öfkesi bir çığ gibi büyüdükçe büyüdü.

1908'den sonra Türk milliyetçiliği ve merkezîyetçiliği, Siyonist hareketin 1882'den itibaren Filistin topraklarına girmesi, 19. yüzyıldan itibaren artan Avrupa nüfuzu, Balkan yenilgisinden sonra İttihat ve Terakki'nin Turancılığa yönelmeleri, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Arap siyasi liderlerini idam ettirmesi (Beyrut, Suriye ve Filistin'deki idamlar) Arap milliyetçilerinin zamanla Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sorgulamalarına neden olacaktı¹³⁴². Böylece Osmanlıcılık idealine sadakat düşüncesi Arap ulusal hareketi içerisinde kendisine yer bulamamaya başladı. Artık Kudüslü Araplar, Osmanlı kolektifliğinden yabancılaşmaya başlamışlardı. Bu hayal kırıklığı İmparatorluğa duyulan bağlılık ve dayanışma duygularının sorgulanmasına neden olacaktı. Öte yandan kıtlık ve hastalığa maruz kalan insanların Osmanlı hükümetine yönelik öfkelerinin kızışması kaçınılmazdı¹³⁴³. Devrimden Birinci Dünya Şavaşı başlangıcına kadar (1908-1914) Filistin yurtseverliği ile birlikte varolan politik Arapçılık, savaş esnasında yerini gerçek bir Arap milliyetçiliğine bırakacaktı.

Ayrıca bu tarihlerde Meclis-i Mebusan'da Yahudilerin bir devlet kurma hedeflerine bir "masal" veya bir "hayal" olarak bakılması hayli ilgi çekicidir¹³⁴⁴. Oysa ki bazen masallar da doğru çıkardı. Benzer şekilde Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasına yalnızca iki yıl kala Eski Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey Sadaret'e sunduğu raporunda *Yahudilerin asla emellerine ulaşamayacaklarını, buna Osmanlı hükümeti müsaade etse bile Avrupa devletlerinin müsaade etmeyeceğini* ifade ediyordu¹³⁴⁵. Zira Azmi Bey bu tarihten üç yıl sonra İngiltere tarafından kabul edilecek Balfour deklarasyonundan habersizdi. Oysa ki Azmi Bey'den yedi sene önce Ali Ekrem Bey; *İngilizlerin ileride devletin başına gaile-i azime tevlid edebilecek olduklarını*¹³⁴⁶ belirtmişti. Ali Ekrem Bey'in bu sözleri söylediği 1907 yılından yalnızca on yıl sonra 1917'de İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını öngören Balfour deklarasyonunu kabul etmesi gecikmedi¹³⁴⁷. Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1917 yılının Aralık ayında Arap-Yahudi ihtilafı Osmanlı Devleti için sona ermişti. Yazının başında ifade edildiği ve tarihsel süreçte görüldüğü üzere Arapların ve

¹³⁴² M. Reinkowski, agm., s. 67; A. Jacobson, "Negotiating Ottomanism in Times of War...", s. ; I. Nassar, "agm., s. 117, 118. R. Khalidi, *age.*, s. 63

¹³⁴³ A. Jacobson, *age.*, s. 63, 64.

¹³⁴⁴ TBMM Kütüphanesi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 3, İçtima Senesi: 3, Kırkdokuzuncu İnikad, R. 16 Şubat 1326 / M. 29 Nisan 1910, s. 333-335.

¹³⁴⁵ C.O.A., *DH.İ.UM.EK.* 101/13, H. 6 Cemâziye'l-Evvel 1334 / M. 11 Mart 1916.

¹³⁴⁶ I.S.A., *Ali Ekrem Bey Koleksiyonu*, 83/20, R. 3 Haziran 1323 / M. 16 Haziran 1907.

¹³⁴⁷ Ö. Tellioğlu, agm., s. 185.

Yahudilerin gündemleri, birbirlerinin sözlerini işitemeyecek veya birbirlerinin endişelerini önemsemeyecek kadar farklı seyretmişti. Nitekim bir Sefarad Yahudisi olan Avraham Elmaliach'ın 1964 gibi geç bir tarihte vereceği ropörtajındaki sözleri geçmişe dönük bazı pişmanlıkları özetler niteliktedir; *Biz “Arap Meselesi” ile Balfour deklarasyonundan sonra değil, ondan önce - ha-Magen derneğini kurup Arap basını ile uğraştığımızda - hatta Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlasaydık işler farklı olurdu. Bazı Siyonist liderler “Arap sorununu” derinlemesine anlamadıkları veya Eretz İsrail sorununu Araplar olmadan çözebileceklerini düşündükleri için herşey boşa gitti. Bu arada Arap ulusal hareketi güç kazanmaya başladı. Artık Araplarla konuşmak çok zordu...*¹³⁴⁸

¹³⁴⁸ A. Jacobson, *age.*, s. 111.

SONUÇ

1840-1914 tarihleri arasındaki yaklaşık yetmiş beş yıllık devirde Kudüs'teki Osmanlı hâkimiyeti pek çok mesele ve sorunla başatmak zorundadır. Himaye ettikleri cemaatler için imar, inşa, misyonerlik ve kolonizasyon faaliyetlerinde bulunan yabancı devletlerin kentte artan nüfuzları ve yerel siyasete müdahaleleri önlenmelidir. 1880'lerden itibaren kente ve bölgeye yoğunlaşan Siyonist Yahudi göçlerinin Osmanlı hükümet otoritesine yönelik tehditlerinin önüne geçilmelidir. Yahudi göçlerinin kentte yarattığı demografik ve fiziksel değişimler karşısında yerli halkın artan endişe ve öfkeleri yatıştırılmalıdır. Hıristiyan mezheplerin kutsal yerler üzerine bitmek bilmeyen sevap yarışları -kutsal yerlerdeki statükoyu bozmadan ve herhangi bir asayiş problemine mahal vermeden- halledilmelidir. Hüseyinler ve Halidilerin başını çektiği önde gelen Müslüman ailelerin Osmanlı makamları üzerine rekabetleri ve birbirleri arasındaki kıskançlıkları dizginlenmelidir. Tüm bunları yaparken refah ortamı muhafaza edilmeli, kentteki olayları gün be gün gözlemleyen yabancı devlet konsoloslarının ellerine koz verilmemelidir. Öte yandan, kentin modernleşen dünya ile uyum sağlaması için kentsel altyapı ihtiyaçlarının ve sorunlarının giderilmesi zaruridir. 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru güdülmeye başlanan merkezi kontrol politikalarının kentte uygulanması gerekmekte; bu sorumluluk bölgenin en yetkili Osmanlı idarecisi olan Kudüs mutasarrıflarının omuzlarına ağır yükler yüklemektedir. Zira en küçük bir mesele konsolosların müdahalelerine imkan ve eşrafın eline bahane vermekte; kanlı bir çatışmaya, hatta savaşa dönüşerek Osmanlı hükümet makamlarını içinden çıkılması güç sorunlarla baş başa bırakmaktadır. Dahası, yerel yönetim kurumlarının yetki kapasiteleri sınırlı olduğu gibi, ekonomik kaynaklar da kısıtlıdır. En küçük bir altyapı probleminden büyük dini çatışmalara varıncaya kadar tüm meseleler yerel ve merkezi hükümet makamlarını uğraştırmakta ve sabırlarını sınamaktadır.

Kudüs kentinin siyasi ve sosyal manzarasını yansıtan bu kaos ortamında kent sakinleri, Müslüman/gayrimüslim, Osmanlı tebaası/ecnebi tebaa ayırt edilmeksizin ortak beklentilere sahiptir; *kent siyasetinde söz sahibi olmak, kentte siyasi etkinliklerini muhafaza etmek veya artırmak, siyasi ve sosyal tatminsizliklerini gidermek...* Kent zümrelerinin farklı simaları tarafından farklı dillerde ve farklı meseleler üzerine kaleme alınan dilekçelerde hemen daima bu ortak hedeflerle hareket edilmiştir. Müstakil bir cemaat olarak kabullenilme arzularında, kendilerine mahsus ibadetgâh yahut mezarlık taleplerinde, siyasi ve dini makamlara adamlarını yerleştirme emellerinde, mevcut

idarecileri şikâyetlerinde, kutsal mekânlarda söz sahibi olma yarışlarında, dahası Osmanlı politikalarından memnuniyet ifadelerinde dahi bu ortak hedeflerin izlerine rastlanmaktadır.

Osmanlı sultanları “adil hükümdar” imajını sarsmamak, tebaaları nezdinde meşruiyetlerini sürdürülebilir kılmak ve adaletin tecelli ettiğini hissettirerek devletin dirliğini korumak için, gerek bizzat kendileri gerekse otoritelerini temsil eden memurları vasıtasıyla kent sakinlerinin talep ve şikâyetlerine yanıt vermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat reformlarının kent sahasına getirdiği yeni yerel yönetim kurumları ve merkezi hükümet kurumları Kudüs sakinlerine başvurabilecekleri mercileri çoktan sunmuş durumdadır. Kudüs sakinlerinin yerel yönetim meclislerinin üyelerinin seçimlerinde oy kullanmaları ve dahası bizzat bu meclislerin üyeleri olmaları yerel siyasete katılım göstermelerine, sınırlı da olsa siyasi yaşamda kendilerini temsil etmelerine olanak tanımıştır. Öte yandan bu dönemde devlet, nüfus ve arazi sayımları, vergiler, çeşitli ıslahat hareketleri, merkezi hükümet tarafından inşa edilen kamu yapılarıyla kentlilerin gözünde somut bir varlık haline gelmiştir. Bu sebeple Kudüslülerin dilekçelerine yansıyan konu yelpazesi genişlemiş ve beklentileri çeşitlenmiştir. Artık Kudüslülerin şikâyet edecekleri daha fazla memur, üzerine mücadele edecekleri daha fazla mevkii, indirim veya muafiyet isteyebilecekleri daha fazla vergi çeşidi vardır. Bu durum kent sakinlerinin yerel ve merkezi hükümetle daha fazla muhatap olmak zorunda kalmalarını beraberinde getirmiştir.

Farklı dinlere mensup cemaatlerin kentteki nüfus yoğunlukları ile dilekçe hakkını kullanma oranları arasında bağlantı vardır. Kent siyasetinde en fazla söz sahibi olan grup, Osmanlı tabiiyetindeki nüfusun çoğunluğunu meydana getiren Müslümanlardır. Onları Rum Ortodokslar, Yahudiler, Ermeniler ve Latinler takip etmiştir. Buna karşılık kent nüfusunun azınlığını teşkil eden Süryani, Rum Katolik, Kıpti ve Habeşi cemaatlerinin dilekçelere katılım oranlarının bir hayli düşük olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan dilekçe hakkını en fazla kullananların sıradan insanlardan ziyade Osmanlı makamlarını ellerinde tutan kent eşrafı; bedevilerden ziyade kabile şeyhleri; köylülerden ziyade muhtarlar ve kaza kaymakamları; sıradan gayrimüslim cemaatlerden ziyade patrikler ve rahipler olması, nüfus yoğunluğunun yanı sıra ekonomik düzey, eğitim seviyesi, kentte sahip olunan nüfuz ve prestij gibi niteliklerin kent siyasetine katılımı belirleyen ölçütler olduğunu ortaya koymuştur. Bu sebeplerle dilekçelerde küçük cemaatlerin veya herhangi bir görevde bulunmayan sıradan insanların seslerini hakkıyla duymak mümkün olmamıştır. Öte yandan Osmanlı

topraklarında elektrikli telgraf hatlarının döşenmesiyle hükümet merkeziyle haberleşmenin kolaylaşmasının daha geniş kitlelerin dilekçelere katılımını artıran önemli bir etken olduğu ifade etmek gerekir. Öyle ki Kudüs-Yafa arasında telgraf hatlarının döşendiği 1864 yılından itibaren köylülerin, bedevilerin, cemaat mensuplarının –liderlerinin temsiline ihtiyaç duymaksızın- gönderdikleri dilekçelerinin sayılarında artış görülmüştür. Dolayısıyla makam ve servet sahibi olmayan sıradan insanların seslerini dilekçelerde nispeten daha fazla duymak mümkün olmuştur. Zira bu yüzyılda yerel makamların yanı sıra merkezi hükümete de başvurmak isteyenler için İstanbul daima bir posta veya telgraf ofisi mesafesindedir. Sıradan insanların telgraf vasıtasıyla doğrudan Osmanlı merkezine dilekçelerini iletebilmeleri, taşradaki kurumların arabuluculuğuna duyulan ihtiyacı azaltmış ve yerel makamların sıradan insanlar üzerindeki baskılarını hafifletmiştir ki, tespit edilen dilekçelerin neredeyse tamamının merkezi hükümet kurumlarına ve büyük ölçüde telgraf vasıtasıyla gönderilmiş olmaları bu hususa delil teşkil etmektedir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başlarından itibaren dilekçe hakkını “çok” kullanmak, tek başına kent siyasetinde etkin olmak anlamına gelmemeye başlamıştır. Zira yabancı devletlerin himayesini kazanmak, kentte nüfuz kazanmakta önemli bir etken haline gelmiş; yabancı devletlerin konsolosları ise kent siyasetini yönlendiren aktörler olarak daha fazla görünmeye başlamışlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru muhtelif ülkelerden gelerek kentte yerleşen ecnebi tebaanın –sayıları az bile olsa- kısa sürede kendilerine mahsus dini ve kamusal yapılara sahip olabilmeleri bu hususun getirisiidir. Artık kentte nüfuz sahibi olmanın yegâne koşulu makam ve prestij sahibi olmaktan geçmemektedir ki, çoğu zaman Osmanlı makamlarını ellerinde bulduran eşrafın dilekçelerine itibar edilmemesi, hatta zaman zaman eşrafın konsolosların desteğine başvurmaları bunu kanıtlar niteliktedir. Diğer yandan Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin birlikte yaşadığı Kudüs kentine, yabancı uyruklu olan veya yabancı bir ülkenin himayesinde bulunan cemaatlerin eklenmesi, toplumsal yapıyı bir hayli çetrefilli hale getirmiştir. Mevcut yerleşik halk arasındaki çatışmalara, bir de ecnebi tebaaya yönelik tepkiler eklenmiştir. Bununla birlikte ecnebi tebaa taleplerini konsoloslara ilettiği ve çalışmamız kapsamında tüm konsoloshanelerin raporları incelenemediği için ecnebi tebaanın beklentilerine nisbi ölçüde ulaşılabilmiş, yapılan yorumlar yerli halkın yeni gelenlere yönelik tepkileriyle sınırlı kalmıştır. Bir başka ifadeyle, ecnebi tebaayı Osmanlı tebaasının gözünden görmek mümkün olmuş; ancak Osmanlı tebaasını ecnebi tebaanın gözünden görmek mümkün olmamıştır.

Neredeyse tüm mezheplerden insanların yaşadığı kozmopolit bir kentte, kaçınılmaz olarak çatışmaların yaşanacağı ortadadır. Bununla birlikte farklı dillerde konuşan, farklı mezheplere mensup, farklı kültürel değerlere ve gündelik yaşam alışkanlıklarına sahip olan Kudüslülerin ortak ekonomik beklentilerle dilekçelerde işbirliği sözkonusudur. Müşterek dilekçeler Kudüs sakinlerinin birbirlerinden kopuk cemaatler olmadıklarını, sürekli ihtilaf içerisinde bulunmadıklarını, ortak bir menfaatleri olması durumunda yeri geldiğinde farklılıklarını bir kenara bırakarak “biz” olma şuuruna erişebildiklerini ortaya koymuştur. Dolayısıyla Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında kaos ortamlarında bile Kudüs kentinin sakinleri hemşehrlik bilincine sahiptir. Zira zihniyetleri arasında örülmüş duvarlar bulunsada, aynı mekânları birlikte paylaşmak zorunda olmaları, çatışmalarının yanı sıra dayanışmalarını da kaçınılmaz kılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde “dilekçe hakkı”nın ilk defa anayasada bir kanun maddesi olarak Osmanlı tebaasına tanınması önemli bir dönüm noktası olmuştur. Meşruti idare şeklinin benimsenmesi ve kişi haklarının güvence altına alınmaya başlanması, basında sansürün kaldırılması nisbi bir ifade özgürlüğünü de beraberinde getirmiş; gelişmelere paralel olarak dilekçelerde kent siyasetine ilişkin beklentiler daha fazla ifade edilir hale gelmiş yahut daha fazla “görünür” olmuştur. Bu tarihten itibaren Kudüslülerin dilekçelerinde mevcut haklarını sorgulamaya ve kanunun kendilerine tanıdığı haklar için mücadele etmeye başladıkları görülmektedir. Kanun-ı Esasi, kent sakinlerinin yeni taleplerle hükümete başvurmalarını ya da mevcut şikâyetlerini daha çok dile getirmelerini sağlayan “yasal” bir dayanak sunmuştur. Rum ve Ermeni patrikhaneleri ile Yahudi Hahambaşılığının şubelerinin bulunduğu Kudüs kenti, iktidar mücadelelerine önceki devirlerden daha fazla sahne olmaya başlamıştır. Yaşanan mücadelelerin izleri kentlilerin dilekçelerine yansımıştır: 1908 yılından itibaren Rum ve Ermeni cemaatleri, Patrikhanelerinin idaresine dâhil olma talepleriyle Osmanlı hükümet makamlarını epeyce aşındırmıştır. Her ne kadar Yahudi Hahambaşısı’nın seçiminde benzer mücadelelerin olduğu bilirse de, Yahudi cemaatine ait dilekçelerin yetersizliği nedeniyle bu hususun dilekçelerden öğrenilmesi mümkün olmamıştır.

1908 yılında Kudüs kentinden Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni’nin Meclis-i Mebusan’a vekil olarak seçilmeleri, Kudüs kentlilerine –bilhassa kent eşrafına- hükümet merkezinde temsil edilme ve mücadelelerini mebuslar vasıtasıyla hükümet merkezine yansıtma imkanı tanımıştır. Böylece modern anlamda yönetime katılımdan bahsetmek mümkün olmuştur. Keza Kudüs sakinleri, dilekçelerinde zaman zaman Osmanlı

merkezi hükümet kurumları yerine, doğrudan Kudüs mebuslarını muhatap almaya başlamıştır. Diğer yandan 1908 devrimiyle birlikte yeniden yürürlüğe konulan Kanun-ı Esasi'nin Kudüslülerin dilekçelerine getirdiği önemli bir farklılık, dilekçelerde kanuna veya kanunun tanıdığı haklara vurgu yapan söylemlerin benimsenmesi ve sıklıkla tekrar edilmesidir. Bu nedenle 1908 yılından itibaren Kudüs'ten gönderilen dilekçelerde “daha bilinçli” bir kamuoyu göze çarpmaktadır.

Bununla birlikte Kudüs sakinlerinin dilekçeleri -kimi zaman Osmanlı hükümetine meydan okumakla veya Osmanlı hükümetinin aldığı kararlara direnişi yansıtmakla birlikte- doğrudan doğruya kamuoyunun tezahürü değildirler. Nihayetinde bu vesikalar mevcut iktidara “aşağıdan yukarı” yöneltmişler; hedeflerine ulaşma hevesinde olan kişiler tarafından gönderilmişlerdir. Hükümeti ikna etme amacıyla oldukları için mevcut otoriteyi “rahatsız etmemek”, dahası mevcut otoriteye “sevimli” görünmek zorundadırlar. Osmanlı hükümetinin koyduğu bürokratik kurallara göre, hatta Osmanlı hükümetinin verdiği kâğıtlara yazılmaları gerekmektedir. Dolayısıyla çoğunlukla dilekçe sahiplerinin veya arzuhalcilerin süzgecinden geçirilmişlerdir. Öyle ki Arap milliyetçiliğinin gelişim gösterdiği ve Kudüs mutasarrıflarının yükselen Arap bilincine yönelik hükümet merkezine uyarılarda bulunduğu yıllarda dahi, Müslüman veya Ortodoks Arapların dilekçelerinde kendilerini “Arap” olarak tanımlamaktan kaçınarak ısrarla “Osmanlı” tebaası olduklarını vurgulamaları; gayrimüslim cemaatlerin dilekçelerinde “hükümete sadakatin” (sıdk u ubudiyet) tekrarlanan bir klişe haline gelmesi bu kanının doğru olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta dilekçelere katılım gösteren “kamu” günümüzdeki anlamda kamu kavramıyla bile örtüşmemektedir. Zira tahmin edildiği üzere dilekçe sahipleri aynı yerde yaşamaktadır, çoğunlukla aynı mesleğe veya dine mensuptur. Dolayısıyla birbirlerini etkileme veya manipüle etme olasılıkları bir hayli yüksektir. Keza sıradan insanların –ileri gelenlerinin iştirakıyla- dâhil oldukları dilekçeler, liderleri tarafından yönlendirildiklerini ortaya koyar niteliktedir. Bununla birlikte dilekçeler dikkatlice okunduğunda satır aralarından çok şey fısıldarlar. Benzer kalıplardan ve bürokratik üsluplardan arındırıldıklarında kâğıttan dile, dilden kalbe köprü kurarlar. Kentsel gruplar arasındaki sosyal çatışmalar veya işbirlikleri hakkında fikir verirler. Toplumun düşüncelerinin hükümet nezdinde meşru biçimde ifade edilme şeklidirler, toplum içerisinde dayanışmayı gerektirirler ve dahası siyasilerin karar alma sürecine tesir ederler. Öyle ki, Kudüslülere ait toplu dilekçelerin zaman zaman hükümetin vereceği kararları etkilediği ve dahası vermiş olduğu kararları değiştirdiği görülmüştür.

Kudüs sakinlerinin dilekçelerine yansıyan meselelerin çözümünde Osmanlı hükümeti, yegâne ve sabit bir yöntem uygulamamıştır. Her bir mesele veya olaya ilişkin olarak gerek merkezi, gerekse yerel makamlar tarafından farklı çözümler ve yöntemler geliştirilmiştir. Zira Kudüs kenti, son derece “hassas” ve “nazik” yapısı nedeniyle gelişigüzel idare edilmeye hiçbir zaman müsait olmamıştır. Osmanlı hükümeti hem kutsal yerlerdeki mevcut düzeni bozmamaya, hem de cemaatler arasındaki sorunları körükleyerek asayişin bozulmasına sebebiyet vermemeye özen gösteren bir politika takip etmiştir. Müslüman ve gayrimüslim cemaatler tarafından hükümet makamlarına başvurulmadıkça veya sorunlar Osmanlı makamlarını ilgilendirecek boyutlara varmadıkça kentteki meselelere müdahale edilmemiştir. Ne merkezi ne de yerel makamlar kendi yetki sınırları haricine çıkmıştır. Osmanlı hükümetinin cemaat içi veya cemaatler arası çatışmalara ilişkin uyguladığı politikalar, Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinin karakteristiğini yansıtan merkezi kontrol ve kanunlaşma politikaları ile de uyumludur. Nitekim kentte Osmanlı otoritesinin sarsılmamasına, yerli ve yabancı güçlerin nüfuzlarının artmamasına itina gösterilmiştir.

Dilekçelere yansiyarak hükümet kurumlarında gündeme alınan sorunların çözümünde en çok başvurulan formül, mevcut statükoya, dolayısıyla *kadimden olagelene aykırı hareket etmemek* olmuştur. Sözelimi Kamame ve Beytullahim kiliselerinde Hıristiyan mezheplerin sevap yarışları mevcut fermanlar gereğince çözüme kavuşturulmuştur. Fermanlar hükümet makamlarına, cemaatlerin veyahut cemaatlerini himaye eden devletlerin taleplerini “statükoya muhalif” oldukları gerekçesiyle geri çevirmek imkanı tanımış yahut da cemaatlere birbirlerini şikâyet etmeleri için hukuki bir zemin yaratmıştır. Bununla birlikte kanun, ferman ve nizamnamelerin hükümleri hiçbir zaman ihlal edilmemiş veya bir grup zümre memnun olsun diye esnetilmemiştir. Gündelik işleyişte kiliselerde meydana gelen cemaatler arası sorunları çözmek işi ise Kudüs mutasarrıfının kriz yönetme becerilerine emanet edilmiştir. Öte yandan Osmanlı hükümetinin kentte kurduğu düzenin pek çok dini makamda hala geçerli olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Kamame ve Beytullahim kiliselerinde günümüzde bile Sultan Abdülmecid’in 1852 tarihli fermanı geçerlidir. Benzer şekilde Kudüs Rum Patrikhanesi’nin 1875 tarihli Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi’ndeki düzene göre idare edilmesi, Osmanlı hükümetinin uzun yıllar sorunlarla baş ederek bulduğu çözümlerin kalıcılığını –dolayısıyla işlevselliğini- ortaya koymaktadır.

Osmanlı hükümeti kutsal makam ve mekânlarda uluslararası siyaset dengesi de gözetmiştir. Kudüs Rum Patrikhanesi’ndeki Arap ve Yunan asıllı Ortodokslar

arasındaki ihtilaf örneğinde görüldüğü üzere, Arap Ortodoksların taleplerine onları himaye eden Rusya'nın kentteki etkinliğini artırmamak, kutsal yerlerde mevcut statükoyu küçük bir cemaatin istekleri için bozmamak amacıyla sessiz kalınmıştır. Elbette ki dilekçe ile hükümet makamlarına başvurmak, Osmanlı hükümeti nezdinde hak aramanın yegâne meşru yoludur. Öte yandan dilekçeleriyle isteklerini elde edemeyen cemaatlerin huzursuzlukları, protesto ve miting gibi kitlesel eylemlere dönüşebilmiş; kan dökmeye varıncaya kadar asayiş problemlerine yol açarak Osmanlı hükümetini taviz vermeye mecbur bırakabilmiştir. Nitekim taleplerine ulaşamayan Arap Ortodokslara, yarattıkları asayiş problemleri neticesinde kutsal yerlerde “mevcut düzeni bozmayacak surette” birtakım tavizler verilmek zorunda kalınması bunun göstergesidir.

Yabancı devletlerin kentteki siyasi etkinliklerinin artırılmak istenmemesi, bazı durumlarda kent sakinlerinin dilekçelerinin gözardı edilmesini ve kentlilerin sorunlarıyla baş başa bırakılmalarını beraberinde getirmiştir. Öyle ki Osmanlı hükümeti kentsel altyapı projelerinde Avrupa devletlerine imtiyaz ve ruhsat verme hususunda çekimser davrandığı için kentlileri İmparatorluğun son yıllarında dahi süregelen bir susuzluk problemi ile başatmak zorunda bırakmıştır. Zira bu devirde, Osmanlı hükümeti savaşlardan muzaffer olarak dönememektedir, ulus devlet fikirleri yayılmış, uluslar İmparatorluktan kopmaya ve özgürlükçü fikirler muhtelif cemaatlerin kalplerinde ayrılıkçı düşünceler ekmeye başlamış, savaşlar ve ekonomik buhranlarla devlet otoritesi bir hayli sarsılmıştır. İmparatorluğun merkezine oldukça uzak bir bölgede yer alan Kudüs –her ne kadar kutsal ve stratejik öneme sahip olsa da- onlarca vilayete haiz İmparatorluk, tüm mesaisini yalnızca bir sancağa harcama lüksüne sahip değildir. Hükümet otoritesinin zayıfladığı durumlarda devlet otoritesini temsil eden idarecilerin yolsuzlukları kaçınılmaz hale gelmiştir. Tanzimat döneminde tesis edilen yerel meclislerdeki makamların adeta kent eşrafının üyeleri arasında hisselenmesi nedeniyle sıradan insanlar zaman zaman bu insanların insafına kalmıştır. Benzer şekilde Osmanlı hükümetinin kente hâkim olduğu yıllardan beri kutsal yerlerde takip ettiği gelenekselci politika, dini makam ve mekânlarda pek çok zümrenin taleplerini elde edememesine yol açmıştır.

Elbette ki, hiçbir dönemde kentin idaresi ihmal edilmemiş ve kentlilerin dilekçeleriyle resmi makamlara yansıttığı sorunlar yanıtız bırakılmamıştır. Tanzimat devrinde merkezi otoritenin güçlenmesi ve bu doğrultuda taşradaki yerel güçlerin geri planda kalmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı tebaası taleplerini daha rahat bir şekilde dile getirme imkanı bulmuşlardır. Köylüler, Tanzimat reformlarının köy sahasına

getirdiği muhtarlık teŖkilatı sayesinde muhtarlar tarafından daha fazla temsil edilmeye, dahası doğrudan hak arayarak kent siyasetinde daha g6r6n6r olmaya baŖlamıŖlardır. Keza Tanzimat d6neminde merkezde ve yerelde tesis edilen kurumlar, kent z6mrelerinin siyasete katılımlarını artırmakla kalmamıŖ, aynı zamanda haklarını aradıkları merciilerin sayısında da artıŖı beraberinde getirmiŖtir. Siyonist Yahudi g6çlerine y6nelik 6nlemler 1890'larda kapsamlı hale getirilmiŖtir. MeŖrutiyet devrinde tensikat uygulamaları ile Osmanlı makamlarını zimmetlemiŖ eŖraf 6yelerinin 6nemli bir kısmı kadro haricine 6ıkarılmıŖtır. 6te yandan sıradan insanlar –her ne kadar daha fazla temsil ve h6k6mete daha kolay ulaŖma imkanı bulsalar da- b6y6k 6l6de kentsel elitlerin baskılarına maruz kalmıŖlardır. Kud6s sakinlerinin -gerek esnaf gerekse k6yl6-vergilerden muaf tutulma beklentileri olumlu karŖılanmamıŖtır. Dini makamları ellerinde tutan bir avu6 z6mre, n6fusun 6oğunluğunu oluŖturan yerli cemaatlere hâkim gelmeye devam etmiŖtir. Dolayısıyla Osmanlı h6k6met makamlarına baŖvurarak ama6larına ulaŖamayan z6mreler -bilhassa M6sl6man ve Hıristiyan Araplar- ya baŖka yerlere g6ç etmek zorunda kalmıŖlar ya da g6n6llerinde Osmanlı'ya besledikleri sadakat duygusu ciddi 6l6de zedelenmiŖtir. 1917 yılının Aralık ayında İngiliz askeri birlikleri kenti teslim almaya geldiklerinde, yalnızca kentin hâkimiyeti değil, muhtelif z6mrelerin kalplerindeki Osmanlı'ya bağlılık duygusu da b6y6k 6l6de sarsılmıŖ durumdadır. Neticede dilek6e sisteminin “b6rokratik” olarak sorunsuz iŖlediđini s6ylemek m6mk6nd6r. Ancak dilek6e sistemi aracılığıyla Kud6sl6lerin beklentileri tatmin edilebilseydi; yalnızca asayıŖ problemlerinin değil, esas itibariyle Kud6sl6lerin dilek6eleriyle yansıtıktıkları -asayıŖ problemleri yaratabilecek olan- beklentilerinin giderilmesi m6mk6n olsaydı; kentsel kitleler biraraya gelerek Osmanlı h6k6met makamlarına yaklaŖık yetmiŖ beŖ yıl boyunca onlarca dilek6e sunmazlar, b6ylece elinizdeki 6alıŖmanın ortaya konulmasına gerek kalmazdı.

KAYNAKLAR

A. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi / İstanbul

Babialı Belgeleri

Babialı Evrak Odası Belgeleri (BEO):

- 17/1225, H. 14 Zi'l-ka'de 1309 / M. 10 Haziran 1892
91/6789, H. 26 Rebû'l-evvel 1310 / M. 18 Ekim 1892
101/757, H. 26 Rebû'l-evvel 1310 / M. 18 Ekim 1892
101/7570, H. 16 Rebû'l-âhir 1310 / M. 7 Kasım 1892
208/15557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893
241/18015, H. 5 Muharrem 1311 / M. 19 Temmuz 1893
488/36531, H. 3 Rebû'l-âhir 1312 / M. 4 Ekim 1894
911/68317, H. 23 Ramazân 1314 / M. 25 Şubat 1897
924/69276, H. 21 Şevvâl 1314 / M. 25 Mart 1897
926/69416, H. 24 Şevvâl 1314 / M. 28 Mart 1897
934/70041, H. 12 Zi'l-ka'de 1314 / M. 14 Nisan 1897
950/71195, H. 10 Zi'l-hicce 1314 / M. 12 Mayıs 1897
960/71955, H. 5 Muharrem 1315 / M. 6 Haziran 1897
963/72163, H. 9 Muharrem 1315 / M. 10 Haziran 1897
965/72349, H. 15 Muharrem 1315 / M. 16 Haziran 1897
968/72547, H. 22 Muharrem 1315 / M. 23 Haziran 1897
1318/98838, H. 24 Muharrem 1317 / M. 4 Haziran 1899
1873/140456, H. 20 Rebû'l-evvel 1320 / M. 27 Haziran 1902
2175/163060, 30 Cemâziye'l-âhir 1321 / M. 22 Eylül 1903
3034/227502, H. 29 Safer 1325 / M. 13 Nisan 1907
3438/257818, H. 24 Şevvâl 1326 / M. 19 Kasım 1908
3441/258062, H. 5 Zi'l-ka'de 1326 / M. 29 Kasım 1908
3447/258496, H. 11 Zi'l-ka'de 1326 / M. 5 Aralık 1908
3464/259772, H. 4 Zi'l-hicce 1326 / M. 28 Aralık 1908
3466/259909, H. 13 Zi'l-hicce 1326 / M. 6 Ocak 1909
3481/261038, H. 7 Muharrem 1327 / M. 29 Ocak 1909
3482/261126, H. 9 Muharrem 1327 / M. 31 Ocak 1909
3491/261792, H. 24 Muharrem 1327 / M. 15 Şubat 1909
3497/262224, H. 2 Safer 1327 / M. 23 Şubat 1909
3514/263515, H. 25 Safer 1327 / M. 18 Mart 1909
3523/264154, H. 3 Rebû'l-evvel 1327 / M. 25 Mart 1909
3526/264410, H. 9 Rebû'l-evvel 1327 / M. 31 Mart 1909
3570/267746, H. 20 Cemâziye'l-evvel 1327 / M. 9 Haziran 1909
3582/268642, H. 5 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 24 Haziran 1909
3583/268721, H. 7 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 26 Haziran 1909
3585/268871, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 28 Haziran 1909
3587/268993, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 29 Haziran 1909

3607/270491, H. 11 Receb 1327 / M. 29 Temmuz 1909
3628/272056, H. 16 Şa'bân 1327 / M. 2 Eylül 1909
3647/273456, H. 24 Ramazan 1327 / M. 9 Ekim 1909
3680/275991, H. 8 Zi'l-hicce 1327 / M. 21 Aralık 1909
3749/281122, H. 5 Cemâziye'l-evvel 1328 / M. 15 Mayıs 1910
3818/286276, H. 27 Şevvâl 1328 / M. 1 Kasım 1910
3916/293665, H. 20 Receb 1329 / M. 17 Temmuz 1911
3939/295410, H. 28 Ramazân 1329 / M. 22 Eylül 1911
3970/297743, H. 8 Zi'l-hicce 1329 / M. 30 Kasım 1911
3972/297851, H. 14 Zi'l-hicce 1329 / M. 6 Aralık 1911
4122/309132, H. 29 Zi'l-hicce 1330 / M. 9 Aralık 1912
4228/317037, H. 2 Zi'l-hicce 1331 / M. 2 Kasım 1913

Babialı Evrak Odası Nezaret Gelen-:Giden Defterleri (BEO.NNG.d):

523, H. 2 Zi'l-hicce 1327 / M. 15 Aralık 1909
524, H. 22 Rebiü'l-ahir 1338 / M. 14 Ocak 1920

Babialı Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d...):

72/27, H. 27 Ramazân 1327 / M. 12 Ekim 1909

Babialı Sadaret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler

Sadaret Defterleri (A..d):

72, H. 27 Ramazân 1327 / M. 12 Ekim 1909

Sadaret Mektubi Kalemi Belgeleri (A.}MKT.):

21/36, H. 29 Zi'l-hicce 1260 / M. 2 Ocak 1845
58/53, H. 29 Zi'l-hicce 1262 / M. 18 Aralık 1846

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM.):

21/25, H. 4 Receb 1266 / M. 16 Mayıs 1850
344/87, H. 9 Cemâziye'l-âhir 1282 / M. 30 Ekim 1865
415/97, H. 17 Rebiü'l-âhir 1285 / M. 7 Ağustos 1868
735/28, H. 7 Cemâziye'l-evvel 1329 / M. 6 Mayıs 1911

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.}MKT.UM.):

271/99, H. 3 Receb 1273 / M. 27 Şubat 1857

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Deva'ir Evrâkı (A.}MKT.NZD.):

39/72, H. 29 Ramazan 1267 / M. 28 Temmuz 1851

Divan-ı Hümayun ve Bab-ı Asafi Defterleri

Bab-ı Asafi Amedi Kalemi (A.}AMD.):

1/41, H. 17 Şevvâl 1261 / M. 19 Ekim 1845
18/92, H. 1 Receb 1266 / M. 13 Mayıs 1850

22/56, H. 29 Zi'l-hicce 1266 / M. 5 Kasım 1850
66/88, H. 21 Ramazan 1272 / M. 26 Mayıs 1856
72/3, H. 23 Rebü'l-Evvel 1273 / M. 21 Kasım 1856
72/10, H. 7 Rebü'l-âhir 1273 / M. 5 Aralık 1856
72/11, H. 14 Rebü'l-âhir 1273 / M. 12 Aralık 1856
72/24, H. 26 Cemâziye'l-Evvel 1273 / M. 22 Ocak 1857
72/28, H. 2 Recep 1273 / M. 26 Şubat 1857
72/31, H. 16 Recep 1273 / M. 12 Mart 1857
82/100, H. 13 Zi'l-ka'de 1274 / M. 25 Haziran 1858
83/13, H. 28 Zi'l-ka'de 1274 / M. 10 Temmuz 1858
83/30, H. 21 Zi'l-hicce 1274 / M. 2 Ağustos 1858

Divan (Beylikçi) Kalemi Belgeleri (A.DVN.):

20/13, H. 20 Zi'l-hicce 1262 / M. 9 Aralık 1846
24/19, H. 7 Rebü'l-âhir 1263 / M. 25 Mart 1847

Babialı Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Defterler

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.):

2067/15, H. 27 Muharrem 1328 / M. 8 Şubat 1910
2287/11, H. 11 Safer 1315 / M. 12 Temmuz 1897
2311/26, H. 7 Zi'l-hicce 1329 / M. 29 Kasım 1911
2314/38, H. 23 Receb 1330 / M. 8 Temmuz 1912
2316/35, H. 21 Receb 1331 / M. 26 Haziran 1913
3116/60, H. 17 Receb 1331 / M. 22 Haziran 1913
2279/1, H. H. 29 Receb 1309 / M. 28 Şubat 1892

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.):

12/38, H. 21 Cemâziye'l-âhir 1263 / M. 6 Haziran 1847
92/24, H. 23 Ramazân 1266 / M. 2 Ağustos 1850
287/26, H. 16 Receb 1271 / M. 4 Nisan 1855
752/13, H. 24 Cemâziye'l-evvel 1275 / M. 30 Aralık 1858
1039/91, H. 12 Receb 1283/ M. 20 Kasım 1866

Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.):

4/3, H. 26 Şa'bân 1302 / M. 10 Haziran 1885
104/6, H. 11 Muharrem 1320 / M. 20 Nisan 1902
136/42, H. 25 Muharrem 1328 / M. 6 Şubat 1910
137/70, H. 16 Safer 1328 / M. 27 Şubat 1910
146/29, H. 22 Zi'l-ka'de 1328 / M. 25 Kasım 1910

İradeler

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.):

61/24, H. 22 Rebü'l-âhir 1323 / M. 26 Haziran 1905

İrade Dâhiliye (İ.DH.):

42, H. 28 Cemâziye'l-evvel 1314 / M. 4 Kasım 1896
47/2327, H. 22 Ramazân 1257 / M. 7 Kasım 1841

98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845
115/5789, H. 29 Zi'l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845
115/5790, H. 29 Zi'l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845
115/5791, H. 29 Zi'l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845
115/5792, H. 29 Zi'l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845
115/5793, H. 29 Zi'l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845
115/5794, H. 29 Zi'l-hicce 1261 / M. 29 Aralık 1845
121/6138, H. 22 Rebûi'l-âhir 1262 / M. 19 Nisan 1846
127/6482, H. 17-Ramazan 1262 / M. 8 Eylül 1846
127/6483, H. 22 Ramazan 1262 / M. 13 Eylül 1846
131/6711, H. 9 Zi'l-hicce 1262 / M. 28 Kasım 1846
155/8058, H. 4 Şevvâl 1263 / M. 15 Eylül 1847
158/8184, H. 17 Zi'l-ka'de 1263 / M. 27 Ekim 1847
214/12536, H. 6 Receb 1266 / M. 18 Mayıs 1850
233/14043, H. 26 Cemâziye'l-âhir 1267 / M. 28 Nisan 1851
277/17417, H. 26 Zi'l-ka'de 1269 / M. 31 Ağustos 1853
346/22835, H. 14 Ramazan 1272 / M. 19 Mayıs 1856
356/23500, H. 8 Muharrem 1273 / M. 8 Eylül 1856
463/30843, H. 21 Rebûi'l-evvel 1277 / M. 7 Ekim 1860
466/31175, H. 10 Cemâziye'l-âhir 1277 / M. 24 Aralık 1860
470/31468, H. 10 Ramazân 1277 / M. 22 Mart 1861
549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866
559/38969, H. 21 Şa'bân 1283 / M. 29 Aralık 1866
596/41515, H. 19 Rebûi'l-âhir 1286 / M. 29 Temmuz 1869
1250/97980, H. 9 Rebûi'l-evvel 1309 / M. 13 Ekim 1891
1340/45, H. 28 Cemâziye'l-evvel 1314 / M. 4 Kasım 1896

İrade Hariciye (İ.HR.):

87/4289, H. 23 Şa'bân 1268 / M. 31 Mayıs 1268
121/6015, H. 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855
267/16056, H. 10 Cemâziye'l-evvel 1292 / M. 14 Haziran 1875

İrade Hususi (İ.HUS.):

51/10, H. 14 Receb 1314 / M. 19 Aralık 1896

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.):

249/9103, H. 1 Zi'l-hicce 1268 / M. 16 Eylül 1852

Nezaretlere Ait Belgeler

Dâhiliye Nezareti Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.):

2633/25, H. 22 Ramazân 1326 / M. 18 Ekim 1908
2641/37, H. 3 Şevvâl 1326 / M. 29 Ekim 1908
2686/91, H. 25 Zi'l-ka'de 1326 / M. 19 Aralık 1908
2688/5, H. 27 Zi'l-ka'de 1326 / M. 21 Aralık 1908
2694/92, H. 4 Zi'l-hicce 1326 / M. 28 Aralık 1908
2696/96, H. 6 Zi'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908
2697/4, H. 6 Zi'l-hicce 1326 / M. 30 Aralık 1908

2700/77, H. 13 Zi'l-hicce 1326 / M. 6 Ocak 1909
2708/11, H. 23 Zi'l-hicce 1326 / M. 16 Ocak 1909
2716/61, H. 1 Muharrem 1327 / M. 23 Ocak 1909
2723/65, H. 7 Muharrem 1327 / M. 29 Ocak 1909
2738/83, H. 24 Muharrem 1327 / M. 15 Şubat 1909
2749/32, H. 3 Safer 1327 / M. 24 Şubat 1909
2760/55, H. 15 Safer 1327 / M. 8 Mart 1909
2762/11, H. 16 Safer 1327 / M. 9 Mart 1909
2768/14, H. 22 Safer 1327 / M. 15 Mart 1909
2785/32, H. 13 Rebû'l-evvel 1327 / M. 4 Nisan 1909
2785/58, H. 13 Rebû'l-evvel 1327 / M. 4 Nisan 1909
2791/94, H. 19 Rebû'l-evvel 1327 / M. 10 Nisan 1909
2827/90, H. 13 Cemâziye'l-evvel 1327 / M. 2 Haziran 1909
2854/50, 4 Cemâziye'l-âhir 1327 / M. 23 Haziran 1909
2903/19, H. 30 Receb 1327 / M. 17 Ağustos 1909

Dâhiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (DH.İD.):

123/1, H. 7 Cemâziye'l-evvel 1328 / M. 17 Mayıs 1910
37.1/11, H. 11 Zi'l-ka'de 1328 / M. 14 Kasım 1910
23/6, H. 13 Zi'l-ka'de 1329 / M. 5 Kasım 1911
116/31, H. 20 Zi'l-ka'de 1329 / M. 12 Kasım 1911
142/6, H. 19 Receb 1330 / M. 4 Temmuz 1912
35/17, H. 17 Cemâziye'l-evvel 1331 / M. 24 Nisan 1913
118/12, H. 8 Rebû'l-evvel 1332 / M. 4 Şubat 1914
40.2/30, H. 29 Rebû'l-âhir 1332 / M. 27 Mart 1914
88/8, H. 17 Şa'bân 1332 / M. 9 Ağustos 1914
90/16, H. 29 Rebû'l-evvel 1333 / M. 14 Şubat 1915

Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ.):

30/33, H. 15 Zi'l-hicce 1333 / M. 24 Ekim 1915

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.):

25/16, H. 2 Safer 1328 / M. 13 Şubat 1910
4.Şb. 23/5, H. 24 Şa'bân 1332 / M. 16 Ağustos 1914

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUİ.):

1/52, H. 26 Ramazân 1327 / M. 11 Ekim 1909
46/15, H. 29 Safer 1328 / M. 12 Mart 1910
49/14, H. 11 Safer 1328 / M. 22 Şubat 1910
55/22, H. 4 Muharrem 1328 / M. 16 Ocak 1910
60/63, H. 5 Safer 1328 / M. 16 Şubat 1910
64/8, H. 14 Rebû'l-âhir 1328 / M. 25 Nisan 1910
64/23, H. 1 Safer 1328 / M. 12 Şubat 1910
71/44, H. 24 Safer 1328 / M. 7 Mart 1910
76/78, H. 22 Rebû'l-âhir 1328 / M. 3 Mayıs 1910

91/40, H. 25 Rebûi'l-âhir 1328 / M. 6 Mayıs 1910
116/52, H. 4 Safer 1328 / M. 15 Şubat 1910

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.):
101/13, H. 6 Cemâziye'l-evvel 1334 / M. 11 Mart 1916

Evkaf Defterleri (EV.d...):
43420, H. 22 Receb 1308 / M. 3 Mart 1891
43822, H. 11 Zi'l-ka'de 1319 / M. 19 Şubat 1902
43823, H. 4 Zi'l-ka'de 1322 / M. 10 Ocak 1905
43430, H. 17 Cemâziye'l-âhir 1304 / M. 13 Mart 1887
43974, H. 19 Şevvâl 1316 / M. 2 Mart 1899
43389, H. 8 Cemâziye'l-âhir 1301 / M. 5 Nisan 1884
44517, H. 6 Muharrem 1323 / M. 13 Mart 1905

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO.):
387/42, M. 24 Haziran 1862
390/47, M. 22 Ağustos 1885
390/81, M. 30 Eylül 1885
394/53, M. 4 Ağustos 1890
394/54, M. 6 Ağustos 1890
387/95, M. 5 Ekim 1879
389/101, M. 7 Haziran 1884
387/103, M. 12 Ekim 1879
387/116, M. 26 Ocak 1880
390/47, M. 22 Ağustos 1885
397/36, M. 2 Haziran 1892
400/68, M. 16 Kasım 1909
402/21, M. 31 Mart 1910
402/23, M. 11 Nisan 1910
402/44, M. 20 Nisan 1910
402/46, M. 20 Nisan 1910
403/20, M. 1 Temmuz 1910
403/21, M. 1 Temmuz 1910
403/57, M. 29 Ağustos 1910
406/60, 16 Mart 1846
406/63, 26 Mart 1846
450/33, M. 17 Mayıs 1868
451/1, M. 15 Eylül 1868
452/26, M. 6 Ekim 1869
457/31, M. 24 Ocak 1873
512/78, M. 23 Eylül 1873
514/2, M. 19 Mart 1874
516/5, M. 5 Şubat 1876
516/65, M. 28 Mayıs 1876
534/31, M. 4 Eylül 1890

534/40, M. 13 Eylül 1890
535/3, M. 4 Ocak 1891
550/69, M. 25 Ocak 1872
550/54, M. 15 Temmuz 1872
550/62, M. 16 Kasım 1872
550/67, M. 22 Aralık 1872
550/75, M. 10 Mart 1873
550/79, M. 9 Nisan 1873
550/86, M. 16 Nisan 1873
551/10, M. 11 Eylül 1873
551/31, M. 30 Aralık 1873
551/118, M. 20 Mart 1875
552/13, M. 15 Temmuz 1875
556/135, M. 22 Aralık 1895

Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.):

1188/3, M. 7 Mayıs 1853
1909/32, M. 3 Aralık 1873
412/6, M. 6 Nisan 1895

Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR.HMŞ.İŞO.):

197/68, H. 14 Zi'l-ka'de 1327 / M. 27 Kasım 1909

Maarif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF.MKT.):

1171/01, H. 8 Cemâziye'l-evvel 1329 / M. 7 Mayıs 1911

Maarif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT.):

257/27, H. 1 Muharrem 1328 / M. 13 Ocak 1910

Ticaret-Nafia-Ziraat-Orman-Meadin Nezaretleri (T.)

679/13, H. 17 Receb 1314 / M. 22 Aralık 1896

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

Yıldız Sadâret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.):

13/56, H. 5 Zi'l-hicce 1298 / M. 29 Ekim 1881

Yıldız Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı (Y.A.HUS.):

328/59, H. 25 Zi'l-ka'de 1312 / M. 20 Mayıs 1895

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.):

75/144, H. 19 Safer 1310 / M. 12 Eylül 1892
267/44, H. 19 Şa'bân 1322 / M. 29 Ekim 1904
297/24, H. 6 Rebîü'l-evvel 1325 / M. 19 Nisan 1907

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.):
18/67, H. 25 Receb 1308 / M. 6 Mart 1891

Diğer Belge Tasnifleri

Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri

Cevdet Dâhiliye (C.DH.):

24/1159, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840

Cevdet Adliye (C. ADL.):

25/01505, H. 29 Zi'l-ka'de 1232 / 10 Ekim 1817

55/3350, H. 29 Zi'l-hicce 1255 / M. 4 Mart 1840

Haritalar

Haritalar (HRT.h.):

1487, H. 15 Muharrem 1326 / M. 18 Şubat 1908

2. Topkapı Sarayı Arşivi

Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı (TSMA):

7371, H. 21 Safer 974 / M. 7 Eylül 1566

3. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Arşivi / İstanbul

Kudüs Sicilleri:

Defter No

Tarih

322 H. 1254-1255 / M. 1838-1840

324 H. 1256-1257 / M. 1840-1841

345 H. 1277-1279 / M. 1860-1863

346 H. 1279-1280 / M. 1863-1864

Salnameler:

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, H. 1263 / M. 1847; H. 1264 / M. 1848; H. 1265 / M. 1849; H. 1266 / M. 1850; H. 1267 / M. 1851; H. 1268 / M. 1852; H. 1276 / M. 1860; H. 1277 / M. 1861; H. 1278 / M. 1862; H. 1280 / M. 1863; H. 1281 / M. 1864; H. 1282 / M. 1865; H. 1283 / M. 1866; H. 1284 / M. 1867; H. 1285 / M. 1868; H. 1286 / M. 1869; H. 1287 / M. 1870; H. 1288 / M. 1871; H. 1290 / M. 1873; H. 1291 / M. 1874; H. 1292 / M. 1875; H. 1293 / M. 1786; H. 1294 / M. 1876; H. 1300 / M. 1883; H. 1303 / M. 1886.

4. TBMM Kütüphane ve Arşivi / Ankara

Düstûrlar:

“Şura-yı Devlet Nizamname-i Esasisi”, H. 8 Zi'l-hicce 1284 / M. 1 Nisan 1868, C. 1, 703-706.

“Şura-yı Devlet Nizamname-i Dâhilisi”, H. 25 Muharrem 1286 / M. 7 Mayıs 1869, C. 1, 707-718.

“Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin Nizamname-i Dâhilîsi”, H. 8 Zi'l-hicce 1284 / M. 1 Nisan 1868, C. 1, 325-327.

“Mehâkim-i Nizâmiye Nizâmnâmesi”, H. 29 Şevvâl 1288 / M. 11 Ocak 1872, C. 1, 352-356.

“Posta İdâresinin Nizâmnâme-i Esâsîsi”, H. 26 Muharrem 1286 / M. 8 Mayıs 1869, C. 2, 419-420.

“Telgraf Nizamnamesi”, H. 27 Rebû’l-evvel 1276 / M. 24 Ekim 1859, C. 2, 348-362.

“Ermeni Patrikliği Nizâmâtı”, H. 23 Şevvâl 1281 / M. 21 Mart 1865, C. 2, 938-961.

“Kudüs-i Şerif Rum Patrikhanesi Nizamnamesi”, H. 5 Safer 1292 / M. 13 Mart 1875, C. 3, 562-566.

“Kânûn-ı Esâsî”, H. 7 Zi’l-hicce 1293 / M. 24 Aralık 1876, C. 4, 4-20.

“Adliye ve Mezahib Nezareti’nin Vezaif-i Dâhiliyesi”, H. 29 Cemâziye’l-evvel 1292 / M. 3 Temmuz 1875, C. 4, 125-130.

“Evkaf Nezareti’nin Teşkilat ve Vazâifine Dair Nizamname”, H. 9 Safer 1297 / M. 22 Ocak 1880, C. 4, 684-692.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri:

Devre: 1, C. 3, İçtima Senesi: 3, Kırkdokuzuncu İnikad, R. 16 Şubat 1326 / M. 29 Nisan 1910

Devre: 1, C. 3, İçtima Senesi: 3, Ellidördüncü İnikad, R. 23 Şubat 1326 / M. 8 Mart 1911

Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksanüçüncü İnikad, R. 25 Nisan 1327 / M. 8 Mayıs 1911

Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 / M. 16 Mayıs 1911

Devre: 1, C. 6, İçtima Senesi: 3, Yüzüncü İnikad, R. 4 Mayıs 1327 / M. 17 Mayıs 1911

Devre: 3, C. 2, İçtima Senesi: 1, Otuzikinci İnikad, R. 30 Haziran 1330 / M. 13 Temmuz 1914

Devre: 3, C. 1, İçtima Senesi: 1, Ondokuzuncu İnikad, R. 20 Kânûn-ı Sâni 1330 / M. 2 Şubat 1915

5. Kudüs Belediyesi Arşivi (KBA) / Kudüs

Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri:

<u>Defter No</u>	<u>Tarih</u>
III	Mayıs-Kânûn-ı Evvel 1311, Mart 1312
VI	Teşrîn-i Evvel – Şubat 1314
VII	Nisan – Eylül 1316
IX	Mayıs – Şubat 1320
X	Teşrîn-i Evvel – Şubat 1321
XI	Kânûn-ı Evvel- Şubat 1322 (Mart – Eylül 1323)
XII	Haziran – Kânûn-ı Evvel 1324
XIII	Kânûn-ı Evvel – Şubat 1324 (Mart – Haziran 1325)

6. Younes and Soraya Nazarian Library, University of Haifa (UH) / Hayfa

Kudüs Sicilleri:

Register Nu. 324-411, (H. 4 Cemâziye'l-evvel 1256 / M. 4 Temmuz 1840 – H. 2 Cemâziye'l-âhir 1337 / M. 5 Mart 1919)

7. British National Archives (BNA) / Londra

Public Record Office, Foreign Office (P.R.O., F.O.)

78/4644B, Numarasız, James McGregor-Foreign Office, 29 Ocak 1895, sayfa numarasız
195/210, No. 6, William Tanner Young-Stratford Canning, 14 Nisan 1845, 523-526
195/210, Numarasız, Newbold-Stratford Canning, 17 Şubat 1846, 804-809
195/292, No. 1, James Finn-Stratford Canning, 15 Ocak 1849, 309-310
195/292, No. 3, James Finn-Lord Palmerston, 6 Nisan 1850, 639-645
195/292, No. 5, James Finn-Lord Palmerston, 5 Şubat 1848, 164-167
195/292, No. 12, James Finn-Lord Palmerston, 13 Mart 1847, 28-29
195/292, No. 16, James Finn-Stratford Canning, 26 Nisan 1848, 213-220
195/292, No. 17, James Finn-Stratford Canning, 2 Mayıs 1848, 221-224
195/369, No. 14, James Finn-Colonel Rose, 15 Aralık 1852, 264-269
195/369, No. 10, James Finn-Stratford Canning, 15 Temmuz 1851, 29-44
195/292, No: 24, James Finn-Lord Palmerston, 30 Kasım 1850, 729-734
195/369, No. 28, James Finn-George Villiers, 19 Kasım 1853, 573-578
195/369, No. 30, James Finn-Stratford Canning, 22 Eylül 1853, 500-503
195/445, No. 23, James Finn-Stratford Canning, 13 Temmuz 1854, 115-129
195/604, No. 4, James Finn-Henry Lytton Bulwer, 27 Şubat 1860, 461-464
195/604, No. 13, James Finn-Henry Lytton Bulwer, 10 Nisan 1860, 555-558
195/604, No. 17, James Finn-Henry Lytton, 19 Mayıs 1860, 575-584
195/604, No. 57, James Finn-James Harris, 7 Aralık 1858, 219-220
195/675, No. 31, James Finn-John Russell, 21 Haziran 1861, sayfa numarasız
195/808, No. 10, Noel Temple Moore-L. Bulwer, 31 Mayıs 1864, 142-151
195/944, No. 256, Noel Temple Moore-Foreign Office, 22 Nisan 1870, sayfa numarasız
195/1047, No. 15, Noel Temple Moore-Henri George Elliot, 4 Eylül 1874, sayfa numarasız
195/1153, No. 10, Noel Temple Moore-W. Nassau Jocelyn, 14 Nisan 1877, sayfa numarasız
195/1264, No. 12, Noel Temple Moore-A. Henri Loyard, 1 Ekim 1879, sayfa numarasız
195/1727, No. 6, John Dickson-William Arthur White, 25 Nisan 1891, 161-170
195/1940, No. 19, John Dickson-M. Herbert, 6 Haziran 1896, 223-225
195/2028, No. 70, John Dickson-Nicholas O'Conor-Don, 6 Aralık 1898, 260-265
195/2084, No. 9, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 5 Mart 1900, 24-25
195/2084, No. 47, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 30 Ağustos 1900, 154
195/2106, No. 52, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 10 Eylül 1901, 145-147
195/2106, No. 57, John Dickson-Nicholas O'Conor-Don, 14 Ekim 1901, 166-172
195/2199, No. 9, John Dickson- Nicholas O'Conor-Don, 11 Nisan 1905, 45-47
195/2255, No. 26, Edward C. Blech-Nicholas O'Conor-Don, 31 Temmuz 1907 124-129
195/2321, No. 1, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 1 Ocak 1909, 1-10
195/2321, No. 29, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 14 Nisan 1909, 135-136
195/2321, No. 37, Edward C. Blech-Gerard Lowther, 8 Mayıs 1909, 160-161
195/2351, No. 3, James Morgan-Foreign Office, 11 Ağustos 1911, 169-172
195/2377, No. 26, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 30 Nisan 1911, 110-112
195/2377, No. 29, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 6 Mayıs 1911, 127-129
195/2377, No. 30, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 12 Mayıs 1911, 132-134
195/2377, No. 33, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 22 Mayıs 1911, 157-158
195/2377, No. 34, Harold Eustace Satow- Gerard Lowther, 23 Mayıs 1911, 152-155
195/2377, No. 36, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 26 Mayıs 1911, 164-166
195/2377, No. 56, Harold Eustace Satow-Gerard Lowther, 22 Temmuz 1911, 257-258

8. Israel State Archives (ISA)

Ali Ekrem Bey Koleksiyonu

- 83/Numarasız Belge, R. 4 Kanun-ı Evvel 1288 / M. 16 Aralık 1872.
83/Numarasız Belge, R. 15 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 28 Ekim 1909.
83/2, R. 22 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 4 Kasım 1907.
83/6, R. 22 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 4 Kasım 1907.
83/12, R. 7 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 20 Ekim 1907.
83/18, R. 17 Haziran 1323 / M. 30 Haziran 1907.
83/20, R. 3 Haziran 1323 / M. 16 Haziran 1907.
83/21, Tarihsiz Belge.
83/26, R. 28 Haziran 1322 / M. 11 Temmuz 1906.
83/24, R. 17 Haziran 1323 / M. 30 Haziran 1907.
83/36, R. 28 Haziran 1322 / M. 11 Temmuz 1906.
83/49, R. 26 Teşrin-i Evvel 1323 / M. 8 Kasım 1907.
83/53, 18 Haziran (Belgede Yıl Belirtilmemiştir).
83/66, R. 9 Mayıs 1318 / M. 22 Mayıs 1902.
83/85, R. 11 Teşrin-i Sani 1323 / M. 24 Kasım 1907.
83/93, R. 15 Nisan 1316 / M. 28 Nisan 1900.
83/96, Tarihsiz Belge.
83/97, R. 7 Temmuz 1323 / M. 20 Temmuz 1907.
83/102, R. 26 Teşrin-i Evvel 1325 / M. 8 Kasım 1909.
83/143, Tarihsiz Belge.
83/160, R. 24 Temmuz 1324 / M. 6 Ağustos 1908.
83/166, R. 6 Eylül 1323 / M. 19 Eylül 1907.

B. BASILI KAYNAKLAR

- Abu Jaber, R. (2001). "Arab Christians in Jerusalem", *Islamic Studies*, Vol. 40, No. 3/4, Special Issue: Jerusalem, Autumn-Winter, 587-600.
- Abu-Manneh, B. (1990). "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. 30, Nr. 1/4, 1-44.
- Abu-Manneh, B. (2016). "Arap-Osmanlıcılarının Jön Türk Devrimi'ne Tepkileri", *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 127-142.
- Acun F., Acun R. (2007). "Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century", *Academie des Science de Bulgarie Institut Detudes Balkaniques*, C. II, 125-148.
- Afacan, S. (2011). "Devletle Yazışmak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, S. 1, İstanbul, 1-29.
- Ahmet Reşid Bey (1946). *Canlı Tarihler: Gördüklerim Yaptıklarım 1890-1922*, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

- Akalın, D. “Yemenli Abdullah’ın Hak Arama Mücadelesi: “Hükûmet-i Seniyye Âciz Değildir. Biraderimin Kâtilini İsterim” (Basım Aşamasında).
- Akyıldız, A. (2003). “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, 250-251.
- Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Akyol, Y. E. (2019). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- Anastassiadou-Dumont, M. (2011). “Modes of Popular Intervention in the Ottoman Millet System: The Greeks of Istanbul in the Beginning of the Twentieth Century”, *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire*, Ed. Eleni Gara, M. Ekrem Kabadayı, Christoph K. Neumann, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 75-85.
- Ancel, S. (2018). “The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem: New Archives and Perspectives on Daily Life and Social Networks, 1840-1940”, *Ordinary Jerusalem 1840-1940*, Ed. Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, Brill, Leiden Boston, 50-74.
- Ariel Y., Kark R. (1996). “Messianism, Holiness, Charisma and Community: The American-Swedish Colony in Jerusalem, 1881-1933”, *Church History*, Vol. 65, No. 4, December, 641-657.
- Armstrong, K. (2005). *Jerusalem: One City, Three Faiths*, Random House Inc., United States of America.
- Asali, K. C. (1983). “Kudüs Şer’i Mahkeme Sicilleri”, Çev. Sabahattin Samur, *Vesâik Mukaddesiyye Târihiyye*, C. 1, Amman, 10-22.
- Asali, K. C. (1994). “Jerusalem in History: Notes on the Origins of the City and Its Tradition of Tolerance”, *Arab Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 4, 37-45.
- Asali, K. C. (2002). “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)”, *TDVİA*, C. 26, 334-338.
- Aslan, T. (2014). “II. Abdülhamid Döneminde Filistin’e Yapılan Yahudi Göçleri ve Alınan Tedbirler”, *Osmanlı’dan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 241-260.
- Aslan H., Alamleh M. (2015). “Osmanlı Döneminde Kudüs’teki İlmî Hayat”, *Journal of Islamic Research*, 26/3, 93-99.
- Ataöv, T. (1980). “Kudüs ve Devletler Hukuku”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 35, S. 1, 29-54.
- Atay, F. R. (2017). *Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- Auerbach, J. (2020) “Underground Jerusalem”, Palestine Exploration Fund Resmi Sitesi / pef.org.uk, (Erişim Tarihi: 10.01.2021).

- Avcı, C. (2002). “Kudüs: Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar”, *TDVİA*, C. 26, 327-329.
- Avcı, Y. (2000). “Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu”, *KÖK Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 2, Güz, 121-136.
- Avcı, Y. (2004). *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Avcı, Y. (2009). “The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914)”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 6, 969-983.
- Avcı, Y. (2010). *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Avcı, Y., Lemire, V., Naili F. (2014). “Publishing Jerusalem’s Ottoman Municipal Archives (1892-1917): A Turning Point for the City’s Historiography”, *Jerusalem Quarterly*, 60, 110-119.
- Avcı, Y. (2015). “Kent Tarihi”, *Tarih İçin Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 135-140.
- Avcı, Y. (2016). “Osmanlı’nın Son Döneminde Kudüs ve Yafa: Bayındırlık İşleri Projelerinde İmtiyaz Koparma Mücadelesi”, Jön Türklerin Filistin’i, Der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 77-94.
- Avcı, Y. (2017). *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Avcı Y., Lemire V., Yazıcı Özdemir Ö. (2018). “Collective Petitions (arz-ı mahzar) as a Reflective Archival Source for Jerusalem’s Networks of Citadinité at the End of 19th Century”, *Ordinary Jerusalem 1840-1940, Opening New Archives Revisiting a Global City*, Ed. Angelos Dalachanis - Vincent Lemire, Brill, 161-185.
- Avcı Y., Yazıcı Özdemir Ö. (2019). "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 29 (Bahar), 35-58.
- Avcı Y., Yazıcı Özdemir Ö. (2019). “Osmanlı Kudüs’ünde Devlet-Toplum İlişkilerinde Toplu Dilekçeler (1840-1915)”, *KUDÜS Tarih, Şehir, Toplum*, Ed. Yunus Çolak – Latif Karagöz, İLEM Yayınları, İstanbul, 17-52.
- Avcı, Y., Yazıcı Özdemir, Ö. (2020). "Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs'ü Yönetmek: Mutasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, Ed. Mithat Aydın - Süleyman İnan, Pegem Akademi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 341-361.
- Avcı Y., Karabulut U., Karabulut S. (Ed.) (2020). *Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü*, Libra Kitap ve Yayıncılık, İstanbul.

- Ayalon, M. R. (1989). "The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif: An Iconographic Study", *Qedem*, Institute of Archaeology, S. 28, Hebrew Üniversitesi, Kudüs, 1-73.
- Aydın, M. A. (1993). "Osmanlı Ceza Hukuku", *TDVİA*, C. 7, 478-482.
- Aykanat, M. (2019). *Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı*, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Aykanat, M. (2020). "Dilekçe Ücretlerini Eleştiren II. Meşrutiyet Dönemi Bir Köşe Yazısı", *3. Uluslararası Mersin Sempozyumu (31 Ekim-2 Kasım 2019) Bildirileri*, 352-361.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- Ayyad, E. S. (2017). "Revisiting K.A.C. Creswells Theory on the First Mosque in Islam" *Journal of Islamic Architecture*, 4(4), Aralık, 188-195.
- Baer, G. (1978). "The Economic and Social Position of the Village-Mukhtar in Palestine", *The Palestinians and The Middle East Conflict*, Ed. Gabriel Ben-Dor, Institute of Middle Eastern Studies, University of Haifa, 101-117.
- Balcı, M. (2019). "İngiliz General Allenby'nin Filistin ve Suriye'deki Faaliyetleri", *MUTAD*, VI (I), 63-77.
- Balcı, R. (2011). "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan Islahat Çalışmaları (1896-1905)", *History Studies*, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı, 35-64.
- Baldwin, J. E. (2012). "Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt", *Bulletin of the School and Oriental and African Studies*, S. 75, No. 3, s. 499-524.
- Barghouth, J. M., - Al-Sa`ed, R.M.Y. (2009). "Sustainability of Ancient Water Supply Facilities in Jerusalem", *Sustainability* (1), 1106-1119.
- Barnai, J. (1994). "The Jerusalem Jewish Community, Ottoman Authorities, and Arab Population in the Second Half of the Eighteenth Century: A Chapter of Local History", *Jewish Political Studies Review*, Vol. 6, No. 3/4, Zionism: Some Recurring Questions, Fall, 7-45.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (2010). Başbakanlık Basımevi, İstanbul.
- Ben-Arieh, Y. (1975). "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 65, No. 2, 252-269.
- Ben-Arieh, Y. (1975). "The Population of the Large Towns in Palestine during the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources", *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Ed. Moshe Maoz, Jerusalem, 49-69.
- Ben-Arieh, Y. (1984). *Jerusalem in the 19th Century: The Old City*, St. Martin's Press, New York.
- Ben-Bassat, Y. (2009). "Rethinking the Concept of Ottomanization: The "Yishuv" in the Aftermath of the Young Turk Revolution of 1908", *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3, Mayıs, 461-475.

- Ben-Bassat, Y. (2012). "Regional Cooperation among the Rural Population of Palestine's Southern Coast as Seen in Joint Petitions at the end of the 19th Century", *New Perspectives on Turkey*, S. 46, 213-238.
- Ben-Bassat, Y. (2013). *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, I.B. Tauris, London-New York.
- Ben-Bassat, Y. (2013). "Mass Petitions as a Way to Evaluate 'Public Opinion' in the Late Nineteenth-century Ottoman Empire? the Case of Internal Strife among Gaza's Elite", *Turkish Historical Review*, 4, 135-152.
- Ben-Bassat, Y. - Zachs, F. (2014). "From Şikâyet to Political Discourse and 'Public Opinion': Petitioning Practices to the King-Crane Commission", *New Middle Eastern Studies*, 4, 1-23.
- Ben-Bassat, Y. (2015). "Bedouin Petitions from Late Ottoman Palestine: Evaluating the Effects of Sedentarization", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 58, 135-162.
- Ben-Bassat, Y. (2017). "The Ottoman Institution of Petitioning When the Sultan no Longer Reigned: a View from Post-1908 Ottoman Palestine", *New Perspectives on Turkey*, 56, 87-103.
- Ben-Bassat, Y. (2020). "Reconsidering the role of a Maghrebi family in the Yishuv in late Ottoman Palestine: the case of the Moyal family", *Journal of Modern Jewish Studies*, 19/4, 490-508.
- Ben-Bassat Y., Ginio E. (2016). "Giriş: Bir Vaka Çalışması Olarak Jön Türk Döneminde Filistin", *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 11-22.
- Besalel, Y. (2004). *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul.
- Beyazıt, Y. (2013). "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C. 5, S. 1, 39-69.
- Beyazıt Y. (2018). *Kadıasker Atama Ruznâmçelerinden "Çivizade Mehmed Efendi Ruznâmçesi"*, TTK Yayınları, Ankara.
- Bloch, M. (1985). *Tarih Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Bloom, C. (1999-2001). "The Institution of Halukkah: A Historical Review", *Jewish Historical Studies*, Vol. 36, 1-30.
- Bora, A. (2015). "Kamusal Alan Sahiden Kamusal mı?", Hil Yayınları, İstanbul, 685-694.
- Bostancı, I. (2014). "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Filistin Bölgesinin Demografik Yapısı", *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu, Bildiriler*, C. 1, 28-29 Kasım 2013, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 155-184.

- Bosworth, E. (1986). "The Land of Palestine in the Late Ottoman Period as Mirrored in Western Guide Books", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 13, No. 1, 36-44.
- Bozkurt, N. (2004). "Mescid-i Aksa", *TDVİA*, C. 29, Ankara, 268-271.
- Bucaktepe, A. (2014). "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 42/Ekim, 45-56.
- Bunis, D. M. (2011). "Judezmo: The Jewish Language of the Ottoman Sephardim", *European Judaism: A Journal for the New Europe*, Vol. 44, No. 1, The State of Ladino Studies II, Spring, 22-35.
- Büssow, J. (2011). *Hamidian Palestine, Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Brill, Leide-Boston.
- Campos, M. U. (2005). "Beloved Ottomania" and "The Land of Israel": The Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine's Sephardi Jews, 1908-13", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37, No. 4, November, 461-483.
- Campos, M. (2015). *Osmanlı Kardeşler Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler*, Çev. Mine Yıldırım, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Campos, M. U. (2016). "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Yurttaşların Yaratılması, Yurttaşlığın Sorgulanması", *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 25-38.
- Carr, E. H. (1980). *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Gürtürk, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Cattan, H. (1985). "The Question of Jerusalem", *Arab Studies Quarterly*, Vol. 7, No. 2/3, 131-160.
- Ceylan, A. (2004). "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 1-2, 1635-1656.
- Cohen, A. (1989). *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press, New York.
- Cohen, A. (2001). *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Cox, H. (1911). *Underground Jerusalem: Discoveries on the Hill of the Ophel (1909-1911)*, London.
- Cuneo, P. (2000). "The Urban Structure and Physical Organisation of Ottoman Jerusalem in the Context of Ottoman Urbanism", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld - Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London, 211-220.
- Cust, L.G.A. (1929). *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem.

- Çadircı, M. (1981). "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda Menzilhane ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara, 1359-1365.
- Çadircı, Musa. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 210-230.
- Çadircı, M. (2007). *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara 2007.
- Çadircı, M. (2011). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Çadircı, M. (2013). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara.
- Çakmak, B. (2019). *Taşra İdaresinde Osmanlı Merkezîyetçiliği Gediz'de Kaza İdaresi ve Sorunları*, Hitabevi Yayınları, Ankara.
- Çal, H. (1997). "Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri." *Vakıflar Dergisi*, S. 26, 391-400.
- Çelebi, A. (2015). "Kamusal alan ve Sivil Toplum: Siyasal Bir Değerlendirme", Hil Yayınları, İstanbul, 265-312.
- Çelebi, B. (2020). *Osmanlı Devleti'nin Merkezileşmesinde Telgrafın Rolü: 1855-1909*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Çelik, M. (1996). *Süryani Tarihi*, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Çelik, M. (2010). "Süryaniler", *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 175-178.
- Çetinkaya, Y. D. (2003). "1908 Devrimi ve Meydan Adlarının Değişimi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 120, 34-37.
- Çetinkaya, Y. D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çetinkaya, Y. D. (2008). "1908 Devriminde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, 125-140.
- Çetinkaya, Y. D. (2010). "1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik", Ed. Ferdan Ergut, *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 13-28.
- Dakhli, L. (2018). "Men at Work: The Tipografia di Terra Santa, 1847-1930", *Ordinary Jerusalem 1840-1940*, Ed. Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, Brill, Leiden Boston, 352-365.
- Dalachanis, A., Lemire, V. (2018). "Introduction: Opening Ordinary Jerusalem", *Ordinary Jerusalem 1840-1940 Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Ed. Angelos Dalachanis – Vincent Lemire, Brill, Leiden/Boston, 1-13.
- Dalman, G. (1912). "The Search for the Temple Treasure at Jerusalem", *Palestine Exploration Quarterly*, S. 44, 35-39.

- Demir, T. (1991). "Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 17, Ankara, 1-17.
- Demirci, S. (2002). "Seeking Justice: Muslim and non-Muslim in the Kadı's Court. A Case Study of Kayseri, 1610s-1690 (according to şer'iyeye sicilleri of Kayseri)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XIII, 95-112.
- Demirkol, E. (2017). *Kudüs ve II. Abdülhamid*, Ortadoğu ve Afrika Araştırmacılar Derneği Yayınları Araştırma Eserleri Serisi Nu: 11, Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul.
- Deringil, S. (2009). *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Der-Matossian, B. (2011). "The Armenians of Palestine 1918-48", *Journal of Palestine Studies*, Vol. XLI, No. 1 (Autumn), 24-44.
- Der-Matossian, B. (2016). "Jön Türk Devrimi'nin Ardından Gayrimüslimlerin İdaresi ve "Kudüs Meselesi", *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 181-202.
- Dinçkol, B. (2006). "Yönetilenlerin "Öz" Yönetimi – Kamuoyu", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S. 10, Güz/2, 49-66.
- Dolu, A. (2014). "XVIII. Yüzyılda Kudüslüler: Bir Ahkâm-ı Şikâyet Analizi", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu*, 28-29 Kasım 2013, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 103-120.
- Dolu, A. (2016). "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25/1, 21-46.
- Dolu, A. (2017). *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Durhan, İ. (2008). "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler", *EÜHFD*, C. XII, S. 3-4, 55-111.
- Eddeh, M. (2001). "The Zionist Claims to al-Haram al-Sharîf and al-Aqsâ Mosque: A Biblical Perspective", *Islamic Studies Special Issue: Jerusalem*, S. 40, No. 3/4, 649-654.
- Ekrem, S. (1998). *Peçeye İsyân*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Eldem, E. (2009). *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişân ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Eldem E., Goffmann D. vd. (2017). *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Eliav, M. (1997). *Britain and the Holy Land (1838-1914)*, Jerusalem.

- Emecen, F. (2005). "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Miri, Ahkâm-ı Kuyud-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 107-139.
- Emmett, C. F. (1997). "The Status Quo Solution for Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 26, No. 2 (Winter), s. 16-28.
- Eordegian, M. (2003). "British and Israeli Maintenance of the Status Quo in the Holy Places of Christendom", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 35, No. 2, Mayıs, 307-328.
- Ercan, Y. (1988). *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, E. (1998). *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Eryaman, A. (2014). "İngiliz Mandaterliğine Geçiş Sürecinde Filistin", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 207-240.
- Faroqhi, S. (1992). "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 35, Brill, 1-39.
- Fayda, M. (1992). "Bedevi", *TDVİA*, C. 5, İstanbul, 311-317.
- Fendoğlu, H. T. (2002). "Tanzimat Sonrası Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Dualizmi", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 727-738.
- Findley, C. V. (1997). "Hariciye Nezareti", *TDVİA*, C. 16, İstanbul, 178-180.
- Freas, E. E. (2010). "Ottoman Reform, Islam, and Palestine's Peasantry", *The Arab Studies Journal*, Vol. 18, No. 1, Visual Arts and Art Practices in the Middle East, Spring, 196-231.
- Gencer, A. İ. (1991). "Bahriye Nezareti", *TDVİA*, C. 4, İstanbul, 511-512.
- Genç, M. (1989). "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 1, 175-186.
- Gerber, H. (1979). "The Population of Syria and Palestine in the Nineteenth Century", *Asian and African Studies*, S. 13, 59-62.
- Gerber, H. (1985). *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin.
- Gerber, H. (2015). "Tanzimat'a Yeni Bir Bakış: Kudüs Vilayeti", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 243-263.
- Ginio E. (2011). "Coping with the State's Agents "from below": Petitions, Legal Appeal, and the Sultan's Justice in Ottoman Legal Practice", *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire, Studies in Honor of Suraiya*

- Faroqlı*, Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı, Christoph K. Neumann, Bilgi Yayınları, İstanbul, 41-56.
- Giray, K. (Çev.) (2004). *Filistin'de Osmanlı Postaları 1840-1918*, C. 1 Kudüs, Alexander Koleksiyonu, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Glass, J. B., Kark, R. (2016). "The Jerusalem Chamber of Commerce, Industry, and Agriculture, 1909-1910: an Early Attempt at Inter-Communal Cooperation", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45/2, 269-289.
- Goldhill, S. (2011). *Kudüs Tapınağı*, Çev. İbrahim Şener, Doruk Yayınevi, İstanbul.
- Gourise, B. (2016). "Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Somut Olarak Kamusal İcraat", *Devlet Olma Zanaatı, Osmanlı'dan Bugüne Kamu İcraatı*, Der. Marc Aymes vd., Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 7-30.
- Gökçe, O. (1996). "Kamuoyu ve Kitle İletişim Araçları", *Bilig-1*, Bahar, 163-171.
- Gözübüyük Ş., Kili S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Güldiken, S. N. (2018). "XVII. Yüzyılda Kudüs'ün Gayrimüslim Ahalisinden Payitahta Ulaşan Şikâyetler", *IV. Middle East Congress on Politics and Society Proceedings Book*, Ed. İsmail Ediz – Yıldırım Turan vd., Sakarya, 77-101.
- Güneş, H. H. (2017). *Tarihi Olaylar ve Belgeler Işığında Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul.
- Güran, T. (2015). "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 773-784.
- Habermas, J. (2015). "Kamusal Alan", *Hil Yayınları*, İstanbul, 95-102.
- Halper, J. (1984). "On the Way: The Transition of Jerusalem From a Ritual to Colonial City (1800-1917)", *Urban Anthropology*, Vol. 13, No. 1, 1-32.
- Harman, Ö. F. (2002). "Konsil", *TDVİA*, C. 26, Ankara, 175-178.
- Harman, Ö. F. (2002). "Kudüs", *TDVİA*, C. 26, Ankara, 323-327.
- Hattox, R. S. (2000). "Mehmed the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem, and Mamluk Authority", *Studia Islamica*, No. 90, 105-123.
- Hopwood, D. (1969). *The Russian presence in Syria and Palestine, 1843–1914: Church and politics in the Near East*, Clarendon Press, Oxford.
- Hopwood, D. (1975). "The Resurrection of Our Eastern Brethren" (Ignatiev); Russian and Orthodox Arab Nationalism in Jerusalem", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Ed. Moshe Ma'oz, Magnes Press, Jerusalem, 394-407.

- Hourani, A. (1969). "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century (Centre for Middle Eastern Studies)*, Ed. William R. Polk – Richard L. Chambers, The University of Chicago Press, Chicago and London, 41-68.
- Hut, D. (2011). "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Raylı*, Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul, 71-102.
- Hürmen, F. R. (Haz.) (1993). "Bir Devlet Adamının" Mehmet Teyfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C. II, Arba Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, H. (1964). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim, 603-622.
- İnalcık, H. (1988). "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, İstanbul, 33-54.
- İnalcık, H. (1992) "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies* (1), 49-72.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, H. (2015). "Tanzimat Nedir?" *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. H. İnalcık – M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 89-110.
- İpşirli, M. (1991). "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 457-471.
- İpşirli, M. (1991). "Arzuhal", *TDVİA*, C. 3, İstanbul, 447-448.
- İpşirli, M. (1991). "Bâbîâli", *TDVİA*, C. 4, İstanbul, 378-386.
- İpşirli, M. (1993). "Dâhiliye Nezaretî", *TDVİA*, C. 8, İstanbul, 414-416.
- İpşirli, M. (2000). "İkinci Divanı", *TDVİA*, C. 22, İstanbul, 26-27.
- İpşirli, M. (2003). "Mahzar", *TDVİA*, C. 27, İstanbul, 398-401.
- İpşirli, M. (2006). "Mülazemet", *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 537-539.
- Jacobson, A. (2003). "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question' in Pre-First World War Palestine: A Reading of Three Zionist Newspapers", *Middle Eastern Studies*, Vol. 39, No. 2, April, 105-130.
- Jacobson, A. (2008). "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1, 69-88.
- Jacobson, A. (2009). "A City Living through Crisis: Jerusalem during World War I", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 1, 73-92.

- Jacobson, A. (2011). *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse University Press, New York.
- Jacobson, A. (2013). “American “Welfare Politics”: American Involvement in Jerusalem During World War I”, *Israel Studies*, Vol. 18, No. 1, 56-76.
- Jacobson, A. (2016). “Arapça Yazan Yahudiler: Şimon Moyal, Nissim Malul ve Karma Filistin/Eretz İsrail Bölgesi”, *Jön Türklerin Filistin’i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 143-157.
- Kabadayı, M. E. (2011). “Petitioning as Political Action: Petitioning Practices of Workers in Ottoman Factories”, *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire*, Ed. Eleni Gara, M. Ekrem Kabadayı, Christoph K. Neumann, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 57-74.
- Kafadar, C. (2012). “Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul’un Ayaktakımı: Yok Yere Mi Asiydiler?”, Ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 135-162.
- Kahraman, Seyit Ali (Haz.) (2017). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap, C. 2, YKY Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Kalaycıoğlu, E. – Sarıbay, A. Y. (2007). *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Karabulut, S. (2018). “Savaş Yılları Osmanlı Kudüs’ünde Mülkiyet Hakkı (1914-1918)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, 451-480.
- Karacagil, Ö. K., (2014). “II. Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğu’nu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa’nın Günlüğü (1898)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, Güz, 73-97.
- Karadeniz, F. (1996). *Complaints against the kadis and abuses of their authority Kadılar hakkında yapılan şikâyetler ve kadıların salâhiyetlerini suistimalleri*, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karakaş, S. (2018). “Hadis Kültüründe Kudüs ve Mescid-i Aksa”, *Dini, Tarihi ve Edebi Açıldan Kudüs*, Ed. İbrahim Çelik – Mehmet Dursun Erdem vd., Dün, Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 15-32.
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Karal S. A., Kulu M. (2010). “İngiltere Devlet Arşivi Belgeleri Işığında 19. Yüzyıl Sonunda İstanbul’da İngiltere Büyükelçiliğinde Drgomanlar”, XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006) Bildirileri, TTK Yayınları, Ankara, 1857-1870.
- Karateke, H. T. (2005). “Legitimizing the Ottoman Sultanate: A Framework for Historical Analysis”, *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Ed. Hakan T. Karateke – M. Reinkowski, Brill, Leiden, 13-52.

- Karateke, H. T. (2017). *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Merasimler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kark, R. (1980). "The Jerusalem Municipality at the end of Ottoman Rule", *Asian and African Studies*, 14, 117-141.
- Kark, R. (1981). "The Traditional Middle Eastern City: The Cases of Jerusalem and Jaffa During the Nineteenth Century", *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins (1953-)*, B. 97, H. 1, 93-108.
- Kark, R., Frantzman, S. J. (2010). "Consuls, Demography and Land in Palestine: German-Americans in the Haifa Templar Colony", *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins*, 126/2 (January), 1-15.
- Kark R., Solomonovich N. (2016). "1908 Jön Türk Devrimi'nin Filistin Yahudi Cemaatinin Basımındaki Yansıması", *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 159-178.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Kasmieh, K. (2000). "The Leading Intellectuals of Late Ottoman Jerusalem and Their Biographies", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London, 37-44.
- Katz I., Kark R. (2005). "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and Its Congregation: Dissent over Real Estate", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37, No. 4, November, 509-534.
- Kaya, M. (2013). "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Büyük Güçlerin Etkisinde Kudüs Sancağı (1850-1914)", *TÜBAR*, XXXIII, 2013 Bahar, 145-164.
- Keshman, A. (2010). "Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem", *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*, Ed. Larissa J. Taylor, Brill, Leiden-Boston, 110-112.
- Keskinkılıç, E. (1999). Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi. *Liberal Düşünce*, Bahar, 151-156.
- Kılıç S., Satış İ. (2011). "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, Volume 3/3, 225-244.
- Kırlı, C. (2001). *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kırmızı, A. (2016). *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kimmerling, B. (2000). "The Formation of Palestinian Collective Identities: The Ottoman and Mandatory Periods", *Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 2/April 2000, 48-81.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Kolay, A. (2017). "II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezareti'nde Tensikat ve Bürokratik Değişim (1908-1910)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 27, S. 1, 193-214.
- Koloğlu, O. (2010). Osmanlı'da Kamuoyu, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Köse, E. (2014). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplu Hak Arama: XVIII. Yüzyıla Ait 100 Örnek Mahzar", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-22 Aralık 2012)*, Ed. Fethi Gedikli, İstanbul, 411-447.
- Köse, F. B. (2017). "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 27-47.
- Kreiser, K. (2000). "The Place of Jerusalem in Ottoman Perception", *Ottoman Jerusalem: The Living City*, Ed. Sylvia Auld – Robert Hillenbrand, Altajir, London, 53-57.
- Kurşun Z., Aydın A. İ. (2018). *100 Soruda Kudüs*, Rumuz Yayınevi, İstanbul.
- Kurşun, Z., Steih, A. vd. (2020). *Osmanlı Filistini Yer İsimleri Kılavuzu ve Atlası (1516-1917)*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Kushner, D. (1984). "Intercommunal Strife in Palestine During the Late Ottoman Period", *Asian and African Studies*/18, 187-204.
- Kushner, D. (1987). "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*, Vol. 23, No. 3, July, 274-290.
- Kushner, D. (1989). "The "Foreign Relations" of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and the Economic Transformation Jerusalem*, Ed. David Kushner, Yad Izhak Ben-Zvi Press, Israel, 309-319.
- Kushner, D. (1997). "Zealous Towns in Nineteenth-Century Palestine", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3, July, 597-612.
- Kushner, D. (1996) "Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem 1906-1908", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28, 349-362.
- Kushner, D. (1999). "The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35, No. 2, April, 83-102.
- Kütükoğlu, M. S. (1997). "Defterdar", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, 94-96.
- Kütükoğlu, M. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. S. (1998) "Hayriye Tüccarı", *TDVİA*, C. 17, İstanbul, 64-65.
- Lafi, N. (2011). "Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire", *Istanbul as seen from a distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, Istanbul Swedish Research Institute, Ed. Elisabeth Özdalga, M. Sait Özervarlı, Feryal Tansuğ, Stocholm, 73-82.

- Laskier, M. M. (1992). "The Sephardim and the Yishuv in Palestine: The Role of Avraham Albert Antebi: 1897-1916", *Shofar, Special Issue: Sephardi Jewry Before and After 1492: A contribution to the Quincentennial Anniversary of the expulsion of the Jews from Spain*, Vol. 10, No. 3, Spring, 113-126.
- Lemire, V. (2000). "Water in Jerusalem at the End of the Ottoman Period (1850-1920) Technical and Political Networks", *Bulletin du Centre de recherche Français  Jrusalem*, (7), 129-143.
- Mahçupyan, E. (2014). "Osmanlı'dan Günümüze Parçalı Kamusal Alan ve Siyaset", *Doğu Batı*, Kamusal Alan zel Sayısı, Yıl:2, S. 5, Kasım/Aralık/Ocak 1998-9, 5. Baskı, Ankara, 25-53.
- Mahmud M. B., En'En Dawn Z. vd. "Ottoman Religious Policy and Pilgrimage To Jerusalem in the Nineteenth Century", *Topics in Mediterranean History: Religion, Society and the State in Eastern Mediterranean*, academia.edu (Erişim Tarihi 16.05.2019).
- Manna, A. (1994). "Eighteenth –and Nineteenth- Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 24, No. 1, Autumn, 51-66.
- Maoz, M. (2014). "The Role of the Temple Mount / Al-Haram Al-Sharif in the Deterioration of Muslim-Jewish Relations", *Approaching Religion*, 4(2), Aralık, 60-70.
- Mardin, Ő. (1969). "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies on Society and History*, Vol. 11, No. 13, 258-281.
- Mardin, Ő. (2006). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletifim Yayınları, İstanbul.
- Masterman, W. G. (1902). "The Water Supply of Jerusalem, Ancient and Modern", *The Biblical World*, Vol. 19, No. 2, February, 87-112.
- Mazza, R. (2009). *Jerusalem From the Ottomans to the British*, I.B. Tauris Publishers, New York.
- Mazza, R. (2009). "Churches at War: The Impact of the First WorldWar on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, 45/2, 207-227.
- Mazza R., Rioli M. C. vd. (2017). "The Italian Consulate in Jerusalem: The History of a Forgotten Diplomatic Mission, 1846-1940", *Jerusalem Quarterly*, 71, Autumn, 94-105.
- Micklewright, N. (2000). "Costume in Ottoman Jerusalem", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld - Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London, 291-300.
- Mohammad, Z. (2012). "The Holy Sepulcher and the Garbage Dump: An Etymology", *Jerusalem Quarterly*, No. 50, 108-112.
- Nassar, I. (2016). "Jn Türkler Ynetiminde Kuds: Yerel Kaynaklara Dayalı Bir İnceleme", *Jn Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, Ko Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 111-124.

- Newman, H. I. (2014). "The Temple Mount of Jerusalem and the Capitolium of Aelia Capitolina", *Knowledge and Wisdom Archaeological and Historical Essays in Honour of Leah Di Segni*, Fondazione Terra Santa – Milanos, 35-42.
- Nicault, C. (2001). *Kudüs 1850-1948*, İletişim Yayınları, Dünya Şehirleri Dizisi 3, İstanbul.
- Nicholson, R. W. (2012). *Managing the Divine Jurisdiction: Sacred Space and the Limits of Law on the Temple Mount (1917-1948)*, Syracuse University, History Theses, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, NewYork.
- Oğuz, Ç. (2011). *Negotiating the Terms of Mercy: Petitions and Pardon Cases in the Hamidian Era*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Modern Türkiye Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Onaran, B. (2018). *Padişahı Devirmek, Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, Çev. Saadet Özen, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Okur Gümrükçüoğlu, S. (2012). "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 61, Ankara, 175-206.
- Ortaylı, İ. (1985). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 996-1001.
- Ortaylı, İ. (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İ. (2016), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Osmanağaoğlu, C. (2004). *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, Legal Yayıncılık, İstanbul.
- Osmanoğlu, A. (2017). *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Öney, C. (2014). "Filistin'de Prusya ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 261-286.
- Öz, M. (2007). "Osmanlılar/Sosyal Hayat", *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 10-21.
- Özbek, M. (2015). "Giriş: Kamusal Alanın Sınırları", Hil Yayınları, İstanbul, 21-90.
- Özbek, M. (2015). "Kamusal-Özel Alan, Kültür ve Tecrübe", Hil Yayınları, İstanbul, 601-658.
- Özbek, M. (2015). "Kamusal Alan Kavramının Kamusallaşması ve Kamu Otoritelerinin Kamusal-Özel Alan Söylemleri", Hil Yayınları, İstanbul, 671-684.
- Özbek, N. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbek, N. (2005). "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime, 1876–1909", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37, 59-81.

- Özcan, A. (1997). “Harbiye Nezareti”, *TDVİA*, C. 16, İstanbul, 119-120.
- Özcan, A. T. (2009). “Karabeynikov’un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 28, S. 46, İzmir, 265-274.
- Öztürk, N. (1995). “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 521-524.
- Pamuk, B. (2001). “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 233-257.
- Pamuk, Ş. (2002), “Kuruş”, *TDVİA*, C. 26, 458-459.
- Papastathis P., Kark R. (2014) “Orthodox Communal Politics in Palestine After the Young Turk Revolution (1908-1910)”, *Jerusalem Quarterly* 56&57, 118-139.
- Papastathis P., Kark R. (2016). “The Politics of church land administration: the Orthodox Patriarchate of Jerusalem in late Ottoman and Mandatory Palestine, 1875–1948”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 40 (2), University of Birmingham, 264-282.
- Parlatır, İ. (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara.
- Peri, O. (2001). *Christianity Under Islam in Jerusalem, The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, Leiden-Boston-Köln.
- Polat, İ. E. (2011). *Evliya Çelebi’nin İzinde Kudüs Seyahatnamesi*, Bengü Yayınları, Ankara.
- Rafeq, A. (2000). “The Political History of Ottoman Jerusalem”, *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London 2000, 25-36.
- Rafeq, A. (2000). “The ‘Ulama’ Of Ottoman Jerusalem (16th – 18th Centuries)”, *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, Ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, Altajir World of Islam Trust, London, 45-52.
- Re’em, A., Forestani, R. (2017). “Jerusalem, Old City, The Muristan”, *Hadashor Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israel*, S. 129, Final Report.
- Samur, S. (1995). *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Sarıcaoğlu, M. E. (1999). “İskan-ı Muhacirin İane Pulları (Osmanlı Devleti’nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, *Osmanlı*, C. 4, Ankara, 603-611.
- Sarıyıldız, G. (2010). *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul.
- Satış, İ. (2013). “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hıristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri”, *OTAM*, 34/ Güz, 185-221.

- Satış, İ., Ceyhan, M. (2014). “Kudüs’teki Rum Cemaatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri”, *Belgeler*, C. . XXXIII, S. 37, Ankara, 21-56.
- Satış, İ. (2015). “Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 545-572.
- Satış İ., Ceyhan M. (2015). “Kudüs Rum Patrikhanesi”, *Belleten*, C. 79, S. 285, 675-712.
- Satış, İ. (2012). “8 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri’nin Tanıtımı ve Fihristi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, Bahar, 306-314.
- Satış, İ. (2017). “Kudüs’te Ermeniler”, *Filistin Araştırmaları Dergisi (FİAD)*, no. 1, 10-35.
- Schmelz, U. O. (1994). “The Population of Jerusalem’s Urban Neighborhoods According to the Ottoman Census of 1905”, *Aspects of Ottoman History*, Der. Amy Singer – Amnon Cohen, Magnes Press, Kudüs, S. 35, 93-113.
- Schölch, A. (1985). “The Demographic Development of Palestine, 1850-1882”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 4, November, 485-505.
- Schölch, A. (1989). “Jerusalem in the 19th Century (1831-1917)”, *Jerusalem in History*, Ed. K. J. Asali, Scorpion Publishing Ltd., London, 228-247.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2007). “Tanzimat Döneminde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)”, *Adalet Kitabı*, Ed. Bülent Arı - Selim Aslantaş, T.C. Adalet Bakanlığı, Ankara, 207-221.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2010). *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2012). “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 371-386.
- Shamir, S. (1984). “Egyptian Rule (1832-1840) and the Beginning of the Modern Period in the History of Palestine”, *A Millenium of Association 868-1948*, Ed. Amnon Cohen – Gabriel Baer, St. Mart’s Press, New York, 214-231.
- Shaw, S. J. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler*, Çev. Meriç Sobutay, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Singer, A. (2008). *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

- Sönmez, E. (2008). *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı (Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıcından 1980’e)*, Daktylos Yayınevi, İstanbul.
- Sönmez, E. (2009). “Annales Okulu: Tarihçilikte Paradigma Değişimi”, *Halil İnalcık Armağanı I*, Doğu Batı Yayınları, Der. Taşkın Takış – Sunay Aksoy, Ankara, 293-328.
- Şen, F. M. (2014). “Kudüs’teki Yazma Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerde Bulunan Türkçe El Yazması Eserler”, *Osmanlı’dan Günümüze Filistin Sempozyumu*, Bildiriler, C. 1, 28-29 Kasım 2013, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 71-84.
- Şimşek, M. (2019). “Osmanlı Dönemi’nde Kudüs’ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, Mayıs, 39-76.
- Şimşir, N. (1994). “Ahkâm Defterleri’nin Tarihi Kıymeti ve 107 No’lu Anadolu Ahkâm Defterindeki İzmir ile İlgili Hükümler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. IX, İzmir, 357-390.
- Şimşir, N. (1995). “103 No’lu Anadolu Ahkâm Defterlerindeki İzmir ile İlgili Hükümler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. X, İzmir, 329-341.
- Tahsin Paşa (Esbak Mabeyn Başkâtibi) (1931). *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halim Kitaphanesi, İstanbul.
- Tamari, S., Nassar, I. (Ed). (2014). *The Storyteller of Jerusalem: The Life and Times of Wasif Jawhariyyeh, 1904-1948*, Çev. Nada Elzeer, Institute for Palestine Studies, Olive Branch Press, Northampton/Massachusetts.
- Tamari, S. (2017). *The Great War and the Remaking of Palestine*, University of California Press, California.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Taş, H. (2007). “Osmanlı’da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *MEMLEKET Siyaset Yönetim*, C. 2, S. 3, 187-204.
- Tekeli, İ. (1998). *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Tellioglu, Ö. (2014). “Filistin’e Musevi Göçü, Arazi Satışı ve Kolonileşme Sürecinde Uygulanan Yöntemler”, *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu (28-29 Kasım 2013) Bildirileri*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 185-206.
- Tosh, J. (1997). *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tsimhoni, D. (1983). “The Anglican (Evangelical Episcopal) Community in Jerusalem and the West Bank”, *Oriente Moderno, Nuova serie*, Anno 2 (63), Nr. 1/12, Gennaio-Dicembre, 251-258.
- Tsimhoni, D. (1984). “The Armenians and the Syrians: Ethno-Religious Communities in Jerusalem”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No. 3, July, 352-369.

- Tuğluca, M. (2016). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi (1323). *Memalik-i Osmaniye'nin Cep Atlası*, Kitabhane-i İslam ve Askeri, Dersaadet.
- Türkan, A. (2013). "Milel ve Nihal Geleneğinden Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, Mayıs-Ağustos, 227-237.
- Türkan, A. (2013). "Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, Mayıs-Ağustos, 29-61.
- Türkan, A. (2016). "XIX. Yüzyılda Kilise Rekabetlerinin Yaşandığı Kudüs'te Osmanlı'nın Uyguladığı Birlikte Yaşama ve Barış Kültürü Politikaları", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C. 2, S. 1, Aralık, 103-138.
- Uçar, M. (2019). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Beytullahim Kilisesi'nde Osmanlı İdaresi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- Uğur, Y. (2005). "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihciliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 9-26.
- Uluskan M., Çelik Y., Hut D., Tomar C. (2016). *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1545-1594)*, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul.
- Uluskan M., Çelik Y., Hut D. (2017). *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1600-1699)*, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul.
- Uluskan M., Çelik Y., Hut D. (2018). *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1700-1719)*, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul.
- Uluskan M., Çelik Y., Hut D. (2018). *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1720-1749)*, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul.
- Uluskan M., Çelik Y., Hut D. (2018). *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1750-1778)*, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul.
- Uluskan M., Çelik Y., Hut D. (2018). *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1780-1799)*, Ed. Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul.
- Ursinus, M. (2005). *Grievance Administration (Şikâyet) In An Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record of Complaints' of 1781-1783*, RoutledgeCurzon, New York.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara.
- Ünal, M. A. (2010). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

- Wallach, Y. (2016). "Jerusalem between Segregation and Integration: Reading Urban Space through the Eyes of Justice Gad Frumkin", *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, Ed. S.R. Goldstein-Sabbah, H.L. Murre-van den Berg, Brill, 205-236.
- Wallach, Y. (2020). "Jerusalem's Lost Heart The Rise and Fall of the Late Ottoman City Centre", *Urban Neighbourhood Formations Boundaries, Narrations and Intimacies*, Ed. Hilal Alkan – Nazan Maksudyan, Routledge, New York, 138-158.
- Wardi, C. H. (1947). "The Latin Patriarchate of Jerusalem", *Journal of the Middle East Society* 1, no. 3-4, Autumn 1947, 5-12.
- Weber, M. (2018). *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul.
- Würgler, A. (2001). "Voices From Among the Silent Mases: Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe", *IRSH (International Instituut voor Sociale Geschiedenis)*, S. 46, 11-34.
- Verete, M. (1978). "A Plan For The Internationalization of Jerusalem, 1840-1841", *Asian & African Studies*, March, 12/1, 13-31.
- Van Voss, L. H. (2001). "Introduction", *IRSH (International Instituut voor Sociale Geschiedenis)*, S. 46, 1-10.
- Vatikiotis, P. J. (1994). "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem between Hellenism and Arabism", *Middle Eastern Studies*, S. 30, No. 4, October, 916-929.
- Yaşar, Ş. (2003). "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, 105-115.
- Yavuz, H. (1988). "Adliye Nezareti", *TDVİA*, C. 1, İstanbul, 389-390.
- Yazbak, M. (2016). "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları", *Jön Türklerin Filistin'i*, Der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 39-54.
- Yazıcı, N. (1989). "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı": Bu metin Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Mezunları Derneği'nce 5-6 Haziran 1989 tarihinde düzenlenmiş olan 150. Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'na tebliğ olarak sunulmuş, ancak hiçbir yerde yayınlanmamıştır. Erişim linki: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf> (Erişim Tarihi: 18.09.2019).
- Yerasimos, S. (2015). "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. H. İnalçık – M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 505-524.
- Yılmaz, C. (2015). "Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kanun-ı Kadim", *XI. Milli Türkoloji Kongresi (11-13 Kasım 2014) Bildirileri*, C. 2, İstanbul, 101-117.

- Yurdakul, İ. (2016). “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Ortadoğu Özel Sayısı, 238-262.
- Zaret, D. (1996). “Petitions and the “Invention” of Public Opinion in the English Revolution”, *American Journal of Sociology*, Vol. 101, No. 6, May, 1497-1555.
- Ze’evi, D. (2000). *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

EKLER

Ek-1: Maruzat-ı Rikabiye Hulasa Kaydı Örneği¹³⁴⁹

Şehr-i Ramazân-ı Şerîf'in Cum'a günü Üsküdâr'da kâ'in Yeni Câmi'-i Şerîf selâmlık resm-i 'âlisinde takdîm kılınmış olan ma'rûzât-ı rikâbiyenin hulâsasıdır

Hâl ve keyfiyeti De'âvî Nezâreti ma'rifetiyle bi'l-hakîka iktizâsına bakılacağı

Kudüs mütemekkinlerinden Teodori nâm zımmî 'arz-ı hâlinde idâre-i sâbıka esnâsında kendüsünün ve zevcesinin emvâl ve eşyâsına hasâr vukû'uyla dûçâr-ı ıztırâb olmuş ve bundan akdem Dersa'âdet'e vürûdunda müddet-i medîde hasta olarak hekîm ve mu'âlece masârifinden dolayı duyûn olub me'yûs ve mahzûn kalmış olduğundan bahisle merhameten dîvân-ı mezkûreden tahlîsi ve mesrûren çoluk ve çocuklarının yanına gönderilmesi husûsunu istirhâm eder.

Ek-2: Hulasa-i Maruzat Cetveli Örneği¹³⁵⁰

Numara	Hulâsa-i Mâdde	Sâhib-i İstid'â	Mülâhazât
858	Kendilerini Yunanlaştırmak ve hayât-ı sâdıka-yı tâbî'iyetlerini zehr-i nân etmek maksadını ta'kîb eden Rûm Patrikhânesi vekillerinden mezâlim ve i'tisâfâtı hâvî	Kudüs Rûm Arabları Milleti tarafından üçyüz yetmiş mahzar	<i>Bâb-ı 'Âlî'ye</i>

¹³⁴⁹ C.O.A., A.AMD} 1/41, H. 17 Şevvâl 1261 / M. 19 Ekim 1845.

¹³⁵⁰ C.O.A., A.d... 72, H. 27 Ramazân 1327 / M. 12 Ekim 1909.

وقضى زمامه الملمية اول ولاية الموحديه معدن الفضل والبقائه ارفع اعلا
اتر لفة والابيد وارث علم الانبياء والمرسلين المحقر بيزيدى انت الملك المعاليه
مولانا قدس شرفها فاضلي زيدت فضائله توفيق رفيعها بونوم واصلا وكفى معلوم
اولا كبريا وجمرا ما كنت اجنيه ابليه تجارت ابيك انبائك شرا لا اعتباره
در جباه بشفه لفة بردات ايكتر لفر خد منكار لرينه او امر شرفه م اعلى
اولمخى مؤسس اولان نهامى مفضفا سنده اولمغه ناسى براه تلوصيه
تجار نديك قدس شرفه به كنه السيد عبد الرحيم ولد السيد علي طيب نعم صبر التبع
موسى ولد التبع احمد سجديل نام بر لفر خد منزه استخام ابيك انزه
بر حوصيه شروط امر شرفه اى شى تجار مرقده نك شهنه رو مختار لرى
مهور وورقه ابليه اسندعا ايلكم تجارت نهان طر قون بانقر بر فام
اولمخ وجران هه بونمك محقق طبران شرفه قديمه مارجت اولمغه
تاجر مولى ابليه بدينه اشيو سنده مباركه او اخر مومنه تجارت براه اى اولمخ
مطهور وحقيد بونمخ اولمغه سنده مولاناى مولى الهه سنده خد منكار مرقوم هه
التبع فوسى ولد التبع احمد سجديل تاجر مومر البرك خد منزه اولمغه برات شرفه
مذكور ك متضمنه اولمغه امتياز انه بعينه نائل اولمق وناك خدمت اولمخى طابك
اشيو امر شرفه بدينه شرع وبعاله حفظا قلنق و بر مومنه شروط زياره
ضابحان طر فلر نديك مرقوم هه حابيت وحيات اولمخى اوزره ديوان اولمخى
اشيو قريان حابيت نام صادره المعينه مضمون مبنقى اوزره علم وكرت ابليه سنده سوله
علمه شرفه اعلمه ونبيله سنده خردانى او اخر شرموم الحرام سنده فغو
بسم الله الرحمن الرحيم

¹³⁵¹ İSAM, Kudüs Sicilleri, No. 346, H. 1279-1280/ M. 1860-1863, s. 206.

Akzâ kuzâtü'l-müslimîn evlâ vülâtü'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn râfi'-i i'lâmü's-şerî'at ve'd-dîn vârisü 'ulümü'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîd-i 'inâyeti'l-melîki'l-mu'în Mevlânâ Kudüs-i Şerîf kadısı zîdet fezâ'ilehu tevkî'-i refî'-i hümâyûnum vâsıl olacak ma'lûm olan berren ve bahren memâlik-i ecnebiye ile ticâret eylemek isteyenlere şerâ'it-i imtiyâziye derciyle başka başka berevât ve ikişer nefer hizmetkârlarına evâmir-i şerîfem i'tâ olunması mü'esses olan nizâmı muktezâsından olmakdan nâşi berâtlı hayriyye-i tüccârûn Kudüs-i Şerîf'de sâkin es-Seyyid Abdurrahim veled-i es-Seyyid Ali Kâtıb nâm tâcir es-Seyyid Ali veled-i es-Seyyid Abdurrahim nâm bir neferi hizmetinde istihdâm eylemek üzere ber-mûceb-i şürût emr-i şerîfim i'tâsını tüccâr-ı merkûmenin şebender ve muhtârları memhûr varaka ile istid'â eyledikleri Ticâret Nezâreti tarafından bâ-takrîr ifâde olunmuşdur ve Dîvân-ı Hümâyûnum'da mahfûz berât-ı şerîfe kaydına mürâca'at olundukda tâcir-i merkûm yedine işbu sene-i mübâreke evâhir-i Muharremi'nde ticâret berâtı i'tâ olduğu mestûr ve mukayyed bulunmuş sen ki mevlânâ-yı mûmâileyhsin sen hizmetkâr-ı merkûm es-Seyyid Ali veled-i es-Seyyid Abdurrahim tâcir-i mûmâileyhin hizmetinde oldukça berât-ı şerîfe-i mezkûrun mutazammın olduğu imtiyâzâta ma'iyete nâ'il olub târik-i hizmet olduğu hâlde işbu emr-i şerîfim yedinden nez' ve battâlde hıfz kılınmak ve ber-mûceb-i şürût ve nizâm zâbitân taraflarından her hâlde himâyet ve sıyânet olunmak üzere Dîvân-ı Hümâyûnum'dan işbu fermân-ı 'âlişânım sâdır olmağın mazmûn-ı münîfi üzere 'amel ve hareket eyleyesin şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılâsın.

Tahrîren fî evâhir-i şehri Muharremü'l-Harâm sene tis'a ve seb'în ve mie'te ve elf.

[19-28 Temmuz 1862]

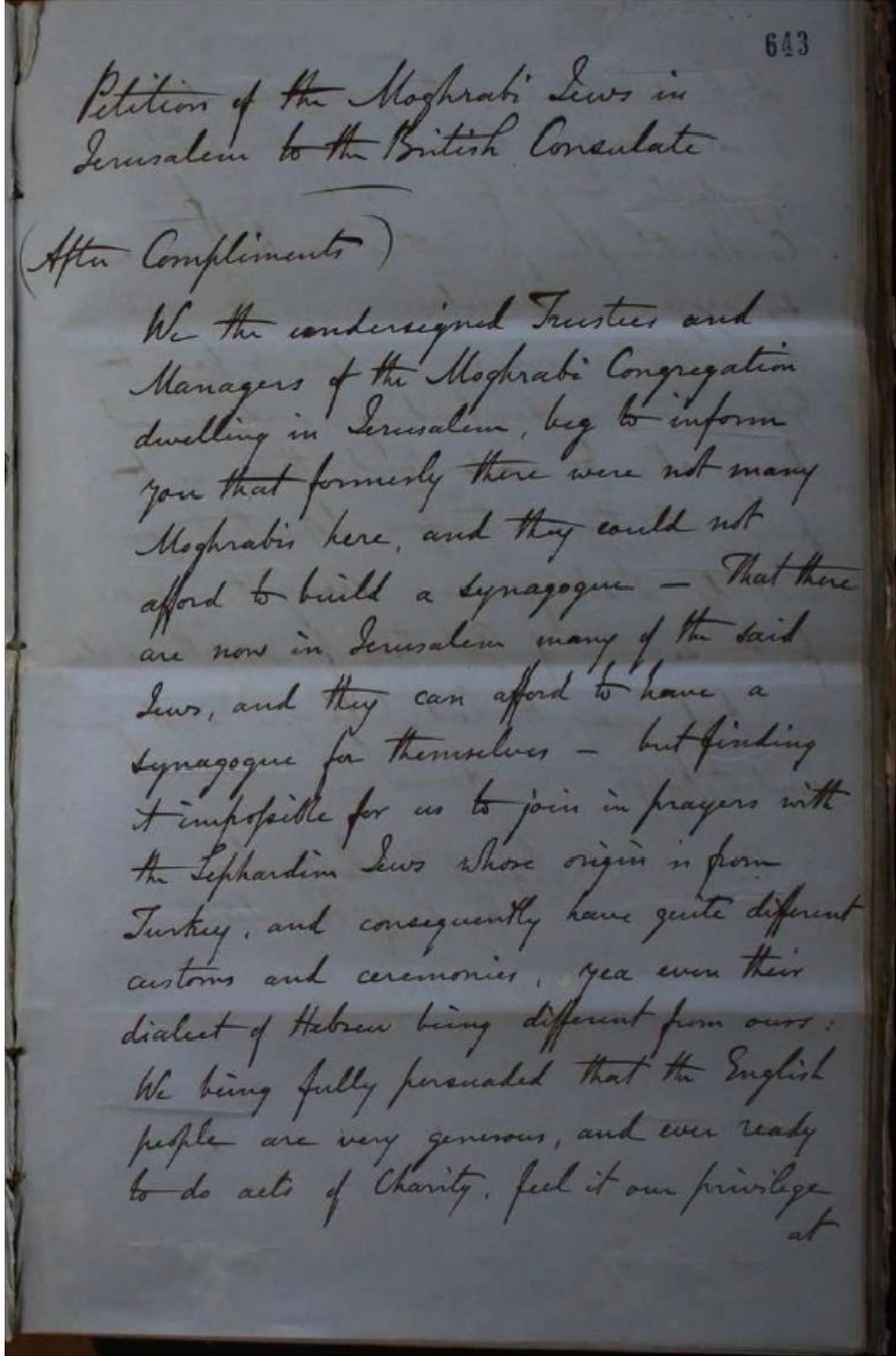
Kostantiniyye el-Mahrûse

Ek-4: Toplu Dilekçeye Dair Kudüs Belediye Meclisi Kararnamesi:

Türbe-i Maaşallah Mahallesi Sakinlerinin 9 Mayıs 1904 (R. 26 Nisan 1320)
Tarihli Dilekçelerine Dair¹³⁵²

¹³⁵² K.B.A., Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri, Defter No. X, Sayfa No. 4a, Hüküm No. 2017, R. 26 Nisan 1320 / M. 6 Kasım 1905.

¹³⁵³ B.N.A. F.O. 195/292, No. 3, James Finn-Lord Palmerston, 6 Nisan 1850, s. 639-645.

at the same time with great humility, to
present to you this our humble petition,
if possible to get for us a Firman from
Constantinople, permitting us to have a
synagogue for ourselves - For you
know that no one can or dare to pray to
God without understanding, and we not
being able to understand them, or to
pray with them, therefore hope that you
will do what you can, seeing it is more
for the service of God than for any thing else
- And may the Lord help you in all your
undertakings. Amen -

(Signed by Sixty Six
Heads of Families)

Petition of the Moghrabi Jews in Jerusalem to the British Consulate

(After Compliments)

We the condesigned Trustees and Managers of the Moghrabi Congregation dwelling in Jerusalem, beg to inform you that formerly there were not many Moghrabis here, and they could not afford to build a synagogue- that there are now in Jerusalem many of the said Jews, and they can afford to have a synagogue for themselves- but finding it impossible for us to join in prayers with the Sephardim Jews whose origin in from Turkey, and consequently have quite different customs and ceremonies, yea even their dialect of Hebrew being different from ours: We being fully persuaded that the English people are very generous, and even ready to do acts of Charity, feel it our privilege at the leave time with great humility, to present to you this our humble petition. If possible to get for us a Firman from Constantinople, permitting us to have a synagogue for ourselves- for you know that no one can or dare to pray to God without understanding them, or to pray with them, therefore hope that you will do what you can, seeing it is more for the service of God than for any thing else – and may the Lord hepl you in all your undertakings. Amen-

(Signed by fifty six heads of families)

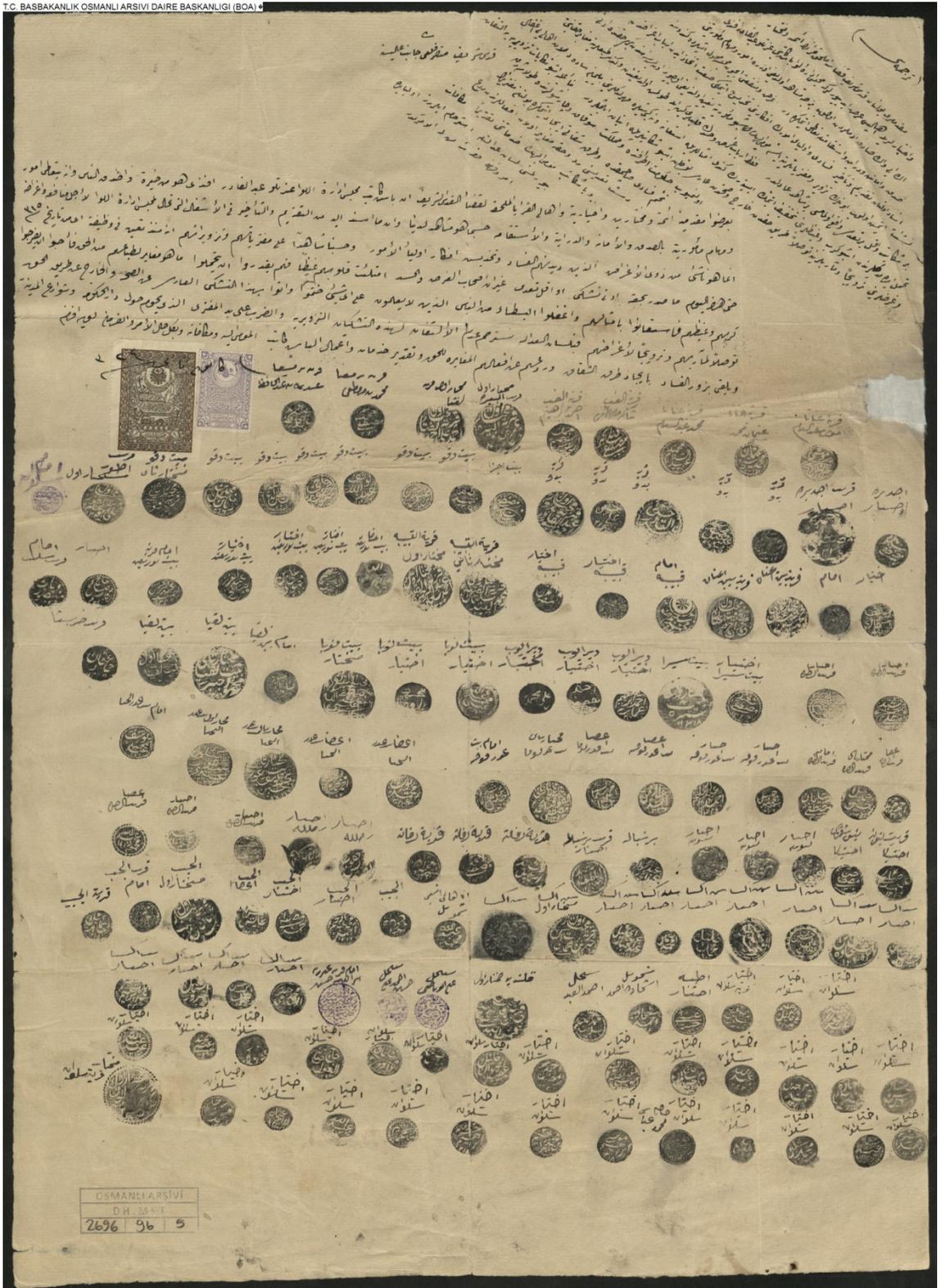
Ek-6: Kudüs Tarihinden Satırbaşları¹³⁵⁴

Kudüs'e Hâkim Olan Topluluklar/Devletler	Hâkimiyet Tarihleri
Kenanîler	M.Ö. 1800-M.Ö. 1000'ler
İsrailoğulları	M.Ö. 1000-M.Ö. 587
Babilîler	M.Ö. 587-M.Ö. 538
Persler	M.Ö. 538-M.Ö. 332
Büyük İskender idaresi	M.Ö. 333-M.Ö. 141
Yahudiler (Makkabi idaresi)	M.Ö. 141-M.Ö. 63
Roma idaresi	M.Ö. 63-M.S. 323
Bizans idaresi	323-614
Persler	614-628
Bizans idaresi (ikinci kez)	628-638
Araplar (638 Yermük savaşıyla birlikte kentin Hz. Ömer tarafından fethedilmesinden itibaren)	638-660
Emevîler	660-878
Tolunoğulları	878-905
İhşidoğulları	905-969
Fatımîler	969-1071
Büyük Selçuklular	1071-1092
Fatımîler	1092-1099
Haçlılar (Latin Krallığı Dönemi)	1099-1187
Eyyubîler	1187-1229
Haçlılar	1229-1239
Memlukler	1239-1517
Osmanlı idaresi	1517-1831
Mısır idaresi	1831-1841
Osmanlı idaresi	1841-1917
İngiltere manda rejimi	1917-1948
İsrail ve Ürdün (Modern Kudüs İsrail tarafından, Eski şehir ise Ürdün tarafından)	1948-1967
İsrail idaresi	Eski şehir 1967'den günümüze kadar

¹³⁵⁴ Y. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı...*, s. 32; H. Cattan, agm., s. 159, 160; B. Pamuk, agm., s. 233; Hasan Hüseyin Güneş, *Tarihi Olaylar ve Belgeler Işığında Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 18; T. Ataöv, agm., s. 31-34; Şükran Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, C. 1, s. 105-109; E. Demirkol, agm., s. 15-24; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 323-327; Casim Avcı, "Kudüs: Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar", *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 327-329.

Ek-7: Arapça Kaleme Alınmış Toplu Dilekçe Örneği ve Osmanlıca Tercümesi¹³⁵⁵

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

OSMANLI ARSIVI
DH. MKT.
2696 96 5

DH.MKT.02696.00096.004

¹³⁵⁵ C.O.A., DH. MKT. 2696/96, H. 6 Zi'l-hicce 1326/ M. 30 Aralık 1908.

Kudüs-i Şerîf Mutasarrıflığı Cânib-i ‘Âlîsi’ne

(Tercümesi)

Mukaddemleri bulunan Kudüs-i Şerîf kazâsına mülhak kurânın e’imme ve muhtâr ve ihtiyârlarıyla ahâlîsi ‘arz ediyorlar ki Meclis-i İdâre-i Livâ Başkâtibi ‘İzzetlü Abdulkâdir Efendi en iyi ve en sâdik âdemlerden olup bizce müşâhid olduğu üzere umûr ve mehâm-ı me’mûriyetini sıdk ve emânet ve dirâyet ve istikâmetle te’âti etmektedir gars ve menfa’ati için meclise mahlûl etseler de kendüsüne isnâd olunan takdîm ve te’hîr-i fesâd ve evliyâ-yı umûrun efkârını tahdîs etmeği san’at ittihâz eden erbâb-ı iğrâzdan neş’et etmiş olup bunların tezvîr ve müfteriyâtlarına ise mûmâileyhin işbu me’mûriyete ta’yîn olduğu üç yüz on beş senesinden beri hakkında ednâ bir şikâyet ve ekall bir ta’addî vâki’ olmaması bir şâhid-i ‘âdildir fakat erbâb-ı gars ve hasedin kalbleri kîn ile dolmuş olduğundan ve kendi tab‘larına mugâyir hakkâniyeti tahammül edemediklerinden işbu kerb ve gayzlarını tahfîf etmek isteyerek kendi emsâleriyle isti’âne ve ne gibi şeylere mühürlediklerini bilmeyen sâde dilân ahâlîyi iğfâl ve gazezlerini tervîcen ve me’âriblerine tevessülen tarîk-i hakdan hâric ve sıhhatden ‘ârî bulunan işbu şikâyetleriyle isbât eylemişlerdir binâ’en-‘aleyh işbu şikâyet-ı tezvîriyeye iltifât olunmayub hükûmet etrâfında ve memleket sokak ve çarşularında dolaşarak tohum-ı fesâdı saçmakda ve turuk-ı şikâkî îcâd etmekde bulunan müfterînin dest-i ta’addîsini red ve hakka mugâyir olan ef’âllerinden rad’ veyâ şikâyet-i mûmâileyhin hidemâtını takdîren mükâfât buyurulmasını lisân-ı ‘adâletle istirhâm eyleriz ol bâbda emr ve fermân hazret-i menlehü’l-emrindir.

Ek-8: Fransızca Kaleme Alınmış Toplu Dilekçe Örneği ve Osmanlıca Tercümesi¹³⁵⁶

N° du dépôt:	Nombre de mots:	 Administration Supérieure TELEGRAPHES. Bureau de...	N° d'arrivée: 4258
Indications de service. <i>21/12/1872</i>			Expédié
Reçu de <i>Si</i>	Fil n°	à domicile à 8 h. m. du 15	au bureau de Fil n°
L'Employé, <i>Levy</i>		à h. m. du	Le 22/12 186
		L'Employé, <i>Kerdop</i>	

CONSPLE JERUSALEM NO 740 157 21 12 MIDI = C SON ALTESSE MEHMED RUCHDI PACHA GRAND WIZIR

CONSPLE = LES SOUSIGNES HUMBLÉS ET FIDELES SUJETS SA MAJESTE

ABDUL AZIZ KHAN NOTRE AUGUSTE SOUVERAIN FAISONS DEVOIR ET HONNEUR PORTER HUMBLEMENT A LA CONNAISSANCE DE VOTRE ALTESSE QUE DANS JOURNEE DU 8 COURANT ORDRES IMPERIEAUX SA MAJESTE RELATIVEMENT DESTINATION DU CI DEVANT PATRIARCHE CYRILLE ET RECONNAISSANCE ARCHEVEQUE GAZA PROCOPIOS COMME L'IEUTENANT DU PATRIARCAT ETE EXECUTE IMMEDIATEMENT AVEC PRUDENCE PAR SON EXCELLENCE HAZIF PACHA AVONS ADRESSE GRACES ET PRIERES FERVENTES AU DIEU TOUT PUISSANT POUR

AVIS IMPORTANT. { Les bandes appliquées sur la présente feuille ont été imprimées par l'appareil télégraphique. — Les indications relatives au lieu d'origine de la dépêche, à la date et à l'heure de son dépôt, qui sont transmises gratuitement, figurent en tête de la dépêche, suivant une formule abrégée telle que celle-ci: Constantinople de Paris 854 15 4 4, 50 S, qui doit être interprétée comme suit: Dépêche de Paris pour Constantinople, du 4 du mois courant, déposée à 4 heures 50 minutes du soir. Le premier nombre, après la nom du lieu d'origine, est un numéro d'ordre; le second indique le nombre de mots taxés. — La signature est précédée de deux traits (—).

PRECEIEUSE SANTE DE SA MAJESTE NOTRE AUGUSTE SEIGNEUR DIEU BENISSE ET CONSERVE SOUS SA SAINTE GARDÉ POUR LONGUES ANNEES DE VIE ET DE PUISSANCE ALTESSE SAINTE EGLISE JERUSALEM ET TOUTE CONFRERERIE SAINT SEPULCRE OUBLIERONS JAMAIS PROTECTION TOUTE PATERNELLE ET PUISSANTE QUE SA MAJESTE NOTRE SUPREME PROTECTEUR DAIGNA NOUS ACCORDER A CES TEMPS BIEN CRITIQUES POUR NOUS ET LA PLUS JUSTE APPRECIATION DE NOS PRIVILEGES PRIE VOTRE ALTESSE ECLAIRER ET DES AUTRES MINISTRES = ARTODOXE L'IEUTENANT SYNODE PROCOPIOS . . .

HR. TO.
550/67

2

¹³⁵⁶ C.O.A., HR. TO. 550/67, 22 Aralık 1872.

مقام صید صاعده عطا - ۱۲۰۰ کا مہر لکھا گیا ہے۔ تاریخ ۱۲۰۰ قمری شریف جماعت نہ یوں لکھا طرفہ تقسیم اولہ تلفظاً نہ کہ
 شریف
 قس شریف بطریق سربلہ علیہ بقیس فاذا بروقیوید بطریقہ وکلیہ بقینہ زار اولہ ارضیہ
 حصہ ہر ایک احکام منبری شہر ایک کسب کون مقولہ طرفہ نظارہ انفا یوں لکھا
 وبقینہ سوکت باہ اور صیدیک نزاہیم عمون سوکت اہلہ ملک لکھا کہ دعا خ صبا لوسی
 نہ صادر ہر شہر ہوں کہ صوبہ صفا قولی دفعہ بارگاہ رب مقار الیہ بزہر صبا لوسی
 بزمانہ کہ اس صید تقدر نہ ان سوکتہ سات حصہ ہر ایک جاہری الخوانیہ حصہ نہ ویسا لوسی
 حصہ لکھا احد صید صبا و صباہ صفا نہ رکھا قس شریف کلید ہفت رہا ہر ایک
 الخ لایہ زبور حافظہ کرائی لکھا حصہ لکھا اولہ لکھا

Makâm-ı celîl-i Sadâret-i 'Uzmâ'ya fi 22 Kânûn-ı Evvel sene (1)872 târihiyle Kudüs-i Şerîf cemâ'at-i metropolidânı tarafından takdîm olunan telgrafnâmenin tercümesidir

Kudüs-i Şerîf patrîki Seril'in 'azliyle piskopos Kazayerokopos'un patrîk vekîli ta'yînine dâ'ir olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhînin ahkâm-ı münîfesi şehr-i cârînin sekizinci günü mutasarrîf paşa tarafından mutabassırâne infâz buyurulmağla velîni'met-i bi-minnetimiz şevket-penâh efendimiz hazretlerinin tezâyüd-i eyyâm-ı 'ömr ve şevket ve iclâl-i mülûkâneleri du'â-yı vâcibü'l-edâsını teba'a-yı sâdika-yı pâdişâhîden bulunan muharrîrîn-i imzâ kulları def'-i bârgâhdan müte'âl eyledi bizce mücib-i buhrân olan bir zamânda eşi(?) hâmîd-recîl-i kudretimiz zât-ı şevket-semât-ı hazret-i pâdişâhî cânib-i seniü'l-cevânibinden hakkımızda ve imtiyâz etmez husûsunda lutfen icrâ buyurulan himâye ve sıyânet-i müşfikâne ve muhakkikâne Kudüs-i Şerîf kilisesiyle hey'et-i ruhbâniyesinin ile'l-eyd zîver-i hâfize-i şükrâniyeti olacaktır ol-bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

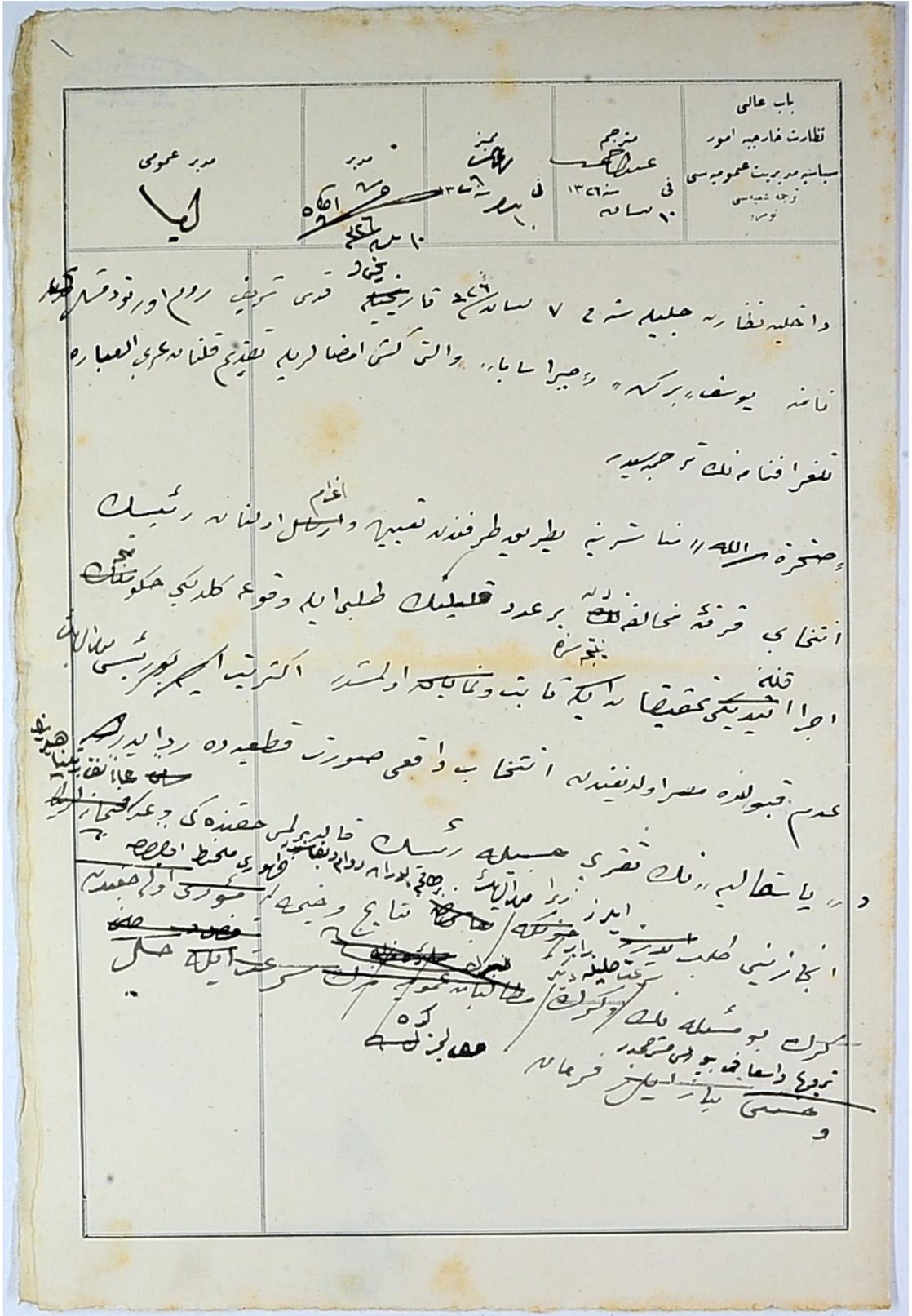
Ma'rûz-ı Dâ'ileridir

Kudüs-i Şerîf ve tevâbi'i Rum patriklik mesnedi münhal bulunduğundan dolayı Kudüs-i Şerîf Patrikhânesi'ne mahsûs olarak bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i tâcdârî tanzîm buyurulmuş olan nizâmnâme Kudüs Mutasarrıfı 'atûfetlü Ali Beğ Efendi hazretleri cânibinden bâ-tahrîrât-ı 'aliyye cümle-i dâ'iyânemizden patrikhâne kâ'immakâmına irsâliyle patrik-i cedîdin müddet-i mu'tebere-i nizâmiyesi zarfında intihâbı muktezâsı irâde-i 'aliyye idüğü bi't-tebliğ ta'zîm ve iş'âr ile işbu 'arz-ı mahzarımızda mübeyyinü's-sâmî bulunan hey'et-i kemterânemiz ya'nî Kudüs-i Şerîf ve tevâbi'i Rum Patrikhânesi'nin kâ'immakâmı ile Sinodî Hey'et-i Mükemmelesi ve bâkî Kudüs ruhbânı manastırda mukîm arşimendiritler ve _ ve Kudüs-i Şerîf ruhânî dâ'iresinde mütemekkin bulunan Rum ahâlîsiyle sâ'ir patriklik kürsîsine mesûb ve tâbi' devâ'ir-i rûhânîye Rum ahâlîsi tarafından med'ûv olan ve Kudüs-i Şerîf müddet-i mu'ayyenede gelen müte'ehhil papaslar ki cümlemiz mine'l-kadîm devlet-i 'aliyyenin sadık ve bu sıfatla müftehir teba'asından bulunarak zimmetinde farîza olduğu cihetle irâde-i seniyyeye tamâmıyla imtisâlen ve zikr olunan nizâmnâmenin patrik intihâbına mahsûs olan fasl-ı sânisî ahkâmına tevfikân bu gün Kudüs-i Şerîf'de lede'l-ictimâ' Bâb-ı 'Âlî re'y ve fermân-ı sâmiyesine 'arz ve takdîm olunmuş olan zevâtın esâmîsine hâvi defteri mütâla'a-güzâr-ı kemterânemiz oldukdan sonra re'y-i hafî i'tâsıyla ve ekseriyet-i ârâ ile namzedlerden matbû'-yı _ olan devlet-i 'aliyyenin sâdik ve emîn ve muhlis teba'asından ve dirâyet ve liyâkat-ı kâfiye erbâbından patriklik mesnedine müstehak bulunan İzmir'deki bu patrikhâne vekîli arşimendirit Ayayorşos cümlemiz tarafından işbu Kudüs-i Şerîf ve tevâbi'i Rum Patrikliği mesnedine kabûl ve intihâb olunarak ve intihâb-ı kemterânemizi hâvi Bâb-ı 'Âlî 'atebe-i mu'allâsına 'arz ve takdîm olunmak üzere işbu 'arîza-yı dâ'iyânemiz kemâl-i tezellül ile takdîmine mübâderet olunmuşdur cenâb-ı Rabb-ı mevcûd-ı vücûd-ı ma'den-nümûd-ı şehinşâhîlerini cemî' 'avârız-ı künyeden mâsûn ve mahfûz buyursun âmin velîni'met-i bi-minnetimiz pâdişâh-ı merhametpenâh efendimiz hazretlerinin sâye-i 'adâletvâye-i mülûkânelerinde her yüzden kemâl-i huzûr ve refâh ile nâ'il-i envâ'-yı 'avâtıf olduğumuz gibi hazret-i Ömer el-Fârûk radiyallahu te'âlâ 'anhu efendimiz tarafından cennetmekân Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretleri cânibinden ihsân ve i'tâ ve sâ'ir sâkinîn cenân-ı selâtin-i a'zâm-ı mâziye taraflarından takrîr ve ibkâ buyurulmuş olan kâffe-i hukûk ve imtiyâzât-ı kadîme-i 'âcizânemiz lutfen ve merhameten zât-ı şevketsimât-ı hazret-i velîni'met-i bi-minnetimiz pâdişâh efendimiz cânib-i 'âlîsinden tamâmıyla te'kîd ve tesbît buyurulmuş olduğundan ihsân 'ale'l-ihsân olarak işbu 'arz-ı hâl-i zarâ'at-me'âl-i dâ'iyânemizle

patrikliğe ‘âid niyâzımızın dahî ‘inâyeten kabûl buyurulacağında asla şübhemiz olmadığından mûmâileyhin kabûl ve ta‘yînine irâde-i kerâmet-‘âde-i hazret-i pâdişâhî istihsâl buyurularak sahîfe-i zîb sudûr olacak berât-ı ‘âlişânın irsâline müsâ‘ade-i cenâb-ı vekâletpenâhîleri şâyân ve sezâvâr buyurulmak niyâz ve istirhâmına ve muktezâ-yı sıdk ve ‘ubûdiyet-i dâ‘iyânemiz olarak herân ve zamân kemâl-i hürmet ve huzû‘ ile velîni‘met-i bi-minnetimiz pâdişâh-ı ‘adâlet-iktinâh efendimiz hazretlerinin serîr-i saltanat-ı seniyyeleri ile’l-muktezâi’d-deverân kemâl-i ‘âfiyet ve şân ve şevketle sâbit ve mü’eyyed olması ve zât-ı fehâmet-simât-ı cenâb-ı vekâletpenâhîlerinden dahî devâm-ı ‘âfiyet ve husûl-i tamâm-ı muvaffakiyetle hemîşe-i mesned-i ‘âlî-i fehimânelerine mesâlih-i saltanat tanzîm ve tesviye buyurmaları da‘vât-ı hayriye ve tevessülât-ı leyliye ve nehâriye malâ-nihâyesi tekrâr ve tezkârında bulunduğumuzu ‘arz ve beyânına cür’et ve ictisâr kılındı ol bâbda ve kâtibe-i umûrda emr ve fermân ve lutf-ı ferâvân hazret-i menlehü’l-emrindir.

Fî 15 Rebûü’s-sânî sene (1)282 ve fi 7 Mayıs sene (1)291 ‘an-Kudüs-i Şerîf

Ek-10: Osmanlı Türkçesi Haricindeki Dillerde Kaleme Alınmış Toplu Dilekçelerin Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda Gördüğü İşlemler¹³⁵⁸

¹³⁵⁸ C.O.A., HR.TO. 402/44, 20 Nisan 1910.

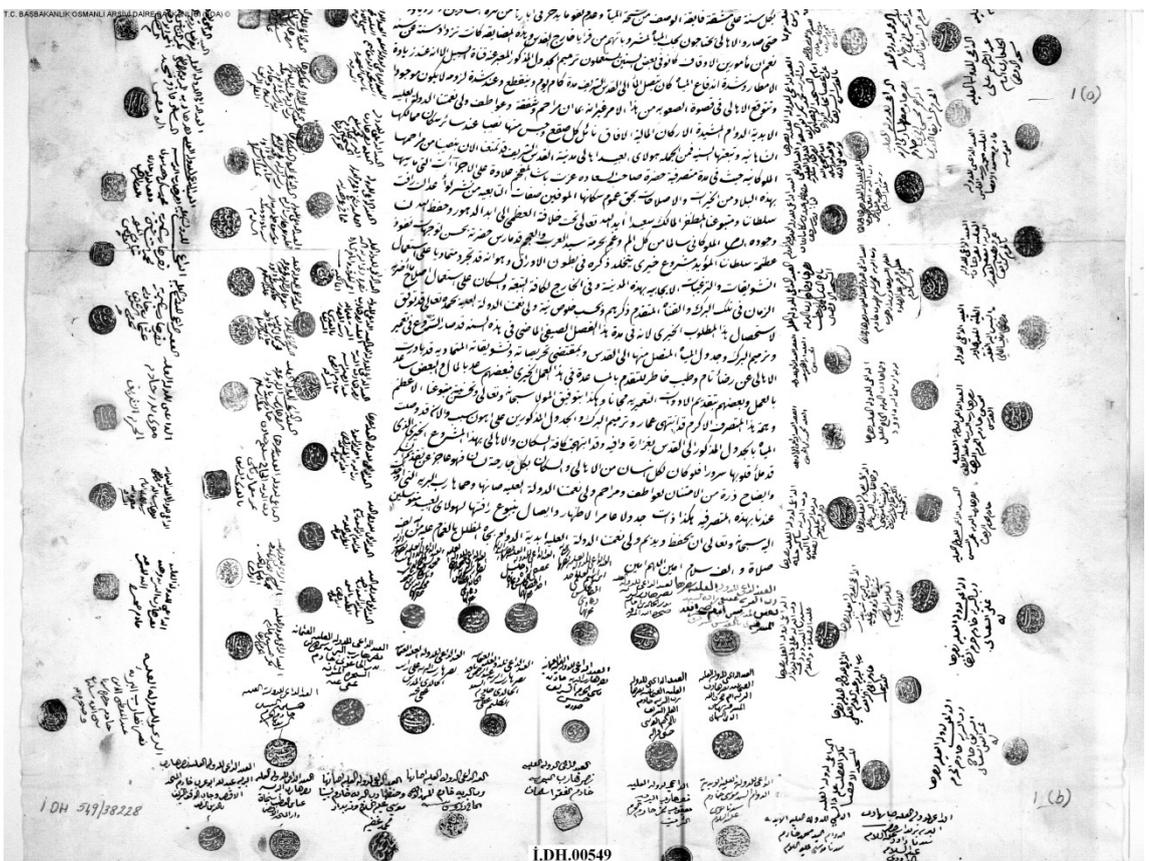
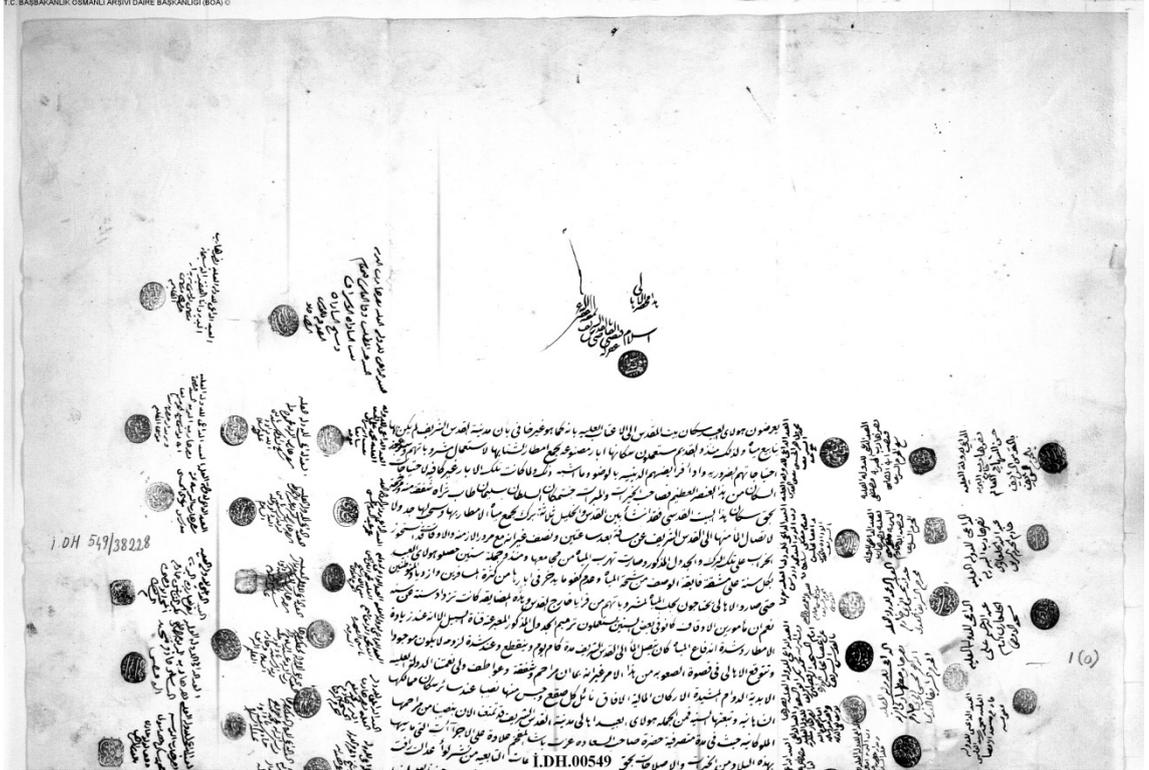
<i>Bâb-ı ‘Âlî</i>				
<i>Nezâret-i Hâriciye</i>	Mütercim	Mümeyyiz	Müdîr	Müdîr-i
<i>Umûr-ı Siyâsiye</i>	Abdülhamid	Râgıb	Âgâh	‘Umûmî
<i>Müdîriyet-i ‘Umûmiyesi</i>	10 Nisân 1326	10 Nisân 1326	10 Nisân (1)326	İlyâs
<i>Tercüme Şu ‘besi</i>				

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne fî 7 Nisân sene (1)326 târihi ve Kudüs-i Şerîf Rûm Ortodoksları nâmına Yusûf “Birket” ve “Cebra Saba” ve altı kişi imzâlarıyla takdîm kılınan ‘arabiyyü’l-‘ibâre telgrafnâmenin tercümesidir

Sahratullah manastırına patrîk tarafından ta’yîn ve i’zâm olunan re’îsin intihâbı fırka-yı muhâlifeden bir ‘aded-i kalîlinin talebi ile vukû‘a geldiği hükûmetce icrâ kılınan tahkîkât netîcesinde sâbit olmuştur ekseriyet re’îs-i mûmâileyhin ‘adem-i kabûlünde musırr olduğundan intihâb-ı vâki’ sûret-i kat’iyede redd eder ve “paskalya”nın takrîbi hasebiyle re’îsin kaldırılması hakkındaki va‘ad ‘âlî-i nezâretpenâhîlerinden incâzını talep eyleriz zirâ mûmâileyhin bir takım burada devâm ve bekâsından netâyic-i vehîme zuhûru melhûz olub bu mes’elenin sür‘at-i halliyle berâber ve gerek diğêr metâlibimizin de tervîc ve is‘âf buyurulması müsterhimdir fermân.

Ek-11: Teşekkür Etmek Amacıyla Kaleme Alınmış Bir Toplu Dilekçe Örneği¹³⁵⁹

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

¹³⁵⁹ C.O.A., İ. DH. 549/38228, H. 8 Muharrem 1283 / M. 23 Mayıs 1866.

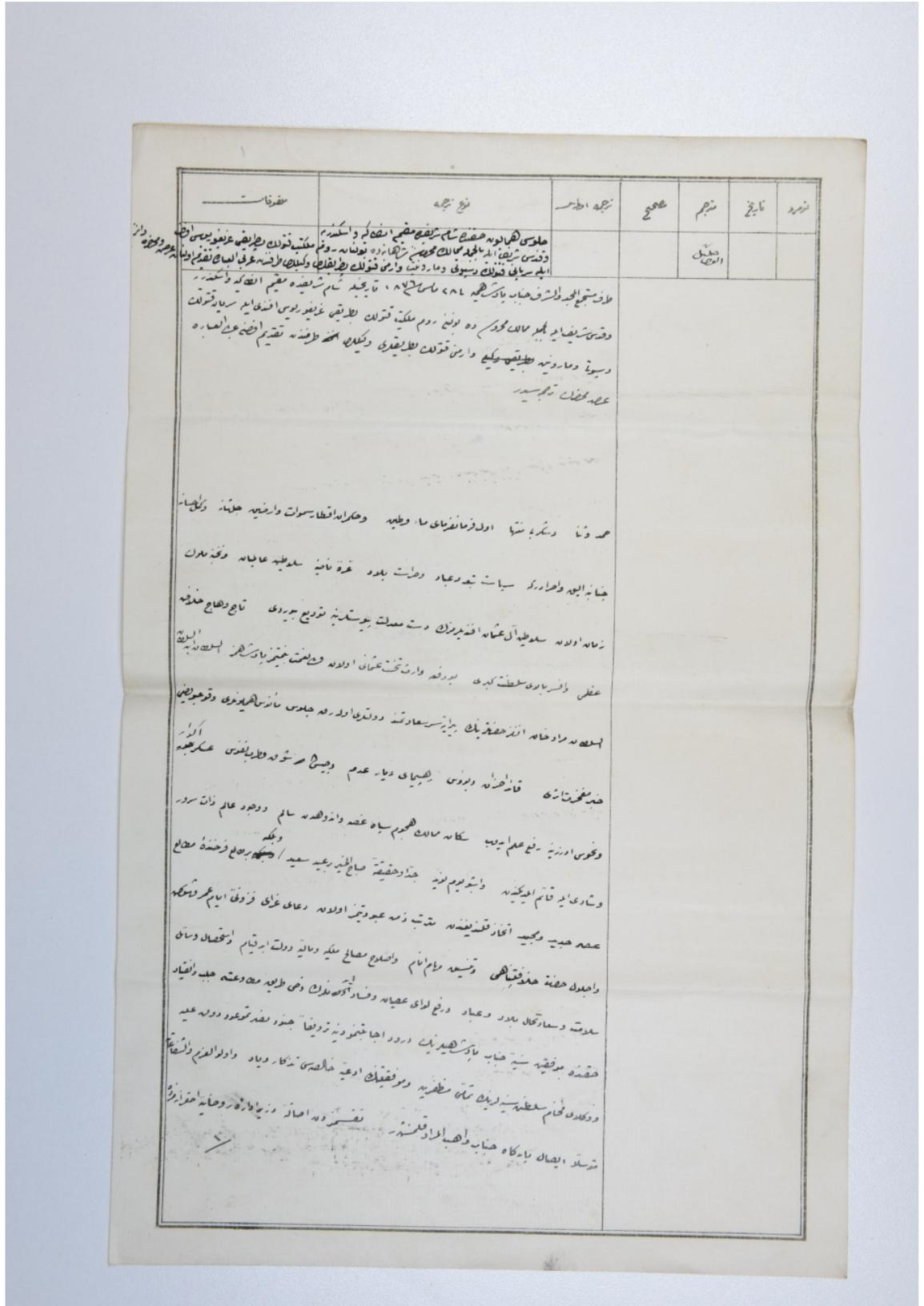
Hâk-pây-ı mu'allâ-yı hazret-i vekâlet-penâhîye Kudüs-i Şerîf ahâli-i müsellemesi tarafından olarak kadı-yı belde ile doksan kadar vücûh ve 'ulemâ ve sâire mühr-i imzâlarıyla memhûr ve mümzâ ve bilâ-târih 'arabü'l-'ibâre 'arz-ı mahzarın ber-vech-i ihtisâr tercümesidir.

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

Hazret-i sadâret-penâhîlerine 'arz-ı kaydır ki Kudüs-i Şerîf beldesinde binâ-ı bey' miyâh bulunduğundan nâşi havâic-i zarûriyeleri için ahâli kulları mine'l-kadîm vakt-i şitâda tedârik-i miyâh zımında masnû' kuyular ve sarnıclar inşâ ve tedârik etmişler idi tâbe serâhu Sultan Süleyman cennet-mekân hazretleri ahâli-i beyt-i mukaddese merhameten Kudüs beldesiyle Halîl miyânında miyâh matarı cem' etmek için üç 'aded havuz ve sularının Kudüs-i Şerîf'e îsâli zımında iki buçuk sa'at mesâfe tûlunda kanavât-ı keşîdesine himmet buyurmuşlar ise de mürûr-ı zamân ile mezkûr hıyâz ve cedvelleri müşerref-harâb olarak suları dâimâ ziyân ve telef olmağla çend seneden berü ahâli vakt-i şitâda kuyularda havuz edebildikleri miyâhı isti'mâl etmekde iseler de beldenin tekessür-i nüfûsu cihetle kifâyeden dûn bulunduğundan her sene meşâkk-ı 'azîmeye dûçâr olarak şereb için lâzım gelen mâ-i lezîzi yalnız etrâfda bulunan karyelerden celbe mecbûr olmuşlar idi vâkı'ân evkâf me'mûrları ba'zı senelerde sebîl-i meskli ta'bîr olunan termîm etmişler ise de ancak kesret-i bârân mevsiminde Kudüs beldesine birkaç mikdârı cereyân ve begâyet lüzûmu vaktinde mûnkat'î ve pinhân olarak ahâli tekrâr giriftâr-ı ıztırâr ve 'atışân kalurlar iken memâlik-i mahrûsetü'l-mâlik-i şâhânenin kâffe-i ahâlisi cuy ve'l-cuy dehm ve işfâk-ı şâhânenen irvâ' ve bahr-i zehhâr eltâf-ı şâmiletü'l-etrâf şefkatleriyle kâmrevâ oldukları misillü bu kulları dahi el-hâletü hâzihi hissedâr mâ-el-hayât lutf ve 'inâyet olmuşuzdur şöyle ki sa'âdetlü İzzet Paşa bendelerinin hâlâ mutasarrıflığı hengâmında sükkân ve ahâlîleri 'ale'l-'umûm hakkında icrâ eyledikleri ef'âl-i hayriye-i hamîdelerine 'ilâve-i muhassenât kabîlinden cenâb-ı müte'âl pâdişâhımız efendimizin habîb-i ekremi hürmetine ile'l-intihâ elzemle _ taht-ı hilâfet-i Osmânî ve envâ' garr ve 'âfiyetle serîr-i ârâ-yı şevket ve kâmrânı buyursun sâye-i muvaffakiyet-vâye-i şâhânelerinde dâhil ve hâric-i belde bulunan sükkân-ı ahâliyi dâimâ teşvîk ve tergîbe hâzır _ gayret ederek sâlifü'z-zikr kanavât ve hıyâz ve mecârî-i mezkûrenin ıslâhına geçen mevsim-i sayfda şürû' olunarak ahâlîden ba'zıları nakden ve ba'zıları fi'ilen ve küllî meccânen edevât ta'mîr i'tâsıyla her birerleri bir gûne bezl-i cehd icrâ-yı mü'esser-i gayret edüb kendü hüsn ü rızâ ve tayyîb hâtırlarıyla el-hamd sâye-i şâhânedede bi'l-suhûle resîde-i mecrâ-yı

hüsn-i hitâm ve Kudüs-i Şerîf'e kadar cereyân ile kâffe-i ahâli mürûr ve hıfze'l-merâm olmuşuzdur hemân cenâb-ı hazret-i şehinşâhî ile vükelâ-yı saltanat-ı seniyye da'vât hayriyyesinde revz(?) ve şâyân-ı rabtü'l-lisân bulunduğumuz muhât-ı 'ilm-i 'âlem ârâ-yı hazret-i veliyyü'l-ne'amîleri buyuruldukda ol-bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

Ek-12: Tebrik Etmek Amacıyla Kaleme Alınmış Bir Toplu Dilekçenin Osmanlıca Tercümesi¹³⁶⁰

¹³⁶⁰ C.O.A., HR.TO. 516/65, M. 28 Mayıs 1876.

نمبره	تاریخ	نمبر	صحت	نوع اطراف	نوع اجاره	مقتضیات
						<p>برای آنکه بخدمت سجدی در ولایت جلدی سعادت ماری خدمتاً هیرینک مدعیه و حقیقتاً تبریک و توفیق ایضا و عتبه کواکب کرکته سیرت هیرینه معزاز و مقدس بیگلر و لفته کال عبودیه و صوره نامیزان نامیه و تالیف عمده و انباشته و فصلی و کارده التاف رحمت انصاف حقیقه بارکس هیرین مظهوره کتبات استرحانه جلیت و بارکس هر جودیت ترناتو حتم تکمل مرادعتا قلمه کتبات و هطاک</p>

Cülûs-ı Hümâyûn hakkında Şam-ı Şerîf’de mukîm Antakya ve İskenderiye ve Kudüs-i Şerîf ile bi’l-cümle memâlik-i mahrûse-i şâhânedede bulunan mülkiyet Katolik

patrîki Gariforyos Efendi ile Süryâni Katolik despotu ve Mârûniyet ve Ermeni Katolik patrîkleri vekîlleri tarafından ‘arabiyü’l-‘ibâre takdîm olunan ‘arz ü mahzara dâ’ir

Taraf-ı meşci ‘ü’l-mecd ve’l-eşref-i cenâb-ı pâdişâhîye fi 28 Mayıs sene 1876 târihiyle Şam-ı Şerîf’de mukîm Antakya ve İskenderiye ve Kudüs-i Şerîf ile bi’l-cümle memâlik-i mahrûsede bulunan Rum mülkiyet Katolik patrîki Gariforyos Efendi ile Süryân Katolik despotu ve Mârûniyet ve Ermeni Katolik patrîkleri vekîlleri tarafından takdîm olunan ‘arabü’l-‘ibâre ‘arz-ı mahzarın tercümesidir

Hamd ü senâ ve şükür bî-müntehâ evvel fermân-ı fermâ-yı mâ-i _ ve hükümrân _semevât ve erzîn cil-şâna ve kemâl ihsâna cenâbına elyak ve ihrâdır ki siyâset-i teba‘a ve ‘ibâd ve hırâset bilâd-ı gurre-i nâhiye-i selâtîn-i ‘âlemiyân ve nahiye-i mülûk-i zamân olan selâtin-i âl-i Osmân efendilerimizin dest-i ma‘delet-i peyvestlerine tevdî‘ buyurdu tâc ve hâc-ı hilâfet-i ‘azmî ve ensur bâlâ-yı saltanat-ı kebîri bu def‘a vâris-i taht-ı Osmânî olan velî-ni‘met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız es-sultân ibnü’s-sultân es-Sultân Murâd Hân Efendimiz hazretlerinin pirâye-i ser-i sa‘âdetimiz devletleri olarak cülûs-ı me’nûs-ı hümâyûnları vukû‘ bulduğu haber-i mefharet eseri kâ’id-i ahzân ve bu’ûs reh-peymâ-yı diyâr ‘adem-i _ şevk-i matrâb-ı nüfûs-ı ‘asker _ üzerine ref‘-i ‘ilm edüb sükkân-ı memâlik hücûm-sipâh-ı ‘idd ve endühten sâlim ve vücûd-ı ‘âlem zât-ı server ve şârî ile kâ’im eylediğinden ve işbu yevm-i _ cidden ve hakîkaten sabâhü’l-hayr bir îd-i sa‘îd ve belki bir tâlî‘-i ferhunde-i metâli‘ ‘asr-ı cedîd ve mecîd ittihâz kılındığından müterettib zimmet-i ‘ubûdiyetimiz olan du‘â-yı garrâ-yı füzûnî eyyâm-ı ömr ve şevket ve iclâl-i hazret-i hilâfet-penâhî ve tensîk-i mehâm-ı inâm ve ıslâh-ı mesâlih-i mülkiye devlet-i ebed-i kıyâm ve istihsâl ve sâ’il-i selâmet ve sa‘âdet-i hâl bilâd ve ‘ibâd ve ref‘-i livâ-i ‘asiyân ve fesâd edenlerin dahî tarîk-i mütâva‘ata celb ve inkıyâd ve vükelâ-yı fehâm-ı saltanat-ı seniyyelerinin tamâmî-i muzafferiyet ve muvaffakiyetinin ed‘iyye-i hâlisası tezkâr ve yâd _ ve’ş-şefâ‘ate mütevessilen îsâl-i bârgâh-ı cenâb-ı vâhibü’l-murâd kılınmışdır nefsimizden isâleten vezîr-i idâre-i rûhâniye-i ihtikârânemizde bulunan bi’l-cümle teba‘a-yı mesîhiyeden vekâleten cülûs-ı mes‘âdet-i cülûs-ı me’nûs-ı hilâfet-penâhîlerinin min-gayr-i _ tebrîk ve tenehhüdi îfâ ve ‘atebe-i kevâkib-i kevkebe-i cenâb-ı şehinşâhîlerine mu‘azzez ve mukaddes bildiğiniz farîza-i kemâl-i ‘ubûdiyet ve sıdk-ı tâbî‘iyetimizin te’mîn ve te’kîdi ‘arz ve inbâsına ve her hâl ve kârda eltâf-ı merhamet ittisâf-ı hazret-i pâdişâhîlerine devâmi-i mazhariyet-i kemterânemiz istirhâmına cür‘et ve pâdişâhımız çok yaşa terennümâtıyla hatem-i ‘arz-ı hâl darâ‘at olunur ol-bâbda ve her-hâlde.

Muktezâsı cânibinden

Me'âl-i 'arz-ı hâl Kudüs-i Şerîf'de mütemekkin Ermeni milleti mürdelerini meşâtlıklarına götürmek üzere esnâ-yı râhda sâhib-i 'arz-ı hâl türbedârı hazretleri Dâvûd 'aleyhi's-selâm hazretlerinin türbe-i 'aliyyelerine geldiklerinde şamatalarını kat' edegelürler iken bu esnâda türbe-i şerîfe-i mezkûr civârında şamatalarını artırarak mugâyir-i kadîm harekete ibtidâr ve züvvâr-ı mûmâileyhim ta'cîze cür'et eyledikleri beyânıyla men' ve def'i bâbında emr-i 'âlî i'tâsı niyâzından 'ibâret olmağla bu sûretde me'âl-i cihet nefsi evâmire muvâfık mıdır değil midir hatta vechile derbâr-ı şevketkarâr-ı mülûkâneye cihet ve iş'âra mübâderet kılınmak için isti'lâmnâme-i sâmilere tastîri iktizâ eylediği ma'lûm-ı devletleri buyruldukda fermân devletlü sultânımındır.

Mûcibince isti'lâmnâme-i sâmi yazıldı fî 20 Z (Zi'l-hicce) (1)262 [9 Aralık 1846]

'Arz-ı hâl yazılmak için varakadır

kıymet 30 pâre

Devletlü 'Înâyetlü Mezîd-merhametlü Efendim Sultânım Hazretleri Sağ Olsun

'Arz-ı hâl-i kullarıdır ki, Kudüs-i Şerîf'de vâki' Ermeni milleti öteden berü lâşe-mürdelerine nakl ve defin eyledikleri vakit bir mahalle kadar hâss ve şamata ile getirüb hazret-i Dâvûd 'aleyhi's-selâm türbe-i şerîfine karîb geldikde sükût ederek hafice meşâdlıklarına defin edegelürler iken bir eyyâmdan berü mugâyir-i kadîme ve hilâf-ı rızâ türbe-i şerîfin civârında hâss ve şamâatlarını dahî ziyâde eylediklerinden türbe-i şerîfde zikrullah ve evkâf-ı hamsedeten bu kullarını namâz ve 'ibâdetden mugâyir-i kadîme men' eylemekte olduklarından 'özü-i küllî olmağla merâhime-i 'aleyhlerinden mercûdur ki mahallinde ma'rifet-i şer'le kadîme mugâyir vâki' olan müdâhale-i vâki'alarının men' zımnında iktizâsı üzere bir kıt'a fermân-ı 'âlî i'tâsı bâbında emr ve fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

Bende-i Abdurrahman Hâdim-i Seyyidinâ en-Nebî Dâvûd 'aleyhi's-selâm

Bende-i Şâkir Hâdim-i Seyyidinâ en-Nebî Dâvûd 'aleyhi's-selâm

Bende-i Ali Hâdim-i Seyyidinâ en-Nebî Dâvûd 'aleyhi's-selâm

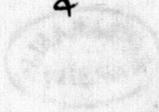
Bende-i Şâkir Hâdim-i Seyyidinâ en-Nebî Dâvûd 'aleyhi's-selâm

Bende-i Ahmed Hâdim-i Seyyidinâ en-Nebî Dâvûd 'aleyhi's-selâm

Bende-i Derviş Hâdim-i Seyyidinâ en-Nebî Dâvûd 'aleyhi's-selâm

OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI

4

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ
 كَرِيمًا
 رَوِّتُو عَنَّا
 عَاطِفُو
 اِبْرَاهِيمَ
 اِقْرَمُ
 حَضْرَتِي

معاون سامبدی جو ریجی اور راجدہ عواطف علیہ حضرت بادشاہیدہ عیسیٰ سنہ قمریہ ۱۲۶۱ و غیرہ و نابوس جاندی احاطہ بولیسہ اولادہ سعادت تو علی باستانک
 قس قریب بالمواصلہ حضورتہ اعلامہ مقبولیت و ازادہ امارتہ وفا و ایله اسخصال سابقہ اھالہ و عباد اترھتہ نوبتہ اعنا و بیارتا جسمہ اولیجی افادہ سلیہ
 مقبولیت قس قریب اصدا بویولہ اشغال حضورتہ فیضندہ استنار و علی مدد سببہ کیفیت جلیہ سنک ایضای فریضہ شکر و حمدی شاملی بکرہ و رود ایدہ محض
 و اعلیٰ قس قریب قیس اقرین مکتوف برقطر اعلامی مجرد و نظیر و کونور جناب شہ یاری بولیسہ ایچیدہ صوبہ والای سعادت ایدہ کونولیسہ و مالدارندہ ستاد
 و جملہ باستانک و قریب مقبولیت بیدار اھالہ کمال مقبولیت موجب اولیسہ بروی یا علیہ نکرہ شاورہ برقم قدری اقرم

م

برودہ جا کر کیر ابرہ
 ریسہ دست قطع اولادہ ایچونکرہ سایہ ایچونکرہ کز ارفق مکتوف و اعلام
 شکر کفای اعلام ایچاق و بیارتا ایلی مستحق و تقویت علی اولیجی و مالک اولیجی و اعلام
 ایچہ اھالہ اترھتہ ایچاق و بیارتا ایلی مستحق و تقویت علی اولیجی و مالک اولیجی و اعلام
 یہ مقبولیت قس قریب اقرین مکتوف برقطر اعلامی مجرد و نظیر و کونور جناب شہ یاری بولیسہ ایچیدہ صوبہ والای سعادت ایدہ کونولیسہ و مالدارندہ ستاد
 (یعنی اولادہ)

i.DH 98/4935

3

İ.DH.00098

¹³⁶² C.O.A., İ.DH. 98/4935, H. 15 Safer 1261 / M. 23 Şubat 1845.

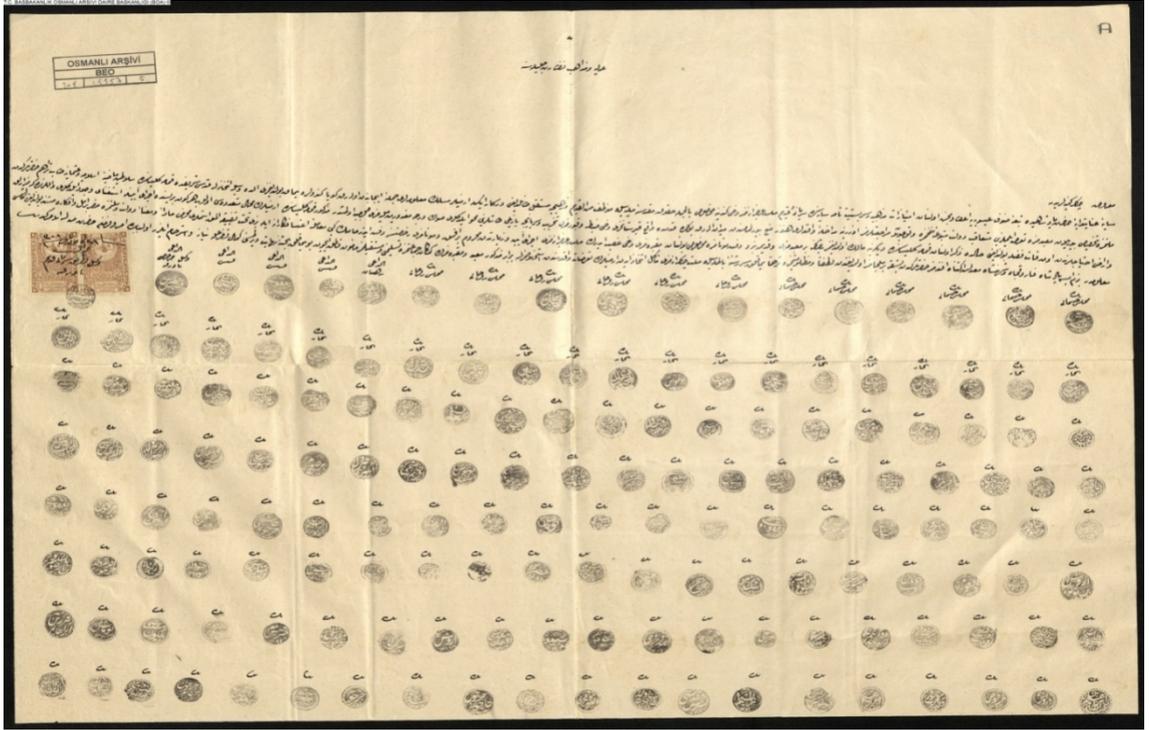
*Velîyyü'n-ni'emâ Kerîmü's-şiyemâ Devletlü 'Înâyetlü 'Âtufetlü Übbehetlü
Efendim Hazretleri*

Ma'lûm-ı sâmilere buyurulduğu üzere geçende 'avâtıf-ı 'aliyye-i hazret-i pâdişâhîden 'uhdesine Kudüs-i Şerîf ve Gazze ve Nablus sancakları ihâle buyurulmuş olan sa'âdetlü Ali Paşa'nın Kudüs-i Şerîf'e bi'l-muvâsele ne sûretle i'lân-ı me'mûriyet ve izâle-i âsâr-ı fitne ve fesâd ile istihsâl-i âsâyış-i ahâlî ve i'bâd ve emr-i ehemmine ne vechile i'tinâ ve mübâşeret etmiş olduğu ifâdesiyle me'mûriyetini mutazammın ısdâr buyurulan emr-i 'âlî mazmûn-ı münîfinden ibtisâr olunan ma'delet-i seniyye keyfiyet-i celîlesinin îfâ-yı farîza-yı teşekkür ve mahmidetini şâmil bu kere vürûd eden mahzar ve ol-bâbda Kudüs-i Şerîf kadısı efendinin melfûf bir kıt'a i'lâmı mücerred ve manzûr-ı şevket-mevfûr-ı cenâb-ı şehriyârî buyurulmak için savb-ı vâlâ-yı ser'askerîlerine gönderilmiş ve me'âllerinden müstefâd olduğu vechile paşa-yı müşârü'n-ileyhin vukû'-yı me'mûriyeti beyne'l-ahâlî kemâl-i memnûniyeti müceb olmuş idüğü beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim.

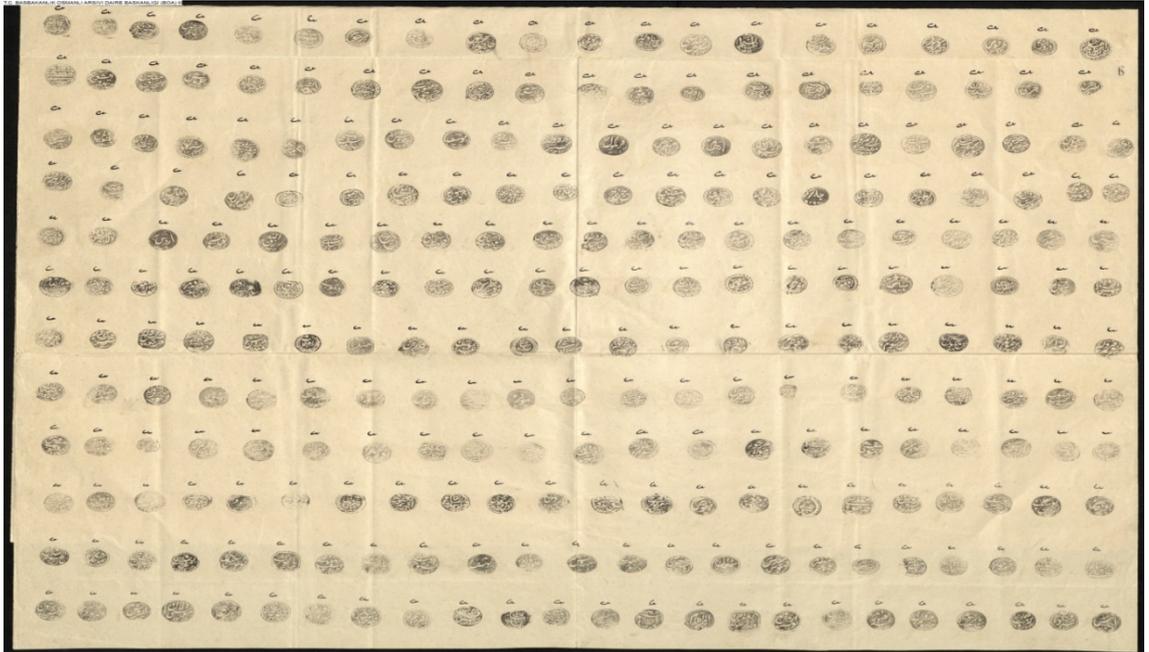
Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan mahzar ve i'lâm meşmûl-nigâh ve mekârim-iktinâh-i hazret-i cihândârî buyurulmuş ve paşa-yı müşârü'n-ileyhin ol-vechile istihsâl-i âsâyış-i ahâlî emr-i ehemmine i'tinâ ve mübâşeret eylemesi müstelzim-i mahzûziyet-i 'âlî olmuş ve sâlifü'z-zikr mahzar ve i'lâm yine savb-ı sâmi-i Sadâretpenâhîlerine i'âde ve tesyâr kılınmış olduğu muhât-ı 'ilm-i 'âlîleri buyuruldukda ol-bâbda emr ve fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

Ek-15: Posta Vasıtasıyla Gönderilmiş Bir Toplu Dilekçe Örneği¹³⁶³

BEO.000208.01.5557.005

BEO.000208.01.5557.005

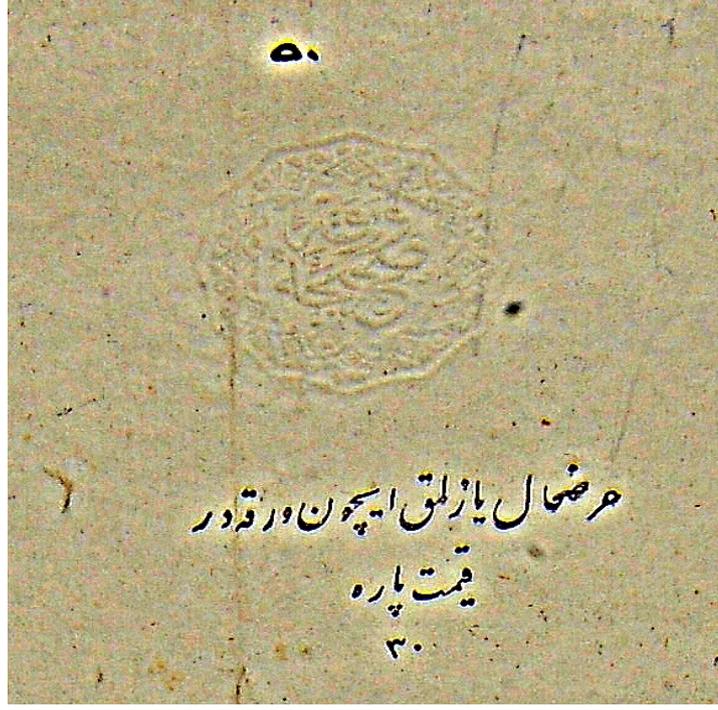
¹³⁶³ C.O.A., BEO. 208/15557, H. 7 Zi'l-ka'de 1310 / M. 23 Mayıs 1893.

Mâruz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

Sâye-i 'inâyet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde tebaa'-yı sunûf-ı 'İseviye'ye i'tâ ve bahş olunan imtiyâzât-ı mezhebiye ve serbestiyet-i tâmmе sâyesinde Süryâni-i kadîm millet-i 'âcizânemiz dahi kendine mahsûs bi'l-cümle hukûk-ı mukaddese-i milliyesiyle muvazzaf min'el-kadîm mezhebece müstakil sanıldığı der-kâr iken Ermeniler meslek-i ma'lûmeleri cümle-i îcâbından olarak gûyâ kendülere yamak bulunduğumuzu elde vesîle ittihâzla Kudüs-i Şerîf'de Kamame Kilisesi'nde selâtin-i mâziye-i İslamiye ve Osmâniye tâbe serâhum hazretlerinden milletimize tahsîs buyurulan ma'bedimize ta'arruz eylemelerini müte'âkib devlet-i metbû'â-yı mefhûmumuza vukû' bulan mürâca'atlarımız üzerine müdâhale-i vâkı'aları henüz men' buyurulmamasından meydân alarak bundan Kudüs'de vâki' kabristânımızı dahi zabt ve kubûrumuzu tahrîb ve Süryânice yazılı taşlarını mahv eyledikleri son derece mağdûriyet-i milliyemizi mücib olmuştur mezkûr Kamame Kilisesi'nde Ermenilerin mahallî müte'addidesi olup her gün birisinde icrâ-yı âyîniyle istifnâ-yı vücûd eyledikleri ve ellerindeki mezarlık ve arâzi ihtiyâçlarından on kat fazla bulunduğu hâlde zikr olunan Kamame Kilisesi'nde diğerine mâlik olmadığımız yalnız bir ma'bedimizi ve kadîmden berü defn-i mevtâmıza mahsûs bulunan ma'bedimizi dahi gasb ederek ma'bed-i 'âcizânemizi icrâ-yı âyîn ve ziyâretten mahrûm bırakmak ve mevtâmızı ruhsatsız defn ettirmemek gibi mu'âmele-i i'tisâf-kârâne ile bizi taht-ı tazyîke almak istemeleri mahazırî madden ve ma'nen devlet ve milletimize muzırr bir emel ve efkâra müstenid bulunduğu gelişmesi ma'lûmdur bizim ise pâdişâh Fâruk-câh ve şehîn-şâh-ı ma'delet-iktinâh efendimiz hazretlerinden başka bir melce'miz olmadığından lutfen ve mazlûmiyetimize terahhemen yamaklık ser-rişte-i bi'l-cümlesiyle millet-i çâkerânemizi me'kil ittihâz eden Ermenilerin ta'arrûzât-ı vâkı'asından istihlâsımızla berâber mezkûr ma'bed-i makberemizin kemâkân cemâ'atimize teslimini müstakilimiz me'mûn kalmak için bu yamaklık bahsine nihâyet verilmesini kemâl-i tazarru'la niyâz ve istirhâm eyleriz ol-bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

Fî 21 Kânûn-ı Sâni sene (1)308 [2 Şubat 1893]

Ek-16: 30 Para Değerindeki Soğuk Damgalı Dilekçe Kâğıdı¹³⁶⁴

Hüve

Evrâk-1 Sahîha (*Soğuk Damga*)

‘Arz-ı hâl yazılmak için varakadır

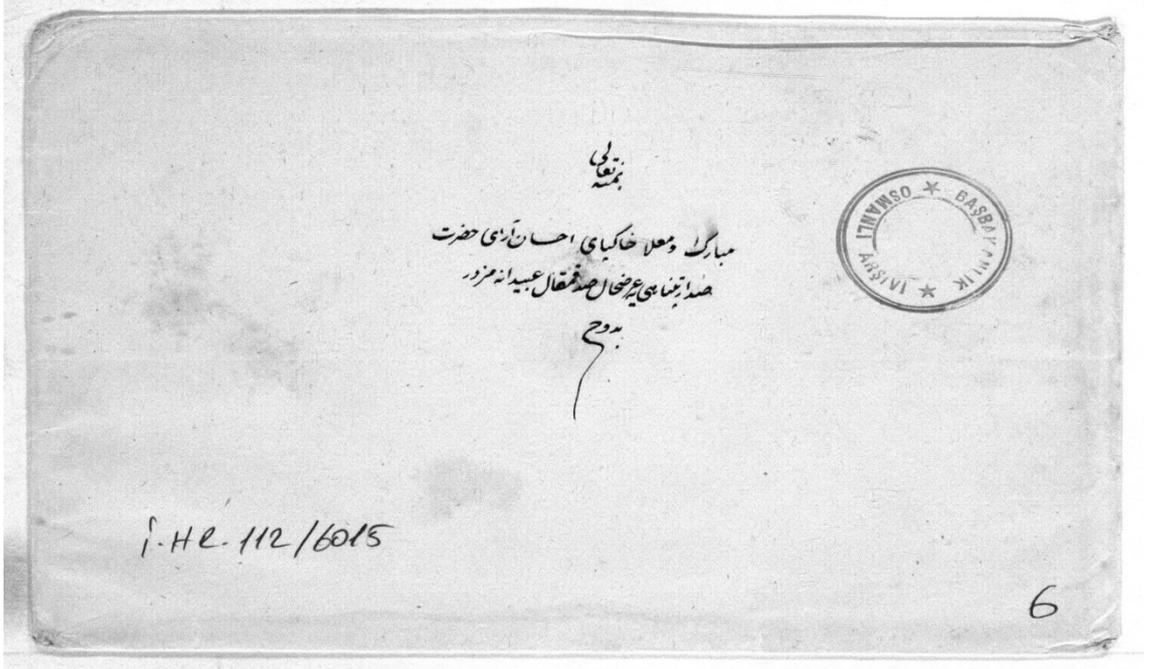
Kıymet-i pâre

30

¹³⁶⁴ C.O.A., A.DVN. 24/19, H. 7 Rebü’l-âhir 1263 / M. 25 Mart 1847.

Ek-17: Posta Yoluyla Gönderilen Dilekçelerin Zarflarından Örnekler¹³⁶⁵:

Osmanlı Türkçesi, Arapça, Fransızca

*Bi-mennihi te'âlâ
Mübârek ve mu'allâ hâkpây-ı ihsân-ârâ-yı hazret-i Sadâretpenâhî'ye 'arz-ı hâl-i
sadaka-makâl-i 'abidânemizdir
Beduh*

Ma'rûzen li'l-Bâb-ı 'Âlî dâmet li'l-gâfir ve'l-me'âlî emîn

¹³⁶⁵ C.O.A., *İ.HR.* 121/6015, H. 21 Ramazân 1271 / M. 7 Haziran 1855; *MVL.* 1039/91, H. 12 Receb 1283/ M. 20 Kasım 1866; *HR.TO.* 451/1, M. 15 Eylül 1868.

۲۲ *Apprentis*
نوروز
۶۱۹
۶۷
سوی دولتہ
N. 495
à Son Altesse
Ali Pacha,
Grand Vézir.
L^a. L^a. L^a.

À Sir Altesse Ali Pacha, Grand Vézir

İNDEKS/DİZİN

- 1908 devrimi, 12, 39, 91, 92, 93, 178, 191, 213, 215, 353, 354
- Abbas Ağa, 95
- Abdullah el-Alemi, 142, 143
- Abdullah Vefa el-Alemi, 142
- Abdülhayy Faik, 266
- Abraham Levi, 208, 214
- Abvin, 152, 158, 161
- Accul, 152, 158, 161
- Adalet, 8, 14, 63, 64, 71, 78, 379, 386, 393
- Adalet kasrı, 71
- Adana, 46, 109, 264, 387
- Adet, vii, viii, 20, 79, 82, 83, 84, 90, 91, 123
- Adil, 64, 184, 305
- Adli, 101
- Adliye Dairesi Aza-yı Mülazımı, 149
- Adliye ve Mezahib Nezareti, 78, 79, 198, 315, 316, 328, 335, 374
- Adliye ve Mezahib Nezareti Müsteşarı, 335
- Aelia, 45, 282, 391
- Afifi, 140, 340
- Afrika, 48, 131, 172, 204, 211, 345, 383
- Agob Makasdar, 188, 225, 291, 293, 298, 299, 300
- Ağlama (Batı) duvarı, 50
- Ahkam, 5, 8, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 27, 69, 78, 85, 373, 383, 384, 394
- Ahkam defterleri, 15, 17, 19, 69
- Ahmed Hulusi, 145
- Ahmed Macid Bey, 99, 335
- Ahmed Macid Efendi, 260
- Ahmed Reşid Bey, 202, 305
- Akka, 46, 49, 57, 109, 152, 154, 171, 175, 178, 247, 314, 325, 326, 335, 336, 341
- Akka Matranı, 325, 326
- Aktar çarşısı, 112
- Alaiye, 109
- Albay Rose, 264
- Albert Antebi, 204, 214, 287, 390
- Albert Edmund Parker, 286
- Alemeddin bin Süleyman, 141
- Alemi, 54, 140, 141, 142, 143, 147, 156, 171, 246, 261, 267, 340
- Ali Ekrem Bey, 99, 165, 226, 228, 229, 231, 238, 262, 263, 265, 269, 270, 272, 275, 278, 287, 313, 314, 321, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 351, 353, 356, 376, 389
- Ali Paşa, 4, 46, 55, 97, 164, 171, 190, 208, 218, 254, 277, 425
- Ali Rıza Hamdi Bey, 145
- Aliyah, 345
- Allah, 63, 117, 142, 144, 157, 281, 335
- Alliance Israelite Universelle, 241, 243
- Alliance Israelité Universelles, 347
- Alman, 31, 60, 146, 188, 199, 201, 202, 216, 217, 218, 219, 223, 227, 228, 229, 232, 241, 242, 259, 282, 301, 342, 349, 391
- Alman asıllı Yahudiler, 349
- Alman Deaconess Sisters Hastahanesi, 199
- Alman Filistin Bankası, 60
- Alman İmparatoru Wilhelm, 31
- Alman Kaiserwerther Deaconesses Hastahanesi, 227
- Alman Katolikleri, 227
- Alman kilisesi, 146
- Alman kolonisi, 229
- Alman Protestan merkezi, 202
- Alman Yahudi Yardım Derneği, 241
- Almanya, 6, 61, 88, 179, 201, 202, 203, 217, 226, 227, 229, 258, 279, 346, 347
- Almanya Konsolosluğu, 279
- Altın, 53, 193
- Alyans, 150, 214, 215, 355
- Alyans okulları, 214, 355
- Amerika, 6, 32, 55, 88, 188, 201, 218, 220, 221, 229, 231, 274, 285
- Amerikalı, 231, 346
- Amerikan, 13, 219, 223, 229, 231
- Amerikan Evanjelik Protestan, 229
- Amerikan konsolosu, 220, 231
- Amerikan-İsveç kolonisi, 229
- Amir, 152
- Amir Baysan, 152
- Amr ailesi, 155
- Anadolu, 55, 58, 78, 100, 101, 102, 106, 107, 109, 122, 131, 160, 169, 193, 203, 204, 262, 267, 343, 344, 346, 382, 394
- Anahtar, 231, 383
- Anastasis, 302
- Anayasa, 88, 385
- Anglikan kilisesi, 202
- Anglikan Kilisesi, 31
- Anglikan mezhebi, 199, 201, 203, 217
- Anglikan misyonerler, 202

Anglikan okulu, 199, 241
 Anglikan Piskoposluğu, 201
 Anglikan piskoposu, 201
 Anglikan Yahudi Cemiyeti, 217
 Anglo Jewish Society, 217
 Anglo-Filistin Şirketi, 60
 Ankara, ix, 1, 4, 5, 15, 16, 17, 19, 26, 34, 45,
 46, 51, 55, 64, 67, 68, 70, 71, 76, 77, 78,
 88, 100, 114, 122, 140, 159, 165, 174,
 189, 193, 204, 217, 218, 227, 234, 264,
 280, 302, 341, 373, 377, 378, 379, 380,
 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 390,
 391, 392, 393, 394, 395, 396
 Annales, 1, 394
Annales d'Historie Economique et Sociale,
 1
 Annales Okulu, 1, 394
 Antakya, 109, 174, 319, 325, 327, 420, 421
 Antakya Patrikliği, 325
 Antep, 214
 Antik Yunan, 35
 Antimos, 325, 326
 Anti-Semit, 355
 Antisemitizm, 346
 Anti-Siyonist, 355
 Anton Kesar, 353
 Antuvan İsa el-Guri, 178, 334
 Apparition Şapeli, 311
 Arabistan, 152
 Arabizm, vi, 175, 318, 336, 338
 Aramice, 45
 Arap, vi, 4, 25, 27, 31, 43, 44, 61, 92, 137,
 138, 150, 172, 173, 175, 176, 178, 196,
 201, 203, 214, 215, 235, 236, 239, 241,
 242, 263, 269, 278, 314, 318, 319, 322,
 324, 326, 336, 337, 338, 340, 343, 351,
 353, 354, 356, 376
 Arap basını, 357
 Arap kabile şeyhleri, 269
 Arap kongresi, 354
 Arap kültürel mirası, 338
 Arap Meselesi, 357
 Arap milliyetçiliği, 4, 61, 92, 178, 278, 338,
 353, 354, 356
 Arap Ortodoks, 25, 92, 137, 172, 175, 203,
 241, 263, 278, 314, 318, 319, 324, 336,
 337, 338, 340
 Arap Ortodoks Dirilişi, 241, 338
 Arap Ortodoksları, 25, 137, 172, 203, 278,
 337, 339
 Arap patrikleri, 320
 Arap ulusal hareketi, 44, 150, 241, 338,
 356, 357
 Arapça, i, 21, 26, 28, 60, 74, 81, 120, 141,
 145, 154, 162, 183, 188, 204, 207, 210,
 214, 215, 216, 225, 237, 242, 243, 302,
 318, 320, 335, 342, 343, 353, 387, 407,
 429
 Arap-Rum ihtilafı, 31
 Arazi, 159, 341, 394
 Ariş, 122
 Arkeolog, 132
 Arkeoloji, 60, 291
 Arkeoloji Müzesi, 60
 Armenisches Waisenhaus, 227
 Arnavut, 318
 Arnavutluk, 39
 Arsanius, 325, 327
 Artas, 249, 252
 Artas köyü, 249
 Arub, 249, 255, 256, 258
 Arub vadisi, 249
 Arz, 2, 15, 18, 46, 64, 71, 74, 386
 Arz-ı Filistin, 46
 Arz-ı hal, 2
 Arzuhal, 15, 23, 24, 25, 66, 70, 71, 85, 88,
 89, 119, 373, 386, 422
 Arzuhal Encümeni, 25, 89
 Arzuhal üzerine hatt-ı hümayun, 85
 Arzuhalcibaşı, 127
 Arzuhalciler, 65, 392
 Asakir-i Şahane Kumandanı, 254
 Asar-ı Atika Nizamnameleri, 287
 Asar-ı Atika Nizamnamesi, 287, 288, 289
 Asariye, 95
 Aseli, 68, 140
 Asfalt yol, 107
 Aslanlı kapı, 251
 Asur, 45
 Aşkenaz, 51, 118, 131, 137, 203, 204, 205,
 207, 211, 213, 214, 342
 Aşkenaz Yahudileri, 51, 118, 137, 205, 207,
 214, 342
 Athanasios, 174, 306, 321, 322
 Atik Şikayet Defterleri, 15
 Aussatzigenasl Jesushilfe, 227
 Avraham Elmaliach, 357
 Avraham Moyal, 223
 Avrupa, 8, 31, 36, 49, 55, 59, 77, 109, 122,
 131, 188, 204, 207, 211, 212, 218, 219,
 220, 226, 229, 231, 234, 257, 272, 276,
 282, 290, 342, 344, 345, 346, 348, 354,
 356

Avrupa hanedan mensupları, 31, 282
 Avrupa kentleri, 234
 Avrupai hayat tarzı, 269
 Avrupalı güçler, 342
 Avrupalı Katolikler, 179
 Avrupalı sekene, 223
 Avusturya, 6, 32, 39, 55, 182, 183, 188,
 218, 242, 309, 346, 347
 Avusturyalı, 223
 Avusturya-Macaristan, 32, 188, 218, 242
 Ayan, 88, 90, 150
 Ayasofya, 71
 Aydın, ii, 24, 45, 61, 74, 152, 158, 159, 165,
 264, 378, 379, 389
 Ayıntabi, 287
 Ayn Ferah, 258
 Ayn Karim, 152, 158, 161
 Ayn Salih, 253, 254
 Ayn Silvan, viii, 285, 287, 291, 292
 Ayn-i Karim, 227
 Ayzeriye, 227
 Azazme, 162
 Aziz, 50, 149, 178, 185, 186, 188, 221, 325
 Aziz Alexandre Nevsky, 325
 Aziz Francis, 178
 Aziz James Kardeşliği, 186, 188
 Aziz James Katedrali, 50, 185, 188
 Azize Veronika Kilisesi, 227
 Azmi Bey, 44, 159, 165, 218, 220, 228,
 277, 278, 290, 292, 294, 295, 296, 297,
 298, 299, 300, 325, 335, 337, 352, 356,
 378
 Bab el-Amud, 50, 53, 140, 193, 227, 236
 Bab el-Esbat, 53, 251
 Bab el-Halil, 31, 48, 53, 60, 112, 167, 241,
 242, 249, 298
 Bab el-Hutta, 50, 51, 140, 205
 Babıali, 5, 13, 20, 22, 27, 38, 57, 70, 76,
 120, 166, 180, 187, 197, 198, 201, 266,
 287, 309, 313, 317, 326, 330, 332, 348,
 350, 366, 367, 368
 Babıali Evrak Odası, 20, 22, 120, 366, 367
 Babil Kralı Nebukadnezar, 280
 Bahçıvan, 221
 Bahriye, 70, 77, 384, 395
 Bakırköy, 24
 Balfour deklarasyonu, 356
 Balkan savaşları, 39
 Balkan Savaşları, 355
 Balkanlar, 204
 Banker, 345
 Barcelona, 251
 Baron, 258, 347
 Baron Burdell Goults, 258
 Baron Edmund de Rothschild, 347
 Baron Murcie de Hirsch, 347
 Basel, 344
 Basın, 68, 386
 Basmahane-i Amire, 9
 Batı, 1, 27, 34, 35, 36, 42, 45, 48, 50, 94,
 193, 205, 236, 243, 280, 301, 311, 383,
 390, 394
 Batı (Ağlama) duvarı, 205
 Batı Avrupa, 36
 Batı duvarı, 280
 Batı Şeria, 27
 Batı toplumu, 35
 Batılı devletler, 46
 Bavyera, 221
 Bayezid, 71, 74
 Bayındırlık, 107, 378
 Bayram, 71
 Bayram selamlıkları, 71
 Bedevi, 13, 149, 152, 154, 162, 163, 164,
 165, 277, 278, 295, 384
 Bedevi şeyhleri, 164, 277
 Belaiew, 327
 Belçika, 32, 88, 218, 258, 274, 309
 Belediye, 5, 26, 28, 29, 58, 75, 106, 108,
 147, 149, 156, 157, 168, 212, 237, 239,
 241, 255, 256, 257, 261, 266, 267, 295,
 432
 Belediye bahçesi, 241
 Belediye binası, 237, 241
 Belediye Dairesi Gazhane Memuru, 149
 Belediye Dairesi Katibi, 149
 Belediye meclisi, 106, 108, 156, 157, 168,
 239, 255, 256, 261
 Belediye meclisleri, 75
 Belediye reisi, 106
 Belediye Reisi, 149, 256, 266, 295
 Belediye Reisi Feyzullah Efendi, 256
 Belediye reisliği, 147, 267
 Belka, 159
 Beni Haris, 152, 158
 Beni Harit, 155
 Beni Hasan, 152, 158
 Beni Malik, 152, 155, 158
 Beni Murra, 152, 158
 Beni Sa'd, 51
 Beni Zeyd, 50, 152, 158
 Berat, 169
 Berlin Antlaşması, 198
 Beşiktaş, 24, 95

Bet-din, 207
 Beylerbeyi, 274
 Beyoğlu, 10
 Beyrut, 17, 49, 58, 101, 109, 111, 122, 150, 172, 243, 252, 256, 258, 295, 298, 300, 340, 341, 356
 Beyrut İstinaf Mahkemesi, 300
 Beyrut Konsolos Yardımcısı, 252
 Beyrut Sultanisi, 150
 Beyt Cala, 159
 Beyt Rima, 152, 158, 161
 Beyt Rime, 152, 158
 Beyt-i Arif, 351
 Beyt-i Canine, 160
 Beyt-i Mukaddes, 46
 Beyt-i Nasara, 231
 Beytuni, 152, 158, 161
 Beytunya, 152, 158
 Beytullahim, vii, viii, 43, 112, 122, 159, 174, 175, 182, 183, 189, 193, 222, 226, 227, 244, 249, 252, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 310, 311, 314, 317, 318, 325, 326, 327, 331, 395
 Beytullahim (Doğuş) Kilisesi, 303
 Beytullahim Kilisesi, vii, 174, 182, 183, 189, 244, 302, 304, 306, 307, 309, 311, 314, 317, 395
 Beytullahim Metropoliti, 325, 326
 Bingazi Mutasarrıfı, 301
 Birey, 1, 91, 380
 Bir-i Ervah, 293
 Birinci Dünya Savaşı, 10, 13, 60, 109, 111, 233, 260, 301, 317, 336, 339, 354, 357
 Birka, 56, 212
 Birket el-Hamra, 248
 Birket el-Hüseyni, 248
 Birket el-Mamilla, 248
 Birket es-Sultan, 248, 257
 Birüsseb, 5, 47, 56, 61, 133, 152, 164, 165, 166
 Biyar vadisi, 249
 Bizans, 176, 184, 203, 282, 306, 319, 406
 Bizans İmparatoru, 282, 306
 Bizans İmparatoru I. Justinianus, 282
 Bolu Mebusu Habib Bey, 289
 Bosna-Hersek, 39, 242
 Bremen, 258
 Britanya, 211, 216, 225
 British National Archives, 30, 375
 British Royal Engineering Corps, 284
 Brugiere de Barante, 216
 Buhariyye, 56, 212
 Bulgar, 318
 Bulgaristan, 23
 Bursa, 52, 187, 204
 Buruk, 249
 Büro, 21
 Bütçe, 264
 Büyükelçi, 182, 222, 286, 300
 Cadde, 102
 Calvary, 304, 311
 Calvary şapelleri, 311
 Cambridge, 54, 221, 381
 Carl Franke Enstitüsü, 258
 Carland, 221
 Carullah, 141
 Cebel-i Halil, 156
 Cebel-i Kudüs, 152, 155, 158
 Cebelitarık, 221
 Cedi, 315
 Cedide, 56, 212
 Celile, 152, 318
 Cemal Paşa, 356
 Cevdet Bey, 301
 Ceyb-i Hümayun, 39
 Ceza, 59, 74, 299, 379
 Ceza Reisi, 59, 299
 Cezayir, 210
 Charles Richard Crane, 13
 Charles Warren, 285
 Christ Church, viii, 199, 200, 201
 Christ Prison Şapeli, 196
 Christian, 178, 179, 334, 390
 Chuck, 291, 293
 Church of Nativity, 302
 Church of Scotland Jewish Mission, 217
 Church of the Holy Sepulchre, 302, 303, 388
 Cidde, 169
 Citadinité, i, 5, 235, 378
 Ciyb, 152, 158, 161
 Clarence, 287, 290, 293
 Claude Conder, 285
 Commemorative tapınakları, 311
 Credit Lyonnais, 60
 Cuma namazı, 23, 71, 95, 98, 145, 268
 Cuma selamlığı, 38, 71, 95
 Custode, 179, 182
 Custode des Terres Saintes, 179, 182
 Çar, 218, 309
 Çar II. Aleksander, 218
 Çarmıh, 182, 310
 Çarmıh kubbesi, 182, 311
 Çarşamba, 70, 239, 294

Çatalca, 154
 Çiftlik hayvanları, 168, 169
 Dabke, 239
 Dahiliye, 21, 28, 77, 79, 80, 81, 90, 166,
 210, 257, 260, 263, 266, 272, 286, 296,
 297, 329, 330, 332, 339, 348, 351, 354,
 368, 369, 370, 371, 373, 386
 Dahiliye Nazırı, 297
 Dahiliye Nezareti, 21, 77, 79, 80, 81, 90,
 166, 210, 257, 260, 263, 266, 272, 286,
 296, 330, 332, 339, 348, 351, 354, 369,
 370, 371, 386
 Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye
 Müdüriyeti, 354
 Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 166,
 369
 Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye
 Dairesi Müsteşarı, 286
 Damianos, 174, 244, 278, 317, 325, 326,
 327, 329, 330, 331, 332, 333
 David Yellin, 214, 243
 Davud caddesi, 167
 Davudi, 54, 140, 141, 150, 151, 239
 Deavi, 77, 184
 Debra Ganet, 195
 Deccani, 54, 140, 141, 147, 150, 151
 Define, 288
 Defterdar, 77, 261, 389
 Defter-i Hakani Başkatibi, 149
 Delhi, 301
 Demir, 68, 383
 Demiryolu, 114
 Demografik, 46, 380
 Denefi ailesi, 292, 300
 Deniz Çiçeği, 287, 295
 Derision Şapeli, 196
 Derviş, 140, 141, 142, 143, 160, 240, 246,
 423
 devlet, 1, 2, 7, 10, 14, 22, 23, 24, 26, 27, 31,
 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 48,
 55, 58, 63, 64, 65, 66, 72, 73, 78, 89, 91,
 94, 97, 98, 99, 109, 118, 124, 130, 132,
 137, 138, 145, 147, 158, 160, 161, 162,
 201, 206, 207, 211, 219, 222, 225, 226,
 231, 232, 233, 236, 243, 254, 258, 266,
 268, 270, 273, 275, 290, 337, 344, 345,
 347, 350, 356, 412, 421, 427
 Dışişleri Bakanı, 30, 140, 209, 211, 216,
 232
 Diaspora, 207, 345
 Dil, 46, 140, 210, 380, 394
 Dilekçe, v, viii, 9, 11, 12, 14, 17, 40, 42, 63,
 64, 67, 71, 73, 77, 92, 93, 94, 97, 99, 101,
 114, 116, 117, 135, 379, 428
 Dilekçe mekanizması, 73
 Din, 63, 219, 237
 Dindar, 131
 Dinsel dayanışma, 318
 Divan, 8, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 65, 66,
 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 78, 82, 97,
 101, 138, 275, 276, 367, 368, 373, 393
 Divan-ı Ahkam-ı Adliye, 78, 373
 Divan-ı Büzürg, 66
 Divan-ı Hümayun, 15, 16, 18, 20, 22, 66,
 68, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 78, 82, 367,
 393
 Divan-ı İnşa, 66
 Divan-ı İsti'a, 66
 Divan-ı Mezalim, 65
 Diyarbakır, 109
 Doğu, viii, 1, 34, 35, 36, 42, 48, 183, 184,
 193, 196, 199, 202, 203, 217, 229, 302,
 303, 331, 342, 346, 383, 390, 394
 Doğu Avrupa, 342, 346
 Doğu Hristiyanları, 184, 196, 199, 203
 Doğu kiliseleri, 185, 202
 Doğuş Kilisesi, 302, 331
 Doktor, 221
 Dolmabahçe, 95, 97
 Dome of the Rock, 282
 Dormisyon, 227, 232
 Dördüncü Ordu Kumandanı, 356
 Dr. Arthur Ruppın, 259
 Dragoman, 224
 Dükkan, 221
 Dünya Siyonist Örgütü, 345
 Ebu Dis, 27
 Ebu Guş, 155, 156, 160, 161, 165, 227
 Ebu Guş Bedevileri, 161
 Ecnebi, vii, 31, 133, 215, 216, 221, 222,
 233, 347
 Ecnebi tebaa, 31, 222, 233
 Ecnebi Yahudiler, 215, 216, 233, 347
 Ecnebiler, vi, 148, 216
 Ecole Biblique et Archeologique, 291
 Eçmiyazin, 186
 Edhem Paşa, 277
 Edicule, 304, 309, 310
 Edirne, 52, 71, 95, 203, 264
 Edmund Lechmere, 258
 Edward C. Blech, 32, 218, 251, 252, 257,
 258, 259, 331, 337, 342, 350, 375
 efkâr-ı umumiye, 34, 37

Efrenç, 180
 Eftimios, 325, 326, 327
 Eğitim, 346
 El-Aksa Camii, 282
 Elektrik, v, 121
 el-Halil Camii, 149
 Eliezer Ben-Yehuda, 243, 342
 El-İkha el-Arabi el-Osmani, 178
 El-Vad, 250
 Emek Refaim, 229
 Emeviler, 406
 Emlak-ı Seniyye Dairesi, 39
 Emniyet, 21, 354, 370
 Endülüs, 131, 204
 en-Nahda el-Ortodoksiyye, 178, 241, 338
 Enver Paşa, 317
 Eretz İsrail, 345
 Eriha, 162, 276
 Ermeni, vii, viii, 4, 6, 17, 31, 50, 79, 80, 81, 92, 102, 117, 124, 128, 131, 132, 133, 135, 136, 171, 172, 175, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 196, 197, 198, 207, 208, 215, 225, 227, 228, 234, 237, 242, 244, 255, 273, 276, 278, 291, 300, 302, 304, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 355, 361, 384, 392, 421, 423, 432
 Ermeni Katolik, 124, 135, 183, 225, 421, 432
 Ermeni kilisesi, 181, 187
 Ermeni patriği, 186, 273
 Ermeni Patriği III. Serkis, 189
 Ermeni Patrikhanesi, 80, 92, 186, 187, 188, 189, 190, 196, 197, 198, 215, 316, 384
 Ermeni Piskoposu Abraham, 185
 Ermeni Piskoposu Havakim, 187
 Ermeni ruhbani, 186
 Ermeni Yetimhanesi, 227
 Ermenice, 188, 237, 242
 Eser, 10, 14, 18
 Eski Eserler Kanunları, 287
 Eski şehir, 406
 Esnaf, v, 167
 Estephanos, 325
 Eşraf, 144, 149, 150, 265
 Eşraf aileleri, 149, 150, 265
 eş-Şirketü'l-İktisâdiye der Cem'iyeye ma'e'l-Müskirât el-Filistiniyye, 172, 340
 Eş-Şirketü't-Tüccâriye, 172, 340
 Euripide Mavromatis, 260
 Ev, 280
 Evanjelizm, 345
 Evkaf, 19, 21, 25, 37, 59, 77, 79, 81, 149, 254, 262, 297, 299, 301, 371, 374, 392
 Evkaf Katibi, 149, 299
 Evkaf Komisyonu Reisi, 149
 Evkaf Muhasebecisi, 59, 81, 262
 Evkaf Muhasebecisi Ziya Efendi, 262
 Evkaf Müdürü, 149, 297
 Evkaf Nazırı, 297
 Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 19, 37, 77, 79, 81, 254, 392
 Evliya Çelebi, 45, 307, 392
 Evrak Müdürlüğü, 78
 Evrensel İsrail İttifakı, 241
 Evrensel Yahudi Birliği, 347
 Eyüp, 71, 95
 Eyüp Sultan, 71
 Eyyubiler, 305, 406
 Faik Bey, 224, 270
 Faiz, 340
 Falih Rıfkı, 317
 Fas, 210, 222
 Fatih, 66, 70, 95, 177, 187, 305, 306, 319
 Fatih Sultan Mehmed, 66, 70, 305, 306
 Ferman, 27, 189, 397, 400
 Feshane-i Amire, 9
 Feyzullah el-Alemi, 142, 143, 147
 Filistin, 5, 13, 14, 27, 28, 46, 49, 55, 56, 57, 60, 61, 80, 89, 91, 92, 102, 107, 109, 112, 137, 140, 159, 164, 172, 179, 186, 193, 197, 201, 202, 204, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 222, 227, 229, 243, 259, 284, 285, 286, 297, 300, 319, 320, 324, 336, 338, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 387, 388, 390, 391, 393, 394, 396
 Filistin ahalisi, 341
 Filistin Araştırma Fonu, 284, 285, 286, 300
 Filistin Gençleri, 340
 Filistin mebusları, 60, 89, 340
 Filistin milliyetçiliği, 297, 338
 Filistin Süryanileri, 193
 Filistin Ticaret Bankası, 60
 Filistin toprağı, 46, 344
 Filistin toprakları, 13, 102, 179, 186, 197, 204, 229, 319, 325, 336, 342, 344, 345, 348, 352, 353, 355, 356
 Filistin vatanseverliği, 353
 Filistin yerel kimliği, 354
 Filistin yurtseverliği, 354, 356
 Finlandiya, 285

Flinders Petrie, 285
 Foreign Office, 7, 30, 259, 375
 Fotoğraf, viii, 194, 200, 206, 277, 281, 284, 286, 292, 293, 303, 305
 Franciscan Order of Custodia Terra Sancta, 178
 François Guizat, 216
 Franghia, 251, 258
 Franghia Efendi, 258
 Fransa, 6, 31, 32, 55, 61, 88, 179, 181, 182, 183, 195, 204, 216, 217, 218, 221, 223, 226, 243, 272, 274, 279, 283, 307, 308, 309, 312, 314, 324, 339, 345
 Fransa Başkonsolosu, 272
 Fransa Konsolosluğu, 279
 Fransa konsolosu, 273
 Fransa kralı, 217, 308
 Fransa Kralı, 345
 Fransa Kralı XIV. Louis, 345
 Fransa Prensi, 31
 Fransız, 35, 61, 179, 211, 216, 223, 241, 243, 259, 273, 287, 301, 308, 309
 Fransız elçisi, 216, 308
 Fransız İhtilali, 35
 Fransız şirketi, 259, 287
 Fransız temsilcisi, 309
 Fransızca, 21, 81, 204, 235, 304, 409, 429
 Fransisken, 178, 181, 183
 Frederick Bliss, 285
 Frenk, 131, 172, 180
 Fukara, 253
 Gad Frumkin, 51, 396
 Galata, 260
 Galiçya, 346
 Garden Tomb, 199
 Gar-ı Şerif, 285, 291, 293
 Gayrimüslim, v, viii, 17, 51, 63, 133, 135, 172, 218, 240, 385
 Gayrimüslim tebaa, 63
 Gazhane bekçisi, 299
 Gazze, 5, 12, 13, 14, 17, 46, 61, 100, 101, 133, 152, 155, 162, 163, 169, 171, 175, 222, 238, 246, 271, 296, 353, 425
 Gazze limanı, 169
 Gazze Müftüsü Arif Efendi, 296
 Gebze, 109
 Gelibolu, 95
 Gemi, 219
 Gemi taifeleri, 219
 General Aupick, 309
 Gennadios, 306
 George Scholarios, 306
 Gerard Lowther, 32, 211, 216, 218, 233, 282, 286, 296, 297, 300, 375
 Gerasimos, 174, 183, 322, 325, 432
 Germanos, 175, 325
 Giriş avlusu, 310
 Girit, 39
 Giusseppe Valerga, 179
 Golgotha, 304, 307
 Gorny Moscobia, 227
 Göç, 212
 Grandük Sergei, 218
 Gregoryen, 134, 135
 Gregoryen Ermeniler, 134, 135
 Grotto of the Invention of the Cross, 311
 Gudeyye, 141
 Gustaf Dalman, 300
 Gülhane, 4, 77, 88, 386
 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 4, 77, 88, 386
 Gümrük dairesi, 295
 Gürcü, 118, 131, 172, 211, 306
 Gürcü Manastırı, 306
 Ha-Ahdut, 216
 Haberleşme, 67, 396
 Habeş cemaati, 32, 140, 194, 307
 Habeş İmparatoru, 33, 195
 Habeşi, vii, 131, 135, 172, 192, 195, 196, 197, 198, 245, 304
 Habeşistan İmparatoru II. Menilek, 195
 Hac, 52, 275
 Hacelik, 275
 Hacer-i Muğtesil, 304, 307, 309
Hacı, 118, 240
 Haçlı istilası, 53
 Haçlılar, 178, 185, 216, 406
 Hadrianus, 45
 Hafız Paşa, 276
 Hafir, 164, 165
 Haham, 205, 344
 Haham Moşe Schreiber, 344
 Haham Yehuda Hasid, 205
 Hahambaşı, 81, 183, 203, 432
 Hahambaşılık, 6, 213, 215
 Ha-Herut, 343
 Haim Ben-Attar, 343
 Haim Miklin, 214
 Hak, 15, 16, 17, 18, 377, 389
 Haleb Evkaf Müdürü Meri Paşa, 297
 Halep, i, 11, 24, 42, 46, 109, 111, 124, 139, 204, 224, 240, 264, 383, 387
 Halepli, 224, 240
 Haliç, 71
 Halid bin Velid, 141

Halidi, 50, 51, 58, 60, 89, 140, 141, 142, 145, 147, 149, 150, 156, 229, 231, 243, 246, 256, 261, 266, 267, 283, 297, 340, 346, 355

Halidiler, 44, 54, 92, 141, 147, 245

Halil Beydas, 338

Halil Sakakini, 178, 241, 334, 338

Halilürrahman, 5, 46, 69, 101, 112, 122, 133, 149, 152, 155, 171, 222, 228, 246, 249, 252, 257, 271

Halk, 63, 386

Halukkah, 207, 380

Halveti, 141, 171

Hama, 109

Hamam, 141, 248, 250

Hamam el-Ayn, 141, 250

Hamam el-Batrak, 248, 250

Hamid vilayeti, 74

Hamidiye camii, 98

Hamursuz bayramı, 209

Hanajreh, 162

Hanefi mezhebi, 74

Hanefi müftülüğü, 141

Har ha-Bayit, 280

Harbiye, 77, 392

Harem-i Şerif, vi, vii, viii, 31, 43, 44, 48, 50, 52, 54, 59, 74, 139, 140, 142, 146, 154, 155, 188, 236, 245, 249, 252, 254, 278, 280, 281, 282, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 298, 299, 335, 344

Harem-i Şerif suyu, 298

Harem-i Şerif Şeyhliği, 54

Hariciye, 21, 77, 79, 82, 151, 180, 223, 231, 323, 348, 369, 371, 372, 384, 389, 414

Hariciye Nezareti Tercüme Odası, 21, 82, 180, 223, 371, 414

Harita, vii, 47, 110, 153

Harold Eustace Satow, 211, 216, 225, 233, 282, 286, 295, 296, 297, 300, 301, 375, 376

Hasan Nizami, 301

Hasankeyf, 141

Haseki, 53, 68, 118, 136, 141, 142, 143, 154, 393

Haseki Hürrem İmaret, 68

Haseki Sultan İmaret, 53, 393

Haseki Sultan Vakfi, 141, 142, 154

Hasekiye vakfi, 53

Hasidik Yahudi, 236, 342

Hastahane, 148

Ha-Tsevi, 215, 342

Havadis, 35, 36, 388

Havatselet, 137, 215

Havran, 159

Hayfa, 27, 49, 109, 152, 154, 219, 229, 247, 297, 318, 336, 338, 353, 374

Hayfa Nizamiye Fırkası Kumandanı Haşim Paşa, 297

Hazine, 25, 39

Hazine-i Hassa Nezareti, 25, 39

Helena, 184, 189, 310

Helena Şapeli, 189, 310

Helenci, 336

Helenistik, 322

Helenizm, vi, 175, 318, 336, 338

Hereke, 9, 109

Herod, 49, 185, 280

Hıristiyan, v, 6, 43, 49, 50, 51, 80, 131, 132, 134, 135, 140, 157, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 177, 180, 181, 183, 184, 189, 190, 192, 193, 198, 199, 207, 209, 215, 216, 217, 218, 221, 226, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 250, 267, 276, 278, 282, 296, 302, 304, 305, 306, 308, 310, 312, 317, 318, 324, 337, 339, 345, 350, 388, 392

Hıristiyan Araplar, 215, 236, 339

Hıristiyan hacılığı, 276

Hıristiyanlık, 302, 346, 347

Hicaz demiryolu, viii, 114, 115

Hierotheos, 174, 322

Hilfsverein der Deutschen Judea, 241

Himaye, 211, 226, 257

Hindistan, 131, 164, 193, 217, 301

Hint, 31

Hirsch, 347

Hirodes, 280

Hizikiya havuzu, 248

Hizmetli, 221

Hollandalı, 259

Hoppenrath, 285

Horatio Kitchener, 285

Hughes Vincent, 291

Hukuk, 9, 15, 16, 21, 26, 63, 78, 87, 302, 370, 372, 381, 384, 386, 389, 391

hulâsa-i maruzat cetvelleri, 98

Humus, 109

Hurufat Defterleri, 19, 380

Hurva harabeleri, 205

Hükûmet-i Seniyye, 17, 18, 377

Hükümdar, 63, 72, 386

Hükümet konağı, 236

Hükümet merkezi, 18, 76, 85, 87, 102, 138, 144, 150, 151, 256, 313, 331

Hürrem Sultan, 53
 Hürriyet, 343
 Hüseyin Efendi, 351
 Hüseyin el-Hüseyini, 150
 Hüseyini, 58, 60, 89, 140, 141, 142, 147,
 150, 156, 170, 231, 240, 243, 246, 248,
 256, 261, 264, 265, 266, 297, 340, 350,
 352, 355
 Hüseyiniler, 44, 54, 81, 92, 140, 147, 224,
 265, 266, 267, 270, 296, 343
 Hz. Ali'nin kılıcı, 283, 300
 Hz. Davud, viii, 45, 49, 115, 141, 144, 146,
 189, 232, 280, 283, 284, 287, 300
 Hz. Davud türbesi, 115, 141, 144, 146, 232
 Hz. Davud'un tacı, 283, 300
 Hz. İbrahim, 49, 285, 293
 Hz. İsa, 50, 51, 173, 174, 182, 184, 189,
 196, 199, 203, 227, 239, 295, 302, 304,
 312, 317, 321, 331
 Hz. İsa'nın kabri, 189, 199, 302, 321
 Hz. Meryem, 227
 Hz. Muhammed, 50, 52, 139, 141, 281
 Hz. Ömer, 281, 293, 305, 306, 307, 333,
 406
 Hz. Süleyman, 49, 254, 280, 283
 Hz. Süleyman vakıfları, 254
 Hz. Süleyman'ın vasiyeti, 283
 II. Abdülhamid, 3, 11, 22, 23, 38, 39, 48,
 53, 87, 89, 97, 98, 122, 151, 165, 195,
 204, 208, 228, 242, 260, 275, 315, 377,
 379, 383, 386
 II. Kyrillos, 174, 321, 322
 II. Mahmut, 37, 38, 95, 96
 II. Meşrutiyet, 3, 36, 39, 114, 151, 170, 177,
 178, 289, 322, 329, 379, 382, 389
 II. Wilhelm, 227, 232, 282, 387
 III. Ahmed, 71
 III. Joachim, 330
 III. Murat, 71
 Irak, 201
 ıslahat, 108
 Islahat Fermanı, 84, 308
 IV. Mehmed, 71, 196, 307
 İane, 114, 115, 392
 İbadet, viii, 206
 İbero-Romence, 204
 İbn Simhan, 155, 156
 İbrahim Hakkı Paşa, 265, 349
 İbrahim Paşa, 32, 55, 120, 142, 164, 392
 İbranice, 45, 92, 204, 242, 243, 304, 343,
 355
 İbret gazetesi, 226
 İdadi, 151
 İdare ve belediye meclisleri, 102, 257
 iftira, 209
 İhracat, 169
 İhsan, ii, 45, 77, 80, 86, 152, 158, 174, 180,
 303
 İkinci, 70, 386
 İktidar, 35, 36, 391
 İletişim, 34, 35, 36, 38, 76, 98, 131, 219,
 382, 383, 385, 388, 389, 390, 391
 İliya, 45
 İliya Capitolina, 45
 İltizam, 37
 İltizam sistemi, 37
 İlyas Halebi, 178, 334, 335
 İmar, 180, 392
 İmparator I. Konstantin, 184
 İmparatorluk merkezi, 14, 24
 İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe
 Obşçestvo, 218, 324, 347
 İmtiyaz, 107, 268, 378, 383
 İncil, 220, 284, 291, 345
 İncil kaşifleri, 220
 İncil ve Arkeoloji Okulu, 291
 İngiliz, vii, 4, 7, 13, 30, 31, 44, 46, 60, 61,
 146, 188, 194, 199, 201, 202, 203, 206,
 209, 211, 216, 217, 218, 219, 221, 222,
 224, 225, 240, 241, 242, 252, 258, 270,
 278, 282, 284, 286, 291, 300, 301, 339,
 345, 350, 379, 384, 388
 İngiliz Baronesi Angela Burdett Coutts, 284
 İngiliz birlikleri, 61, 339
 İngiliz kolonisi, 216
 İngiliz Kraliyeti Mühendislik Birliği, 284
 İngiliz manda rejimi, 60, 242
 İngiliz Mühendis, 258
 İngiliz ordusu, 301
 İngiliz parlamentosu, 7
 İngiliz Yahudisi, 350
 İngiltere, 4, 6, 30, 32, 33, 55, 58, 61, 88,
 140, 164, 182, 195, 201, 202, 203, 209,
 211, 216, 217, 218, 221, 222, 224, 225,
 226, 232, 233, 251, 258, 264, 270, 272,
 274, 279, 283, 284, 285, 286, 288, 301,
 324, 326, 336, 337, 339, 342, 345, 346,
 347, 348, 349, 350, 352, 356, 387, 403,
 406
 İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 222
 İngiltere kabinesi, 283, 288
 İngiltere Konsolosluğu, 30, 32, 33, 55, 182,
 264, 279, 403

İngiltere Konsolosu, 182, 201, 202, 203, 209, 211, 216, 221, 222, 224, 225, 232, 233, 251, 258, 270, 286, 301, 326, 337, 342, 347, 348, 349, 350, 352
İngiltere Kralı, 286, 345
İngiltere Kralı III. William, 345
İngiltere Kraliçesi, 201, 284
İngiltere Kraliçesi Victoria, 201, 284
İnşa, 66
İrade, 24, 85, 368, 369, 424
İran, 18, 164, 217, 223, 258, 376
İran-Belçika şirketi, 258
İrlandalı, 290
İskenderiye, 174, 251, 295, 317, 319, 326, 330, 420, 421
İskenderiye patriği, 326
İskenderiye Patriği Photios, 330
İskenderun, 109
İskoçya, 217, 221
İskoçya Yahudi Misyonu Kilisesi, 217
İslam, ix, 6, 14, 27, 35, 42, 47, 48, 53, 54, 63, 66, 73, 74, 94, 97, 131, 139, 145, 146, 153, 204, 228, 232, 234, 235, 239, 240, 245, 266, 280, 281, 282, 309, 318, 340, 341, 354, 373, 395
İslam Cemiyeti, 340
İslam devlet geleneği, 35
İslam Feyzi, 145, 146
İslam kentleri, 42, 48, 54, 234, 235
İspanya, 179, 204, 223, 309, 342, 343, 345
İsra, 144, 281
İsrailiyye, 56, 212
İstanbul, v, vii, viii, 1, 5, 6, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 101, 107, 108, 109, 112, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 131, 139, 140, 143, 152, 154, 157, 158, 159, 165, 172, 174, 177, 179, 186, 187, 194, 196, 198, 201, 203, 204, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 224, 225, 229, 231, 242, 243, 258, 260, 264, 267, 268, 269, 274, 275, 276, 280, 281, 282, 283, 288, 291, 293, 297, 306, 307, 308, 309, 314, 316, 317, 319, 321, 324, 325, 330, 340, 344, 345, 346, 355, 366, 373, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 406
İstanbul Ermeni Patriği, 316
İstanbul Ermeni Patrikhanesi, 80, 186, 187
İstanbul Rum Patriği, 174, 306, 330
İstanbul Rum Patrikhanesi, 174, 177, 218
İstanbul Rumları, 10
İstek, 19
İstida, 25, 65
İstida defterleri, 25
İstişare, 372
İsviçre, 88
İsyen, 231, 383
İtalya, 32, 39, 179, 182, 194, 259, 273, 314
İtalya Konsolosu, 194, 273
İtalya-Belçika şirketi, 259
İtalyan, 33, 179, 304
İtalyanca, 204
İttifak, 77, 386
İttihat ve Terakki, 39, 92, 151, 178, 242, 259, 289, 296, 354, 356
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 39, 151, 178, 242, 296
İttihat ve Terakki Cemiyeti Şubesi, 296
İzmir, 24, 42, 46, 67, 95, 109, 204, 383, 387, 392, 394, 412
İzmit, 95, 154
İznik, 109
İzzet Paşa, 165, 228, 254, 277, 417
James Dickson, 252
James Finn, 140, 182, 194, 201, 202, 203, 209, 211, 224, 232, 240, 264, 282, 375, 403
Jandarman, 263, 292, 293, 294, 296, 298, 299, 300
Jandarman Kumandanı Rıza Bey, 263
Jandarman Kumandanı Sami Bey, 292, 296, 298, 299, 300
Jante, 221
Jarar, 162
Jebus, 45
Jebusite, 45
Jerusalem, i, 5, 24, 28, 30, 32, 33, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 100, 122, 132, 139, 141, 142, 143, 147, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 184, 185, 189, 194, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 216, 217, 222, 229, 236, 237, 241, 242, 243, 248, 249, 252, 253, 262, 264, 270, 273, 276, 280, 282, 285, 291, 300, 302, 304, 306, 314, 318, 320, 322, 343, 346, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 383,

- 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 396, 405
- Jerusalem and the East Mission, 217
- Jerusalem Christ Union Mission to the Jews, 217
- John Dickson, 222, 252, 325, 326, 327, 347, 348, 349, 350, 352, 375
- John Irwine Witty, 258
- John Russell, 232
- Joseph Nasi, 345
- Jön Türkler, 60, 91, 92, 107, 215, 354, 355, 376, 378, 380, 381, 383, 387, 388, 390, 396
- Judezmo, 205, 237, 381
- Jurnal, 149, 373
- Juvelius, 285
- Kabir, 50, 175, 176, 302, 320, 326, 327, 329, 333, 336
- Kadı, 26, 27, 138, 139, 142, 383
- Kadıköy, 24, 184, 196, 319
- Kadıköy Konsili, 184, 196, 319
- Kadın, 131, 133
- Kadim, 50, 192, 307, 396
- Kadim Süryani Cemaati, 192
- Kadiri, 141, 171
- Kafkas, 114
- Kahin, 290
- Kahin Von Bourg, 290
- Kahire, 49, 52, 55, 128, 139, 163, 169, 178, 251
- Kahire-Gazze yolu, 163
- Kâ'immakâm-ı nakîbü'l-eşrâf, 136
- Kaisiler, 155
- Kalunya, 152, 158, 161
- Kamame, vii, viii, 31, 43, 50, 69, 80, 81, 102, 120, 173, 174, 176, 180, 182, 184, 188, 189, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 209, 227, 244, 247, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 317, 320, 325, 336, 377, 378, 388, 393, 397, 427
- Kamame Kilisesi, vii, viii, 31, 69, 80, 81, 102, 173, 174, 176, 180, 182, 184, 188, 189, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 209, 227, 244, 247, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 317, 320, 325, 336, 377, 378, 388, 397, 427
- Kamame Kilisesi Reisi, 325
- Kamil Paşa, 190, 208, 246, 261, 268, 269, 270, 277, 288
- Kamu, vii, 33, 35, 59, 287, 385, 391
- Kamuoyu, 7, 12, 13, 33, 34, 35, 36, 383, 385, 388, 389
- Kamusal alan, 34, 38, 382
- Kamusal mekan, 242
- Kanal şirketi, 217
- Kanun-ı Esasi, 87, 88, 92, 93, 318, 322, 328, 329, 330, 332, 333, 353
- Kanuni Sultan Süleyman, 53, 65, 71, 217, 249, 306, 345
- Karaim, 131
- Karamanoğulları, 74
- Karapınar, 109
- Karay Yahudisi, 204
- Karayolu, vii, 110
- Kardeşlik (İha) Cemiyeti, 340
- Karesi Mebusu Mecdi Bey, 289
- Karnaval, 239
- Kasap, 167, 168
- Kastamonu, 24
- Katholikon, 311
- Katılım, 9
- Kâtip Çelebi, 63
- Katolik, 52, 124, 131, 132, 133, 134, 135, 172, 177, 179, 183, 187, 193, 196, 197, 225, 237, 273, 304, 309, 324, 420, 421, 432
- Katolik Ermeniler, 187
- Katolik İtalyan rahipleri, 304
- Katolik Süryani cemaati, 193
- Katolik Süryani Kilisesi, 193
- Katolik Süryaniler, 193, 197
- Kaymakam, 9, 395
- Kays, 155
- Kayseri, 32, 109, 383, 392
- Kayslar, 155, 156
- Kaza, 122, 333, 382
- Kazı, 288, 289, 294, 300
- Kazı faaliyetleri, 288
- Kazım Bey, 349
- Keldani, 133, 183
- Kenan kavmi, 45
- Kent, v, vi, viii, 17, 22, 50, 52, 77, 108, 134, 136, 138, 140, 142, 143, 145, 152, 154, 165, 170, 209, 231, 234, 236, 246, 248, 254, 261, 267, 268, 270, 275, 280, 295, 378, 396
- Kent eşrafı, 140, 142, 209, 231, 267, 268, 270, 275
- Kent merkezi, 140, 145, 155, 236
- Kent sakinleri, 154, 165, 254, 295
- Kent siyaseti, 136, 143
- Kentliler, 106

Kerek, 175
 Kermil, 152
 Kible, 281
 Kıbrıs, 67, 69, 179, 186, 330
 Kıbrıs Adası, 69
 Kıpti, vii, 124, 131, 132, 133, 135, 172, 183, 184, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 245, 304, 313, 314, 316, 432
 Kıpti patriği, 313
 Kırım, 38, 114, 122, 210, 309, 314, 337, 348
 Kırım Harbi, 38, 114, 122, 210, 309, 314, 337, 348
 Kırşehir, 24, 346
 Kıyamet, 50, 189, 302, 395
 Kiev, 346
 Kilise-i Kebir, 302
 Kimlik, 37, 387
 King-Crane Komisyonu, 13
 Kitap, 37, 46, 378, 387
 Kitle, 12, 34, 36, 242, 382, 385
 Klasik dönem, 37, 66, 74, 91
 Koloni, 214
 Komisyon, 298, 299
 Konsolos, 188, 224, 226, 252, 337, 350
 Konsolosluk, 31, 221
 Konya, 109, 124, 264
 Korfu, 221
 Köylü, 162
 Köylüler, v, 49, 152, 154, 251, 393
 Kral XII. Louis, 181
 Kraliyet Yat Filosu, 287, 290
 Kubbealtı, 14, 66, 274, 379, 389
 Kudüs-i Şerif, 45
 Kudüs, i, v, vi, vii, viii, 3, 4, 5, 6, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 373, 374, 377, 378, 379, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 402, 406, 408, 410, 412, 413, 415, 417, 420, 421, 423, 425, 427, 432
 Kudüs Anglikan Piskoposluğu, 201
 Kudüs Belediye Meclisi, 5, 26, 28, 29, 58, 212, 256, 402
 Kudüs Belediye Reisi, 256, 266, 295
 Kudüs Belediye Reisi Hüseyin Selim Efendi, 295
 Kudüs belediyesi, 28, 102, 167, 256
 Kudüs Belediyesi Arşivi, 6, 374
 Kudüs Ermeni Patriği, 79, 187, 244
 Kudüs Ermeni Patriği Artin, 187, 244
 Kudüs Ermeni patrikleri, 80, 185, 186, 187
 Kudüs eşrafi, 113, 115, 120, 139, 143, 270, 271, 353
 Kudüs Hahambaşılık makamı, 215
 Kudüs Hahambaşısı, 208
 Kudüs İstinaf Mahkemesi, 299
 Kudüs kadısı, 27, 68, 69, 74, 75, 101, 102, 307
 Kudüs kasap esnafı, 168, 255
 Kudüs kırsalı, 5, 122, 128, 133, 136, 153, 154, 155, 157, 161, 162, 238, 246, 247, 352
 Kudüs Koloni Derneği, 214
 Kudüs Latin Patriği, 179
 Kudüs Latin Patrikliği, 178, 179, 395
 Kudüs merkezi, 22, 133, 140, 228, 238, 242, 341
 Kudüs mutasarrıfı, 29, 61, 79, 86, 99, 143, 159, 166, 237, 262, 268, 270, 271

- Kudüs Mutasarrıfı Ali Paşa, 97, 171, 190, 208
- Kudüs mutasarrıfları, 144, 164, 165, 208, 225, 236, 262, 263, 264, 269, 271, 273, 275, 276, 283, 314, 321, 349
- Kudüs Mutasarrıflığı, 120, 162, 165, 166, 238, 256, 263, 290, 301, 304, 316, 329, 331, 335
- Kudüs müftüsü, 149
- Kudüs Rum Ortodoks Milleti, 176
- Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi, 44, 81, 120, 124, 322, 339
- Kudüs Rum Patriği, 174, 175, 319, 321, 322, 323, 327, 329
- Kudüs Rum Patrikhanesi, vi, 25, 31, 43, 92, 173, 174, 175, 176, 182, 247, 263, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 393
- Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi, 323, 326, 328, 329, 331, 333, 334
- Kudüs Sıbyan Mektebi, 150
- Kudüs Süryani Kilisesi, viii, 194
- Kudüs Şer'îye Sicilleri, 6, 26, 27
- Kudüs Tensikat Komisyonu, 150
- Kudüs Ticaret, Sanayi ve Tarım Odası, 170
- Kudüs ve Doğu Misyonu, 217
- Kudüs Yunânî rahipleri, 176
- Kudüs-i Şerif, vii, 46, 47, 49, 245, 260, 324, 326, 335, 351, 374, 379
- Kudüs-i Şerif Rum Meclis-i Rûhânîsi, 176
- Kudüslü Araplar, 356
- Kul**, 118
- Kurşun, 45, 61, 152, 158, 389
- Kurtarıcı Lutheryan Kilisesi, 199
- Kurtkulağı, 109
- Kutadgu Bilig, 63
- Kutsal, vi, viii, 50, 174, 175, 179, 182, 197, 202, 205, 213, 223, 255, 280, 282, 293, 296, 302, 307, 308, 312, 320, 324, 326, 327, 329, 333, 336
- Kutsal Kabir, 50, 175, 302, 320, 326, 327, 329, 333, 336
- Kutsal Kabir Kardeşliği, 175, 320, 326, 327, 329, 333, 336
- Kutsal Kabir Kilisesi, 302
- Kutsal kent, 202, 223
- Kutsal mekan, 174, 197, 255, 307, 312
- Kutsal Mekanların Hizmetkârı, 296
- Kutsal Mezar Kilisesi, 303
- Kutsal topraklar, 213, 324
- Kutsal Toprakların Muhafızı, 179, 182
- Kutsal yerler, 174, 308
- Kuzey Afrika, 131, 204, 210
- Küçük Kaynarca Anlaşması, 218, 308
- Kültür, 30, 34, 35, 36, 42, 46, 49, 78, 140, 158, 159, 178, 189, 380, 383, 384, 385, 388, 391, 393, 394, 395
- Kütüphane, 373
- Ladino, 205, 237, 381
- Lady Burdett-Couts, 258
- Lahham ailesi, 155
- Latin, vii, 6, 17, 69, 80, 81, 124, 128, 131, 133, 136, 172, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 192, 207, 208, 226, 228, 234, 237, 244, 255, 276, 278, 302, 304, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 318, 395, 396, 406, 432
- Latin krallığı, 179
- Latin Krallığı, 185, 309, 406
- Latin milleti, 178, 180
- Latin Patrikhanesi, 182, 183, 226, 309
- Latin Patrikliği, 178, 179, 180, 395
- Latin rahipler, 69, 179, 307
- Lee, 290, 293
- Leh, 318
- Lehistan, 346
- Lent, 239
- Leonard Woolley, 285
- Levant, 284
- Lifta, 152, 158, 161
- Literatür, v, 7, 37, 234, 384, 395
- London Jewish Society, 347
- Londra British Museum Müdürü, 288
- Londra Yahudi Cemiyeti, 347
- Lord Palmerston, 140, 209, 211
- Lud, 175, 246, 247, 268, 271, 301
- Lud gölü, 301
- Lutheryan, 199, 201, 202
- Lutheryan kilisesi, 202
- Lübnan, 179, 186
- Lütfi, 1, 140, 141
- Maarif, 59, 149, 243, 257, 266, 267, 289, 372
- Maarif Dairesi, 149, 257
- Maarif Dairesi Matbuat Müfettişi, 149
- Maarif komisyonu, 267
- Maarif Komisyonu Riyaseti, 266
- Maarif Muhasebecisi, 149
- Maarif Müdürü, 59, 149
- Maarif Nezareti Müze-i Hümayun Müdürlüğü, 289
- Mabeyn, 24, 81, 85, 96, 120, 275, 394
- Mabeyn Başkâtibi, 24, 96

Mabeyn-i Hümayun, 81
 Macar Yahudileri, 344
 Macaristan, 32, 188, 204, 218, 242
 Magna Carta, 88
 Magnus, 258
 Mağrib, 203, 210, 214, 223, 238
 Mağrib Yahudileri, 203, 210, 214, 223, 238
 Mağribî, 204
 Mağribiler, 233
 Mağribli, 69, 141
 Mahkeme, 27, 59, 101, 142, 377
 Mahkeme-i Bidayet, 59, 101
 Mahkeme-i İstinaf, 101
 Mahkeme-i Temyiz, 101
 Mahzar, 15, 16, 19, 64, 65, 66, 74, 82, 129, 386, 389
 Makasdar, 188, 225, 291, 293, 298, 299, 300
 Makdine, 45
 Makedonya Ulusal Arşivleri, 9
 Makriköy, 24
 Maliha, 152, 158, 161
 Maliye, 21, 23, 28, 77, 263, 286, 288, 289, 298
 Maliye Nazırı, 288, 289
 Maliye Nazırı Ziya Paşa, 288
 Malta, 221, 266
 Mamilla Mezarlığı, 249
 Manastır, 9, 151, 204, 227, 325, 326, 330
 Manastır Başkatibi, 325, 326, 330
 Manastır Tercümanı, 325
 Manger, 189, 312
 Mar Yakub, 50, 185, 188, 306
 Mar Yakub Manastırı, 50
 Mardin Süryani Patriki, 198
 Marie Reparatrice Manastır ve Kilisesi, 227
 Maruni, 131, 133, 172
 Maruzat, 6, 20, 23, 24, 89, 98, 372, 399
 maruzat hulâsaları, 98
 Maruzat-ı Rikabiye, iv, 6, 20, 23, 24, 89, 98, 399
 Maruzat-ı Rikabiye Dairesi, 89
 Maruzat-ı Rikabiye hulasaları, 20, 23, 24
 Mary Magdalene, 227
 Mavromatis imtiyazı, 260
 Max Magnus, 258
 Max Weber, 42, 72, 234, 386
 Mazura köyü, 353
 Mea Şerim, 112
 Mecdi ve Habib beyler, 292
 Mecidi nişanı, 268
 Meclis, 5, 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 58, 60, 74, 75, 77, 78, 85, 88, 89, 90, 99, 100, 103, 104, 105, 108, 115, 136, 143, 147, 148, 149, 150, 157, 160, 166, 168, 176, 178, 212, 229, 239, 242, 243, 246, 256, 260, 264, 266, 276, 282, 283, 285, 286, 287, 289, 291, 295, 297, 317, 326, 328, 332, 334, 335, 336, 340, 341, 344, 346, 347, 350, 352, 355, 356, 368, 369, 374, 377, 381, 393, 402, 408, 432
 Meclis-i Ayan, 88, 90, 150
 Meclis-i Ayan Arzuhal Encümeni, 89
 Meclis-i Ayan Riyaseti, 150
 Meclis-i Belediye, 5, 6, 26, 28, 29, 75, 147, 432
 Meclis-i İdare, 26, 76, 99, 147, 148, 149, 166, 246
 Meclis-i İdare Başkatibi, 99, 246
 Meclis-i İdare katibi, 148
 Meclis-i Mebusan, 5, 20, 25, 60, 78, 86, 88, 89, 90, 229, 242, 243, 256, 264, 266, 276, 282, 283, 285, 286, 287, 289, 291, 295, 297, 335, 340, 341, 344, 346, 347, 350, 352, 355, 356, 374, 393
 Meclis-i Mebusan Arzuhal Encümeni, 89
 Meclis-i Mebusan Müsted'iyat Defterleri, 20
 Meclis-i Mebusan Reisi, 86
 Meclis-i Mebusan Riyaseti, 335
 Meclis-i Muhtelit, 178, 332, 334, 335, 336
 Meclis-i Temyiz, 58
 Meclis-i Umumi-i Vilayet, 100
 Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, 5, 22, 27, 78, 85
 Meclis-i Vükela, 20, 76, 77, 260, 326, 328, 332, 334, 335, 336, 368
 Medine, 3, 46, 49, 52, 140, 280, 281, 387
 Medrese, 339
 Megaribe, 50, 53
 Mehâkim-i Nizâmiye, 75, 101, 374
 Mehane Yahuda, 112
 Mehd-i İsa, 293
 Mehmed Ali el-Halidi, 142
 Mehmed Ali el-Hüseyni, 170
 Mehmed Derviş, 142, 143
 Mehmed Emin Rauf Paşa, 274
 Mehmed Nazif Paşa, 271
 Mehmed Paşa, 246, 271, 273, 274
 Mehmed Reşid Bey, 171
 Mehmed Tahir el-Halidi, 145, 149
 Mehmed Tevfik Bey, 220, 263, 270, 279, 304, 348, 349, 350

Mehmet Ali Paşa, 4, 46, 55, 164, 218
 Meijers, 259
 Mekan, 280
 Mekke, 3, 46, 49, 52, 122, 140, 280, 281, 387
 Mektep, 48, 329, 383
 Melatius, 325, 327, 330, 332
 Meliha, 140, 164
 Melkit, 131, 172, 183
 Melkite, 50
 Memluk, 45
 Memlukler, 74, 179, 248, 249, 406
 Menafi-i Umumiye Sandığı Memuru, 149
 Menafi-i Umumiye Tahsildarı, 149
 Menfaat, 272
 Menzilhane, 67, 382
 Merkad-ı İsa Kilisesi, 311
 Merkez, v, vii, viii, 18, 51, 70, 80, 86, 131, 134, 377, 384, 395
 Merkezi idare, 22
 merkezîyetçilik, 99
 Meryem hamamları, 251
 Mescid, 50, 53, 81, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 149, 150, 174, 247, 280, 281, 296, 340, 341, 381, 387
 Mescid-i Aksa, 50, 53, 81, 139, 140, 141, 142, 146, 149, 150, 174, 247, 280, 281, 296, 340, 341, 381, 387
 Mesih, viii, 199, 200, 201, 335, 345
 Mesih kanunları, 335
 Mesih Kilisesi, viii, 199, 200, 201
 Meşruîyet, 17, 35, 36, 391
 Meşrutî idare, 76, 361
 Meşrutîyet, 3, 25, 39, 60, 76, 114, 151, 165, 170, 178, 242, 289, 322, 329, 341, 361, 379, 381, 386, 389
 Mevlevî, 171
 Mevlid-i şerîf, 298
 Meydan, 36, 37, 38, 382
 Mezar, 303
 Mısır, 4, 11, 17, 46, 49, 55, 58, 122, 141, 159, 162, 163, 164, 169, 172, 179, 186, 194, 201, 217, 218, 313, 317, 340, 341, 345, 350, 354, 406
 Mısır Hıristiyanları, 194
 Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, 4, 46, 55, 218
 Michael Salomon Alexander, 201
 Mikail Naimî, 338
 Millet, 10, 98, 131, 136, 318, 319, 377, 383, 391
 Millîyetçilik, 339
 Mimar, 221
 Mirliva Mehmed Ali Paşa, 254
 Misgab Ladah, 232
 Misyoner, 221, 346
 Misyonerlik, 227, 391
 Modern, 8, 11, 32, 42, 54, 159, 223, 249, 320, 353, 380, 390, 391, 392, 393, 396, 406
 Modernleşme, 35, 36, 107, 387, 388
 Monofizit, 196, 306
 Montagu Brownlow Parker, 283, 286, 288
 Montagu Parker, 286, 294, 300
 Montefiore, 140, 236, 345, 347
 Moses Montefiore, 345
 Moskofiye, 228
 Moskova, 325, 327
 Mosque of Omar, 282
 Mösyö Thévenin, 258
 Mr. Parker, 283, 284, 286, 287, 288, 290, 292, 293, 295, 297
 Muallim Cevdet Tasnifi, 20, 23, 373
 Muhafız, 179, 182
 Muhalefet, vi, 37, 38, 248, 378, 391
 Muhammed el-Hüseynî, 266
 Muhammed Tahir el-Hüseynî, 142
 Muhasebecî, 59
 Muhtar, 160
 Mukaddes Kabir Kardeşliği, 176
 Mukavele, 288
 Mulayha, 164
 Muristan, 167, 202, 392
 Musa Şefik el-Halidî, 297
 Musevî, 118, 159, 214, 228, 341, 344, 346, 349, 394
 Musrara, 28, 237
 Musrara mahallesi, 28, 237
 Mustafa Ebu Guş, 155, 156
 Mustafa el-Hüseynî, 141, 142
 Mustafa Sai Abdullah, 145
 Musul, 24, 264
 Mutasarrıf, 44, 81, 120, 159, 165, 224, 273, 275, 292, 294, 295, 298, 299, 300, 301, 348, 350, 352, 378
 Muvakkit, 136
 Müdahale, 10
 Müderris, 136, 142, 143
 Müftü, 136, 142, 143
 Müftülük, 54
 Mühendis, 249, 251, 258, 259
 Mühendis E. Pierotti, 249
 Mühendis Franghia, 251
 Mühendislik, 284

Mühimme, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 68, 69,
70, 367, 384, 395
Mülkiye, 243
Mülkiyet, 61, 387
Mümeyyiz, 415
Müslüman, viii, 3, 4, 12, 27, 32, 41, 42, 43,
44, 48, 49, 50, 51, 62, 63, 68, 74, 75, 84,
88, 92, 93, 113, 116, 127, 131, 133, 134,
135, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 150,
157, 167, 168, 169, 170, 174, 178, 187,
189, 207, 210, 214, 224, 231, 232, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 245,
247, 249, 255, 260, 268, 276, 278, 279,
290, 295, 301, 305, 306, 307, 314, 320,
324, 339, 340, 345, 350, 352, 353, 395
Müslüman Araplar, 43, 44, 92, 137, 178,
238, 339, 354
Müslüman hanedan, 268
mütehabbirîn, 138, 143
mütekellimîn, 138, 143, 209
Mütevelli, 136
Müze-i Hümayun Müdürü, 288, 289
Nablus, 17, 46, 109, 150, 152, 154, 155,
171, 175, 229, 238, 247, 297, 335, 353,
425
Nablus Rüşdiyesi, 150
Nafia, 257, 258, 259, 265, 294, 298, 372
Nafia mühendisi, 294, 298
Nafia Mühendisi G. Franghia, 258
Nafia Nezareti, 259
Nafia ve Maarif Dairesi, 257
Nahla Katan, 178, 334
Naib, 59, 68
Namık Kemal, 226
Napoleon, 31, 182
Napolyon, 345
Nasara, 50, 231
Nasıra, 228, 314, 318, 325, 336
Nasıra Metropolit, 325
Nasturi, 183, 196
Nazif Paşa, 223, 264, 271, 272, 277
Nebi Musa, viii, 31, 69, 141, 143, 183, 190,
209, 276, 277, 295, 296, 299, 315, 331
Nebi Musa türbesi, 69, 141
Nebi Musa ziyaretçileri, 315
Nebi Musa ziyareti, 183, 190, 276, 295, 299
Nebi Musa ziyaretleri, 31, 143, 209, 276,
277, 295, 296, 331
Negev, 56, 162, 163, 164
Neşasıbi, 54, 60, 89, 140, 150, 151, 156,
170, 171, 231, 246, 264, 267, 340
Nezaret, 367
Nicedimos, 174
Nicodemos, 322
Nimri, 140
Nissim Malul, 214, 215, 387
Nişan, 268, 383
Nizamiye mahkemeleri, 26, 28, 58, 75, 101
Nizamname, 78, 333, 336, 373, 374
Noel, 31, 169, 202, 203, 206, 222, 223, 224,
270, 314, 331, 375
Noel arifesi, 331
Noel ayinleri, 314
Noel Temple Moore, 169, 202, 203, 206,
222, 223, 224, 270, 375
Norveç, 32, 218, 274
Notre Dame de Sion, 181
Notre Dame Manastırı, 227
Nöbet, 293
Nuseybeh, 305
Nusret, 95
Nüfus, vii, viii, 13, 51, 131, 135, 136, 222,
384
Nüfuz, v, 17, 138, 180, 189, 267, 392, 397
Okul, 334
Oliger Paulli, 345
Ophel tepesi, 285
Ordu, 356
Orman, 372
Orta Asya, 63, 131
Orta Avrupa, 8, 229
Ortaçağ, 35
Ortadoğu, 26, 46, 48, 122, 132, 138, 189,
193, 199, 217, 227, 234, 341, 345, 346,
379, 383, 397
Ortodoks, vii, 10, 44, 52, 92, 99, 124, 131,
132, 134, 172, 173, 175, 176, 178, 187,
189, 193, 197, 201, 203, 215, 218, 227,
237, 239, 241, 247, 260, 263, 278, 308,
309, 311, 314, 317, 318, 319, 320, 321,
322, 324, 334, 335, 336, 337, 338, 347
Ortodoks Dirilişi, 178, 241, 338
Ortodoks Filistin Cemiyeti, 218, 324
Ortodoks kahramanı, 308
Ortodoks Süryani Kilisesi, 193
Ortodoks şapelleri, 311
Osman Ebusuud, 149
Osman en-Neşasıbi, 60, 89, 150
Osman Gazi, 71
Osmanlı askeri, 315
Osmanlı askerleri, 313
Osmanlı Bankası, 60, 268, 289, 383
Osmanlı hükümeti, 4, 16, 43, 57, 61, 77, 99,
132, 137, 142, 147, 150, 156, 157, 160,

- 163, 164, 169, 170, 175, 179, 182, 184, 186, 187, 190, 201, 208, 211, 215, 218, 219, 221, 233, 236, 244, 245, 252, 254, 272, 273, 275, 276, 278, 279, 282, 283, 284, 287, 288, 289, 291, 293, 297, 305, 306, 312, 317, 321, 323, 326, 327, 329, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 345, 347, 348, 349, 354, 355, 356
- Osmanlı İmparatorluğu, 8, 9, 10, 12, 15, 16, 30, 35, 36, 65, 67, 68, 76, 77, 78, 88, 89, 131, 158, 174, 191, 195, 204, 215, 218, 219, 226, 235, 243, 282, 287, 309, 318, 319, 324, 328, 354, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 393, 396
- Osmanlı kara postaları, 109
- Osmanlı kenti, 25, 54, 128
- Osmanlı kimliği, 91
- Osmanlı kolektifliği, 356
- Osmanlı Kudüsü, 5, 17, 383
- Osmanlı lirası, 208, 240, 264
- Osmanlı merkez kurumları, 5, 18, 19, 78, 79
- Osmanlı merkezîyetçiliği, 14
- Osmanlı milleti, 335, 338
- Osmanlı nişanları, 268
- Osmanlı parlamentosu, 150, 243
- Osmanlı postası, 61
- Osmanlı statükosu, 336
- Osmanlı Sultanı, 8, 13, 14, 22, 27, 73, 113, 116, 118, 142, 174, 202, 207, 271, 296
- Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad, 296
- Osmanlı sultanları, 3, 9, 11, 20, 23, 38, 40, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 73, 79, 90, 94, 96, 98, 140, 197, 305, 306, 308, 315
- Osmanlı Türkçesi, viii, 21, 26, 28, 64, 66, 74, 81, 82, 83, 92, 145, 204, 237, 392
- Osmanlı vatanseverliği, 242
- Osmanlı Yahudi Cemaati, 343
- Osmanlı Yahudileri Cemiyeti, 214
- Osmanlı Yahudisi, 214
- Osmanlıcılık, 92, 214, 354, 356
- Osmanlı-Rus Harbi, 114
- Osmanlı-Rus Savaşı, 310
- Osmanlı-Yunan Harbi, 309
- Oy, 33
- Öğrenci, 221
- Ömer Camii, 282
- Ömeriyye Medresesi, 53
- Özgür, ii
- Özgürlükçü fikirler, 353
- Palestine Exploration Fund, 284, 285, 377
- Pamuk, 115, 154, 175, 186, 187, 189, 392, 406
- Papa, 179
- Papalık, 179, 187
- Para, 115, 140, 428
- Paris, i, 243, 251, 309, 347, 354
- Paris Anlaşması, 309
- Parker, viii, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 300, 301
- Paskalya, 31, 183, 190, 197, 209, 239, 240, 276, 277, 295, 298, 314, 331
- Paskalya yortusu, 31, 183, 190, 209, 276
- Paşa, 4, 22, 24, 32, 46, 55, 81, 96, 98, 120, 142, 164, 165, 190, 208, 218, 223, 246, 254, 261, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 276, 277, 282, 288, 297, 317, 332, 335, 349, 356, 387, 392, 394, 417, 425
- Paşa Kapısı, 22
- Patrik, 325, 327, 333
- Patrik Kaymakamı, 325
- Patrikhane, 92, 175, 176, 177, 179, 186, 187, 247, 278, 319, 320, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338
- Patrikler Hamamı, 248, 251
- Payas, 109
- Payitaht, v, vii, viii, 20, 77, 79, 82, 83, 84, 90, 123
- Pazar, 294, 295, 299, 314
- Persler, 185, 406
- Peter James McGregor, 252
- Petersburg, 216, 324
- Peygamber, 138, 140, 143, 266, 267
- Peygamber soyu, 138, 140, 143, 266, 267
- Photios, 174, 325, 326, 327, 330
- Piskopos, 221
- Polidi Patrikides, 325, 326
- Polis, 224, 225, 270
- Polonya Yahudileri, 222
- Port Said, 295
- Portekiz, 204, 342, 343, 345
- Posta, v, 67, 68, 108, 112, 116, 118, 120, 121, 374, 382, 383, 426, 429
- Posta Nezareti, 67, 108, 121
- Prens Sergei, 227
- Procopios, 174, 322, 327
- Proje, 258
- Protestan, vii, 32, 131, 132, 133, 134, 136, 172, 183, 188, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 217, 227, 228, 229, 290, 324
- Protestan Başpiskoposluğu, 217
- Protestan Ermeni, 188

Protestan misyoner, 199, 290, 324
 Protestan misyonerler, 199, 290, 324
 Protesto, 9, 37, 378
 Prusya, 6, 32, 55, 188, 201, 217, 218, 221, 227, 273, 274, 391
 Prusya Konsolosu, 273
 Prusya Kralı IV. Frederick William, 201
 Pul, v, 108, 113, 115
 Rabat, 222
 Rabbani, 131
 Ragıb Neşasıbi Efendi, 264
 Raheliye, 56, 212
 Rahip, 221
 Ramallah, 162, 227
 Ramazan ayı, 94
 Rami kışlası, 95
 Rauf Paşa, 81, 266, 267, 274, 277
 Redif teşkilatı, 37
 Reform, 139, 156, 166, 235, 246, 272, 384, 386
 Reji, 210
 Remle, 246, 247, 271, 335
 Resurrection, 227, 302, 318, 385
 Reşad Paşa, 208, 264, 349
 Ridaniye Savaşı, 46
 Rişe, 50
 Rodos, 67, 179, 221
 Roma, 33, 45, 48, 179, 249, 280, 309, 406
 Roma İmparatoru Titus Flavius, 280
 Roma Katolik kilisesi, 179
 Romanya, 341, 346
 Romen, 318
 Rotchild, 283, 287
 Rothschild, 347
 Rotunda, 304, 309, 310
 Ruhani reis, 335
 Ruhi el-Halidi, 60, 89, 150, 229, 243, 256, 283, 297, 346, 355
 Rum, vi, vii, 4, 6, 10, 17, 25, 31, 43, 44, 80, 81, 92, 99, 102, 120, 124, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 146, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 192, 196, 197, 207, 208, 209, 215, 218, 226, 227, 228, 234, 237, 242, 244, 247, 255, 263, 265, 268, 276, 278, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 361, 374, 392, 393, 412, 421
 Rum Katolik, 120, 124, 131, 134, 135, 179, 183, 196, 237
 Rum Katolik Kilisesi, 196
 Rum Katolikler, 120, 134, 135, 179
 Rum kilisesi, 209
 Rum manastırı, 146, 173, 174, 319
 Rum milleti, 173, 318
 Rum Ortodoks, vii, 10, 44, 81, 92, 99, 120, 124, 132, 134, 135, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 215, 218, 226, 227, 237, 247, 278, 306, 307, 308, 314, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 334, 335, 336, 337, 339
 Rum Ortodoks Manastırı, 320
 Rum Ortodoks milleti, 92, 99, 334
 Rum Patriği, 174, 175, 244, 306, 319, 321, 322, 323, 325, 327, 329, 330
 Rum Patriği Athanasios, 306
 Rum Patriği Attalia, 306
 Rum Patriği Bermanus Yermenos, 306
 Rum Patriği Damianos, 244, 329
 Rum Patrikhanesi Nizamnamesi, 324, 326, 328, 329, 331, 333, 334, 374
 Rum patrikleri, 174, 175, 179, 182, 319, 321
 Rum patrikliği, 120
 Rum piskopos, 175
 Rumca, 21, 81, 237, 411
 Rumeli, 9, 66, 109, 114, 122, 131, 275, 343
 Rumeli Beylerbeyi, 9
 Rumeli Eyalet Divanı, 9
 Rumeli kadıaskeri, 66
 Ruppın, 259
 Rus, 67, 114, 214, 216, 218, 222, 227, 228, 231, 236, 273, 308, 310, 314, 321, 324, 325, 326, 327, 336, 337, 338, 342, 346, 349, 351
 Rus Çarı, 67, 273, 325
 Rus Çarı III. Alexander, 325
 Rus elçisi, 308
 Rus ilahiyat okulları, 338
 Rus Konsolosluğu Sekreteri, 327
 Rus Siyonist muhacirler, 214
 Rus Yahudileri, 342, 349, 351
 Rus Yükseliş Kilisesi, 227
 Rusçuk, 95
 Rusya, 6, 32, 55, 61, 131, 178, 182, 204, 211, 218, 221, 222, 226, 227, 228, 229, 272, 273, 274, 307, 308, 309, 312, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 337, 339, 341, 342, 346, 347, 349
 Rusya Başkonsolosluğu, 349

Rusya Konsolosu, 273, 327
 Ruznamçe Defterleri, 19
 Saadiye, 51
 Sadaret, viii, 5, 21, 22, 23, 24, 25, 49, 79,
 80, 81, 85, 86, 89, 96, 113, 115, 120, 124,
 126, 148, 157, 158, 159, 160, 161, 165,
 166, 177, 190, 231, 253, 255, 256, 260,
 266, 271, 278, 289, 290, 296, 299, 300,
 312, 316, 318, 322, 323, 327, 329, 334,
 335, 337, 346, 349, 351, 356, 367, 372
 Sadaret Mektubi Kalemî, 22, 86, 256, 367
 Sadaret Tahrirat Kalemî, 86
 Sadrazam, 21, 22, 66, 70, 71, 76, 85, 117,
 120, 228, 275, 288, 289, 297, 424
 Sadrazam divanları, 70, 76
 Sadrazam İzzet Paşa, 228
 Sadrazam Kamil Paşa, 288
 Safra, 28
 Sahra-i Mübareke, 281
 Sahra-i Müşerrefe, 281
 Sahratullah, 281, 295, 296, 415
 Sahyun, 50
 Said el-Hüseynî, 60, 89, 243, 256, 264, 340,
 350, 352, 355
 Saint Joseph Rahibeleri, 181
 Salahiye, 150, 243
 Salem, 45
 Salim, 45, 52, 320, 322
 Salname, 47, 58, 59, 67, 109, 111, 112, 113,
 130, 162, 175, 261, 373
 Salt, 175
 Salta Matramı, 325, 327
 Saltanat, 106, 201
 Samariler, 233
 Sami, 80, 292, 296, 298, 299, 300
 Samuel Gobat, 201
 Sancak, 74, 75, 106, 133, 166
 Sancakbeyi, 68
 Saray, 23, 138, 351
 Sardunya, 6, 32, 55, 218, 221, 273, 274,
 309
 Sardunya Konsolosluğu, 274
 Sardunya Konsolosu, 273
 Savaş, 60, 61, 387
 Savt el-Osmaniye, 214
 Sayda, 17, 46, 67, 109, 152
 Schleswig, 221
 Schneller, 241
 Seçim, 326
 Sefarad, 131, 137, 204, 205, 207, 210, 213,
 214, 215, 232, 236, 241, 287, 342, 343,
 357
 Sefarad Yahudileri, 137, 210, 213, 215,
 232, 342, 343
 Sefarad Yahudisi, 214, 241, 287, 357
 Selahaddin Eyyubi, 52, 53, 178, 305, 341
 Selanik, 9, 73, 204, 264
 Selçuklular, 406
 Selim Efendi, 149, 240, 295, 351
 Selim Kesar, 353
 Selimiye, 95, 97
 Selimiye Camii, 97
 Selma Ekrem, 231, 238
 Sencil, 152, 158, 161
 Serkâtib-i mahkeme, 136
 Servet, v, 138
 Sett-i Meryem, 248
 Seven Arches of the Virgin, 309
 Seyfullah, 141
 Seyyid, 143, 145, 146, 401
 Sıradan halk, 140
 Sıradan insanlar, 25, 29, 72, 360
 Sırp, 131, 172, 173
 Silistre, 95
 Silummu, 45
 Silvan, viii, 44, 160, 162, 285, 287, 290,
 291, 292, 297, 299
 Simon Moyal, 214
 Sinod, 124, 174, 176, 186, 319, 321, 323,
 326, 327, 329, 331, 333, 334
 Sinod meclisi, 176, 319, 321, 323, 326, 327,
 329, 331, 333, 334
 Sinod Meclisi, 124, 176, 186
 Sion, 181, 202, 227, 284
 Sion dağı, 227
 Sis (Kozan), 109
 Sitt-i Meryem, 174, 183, 307, 309, 311, 313
 Sitt-i Meryem kemerleri, 183, 307, 309, 311
 Sivas, 24
 Siyaset, 5, 15, 17, 34, 35, 36, 383, 390, 391,
 394
 Siyaset bilimcileri, 34
 Siyon, 344
 Siyonist, 4, 51, 56, 213, 214, 215, 221, 229,
 259, 278, 287, 340, 341, 342, 343, 344,
 345, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355,
 356, 357
 Siyonist hareket, 278, 348, 356
 Siyonist kavmi, 340
 Siyonist kongresi, 344, 345
 Siyonist muhacir, 214, 341
 Siyonist ofis, 259
 Siyonist ordusu, 341
 Siyonist örgüt, 259, 287

Siyonist reisleri, 349
 Siyonist Yahudiler, 214, 215, 221, 341, 350, 351, 355
 Siyonizm, 150, 213, 216, 297, 340, 343, 344, 353, 355
 Siyonizm ideali, 343
 Slav, 318
 Sokak, 65, 392
 Soruşturma, 299
 Sosyal, 0, 1, 5, 7, 15, 17, 18, 34, 35, 36, 51, 52, 55, 64, 72, 139, 183, 189, 303, 304, 376, 377, 381, 382, 383, 384, 387, 391, 393, 394, 395, 396, 406
 Sosyal bilimciler, 34
 Spiridon, 325, 327
 St. Abraham Manastırı, 196
 St. Anne, 251
 St. Etienne Manastırı, 227
 St. George Katedrali, 194
 St. James Katedrali, 306
 St. Joachim, 251
 St. Nicodem Kilisesi, 227
 St. Nicodemus Şapeli, 311
 St. Saviour Manastırı, 180, 227
 Statüko, 310, 378
 Stone of Unction, 309
 Stratford Canning, 201, 203, 209, 211, 224, 240, 282, 375
 Su, 27, 248, 249, 252, 253, 254, 257, 259, 260, 400
 Su ihtiyacı, 248
 Su kaynakları, 249, 252
 Su kemerleri, 253
 Su problemi, 257
 Su sıkıntısı, 254
 Subhi Bey, 44, 170, 263, 278, 289, 290, 330, 331, 332, 337
 Sudan kanalı, 202
 Sûk el-attarîn, 167
 Sûk el-Attarîn, 112
 Sûk el-Kebir, 168
 Sûk es-Sultan, 168
 Sultan, viii, 3, 5, 8, 9, 11, 12, 14, 22, 23, 24, 35, 36, 38, 39, 46, 53, 63, 65, 66, 70, 71, 72, 74, 77, 85, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 117, 118, 120, 122, 136, 141, 142, 154, 168, 177, 179, 189, 196, 198, 208, 209, 217, 218, 224, 242, 244, 248, 249, 257, 260, 265, 268, 274, 305, 306, 307, 308, 309, 315, 345, 376, 379, 380, 384, 388, 391, 393, 396, 406, 417
 Sultan Abdülaziz, 95, 97, 345
 Sultan Abdülmecid, 77, 95, 96, 179, 268, 274, 309
 Sultan Hamid, 265
 Sultan havuzu, 257
 Sultan IV. Mehmed, 196, 307
 Sultanahmet, 71
 Sultanizm, 72
 Sur, 50, 56, 109, 139, 252
 Sur dışı, 56, 252
 Suriye, 13, 32, 46, 55, 61, 67, 109, 131, 152, 173, 180, 186, 187, 193, 198, 201, 206, 211, 227, 264, 332, 340, 351, 353, 356, 379, 392
 Suriye Vilayet Salnamesi, 131, 152, 173, 180, 187, 193, 198, 206
 Suriye vilayeti, 46, 109
 Suriye Yetimhanesi, 227
 Surp Agop, 185
 Susuzluk, vi, 248
 Süleyman Efendizade es-Seyyid Ahmed Reşid, 145
 Süleyman en-Neşâşibi, 170, 171
 Süleyman havuzları, 249, 253, 257
 Süleyman havuzu, 252
 Süleyman mabedi, 204, 280, 283, 285, 290, 344, 350
 Süleymaniye, 71, 95
 Süryani, vii, viii, 17, 81, 120, 124, 131, 132, 133, 135, 172, 183, 184, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 245, 255, 304, 311, 315, 316, 382
 Süryani hacılar, 193
 Süryani Matramı, 183, 198
 Süryani piskoposu, 316
 Süryanice, 193, 315
 Süryani-i kadim, 197, 315
 Süveyş kanalı, 217, 344
 Syrisches Waisenhaus, 227
 Şafi müftülüğü, 141
 Şah Abdurrahman Amr, 156
 Şakirzade es-Seyyid Süleyman Refet, 145
 Şalem, 45
 Şam, 5, 17, 45, 46, 49, 52, 53, 55, 57, 69, 99, 109, 111, 139, 151, 152, 172, 193, 204, 227, 236, 264, 327, 332, 339, 340, 341, 387, 420, 421
 Şam Ahkam Defterleri, 5
 Şam kapısı, 193, 227, 236
 Şark meselesi, 273
 Şefik el-Halidi, 297, 340
 Şefkat köyü, 160
 Şehir, 5, 19, 42, 50, 234, 378, 380, 395, 396

Şehremaneti, 154
 Şehrizar, 264
 Şeref, 50, 88, 149
 Şeyh, 69, 136, 139, 141, 142, 143, 156, 170, 225, 240, 243, 292, 293, 294, 295, 298
 Şeyh Halil ed-Denefi, 225, 292
 Şeyh Mustafa Ebu Guş, 156
 Şeyhülislam, 65, 77, 275, 296
 Şeyhülislam Pîrî Ağa, 65
 Şeyhülisamlık, 79, 351
 Şikayet, v, 9, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 108, 380, 383, 391, 394, 395
 Şikayet defterleri, 16, 17
 Şumnu, 95
 Şura, 5, 22, 27, 78, 79, 81, 85, 119, 142, 211, 257, 300, 348, 368, 373
 Şura meclisi, 142
 Şura-yı Devlet, 5, 22, 27, 78, 79, 81, 85, 119, 211, 257, 300, 348, 368, 373
 Şura-yı Devlet Nazırı, 86
 Şükrü Efendi, 351
 Taberiye, 49, 330, 345
 Taberiye Başpiskoposu, 330
 Tabur, 175
 Tahaya, 162
 Tahkikat, 290, 300
 Tahkikat komisyonu, 300
 Tahrir, 59
 Tahrirat, 78, 86, 299
 Tahrirat Müdürü, 299
 Tahrirat Odası, 78
 Tahsinname, 254
 Tahsisat, 275
 Takdir, 277
 Tanrı, 45, 49, 63, 211
 Tanzimat, 3, 10, 11, 12, 22, 26, 29, 30, 47, 53, 55, 56, 57, 58, 67, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 86, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 113, 131, 141, 142, 143, 147, 149, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 170, 180, 194, 203, 207, 208, 217, 228, 232, 259, 262, 267, 269, 278, 302, 322, 341, 348, 376, 378, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 391, 392, 393, 396
 Tanzimat fermanı, 72
 Tapınak, 280
 Tapınak Tepesi, 280
 Tapınak/Moriah Dağı, 280
 Tapu Dairesi Başkanlığı, 348
 Tapu Müdürlüğü, 159
 Taraben, 162
 Tarım, 158, 170, 385
 Tarik el-Elem, 51
 tarikat, 143
 tarikat şeyhleri, 143
 Tasfiye, 151
 Taş, 15, 48, 67, 383, 394
 Taşçı, 221
 Taşra, v, 25, 99, 107, 122, 150, 382
 Taşra makamları, 150
 Tatar, 108
 Tavahin, 56, 212
 Taytu Betül, 33, 195
 Tebaa, 87, 221
 Tekirdağ, 95
 Tel Amarna, 45
 Telgraf, v, 106, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 165, 374, 431
 Telgraf hatları, 106, 121, 123, 165
 Telgraf Nizamnamesi, 123, 124, 125, 126, 374
 Tempelgemeinde, 217
 Temple Mount, 280, 281, 282, 390, 391
 Templer, 31, 217, 220, 229, 388
 Templer kolonisi, 31
 Temyiz, 9, 58, 101
 Tenkiziyye Medresesi, 53, 74, 236
 Tensikat, 151, 152, 389
 Teodor Herzl, 344
 Tercüman, 188, 225, 298, 299, 300
 Tercüme, 21, 82, 120, 180, 223, 371, 414, 415
 Tercüme Odası, 21, 82, 120, 180, 223, 371, 414
 Tercüme Odası Müdürü, 82
 Tersane, 68
 Teşrifat, 24
 Teşvikiye, 95
 Tevrat, 344, 345, 350, 355
 Thomas Edward Lawrance, 285
 Thompson, 291, 293
 Ticaret, 21, 34, 59, 60, 77, 152, 158, 169, 170, 256, 372, 383, 389
 Ticaret Nezareti, 169
 Ticaret Odası, 152, 158, 256, 389
 Ticaret Odası Reisi Yusuf Efendi, 256
 Ticaret ve Ziraat, 77
 Tikon, 325
 Times gazetesi, 301
 Tom, 291, 293
 Topkapı sarayı, 51
 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, 19
 Toplu dilekçe, 41, 116

Toplu Hak Arama, 15, 16, 389
 Toplum, 1, 5, 16, 17, 34, 36, 48, 378, 380,
 382, 383, 390, 395, 397
 Trablus, 11, 150
 Trablus İdadisi, 150
 Trablusgarp, 39, 92
 Trablusşam, 109, 297
 Tren, 257
 Tren istasyonları, 257
 Tulu el-Masabin, 56, 212
 Tunus, 11, 210
 Tur-i Tabur, 175
 Tüccar, v, 136, 167, 171, 221, 340
 Türbe, 402
 Türbedâr, 136
 Türk, 16, 46, 63, 66, 67, 88, 91, 92, 140,
 151, 204, 236, 238, 240, 273, 345, 351,
 354, 356, 376, 380, 382, 383, 385, 388,
 389, 394
 Türk İmparatorluğu, 273
 Türk milliyetçiliği, 354, 356
 Türkçe, 14, 16, 17, 21, 26, 70, 81, 140, 216,
 224, 242, 274, 379, 394, 429
 Türkiye, i, 1, 11, 14, 18, 26, 27, 30, 35, 36,
 42, 49, 76, 77, 78, 107, 109, 131, 158,
 159, 179, 204, 234, 272, 304, 376, 382,
 383, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 391,
 393, 394, 395, 396
 Ukaşa, 56, 212
 Ulak, 108
 Ulaşım, 68, 386
 Ulema, 266
 Ulukışla, 109
 Uluslararası, 7, 114, 189, 274, 303, 379,
 393, 397
 Umum Yerli Rum Ortodoks Milleti, 176
 Urban, 7, 10, 32, 50, 51, 253, 381, 385, 389,
 393, 396
 Urusalimmu, 45
 Urusillummu, 45
 Uzakdoğu, 345
 Ülke, 76, 221, 343, 348, 382
 Ürdün, 179, 295, 319, 336, 406
 Ürdün nehri, 319
 Üsküdar, 24, 95, 139, 394
 Üsküdar Yeni Camii, 95
 Üsküp, 9
 V. Athanasios, 174, 321, 322
 V. George, 287
 Vadiyye, 152
 Vasıf Cevheriye, 51, 239, 320
 Vefailer, 140
 Venedik, 313
 Vergi, 59, 127, 158
 Via Dolorosa, 51, 173, 187, 227
 Vilayet, 22, 26, 57, 99, 100, 106, 131, 152,
 156, 173, 180, 184, 187, 193, 198, 206,
 262, 264, 267, 275, 367, 388
 Vilayet Genel Meclisi, 100
 Vilayet Nizamnameleri, 26, 99, 262, 267
 Vilayet umumi meclisi, 106
 Virginia İnsan Hakları Bildirgesi, 88
 Viyana Anlaşması, 310
 Von Bourg, 290, 293
 vücuh-ı belde, 143
 Walter Henrik Juvelius, 285
 William Arthur White, 222
 William Tanner Young, 221, 375
 Yabancı devletler, 4, 55, 57, 216, 223, 226,
 228, 230, 232, 342, 354
 Yabancı uyruklu Yahudiler, 349
 Yafa, 5, 12, 13, 14, 24, 29, 46, 48, 49, 53,
 59, 67, 100, 101, 107, 109, 112, 122,
 123, 133, 152, 155, 159, 167, 168, 169,
 171, 188, 219, 222, 223, 228, 229, 237,
 241, 242, 246, 247, 249, 252, 258, 260,
 263, 271, 287, 295, 298, 299, 301, 318,
 320, 332, 335, 348, 349, 351, 353, 378
 Yafa caddesi, 242
 Yafa İdare Meclisi, 353
 Yafa iskelesi, 287, 348, 350
 Yafa kalesi, 271
 Yafa kapısı, 48, 53, 60, 112, 167, 241, 242,
 249, 298
 Yafa limanı, 169, 349
 Yafa yolu, 228, 237, 241
 Yahudi, vii, 4, 6, 17, 32, 43, 44, 46, 50, 51,
 56, 60, 61, 80, 81, 92, 124, 131, 132, 133,
 134, 150, 159, 165, 167, 168, 170, 171,
 183, 190, 201, 203, 204, 205, 206, 207,
 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 217,
 224, 229, 230, 232, 234, 237, 238, 239,
 240, 241, 242, 245, 259, 278, 285, 287,
 290, 320, 341, 342, 343, 344, 345, 346,
 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354,
 355, 356, 361, 377, 378, 388
 Yahudi devleti, 342, 344, 345, 348, 356
 Yahudi göçleri, 4, 43, 61, 165, 171, 278,
 342, 354, 355
 Yahudi Hahambaşılığı, 4, 6, 80
 Yahudi İspanyolcası, 241
 Yahudi karşıtlığı, 344, 346
 Yahudi kolonisi, 229, 345

Yahudiler için Kudüs Hıristiyan Birliği
Misyonu, 217
Yakub Burdono, 193
Yakubi, 131, 196, 304
Yakubiler, 193
Yargı, 58, 64, 72, 78, 381, 383, 392, 393
Yasama, 78, 393
Yaş, 97
Yavuz Sultan Selim, 46, 189, 196, 306,
396, 406
Yayla, 109
Yebus, 45
Yebusiler, 45
Yebusit, 45
Yelson, 293
Yemen, 18, 39, 155, 156, 269
Yemen reisi, 156
Yemen vilayeti, 269
Yemeniler, 155, 156
Yemenliler, 155
Yemin Moşe, 345
Yenicamii, 96
Yeniçeri Ocağı, 37
Yerel hükümet, 244
Yerel yönetim kurumları, 256, 258
Yerli Arap cemaati, 201
Yerli Rum, 172, 176, 318, 319, 320, 321,
322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329,
330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338
Yerli Rum Ortodoks Milleti, 172, 176, 318,
334
Yerli Rum Ortodoks Milleti Vatani Meclisi,
334
Yerli Yahudiler, 215
Yeruşalayim, 45
Yeruşalayim, 45
Yıldırım Bayezid, 71, 74
Yıldız camii, 97
Yıldız Esas Evrakı, 25
Yıldız Sarayı, 20, 22, 23, 38, 98, 372
Yidiş, 204, 229, 237
Yishuv, 204, 216, 223, 379, 380, 390
Yol, 67, 392
Yosef Moyal, 223
Yozgat, 124
Yönetici, 73
Yönetici elit, 73
Yudeh, 305
Yunan, 25, 35, 43, 92, 99, 173, 175, 176,
178, 247, 263, 273, 278, 309, 318, 319,
320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327,
328, 329, 332, 333, 335, 336, 337, 338
Yunan keşiş, 318, 320
Yunan konsolosu, 326
Yunan rahipler, 25, 92, 175, 176, 319, 320,
322, 324, 329, 338
Yunan rahipleri, 25, 92, 175, 176, 319, 320,
322, 338
Yunan ruhban, 99, 175, 176, 178, 247, 263,
278, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326,
327, 328, 329, 332, 333, 335, 336, 337,
339
Yunanca, 204, 319
Yunanistan, 39, 178, 322, 337
Yusuf Bereket, 178, 334
Yusuf el-Halidi, 266
Yüzbaşı Charles Warren, 284
Zaptiye, 149, 268
Zaptiye binbaşısı, 268
Zaptiye Dairesi Jurnal Emimi, 149
Zaptiye Dairesi Mülazım-ı evveli, 149
Zebhiye rüsumu, 256
Zekeriya peygamber, 227
Zerubbabel, 49, 280
Zerubbabel Tapınağı, 280
Zeytinburnu, 9
Zeytindağı, 227, 317, 377
zulüm, 150, 152, 262, 335